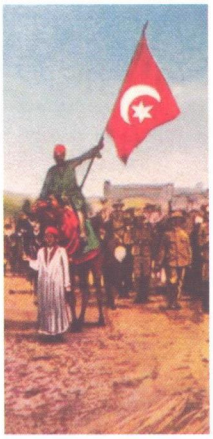
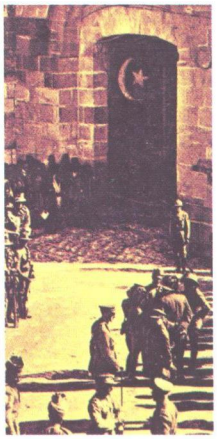
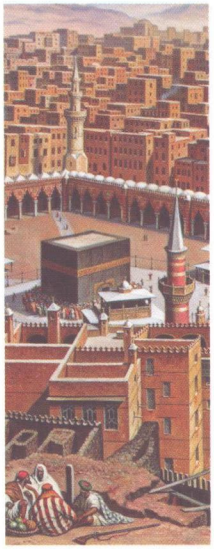
JAMES
L. GELVIN

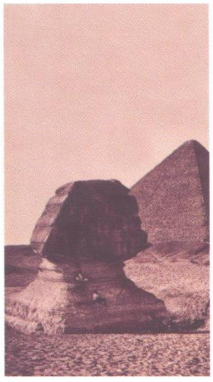
MODERN ORTADOĞU TARİHİ

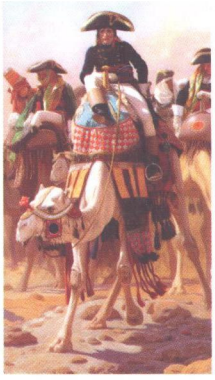
1453-2015

TİMAŞ

MODERN ORTA DOĞU TARİHİ

1453-2015

JAMES L. GELVIN

TİMAŞ

i y i k i **k i t a p** l a r v a r . . .

TİMAŞ YAYINLARI

İstanbul 2016

timas.com.tr

MODERN ORTADOĞU TARİHİ
1453-2015
James L. Gelvin

TİMAŞ YAYINLARI | 3989
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 79

ÇEVİRİ
Güneş Ayas

PROJE EDİTÖRÜ
Adem Koçal

EDİTÖR
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

DÜZELTİ
Ümran Tüzün

İNDEKS
Can Uyar

1. BASKI
Şubat 2016, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-2212-0
9 786050 822120

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© James L. Gelvin, 2015 Oxford, "The Modern Middle East, A History" orijinal adıyla Oxford University Press tarafından yayınlanan bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Timaş Yayınları'na aittir. İzinsiz yayınlanamaz. Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

Modern Ortadoğu Tarihi

1453-2015

JAMES L. GELVIN

Çeviri:
Güneş Ayas

TİMAŞ

JAMES L. GELVIN

UCLA Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. Ortadoğu'nun sosyal ve kültürel tarihi üzerine (Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin'i kapsayacak şekilde) araştırmalar yapmakta ve dersler vermektedir. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire* (Berkeley: University of California Press, 1998); *Global Muslims in the Age of Steam and Print, 1850-1930* (der.), (Berkeley: University of California Press, 2013). *Israel-Palestine Conflict: One Hundred Years of War* (Cambridge, Cambridge University Press, 2014); *The Arab Uprisings: What Everyone Needs to Know* (New York: Oxford University Press, 2015).

GÜNEŞ AYAS

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde lisans, Sosyoloji Bölümü'nde yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı. Çeşitli yayınevlerinde editörlük ve çevirmenlik yaptıktan sonra Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalışmaya başladı. Kemal Karpat'ın çoğu daha önce Türkçe yayınlanmamış makalelerini yedi kitap halinde derledi ve tercüme etti. Sosyal bilimlerin çeşitli dallarında yayınlanmış yirminin üzerinde tercümesi olan Güneş Ayas'ın *Dostoyevski'de Batı Sorunu*, *Musiki İnkılabı'nın Sosyolojisi*, *Barbar Batı: Bir Aimé Césaire Kitabı* ve *Müzik Sosyolojisi* isimleriyle yayınlanmış dört kitabı vardır.

İÇİNDEKİLER

DÖRDÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ ix

TEŞEKKÜR xi

GİRİŞ 1

KISIM I MODERN ÇAĞIN GELİŞİ 7

Bölüm 1 **Geç Antikiteden Yeni Bir Çağın Şafağına 11**

Bölüm 2 **Ateşli Silah İmparatorlukları 24**

Bölüm 3 **Ortadoğu ve Modern Dünya Sistemi 34**

Bölüm 4 **Savaş, Diplomasi ve Yeni Küresel Güç Dengesi 47**

Belgeler 62

Evliya Çelebi: Seyahatname'den (1) 62

Evliya Çelebi: Seyahatname'den (2) 64

Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa Arasında Dostluk ve Ticaret Antlaşması Taslak Metni, Şubat 1535 68

Sir John Cardin'in İran ve Doğu Hint Seyahatleri (1) 69

Sir John Cardin'in İran ve Doğu Hint Seyahatleri (2) 72

Okuma Önerileri 75

KISIM II MODERNLİK SORUNU 79

Bölüm 5 **Savunmaya Yönelik Kalkınmacılık 82**

Bölüm 6 **Emperyalizm 102**

Bölüm 7 **Vasıf Cevheriye XIX. Yüzyıldaki Büyük Dönüşüm 120**

Foto-Yazı: XIX. Yüzyılın Büyük Dönüşümü ve Sonrası 133

Bölüm 8 **Fikir Hayatı 156**

Bölüm 9 **Sekülerizm ve Modernlik 168**

Bölüm 10 **Meşrutiyet Hareketleri 176**

Belgeler 176

İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu Arasında İmzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması 176

Tanzimat Fermanı 187

Islahat Fermanı 190

d'Arcy Petrol İmtiyazı 194

Cezayir: Yenilginin Şiiri 197

Hüda Şaravi: Yeni Bir Akıl Hocası ve Onun Kadınlar Salonu 199

Rifa'a Rafi' El-Tahtavi: Altın Çıkarma veya Paris'e Genel Bakış 201

Muhammad Abduh: Tevhid Risalesi 202

Namık Kemal: Hürriyet Gazetesinden 204

7 Ekim 1907 Tarihli İran Kanun-ı Esasi Mütemmimi 205

Okuma Önerileri 208

KISIM III BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE ORTADOĞU DEVLET SİSTEMİ 211

Bölüm 11 **Kararnameyle Devlet Kurmak 215**

Bölüm 12 **Devrim ve Fetih Yoluyla Devlet Kurma 229**

Bölüm 13 **Milliyetçiliklerin İcadı ve Yayılması 246**

Bölüm 14 **İsrail-Filistin Çatışması 257**

Belgeler 278

Osmanlı Ordusunda Bir Arap Askeri 278

Şam'daki Suriye Genel Kongresi'nin 2 Temmuz 1919 Tarihli Kararı 283

Theodor Herzl: Yahudi Sorununa Bir Çözüm 285

Balfour Deklarasyonu 287

Mahmud Derviş: Endülüs Üzerinde On Bir Yıldız 288

Okuma Önerileri 289

KISIM IV YAKIN DÖNEM 291

Bölüm 15 **Otokratik Devlet 303**

Bölüm 16 **Petrol 323**

Bölüm 17 **ABD ve Ortadoğu 336**

Bölüm 18 **Direniş 355**

Bölüm 19 **Arap İsyanları 373**

Sonuç **Bir Dönemin Sonu mu? 389**

Belgeler 402

Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdül Nasır'ın 23 Kasım 1961'de Port Said'deki Zafer Günü Kutlamalarında Yaptığı Konuşma 402

Zekeriya Tamer: Onuncu Günde Kaplanlar 404

Ali Şeriati Tarih Felsefesi: Habil ile Kabil'in Hikâyesi 407

Ayetullah Humeyni: İslâm Devleti 409

Seyyid Kutub: Yoldaki İşaretler 411

6 Nisan Hareketi'nin Gençliğin Taleplerini ve Taraflarla Pazarlık Yapmayı Reddettiğini İlan Eden Bildirisi 414

Yassir Al-Manawahly: IMF 416

Okuma Önerileri 418

TARİH CETVELİ 421

KISA BIYOGRAFİLER 425

TERİMLER VE KİŞİLER SÖZLÜĞÜ 421

İNDEKS 443

BELGELER VE HARİTALAR

BELGELER

Nadir'den Zenith'e 18
Kosova Meydan Savaşı 30
Kahve 42
Köleler, Afyon ve Dünya Ticaretinin Seyri 44
Viyana Kuşatması'nın Yenir Yutulur Hale Gelişi 50
Küresel Bir Savaşa Yol Açmak 57
"Tanrı Nerede Kadir" 94
Kurgudan Daha Acayip Olan Gerçek 212
Örme Ceketler, Kar Maskeleri ve Kırım Savaşı 216
Sınırlar Nasıl Çizildi? 224
Bir Fıkra 320
Basra Hurmalarından California Hurmalarına 338
Devrimci Bir Sembolün Oluşumu 360
İslâmcılık mı Fundamentalizm mi? 362
Abdüsselam Trimek Kimdi? 376

HARİTALAR

Geç Antikçağda Ortadoğu 10
Hz. Muhammed Zamanında İslâm Dünyası 14
750 Yılına Kadarki İslâm Fetihleri 15
Ateşli Silah İmparatorlukları, 1700 32
Osmanlı İmparatorluğu, 1774-1915 54
Osmanlı İmparatorluğu, 1774-1915 55
Osmanlı İmparatorluğu, 1798-1914 59
Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran, 1800-1914 96
Ortadoğu, 1923 243
Filistin ve Ortadoğu 258
İsrail/Filistin 1921, 1948 267
1967'den Sonra İsrail ve İşgal Altındaki Topraklar 269
2014'ün Sonu İtibariyle IŞİD Yönetimindeki (Kendi Deyimleriyle) İslâm Devleti Hilafeti 399
Örgütün Hedef ve Beklentilerine Göre 2019'da İslâm Devleti Hilafeti'nin Egemen Olacağı Topraklar 400

DÖRDÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

New Coke. 1970 model Ford Mustang. Godfather III (kimilerine göre Godfather II). Zaten bilinen ve rağbet gören bir şeyi kurcalamak, onun üzerinde oynamak bazen hatalı bir tercih olur. Bu kitabın dördüncü baskısında önceki üç baskıyı kurcalayıp üzerinde oynamaktan daha fazla bir şey yaptım. Modern Ortadoğu tarihinin yörüngesini yeniden kavramsallaştırdım, önceki baskılardaki coğrafi kapsamı genişlettim ve New Coke, 1970 model Ford Mustang ve Godfather III'teki gibi bir hata yapmadığıma eminim.

Modern Ortadoğu Tarihi'nin önceki baskısının son halini Tunus'u yirmi beş yıldır yönetmekte olan Zeynel Abidin bin Ali'nin bir ay kadar önce patlak veren kitlesel gösterilerin sonucunda koltuğunu bırakmak zorunda kaldığı sırada yayıncıya teslim etmiştim. Yayıncılık sektöründen biraz olsun haberdar olanlar metin üzerinde yeniden çalışarak hem Tunus'ta hem de hemen ardından Mısır'da patlak veren isyanları kitaba dâhil etmemin mümkün olmadığını takdir edeceklerdir. Ancak iyi ki de edemedim. Çünkü bu yeni patlak veren isyanlar bizzat mevcut tarihsel anlatıyı dönüştürdükleri için onları önceki baskılardaki anlatıya monte etmekle yetinmek yeterli olmayacaktı. Bu baskıda okuyacağınız tarihsel anlatı, isyanları da hesaba katarak yeniden gözden geçirdiğim ve yenilediğim bu hikâyeyi sunuyor size.

Modern Ortadoğu Tarihi'nin okumakta olduğunuz dördüncü baskısının bazı bölümlerinde başka yerlerde yayımlanan çalışmalarımdan faydalandım. Örneğin IV. kısmın giriş bölümü ve "Abdüsselam Trimak Kimdi?" başlıklı vinyet *The Arab Uprisings: What Everyone Needs to Know* (New York: Oxford University Press, 2015); 18. bölüm "Reassessing the Recent History of Political Islam in Light of the Arab Uprisings," Fahed Al-Sumait et al. (eds.), *Conceptualizing the Arab Uprisings: Origins, Dynamics, and Trajectories* içinde (New York: Rowman & Littlefield, 2014); 19. bölüm ise "The Arab World at the Intersection of the Transnational and National," David W. Lesch and Mark Haas (eds.), *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East* içinde (Boulder, Colo.: Westview Press, 2012) adlı çalışmalarıma dayanmaktadır.

TEŞEKKÜR

Her kitap bir ekip çalışmasıdır. Benimkisi de en az diğerleri kadar böyle. Bu vesileyle bu kitabın dört farklı edisyonunda bana paha biçilmez yardımlarda bulunan kişilere teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle bana bu işin nasıl yapılacağını gösteren hocalarım Columbia Üniversitesi'nden J. C. Hurewitz ve Harvard'tan Zachary Lockman'a teşekkür ederim. Eskilerin söylediği gibi, Ortadoğu'yu daha iyi görebildiysem devlerin omuzlarında durduğum içindir. Bazılarıysa beni doğrudan teşvik etti ve cesaretlendirdi, bu kitaptaki görüşler hakkında benimle tartıştı, tavsiyelerde bulundu, beni teselli etti ve hatalarımı gösterdi: Ziad Abu-Rish, Joel Beinin, David Dean Commins, Kate Elizabeth Creasey, Howard Eissenstat, Katherine E. Fleming, Kristen Hillaire Glasgow, Carol Hakim, Alma Heckman, Matthew S. Hopper, Emine Rezzan Karaman, Dina Rizk Khoury, Fred Lawson, Pauline Lewis, Ussama Makdisi, Karla Mallette, Michael O'Sullivan, William B. Quandt, Chase Robinson, Sarah Shields ve Zeynep Türkyılmaz. Gerçek bir beyefendi ve dost olan ancak maalesef artık aramızda bulunmayan William L. Cleveland'a, UCLA'den Teo Ruiz'e ve bu kitabın ilk baskısını yazmam için gereken zamanı ve desteği sağlayan Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden Helen Sader'a bilhassa teşekkür ederim. Teaching Company'den T. M. Rollins yıllar önce bana bu çalışmaya başlamak için ilham verdi. Bruce D. Borland ilk taslakla ilgilendi ve bu kitabı yayımlama fikrini Oxford University Press'e kabul ettirdi. Oxford University Press'teki ilk editörüm Peter Coveney, çalışkan ekibiyle birlikte kitabın yayımlanmasına kadar ciddi bir emek sarf etti. Daha sonra meşaleyi Charles Cavaliere ve çalışkan ekibine devretti, hepsine teşekkür ederim. Bu kitaptaki fotoğrafların çoğu Beyrut'taki *Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*'daki Wolf-Dieter Lemke koleksiyonundan ve yine Beyrut'taki *Fondation Arabe pour l'image*'dan alındı. Bu ikinci kaynak konusunda beni bilgilendiren Sara Scalenghe'ye ve bu kapsamlı koleksiyonunu benimle birlikte inceleyerek bana yol gösteren Tamara Sawiya'ya teşekkür ederim.

Son olarak Harvard Üniversitesi, Boston College, Massachusetts Institute of Technology, California Üniversitesi ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde yıllardır beni bu kitaptaki tarihsel anlatıyı yeniden biçimlendirmeye ve bu kitaptaki konular üzerinde yeniden düşünmeye yönlendiren öğrencilerimden bahsetmeliyim. Bu kitabı onlara ithaf ediyorum.

GİRİŞ

17 Aralık 2010'da dünyanın en meşhur işportacısı Muhammed Buazizi Tunus'un Sidi Bouzid kentindeki hükümet binasının önünde kendini yaktı. Sabah bir polis mallarına el koymuş ve herkesin önünde onu aşağılamıştı. Önce yetkililere şikâyette bulunmayı denedi, ama hiçbir sonuç alamadı. Sonra markete gitti, kolay tutuşan bir sıvı satın aldı, belediye binasının önünde bunu üzerine döktü ve çakmağı çaktı. Muhammed Buazizi on sekiz gün sonra öldü.

Buazizi'nin talihsiz eyleminden bir gün sonra diğer işportacılar bir gösteri düzenlediler. Çok geçmeden toplumun farklı kesimlerinden çok sayıda insan da onlara katıldı. Göstericilerin temel şikâyetleri hükümetin zorbalığı, halkın sorunlarına çözüm bulamaması ve olumsuz faaliyetlerinden dolayı hesap vermemesiydi. Ayrıca işsizlikten, yaygın yolsuzluk şikâyetlerine kadar başka rahatsızlıklar da dile getirilmekteydi. Gösterileri izleyenler olup bitenleri kaydederek internette paylaşmaya başladılar ve hükümet internet bağlantısını kesince bu kez görüntüleri doğrudan El-Cezire'ye, yani Arap dünyasının en popüler haber kanalına gönderdiler. Görüntülerin etkisiyle gösteriler bütün Tunus'a yayıldı. Başka ülkelerdeki Araplar ise otoriterliğin kalesi olan Tunus'taki gösterileri önce hayretle, sonra da hayranlıkla izlediler. 2010-2011 Arap isyanı başlamıştı.

2011'de Ocak ve Mart ayları arasında neredeyse bütün Arap dünyası ayaktaydı. Protesto ve isyanlar devam ederken ordular Tunus ve Mısır'daki diktatörleri devirecek, Libya'nın sözde devrimcileri (NATO bombardımanının da yardımıyla) bütün bir rejimi yıkacak, uluslararası baskı sonucunda Yemen'in lideri istifa etmek zorunda kalacaktı. Sadece buralarda değil Cezayir, Bahreyn, Irak, Ürdün, Kuveyt, Moritanya, Fas, Umman, Filistin, Suudi Arabistan, Sudan ve Suriye'de de protesto ve isyanlar patlak verdi.

İsyanın ilk günlerine ilişkin belki de en akılda kalıcı görüntüler, Kahire'deki Tahrir Meydanı'ndan geldi. Göstericiler Mısır isyanının merkez üssü haline gelen bu meydanı on sekiz gün boyunca işgal ettiler ve devlet başkanı Hüsnü Mübarek'in ordu tarafından devrilmesini sağladılar. Kahire'den bütün dünyaya yayılan bu görüntülerde sadece Mübarek'in istifasını istemekle kalmayıp aynı zamanda insan hakları, demokrasi ve haysiyet talep eden genç yığınlar vardı. Bugün bu görüntülerin Mısır'ın sokaklarında gerçekten

olup bitenleri tam olarak yansıtmadığını, bize ayıklanmış görüntülerden oluşan idealize edilmiş bir tablo sunduğunu biliyoruz. Çünkü gerçekte bu on sekiz gün boyunca 850 Mısırlı ölmüş, 6000 Mısırlı yaralanmış, 1200 Mısırlı ordu tarafından "kaybedilmiş" ve kundakçılar nefret ettikleri rejime ait yüzlerce binayı ateşe vermişti. Her şeye rağmen, 11 Eylül sonrası Amerikan toplumunda insanların ilk kez Araplar ve Müslümanlar hakkında, "Neden bizden nefret ediyorlar?" sorusunu sormak yerine, "Onlar da bizim gibiler," diye düşündükleri günlerdi bunlar.

Derken hayaller yıkıldı ve rüyadan uyandık. Önce Libya ve Yemen'deki isyan bir şiddet hareketine dönüştü, sonra Suriye aynı yola girdi. Mısır'ı örnek alan Cezayir'deki kısa süreli protesto hareketi, üç bin göstericinin kendilerini yürüyüş yollarını kapayan ve adeta savaş düzenine geçmiş otuz bin toplum polisinin karşısında bulması sonucunda tamamen bastırıldı. Bahreyn'deki gösteriler de Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nden gelen askerî birliklerin ve polis güçlerinin yardımıyla Bahreyn hükümeti tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Mısır, Mübarek sonrası askerî yönetimden Müslüman Kardeşler iktidarına, oradan da insan hakları karnesi açısından Mübarek'e bile rahmet okutacak bir darbe yönetimine geçti. 2014'ün sonu itibariyle, muhtemelen artık Arap isyanıyla en yakından ilişkilendirilen imaj Tahrir Meydanı'ndaki neşeli gençler değil, IŞİD militanlarının kestiği kelleler, çarmıha gerdiği kurbanlar ve onların Suriye ve Irak'taki gaddar ve katliamcı terör yönetiminden kaçan mültecilerin oluşturduğu uzun kuyruklardı. Üstelik Afganistan ve Irak'ta yedi bin Amerikan askerinin (ve 500.000'in üzerinde Afgan ve Iraklının) ölümüne sebep olan ve Amerikalı vergi mükelleflerine yaklaşık 4 ilâ 6 trilyon dolara mâl olan on küsur yıllık bir savaştan kendini yeni kurtarmış olan Amerika Birleşik Devletleri, bu olayların ardından bir kez daha, bu kez de IŞİD'in hakkından gelmek için bölgede savaşa girdi. Buazizi'nin kendini yakmasından üç yıl sonra, ümit vadetmeye devam eden tek tecrübe, her şeyin başladığı Tunus'unkiydi.

Bu dönemde alt üst olan tek yer Arap dünyası değildi. Türkiye'de 2002, 2007 ve 2011 seçimlerini kazanan popüler bir İslâmcı parti, seçimle iktidara gelen İslâmcıların bir daha sandığa gitmeyeceklerini öngören ("tek adam, tek oy, tek sefer") hâkim anlayışa meydan okudu. Öyle ki, Ak Parti örneği İslâm ve demokrasinin uzlaşamayacağını iddia eden herkesi haksız çıkarmış gibi görünüyordu. Derken başbakan parti tüzüğü dördüncü dönem başbakanlık yapmasına izin vermediğinden cumhurbaşkanlığı makamına geçerek rahat çalışabileceği bir başbakanla ülkeyi yönetmeye karar verdi. Seçimlere girdi ve kazandı. Bugün birçok Türk "tırmanan İslâmîleşme" eğiliminden endişe ediyor. Önceden yasak olan başörtüsü üniversite kampüslerine geri dönmüş durumda. Amerikalılara belki de *blue laws* denilen o din esasına dayalı kişisel özgürlüğü kısıtlayıcı kanunların "o eski iyi günlerini" hatırlatacak şekilde alkol satışına belli sınırlamalar getiriliyor. Türklerin bir

kısmı kendisine Rus devlet başkanı Vladimir Putin'i örnek aldığı anlaşılan bir adamın "tırmanan otoriterlik" eğilimlerinden endişe ediyor. İran'da ılımlı lider Hasan Ruhani'nin başkan seçilmesi selefinin tuhaf davranışlarından sonra yeni bir dönem vadediyor gibi göründü. Ancak İran'ın siyasal sistemi o kadar karmaşık ve anlaşılmaz ki iktidarın tam olarak kimin elinde olduğunu bilmek gerçekten zor. Belki İran'ın ciddiye alınan bir bölgesel güç olarak tanınmasından başka bir şey istemeyenlerin elindedir. Eğer böyleyse Batı'yla gergin ilişkileri yumuşatmaya istekli bir İran'dan söz edilebilir. Ancak belki de İran'ın nükleer programına tam gaz devam etmeye ve Suriye ile Irak'taki savaşı körüklemeye kararlı olan şahinlerin elindedir.

Bazı sosyal bilimcilere ve yorumculara göre Ortadoğu'nun bugün yaşamakta olduğu felaket, kabilecilikten ve otoriter yönetim ve şiddet eğiliminden bu kadar çekmiş, anlamlı sınırları olan veya halkın iradesi sonucu doğal olarak oluşmuş çok az sayıda devletin bulunduğu, soy ve mezhep bağlarının diğer bütün bağları gölgede bıraktığı ve modern dönemde tam olarak hiçbir zaman ilerlememiş olan bir bölgede hiç de beklenmedik bir şey değildir. Genellikle sezgileri kuvvetli bir Arap ve Ortadoğu dünyası uzmanının dediği gibi, "IŞİD militanları gökten zembille inmediler. Köhnemiş bir medeniyetten arta kalan çürümüş bir enkazın içinden çıktılar."[1]

Beyzbol oyuncusu ve bilge adam Yogi Berra bir keresinde şöyle demişti: "Her şey sil baştan kendini tekrar ediyor." Dünya Ticaret Merkezi, Pentagon ve Washington DC'deki bilinmeyen bir hedefe (bu muhtemel saldırı havada engellendi) yönelik 11 Eylül'deki El-Kaide saldırılarının ardından sosyal bilimciler ve bu konuda gevezelik edenler, bölge tarihçilerinden birinin deyişiyle "Müslümanların öfkesinin köklerini" açıklamaya giriştiler. Birçoğuna göre bu öfkenin kaynağı, temel özelliği Batı'ya veya modernliğe karşı bastırılması mümkün olmayan bir nefret ve düşmanlık olan "İslâm medeniyeti" dedikleri şeydi. Bu görüşün muhtemelen en meşhur savunucusu Samuel P. Huntington'dı. Harvard Üniversitesi profesörü Huntington'a göre dünya, tamamen farklı değer sistemlerine bağlı olduklarından uzlaşmaları mümkün olmayan farklı medeniyetler arasında bölünmüştü ve bilhassa İslâm medeniyeti (ki Huntington bu bağlamda "İslâm'ın kanlı sınırları"ndan söz ediyordu) şiddet eğilimi sebebiyle son derece tehlikeliydi. Huntington ve onun izinden gidenler için 11 Eylül olayları Batı ile İslâm medeniyeti arasında bir ölüm kalım savaşının kaçınılmaz olduğunun kesin bir kanıtıydı.

Huntington'ın "medeniyetler çatışması" tezi 11 Eylül sonrasında geniş bir kabul görmeye başladı. Gerçi bugün Huntington'ın çalışmaları eski itibarını büyük ölçüde yitirmiş durumda. Yine de, yukarıda "köhnemiş bir medeniyetten arta kalan çürümüş bir enkaz"dan bahseden alıntıda da apaçık bir şekilde gördüğümüz gibi tedavülden kalktığı da söylenemez. Hâlbuki bu

1 Hisham Melham, *Politico Magazine* (18 Eylül 2014).

tez pek çok açıdan tartışmaya açıktır. Birincisi, Huntington İslâm dünyasındaki çeşitliliği dikkate almamaktadır. Müslümanların İslâm'ı yaşama şekilleri çok çeşitlidir ve Müslümanların etkileşime girdiği birçok farklı kültür vardır. Bu da bizi Huntington'ın tezindeki ikinci probleme getirir. Kültürler birbirleriyle temas ettiklerinde kafa kafaya tokuşan bilardo topları değildir. Tarih boyunca kültürler birbirlerinden birçok şey ödünç almıştır. Örneğin, Ortaçağ'da antik Yunan metinlerini canlı tutan ve böylelikle Avrupa Rönesansı'na temel kaynaklarını sağlayanlar Arap filozofları olmuştur. Bu tip etkileşimler herhangi bir "kültür" veya "medeniyet" için katı sınırlar çizmemizi zorlaştırmaktadır. Tam da bu sebepten dolayı birçok bilim insanı bu kavramları bütünüyle terk etmiştir. Son olarak Huntington'ın tezi tarih dışıdır. Huntington ve takipçilerine göre İslâm medeniyetinin değerleri değişmeden kalmıştır ve Kur'an gibi İslâm'ın temel metinlerinde bulunabilir. Hâlbuki İslâm'ın anlamının ve sosyal işlevlerinin koşulların değişmesiyle birlikte değişebileceğini de pekala düşünebiliriz. XXI. yüzyılda yaşayan bir Müslüman neden bu temel metinleri VII. yüzyılda yaşayan bir Müslüman'ın yorumladığı gibi anlamak zorunda olsun? Düşünün bir kere, Ortadoğu'nun problemlerini ille de İslâm'la veya bazı içkin kültürel "kusurlarla" mı ilişkilendirmemiz gerekiyor? Modern tarih boyunca Ortadoğu'nun yabancı güçlerin uyduları aracılığıyla kendi aralarında sürdürdükleri savaşın patlama merkezi olduğunu veya Ortadoğu'nun sahip olduğu petrolün gazabına uğradığını ve petrol yüzünden bölgenin bütün ekonomik, sosyal ve siyasal yapısının bozulduğunu görmeyelim mi?

Bölgenin bu sözümona içkin kusurlarını bir yana bırakıp Buazizi'nin kendini yakmasının hemen ardından yaşananlara dönecek olursak, inkâr edilemez bir olguyla karşılaşırız. 2010-2011'de ve kitapta göreceğimiz üzere daha önceki on yıllar içinde, Fas'tan İran'a kadar milyonlarca Ortadoğulu dünyanın diğer birçok yerindeki insanların yararlandığı insan haklarının ve demokratik, sosyal ve ekonomik standartların aynısını talep etmek üzere sokaklara döküldü. Bunu yaparken kendilerini ezen rejimlerin bütün gazabını üzerlerine çekeceklerini gayet iyi biliyorlardı. Bazı devletler bu hareketler sonucunda dağıldı ve arkalarında büyük bir keşmekeş bıraktı. Bazılarında diktatörler koltuklarını korudu veya iktidara geri dönmeyi başardı. Ancak ne olursa olsun kitleler aynı demokratik özlemleri taşımaya devam etti. Örneğin, rejimin devrilmesinden uzun süre sonra bile şiddetin devam ettiği ve Bingazi'deki Amerikan elçiliğine düzenlenen saldırıda Amerikan elçisinin yaşamını yitirdiği Libya'da, on binlerce insan bu saldırıyı protesto etmek için yürüdü, saldırıyı gerçekleştiren grubun karargâhını bastı ve saldırının sorumlularını şehrin dışına sürdü. Kasım 2013'te, aralarında on sekiz yaşından küçük yedi kişinin de yer aldığı yirmi bir Mısırlı kadın (kendilerini askerî yönetime karşı gerçekleştirecekleri protestonun vaktine işaret ederek "Saat 7 Hareketi" olarak tanımlıyorlardı) hükümetin gösteri yasağına

meydan okudu. Barışçıl bir gösteri gerçekleştirmelerine karşın, bir terörist gruba ait olmakla ve sabotaj gerçekleştirmekle suçlandılar ve muhtemelen kendilerinin de beklediği üzere her biri on bir yıl hapse mahkûm edildi. Keza iç savaşın ve IŞİD kaynaklı katliamların ortasında, Suriyeliler yetmişten fazla şehirde barışçı gösteriler düzenleyerek, kendi vatandaşlarına karşı sınır tanımayan bir vahşet uygulayan rejimin sona ermesini talep ettiler. Kısacası, bölgedeki güncel olayları yorumlamanın birden fazla yolu vardır.

Bu kitabın iki temel argümanı var: Birincisi; bölgenin tarihini anlamadan bugünkü olayları anlamak imkânsızdır. Spesifik olarak bu kitap Ortadoğu'nun bilhassa modern çağda, yani XVIII. yüzyılda başlayan ancak kökleri XVI. yüzyıla kadar uzanan bir dönemden itibaren yaşadığı dönüşümün sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal boyutları anlaşılmadan bugünkü olayların anlaşılamayacağını ileri sürüyor. İkincisi, bu kitap Ortadoğu'nun dünya tarihinin bir parçası olduğunu, yani bölgenin sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal dönüşümünün dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmeleri birebir yansıtmasa da bu gelişmelerle paralel bir seyir izlediğini, bu sebeple Ortadoğu'daki olayların ancak uluslararası bir bağlam içinde tam anlamıyla anlaşılabileceğini iddia ediyor. Başka bir deyişle Ortadoğu tarihi uzmanlarının elbette ki anlatacak kendilerine özgü bir hikâyeleri var, ancak bu, yerel bir dilde anlatılan küresel bir hikâye. Şimdi biz de bu hikâyeye dönelim.

KISIM I

Modern Çağın Gelişi

Bu kitap *modern* Ortadoğu hakkındadır. Kitabın temel argümanıysa XVIII. yüzyılın dünya tarihinin gidişatında yeni bir aşamaya işaret ettiği varsayımı üzerine kurulmuştur. Giriş bölümünde de ifade edildiği üzere, modern tarihi ayırt edici kılan iki önemli özellik bulunmaktadır: Daha öncekilere hiç benzemeyen bir dünya ekonomisi ve ulus-devletlerden oluşan bir dünya sistemi. Modern çağ bir yandan toplumları küresel bir işbölümü içinde birbirine bağlayan bütünleşmiş bir dünya pazarının, bir yandan da ilk kez bu çağda ortaya çıkan ve dünyaya yayılarak hâkim siyasal form haline gelen ulus-devletin doğuşuna işaret eder. Bu ikiz sistemler dünyanın her yerinde ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal hayatı dünya tarihinde daha önce eşine rastlanmayacak şekilde etkilemiştir.

Ne dünya ekonomisi ne de ulus-devletlerden oluşan dünya sistemi bir anda ortaya çıktı. Her ikisinin de adım adım olgunlaşıp dünyaya yayılmasına imkân sağlayan bir kuluçka dönemine ihtiyacı vardı. Bu kuluçka dönemi, tarihçilerin "erken modern dönem" dedikleri yıllarda gerçekleşti. Erken modern dönem XVI. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar sürdü. Dolayısıyla Ortadoğu'nun veya herhangi bir bölgenin modern tarihini anlamak için her şeyden önce onun erken modern dönemdeki köklerini anlamak gerekir.

XVI. yüzyılın ilk birkaç on yılında yaşanan üç olay Ortadoğu'yu ilelebet değiştirecek olan koşulları yarattı. Bu olaylardan yalnızca biri fiilen Ortadoğu'da gerçekleşmişti. Diğer ikisi Ortadoğu'dan çok uzak yerlerde gerçekleşmesine karşın Ortadoğu'nun dönüşümüne sahne olan küresel ortamı yarattı.

Erken modern dönemin başlarında meydana gelen ilk olay Ortadoğu'da ve ötesinde geniş boyutlu, uzun ömürlü imparatorlukların doğuşuydu. Bunlardan en büyüğü ve en uzun ömürlüsü Osmanlı İmparatorluğu oldu. Osmanlı İmparatorluğu dört yüzyıldan fazla yaşadı ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yıkıldı. Bu yönden Osmanlı İmparatorluğu bize erken modern dönemden modern döneme uzanan doğrudan bir bağlantı sunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu en parlak devrinde sadece Ortadoğu'yu değil, Kuzey Afrika'yı ve güneydoğu Avrupa'yı (Yunanistan, Macaristan, Balkanlar, Romanya ve Bulgaristan) da içine alan muazzam büyüklükteki topraklara hükmetmekteydi. Nitekim XIX. yüzyılda yaşayan Avusturyalı devlet adamı Prens Klemens von Metternich'in şu meşhur nüktesinde bir gerçeklik payı vardı: "Asya Viyana kapılarında başlar." Gerçekten de Osmanlılar ilk kez 1529'da, sonra da 1683'te olmak üzere iki kez Viyana'yı bile işgal etmişlerdi. Dolayısıyla XVII. yüzyıl başlarında bir İngiliz tarihçinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan "dünyanın şu andaki baş belası" diye söz etmesine şaşmamak gerek.

XVI. yüzyılda doğan ikinci imparatorluk Safevî İmparatorluğu'ydu. Safevî İmparatorluğu İran'da üslenmekle birlikte en parlak devrinde kuzeydeki Kafkas dağlarından Irak'ın doğusuna kadarki geniş toprakları içinde barındırıyordu. Safevî İmparatorluğu 1501'den 1722'ye kadar varlığını sürdürdükten sonra Afganistan'dan gelen istilacı bir ordu tarafından yıkıldı. İran'ı bitmez tükenmez savaşlara sürükleyen, nüfusu kırıp geçiren, şehirleri boşaltan ve aralıklarla meydana gelen kıtlıklar sonucunda büyük felaketler yaşamasına sebep olan feci bir fetret devrinden sonra ülkenin başına başka bir Türk hanedan geçti. Kaçarlar denilen bu hanedan 1796'dan 1925'e kadar İran'ı yönetti. Safevî Hanedanı Osmanlı İmparatorluğu'nun ancak yarısı kadar hüküm sürse de, iki açıdan büyük öneme sahiptir: Birincisi bu hanedan sınırları kabaca bugünkü İran'la örtüşen bir devlet kurmuştur. İkincisi de Safevîler zamanında İran halkı Şiiliği benimsemiştir.

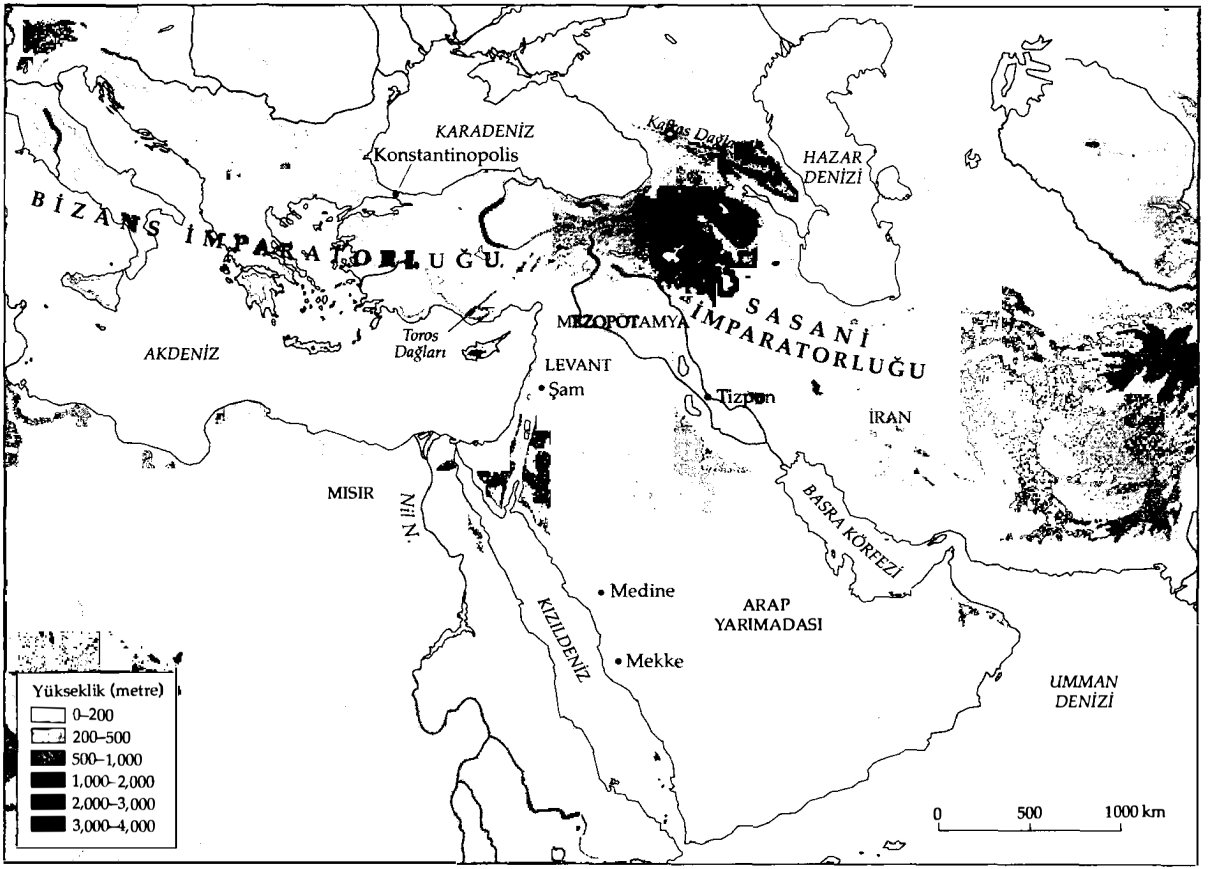
Yine bu dönemde, tarihi bu kitabın kapsamı dışında kalan bir bölgeye uzanmasına karşın, kendisinden mutlaka bahsetmemiz gereken bir diğer Müslüman imparatorluk daha ortaya çıktı: Hint-Moğol İmparatorluğu. 1526'da kurulan bu imparatorluk en parlak devrinde Afganistan'dan Hint alt kıtasına kadar olan yolun dörtte üçünü kapsayan geniş topraklara hükmediyordu. Moğol İmparatorluğu bir süre sonra İngiliz emperyalizmiyle ters düştü ve 1858'de İngiltere tarafından yıkıldı. Hindistan bir İngiliz kolonisi haline geldi. Moğol İmparatorluğu birçok açıdan Osmanlı ve Safevî imparatorluklarına benziyordu. Tıpkı bu imparatorluklar gibi Orta Asya kökenli bir halk tarafından kurulmuştu (imparatorluğun kurucusu Babür Han yarı-Moğol, yarı-Türk Timur'un soyundan geldiğini iddia ediyordu) ve bu imparatorluklarla ortak siyasal, ekonomik yapılara ve entelektüel geleneklere sahipti. Ne yazık ki, Moğol İmparatorluğu bu kitapta modern Ortadoğu tarihini yazarken inşa ettiğimiz yapay sınırların dışında kalıyor. Bu imparatorluğun tarihi, daha ziyade, kendilerine başka bir yapay coğrafi sınır belirleyen Hindistan tarihçileri tarafından çalışılmaktadır.

Erken modern dönemin başlarında meydana gelen ikinci önemli olay Avrupa'daki ticari devrimdi. XVI. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalıların gerek kendi aralarında gerek dünyanın geri kalanıyla yaptıkları ticaret kayda değer bir şekilde artmaya başladı. Bu ticari devrime zemin hazırlayan

çeşitli etkenler şunlardı: Pusulanın kullanılması ve gemi teknolojisindeki atılımlar; ticaret ve bankacılık sistemini organize eden yeni kurumlar; domates ve patatesten tütüne kadar Yeni Dünya'dan getirilen yepyeni tarımsal ürünler; Yeni Dünya'dan muazzam miktarlarda altın ve gümüşün Avrupa'ya girişi ve Basra Körfezi'nden yeni keşfedilmiş Amerika kıtasına kadar çok geniş bir alanda kurulan deniz aşırı koloniler vb... Birçok tarihçiye göre ticari devrim modern dünya ekonomisinin kurulmasıyla sonuçlanan bir olaylar zincirini tetiklemiştir. Ticari devrimin Ortadoğu üzerindeki etkisi kitabın üçüncü bölümünde incelenmektedir.

Erken modern dönemin başlarında gerçekleşen son önemli olay Protestan Reformu idi. Protestan Reformu 1517'de Martin Luther'in meşhur doksan beş ilkesini bugünkü Almanya'da bulunan Wittenburg Katedrali'nin kapısına asmasıyla başladı. Luther'in ilkeleri Roma Katolik Kilisesi'nin çeşitli politika ve öğretilerini reddediyor ve bunlara karşı yenilerini öneriyordu. Protestan Reformu Avrupa'yı birbirinden bağımsız Protestan ve Katolik devletlere böldü, böylelikle de evrensel bir Hıristiyan devleti fikrini sona erdirdi. Bunun sonucu olarak XVI. ve XVII. yüzyıllarda bir dizi din savaşı yaşandı. Bu savaşlardan sonra oluşan Avrupa eskisinden çok farklıydı; din savaşlarının bir sonucu olarak son derece rekabetçi ve bazen de son derece verimli ve etkin siyasal birimlere bölündü. Bu devletlerin birbirlerine karşı üstünlük kazanma veya aralarında bir denge oluşturma çabaları Avrupa tarihine damga vurmaya başladı. Dolayısıyla modern ulus-devletleri ve ulus-devlet sistemini fiilen Protestan reformuna kadar geri götürmek mümkündür. İşte bu modern devlet sisteminin dünya ölçeğinde yayılmasının Ortadoğu üzerinde muazzam bir etkisi oldu.

Elbette ki bahsettiğimiz bu üç önemli olayın Ortadoğu üzerindeki etkisinin ne şekilde gerçekleşeceği, büyük ölçüde bunların mevcut sosyal yapılar, ekonomik düzenlemeler ve kültürel normlarla etkileşimi tarafından belirlenmiştir. Bu yüzden, bu dönemin Ortadoğu üzerindeki etkisini anlamak için bölgenin önceki tarihsel mirasını bilmek gerekir. Bu kitabın birinci kısmı da bu tarihsel mirasa odaklanmaktadır.

Geç Antikçağda Ortadoğu

BÖLÜM 1

Geç Antikiteden Yeni Bir Çağın Şafağına

İslâm'ın "çekirdek alanı", yani ilk İslâm fetihlerinin gerçekleştiği bölge batıda Nil Nehri'nden doğuda Ceyhun-Seyhun ırmaklarına kadar uzanır. Bu bölge beş kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölge *Levant* olarak adlandırılır. *Levant* sözcüğü Fransızca "yükselmek" veya güneşin doğudan doğmasında kullanıldığı şekilde "doğmak" gibi anlamları olan *lever* sözcüğünden gelir. Buna göre *Levant* Akdeniz sahillerinden Fırat Havzası'na, yani Doğu Arap dünyasına uzanan bölgeye işaret eder. Kuzeyde Anadolu'daki Toros Dağları'na, güneydeyse Arap Yarımadası'nın kuzey sınırlarına kadar uzanır.

Levant'ın güneyinde Mısır ve Arap Yarımadası bulunur. Doğusunda Mezopotamya ve İran vardır. Mezopotamya sözcüğü "nehirlerin arası" anlamındaki Yunanca sözcüklerden gelir. Tıpkı hipopotamın Yunancada "nehir atı" anlamına gelmesi gibi... Mezopotamya sadece Dicle ve Fırat nehirlerinin arasındaki bölgeye değil, bu nehirleri çevreleyen hemen yakındaki topraklara da işaret eder. İran bir zamanlar Pers ülkesi denilen yerin bugünkü ismidir. 1935'te İran şahı, yabancıların ülkesinden bahsederken, kadim bir sözcük olan İran sözcüğünü kullanmaları kararını almıştı. Söylendiğine göre Şah, Adolph Hitler'in popülerleştirdiği ırk teorilerine o kadar düşkündü ki, İran'ın Berlin'deki elçisinin tavsiyesine uyarak, kendi halkının "Aryan" köklerini vurgulamak amacıyla diplomatik jargonda Pers sözcüğünün yerine İran sözcüğünün kullanılmasını buyurmuştu. Hepimizin bildiği gibi bu sözcük yapışıp kaldı ve ülkenin bugünkü yöneticileri dahi kendi devletlerini İran İslâm Cumhuriyeti olarak adlandırmayı tercih ettiler ve halen de ediyorlar.

Bu çekirdek alanın haritasına yakından baktığınızda, merkezde geniş bir düzlüğün yer aldığını ve bu düz arazinin her tarafından dağlarla, çöllerle ve platolarla çevrilmiş olduğunu görürsünüz: Kuzeydeki Anadolu'da Toros Dağları vardır, batıda merkezi sahilden ve Akdeniz'den ayıran sıradağlar bulunur, doğuda İran platosu ve Zagros Dağları, güneydeyse Arabistan çölleri vardır. Merkezdeki düz arazi bin yıldır doğudan ve batıdan gelen fatihler için hem bir ödül hem de bir geçittir.

İslâm Geç Antikite denilen bir dönemde doğdu. Geç Antikite IV. yüzyılda başlayıp VII. yüzyılda sona eren bir dönemdir. VI. yüzyılın sonunda iki imparatorluk merkezdeki araziyi ele geçirmek için birbirleriyle rekabet halindeydiler. Merkezin batısında Doğu Roma İmparatorluğu veya Bizans İmparatorluğu olarak da bilinen Roma İmparatorluğu vardı. Bu imparatorluğun başkenti olan Konstantinopol, çok daha önceleri burada bulunan Bizantiyum köyünün üzerine inşa edilmişti, bu yüzden ona Bizans İmparatorluğu da denildi. Bugün İstanbul olarak adlandırılan Konstantinopol, M.S. 324 yılında İmparator Konstantin tarafından kurulmuştu. IV. yüzyılın sonlarına doğru Roma İmparatorluğu iki idari birime ayrıldı. Birinin başkenti Roma, diğerinin Konstantinopol oldu. 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından Konstantinopol fiilen Roma İmparatorluğu'nun tek başkenti haline geldi. Geç Antikite boyunca, Konstantinopol'da oturan imparatorlar Anadolu'ya, batı Levant bölgesine ve Mısır'a egemen oldular.

Sasani İmparatorluğu merkezin doğusunda yer almaktaydı. III. yüzyılın başında kurulan Sasani İmparatorluğu 651 yılına kadar varlığını sürdürdü. Bu sürenin önemli bir kısmında bugünkü İran'dan fiilen daha geniş topraklara hükmediyor, örneğin eski Sovyetler Birliği'nin belli kısımlarını, Afganistan'ı, Pakistan'ı ve Irak'ı kapsıyordu. Nitekim Sasani başkenti bugün Irak topraklarında, Bağdat'a yakın bir yerde olan Ktesifon idi.

Eski imparatorluklar bugün bildiğimiz ulus-devletler gibi değildi. Bu imparatorlukları yönetenlerin temel kaygısı, tebaalarından vergi ve haraç toplamak, vergi ve haraç toplayabilecekleri araziyi genişletmek ve bu vergi ve haraç toplamayı mümkün hale getirmek için de hükmettikleri topraklarda düzeni sağlamaktı. Bu imparatorluklar yönettikleri insanlara tek bir dil, ideoloji veya kültür dayatmaya çalışmıyordu. İnsanların farklı etnik kökenlerden geliyor olması da onlar için önemli değildi. Dolayısıyla, Geç Antikite döneminde Roma İmparatorluğu'nun resmî dili Grekçe, resmî dini de Ortodoks Hıristiyanlık olmasına karşın, imparatorluk sınırları içinde çok çeşitli diller konuşan ve çok farklı dinî inançlara sahip insanlar (Grekler, Latinler, Semitik kavimler vb.) yaşamaktaydı. Bunların arasında Ortodoks olmayan Hıristiyanlar, Museviler, Greko-Roman pagan kültlerine inananlar da vardı. Keza, Sasani İmparatorluğu da çok çeşitli diller konuşan çeşitli etnik gruplara ev sahipliği yapmaktaydı. Gerçi imparatorluğun başında Pehlevice konuşan Pers kökenli bir hâkim sınıf vardı, ancak genellikle dağlık bölgelerde yaşayan Kürtler, esasen Irak'ta yaşayan ve Aramice konuşan Araplar ve buna benzer birçok kavim de imparatorluğun ayrılmaz parçalarıydı. Sasani İmparatorluğu'nun da Zerdüştlük olarak adlandırılan bir resmî devlet dini vardı elbet. Buna karşın, en yoğun sınıfın yaşadığı Irak gibi yerlerin çoğunda insanların önemli bir kısmı bu resmî dine inanmıyordu.

VI. yüzyılda, Sasani ve Roma imparatorluklarını yöneten enerjik liderler yönetimi merkezîleştirmeye ve topraklarını genişletmeye yöneldiler. Bunların

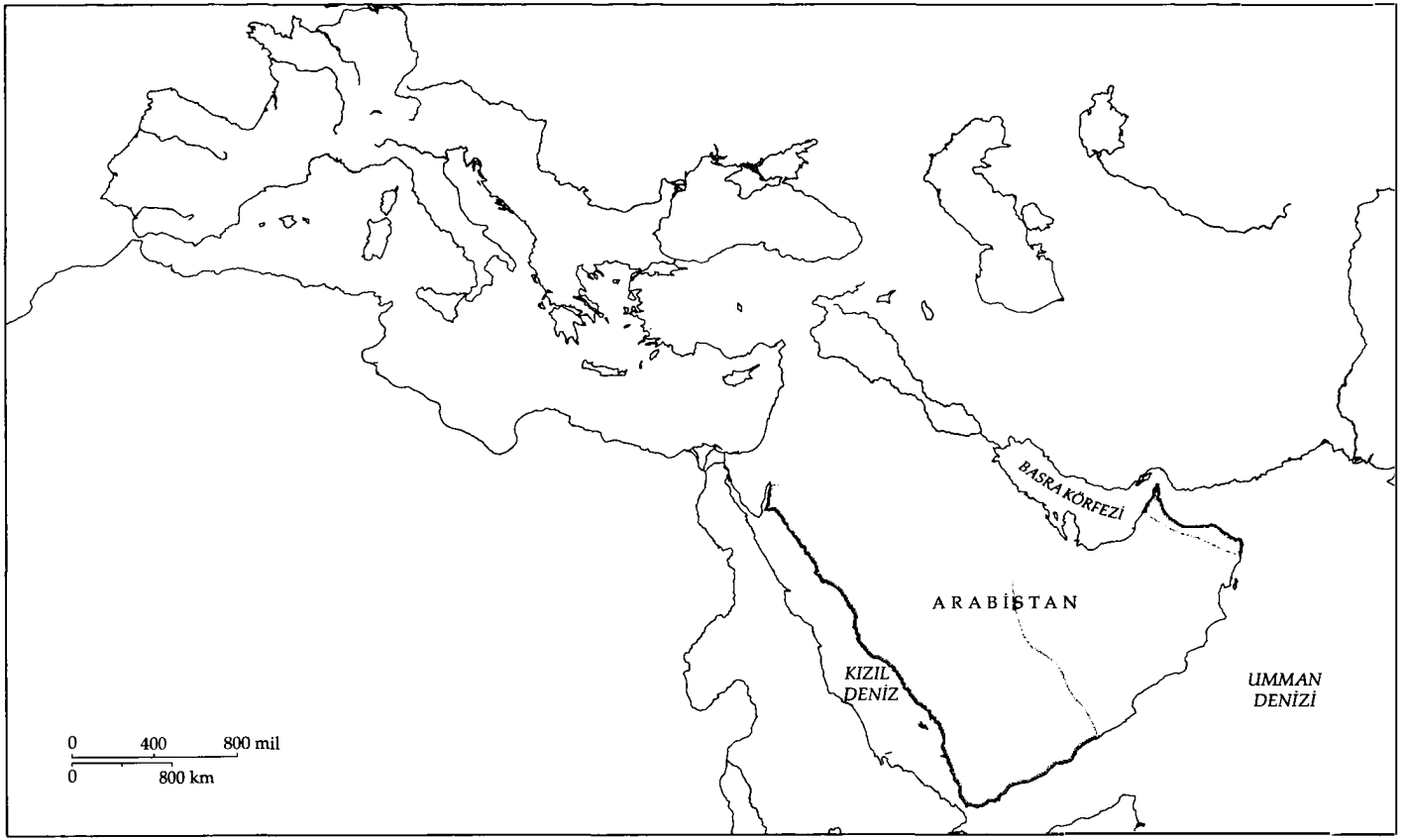
birbirlerine karşı verdikleri savaşın esas arenası Ortadoğu'ydu. MS. 602 yılında Sasani İmparatoru II. Hüsrev Roma İmparatorluğu'na savaş açtı ve batıda Suriye ve Mısır gibi uzak toprakları fethetmeyi başardı. Hatta bir ara Konstantinopol'ü bile kuşattıysa da Roma İmparatoru Heraklius bir karşı saldırıyla bunu savuşturdu. Savaş her iki taraf açısından da son derece tahrip ediciydi. Sasani İmparatorluğu bu ardı arkası kesilmeyen savaşların ve kendisine en çok gelir getiren eyalet olan Irak'ı kaybetmesinin sonucunda yıkıma uğradı. Roma İmparatorluğu varlığını sürdürmekle birlikte, artık güçsüz bir devletti. Dolayısıyla iki imparatorluk da güneyden gelebilecek bir saldırıya karşı dayanıksız hale gelmişti.

İslâm tarihi, Hazreti Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesiyle başlar. Hz. Muhammed bir tüccardı. Müslümanlara göre kırk yaşlarında Cebrail aracılığıyla Allah'tan vahiy almaya başladı. Mekke'de zulme uğrayan ve burayı terk etmek zorunda kalan Hz. Muhammed ilk kalıcı İslâmî topluluğu Medine'de kurdu. Hıristiyanların, takvimi Hz. İsa'nın doğumuyla başlatmaları gibi, Müslümanlar da kendi takvimlerini Hicret olayı ile başlatırlar. Dolayısıyla Hıristiyan takvimine göre 622 yılı, Hicri takvimin birinci yılına tekabül eder. İnananlar topluluğu anlamındaki ümmet kavramı Müslümanlar açısından son derece önemlidir. Hz. Muhammed'in Medine'de inşa ettiği ilk Müslüman topluluk ise, ileride göreceğimiz üzere, istisnai bir öneme sahiptir, zira sonraki nesiller için ideal bir İslâmî topluluk modelidir.

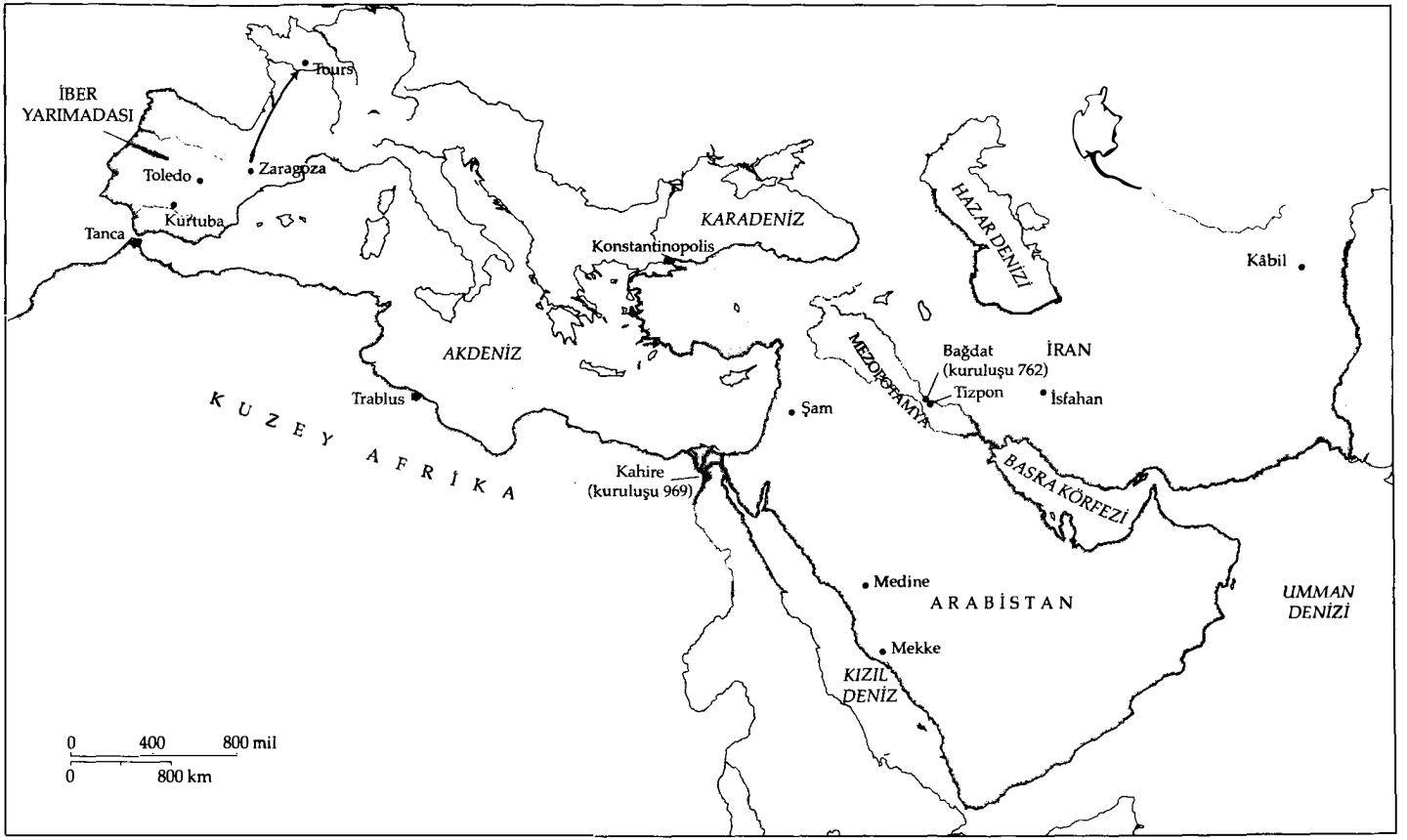
Hicret'i takip eden on yıl içinde, Hz. Muhammed'in başında bulunduğu bu topluluk büyümeye devam etti. Hz. Muhammed öldüğünde Arap Yarımadası'nın çoğu ya Müslümanlığı kabul etmiş ya da Müslümanlara tâbi olmuş durumdaydı.

Hz. Muhammed'in ölümünü takip eden yıllar, İslâm'ın en büyük fetihlerinin yapıldığı dönemdi. Sadece yüzyıl içinde Arap-Müslüman orduları İran'ın tamamını, Mezopotamya'yı, Mısır'ı ve Levant'ı ele geçirmiş, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını kuzeye doğru itmiş, Kuzey Afrika'ya geçmiş, Akdeniz'i aşmıştı. Bu son olayın izleri Kuzey Afrika ve İspanya arasındaki adanın isminde halen yaşamaktadır. Cebelitarık, yani Tarık Dağı, Müslüman ordularının İspanya'ya geçişine önderlik eden komutanın ismini almıştır. 732 yılında bir Müslüman ordusu bugünkü Fransa'ya bile bir baskın yapmış, ancak geri püskürtülmüştü. Bu İslâm fetihlerini, Arapların fethedilen topraklara yerleşmesi takip etti. Farklı tarihçiler Arap yerleşiminin genişlemesine çeşitli açıklamalar getirmişlerdir. Bunların bir kısmına göre esas motivasyon ganimetin veya askerî hizmet karşılığı elde edilen kazançların cazibesiydi, bir kısmına göreyse dinî heyecanlar ve mücahitlerin coşkusu.

İslâm tarihinin ilk yüzyılında İslâm ümmeti tek bir imparatorluk altında birleşmişti. Zamanla imparatorluk tebaasının büyük çoğunluğu İslâm'ı benimsedi. Bu bir anda olmadı. Ayrıca İslâm'a geçiş farklı bölgelerde farklı hızlarda gerçekleşti. Bazı tarihçiler Arap-Müslüman isimlerinin tercih

Hz. Muhammed zamanında İslâm dünyası

750 yılına kadarki İslâm fetihleri

edilme oranına dayanarak (örneğin, bir zamanlar ismi Ardeşir olan bir İranlı, Muhammed ismini alıyordu) İslâm fetihlerinden yüzyıl sonra bile İran nüfusunun sadece yüzde 8'inin Müslümanlığı benimsediği sonucuna varmışlardır. X. yüzyılda bu oran yüzde 70 ilâ 80'e kadar yükselmiştir. Buna karşılık Irak'ta ihtida oranı daha hızlıyken, Mısır'da daha yavaştı. İran dışında çekirdek bölgedeki bütün toplumlar Arapçayı benimsediler.

İslâm'ın ilk dönemlerinin diğer üç temel özelliği de bölgenin sonraki tarihini anlamak açısından önemlidir. Birincisi; Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ümmetin bir liderinin olup olmayacağı, şayet olacaksa kim olacağı sorusu ortaya çıktı. Ümmetin ileri gelenleri toplanıp ilk halifeyi seçtiler. Hz. Muhammed'in aksine halifelerin özel bir dinî rolü yoktu. İslâm'a göre Hz. Muhammed Hatemü'l-Enbiya (peygamberlerin mührü), yani peygamberlerin sonuncusuydu. Halifenin görevi ümmetin çıkarlarını korumaktı. Dine ilişkin sorunlar ve dinî hukuk ulemânın, yani din âlimlerinin elinde kalmaya devam etti, ki halen de öyledir. Nitekim Türkiye'deki laik hükümetin halifeliği kaldırdığı 1924 yılından beri İslâm toplumları başlarında bir halife olmaksızın pekâlâ dinî görevlerini sürdürmeye devam etmektedirler.

Tarih boyunca hilafetin hem niteliği hem de siyasi konumu değişiklik göstermiştir. Başlangıçta halife hemen hemen bir aşiret reisi gibi hareket etmekteydi. Topluluğa önderlik ederken zorlayıcılık gücünden çok ikna edicilik yeteneğine dayanan bir "eşitler arasında birinci" idi. Zamanla, halifeler Bizans ve Sasani saraylarının ihtişam ve merasimini büyük ölçüde devraldılar, hatta eskiden Sasani şahları tarafından kullanılan "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" unvanını bile kullanmaya başladılar. Bir süre sonra halifeler siyasal ve askerî güçlerini bölgesel hükümdarlara kaptırmaya başladılar ve bunun sonucu olarak hilafet gitgide daha da sembolik bir makam haline geldi.

İlk dört halife Müslümanları Medine'den yönetmişti. Onları takip eden halifeler Şam'a yerleştiler. Bu mantıklı bir seçimdi. Çünkü Şam Arabistan'ı kuzeye ve Bizans topraklarına bağlayan ana ticaret yollarının üzerindeydi ve halifelerin Arabistan'tan gelecek savaşçılara da rahatlıkla ulaşmasına imkân sağlıyordu. İslâm topraklarının çekim merkezi doğuya kayınca ve Arap olmayan Müslümanların sayısı artınca, halifeler bu kez Irak'a taşındılar. Nitekim Bağdat şehri başlangıçta tam da hilafet devletinin idari merkezi olarak inşa edildi.

İslâm'ın ilk yıllarının sonraki tarih kesiti üzerinde büyük bir etkide bulunacak olan ikinci yönüyse İslâm topluluğu içindeki önemli bir bölünmeydi. Bu bölünme başlangıçta Hz. Muhammed'in yerini kimin alması gerektiğiyle ilgili bir fikir ayrılığına dayanıyordu. Bir grup Hz. Muhammed'in damadı ve yeğeni olan Hz. Ali'nin onun yerine geçmesi gerektiğini düşünüyordu. Bunlar Ali taraftarları anlamındaki Ali Şiası adını aldılar. Bir süre sonra sadece Şia veya Şii olarak anılmaya başladılar. İslâm topluluğunun çoğunluğuysa ümmetin önde gelenlerinin halife seçimi konusundaki kararlarına uydular ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, kısaca Sünni adını aldılar. Zamanla her iki topluluk da

kendi geleneklerini ve inanç esaslarını oluşturdu ve ayrılık daha da büyüdü. Günümüzde Şiiler bu kitabın ele aldığı İran, Irak ve Bahreyn gibi ülkelerde çoğunluk durumundadırlar. Bazılarındaysa azımsanmayacak sayıda bir azınlık oluştururlar. Sünniler ise Türkiye'de ve Irak, Bahreyn ve Lübnan hariç Arap dünyasının neredeyse tamamında hâkim gruptur.

Şiiliğin, üzerinde biraz daha durmaya değer bir özelliği daha vardır. Şöyle ki; başlangıçta Şiilik bir muhalefet hareketiydi. İslâm'ın ilk dönemlerinde aralarında siyasal konularda farklılıklar olmakla birlikte birtakım ortak inanç unsurlarına sahip olan çeşitli Şii gruplar ortaya çıktı. Bu ortak inançların merkezinde, ümmetin tartışmasız lideri olarak görülen imamın Hz. Ali'nin soyundan gelmesi gerektiği anlayışı vardı. Zamanla Şiilik buna üç inanç ilkesi daha ekledi. Şiiler öncelikle ümmetin yol göstericisi ve dinî liderinin imamdan başkası olamayacağına, ikinci olarak da bu imamın özel ve gizli (ezoterik) bir bilgiye sahip olduğuna inandılar. Sünniler ise aksine İslâm inancının bir bütün olarak İslâm topluluğu (cemaat, ümmet) tarafından muhafaza edildiğine inanıyorlardı. Son olarak; Şiilere göre bir sonraki imam kendisinden önceki imam tarafından görevlendirilmek zorundaydı.

İmamlar silsilesi Ali'den altıncı imama kadar kesintisiz olarak devam etti. Altıncı imam oğlu İsmail'i yedinci imam olarak tayin etti. Ancak İsmail babasından önce ölünce altıncı imam onun yerine ikinci oğlu Musa'yı tercih etti. Şiilerin bir kısmına göre bu mümkün değildi. İmamlar gizli bilgilere sahip olduklarına göre altıncı imamın oğlu İsmail'in öleceğini önceden bilmesi gerekirdi. Dolayısıyla bu görüşü savunanlar İsmail'in gerçekte ölmeyip saklandığına, bir şekilde görülmez halde bulunduğuna (Batı dillerinde okültasyon, Arapça *gaybet*) inandılar. Başka bir deyişle onlara göre İsmail bir yerlerdeydi, sadece onlar nerede olduğunu bilmiyorlardı. Kıyametin kopmasına çok az bir zaman kala geri dönecek ve yeryüzünde adalet ve eşitliği sağlayacaktı. İsmail başlangıçta yedinci imam olarak tayin edildiği için bu görüşü savunanlara İsmâilîler dendi. Hindistan'da Ağa Han'ın manevi liderliği altındaki İsmâilî topluluğu işte bunların soyundan gelir.

Diğer Şiilerse imametin İsmail'in kardeşinin oğlu Musa'dan devam ettiğini kabul ettiler. Ne var ki on birinci imam yerine birini tayin edemeden ölünce onlar da benzer bir sorunla karşı karşıya kaldılar ve bu soruna İsmâilîlerinkine benzer bir çözüm getirdiler. On birinci imamın aslında bir oğlu olduğuna, ancak tıpkı İsmâilîlerin yedinci imamı gibi nerede olduğunun bilinmediğine kanaat getirdiler. On ikinci imamın dönüşünü bekledikleri için bunlara da On İki İmamcılar denildi. Günümüzde Lübnan, Irak ve Körfez'in çeşitli yerlerinde ve elbette ki en büyük Şii nüfusun barındığı ülke olan İran'da hâkim inanç Şiiliğin On İki İmamcı koludur. İmamın kayıp veya saklanmış olması inancı, gelecekteki Şii topluluklar açısından iki hayati öneme sahip meselenin ortaya çıkmasına yol açtı: Kayıp imam geri dönene kadar topluluğu kim yönetmeliydi ve bu sırada topluluk çeşitli işlerini nasıl ve neye göre düzenlemeliydi?

Arapçadan İngilizceye Geçen Sözcükler (Nadir'den Zenith'e*)

İngiltere'nin ilk ve tek Yahudi başbakanı olan Benjamin Disraeli, bir keresinde kendisini küçük düşürmeye çalışan anti-semitik bir muhalifinin ağzının payını vermek için mealen şöyle demişti: Senin ataların ağaç tepesinde gezerken benim atalarım Süleyman tapınağında rahipti. Ortaçağ'da Ortadoğu halklarıyla Avrupa arasında da benzer bir ilişki vardı. Avrupa okuma yazma bilmez baltalarıyla gezen adamların elindeyken, İslâm İmparatorluğu bilimsel ve kültürel faaliyetlerin merkezi durumundaydı. Gerek Emeviler devrinde İspanya ve Akdeniz'de gerekse Haçlı Seferleri sırasında Ortadoğu'daki temaslar sayesinde Araplar Avrupalılara sadece çeşitli fikirleri değil aynı zamanda iyi yaşamla ilişkilendirilen yemek ve eşyaları da tanıttılar. Arapların Avrupa toplumlarına olan katkısı büyük ölçüde etimoloji aracılığıyla takip edilebilir. Bu bağlamda Arapça sözcüklerin Batı dillerine geçişiyle bu sözcüklerin temsil ettiği fikirlerin ve maddelerin Ortadoğu'dan Avrupa'ya girişinin eş zamanlı gerçekleştiğini varsayabiliriz. Aşağıdaki İngilizce sözcüklerin bir kısmı Arapça kökenlidir, bir kısmı da Yunanca, Farsça veya Sanskritçe olmakla birlikte daha önce Avrupa'da pek bilinmeyen ve Arapça kanalıyla İngilizceye geçen sözcüklerdir.

admiral	atlas	coffee	hazard	popinjay	zenith
adobe	aubergine	cork	henna	racket	zero
albatross	average	cornea	jar	safari	zircon
alchemy	azimuth	cotton	lacquer	saffron	
alcohol	azure	crimson	lemon	satin	
alcove	borax	crocus	lilac	sequin	

* Çevirmenin notu: Yazar başlıkta bir kelime oyunu yapmış. En aşağı ve en yukarıda olanı ifade eden nadir ve zenith sözcükleri İngilizceye Arapçadan geçmiştir. Dolayısıyla başlık "tepeden tırnağa" diye de çevrilebilirdi. Ancak bu durumda başlıktaki espriyi anlamak mümkün olmazdı.

İslâm'ın ilk döneminin sonraki dönemleri anlamamız açısından önem taşıyan son boyutu, Arap fatihlerinin fethedilen yerlerin halkına kıyasla küçük bir nüfusa sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum doğal olarak fatihler açısından belli zorluklar ortaya çıkarmıştır. Halifeler, Sasanilerden ve Bizanslılardan belli idari usuller ödünç alarak bu zorlukların üstesinden gelmeye çalışmışlardır. Müslümanlar genellikle fethettikleri yerlerde yaşayanların topraklarına ve mahallî idarelerine dokunmadılar. Kur'an-ı Kerim'deki "Ehl-i Kitap" kategorisi en azından teoride Hıristiyanlara ve Musevilere koruma altına alınmış bir azınlık statüsü sağlıyor ve bu insanların dinlerini devam ettirmelerine izin veriyordu. Buna karşılık Müslümanlarla karşılaşan Paganlar (müşrikler) o kadar şanslı değillerdi. Hindistan'daki

alembic	cable	cumin	lime	sherbet
alfalfa	caliber	damask	lute	sheriff
algebra	camel	drub	macabre	sine
algorithm	camise	elixir	magazine	sirocco
alkali	camphor	gala	massacre	soda
almanac	candy	garble	mattress	sofa
amber	caper	gauze	mocha	sugar
amulet	carat	gazelle	mohair	syrup
aniline	caraway	genie	monsoon	tabby
antimony	carmine	gerbil	mummy	talc
apricot	carob	ghoul	mufti	talisman
arsenal	check	giraffe	muslin	tamarind
artichoke	checkmate	gypsum	nadir	tariff
assassin	cipher	hashish	orange	tarragon

Bu sözcüklerden bazıları (örneğin *coffee, jar* ve *gazelle*) doğrudan Arapça kökenlidir. Diğerlerinin daha renkli bir tarihleri vardır. Örneğin, çizgili kumaş anlamına gelen *tabby* sözcüğü Bağdat'ta çizgili elbiseleriyle meşhur bir sokağın isminden gelir. Suikastçı anlamına gelen *assassin* sözcüğü, söylendiğine göre önce haşhaş (afyon) içip sonra Haçlılara intihar saldırısına benzeyen suikastlar düzenleyen ve Haşhaşiler olarak adlandırılan bir Şii grubun adından gelir. *Racket* sözcüğü (tenisteki raket gibi) Arapça avuç içi anlamındaki sözcükten gelir. *Gala* sözcüğü (örneğin, bir filmin galasından söz ederken kullandığımız gala) Arapçada çeşitli törenlerde ve misafirleri ağırlarken kullanılan bir tür değerli kaftana işaret eden hil'at sözcüğünden veya hil'at giydirmekten gelir. Saten kumaş anlamındaki *satin* sözcüğü Arap tüccarların giysi ticareti için gittikleri Çin'deki bir şehrin adıdır. Satrançtaki şah-mat şah (kral) öldü anlamına gelen Farsça-Arapça karışımı bir sözcüktür. Satranç meraklılarının gayet iyi bildiği gibi bir satranç maçı rakibinizin şahını kapana kıstırmanız ve bunun sonucunda yemenizle sonuçlanır.

Hindu aileler bugün bile çocuklarını XI. yüzyılda yaşamış ve Hindistan'a düzenlediği seferler sırasında büyük çapta katliamlar yapmış olan Gazneli Mahmut'un hikâyeleriyle korkuturlar. Müslüman komutanlar Arap-Müslüman fatihlerin, kendilerinden çok daha büyük bir yerli nüfus içinde erimelerini engellemek amacıyla, ordularını ve idari teşkilatlarını şehir dışındaki arazilere yerleştirdiler. Bu yerleşim yerlerine *misr* sözcüğünün çoğulu olarak *emsar* denildi. Arapça kökenli Mısır ismi buradan gelir. Yerli ahalinin toprak mülkiyetine ve yönetim şekline dokunmama geleneği Osmanlılar zamanında da sürmüştür.

İslâm ilk fetihlerden uzun bir süre sonra da yayılmaya devam etti. Örneğin, bugün en kalabalık nüfusa sahip Müslüman ülke olan Endonezya'da

İslâm'ın iyice yerleşmesi XVI. yüzyılı buldu. Bununla birlikte, X. yüzyılın başında İslâm dünyasının çekirdek alanı siyasal olarak parçalanmaya başlamıştı. Bu siyasal parçalanmanın sebeplerinden biri İslâm dünyasının dışarıdan istilaya maruz kalmasıydı.

Bu dönemden itibaren batıdan Haçlılar, uzak doğudan Moğollar ve İç Asya'dan efsanevi Timur başta olmak üzere çeşitli Moğol taklitçileri Ortadoğu'ya geldiler. Batılıların çoğu Haçlı seferlerinden haberdardır. Bununla birlikte askerî açıdan bu seferler son derece başarısız olmuştur. Aslına bakarsanız, Haçlı seferlerinin kuzeyden ve doğudan gelen istilacı ordularla kıyaslandığında küçük bir olay olarak kaldığı söylenebilir. Örneğin, Ortadoğu'da Moğolların yol açtığı yıkım olağanüstü boyutlara ulaşmıştır. Yapılan son hesaplamalara göre Bağdat'ın yağmalanması esnasında iki yüz ilâ sekiz yüz bin insan hayatını kaybetmiştir. Keza, İran'daki önde gelen ilim şehirlerinden biri olan Nişabur, bir Moğol komutanının "kedileri ve köpekleri bile canlı bırakmayın" şeklindeki emri sebebiyle bir daha kendini toparlayamamıştır. Bununla birlikte Moğol istilaları Ortadoğu'ya bu kötü kaderden başka şeyler de getirdi. Tıpkı Haçlı Seferleri'nin Avrupalıları doğulu komşularının kültürel ve maddi ürünleriyle tanıştırması gibi, Moğol istilaları ve ardından kurulan "Pax-Mongolica" (Moğol Barışı) da Ortadoğuluların doğulu komşularını tanımasına sebep oldu. Moğol istilaları Ortadoğuluları minyatür sanatı ve halen Ortadoğu halılarında rastlanabilen uzak doğu motifleri gibi kültürel ifade biçimleriyle tanıştırdı. Ayrıca Ortadoğulular Doğu Akdeniz'le Çin'i birbirine bağlayan ticaret yollarının (ki bu yol tam da Marko Polo'nun Venedik'ten Katay'a meşhur seyahatini gerçekleştirirken kullandığı İpek Yolu'dur) kendilerine açılmasını fırsat bildiler ve hiç vakit kaybetmeden bu yöndeki ticaretlerini geliştirdiler.

Bütün bunlara karşın, Ortadoğu üzerinde en kalıcı etkiye sahip olan grubun Orta Asya kökenli Türkçe konuşan halklar olduğu ileri sürülebilir. Türkî kavimler İslâm topraklarına iki şekilde girdiler. X. yüzyılda, satın alınan veya esir edilen Türkler halifelerin muhafız birliklerini oluştursunlar veya mahallî savaş ağalarına köle asker olarak hizmet etsinler diye İslâm topraklarına getirildiler. Bu köle askerlere Memlük deniyordu. Halifeler ve mahallî savaş ağaları bu köle Türk askerleri kendileri açısından son derece faydalı buluyorlardı, çünkü efendileri dışında bölgedeki hiçbir grupla bağlantıları yoktu. Dolayısıyla da efendilerine kesin bir sadakat gösterecekleri varsayılıyordu. Buna karşın, güç dengesini çoğu zaman bunlar sağladıkları için, gücü kendi adlarına bizzat ele geçirdikleri de oluyordu. Örneğin, 1250'de Kahire'deki bir hanedanın emrindeki köle askerler, eski efendilerini devirip kendi adlarına ülkeyi yönetmeye başladılar. Saflarını Kafkasya'dan gelen Memlüklerle güçlendirerek 1517'ye kadar Mısır'ı tek başlarına yönettiler, hatta resmen iktidarı kaybettikten sonra bile XIX. yüzyıl başına kadar Mısır'ın yönetiminde etkili olmayı sürdürdüler. Kitabın ilerleyen bölümlerinde Mısır'daki Memlükler konusuna tekrar döneceğiz.

XI. yüzyıldan itibaren bütün Türk aşiretleri Orta Asya bozkırlarından Ortadoğu'ya göç etmeye başladılar. Bu aşiretler ortak bir atadan geldiklerini iddia eden insan grupları olarak düşünülebilir. Gerçekte ortak bir atadan gelip gelmedikleri, hatta birbirleriyle aynı soydan olup olmadıkları dahi önemsizdir. Bölgeye gelen Türk aşiretlerin çoğu hayvancılıkla uğraşan (koyun ve keçi) göçebe topluluklardı. Neden güneye ve batıya göç etmeye başladıkları kesin olarak bilinmiyor. Bazı tarihçiler ana vatanlarında yaşadıkları nüfus baskısından söz ederler. Bazılarıysa Avrasya'nın tamamını etkileyen iklim değişikliğine, Çin İmparatorluğu'nun güçlenmesine veya Ortadoğu'nun zenginliği ve gelişkin medeniyeti sebebiyle doğal olarak dışarıda kalanların ilgisini çeken bir merkez olmasına işaret ederler. Öyle ya, Bağdat'ı bir kez bile görmüş olan bir insanı artık ilelebet bozkırda tutmak mümkün müdür?

Her hâlükârda, kendilerininkinden daha üstün olan İslâm medeniyeti Ortadoğu'ya gelen Türklerin gözlerini kamaştırmıştı. Ortadoğu'nun yerli sakinleriyse çoğunlukla bu görgüsüz koyun çobanlarına karşı küçümsemeden başka bir şey hissetmiyorlardı. X. yüzyılda yaşamış olan büyük Arap tarihçisi Mesudî Türklerden şöyle bahseder:

> Güneşin doğup battığı yerlere uzak oldukları için Türklerin yaşadığı yerlerde çok kar vardır. Soğuk ve rutubet yerleşim yerlerini fethetmiş durumdadır. Vücutları hımbıl ve kalındır. Omurgaları ve boyun kemikleri o kadar elastiktir ki at tepesinde dönüp oklarını attıktan sonra bir anda kaçıp gidebilirler. Vücutları çok etli olduğu için eklem yerleri oyuklar oluşturur. Yüzleri yuvarlak ve gözleri küçüktür. Çünkü sıcak yüzlerinde toplanır, soğuksa vücutlarını ele geçirir. Bu enlemin altmış mil ötesinde yaşayanlar Yecüc ve Mecüclerdir. Bunlar altıncı iklimdedirler ve hayvan olarak görülürler.[2]

Ortadoğu'ya gelen Türk boylarından en güçlüleri belli bir bölgeyi ele geçirip buralarda beylikler kurdular. İslâm başta olmak üzere, ele geçirdikleri yerlerin birçok geleneğini benimsediler. Bu devletlerden bir kısmı çok geniş topraklara hükmediyordu. Örneğin, Selçukluların kurduğu devlet doğu İran'dan Suriye'ye kadar uzanmaktaydı. Yine de bunların çoğu kısa ömürlüydü. Çünkü ele geçirmeye çalıştıkları bölgenin nüfusuna kıyasla dayandıkları aşiretin nüfusu küçük kalmaktaydı. Örneğin, Selçuklular taş çatlasa 10-15 bin kişiydi. Ayrıca bu kara cahil aşiret mensupları doğaları gereği yönetmekten ziyade fethetmeye yatkındılar. Anlatıldığına göre bir Çinli âlim (belli ki cesur biriymiş) Moğolların ileri gelenlerinden birine şöyle çıkışmıştı: "Bir imparatorluk at sırtında fethedilebilir, ancak at sırtından yönetilemez." (Tabii, Moğol'un bu eleştiriye nasıl cevap verdiğini bilmiyoruz.) Ayrıca göçebe aşiretler medeni hayatın kurallarına uymamaları, sürekli

2 Bernard Lewis, *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, vol. 2: *Religion and Society* (New York: Oxford University Press, 1987), 122.

bölünüp yeniden örgütlenmeleri ve durmadan birbirleriyle savaşmalarıyla da kötü bir ün kazanmışlardır. Tüm bunların sonucunda Türk aşiretlerinin kurduğu devletlerin sınırları sürekli değişiyordu. Hatta çoğu zaman kalıcı bir yönetim merkezi bile olmayabiliyordu. Bu durumda ordu nerede karargâh kurarsa başkent de oraya taşınıyordu. Dolayısıyla devletin otoritesini sağlamak üzere kendini sürdürmeyi başaran kalıcı bir bürokrasi yaratmak mümkün olmuyordu. İşte bu sebepten dolayı bu kitabın uzman olmayan Batılı okuyucuları Gaznelileri ve Gurluları, Seferîleri ve Samanoğulları'nı veya Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerini muhtemelen hayatlarında hiç duymamışlardır. Hâlbuki bütün bu aşiretler onuncu ve XVI. yüzyıllar arasında Ortadoğu'da birçok önemli ve büyük devlet kurmuşlardı.

Gelgelelim, XVI. yüzyıl başlarında temayüz eden iki büyük devlet bölgeye daha kalıcı bir damga vurdu: Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları. Osmanlı Devleti diğer birçok Türk devletine benzer şekilde kuruldu. Osmanlılar kuruluşlarını efsanevi liderleri Osman Gazi'ye dayandırırlar. İsimleri bu yüzden Osmanlı'dır. Osman Anadolu'nun kuzeybatısında XIII. yüzyılda yaşamıştı. Efsaneye göre Osman Gazi, Allah tarafından büyük bir imparatorluk kurması için seçilmiş bir kişiydi. Bir gün bir Müslüman Şeyh'in hanesinde misafir olarak bulunduğu sırada bir rüya görmüştü:

> Osman Gazi uyuyunca rüyasında gördü ki bu azizin koynundan bir ay doğar, gelir, Osman Gazi'nin koynuna girer. Bu ayın Osman Gazi'nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç çıkar. Gölgesi dünyayı tutar. Gölgesinin altında dağlar var. Her dağın dibinden sular çıkar. Bu çıkan sulardan kimi içer, kimi bahçeler sular, kimi çeşmeler akıtır.[3]

Efsaneye göre Osman uyanınca rüyasını Şeyh'e anlattı. Şeyh ona şöyle dedi, "Oğul, Osman! Sana müjde olsun ki Hak Teâlâ sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun ve benim kızım Malhun Hatun senin helâlin oldu." Bunun üzerine, tahmin edilebileceği gibi, Osman Şeyh'in kızıyla evlendi.

Menkıbeler Osman'ın gaziler olarak bilinen bir savaşçılar grubunun lideri olduğunu kaydetmektedir. O zamanlar Anadolu'nun büyük bir kısmı kanunların hükmünün geçmediği bir sınır bölgesiydi ve adeta Vahşi Batı'ya benziyordu. Bölgede kanunu temsil eden tek merkez Bizans İmparatorluğu'ydu. Onun da eski görkeminden eser yoktu. Gaziler komşularını yağmalayarak hayatlarını sürdürüyorlardı. Dolayısıyla gazilerden oluşan beyliklerin önemli bir kısmı hemen hemen bir eşkıya çetesinden ibaretti. İşte Osmanlı Beyliği bunlardan farklıydı. Osman'ın devleti tam Bizans sınırında yer aldığı için yağma imkânları çok daha genişti, bu sebeple çeşitli yerlerden gelen birçok gazi için bir cazibe merkezi haline geldi. Gazilerin sayısı artınca

3 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995), 8.

zenginlik de arttı, zenginlik artınca Osmanlı Beyliği zanaatkârlar, tüccarlar ve âlimler gibi gerçek bir devlet kurmak için gereken unsurları da kendine çekmeye başladı. Hatta çiftçiler bile Osmanlı Devleti'ni cazip buluyorlardı. Şöyle ki; Bizans topraklarında yaşayan çiftçiler serfti, yani toprak sahiplerine aitlerdi. Osmanlılar ise hükmettiği topraklarda hiçbir şekilde serfliğe izin vermediler. Osmanlı köylüsü ne toprak sahibinin malıydı ne de bulunduğu topraktan ayrılması yasaklanmıştı.

Osman'ın soyundan gelenler Anadolu'nun çok daha batısında ve Balkanlar'da fetihlere başladılar. 1350'lere gelindiğinde Osmanlılar Avrupa'da kalıcı bir köprübaşı elde etmişlerdi. 1389'da Sırplardan, Macarlardan ve Bulgarlardan oluşan bir koalisyon ordusunu Kosova Savaşı'nda yenilgiye uğrattılar. Yüz yıl bile geçmeden İstanbul'u fethettiler ve Bizans İmparatorluğu'na son verdiler. Sonraki yetmiş yıl içinde Anadolu ve Balkanlar'daki konumlarını pekiştirdiler.

Tam da bu sırada doğuda Osmanlı gücüne karşı bir tehdit yükselmekteydi. XV. yüzyılın ilk yarısında kuzey İran'da yaşayan Türk göçebeleri efsanevi bir kişiliğe sahip olan Safiyüddin'e bağlanmaya başladılar. Safevî devletine ismini veren Safiyüddin, halk arasında çok yaygın olan mistik İslâmî hareketlerden biri olan bir tarikatın şeyhiydi. Safiyüddin'in müridleri başlarındaki kızıl başlıklarla tanınırdı. Bu yüzden Osmanlılar onlara Kızılbaş dediler.

Kızılbaş misyonerler doğu Anadolu ve kuzey İran'a yayıldılar. 1501 yılında, Safiyüddin'in soyundan geldiğini iddia eden Safevî lider İsmail, İran'ın kuzeyindeki Tebriz'e girdi ve kendisini Şah ilan etti. İsmail, tahta yirmi yaşında geçen Büyük İskender'i bile mahçup edercesine, bu sırada sadece on dört yaşındaydı. On yıl içinde bütün İran Şah İsmail'in kontrolüne geçti. Hemen ardından Şah İsmail Şiiliği resmî devlet dini olarak ilan etti ve Lübnan ile Bahreyn'den Şiiliği yayma çalışmalarında görev almak üzere mollalar getirtti.

Sınırlarında yayılmacı bir Şii devletinin kurulması Osmanlılar açısından stratejik bir tehditti. Osmanlı padişahları XIII. yüzyılda yaşamış İranlı şair Sadi'nin şu dizelerini anmayı pek severlerdi: "On derviş bir kilimde uyur, iki padişah bir kıtaya sığmaz." 1514 yılında, iki devlet arasında Çaldıran'da büyük bir savaş patlak verdi. Osmanlı topçuları Safevî süvarilerini perişan etti ve Safevî ordusunu geri püskürttü. Savaşın ardından Safevî ve Osmanlı İmparatorlukları arasında bir sınır çizildi. Bugün de İran ile Türkiye arasındaki sınır hemen hemen bu sınırla aynıdır. Belki bundan daha da önemlisi, Osmanlılar yeni topraklarının güney kanadını korumak amacıyla Arap Ortadoğusu'nu fethetmeye başladılar. Doğuda Irak-İran sınırı, güneyde Arabistan Yarımadası ve batıda Fas'a kadar fetihlere hiç durmadan devam ettiler.

BÖLÜM 2

Ateşli Silah İmparatorlukları

Osmanlılar ve Safevîlerden önce Türk ve Moğol hükümdarlar Ortadoğu'ya tarihçilerin genellikle "askerî himaye devleti" olarak adlandırdıkları yeni bir devlet biçimi getirmişlerdi. Türk ve Moğolların istila ve göç hareketlerinden sonra Ortadoğu'da birçok askerî himaye devleti kuruldu ve uzun bir süre varlığını sürdürdü. Bunların üç temel özelliği vardı. Birincisi, askerî himaye devletleri, adından da anlaşılabileceği gibi askerî bir karakter taşıyordu. Toplumun başında bölgesel birimleri yönetmek için daha alt seviyedeki liderlere dayanan bir askerî lider bulunuyordu. Toplum iki "sınıf"a bölünmüştü: Yöneticiler için askerî ve diğer hizmetleri yerine getiren yönetici askerî sınıf ve bu hizmetlerin maliyetini karşılamak üzere vergilendirilebilir artık ürün üreten toplumun geri kalanı. Askerî himaye devletlerinin ikinci özelliği hemen hemen bütün ekonomik kaynakların yönetici askerî aile veya ailelere ait olmasıydı. Yönetici aile veya aileler bu kaynakları diledikleri gibi dağıtabiliyorlardı. Genellikle bunu daha alt seviyede askerî liderlerin veya mahallî eşrafın yukarıda bahsettiğimiz hizmetleri karşılığında yapıyorlardı. Askerî himaye devleti kavramındaki "himaye" sözcüğü tam da bu ilişkiyi anlatmaktaydı. Son olarak, askerî himaye devletlerinin hukuku, töre denilen hanedan hukukunun, mahallî âdet, gelenek ve şeriatın bileşiminden oluşuyordu.

Önceki bölümde bahsettiğimiz gibi, Osmanlılardan ve Safevîlerden önceki askerî himaye devletleri doğal olarak istikrarsız yapılardı. Bir ordu komutanının ailesi veya bir aşiret reisi böyle bir devleti kurmaya muktedirdi, ancak bu devleti sürdürebilmesi ve mahallî bölgeler üzerinde kontrol kurabilmesi için diğer askerî liderlere dayanmak zorundaydı. Genellikle başka aşiretlerin başında bulunan bu askerî liderlerin yönetici hanedanları desteklemeleri bekleniyordu, hâlbuki gerçekte sadakatleri pek azdı. Üstelik bir askerî lider veya aşiret reisi tarafından yönetilen topraklar genellikle epey geniş olduğu için, yönetilmeleri zordu. Ayrıca askerî liderler modern iletişim ve ulaşım imkânlarından da yoksundular. Bu sebeplerden dolayı, Türk ve Moğol liderleri çoğu zaman topraklarını oğulları arasında paylaştırırlardı. Bu ise bir kuşak geçmeden imparatorlukların parçalanmasına yol açardı. Son olarak, devletlerin sınırları hiç sabit durmazdı ve bitmek tükenmek

bilmeyen savaşlarla belirlenirdi. Bu koşullar altında kalıcı bir yönetim merkezi oluşamadığından, devletin otoritesini uzun bir zaman boyunca hâkim kılacak kalıcı bir bürokrasi de inşa edilemiyordu.

Askerî himaye devletlerinin doğasında var olan bu istikrarsızlık eğilimleri, Ortadoğu'ya yeni bir teknolojinin girmesiyle sona erdi. Bu teknolojik yenilik ateşli silahlardı. Bir teknoloji harikası olan ateşli silahlar kullanıcılarına savaşta olağanüstü bir avantaj sağlıyordu. Ancak bu silahlar pahalıydı. Dolayısıyla belli düzeyde bir ticaret hacmini ve bu silahların üretilmesini sağlayacak bir endüstriyel altyapıyı gerektiriyordu. Ateşli silahlar kullanan hanedanlar rakip askerî odakların yapmakta zorluk çektiği birçok şeyi yapabilir hale geliyordu. Örneğin, rakip aşiretlere ve teknolojik olarak daha az gelişmiş durumdaki askerî odaklara boyun eğdirebiliyor, topraklarını diğer hanedanların saldırılarına karşı koruyabiliyor, gelir toplamak için kalıcı bürokrasiler inşa edebiliyor ve tarımsal faaliyetlerin emniyet içinde yapılmasını sağlayabiliyordu. Özellikle bu sonuncu faktör çok önemliydi. Sonuçta erken modern dönemde devlet gelirlerinin hemen hemen tamamı tarımdan veya hayvancılıktan elde ediliyordu. Ticaret ise başlı başına zenginlik üretmiyor, sadece onu yeniden düzenliyordu.

Bahsettiğimiz iki imparatorluktan ateşli silahları ilk kullanan Osmanlı İmparatorluğu oldu. Bazı tarihçiler Osmanlıların ateşli silahları ilk kez Müslümanlığa geçen Hıristiyanlardan öğrenip kullandıklarını ve 1389'daki Kosova Meydan Muharebesi'ni bu silahların tahrip edici etkisi sayesinde kazandıklarını iddia ederler. Osmanlılar İstanbul'un fethi sırasında da ateşli silahlardan etkili bir şekilde faydalandılar ve bu sayede bin beş yüzyıllık Roma İmparatorluğu'nun son kalıntılarına son verdiler. Tarihçi Edward Gibbon *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü* adlı meşhur kitabında Konstantinopol'ün son günlerini şöyle anlatır:

> Kırk gün süren kuşatmanın ardından Konstantinopol'ün kötü kaderini engellemenin artık bir yolu kalmamıştı. İyice küçülen askerî karargâh yerle bir olmuştu. Çağlar boyunca şehri saldırılardan koruyan surlar Osmanlı topçuları tarafından delik deşik edilmiş, bir sürü gedik açılmış, St. Romanus kapısının yanındaki dört kule yerle yeksan olmuştu... Hatlardan, kadırgalardan ve köprüden, Osmanlı topçuları dört bir taraftan bombalıyorlardı. Karargâh ve şehir, Grekler ve Türkler her şey bir duman bulutu içindeydi ve bu dumanı dağıtacak tek şey ya Roma İmpratorluğu'nun kurtuluşu ya da yok oluşuydu. Tarihî kahramanların teke tek dövüşleri veya savaşlarla ilgili canlı detaylarla dolu efsaneler hayal gücümüzü büyüleyebilir ve duygularımızı harekete geçirebilir. Savaş becerilerinin evrimi zihnimizi besleyebilir ve öldürücü ama gerekli bir bilim olan askerlik bilimini geliştirebilir. Hâlbuki genel bir taarruzun tekdüze ve iğrenç görünümü kandan, dehşetten ve kargaşadan başka bir şey ifade etmez.[4]

4 Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 3 (New York: Modern Library, tarih yok), 771.

Osmanlılar Safevîlere karşı da Çaldıran Savaşı'nda ateşli silahlar kullandılar. Hatalarından ders çıkaran Safevîler çok geçmeden kendileri de ateşli silahlar edinmeye başladılar.

Osmanlıların İstanbul'u fethinin (1453) tam da Yüz Yıl Savaşları'nın (aslında 116 yıl sürmüştür) sona erdiği yıl gerçeklemiş olması ilginçtir. Nitekim bu savaşta olayların gidişatını tersine çeviren ve Avrupa kıtasında ayak basacak küçük bir yer dışında İngilizleri neredeyse tamamen geri çekilmeye zorlayan da Avrupa'nın en gelişmiş top imalatçıları olan Burgundialılar olmuştu. Demek ki, hiç değilse 1453'ten itibaren ateşli silahların kullanılması devletlerin varlığını sürdürmesi için olmazsa olmaz bir koşul haline gelmişti.

Ateşli silahları kullanmaya başlamaları Osmanlıların ve Safevîlerin bir yandan askerî himaye modelinin önemli özelliklerini benimserken, bir yandan da kendilerinden önceki devletlerin yaşadığı sıkıntıları aşmalarına imkân hazırladı. Tıpkı askerî himaye devletlerinin başında bir askerî şefin bulunması gibi, Osmanlıların başında da Osmanlı hanedanına mensup bir padişah bulunmaktaydı. Safevîlerde ise İsmail'in soyundan gelen bir şah aynı misyonu yerine getiriyordu. Ancak her ikisi de, önceki hükümdarların aksine, hükmettikleri toprakları oğulları arasında paylaştırmadılar. Bunu yapmak zorunda da değillerdi. Çünkü ateşli silahlar, istediğinde geniş imparatorluk topraklarında gücünü hissettirebilecek merkezî bir devletin kurulmasını mümkün kılmaktaydı.

Osmanlı padişahları ve Safevî şahları imparatorluk idaresinin merkezinde yer almakla birlikte, yönetim mekanizmasında yerine getirdikleri roller zamanla değişim gösterdi. Fetihlerin ilk aşamalarında hükümdarlar, aynı zamanda ordularının başında sefere çıkan askerî liderlerdi. Sefere çıkarlar, hatta savaş meydanlarında birbirleriyle karşı karşıya gelirlerdi. İki imparatorluk doğal sınırlarına ulaştığında (bazı tarihçilere göre bu daha XVII. yüzyılda gerçekleşmişti) artık hükümdarların böyle bir misyon yerine getirmeleri gerekmez oldu. Aslına bakıldığında, bitip tükenmez askerî seferler artık yeni gelir kaynakları sağlamadığından ve savaşların ekonomi dışı faydaları da ihmal edilebilecek kadar küçük olduğundan, eski savaş geleneğini sürdürmek tamamen devlete zarar veren bir hale de bürünebilirdi. Bu yüzden hükümdarlar askerî liderler olmaktan çıkıp güç sarhoşu bir bürokrasinin merkezindeki törensel simgeler haline geldiler. Hükümdarların göz önünden çekilmeleri ve sadece büyük simgesel öneme sahip dinî ve siyasi olaylarda zaman zaman kendilerini gösterir hale gelmeleri, simgesel konumlarını ve bürokrasinin kesintisiz işleyişini sürdürme yeteneğini daha da pekiştirdi.

Tarihçiler genellikle Osmanlı ve Safevî imparatorluklarının liderleri arasında savaşçı ruhun kaybolmasını "gerileme" olarak adlandırmışlardır. Hâlbuki bu bir gerilemeden ziyade sultan veya şahın fonksiyonundaki değişime işaret eden bir gelişmeydi. Aslına bakarsanız, devlet bir kez kurumlaşıp

istikrar kazandıktan sonra, bir liderin imparatorluğun gündelik işlerine ne kadar çok müdahale ederse o kadar çok sorun yaratacağı söylenebilir. Başkanları birçok gündelik işle ilgilenmediği için Amerikalıların ne kadar şanslı olduğunu bir düşünün. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Safevîlerin ve onların halefi olan Kaçarların uzun ömürlü olmalarının sebeplerinden biri de, değişen koşullara cevap verebilmeleri olmuştur. Nitekim XIX. yüzyılda sultanlar ve şahlar, imparatorluklarını Avrupa devletlerini model alarak yeniden yapılandırma planlarına direnen kemikleşmiş bir bürokrasiye karşı ipleri yeniden sıkıca ellerine almaya girişeceklerdir.

Osmanlı ve Safevî imparatorluklarını askerî himaye modeline bağlayan başka faktörler de vardır. Her iki imparatorluk da toplumu kendilerinden önceki askerî himaye devletleri gibi iki gruba ayırıyordu: Askerî sınıf ve askerî olmayan sınıf. Çoğu zaman askerî sınıfın mensupları sultanın veya şahın kulu olarak görülüyordu. Osmanlılar potansiyel asker ve bürokrat adaylarını Balkanlar'daki Hıristiyan tebaalarından seçtiler. Devşirme uygulaması olarak adlandırılan bu işlem, Balkan tarihçiliğinde hassas bir konudur. Günümüzde birçok Türk devşirme sürecine tamamen gönüllülüğe dayanan bir işlem olarak bakarken, Yunan bilim adamları tarafından yazılan tarih kitaplarında bu işlemden "çocuk kaçırma" olarak bahsedildiği bile olur. Gerçi İslâm Hıristiyanların ve genel olarak Ehl-i Kitap denilen bütün semavi din mensuplarının köleleştirilmesini yasaklar, ancak Osmanlılar son derece yaratıcı bir manevrayla bu yasağın etrafından dolanmayı başarmışlardır. Osmanlı fakihlerine göre Balkan Hıristiyanları Müslümanların daha önce karşılaştıkları Hıristiyanlardan farklıydılar. Zira öncekiler İslâm'dan habersizken Hıristiyan olmuşlardı, hâlbuki Balkan Hıristiyanları İslâm'ın gelişinden sonra Hıristiyan oldukları için hangi dini tercih edeceklerine daha doğru bir şekilde karar verebilirlerdi. Ayrıca devşirilen Hıristiyan çocuklarını gerçek anlamda köle saymak mümkün değildi, çünkü onlar meşru "savaş ganimeti" idiler. Şeriat neyi emrederse etsin, sonuçta devşirilenler İslâm'a geçtiler ve sıkı bir eğitim aldılar. Devşirilenlerden bir kısmı askerlikte istihdam edildi ve Yeniçeri Ocağı olarak bilinen Osmanlı piyade birliklerini oluşturdu, diğerleriyse bürokrasiye alındılar. Bürokrasiye alınanlar devlet dairelerinde kâtip, hatta eyaletlerde vali bile olabiliyorlardı. Başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaası devşirildikten sonra imparatorluğun en yüksek mevkilerine gelebiliyordu.

Benzer bir süreç Safevî İmparatorluğu'nda da yaşandı. Şah Abbas (1588-1629) Kızılbaşların gücünü kırmak ve merkezi hükümeti güçlendirmek için Kafkasya'dan Gürcü, Ermeni, Çerkez vb. köleler ithal etti. Sadece 1616 yılı içinde İran'a getirtilen Gürcü köle sayısı 130.000 idi. İran'da bu kölelere *gılman* deniyordu. Literatürde daha çok bu sözcüğün çoğulu olan *gulam* kullanılmaktadır. Şah Abbas bu köleleri bürokraside ve saray görevlerinde

kullanmakla kalmadı, onlardan ateşli silahlarla donatılmış kırk bin kişilik bir düzenli ordu kurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Safevîlerde de bunların bazıları çok yüksek mevkilere erişebiliyorlardı. Örneğin, Şah Abbas'ın saltanat devrinin sonlarına doğru valilerin yaklaşık yarısı gulam denilen bu kölelerden oluşmaktaydı.

Sonuçta bu köleler sayesinde hükümdarlar askerî himaye devletlerinin en ciddi problemlerinden birine, parçalanma eğilimine çözüm getirmiş oldular ve sadece merkezî iktidara sadakat besleyen bir ordu ve bürokrasi kurdular. Böylelikle mahallî eşrafın ve savaş ağalarının nüfuzunu kırmaları mümkün hale geldi.

Osmanlı ve Safevî sistemini kendilerinden öndeki askerî himaye devletlerine bağlayan iki özellik daha vardı. Osmanlı ve Safevî imparatorluklarının yönetici hanedanları, tıpkı önceki askerî himaye devletlerinde olduğu gibi, en önemli ekonomik kaynak olan toprağın mülkiyetini ellerinde bulunduruyorlardı. *Prebendalizm* olarak adlandırılan bu sistemde toprak yönetici hanedana aitti ve hanedana ait topraklarda yaşayan köylüler birtakım haklardan yararlanıyorlardı. Örneğin, bu topraklar üzerinde yaşama, çalışma ve emeğinin ürünlerini tüketme hakları vardı. Bu haklar karşılığında ürünlerinden artan büyük bir miktarı vergi olarak merkezî devlete ödüyorlardı. Ancak üzerinde yaşadıkları toprağın mülkiyeti kendilerine ait değildi, dolayısıyla bu toprakları satmaları yasaktı.

Osmanlılar ve Safevîler bazen askerî liderlere, valilere ve mahallî eşrafa bu topraklardan elde edilen kazancı ellerinde tutma yetkisi veriyordu. Onlar da bunun karşılığında devlete askerî veya idari hizmetler sunuyorlardı. Hanedan tarafından bahşedilen bu topraklara Osmanlılarda *tımar* Safevîlerde *tiyul* deniyordu.

Ne yazık ki, Osmanlı ve Safevî imparatorlukları muazzam genişlikte toprakları yönetmeye çabalayan erken modern dönem imparatorluklarıydı. Bu yüzden, özellikle uzak eyaletlerdeki gelirleri toplama konusunda becerikli değillerdi. Bu, sadece bu iki imparatorluğa özgü bir sorun da değildi. Avrupa'dan Doğu Asya'ya kadar bütün erken modern dönem imparatorlukları hep aynı dertten muzdaripti. Farklı imparatorluklar bu sorunu farklı şekillerde çözmeye çalıştılar. Zamanla, Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları, vergilerin daha rahat toplanabilmesi amacıyla, belli topraklarda vergi toplama yetkisini belli bir süre için mahallî müteşebbislere, tüccarlara, memurlara ve benzeri kişilere vermeye başladı. Bu yetkinin kaç paraya satılacağı teorik olarak ihaleyle belirleniyordu ve sistem düzgün bir şekilde işlerse Osmanlı ve Safevî hükümetlerinin vergi gelirlerini tahakkuk zamanından önce peşin olarak devlet hazinesinde biriktirmelerine imkân sağlıyordu. Bu uygulamaya iltizam usulü denmekteydi.

Tarihçiler iltizam usulünün faydalı mı zararlı mı olduğu konusunda görüş ayrılığı içindedir. Bazılarına göre iltizam usulü, imparatorluğun

idari mekanizmasının etkin çalışmaması ve mültezimlere vergi toplama yetkisinin gitgide daha da uzun dönemler için verilmeye başlanması gibi olgularla birleşince, toprağı ve topraktan elde edilen gelirleri merkezî hükümetten uzaklaştırma sonucunu doğurmuştur. Bazılarıysa bunun tam aksini iddia eder. Bunlara göre iltizam usulü bütün erken modern dönem imparatorluklarının yaşadığı ortak bir probleme karşı geliştirilmiş yeni ve etkili bir çözümdür. Hatta iltizam usulünün gelirleri toplamayı, özel kişilerde toplanan zenginliklere erişim sağlamayı ve yerel elitlere imparatorluk sistemi içinde bir pay vermeyi uman bir erken modern dönem imparatorluğunun bulabileceği belki de en iyi çözüm olduğu bile söylenebilir. Osmanlıların ve Safevîlerin mültezime devrettikleri tek gelir kaynağı arazi vergileri değildi. Limanlardan ve diğer teşebbüslerden toplanan gümrük vergileri de iltizama verilmişti.

Merkezî yönetimin veya hükümdarın zenginliğini artırmak ve ekonomik kaynakları hayati öneme sahip bölgelere, mesela önemli şehirlere yönlendirmek amacıyla Osmanlılar ve Safevîler kimi zaman tarımsal ve sınai ürünler üzerinde tekeller oluşturdular. Örneğin, İran'ın en önemli ihracat ürünü ipek olduğu için Şah Abbas bir ipek tekeli kurdu. İran'da üretilen bütün ipeğin üçte birini vergi olarak aldı ve geri kalanı için üreticilere sabit bir fiyat ödedi. Osmanlılar ve Safevîler ayrıca loncaların kurulmasını da teşvik ettiler. Loncalar belli bir şehirde veya bölgede çıraktan ustaya kadar belli bir sektörde çalışan herkesi kapsamaktaydı. Örneğin, metal işleri, tekstil, yapı-inşaat, fırıncılık, nakliye, hatta eğlence gibi sektörler hep kendi loncaları etrafında örgütlenmişlerdi. Devlet destekli bu loncalar Osmanlıların ve Safevîlerin fiyatları düzenlemelerini kolaylaştırıyor ve vergi toplamalarına yardım ediyordu. Devlet her loncaya üyelerinden belli oranda bir vergi toplama görevi veriyor, her loncanın ustaları bu sorumluluğu kendi aralarında paylaşıyorlardı.

Son olarak, tıpkı önceki askerî himaye devletlerinde olduğu gibi Osmanlı ve Safevî imparatorluklarında da hukuk İslâm kaynaklı hukukla hanedan hukukunun bir bileşiminden oluşuyordu. Her iki imparatorluk da kendi egemenliklerini meşrulaştırmak için dini kullandılar. Osmanlılar bunu Sünni İslâm'la yaptı, Safevîler Şii İslâm'la. Dinin bu şekilde kullanılması da İslâm dünyasına özgü değildi. Örneğin, İngiliz Kralı VIII. Henry bu bağlamda kendi kilisesini kurmuş (İngiltere'nin birçok kral ve kraliçesi bugüne kadar kiliseye liderlik etmiştir), diğer birçok Avrupalı hanedan egemenliklerini ilahi bir kaynağa dayandırmıştır. Erken modern dönemin Avrasya coğrafyasında hanedanlar egemenliklerini meşrulaştırmak için dini iki şekilde kullandılar. Birincisi, kendilerini dinin koruyucusu olarak sundular. Osmanlı padişahları yeri geldikçe halife olduklarını vurguladılar, dinî törenlerde yer aldılar, Mekke ve Medine'nin koruyucusu olmalarını bir meşruiyet kaynağı olarak kullandılar, İslâmî mahkemelere kadı atadılar ve dinî vakıfları desteklediler. Hac gücü yeten her Müslüman'a farz olduğu için,

Kosova Meydan Savaşı

XIX. yüzyılın Fransız filozoflarından Ernest Renan "Millet Nedir?" başlıklı meşhur makalesinde şöyle der, "Milli hafıza açısından, kederler zaferlerden çok daha kıymetlidir. Çünkü millete vazifeler yükler ve ortak bir çabayı gerektirir." Sırp ulusal miti açısından hiçbir keder, Sırp lider Çar Lazar'ın 1389'da Kosova Meydan Savaşı'nda Osmanlılardan aldığı yenilgi kadar büyük bir önem taşımaz. Bu savaşın anısı Sırplar tarafından kuşaklar boyunca destanlar ve hamaset şiirleriyle günümüze dek aktarılmıştır. Bu tip şiirlerin birinde, Sırp şair Musitch Stefan Çar Lazar'ın savaşın hemen öncesinde askerlerine yaptığı konuşmayı şöyle anlatır:

Her kim Sırp bir anadan doğmuşsa,
Sırp kanı taşıyıp, soyu sopu Sırpsa
Ve gelmemişse Kosova'da savaşmaya
Erkek değil kız çocuk bile vermesin Tanrı ona
Bet bereket kalmasın işinde
Bitmesin sakın ne bağlarında üzümü ne tarlasında buğdayı
Kurusun soyu sopu, tütmesin ocağı.
Yerin dibine batsın, ilelebet silinsin adı.

(Helen Rootham, *Kossovo: Heroic Songs of the Serbs* (Oxford: B.H. Blackwell, 1920), 59-60)

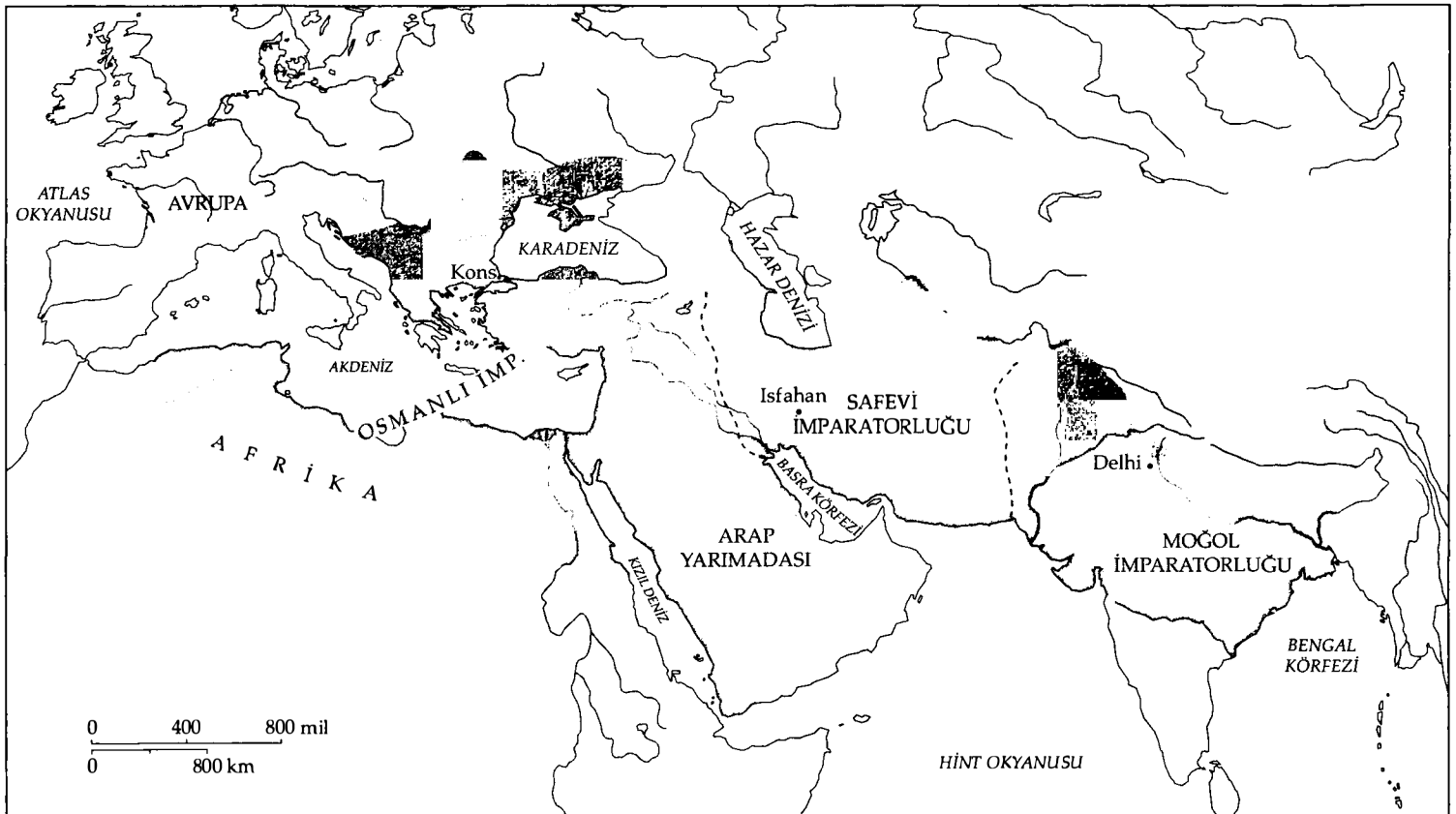
İstanbul'dan Mekke ve Medine'ye giden hac kervanlarını bile padişahlar organize ettiler. Her padişah az ya da çok dinî sorumluluklarını ciddiye alırdı. Örneğin, 1520-1566'da hüküm süren Kanuni Sultan Süleyman, dindarlığını göstermek için İslâm'ın en kutsal üçüncü şehri olan Kudüs'ü baştan aşağı yeniledi, şehrin surlarını yeniden inşa etti (ki bunlar günümüze kadar ulaştı), burada su kemerleri, çeşmeler, hastaneler ve okullar yaptı. Benzer şekilde Safevîler de Şii İslâm'ın koruyucusu olduklarını iddia ettiler. Hatta bazı durumlarda daha da ileri giderek kendilerini Şii tarih anlatısının içine yerleştirdiler. Örneğin, farklı kaynaklar, Şah İsmail'in çeşitli zamanlarda kendisini Ali'nin soyundan gelen biri, gizli imamın vekili, daha da ilginci gizli imamın, Ali'nin, hatta bizzat Allah'ın ta kendisi olarak sunmuş olduğunu kaydederler.

Önceden olduğu gibi dinî azınlıkların eğitim, sosyal hizmetler, hayır işleri ve hukuk gibi birçok alanda kendi hayatlarını özgürce düzenlemelerine izin verildi. Zamanı tam olarak bilinmemekle birlikte (muhtemelen her cemaat için farklı bir tarih söz konusudur) bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan her dinî azınlık İstanbul'da kendi lideri tarafından temsil edilmeye başlandı. Bunların her birine *millet* dendiği için devletle dinî cemaatler arasındaki ilişkilerin bu şekilde düzenlenmesine de millet sistemi denildi.

XIX. yüzyılda Sırp milliyetçiliğinin doğuşundan sonra, Kosova birçok Sırp tarafından "bizim Kudüs'ümüz" diye anılmaya başladı. Ne var ki, XVII. yüzyılın sonu ilâ XVIII. yüzyılın başlarında bölgedeki etnik Sırp nüfusunun büyük bölümü Kosova'yı terk etmiş ve onların yerini Müslüman Arnavutlar almıştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sırbistan, yeni kurulan ve güney Slavlarını bünyesinde birleştiren Yugoslavya devletinin bir parçası haline geldi. Kendine özgü tarihi ve etnik bileşimi sebebiyle Yugoslav hükümeti 1974'te Kosova'ya Sırbistan eyaleti içinde özerk bir statü tanıdı. 1987'de Sırp milliyetçisi Slobodan Miloseviç, Yugoslavya'nın başına geçmesinden kısa bir süre sonra Kosova'nın özerkliğini yürürlükten kaldırdı. Bu karar Kosovalıların direnişine ve bağımsızlık çağrılarına yol açtı. 1991'de Yugoslavya dağılınca Miloseviç bu direnişi bastırmak ve (daha da kaygı verici olanı) güya etnik Sırp nüfusunu korumak için Arnavutları yurtlarından etmek amacıyla bir askerî harekât başlattı. Yaşanan "etnik temizlik" sonucunda beş binden fazla Kosovalı Arnavut hayatını kaybetti, dokuz yüz bini evini terk etmek zorunda kaldı. Etnik temizlik NATO bombardımanı sonucunda Miloseviç'in pes etmesine kadar devam etti. Tüm bunlar olup biterken, Miloseviç Kosova Savaşı'nın tarihsel sembolik değerinden epey faydalandı. Örneğin Kosova Savaşı'nın yaşandığı meydanda Sırplara birlik çağrısı yaparak şöyle seslenmişti: "Kosova Savaşı'nın kahramanlık ruhu altı yüzyıldır bize ilham vermeye ve milli gururumuzu beslemeye devam ediyor. Bu tarihsel olay, bir zamanlar bir ordu olduğumuzu, bu ordunun büyük, cesur, gururlu ve kaybederken bile yenilmez kalmayı başaran nadir ordulardan biri olduğunu bir an bile unutmamıza izin vermiyor."

Osmanlı ve Safevî imparatorluklarını ele almayı bırakmadan önce iki noktayı özellikle vurgulamamız gerekiyor. Şimdiye kadar bu iki imparatorluk hakkında, ideal durumu dikkate alarak, anlattıklarımızın gerçekte yaşananlardan farklı olması mümkündür. Tarihçiler ne yazık ki geçmişi çoğu zaman resmî metinlerden çalışmak zorundadır. Hâlbuki bu, Amerikan devletinin gerçekte nasıl işlediğini anlamak için *Federalist Papers*'ı okumaya benzer.

İkincisi, Osmanlı ve Safevî imparatorluklarının ikisi de bir erken modern dönem imparatorluğu olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bunların olayları kontrol etme ve toprakları elinde tutma yetenekleri zaman içinde artıp eksilmiştir. Eskiden tarihçiler belli bir toprağa doğrudan egemen olmanın bir imparatorluğun gücüne işaret ettiğini, doğrudan egemenliğin yitirilmesininse gerileme anlamına geldiğini varsayıyorlardı. Şimdiyse bu konuda daha çok bilgiye sahibiz. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu varlığını dört yüzyıldan fazla bir süre boyunca sürdürdü. Safevî İmparatorluğu iki yüzyıldan fazla yaşadı. Her iki imparatorluk da ya çok şanslıydı ya da becerikli. Kimi zaman yeni koşullara uyum sağlamak ademimerkeziyetçiliği gerektirdi. İleride göreceğimiz üzere, XVIII. yüzyıl boyunca mahallî savaş ağalarının gücü merkezî devletin denetimi altına girmeyecek kadar fazlaydı. Filistin'deki Zahir el-Ömer ve Ahmet Cezzar ve Mısır'daki Ali Bey el-Kebir

Ateşli silah imparatorlukları, 1700

ve Mehmet Ali gibi mahallî askerî liderler kimi zaman muazzam topraklara egemen olabiliyordu. Buna karşılık, yine ileride göreceğimiz üzere, Osmanlı İmparatorluğu daha küçülmüş bir coğrafyada olmakla birlikte, modern devletlerle ilişkilendirilen bazı siyasal örgütlenme tekniklerini uygulayarak merkezî iktidarı yeniden güçlendirmeyi başardı.

Uzun ömürlülük açısından Safevîler onlar kadar talihli değildi. Şah Abbas'ın ölümünden sonra merkezî iktidar gitgide zayıfladı ve 1722'de Safevî hanedanı Afganlar tarafından yıkıldı.

BÖLÜM 3

Ortadoğu ve Modern Dünya Sistemi

Chicago Üniversitesi'nden büyük tarihçi Marshall G. S. Hodgson bir kenesinde, şayet XVI. yüzyılda Mars'tan gelen bir ziyaretçi Ortadoğu'daki ateşli silah imparatorluklarının siyasal, askerî ve kültürel gücüne şöyle bir göz atsaydı, kısa zaman içinde bütün dünyanın Müslüman olacağı sonucuna varacağını söylemişti. Bu imparatorluklar sadece geniş topraklara hükmetmekle kalmıyor, kendilerinden önceki benzer devletlerin yaşadıkları problemlerin çoğunu da çözebiliyorlardı. Yine de, XVII. yüzyıla gelindiğinde Ortadoğu'daki ateşli silah imparatorlukları büyük bir kriz içine girdi. Dürüst olmak gerekirse, bu dönemde kriz içinde olanlar sadece onlar değildi. Britanyadan Fransa ve Çin'e kadar birçok ülke ciddi sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu imparatorlukların yaşadıkları sorunlar o kadar birbirine benziyordu ki tarihçiler bunun için bir terim bile buldular: "XVII. yüzyılın krizi." Britanya, Fransa, Çin, Osmanlı ve Safevî imparatorluklarının hepsi aslında aynı sorunla karşı karşıyaydı: İmparatorluğun yönetim aygıtının, sahip olduğu geniş topraklar üzerinde otoritesini sağlayamaması. Fransa ve Britanya kendi içlerinde ve kendi aralarında mezhep savaşlarıyla meşguldü. XVII. yüzyılda Çin büyük köylü ayaklanmalarıyla karşı karşıya kaldı ve üç yüzyıldan beri Çin'i yönetmekte olan Ming Hanedanı yine aynı dönemde yıkıldı. Keza Osmanlı İmparatorluğu'nda halk ayaklanmaları ve askerî isyanların yanı sıra Anadolu'dan Bağdat'a, Yemen'den Mısır'a kadar dört bir yanda merkezî hükümete meydan okuyan mahallî güç odakları ortaya çıktı. Safevî İmparatorluğu çeşitli musibetler sebebiyle o kadar yıprandı ki 1722'de kuzeyden gelen istilacılar için kolay bir lokma haline geldi.

XVII. yüzyılın bu genel krizinin muhtemelen birçok sebebi olmakla birlikte, birçok tarihçi ana sebep olarak Avrasya'nın bütününü etkisi altına alan genel fiyat artışının üzerinde durmuştur. Bazıları bunu "büyük enflasyon", bazılarıyla "fiyat devrimi" olarak adlandırmıştır. Tarihçilere göre enflasyonun bu kadar büyük bir etkiye sahip olmasının sebebi, o sıralar Avrupa ve

Asya'da hüküm süren imparatorlukların kendilerinden öncekilere kıyasla nakit paraya daha bağımlı olmalarıydı. Bunun da iki sebebi vardı. Birincisi, Avrasya'daki merkezî yönetimler yerel güç odaklarını ortadan kaldırmak ve hükümdara çeşitli hizmetler sunmakta olan aristokrasiyi ehlileştirmek için sadece merkezî yönetime sadakat besleyen geniş ordular ve bürokrasiler inşa etmeye girişmişlerdi. Bu işin büyük bir maliyeti vardı, zira askerlere ve bürokratlara sürekli nakit ödeme yapmak gerekiyordu. Enflasyon bunların alışmış oldukları hayatı sürdürmelerinin maliyetini artırdı. İmparatorluklar sürekli para sıkıntısı çekmeye başladılar.

Bunun yanı sıra, yeni merkezileşen imparatorluklar artık daha fazla yayılamayacakları sınırlara ulaşmış olduklarından, bu imparatorlukların hükümdarları iktidarlarını meşrulaştırmak için yeni yollar bulmak zorundaydılar. Önceki bölümde bahsetmiş olduğumuz gibi, Osmanlı ve Safevî hükümdarlarının artık savaşlardaki lider konumlarına dayanarak tahtlarını meşrulaştırmaları mümkün olmadığı gibi, şahsi karizmalarına dayanarak bile bunu yapmaları mümkün değildi. Her iki imparatorluk da büyük Alman sosyolog Weber'in "karizmanın rutinleşmesi" olarak adlandırdığı tarihsel evreden geçmekteydi. Bu evre hükümdarların ve bürokratların devletin gündelik işleriyle ilgili alelade sorunlarla boğuşmasını gerektiriyordu. Artık atının tepesinde ordularını yönetmeyi bırakmış olan hükümdarlar içeride ve dışarıda otoritelerini temsil edecek yeni araçlar bulmak zorundaydılar. Bunu yapmak için çoğu, şaşalı saraylar ve büyük şehirler inşa ettiler veya saraylarının ihtişamını göstermek amacıyla özenle hazırlanmış törenler gerçekleştirdiler. Devir, Versailles'daki muhteşem sarayından dört bir yana gücünün ışınları yayılan "Güneş Kral" XIV. Louis'nin (1661-1715) devriydi. Benzer şekilde, bir İngiliz seyyah Şah Abbas'ın payitahtı Isfahan'ın İranlılar ve yabancılar üzerindeki etkisini şu şekilde anlatmaktadır:

> Şehrin sura ihtiyacı yok. Çünkü birçok "mermerden dağ" zaten adeta bir gözetleme kulesi veya şehri koruyan bir sur gibi duruyor... Şehrin çevresi tahminimce yedi mil kadar, ancak etrafa yayılmış bahçeleri ve ileri gelenlerin saraylarını da eklediğimizde, yedi farsangı, yani aşağı yukarı bunun dört katını bulabilir... Şehri kuran veya hiç değilse bu görkemli eserlerle donatan Şah Abbas düşünüp taşınarak burayı payitaht olarak seçmiş. Çünkü buradan adamlarını düşmanlarının gözüpek saldırılarına maruz kalan topraklarına daha kolay bir şekilde sevk edebiliyor. Keza burası gökyüzündeki güneş gibi hükmettiği bütün topraklarına ışık saçıyor. Bu sayede hükmettiği en uzak topraklar bile saldırı anında tam zamanında yetişen yardım ve korumasına sığınırken, kendisi de tam bir emniyet içinde sarayında oturuyor.

Bir keresinde Şah Abbas, "Isfahan'ı bilmek dünyanın yarısını bilmek demektir," demişti. Ancak böylesine bir ihtişam oldukça maliyetlidir.

Safevî şahı Süleyman'ın ve maiyetindekilerin Fars sanatçı Ali Kuli Cabbar tarafından çizilmiş bir resmi, 1660'lar veya 1770'ler civarı. (Kaynak: Layla S. Diba and Maryam Ekhtiar, eds., *Royal Persian Paintings: The Qajar Epoch, 1785–1925* (Brooklyn: Brooklyn Museum of Art in association with I.B. Tauris, 1988), s. 120.)

Tarihçiler XVII. yüzyılın krizine sebep olan enflasyonu tetikleyen şeyin ne olduğunu tam olarak ortaya çıkarabilmiş değiller. Ortada üç teori var. Bazı tarihçiler enflasyonun esasen nüfus artışından kaynaklandığını iddia ediyorlar. Onlara göre XVI. yüzyılda Avrasya kıtası hızlı bir nüfus artışı yaşamıştı. Örneğin, hesaplamalara göre sadece XVI. yüzyılda Suriye, Mısır ve Anadolu'nun nüfusları yüzde 40 civarında artmıştır. Bunun sebebinin ne olduğu konusunda da kesin bir cevabımız yok. Bazı tarihçiler merkezileşmiş devletlerin çiftçilere daha öncekilerden daha güvenli bir ortam sağladıklarını, bu güvenli ortamın tarımsal üretimi, tarımsal üretimin de nüfusu artırdığını iddia ederler. Bazılarıysa bu dönemde Avrasya nüfusunun, XIV. yüzyılda Avrasya'yı perişan eden Kara Ölüm'ün ardından doğal bir şekilde artış gösterdiğini veya insanların salgın hastalıkların yayılmasını daha iyi denetim altına almış olabileceklerini ileri sürerler. Sebebi ne olursa olsun, tarihçilere göre nüfus artışı mevcut kaynaklar üzerinde muazzam bir baskı oluşturmuş ve mallara olan talebin arzı aşması enflasyona sebep olmuştur. Yine tarihçilerin ileri sürdüğüne göre bu kriz ancak XVII. yüzyılda nüfus artışının durağanlaşmasıyla birlikte hafiflemiştir.

Başka tarihçiler ise devletlerin alışılmadık derecede nakit paraya bağımlı hale gelmelerinin enflasyonu açıklamak için yeterli bir sebep olduğunu ileri

sürerler. Gerçekten de bu dönemde devletler çalışanlarını besleyebilmek için muazzam miktarda para harcamaktaydı. Örneğin, İran'da devlet harcamalarının tahminî olarak yüzde 38'i orduya, yüzde 41'i de hükümdarın haremine, hanedan ailesine ve saray görevlilerine gidiyordu. Devletle özel sektör arasında kaynakların denetimi üzerinde bir rekabet yaşanıyor, bu da fiyatları artırıyordu. Devletler maaşları ödeyebilmek için sık sık para değerini düşürerek bu sorunların daha da katlanarak büyümesine yol açtılar. Şöyle ki, devletler altın veya gümüş paralarına daha değersiz metaller karıştırıyor ve bu yeni paraları piyasaya gerçekmiş gibi sunuyordu. Bu yeni paralar daha düşük değerli olduğu için fiyatlar yükseliyor ve çalışanlar devletten daha yüksek maaşlar talep ediyorlardı.

Bugünkü ekonomi bilgimizle para değerinin düşürülmesinin kaçınılmaz olarak tam bir kısır döngüye yol açacağını rahatlıkla görebiliriz. Para değerinin düşürülmesi fiyat artışlarına sebep olur, bu ise öngörü yoksunu idarecileri para değerini daha da düşürmeleri yönünde teşvik eder. Bununla birlikte, erken modern dönemdeki ekonomi anlayışı (bir ekonomi anlayışından söz edebildiğimiz kadarıyla) günümüzden daha da basitti. Kimi zaman bu basitliğin içindeki naiflik gülünç sonuçlara yol açabiliyordu. Örneğin, XVI. yüzyılda İspanya, 1557'de ve 1575'te iki kez iflas etti. İkinci iflas sırasında Kral II. Philip alacaklarının baskısı altında bunalınca kilise liderlerini çağırdı ve onlar da ona ne duymak istiyorsa onu söylediler: Faiz günah olduğu için kralın borçlarını ödemesi gerekmiyordu. Kendini daha önce pek farkında olmadığı bir dindarlık kaynağının içinde bulan kral şüphesiz bu tavsiyeye uydu. Ekonomik konulardaki akılsızlığı açısından İspanya yalnız değildi. XVI. yüzyılın ilk yarısında Hollanda, Portekiz ve Fransa, tıpkı İspanya gibi, Yeni Dünya'nın zenginliklerini elde etmek için çabalarken ve bu uğurda birbirleriyle savaşırlarken buralardan gasp ettikleri zenginliklerin neredeyse iki katını harcadılar.

Tam da bu bağlamda, XVII. yüzyıldaki enflasyonun üçüncü sebebinden bahsedebiliriz: İspanya'nın Yeni Dünya'yı fethi. İspanyollar Meksika ve Peru'ya vardıklarında burada İnka ve Aztek imparatorluklarına ait tonlarca değerli metal buldular. Muazzam miktarda altın ve bilhassa gümüş önce Avrupa'ya, sonra da Asya'ya aktı. Değerli metallerin ulaştığı her yerde fiyatlar arttı. Meksika ve Peru'nun fethinden 1575'e kadar geçen altmış yıl kadarlık zaman dikkate alındığında, Batı Avrupa'da fiyatların yüzde 300 ilâ 400 arasında yükseldiğini görmekteyiz. Ekmek fiyatlarındaki ani artışları dikkate alan tarihçiler, değerli metallerin batıdan doğuya yolculuğunun zamanlamasını bile tespit etmişlerdir: Sevilla ve Cadiz'den Paris'e, Moskova'ya, İstanbul'a, Delhi'ye ve Pekin'e... Bu açıdan bir Avrupalı tüccar 1660 yılında İran'ı çok büyük bir kervansaraya benzetir. Ona göre bu kervansarayın batısındaki Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen paralar İran'da dolaşıma girmekte, fiyatları yükseltmekte ve sonunda İran'ın doğu kapısından çıkarak Hindistan'a ulaşmaktadır.

Bazı tarihçiler Yeni Dünya altın ve gümüşünün Orta ve Uzakdoğu'ya kadar ulaşıp ulaşmadığı konusunda kuşkucu davransalar da, bazı tarihçiler değerli metaller fiilen oralara kadar ulaşmamış olsa bile, Yeni Dünya'nın yağmalanmasının bütün Avrasya ekonomileri üzerinde muazzam bir etkisi olduğuna işaret ederler. Bu tarihçilere göre yeni değerli maden stokları ilk önce Batı Avrupa devletlerinin kendi aralarında, daha sonra da Batı Avrupa devletleri ile Avrasya'nın geri kalanı arasındaki ticaretin hızını ve hacmini artırmıştır. İktisatçılara göre paranın dolaşım hızı arttıkça enflasyon artar. İktisatçıların sözlerine güvenmek istemesek bile (ki çok daha yakın zamanlarda şahit olduğumuz yanlış öngörülerine bakarak bunun iyi bir fikir olacağı da söylenebilir) yeni değerli maden stoklarının Avrupa'ya girişinin ve bunun sonucunda ortaya çıkan enflasyonun Avrasya üzerinde muazzam etkiler doğurduğu kesindir. Örneğin, çok iyi bilinmektedir ki, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da daha yüksek fiyatlar ödendiği için kendi ülkesinden büyük miktarda ahşap, metal, buğday, ham ipek ve yünün kaçmasına engel olamamıştır. Bu kaçakçılık hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'nu kendisi için son derece önemli olan gümrük gelirlerinden yoksun bırakırken, sosyal barışı tesis etme yeteneğini de akamete uğrattı. Ayrıca, temel malların arzı yeterli bir seviyede olmadığı müddetçe Osmanlı şehirlerinin iaşe sorunlarıyla karşı karşıya kalması da kaçınılmazdı. Bunun yanı sıra, kaçakçılık Osmanlı zanaatkârlarını ihtiyaç duydukları hammaddelerden yoksun bırakarak bir bakıma zanaatkârları korumak amacıyla kurulan loncaları da zayıflattı.

İspanyol gümüşünün rolü ne olursa olsun, birçok tarihçi XVI. yüzyılın içindeki bir zaman diliminde dünya ekonomisinin devrimci bir değişim yaşamaya başladığı konusunda hemfikirdir. Bu değişimin araştırılmasına öncülük eden tarihçiler arasında "dünya sistemi analizi" denilen anlayışı benimseyenler de vardır.

Yazılı tarihin başlangıcından XVI. yüzyılın başlarına kadar, dünyanın büyük bir kısmı "dünya imparatorlukları" denilen büyük siyasi birimlere bölünmüş durumdaydı. Birlikte ele alındığında, bu dünya imparatorlukları dünya sistemi analizcilerinin "dünya imparatorlukları sistemi" dedikleri şeyi oluşturmaktaydı. Dünya imparatorlukları sisteminin dört temel özelliği vardı. Birincisi, birçok dünya imparatorluğunun aynı anda varlıklarını sürdürmesi mümkündü. Örneğin, erken dönem Osmanlı İmparatorluğu Safevî, Habsburg ve Çin imparatorluklarıyla eşzamanlı olarak hüküm sürmüştü. İkincisi, dünya imparatorlukları askerî fetihlerle veya askerî fetih tehditleriyle yayıldılar. Başka bir deyişle, bir dünya imparatorluğu ancak vergi veya haraç alabildiği toprak kadar geniş bir alana hükmedebiliyordu. Ayrıca, her dünya imparatorluğu ekonomik ihtiyaçlarının büyük kısmını diğer dünya imparatorluklarından bağımsız olarak kendi imkânlarıyla karşılıyordu. Ticaret elbette ki yapılıyordu ve sadece lüks mallarla sınırlı

değildi. Aslına bakılırsa, çoğu zaman tahıl ve kereste gibi toptan ticareti yapılan malları içeriyordu. Ancak dünya imparatorlukları sisteminde ticaret yapan tarafların ekonomileri birbirine aşağı yukarı denkti ve hiçbir ekonomi diğerinden daha "ileri" olmadığı gibi, diğeri üzerinde hâkimiyet de kuramıyordu. Kısacası bunun bugünkü dünya ticaretinde gözlemlediğimiz ülkeler arası ilişkiyle alakası yoktu. Tam da bu noktada dördüncü özellikten söz edebiliriz. Dünya imparatorluklarından her biri aynı zaman diliminde varlığını sürdüren komşu dünya imparatorluğuna aşağı yukarı denkti. Örneğin, hiçbirinin bir diğerine karşı kayda değer bir teknolojik üstünlüğü olmadığı gibi, kendilerine has siyasal örgütlenme şekilleri de bu imparatorluklara diğerleri üzerinde kesin bir avantaj sağlayamıyordu. Aslında bu gayet mantıklıdır. Çünkü dünya imparatorlukları sisteminde bir imparatorluk ekonomik veya teknolojik olarak rakibinin gerisinde kaldığında, zaten onun ağına düşmüş oluyor ve çok geçmeden sahneden çekiliyordu.

1500'lerden itibaren dünya imparatorlukları sistemi "modern dünya sistemi" veya "modern dünya ekonomisi" denilen şeye doğru evrilmeye başladı. Bu değişim hemen gerçekleşmedi. Tamamlanması için yüzlerce yılın geçmesi gerekti. Bu bölümün başında bahsettiğimiz XVII. yüzyılın krizi bu açıdan modern dünya sisteminin doğum sancıları olarak görülebilir. (İleride göreceğimiz üzere, hükümdarların bu krize karşı geliştirdiği stratejiler devletlerinin gelecekte bu sistem içinde alacağı konumu da belirleyecektir.) Dünya çapında üzerinde insan yaşayan bütün kıtaları etkileyen 1873 depresyonunun etkilerinden yola çıkarak, en azından bu tarih itibariyle modern dünya ekonomisinin yürürlükte olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. O zamandan beri de modern dünya ekonomisiyle beraber yaşıyoruz.

Tıpkı dünya imparatorlukları sistemi gibi, modern dünya ekonomisi de kendine özgü temel özelliklere sahiptir. Genellikle siyasal ve ekonomik olarak parçalanmış olan dünya imparatorlukları sisteminin aksine, modern dünya ekonomisi siyasal olarak parçalanmış ekonomik olarak birleşmiş bir sistemdir. Başka bir deyişle, kendi ihtiyaçlarının çoğunu kendi başına karşılayan bağımsız imparatorluklardan değil, birbirine entegre olmuş tek bir küresel ekonomik sistemin veya tek bir dünya pazarının parçası olan bağımsız devletlerden oluşur. Buna ek olarak, dünya imparatorlukları kendi nüfuzlarını sadece fetihlerle veya fetih tehditleriyle yayarken, modern dünya sistemi nüfuzunu merkezin dışındaki uzak bölgeleri tek bir ekonomik yapıya bağlayarak yayar. Elbette ki bu fetih yoluyla da olur, ancak küresel piyasanın etkisiyle de olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren, bütün dünyada tarımsal üreticiler sadece kendi tüketimleri için değil küresel piyasalar için üretirlerse çok daha büyük kârlar elde edebileceklerini keşfettiler. İnisiyatifi kendileri üstlenmediklerinde, bizzat devletler gelirlerini artırmak amacıyla bu geçişi teşvik etmişlerdir. Son olarak, dünya imparatorlukları sistemi aşağı yukarı birbirine denk ülkelerden oluşurken, modern dünya ekonomisindeki bazı

devletler ekonomik ve teknolojik olarak diğerlerinden daha "ileri" durumdadırlar ve küresel piyasa ilişkilerinden daha kazançlı çıkarlar. Yani, modern dünya ekonomisinde hep kazananlar ve kaybedenler vardır.

Başlangıçta, Modern dünya ekonomisinin motoru Batı Avrupa devletleriydi. Bu devletler dünyanın diğer kısımlarını egemen oldukları dünya pazarına entegre etmekle birlikte, onlara bu pazarda tâbi bir rol verdiler. Dolayısıyla, Batı Avrupa devletleri mamul mal üretip ihraç ederken, dünyanın diğer kısımları Batı Avrupa'daki fabrikalarda üretilen mamul malları satın alıp bu fabrikaları besleyen hammaddeleri üretti. Bunun sonucunda, dünya ekonomisi iki ayrı birime bölündü: Evvela Batı Avrupa, daha sonra Batı Avrupa ve Kuzey Amerika, son olarak Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'dan oluşan gelişmiş merkez ile daha düşük seviyede bir ekonomi ve teknolojiye sahip ülkelerden oluşan çevre (periferi). Bazıları merkez ve çevreyle bazı ortak özellikleri paylaşan bir ara kategori ürettiler ve bunu yarı-çevre olarak adlandırdılar. Modern dünya ekonomisinin sınırları yüzlerce yıl boyunca sürekli genişleyerek sonunda bütün dünyayı içine aldı. Ortadoğu üzerinde muazzam bir etkiye sahip olan bu süreç, dünya pazarına entegrasyon veya periferileşme (çevreleşme) olarak adlandırılmaktadır.

Batı Avrupa devletleri başlangıçta modern dünya ekonomisinin merkezi olarak hareket ettikleri için, modern dünya ekonomisi dünyanın diğer bölgelerine Avrupa ekonomisinin genişleme dönemlerinde yayıldı. Bu dönemlerden biri Napolyon Savaşları'nın ardından XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'nın yaşadığı nispi barış dönemiydi. Bu dönemi Sanayi Devrimi'yle ilişkilendirmemiz elbette ki tesadüf değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmı tam da bu dönemde modern dünya ekonomisine entegre oldu. Irak ve İran gibi daha doğudaki ülkelerin bunun için XIX. yüzyılın ikinci yarısını beklemeleri gerekecekti.

Ortadoğu'nun dünya ekonomisine nasıl çevre statüsünde entegre olduğunu anlamak için XVI. yüzyıla dönmemiz gerekir. Başlangıçta Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları Ortadoğu ekonomisine istikrar kazandırmış ve onu genişletmişti. Bütün başarılı imparatorluk kurucuları gibi Osmanlılar ve Safevîler de ekonomide kendi kendine yeterliliği teşvik ettiler. Bunu çeşitli şekillerde yaptılar. Örneğin, kırsal bölgelerdeki emniyeti artırdılar, altyapıyı tamir ettiler ve yeni altyapı işleri yaptılar, vergi toplama işini daha etkin ve insancıl hale getirdiler, bölgeler arası ticaret üzerindeki engelleri kaldırdılar, devlet tekelleri kurdular, büyük şehirlerdeki iaşe sorununu çözdüler, buralardaki işgücü piyasasını düzenlediler ve denizlerde korsanlarla mücadele ettiler. Bunların yanı sıra, merkezî konumları sayesinde Doğu Hint adalarıyla Avrupa arasındaki baharat ticaretinin de kontrolünü ellerinde bulundurdular ve bundan kâr elde ettiler. Ayrıca ipek gibi lüks malların ticaretini çoğunlukla kontrolleri altına aldılar. XVII. yüzyılda İran ipeğinin üçte ikisi Avrupa'ya gidiyordu. Portekizliler 1513'te (bugünkü Yemen'de bulunan)

Aden'de yerleşerek bol kazanç getiren Hint Okyanusu ticaretine burunlarını sokmaya kalkınca, Osmanlılar çeyrek yüzyıl içinde onları dümdüz ettiler. Avrupa'nın rakipsiz askerî üstünlüğü yavaş yavaş ufukta gözükmeye başlamış olsa da, henüz sahneye çıkmamıştı.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa ile Osmanlı ve Safevî imparatorlukları arasındaki güç dengesinde belirgin bir değişiklik yaşandı. Bu değişim XVI. yüzyılda Avrupa'da yaşanan ticari devrimin hemen ardından gerçekleşmeye başlamıştı. Daha önce bahsettiğimiz üzere, bu devrimin çeşitli yönleri vardır ki bunların bir kısmı bizzat bu devrimi doğurmuştur, bir kısmı bu devrimin sonucudur, bir kısmı da onun ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Ticari devrim ticarete doğrudan fayda sağlayacak yeni teknolojilerin geliştirildiği ve hayata geçirildiği bir dönemdi. Bu teknolojik atılımların yanında, ticaretin örgütlenmesinde ve finansal konularda da önemli atılımlar gerçekleşti. Örneğin, anonim şirketler kuruldu, sigortacılık ve bankacılık faaliyetleri gelişti ve bu gibi yenilikler ortakların kârlarını artırmalarını ve riski yatırımcılar arasında dağıtmalarını sağladı. Teknolojik ve kurumsal atılımlar Avrupalıları keşif seferlerine yöneltmekle kalmadı, keşfedilen yerlerin ilklerine kadar sömürülmesine de imkân hazırladı. 1497'de Vasco de Gama Avrupalıların Ümit Burnu'nu güneyden dolaşarak Hindistan'a ve Baharat Adaları'na (bugünkü Endonezya) ulaşmalarını sağlayan deniz yolunu keşfetti. Bu, Avrupalı tüccarların Osmanlı ve Safevî imparatorluklarını devre dışı bırakarak uzun mesafe ticaretini tekellerine almalarının yolunu açtı. Sonuç olarak Osmanlılar ve Safevîler kendileri için hayati öneme sahip olan gümrük gelirlerinden mahrum kaldılar ve bu devletlerin tüccarları baharat ticaretini Avrupalı rakiplerine kaptırdılar.

Vasco de Gama'nın keşfinden yaklaşık yirmi yıl sonra, İspanyollar Meksika ve Peru'yu fethettiler ve böylelikle Avrasya'ya tonlarca değerli maden aktı. Zamanla Avrasya'nın tamamı fiyatların ciddi bir şekilde farklılık gösterdiği çeşitli ekonomik bölgelere ayrılmaya başladı. Değerli metallerin ulaştığı yerlerde fiyatlar yükseliyor, ulaşmadığı yerlerde aynı kalıyordu. Avrasya'nın farklı ekonomik bölgelere ayrılması ticaret için yeni fırsatların ortaya çıkması anlamına geliyordu. Bu durum çeşitli bölgelerin sosyal örgütlenmelerini de farklı şekillerde etkiledi. Örneğin, tahıl fiyatları başlangıçta Batı Avrupa'da Doğu Avrupa'dakinden daha yüksek olduğu için, Doğu Avrupa soyluları tahıl üretimini artırarak ürünlerini Batı Avrupa'ya satıyor, böylelikle kazançlarını artırabiliyorlardı. Bu fırsatı kaçırmak istemediklerinden, toprak ve köylüler üzerindeki denetimlerini artırmak için ellerinden ne geliyorsa yaptılar. Köylüleri zorla toprağa bağlamak da başvurdukları yollardan biriydi. Bunun sonucunda Doğu Avrupa tarihçilerinin "ikinci serflik" olarak adlandırdıkları şey ortaya çıktı.

Kahve

XVI. yüzyılda, Avrupalıların sofraları Yeni Dünya'dan gelen mısır, patates, yer elması, yer fıstığı, kabak, kırmızıbiber, domates, balkabağı, çikolata ve manyok gibi yiyeceklerle zenginleşti. Avrupalılar yemeklerin arasında Yeni Dünya'dan gelen tütünlerini içebiliyor ve yine Yeni Dünya'dan gelen reçineden yapılmış sakızlarını çiğneyebiliyorlardı. Bu, "Columbian exchange" denilen şeyin sadece bir yönüydü. Amerikalılar da keşifler sırasında sığır, at ve domuz gibi hayvanlarla ve çiçek hastalığı ve kızamık gibi hastalıklarla tanışmıştı.

Avrupalıların yukarıda bahsettiğimiz ürünlerden yaklaşık yüzyıl sonra tanıdığı kahve ise Ortadoğu'dan geliyordu. Kahvenin tarihi çeşitli efsanelerin altına gizlenmiştir. Örneğin, kahvenin kökeniyle ilgili şöyle bir hikâye vardır: IX. yüzyılda Etiyopyalı bir keçi çobanı, keçilerinin sadece bu bölgede yetişmekte olan bir bodur ağacın meyvelerini yiyince yerinde duramadıklarını keşfetmiş. Bunları tadınca kendisi de aynı etkiyi hissetmiş. Üç yüz yıl sonra bu bitki (kahve) Arabistan'a geçmiş ve aynı etkiyi hisseden insanlar burada kahve yetiştirmeye başlamışlar. Viyana'daki ilk kahvehanenin hikâyesiyse şöyledir: İmparator 1683'teki Viyana Kuşatması'nı sona erdirmeyi başaran Leh süvarilerine yol gösteren adama ödül olarak ne istediğini sormuş. Adam alışılmış olduğu gibi kralın kızını istemektense terk edilmiş Osmanlı karargâhlarında gördüğü ağzına kadar dolu çuvalları istemiş. Çünkü bunların içinde altın olduğunu düşünüyormuş. Hâlbuki çuvallarda kahve çekirdekleri varmış. Viyana'daki ilk kahvehane işte böyle kurulmuş (Strudel ve Linzertorten daha sonradır). Bahşiş kutularının kökenini açıklayan hikâye de kahvehanelerle ilgilidir. İlk İngiliz kahvehanelerinde müşterilere hizmet edenler masaların üzerine bozuk paraların konulacağı kutular yerleştirirlermiş. Bu kutuların üzerinde "hızlı servisten emin olmak için" (to insure prompt service) yazarmış. İngilizcede "tipping" sözcüğüyle ifade edilen bahşiş verme de, işte bu kutuların üzerindeki ifadenin kısaltmasından (T.I.P.S.) doğmuş.

Bu hikâyelerin doğru olup olmaması bir yana, Ortadoğu'ya giden ilk tüccarlar gerçekten de buradaki kahvehanelerden ve kahveden çok etkilenmekteydi. Örneğin, 1580'lerin ortalarında Hindistan'a giderken Bağdat'ta duran Portekizli Pedro Teixeira kahveyle ilk tanışmasını şöyle anlatıyordu:

> Diğer umumi binaların arasında... bir *Casa de Kaoah* (Teixeira Arapça kahveyi Kaoah diye adlandırıyor) vardı. Kahve küçük kuru fasulyeleri andıran ve Arabistan'dan gelen bir bitkidir. Bu iş için inşa edilmiş umuma açık yerler olan kahvehanelerde hazırlanır ve satılır. İster üst sınıflardan gelsin ister sıradan biri olsun, kahve içmek isteyenler bu kahvehanelerde

Avrupada yeni siyasal birimlerin ortaya çıkışı ticari devrimin daha da önünü açtı. Bu yeni siyasi birimlerden biri aslında eski bir temanın varyasyonuydu: Tüccar cumhuriyeti. Tüccar cumhuriyetleri Akdeniz'de ticari devrimden yüzyıllarca önce ortaya çıkmıştı. Venedik ve Cenova gibi şehir devletleri son derece etkin işleyen siyasal mekanizmalardı. Çünkü devletin

buluşurlar ve usulüne göre otururlar. Kahve, her biri dört-beş ons kadar alan porselen fincanlarda çok sıcak olarak servis edilir. Herkes kendi fincanını eline alır ve biraz soğuttuktan sonra yudumlamaya başlar. Rengi siyah ve biraz tatsızdır. Bazı şeylere iyi geldiği iddia edilse de, hiçbiri kanıtlanmamıştır. Yalnız insanlar kahve bahanesiyle buralarda bir araya gelip sohbet ederler ve eğlenirler. Müşterileri memnun etmek için şık giyinmiş hoş delikanlılar kahve servis ederler ve müşterilerden para alırlar. Ayrıca müzik ve diğer eğlenceler de eksik olmaz. Kahvehaneler yazları daha çok gece, kışlarıysa gündüz doludur... Şehirde benim gördüğümün dışında da kahvehaneler vardır. Türkiye ve Iran'da çok daha fazla kahvehane bulunur.

Teixeria kahve kültüründen etkilenen tek Avrupalı değildi. Kahve Avrupa'ya ilk girdiğinde tam bir sansasyon yarattı. Şüpheci Teixeria'nın aksine birçok Avrupalı kahvenin afrodizyak etkisine sahip olduğuna inanıyordu. 1732-1734'te besteci Johann Sebastian Bach "Kahve Kantatı" adlı eserinde hem kahvenin sebep olduğu sansasyonu hem de kahveye atfedilen bu afrodizyak etkisini belgelemektedir. Kantatta baba kızına şöyle der:

Seni yaramaz çocuk, seni söz dinlemez kız
Ah! Ne zaman sözümü dinleyeceksin?
Vazgeç artık şu kahveden.

Kız ise şöyle cevap verir:

Babacığım bu kadar sert olma!
Günde üç kez içmezsem bu kahveyi
Çektiğim azaptan buruşup pörsür tenim
Kızarmış bir keçi gibi

Bu sözleri duyan babası eğer kahve içmeyi bırakırsa ona bir koca bulacağına söz verir. Bunun üzerine kız şöyle der:

Bu dediğin hemen olsaydı keşke
nihayet yatmaya gitmeden önce
kahve içmek yerine düzgün bir sevgili bulurdum kendime

(Sonunda bu nankör küçük fahişe hem bir koca bulur kendine hem de kahvesini içmeye devam eder.)

kurumlarına feodal lordlar değil tüccarlar ve bankacılar egemendi. Devletin dümenindeki tüccarlar ve bankacılar dış politikalarının ticaret politikalarıyla uyumlu olacağının garantisiydi. XVII. yüzyılda, Amerika'nın keşfi dünya ticaretinin merkezini batıya kaydırmış, yeni ortaya çıkan Atlantik ekonomisi Akdeniz ekonomisinden daha önemli hale gelmişti. Dolayısıyla Britanya,

Köleler, Afyon ve Dünya Ticaretinin Seyri

Modern dünya ekonomisi XVI. yüzyılın başlarında şekillenmeye başladı. Yeni Dünya'nın altın ve gümüşüne ilk kez İspanya ulaşsa da, Britanya, Fransa ve Hollanda çok kısa zamanda ekonomik güç açısından rakiplerini geride bırakmayı başardı. İki yüzyıl geçmeden bu kez Britanya diğer rakiplerini gölgede bırakacaktı. Bu bölümde ele alınan kurumsal değişimleri gerçekleştirmesinin yanı sıra, birkaç seçkin ürünün ticaretinde uluslararası trafiği denetim altına almayı başarması da Britanya'nın ekonomik gücünün zirvesine çıkmasını kolaylaştırdı. Bu ürünler arasında köleler ve afyon da vardı.

İlk kez 1532'de bir gemi dolusu köleleştirilmiş Afrikalı Yeni Dünya'ya ayak bastı. Bu olay ticaret üçgeni denilen şeyin başlangıç adımıdır. Afrika'ya silah, askerî teçhizat ve mamul mal taşıyan Britanyalı tüccarlar karşılığında köle satın alıyor, bu köleleri de adı kötüye çıkmış "orta geçit"i kullanarak Karayipler'e ve Kuzey Amerika'ya taşıyorlardı. Burada bu köleleri satıyor ve karşılığında şeker, tütün ve pamuk satın alıyorlardı. Bu ticaret üçgeni İngiliz bankalarına ve tüccarlarına muazzam kazançlar getiriyor, böylelikle Britanya ekonomik rakiplerini geride bırakmayı başarıyordu. Britanya hükümeti ve Amerikan anayasasının köle ticaretini yasakladığı 1807 yılına kadar İngiliz tüccarlar bu ticaretten kazanç elde etmeye devam ettiler. Bu tarihten itibaren malların ve sermayenin dolaşımı için yeni bir sistem doğmaya başladı.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz Doğu Hint Kumpanyası (East Indian Company) Hindistan'da yetiştirilen afyonu Çin'e satmaya başladı. Şirketin amacı Çin'e sattığı afyondan elde ettiği kazançla Hindistan'da bulunan idari kurumlarının masraflarını karşılamak ve Çin'le arasındaki ticarette yaşadığı hatırı sayılır düzeydeki dengesizliği gidermekti. İngilizlerin Çin çayına, Çin ipeğine ve *chinoiserie* denilen Çin sanatına karşı duydukları büyük iştaha karşılık, İngiliz malları Çin İmparatorluğu'nun pek işine yaramıyordu. Çin hükümeti İngilizlerin dış ticaret dengelerini düzeltmek uğruna Çin'i koskoca bir afyon tekkesine

Fransa ve Hollanda Akdenizli rakiplerini gölgede bıraktılar. Bu devletlerin diğer Avrupa devletlerinin de taklit etmeye çalışacağı iki temel özelliği vardı. Birincisi, tıpkı Akdeniz'deki tüccar cumhuriyetleri gibi, bu devletler de içeride düzeni sağlayacak, ticari kredileri teminat altına alacak ve milli bir ticaret politikası takip edecek güçlü merkezi hükümetlere sahiptiler. İngiltere, Fransa ve Hollanda ticaret politikası olarak merkantilizmi benimsedi. Merkantilistlere göre bir ülke ne kadar altın biriktirirse o kadar güçlü olurdu. Daha çok altın biriktirmek için ise ticareti teşvik etmeli, ithal ettiğinden daha fazla ihraç etmeli ve iç sanayiyi korumalıydı. İkincisi, İngiltere, Fransa ve Hollanda, kendilerinden önceki tüccar cumhuriyetlerinden farklı olarak şehirle kırı birbirine bağlayan, kendi içinde birleşmiş bir iç piyasaya sahipti. Bu birleşmiş iç piyasa devletin yüksek düzeyde bir ekonomik faaliyeti

çevirme girişimine doğal olarak karşı çıktı. XIX. yüzyılda Britanya Çin pazarını bu zehirli ihracat mallarına açmak ve bir daha kapatmamak için Çin'le iki kez (1839-1842 ve 1856-1860 "afyon savaşları") savaştı. Bu savaşların sonucunda Çin, Hindistan'dan gelen afyonu kabul etmek ve belli limanlarını "serbest ticaret"e açmak zorunda kaldı.

Afyon savaşlarından sonra ortaya çıkan Hindistan-Çin ticaret sistemi, Viktorya çağının ikinci yarısında, tıpkı ticaret üçgeni sistemi gibi, malların ve sermayenin dünya çapındaki dolaşımına dayanak teşkil eden bir temel vazifesi gördü. İktisat tarihçisi A. J. H. Latham'a göre:

> Bengal afyonunun Çin'e satışı İngiltere'nin dünyayı çepeçevre sardığı ticaret zincirinde çok önemli bir halkaydı. Bu ticaret zinciri şöyle işliyordu: İngiltere ABD'den pamuk alıp karşılığında İngiltere Bankası'nın senetlerini veriyordu. Amerikalılar bu senetlerin bir kısmını Çin eyaleti Kanton'a götürüyor ve onlarla çay alıyor, Çinliler de bu senetlerle Hint afyonu alıyorlardı. Senetlerin bir kısmı kâr olarak İngiltere'ye gönderiliyor, diğer bir kısmı ise başka mallar almak için Hindistan'a götürülüyordu. Bu senetler ayrıca Hindistan'da özel şahıslara satılarak nakde çevriliyor ve Hindistan'daki yönetim işlerini finanse etmekte kullanılıyordu.
>
> (A.J.H. Latham, *The International Economy and the Undeveloped World, 1865–1914* (London: Croom Helm, 1978), 409–10.)

Viktorya çağı meta ve sermaye dolaşımı sistemi, XIX. yüzyıl Ortadoğusu'nun içinde yaşadığı küresel ekonomik ortamı beslemekle kalmadı, bölgeyi başka yönlerden de etkiledi. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu ve İran uluslararası afyon ticaretinin yükünü omuzlamaya başladı. Afyon savaşlarından hemen sonra Osmanlı İmparatorluğu Çin ve Hindistan'la birlikte en büyük üç afyon üreticisinden biri haline geldi. İran'da ise afyona daha rahat erişme imkânının artmasıyla birlikte esrarkeşler tarihte hiç olmadığı kadar büyük bir orana ulaştı.

sürdürmesi ve dışarıdaki çıkarlarını koruyabilmesi için gereken kaynaklara erişebilmesini sağladı.

Toparlarsak, XVII. yüzyıldan itibaren İngiltere, Fransa ve Hollanda dünya ekonomik sistemine hâkim olma ve onu dönüştürme imkânına kavuşmuştu. Niye başkalarının değil de bu üç devletin böyle bir hâkim konuma yükseldiği, tam anlamıyla belirgin değildir. Bu sürecin niye bu şekilde gerçekleştiği bile apaçık sayılmaz. Belki bu devletler Atlantik ekonomisinin sunduğu fırsatlardan daha rahat yararlanacak bir konuma sahip bulunuyorlardı. Belki de Avrasya kıtasının kuzeybatısında yer alan bu devletlerin kendine özgü tabiat şartları onlara gelişmeye daha elverişli bir temel sağlıyordu. Öte yandan Avrupa, ticari devrimle ilişkili olan teknolojik ve kurumsal yeniliklerin hızlıca yayılabilmesine izin verecek kadar küçük bir coğrafyaydı. Ayrıca, Avrupa'daki

rekabetçi ortam ayakta kalmak isteyen devletleri bu teknolojik ve kurumsal yenilikleri hayata geçirmenin yeni yollarını bulmaya teşvik ediyordu. Şu kadarını söyleyelim ki, Avrupa'da kazananlar ve kaybedenler vardı (İspanya'nın ve çok daha az ölçüde Venediklilerin ve Cenevizlilerin başlarına geleni düşünün) ve kazananların yolunu açtığı dünya ekonomisindeki dönüşümün kaçınılmaz olduğunu söylemek pek de mümkün değildi.

Dolayısıyla Batı Avrupa'da modern dünya sisteminin doğuşu, ille de Osmanlı ve Safevî imparatorluklarının bir şeyleri yanlış yapmalarının sonucu değildi. Nitekim bu iki imparatorluk XVII. yüzyılın kriziyle baş edebilmek için yapılabilecek her şeyi yaptılar. Nakde sıkışınca tımar/tiyul sistemini sınırladılar ve bütçe açığını kapatmak için gitgide daha büyük oranda iltizam usulüne dayanmaya başladılar. Daha önce gördüğümüz gibi, muhtemelen bu tedbir uzun vadede kaynakların merkezî hükümetten uzaklaşmasına yol açtı. Her iki devlet de bürokratik, hatta askerî mevkileri en yüksek teklifi verene satmaya başladı. Osmanlılar seçkin Yeniçeri birliklerinin konuşlandıkları yerlerde ekonomik faaliyetlerle uğraşmalarına ve evlenmelerine izin verdiler. Bu durum Yeniçerilerin sınır bölgelerinde savaşma yönündeki arzu ve motivasyonlarını azalttı. Her iki devletin de gelirleri köylülerin ürettiği artı ürüne dayanıyordu. Tarımsal ürünler üzerindeki vergilerin artırılması köylülerle devletin arasının açılmasına sebep oldu. Her iki devlet de sorunlarını çözmek için paralarının değerini düşürdü. Bu tedbir, ekonomik sorunlara çözüm olmayınca her seferinde para değerini daha da düşürmek zorunda kaldılar. Kısacası Osmanlılar ve Safevîler artık miadını doldurmuş bir ekonomik sistemin parametreleriyle işlemekteydi.

Sonunda hem Osmanlı hem de İran dünya sistemine periferi (çevre) olarak entegre oldular. Bu entegrasyon ve periferileşme sürecinin bölgenin geleceği üzerinde muazzam bir etkisi oldu. Bir zamanlar geçimlik tarım yapılan topraklarda pamuk, afyon ve tütün gibi ihracat ürünleri ekilmeye başlandı. 1880'e gelindiğinde İran'ın ihracatının yüzde 20'si afyondan oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde Mısır'ın ihracatının yüzde 80'i pamuktu. Bu ihracatı kolaylaştırmak için Avrupalılar ve bu ülkelerin hükümetleri demiryolları inşa ettiler ve buharlı gemilere uygun limanlar yaptılar. Bu süreç içinde bölgenin görünümü değişti. Ortadoğu'nun hemen hemen her yerinde, insanların esasen kendi tüketimleri için üretim yaptıkları ve artanla da kendi üretemedikleri ürünleri satın aldıkları geçimlik ekonominin yerini, insanların satış amacıyla üretim yaptığı pazar ekonomisi aldı. Bizzat toprağın kendisi diğer metalar gibi alınıp satılan bir şey haline geldi. Bağımsız çiftçiler başka insanların topraklarında çalışan ücretli işçiler haline gelirken, aşiret reisleri toprak sahibi, aşiret mensuplarıysa onun toprağında çalışan ortakçılar haline geldi. Kısacası Avrupa Ortadoğu imparatorluklarıyla arasında sömürge tipi bir ticaret sistemi kurdu ve bu sadece bölgedeki ekonomik ilişkileri değil sosyal ilişkileri de derinden etkiledi.

BÖLÜM 4

Savaş, Diplomasi ve Yeni Küresel Güç Dengesi

XVI. yüzyılın modern dünyayı belirleyen üç temel olayından sonuncusu Protestan Reformu'ydu. Martin Luther'in meşhur tezlerini kilise kapısına astığı 1517 yılından Otuz Yıl Savaşları'nın sona erdiği 1648'e kadar olan dönemde Avrupalılar Katoliklerle Protestanların birbirleriyle boy ölçüştükleri sayısız çatışma yaşadılar. Protestan Reformu Avrupa'da tek bir evrensel Hıristiyan imparatorluğu hayaline son verdi. Otuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren Westphalia Barışı, Avrupa devletleri arasında sabit sınırlar belirledi ve bir devletin hükümdarı hangi dindense o devletin de aynı dinden sayılacağını hükme bağladı. Artık Avrupa, kalıcı bir şekilde, birbirleriyle ölesiye rekabet eden, birbirlerine karşı kendilerini savunmak veya yeni avantajlar elde etmek ve kimi zaman da birbirleri arasında bir güç dengesi kurmak zorunda olan devletlere ayrılmıştı. Nitekim gerek modern devletin gerekse bu tip devletlerden meydana gelen uluslararası siyasal düzenin, yani modern devlet sisteminin kökeni Protestan Reformu'na kadar geriye götürülebilir. Modern devlet sisteminin Ortadoğu'da yayılmasını sonraki bölümlerden birinde tartışacağız. Şimdiyse Avrupa'da modern devletlerin doğuşunun bölgeyi başka şekillerde nasıl etkilediğini görmemiz gerekiyor.

Her şeyden önce Ortadoğu, Avrupa devletleri arasındaki rekabetin tezahür ettiği yerlerden biriydi. Doğu Akdeniz'de bu rekabetin adı "Doğu Sorunu" idi. Başlangıçta Doğu Sorunu sadece İngiltere ve Fransa'yı ilgilendiriyordu. XIX. yüzyılda zamanla Rusya ve Almanya'yı içine aldı. İran'ın kuzey sınırında Doğu Sorunu'yla ilişkili bir başka rekabet İngiltere ve Rusya'yı karşı karşıya getirdi. Bu rekabete de "Büyük Oyun" denildi. İngiliz yazar Rudyard Kipling'in *Kim* adlı romanı sayesinde "Büyük Oyun" terimi herkes tarafından bilinir ve kullanılır hale geldi. Her iki çekişme de bu bölümün konusunu oluşturuyor.

Önce Doğu Sorunu'nun nasıl bir seyir izlediğine bakalım. Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa güç dengesinde önemli bir

rol oynamaya başladı. XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en geniş sınırlarına ulaştığı, en parlak devriydi. Osmanlılar bu dönemde Güneydoğu Avrupa'da, Orta Avrupa'nın büyük bir kısmında ve Balkanlar'da hâkim güç olan Habsburg İmparatorluğu aleyhine yayıldılar. Hatta daha önce de bahsettiğimiz gibi, Habsburg İmparatorluğu'nun başkenti Viyana'yı bile iki kez kuşattılar. Osmanlılar denizlerdeyse Venedik'le Akdeniz'de üstünlük kazanma mücadelesine giriştiler. XVI. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlılar Akdeniz'de ta İtalya'ya kadar deniz seferleri düzenlemiş, hatta İspanya'dan Batı Akdeniz'deki Tunus limanını almayı bile başarmışlardı.

Osmanlılar Venedik ve Habsburg İmparatorluğu aleyhine yayılmalarını kolaylaştırmak amacıyla, kendilerinin Avrupa işlerine diplomatik olarak müdahale etmesine zaten dünden razı olan Habsburg karşıtı güçlerle ittifaklar yaptılar. 1533'te, yani Birinci Viyana Kuşatması'ndan dört yıl sonra, İngiltere'yle ve bazı Alman devletleriyle Habsburglara karşı ittifak yapabilsinler diye Fransa Kralı I. Fransuva'ya on bin altın gönderdiler.

Protestan Reformu Osmanlıların Avrupa'yla ilgili stratejilerinde doğrudan rol oynadı. Osmanlılar Protestan hareketini ve Protestan devletlerini Katolik Habsburgların hak iddialarına karşı ortak mücadelelerinde doğal bir müttefik olarak görüyorlardı. Osmanlılar Avrupa'da potansiyel bir beşinci kol olarak gördükleri Protestan hareketlerini desteklediler ve Macaristan ile Transilvanya (bugünkü Romanya sınırları içerisinde) gibi ellerinde bulundurdukları topraklarda Protestan misyonerlerin mezheplerini yaymalarını fiilen teşvik ettiler. Aynı şekilde, Protestanlar ve Habsburg karşıtı monarklar da Osmanlılarla dostluğun stratejik değerinin farkındaydılar. İngiltere Kralı VIII. Henry Katolik Kilisesi'nden ayrılıp kendi kilisesini kurduğunda, kilise mallarına el koydu. Pirinç kilise çanları eritildi ve içerdikleri kalay Osmanlılara gönderildi. Kalay top üretiminde önemli bir maddeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda pek bulunmamasına karşılık, eskiden Romalıların "Kalay Adaları" dedikleri İngiltere'de boldu.

Osmanlılar ticaret politikasında da taarruza geçtiler. 1569'da Fransızlara ilk kapsamlı kapitülasyonları tanıdılar. Kapitülasyonlar anlaşmalara eklenen ve yabancı güçlerin temsilcilerine Osmanlı İmparatorluğu topraklarında özel ekonomik, ticari, hukuki ve dinî haklar ve ayrıcalıklar tanıyan hükümlerdi. Örneğin, kapitülasyonlar Avrupalı tüccarlara Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ticari amaçlı yerleşim yerleri kurmak, kendileri için kilise inşa etmek, yaşadıkları uyuşmazlıklarda kendi mahkemelerine başvurmak ve vergiden muaf olmak gibi hak ve ayrıcalıklar tanıyabiliyordu. Avrupalılara kapitülasyonlar vermek Osmanlıların diplomatik faaliyetlerinin önemli bir parçasıydı. Kapitülasyonlar Osmanlılara Hıristiyan dünyasında potansiyel müttefiklerinin desteğini alma fırsatını sağlıyordu. Ayrıca kapitülasyonlar sayesinde gümrük gelirleri artıyor, imparatorluğun ihtiyaç duyduğu ithal mallar daha rahat bir şekilde temin edilebiliyordu. Bu açıdan Avrupa devletlerinin merkantilist politikalarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik politikası

arasında müthiş bir uyum vardı. Merkantilist devletler ithal ettiklerinden daha fazla ihraç ederek hazinelerindeki altın miktarını artırmak istiyorlardı, Osmanlıların derdiyse kendileri için hayati öneme sahip olan ve karşılığını ödemeye hazır oldukları ithal malları rahatça temin edebilmekti. Bu açıdan kapitülasyonlar her iki tarafın da ekonomik stratejilerini gerçekleştirmelerine hizmet ediyordu.

Kapitülasyonlar Avrupa'dan ithalatı teşvik ettiğinden, Avrupalı tüccarlar ve onları destekleyen hükümetler kapitülasyonları kullanarak Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ekonomik nüfuzlarını artırmaya çalıştılar. Nitekim kapitülasyonların XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupalıların Osmanlı pazarına girmelerini sağlayan başlıca araç olduğu söylenebilir. Osmanlılar Fransızlardan sonra Hollandalılara, İngilizlere ve Ruslara da kapitülasyonlar verdiler. Osmanlı topraklarının büyük kısmında kapitülasyonlar 1914'e kadar devam etti. Hatta Mısır'da ancak 1937'de kaldırılabildi. Aslında bu tarihten çok daha önce kapitülasyonlar Osmanlılarla Avrupalılar arasındaki temel anlaşmazlıklardan biri haline gelmişti. Çünkü Osmanlı tüccarları, vergi ve gümrük muafiyetlerinden yararlanan Avrupalı rakiplerine kıyasla, kendilerini dezavantajlı bir pozisyonda görüyorlardı.

XVII. yüzyılda Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin mahiyeti değişmeye başladı. Artık Osmanlılar bir zamanlar olduğu gibi yenilmez bir düşman değildi. 1656'da Venedikliler İstanbul'dan pek de uzakta olmayan bir Osmanlı filosunu yok etmeyi başardılar. 1699'da ise Habsburg İmparatorluğu Osmanlıları bugünkü Macaristan, Hırvatistan ve Romanya'nın bir kısmını içine alan topraklarından çekilmek zorunda bıraktı. Ancak bu Osmanlıların başına geleceklerin en kötüsü değildi. Habsburgların ve Venediklilerin yerini yeni ve daha güçlü düşmanlar aldı. Akdeniz ekonomisinin yerini yeni Atlantik ekonomisinin almasıyla birlikte Osmanlılarla Avrupalılar arasındaki çatışmanın alanı daha da genişledi.

Bütün bunların sonucunda Osmanlılar savunmaya geçmek zorunda kaldılar. XVIII. ve XIX. yüzyılda Avrupalı devlet adamlarının artık Osmanlı yayılmasına karşı Avrupa'yı savunmak gibi bir meseleleri kalmadı. Artık esas mesele gitgide zayıf düşen Osmanlı İmparatorluğu hakkında ne yapılması gerektiğiydi. Osmanlı'nın gerilemeye başlamasının veya Avrupa'dan adım adım çekilmesinin Avrupa'daki güç dengesini bozan bir etkisi oldu. Böylelikle uluslararası ilişkilerde yeni sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Şayet Osmanlı İmparatorluğu çökerse, hükmettiği geniş topraklara, özellikle de Karadeniz'le Akdeniz'i birbirine bağlayan Boğazlara ne olacaktı? Osmanlılar Avrupa'dan tamamen sökülüp atılırsa, bugünkü Yunanistan'ı, Bulgaristan'ı ve Sırbistan'ı içine alan Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının kaderi ne olacaktı? Rusya'nın Avrupa güçler dengesindeki konumu ne olacaktı? Keza Rusya en güçlü Ortodoks devlet olduğuna göre Rusya'nın Osmanlı hâkimiyetindeki Balkan topraklarında yaşayan Ortodoks Hıristiyanlarla nasıl bir ilişkisi olacaktı? İşte tüm bu sorular Doğu Sorunu denilen şeyin unsurlarını oluşturdu.

Viyana Kuşatması'nın Yenir Yutulur Hale Gelişi

İkinci Viyana Kuşatması Temmuz 1683'te başladı ve iki ay sürdü. Avusturya başkentinde yaşayanlar açısından bu, dehşet verici bir tecrübeydi. Görgü tanıklarından biri şunları anlatmaktadır:

> Altmış günlük bir kuşatmadan sonra, binlerce sıkıntıdan, türlü hastalıklardan, iaşe noksanlığından, akan bunca kandan ve dünyanın en adil ve gelişmiş şehrini perişan eden bir milyon top ve tüfek atışından, çeşit çeşit bomba ve fişekten sonra, başta imparatorunkiler olmak üzere şehrin en güzel sarayları ve kulelerinin, St. Stephen Kilisesi ve birçok muhteşem binanın harap olmasından sonra... Çetin bir direnişten ve kahramanlık ve cesaretleri ölümsüz bir şan ve şerefe layık olan yiğit subay ve askerlerin hayatlarını feda etmelerinden sonra... Birçok zahmete katlanıldıktan, birçok yer gözetlenip Kont Staremburg'un ölçülü bir şekilde emrettiği birçok şey subaylar tarafından harfiyen yerine getirildikten sonra... Birçok tasarruftan, yeni tahkim edilmiş siperlerden, kale burçlarının ve şehrin belli başlı caddelerinin ve binalarının çevresinde kazılan yeni hendeklerden, kısacası muazzam bir savunma savaşı ve benzersiz bir direnişten sonra... Tanrı nihayet yaslı ve kederli halkın dualarını ve gözyaşlarını duydu ve kapıdaki güçlü düşmana sert bir cevap vererek onu Viyana'dan kapı dışarı etti.

Bu sorular durup dururken ortaya çıkmadı. XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca üç farklı süreç Avrupalı devlet adamlarını bu sorularla defalarca yüzleşmek zorunda bıraktı. Bu süreçler şunlardı: 1) Rus İmparatorluğu'nun Büyük Petro (1689-1725) ve Büyük Katerina (1762-1796) devirlerinde güçlenmesi ve durmaksızın güneye doğru ilerlemesi. 2) İngiliz-Fransız rekabetinin Avrupa, Akdeniz ve Hindistan meselelerine bulaşacak kadar yayılması. 3) Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketlerin ve Mısırlı yerel liderlerin özerklik kazanma çabalarının sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması. İki yüz yıl boyunca işte bu süreçler Avrupalı ve Osmanlı diplomatlar için sayısız kriz yaratıp durdu.

XVIII. yüzyılda Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun baş düşmanı haline geldi. Bunun iki sebebi vardı. Birincisi, çarlar ve Ortodoks kurumlar Rusya'yı Ortodoks Hıristiyanlığın merkezi (onlara göre Moskova Osmanlıların Konstantinopol'ü ele geçirmesinden sonra "Üçüncü Roma" olmuştu) ve kendi sınırları dışındaki Ortodoks halkların koruyucusu olarak görüyordu. Bu halkların çoğu da Osmanlı topraklarında yaşamaktaydı. İkincisi ve muhtemelen daha önemlisi Rusları Osmanlılarla karşı karşıya getiren stratejik faktördü. Rusya senenin önemli bir kısmında sanki denize kıyısı olmayan bir ülke gibiydi. Çünkü dondurucu soğuklar sebebiyle kuzey limanlarından çoğu zaman neredeyse hiç yararlanamıyordu. Bu yüzden Rus hükümetleri

Kont Staremburg'un hatırasına saygısızlık etmek istemem, ancak Osmanlıları kuşatmadan vazgeçip güçlerini geri çekmek zorunda bırakan belirleyici etken, Viyana'nın yardımına koşan III. Jan Sobieski komutasındaki Leh süvarileriydi. Çocukluk ve gençlik yılları kuşatmanın hemen öncesine rastlayan ve çok kısa bir zaman önce muhtemel bir yenilginin dehşet verici sonuçlarını kara kara düşünmekte olan Viyanalılar mucizevî görünen bir zaferin ardından şimdi adeta kendilerinden geçmişlerdi. Kalpleri bu zafer sarhoşluğuyla dolup taşan Viyanalı fırıncılar çöreklerini Osmanlıları simgeleyen hilal şeklinde yapmaya başladılar. Böylelikle müşterileri de sembolik olarak Osmanlıları yemiş oluyorlardı. Kruvasan veya ayçöreği denen yiyecek işte böyle doğdu.

Viyana kuşatmasının mutfak kültürüne etkisiyle ilgili bir hikâye daha vardır. Gerçi birçok tarihçiye göre iyice tetkik edildiğinde bu hikâyenin tarihsel gerçekleri pek de yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır. Yine de iyi bir hikâyedir ve burada tekrar anlatmaya değer. Anlatıldığına göre Viyana'daki Yahudi fırıncılar kuşatmanın kaldırılmasını kutlamak amacıyla hazırladıkları hamuru değişik bir şekilde pişirmeye karar vermişler ve III. Jan Sobieski'nin süvarilerinin kahramanlıklarını anmak için ekmeklere üzengi şeklini vermişler, yani hamuru ortası delik halkalar şeklinde pişirmişler. Almancada üzengiye ***bügel*** denmektedir. Dolayısıyla simit anlamına gelen ***bagel*** sözcüğü de buradan gelmektedir. Tabii bu hikâye doğruysa... (Hikâye gayet güzel, ancak etimoloji uzmanları "bagel" sözcüğünün gerçekte Almanca bükmek anlamındaki "biegen" fiilinden geldiğini söylemektedirler.)

Karadeniz'deki limanlara ve Türklerin elindeki Boğazlar'a sıcak denizlere inmelerini sağlayacak bir geçit olarak gıptayla bakıyorlardı. Gerçekten de Rusların Akdeniz'e inmesinin önündeki tek engel Osmanlılardı.

1768'den başlayarak Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir dizi savaş gerçekleşti. Bu savaşların hepsi Osmanlılar açısından hüsranla sonuçlandı. Bu savaşların ilki 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi. Antlaşma hükümleri uyarınca Osmanlılar Kırım'ın bir kısmını Ruslara bıraktılar. Böylelikle Rusya Karadeniz'de bir köprübaşı elde etmiş oldu. Osmanlılar açısından en az bunun kadar kötü olan diğer hükümler uyarınca Ruslar Karadeniz'de seyrüsefer hakkı elde ettiler. Ayrıca bu antlaşmaya göre Rus ticaret gemileri bundan böyle Boğazlar'dan serbestçe geçebilecekti.

Ruslar, Karadeniz'e indikten ve Osmanlılarla yaptıkları başka bir savaşın sonucunda Kafkaslar'da Rus nüfuzunu güvence altına aldıktan sonra, İran üzerinde baskı kurmaya başladılar. 1801'de Gürcistan Krallığı'nı ilhak ettiler. On iki yıl sonra Hazar Denizi'nde münhasıran savaş gemisi bulundurma hakkını kazandılar. Yine de, şayet Doğu Sorunu'nun ikinci unsuru, yani İngiliz-Fransız sömürge rekabeti söz konusu olmasa, bilhassa İngilizler açısından Rusların güneye doğru ilerleyişi pek de sorun olmazdı.

XVIII. yüzyılda Fransa ve İngiltere'nin, önceki yüzyıllarda kurmuş oldukları sömürgelerden elde ettikleri kazanç azaldı. Bunun üzerine her iki devlet de kendi topraklarındaki güçlerini sağlamlaştırmaya ve rakiplerinin stratejik hedeflerini engellemeye yöneldi. Bu uğurda rakibinin sömürgelerini ele geçirmeye çalıştı. Bu rekabetin sonucunda, İspanya ve Avusturya Veraset Savaşları gibi çoktandır unutulmuş olan, Avrupalı güçlerin çoğunu içine alan ve birkaç kıtada birden yürütülen savaşlar yeniden başladı. Bu savaşların en önemlisi Amerika Birleşik Devletleri'nde Fransız ve Hint Savaşları adıyla bilinen Yedi Yıl Savaşları'ydı (1756-1763). Savaşın sonucunda Fransa Kuzey Amerika'daki ve Hindistan'daki hemen hemen bütün sömürge topraklarını İngiltere'ye kaptırdı. Elinde sadece alakasız yerlere dağılmış birkaç ticaret merkezi kaldı.

Dolayısıyla Yedi Yıl Savaşları İngiltere'yi Hindistan'daki egemen Avrupalı güç haline getirdi. Sonraki iki yüzyıl İngiliz hükümetlerinin temel kaygısı İngiltere'nin Hindistan'daki bu pozisyonunu ve İngiltere'den Hindistan'a giden yolu korumak olacaktır.

Fransızların Hindistan'daki nüfuzunu tamamen ortadan kaldıran İngiltere'ye Hindistan'da en büyük tehdit artık kuzeydeki Rusya'dan gelmekteydi. İşte Büyük Oyun, yani Orta Asya ve İran'da Rus-İngiliz rekabeti, İngiliz strateji uzmanları tarafından tam da Hindistan yolunun anahtarı olarak düşünülmekteydi. İngiltere'nin Hindistan'daki valisi George Nathaniel Curzon 1892'de şöyle diyordu:

> İran'ın kuzey yarısının tamamını talan etmekten bile yeterince tatmin olmayan Ruslar gözlerini hasretle güneye çeviriyor ve yana yakıla Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na bir çıkış arıyor. Rusya'nın Horasan'ın güney ve doğu sınırlarındaki harekâtları, Rus casuslarının Kuzey İran'la sınırlı meşru nüfuz alanının epey dışındaki faaliyetleri, Sistan istikametindeki çekingen denemeler ancak İngiltere'nin Güney İran'daki nüfuzunu sarsmak, onun Hint denizlerindeki egemenliğini tartışmaya açmak ve doğudaki deniz harekâtları için uzun zamandır aranan temeli güvence altına almak için girişilen bir planın parçası olabilir.

Öte yandan Yedi Yıl Savaşları'nın sonunda Fransa'nın hammadde elde etmek ve mamul mal pazarlamak için birkaç seçeneği vardı. Fransa denizlerde zayıftı, gittikçe büyüyen bir şehirli nüfusa sahipti ve bu nüfusu beslemekte zorluklar yaşıyordu. Atlantik İngiliz kontrolünde olduğu için Fransa gözlerini Akdeniz'e çevirdi. Zamanla Fransa'daki karar alıcılar sömürgecilik faaliyetleri için Kuzey Afrika'nın batısına, artan nüfusu besleme sorununu çözmek için de Mısır'a yönelmeye başladılar.

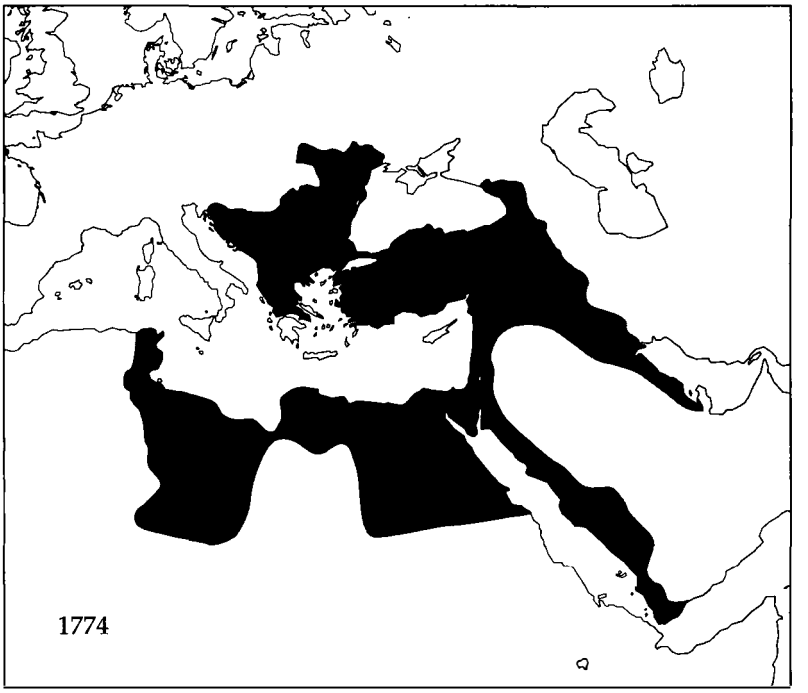
Fransızların Kuzey Afrika'daki hamleleri üç dalga halinde gerçekleşti. Birincisi XVIII. yüzyılın sonundaydı. 1798'de henüz Fransız Devrimci Direktuvar hükümetinin bir generali olan Napoleon Bonaparte Mısır'ı işgal

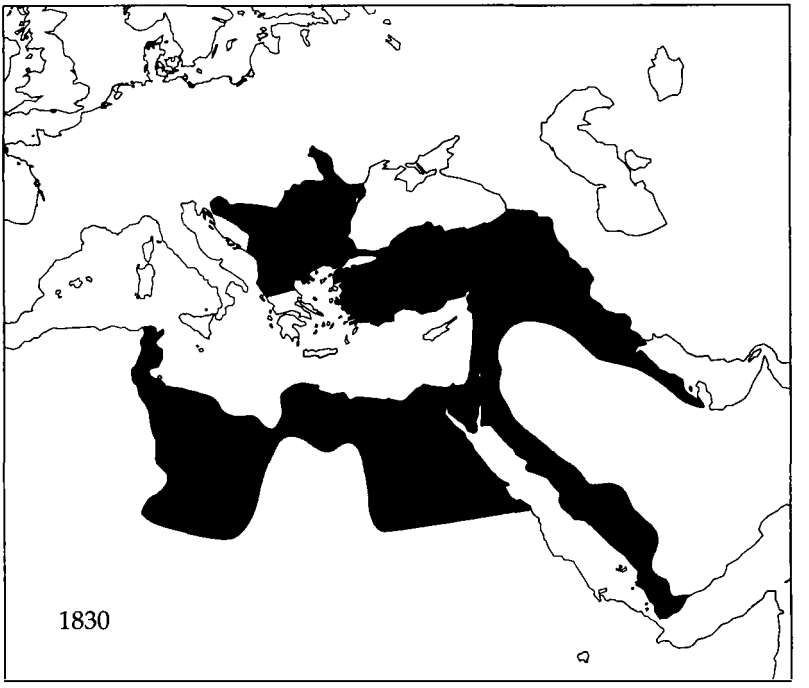
etti. Direktuvar üyelerinden bazıları Napolyon'dan İngiltere'ye saldırmasını istese de, Napolyon bunu çok riskli bulmuştu. Bunun yerine Mısır'ın tahılına ulaşmak ve İngiltere'nin Akdeniz'den Hindistan'a giden yolunu tehdit etmek amacıyla Mısır'a çıkarma yaptı. Napolyon bu işgalin Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir sorun yaratacağını düşünmüyordu. Memlüklerin idaresindeki Mısır zaten o sıralar fiilen bağımsızdı ve Napolyon Mısır'ı Osmanlı padişahı adına yönetmek istediğini iddia ediyordu. Buna karşın Mısır'ın işgali Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik kriz yarattı. Yıl içinde İstanbul'daki tahıl ve kahve fiyatları iki katına çıktı. Napolyon bu işle ilgisi olmadığını söylese de Osmanlılar buna kanmayop İngilizlerle ve Ruslarla ittifak yapmaya karar verdiler. Nil Savaşı'nda İngilizler Napolyon'un Fransa'yla muhabere hatlarını tahrip ettiler ve onun Mısır'daki konumunu riskli hale getirdiler. İngilizler ve Osmanlılar sonunda Mısır'daki Fransız Ordusu'nu teslim olmak zorunda bıraktılar. Bu sırada Napolyon çoktan Fransa'ya geri dönmüş ve orada iktidarı ele geçirmişti.

Fransa'nın Mısır macerası iki açıdan önemlidir. Birincisi Napolyon'un Mısır seferi, Mısır'da Fransızlara karşı savaşan Osmanlı ordusuna takviye gücü olarak gönderilen bir Arnavut birliğinin başındaki Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı tarih sahnesine çıkardı. Fransız, İngiliz ve Osmanlı birlikleri Mısır'ı terk edince Mehmet Ali savaşın yol açtığı kargaşadan faydalanarak iktidarı eline geçirdi. Kendisi ve mirasçıları önce Osmanlı valisi, 1914'ten itibaren de kral olarak Mısır'ı yönetti. Mısır'da Mehmet Ali Hanedanı 1953'e kadar devam etti.

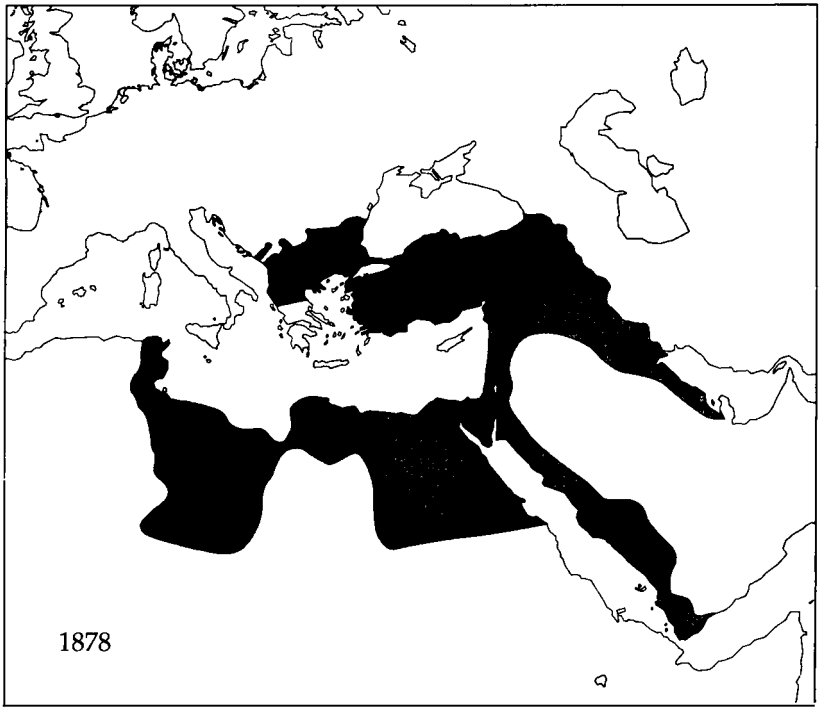
Fransızların Mısır macerası, Mısır'da Mehmet Ali Hanedanı'nın doğuşuna sebebiyet vermesinin yanı sıra, İngiltere'yi Doğu Akdeniz'deki rolünü yeniden muhasebe etmek zorunda bıraktı. Napolyon'un Mısır'ı işgali İngilizlere Hindistan yolundaki haberleşme ve ikmal hatlarının ne kadar saldırıya açık olduğunu gösterdi. Bu yüzden İngilizler, Doğu Akdeniz'de rakip bir Avrupalı gücün rekabetini engellemek amacıyla, Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasını ve kimi zaman da toprak bütünlüğünü korumasını genellikle temel bir politika olarak benimsedi. Kimi zaman bu politikadan bazı sapmalar yaşansa da, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarına kadar İngiltere ana hatlarıyla bu politikayı devam ettirdi.

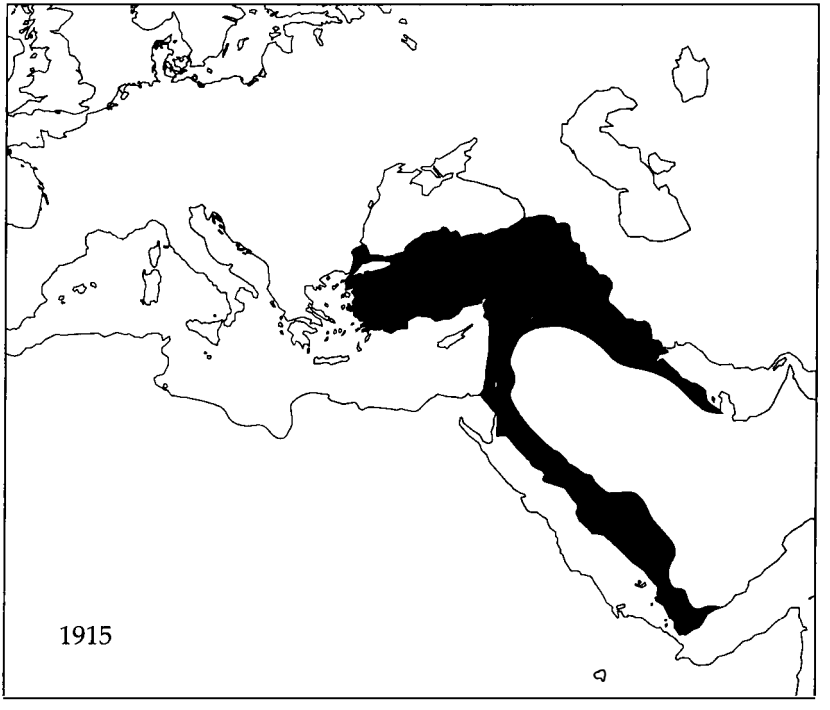
Fransa'nın Kuzey Afrika'daki hamlelerinin ikinci dalgası 1830'daki Cezayir işgaliyle başladı. Fransa Cezayir'i kendi topraklarına kattı, burada Avrupalı göçmenlerin iskânını teşvik etti ve ithalat ürünlerine dayalı bir plantasyon ekonomisi kurdu (Fransa'nın Cezayir tecrübesinin ayrıntıları altıncı bölümde ele alınacaktır). Fransa'nın Cezayir'de bir koloni kurmayıp burayı Fransa'nın Paris kadar bir parçası haline getirdiğini vurgulamaya değer. (1911'den başlayarak İtalyanlar da Libya'da aynısını yapacak ve Kuzey Afrika'da fethettikleri toprakları İtalya'nın "dördüncü kıyısı" olarak adlandıracak kadar ileri gideceklerdi.) Cezayir bağımsızlığını ancak 1962'de kazanabildi.

Osmanlı İmparatorluğu, 1774-1915

1878

1915

Cezayir'deki asimilasyon ve iskân politikaları Fransa'nın Kuzey Afrika tecrübesinin son perdesi değildi. 1881-1914 arasında Afrika Kapışması olarak bilinen ve her devletin bir diğerinin faaliyetlerinden şüphelenmesi sonucu Afrika'nın Avrupa devletleri arasında resmen kolonilere bölünmesi sırasında Fransa Tunus ve Fas'ta protektoralar (bağımlı devletler) kurdu. Bu, sırasıyla 1881 ve 1912'de oldu. (İspanya da 1912'de Fas'ın kuzey ve güney tepelerinde ayrı bir protektora kurdu.) Fransa Tunus ve Fas'ın idarecilerini iç politikada ve düzeni sağlamada serbest bırakırken, askerî olarak onları "himaye ediyor" ve diplomatik alanda temsil ediyordu. Fransız himayesi iki ülkede de bağımsızlıklarını kazandıkları 1956 yılına kadar sürdü. İlginç bir şekilde, Fransa'nın himaye ettiği devletlerin kurulması Almanya'nın uluslararası sahnede belli başlı oyunculardan biri olarak ortaya çıkmasının sonucuydu. Fransa'nın dikkatini Prusya ile savaşı sırasında (1870-1871) Almanya'ya kaptırdığı topraklardan uzaklaştırmayı ümit eden Almanlar, yedi yıl sonraki Berlin Kongresi'nde Fransızların Tunus'la ilgili taleplerine destek oldular. Fransızların Fas'ta protektora kurmalarının sebebi de Fransız-Alman rekabeti ve Fas'ta Alman nüfuzunun yayılacağı endişesiydi. Dört yıl sonraki Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa ve Almanya kozlarını çok daha dramatik bir şekilde paylaşacaklardı.

Avrupalı devlet adamlarının dikkatini Ortadoğu meselelerine yönelten üçüncü süreç Napolyon çağının kapanmasıyla başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmaya başlaması Doğu Sorunu'nun mahiyetini yeniden şekillendirdi. XIX. yüzyılın geri kalanında Doğu Sorunu, bir taraftan Osmanlıların Balkanlar'daki tebaası diğer taraftan da Mısır'daki asi valileri arasındaki çatışmayla özdeşleşti. Balkan milliyetçileri bağımsızlık istediğinde veya Mehmet Ali ve oğulları Mısır'da daha fazla özerklik talep ettiğinde Osmanlı hükümeti her imparatorluğun yapacağı gibi bunlara direnç gösterdi.

İşleri daha da karıştıran, İngilizlerin Rusların emellerine ket vurma ve Hindistan yolunu koruma girişimlerinin ardının kesilmemesiydi. İronik olan şuydu ki, bu iki hedef çoğu zaman çakışsa da, kimi zaman birbiriyle çelişebiliyordu. Birinci hedef İngilizleri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü sürdürmek için Osmanlı işlerine müdahale etmeye yöneltiyordu, ikinci hedef ise bu kez Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ortadan kaldırma pahasına İngilizleri yine Osmanlı işlerine müdahale etmeye yöneltebiliyordu. İngilizlerin 1882'de Mısır'ı işgal etmesi, 1878'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kıbrıs'ı "kiralaması" ve 1899'da Kuveyt'te protektora kurması hep bundan kaynaklanıyordu. Her seferinde, Avrupalı güçler, her devletin çıkarlarını tek tek korurken Avrupa'daki güçler dengesini de bozmayacak bir çözüm bulmak üzere her krizi ortak bir eylem içine girerek çözmeye çalıştılar.

Küresel Bir Savaşa Yol Açmak

XVIII. yüzyılda Avrupalı güçler, kapsamı küresel boyutlara ulaşan bazı savaşlara giriştiler. Ortadoğu açısından bunların en önemlisi Avrupa, Akdeniz, Karayipler, Pasifik, Afrika ile Kuzey ve Güney Amerika'daki çatışmaları kapsayan Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) idi. Bu savaşın bir sonucu olarak Fransızlar "Akdeniz stratejisi"ni benimserken, Hindistan'daki rakipsiz güç haline gelen İngilizler ise Hindistan yolunun korunmasını en önemli emperyal çıkarları olarak görmeye başladılar.

Tarih boyunca birçok büyük çatışmada olduğu gibi, Yedi Yıl Savaşları'nın kıvılcımını çakan da küçük bir olaydı. Fransa'nın Ohio Nehri Vadisi'ne yayılmasından endişe eden İngiltere'nin Virginia kolonisi valisi Robert Dinwiddie bölgedeki Fransızları uyarmak amacıyla yirmi bir yaşında deneyimsiz bir müfettişi bölgeye yolladı. Bugün batı Pensilvanya'da kalan bir bölgede bir Fransız askerî kampıyla karşılaşan Virginialılar düşmanları kuşatıp ateş etmeye başladılar. Fransızların onu öldürüldü, yirmisi esir alındı. Fransızlar diplomatik bir gruba karşı sebepsiz bir saldırı olarak gördükleri bu olayı protesto ettiler. Müfettişi esir aldıktan sonra, ona Fransızların başındaki kişinin öldürülmesinin bir suikast olduğunu itiraf eden bir belge dahi imzalattılar. İngiltere ve Fransa bir anda savaşa tutuştu. İngiliz devlet adamı Horace Walpole'un deyişiyle, "Amerika'nın ücra bir ormanlık arazisinde genç bir Virginialının çaktığı kıvılcım bütün dünyayı ateşe verdi." Belki genç Virginialı paniklemişti. Belki de Fransızların oraya savaşmak için geldiklerini düşünmekte gerçekten de haklıydı. Ne olursa olsun, küçük bir hareketiyle küresel bir savaşın fitilini ateşleyen bu genç Virginialı ileride kendisini gelecek kuşaklara affettirecekti. Zira Fransızlarla beraber hareket eden Kıta Ordusu Komutanı George Washington bu sırada Kuzey Amerika'daki İngiliz egemenliğini ortadan kaldırmak için çalışmaya başladı. Yeni bir imparatorluk bu genç komutanın bu aceleci çalışmalarının ardından kuruldu.

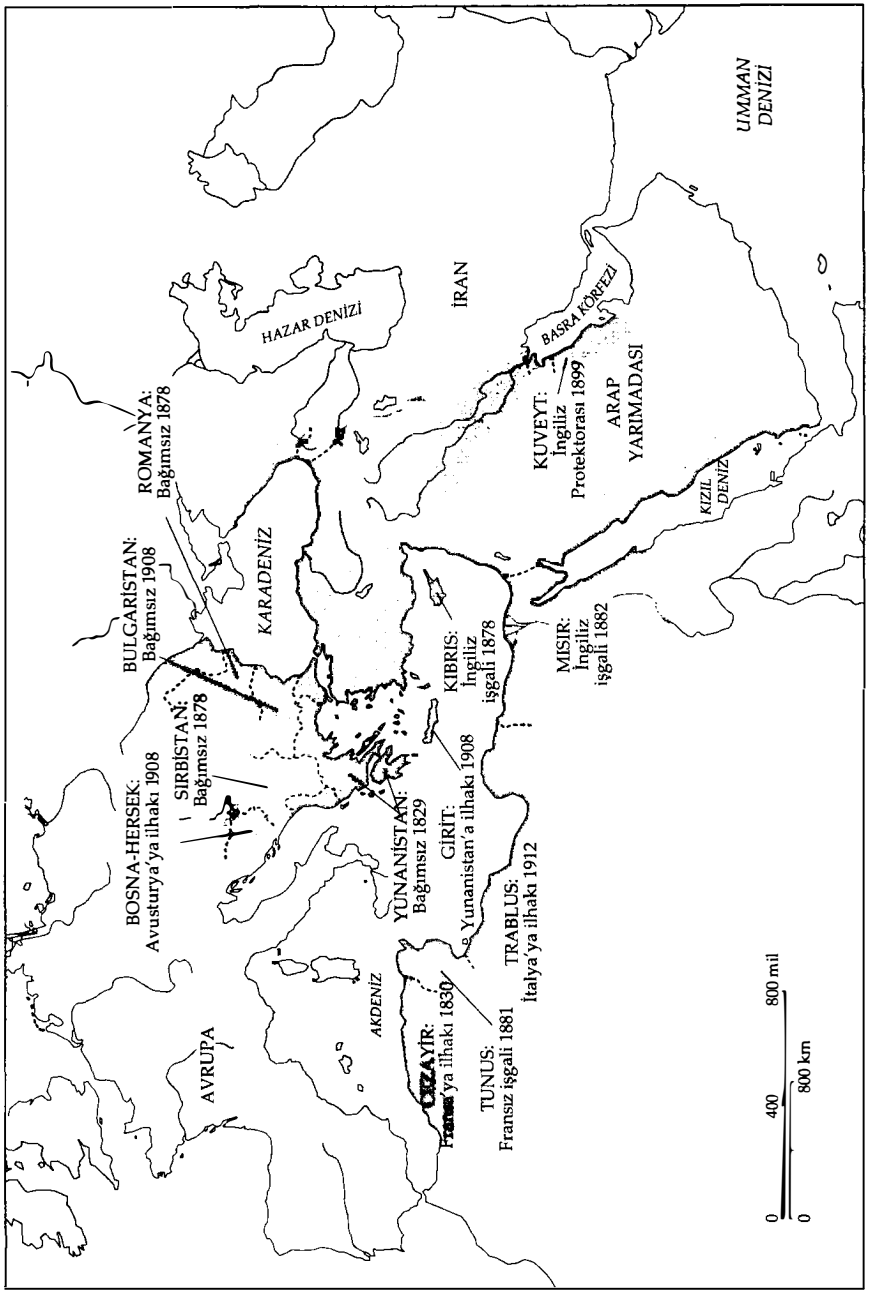
Napolyon çağının hemen ardından Balkan milliyetçiliğinin doğmasının birçok sebebi vardı. Bunların en önemlisi ulus-devletlerden oluşan dünya sisteminin güçlenmesi ve dünyaya yayılmasıydı. XIX. yüzyıldan itibaren ulus-devlet dünya çapında siyasal örgütlenmenin esası haline geldi. Modern ulus-devlet anlayışının temelinde, din, dil ve tarih gibi belli ortak özellikler taşıyan veya taşır hale getirilen her topluluğun bağımsız olarak var olmaya hakkı olduğu inancı bulunmaktadır. Dolayısıyla bir toplum uluslararası politikanın birinci liginde oynamak istiyorsa ulus-devletlerden oluşan modern dünya sistemine katılmak ve sistemin yerel acentesi olarak tanınmak zorundaydı.

Milliyetçiliğin XIX. yüzyıl başlarında Balkanlar'da ortaya çıkmasının bir sebebi daha vardı. Milliyetçi hareketler ancak belli koşulların bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkabilirler. Bu koşulların ortaya çıkması milliyetçi hareketlerin doğmasını gerektirmez, ancak bu koşullar olmadan da hiçbir

milliyetçi hareket var olamaz. Balkanlar'da milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bu tip üç koşul öne sürebiliriz. Birinci koşul, milliyetçi hareketlerin öğretilerini ve temel mantığını anlatabilecek aydınların ortaya çıkmış olmasıdır. Bu aydın grubu uluslararası toplulukla milli topluluk arasında aracı vazifesi görür. Bu tip bir aydın grubu Balkanlar'da XIX. yüzyılda ortaya çıktı. Milliyetçiliğin doğması için gerekli ikinci koşul bir toplum içinde piyasa ilişkilerinin yayılmış olmasıdır. Piyasa ilişkileri toplumu ekonomik olarak birbirine bağlar ve önerilen milli sınırlar içinde bir işbölümü yaratır. Gerçekten de Napolyon savaşlarının hemen ardından Balkanlar'da muazzam bir ekonomik gelişme ve sosyo-ekonomik farklılaşma yaşanmıştı. Son olarak, milliyetçi hareketlerin seferber edilebilmesi için açık bir şekilde tanımlanabilen bir "öteki"nin var olması gerekmektedir. Bu "öteki" bir milliyetçi hareketin kendi milletine atfettiği ayırt edici özelliklere sahip olmadığı düşünülen herhangi bir insan veya toplumdur. Balkan milliyetçiliği örneğinde bu "öteki" genellikle Balkan halklarını yönetmekte olan Türkçe konuşan Müslüman elitler olmakla birlikte, kimi zaman "Grekler" de "öteki" olarak tanımlanabilmiştir.

Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da daha önceden mevcut bulunan Bulgar, Yunan, Sırp ve benzeri milletlere kendi varlığını dayatan yabancı bir güç olduğu anlamına gelmez. Bunu söylemekle milletlerin modern zamanlarda icat edilmiş kategoriler değil de zamandan bağımsız doğal varlıklar olduğunu söylemek arasında pek bir fark yoktur. Gerçi hâlâ bu ikinci görüşü savunanlar da vardır, ancak milliyetçilik üzerine çalışan uzmanların büyük çoğunluğu aksi görüştedir ve milliyetçiliğin temel mantığı (yani ortak özellikler temelinde tanımlanan bir topluluğun tekliği) bir kez kabul edildikten sonra, bu ortak özelliklere sahip olmayanların kaçınılmaz olarak "öteki" haline geleceğini söylerler.

Balkan milliyetçiliklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan üçüncü koşul, bu milliyetçiliklerin dışarıdan destek ve teşvik görmüş olmasıydı. Örneğin, Ruslar Balkanlar'da müttefiklere sahip olmak istiyordu. Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan yeni devletler kurulduğu takdirde, bunlar ister istemez Osmanlı'ya karşı bir ağırlık oluşturmak için Ruslarla ittifak içine gireceklerdi. Ruslar da onlara verdikleri destek karşılığında stratejik hedeflerini gerçekleştirmiş olacaklardı. Bununla birlikte Balkan milliyetçiliklerini destekleyen tek dış güç Rusya değildi. Örneğin, Yunan bağımsızlık savaşı bütün Avrupa'da büyük ses getiren bir davaydı. Öyle ki meşhur İngiliz şair Lord Byron'ın da içinde olduğu çeşitli romantik ve liberal aydınları bile içine çekmekteydi. Lord Byron yücelttiği Yunan bağımsızlık mücadelesini şöyle tanımlıyordu:

Osmanlı İmparatorluğu, 1798-1914

Ey Yunan adaları, ey Yunan adaları!
Orada âşık oldu Ateşli Sappho, orada şarkı söyledi,
Orada gelişti savaş ve barış sanatları,
Delos orada ortaya çıktı, orada doğdu Phoebus!
Altın yaldızlarla süslüyor ebedi yaz onları,
Onların güneşi hariç her şey batıyor...

Dağlar Maraton'a bakıyor
Ve Maraton denize;

Orada bir saat derin derin düşündüm,
Hayal ettim Yunanistan'ın her şeye rağmen özgür olabileceğini.
Çünkü Perslerin mezarında dikilirken
Anladım kendimi köle olarak göremeyeceğimi.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde birkaç kez İngiltere'nin başbakanlık koltuğuna oturan William Gladstone, 1876 yılında kaleme aldığı "Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu" başlıklı broşürde ilk kez "laf anlamaz Türk" sözcüğünü kullandı. Gladstone yazdığı bu broşürle, aslında gayet mantıklı bir şekilde Bulgarların bağımsızlığından çok İngiltere'nin stratejik konumunu korumakla ilgilenen siyasal rakibi Benjamin Disraeli'ye darbe vurmayı amaçlıyordu.

Velhasıl, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar'da Osmanlı egemenliğine karşı birtakım isyanlar yaşandı. Bu isyanlar sonucunda Sırbistan'dan Yunanistan'a, Romanya'dan Bulgaristan'a kadar çeşitli bağımsız devletler ortaya çıktı. Bu devletler üç imparatorluğun kesişme noktasında kuruldular: Osmanlılar, Habsburglar ve Ruslar. Dolayısıyla XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Balkanlar milliyetçi hareketlerin birbirlerine karşı, imparatorlukların milliyetçi hareketlere karşı ve aynı imparatorlukların birbirlerine karşı konumlandıkları, alev almaya hazır bir kibrit kutusu haline gelmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'dan oluşan bir koalisyon Birinci Balkan Savaşı olarak bilinen muharebelerde Osmanlı İmparatorluğu'nu yenilgiye uğrattı. Bir yıl sonra Bulgarların bu kez müttefiklerine saldırması üzerine İkinci Balkan Savaşı patlak verdi. Nitekim Prusya dışişleri bakanı Otto von Bismarck bir keresinde, "Balkanlar'daki çok aptalca bir olayın" bir gün dünya savaşına yol açacağını söylemişti ve gerçekten de haklı çıktı.

1821'deki Yunan isyanı bilhassa önemliydi. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü tehdit ederek Avrupa'daki güç dengesine zarar veriyordu. Osmanlılar isyanı bastırmak için Mısır'daki Mehmet Ali'den yardım istediler. Çünkü Mehmet Ali o sırada imparatorluk toprakları içindeki en güçlü orduyu kurmuştu. Osmanlılar isyanı bastırması karşılığında Mehmet Ali'ye Suriye'yi vadettiler. Başlangıçta Mehmet Ali'nin ordusu is-

yancılara karşı iyi sonuçlar almaktaydı. Ancak Mısır'dan gelen birliklerin bir tür etnik temizlik anlamına gelen kitlesel tehcir uygulamalarına giriştiğine ilişkin raporlar Avrupa'ya ulaşınca büyük güçler duruma müdahale etti. Navarin Savaşı'nda ortak bir İngiliz-Fransız-Rus donanması Mısır donanmasını yok etti ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Yunanların özerkliğini ve bir süre sonra da bağımsızlığını kabul etmek zorunda bıraktı.

Yine de Mehmet Ali'ye göre antlaşma halen geçerliydi, yani Suriye artık ona aitti. 1831'de Mehmet Ali'nin ordusu Suriye'yi işgal etti ve Osmanlıların bu durumu protesto etmesi üzerine İstanbul'a doğru ilerlemeye başladı. Osmanlılar başlangıçta kendilerini kurtarmak için Rusların kollarına atıldılar. Doğal olarak bu İngilizlerin canını sıktı. İngilizler ilk kez bir bildiri yayınlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne bizzat sahip çıktılar ve şöyle dediler:

> Majestelerinin hükümeti Avrupa'daki genel güçler dengesinin maddi bir unsuru olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasına büyük önem vermektedir.

1840'ta İngilizler ve Osmanlılar ortak bir harekâtla Mısırlıları Suriye'den çıkardılar. İngiltere Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunu zayıflatmak amacıyla Londra'da bir konferans düzenledi ve herhangi bir devleti değil bütün Avrupa devletlerinden oluşan Avrupa uyumunu Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün garantörü haline getirdi.

Genel olarak, Avrupa uyumu hem çeşitli Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu içindeki çıkarlarını korumayı hem de durmadan bir yenisi patlak veren krizleri diplomasi yoluyla çözmeyi başardı. Yüzyılın sonuna kadar Avrupalı güçler sadece bir kez (1853-56 arasındaki Kırım Savaşı'nda) Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bir problemi savaş yoluyla çözmek zorunda kaldılar. Ancak 1871'de Almanya'nın birliğini sağlaması Avrupa güçler dengesini bozdu ve böylelikle Avrupa uyumu diye bir şey de kalmadı. 1914'te Avrupa uyumunun sona ermesi, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun habercisiydi. Ancak daha oraya gelmedik.

BELGELER

Evliya Çelebi: *Seyahatname*'den (1)

Evliya Çelebi (1611-1684?) bir Türk seyyahı ve seyahatname yazarıdır. ***Seyahatname*** adlı eseri onun Osmanlı İmparatorluğu toprakları içindeki çeşitli seyahatlerinin anlatımıdır. Seyahatname'den alınan aşağıdaki metinde, Evliya Çelebi Topkapı Sarayı'nı anlatmaktadır. IV. Murat devrinde Evliya Çelebi bizzat bu sarayda içoğlanı olarak bulunmuştu. Evliya Çelebi'nin anlatımında bazı abartmalar olduğu aşikâr ise de, aşağıdaki metin saray aracılığıyla yaratılmak istenen huşu duygusunu gayet iyi bir şekilde yansıtmaktadır.

...Çünkü Fatih Gazi bu kadar ganimet malına sahip olup öncelikle padişahlara gerekli olan bir oturacak yerdir diye 3.000 kese mal harcayıp Yeni Saray yaptığına tarih düşmüştür. Şair Ahmed Paşa güftesiyle:

Bünyâd-ı sarayı ki budur ahsen tarih
Ki ede mübarek tapuna hatta tüvâna.
Sene 838 [1434-35]

Diğer tarih:
İbtida bina ekkedallahu bünyânehâ.
Sene (---) yanlış
İmaretin bitişine tarih:
Şeyyede şeyyedallahu *erkânehâ. Sene 872 [1467-68]* yanlış

Bu tarihler Bâb-ı Hümâyun üzere yazılmıştır. Kapının takı altında ham mermer üzere altınlı celî hat ile tarihtir:

Halledallahu azze sahibehu. Sene 872 [1467-68]

yazılmıştır.

Ferhad gibi usta öyle yeni bir saray yapmıştır ki Âdem devrinden beri dünyanın mimar ve mühendisleri öyle gönül açıcı bir saray yapmamışlardır. Dünya seyyahları bu dünya yüzünde benzerini görmemiştir, zira deniz kıyısında olup iki tarafı deniz, kuzey tarafı Karadeniz, doğu yönü Akdeniz ve güney tarafı Ayasofya Camii'dir ki iki deniz arasında kurulmuş bir şehirdir.

İlk yapıcısı Hz. Süleyman, ikincisi İskender-i Zülkarneyn'dir, ama bu hoş havalı sarayı Fatih yaptığında eski kralların büyük yapılarından sonra 70 adet maksûre, çeşitli divanhane, helvahane, matbahhane, ekmek fırını, hastahane, cephane, hasırhane, odun ambarı, yulaf ambarı, iç has ahır, dış has ahır ve Vefa Meydanı ahırı gibi büyük ahırlar yaptı ki sanki her biri kısrak ahırıdır. İç hâssa kilârı, dış hassa kilârı ve iç terekciyan kilârı.

Bu yazılan çeşitli eserlerin dört tarafına direkli Irem bağları gibi bir Irem bağı yapıp 20.000 servi, çınar, bir salkımsöğüt, ardıç, çam fıstığı ve şimşir gibi yeni fidanları tertip üzere dikip aralarına nice kere yüz bin meyve ağaçlarının her çeşidini dikip bir lalezar ve kuşluk iç açıcı bahçe oldu ki halen cennet bahçesinden nişan verir.

Bu süslü bahçesinin ta ortasında bir güzel tepe ve bir yüksek hoş havalı yer üzere kendilerine mahsus kırk adet kâşî çini ile has odalar yaptı. Bâb-ı Saadet'in iç yüzünde bir arz odası yaptı ki sanki Havernak köşküdür. Bir Atmeydanı büyüklüğünde geniş bir avlunun doğu tarafında hoş bir hamam, ona bitişik has hazine, ona bitişik kuşhane, ona bitişik kiler odası, hazine odası, hasoda, hünkâr camii, doğancılar odası, küçük oda, büyük oda, seferliler, külhan odası, büyük oda mescidi, meşkhane, yine hamama gelinceye kadar bu meydanın etrafında anılan hâs odalar ile mamur edip bütün odalarda 3.000 altına boğulmuş altınlı taçlı gül pirehenli Yusuf çehre hassa köleleri ile doldurup her biri padişahın devletinin devamına dua edip padişah hizmeti ile nasiplenmekte ve hisselenmekte idiler, ama bu sarayda harem yapılmamıştır.

Daha sonra Süleyman Han asrında harem yapıldı. Bir oda hadım ağalar, bir oda hassa baltacıları, bir adalet köşkü, bir divanhane yapılıp yedi vezir haftada dört gün divan olmak, padişah kanunu oldu.

Bu anılan büyük sarayın dört tarafındaki sağlam ve dayanıklı kale 366 burç ile 12.000 beden ile tamamlanıp sağlam kale olmuştur ki hiçbir memlekette benzeri yapılmamıştır.

Fırdolayı dörtgen şekilli Yeni Saray'ın cirmi 6.500 adımdır. Toplam 16 küçük ve büyük has kapılardır. Bu yazılan padişah sarayı içinde askerî, kölelerden, hassa baltacıları, aşçılar, helvacılar, ekmekçiler, hasırcılar, beyaz hadım ağaları, siyah hadım ağaları, kapıcılar, muallimler, cellatlar, hassa ahırları hizmetçileri, 12.000 hassa bostancıları ile toplam bu Yeni Saray içinde 40.000 insan hesap olunmuştur ki hâlâ yazılması ve anlatılmasında dilin kısa kaldığı cennet bahçesi bir saraydır.

Kaynak: *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Cilt 1. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s.77-78.

Evliya Çelebi: *Seyahatname*'den (2)

Seyahatname'den alınan aşağıdaki metinde Evliya Çelebi İstanbul'un bir semtinde nasıl top döküldüğünü anlatmaktadır. Bu semte Tophane adı verilmiştir.

Önce Tophane şehri: Hıristiyanlar zamanında bir ormanlık içinde İskender-i Rumi'nin bir manastırı var idi. Bugün Cihangir Camii, o kilisenin yerine yapılmıştır. Kefereler onu yılda bir kere, "Aya Aleksandıra" diye ziyaret ederlerdi. İskender-i Zülkarneyn ne zaman Yecüc seddini yapıp birkaç gulyabani, birkaç adet iri beyaz devleri, Çerkez vilayetinde olan Elburz Dağı'ndaki sihirbaz oburları, Abaza diyarında olan Sadşe dağlarındaki sihirbaz avratları, bu anılan ülkelerden Kostantiniyye şehrine getirerek bu Tophane'de büyük bir çukur içinde el ve ayaklarını sağlam hurma lifi ile bağlayıp hapsetmişti. Allah'ın izniyle tılsım ipler kuvvetiyle hareket edemezlerdi.

Yılda bir kere Cihangir'de olan Aleksandıra Kilisesi'nin ziyaretine gelenler bu Tophane'deki gulyabanileri, devleri, sihirbazları ve sihirci kadınları seyrederlerdi. Kış günlerinden erbaîn ve zemherî olunca İskender'in izniyle bu sihirbazlar tılsımla yapılmış bakır gemilere binip yelkensiz deniz üzerinde şimşek gibi hareket ederek Akdeniz'de ve Karadeniz'de gezip Makedona yani Kostantin kentini korurlar ve kırk günden sonra yine Tophane'ye gelip gemilerini limanda bağlayarak sihirbazlar hapsolurdu.

İskender dağları deldirip Karadeniz Boğazı'nı açtırırdı. Devler ve gulyabaniler orada suya batıp sihirbazların hepsi öldü ve bakır gemileri Tophane Limanı'nda kaldı. Tâ Muaviye oğlu Yezid İstanbul'u fethettiğinde bakır gemilerin parçalarından Müslüman gaziler bulup yağma etmişlerdi, söylentiyle sabittir.

İşte Tophane şehrinin ilk imareti İskender yapısıdır. Sonraki yıllarda önce Fatih ağaçlık içinde bir derli toplu tophane inşa etti. Sonra Bayezid-i Veli de genişletip odalar yaptı.

Topçuların yerlerinin vasıfları: Koca Süleyman Han (---) tarihinde 48 sene padişah olup sekiz iklimdeki düşmanlarından intikam alıp bütün padişahları ve kralları işittik, itaat ettik deyip aman dilediler. Yalnız Alman kralı aman demeyip daima düşmanlık ederdi. Süleyman Han'ın 48 senesi gaza ile geçti. Dört sene Arap'ta, dört sene Acem'de ve dört sene Venedik kâfirinde ceng edip 36 sene kâmil Nemse (Avusturya) çâsârıyla ceng etti. Süleyman Han, sonunda onların diyarlarında zahîr (iltihaplı mesane) hastalığından öldü. Nemse böyle kuvvetli, cengâver, hile ve şeytanlıklar sahibi kalın kâfirlerdir.

Bunlar top ve tüfeğe sahip olduklarından Süleyman Han da topçular sınıfına rağbet edip memleketin her yerinden ve kâfiristandan ihsan ve paralarla topçular ayartarak ataları Mehmed Han ve Bayezid Han'ın yaptığı tophaneyi yıkarak yeniden bir tophane yapmıştır. Onu görmeyenler dev işinin, insan kuvvetinin ve ademoğlunun aklının neye erdiğini bilemez. Hâlâ din düşmanı olan yere batasıca kâfirlerin ellerinde büyük kaleleri fethetmek ve kurtarmak için önemli savaş aletlerinden olan topların her türlüsü işlenecek eski bir işyeridir.

Top işliğinin anlatılması: Deniz kıyısından 100 adım uzak yüksek bir dağın eteğinde dört tarafı duvarlı kale gibi bir yapıdır. Kuşatılsa bile cenge dayanır sağlam bir duvardır. Onun tâ ortasında yine dört köşe yüksek bir duvar vardır. Yüksekliği 40 arşındır, üzeri balıksırtı padavra tahtası örtülüdür. Bu kubbe üzerinde büyük bacalar vardır ki ateş ve dumanı o bacalardan dışarı çıkar. Bu padavra dam üzerinde adamların gezeceği yollar vardır. Damın üzeri merdiven merdivendir. Bu damın tâ tepesinde ve dört tarafında yüzlerce bal fıçıları ile sular hazırdır. İhtimaldir ki tunç eritirken ateşinden bir kıvılcım çatıya isabet ederse, çatı üzerinde gezen adamlar sular ile o ateşi söndürürler.

Top kalıbı dolaplarının vasıfları: Bu işlik içinde nice yerde dolaplar vardır, onlarda top kalıpları yapıp hazır ederler. Kalıbın içine, gülle yerine kırkar ellişer okkalık gülle kalınlığı olması için, kırkar ellişer bin yumurta ile karıştırılarak macun olmuş çamuru, demir millere ipler ile sarıp top kalıpları içine karlar. Aşağılarını yine demir sikkeler ile boşlukta tutarlar. Bu top kalıbı içinde tunç dökülüp top olduğunda topun içinden yumurta ile karışmış mili çıkarırlar. Bu şekilde top olur.

Tunç fırının vasıfları: Bu fırın, anılan işlik içinde iki yerde yapılmış kubbe fırınlardır. Dört tarafı (---) adasında bulunan ateş taşıdır. Başka taşın o Nemrud ateşine dayanması ihtimali yoktur. O adaya özgü yeşil renkli bir taştır. Bu ocağın altı boştur ve üzeri kubbedir. Bu kubbelerin içinde kırkar ellişer bin kantar bakırı ve maya için eskiden yapılmış ve parçalanmış top kırıklarını yerleştirirler. Kubbelerin dışında alargada nice bin kantar kalay hazır ederler. Kâtipleri de ne kadar bakır ve ne kadar kalay hazır olduğunu deftere kaydeder, zira bakırına göre top kalıpları hazır ederler.

Top kalıbı yerlerinin anlatılması: Yukarıda yazılan tunç kubbelerinin önünde cehennem çukuru gibi çukurlar içine ağızları yukarıya top kalıplarını korlar. Eğer balyemez top ise her ocağa onar top kalıbı koyup yirmi top eder. Eğer kolomborna top ise yirmişer kalıp, eğer şahîler ise yüzer kalıp, eğer içine adam sığar şayka toplar ise beşer yüzer kalıp koyup hepsinin ağızlarını Kâğıthane balçığıyla sıvarlar. Bostanları sulamak için yaptıkları gibi su yolları ederler. Yolları tunç eriyecek kubbenin yolu ağzında son bulur. Bu gibi tedariklerle hazır ederler.

Tunç kubbelerinin dört tarafında dağlar gibi çam ve katran odunları hazırdır. Bir sene önce bu çam odunlarını yüzlerce usta kesip iki ucunu mekik gibi sivri birer kulaç ince odun edip kuruturlar.

Daha sonra top dökecekleri günde bütün kalfalar, ustalar, dökücübaşı, topçubaşı, vardiyanbaşı, muvakkıt eline kum saatini alıp işyeri imamı, müezzinleri, duacıları hepsi toplanıp dua, sena ve Allah Allah sesleriyle iki fırın ateşlenir.

Muvakkıt saat tutup mekik çam odunlarını devamlı tunç kubbesinin iki taraf deliklerinden bırakırlar. Tam bir gün bir gece alev alev ateş olduğundan sonra bütün dökücüler, ateş atıcılar çelebi elbiselerini çıkarıp pabuçları ve bir tür örtülü maskara külâhlar giyerler, sadece gözleri görünür, sanki her biri birer gölge oyunu Karagözleri gibi olurlar.

Sırtlarında yine keçeden bol maskara elbiseleri giyip hizmet ederler; zira yirmi dört saatten sonra Nemrud ateşinden ve tunç deryası ateşinden, başka elbiseli adam yanına varsa bizzat insanlar, kebap olur, değil ki çelebi elbiseleri tahammül ede.

Ustalar ona keçe elbiseler giymek yolunu bulmuşlar. Cehennem ateşinden bir kıvılcım görmek isteyen bu tophane ateşini görsün. Yirmi dört saatten sonra sadrazama, şeyhülislâma, kadıaskerler, nice duası kabul olunur şeyhlere ve diğer vezirlere haber verilir.

İşlik içine vezirler ile kırk adamdan başka dökücü ustalarından da kırk adam girer, başka hizmetçileri tamamen dışarı kovarlar, zira tunç deryası aktığında kötü nazarı sevmez. Peygamberimizin ***"Göz değmesi haktır"*** hadisi vardır.

Ustalar bütün vezir ve şeyhlere ***"La havle ve la kuvvete"*** duasına devam etmeyi emredip bir hayli uzak safalar üzerine oturarak esma ile meşgul olurlardı. Bütün ustalar toplanarak ağaç kürekler ile yüzlerce kantar çubuk kalayları tunç deryasına atmaya başlarlar. Hemen dökücübaşı sadrazama, diğer vezirlere, âlimlere ve şeyhlere, "Sultanım din-i mübin aşkına zekât ve sadakanızdan altın ve kuruş tunç deryasına bırakın," deyince sadrazam birkaç kese altın, padişah tarafından hazinedarbaşı birkaç kese altın ve diğer vezirler birer ikişer kese altını dökücübaşıya teslim ederler.

O da insanların gözü önünde tunç deryasına ***"Bismillah"*** ile atar. O an uzun ince çam gemi serenlerini tunç deryasına sokup kalay ve altın kuruşları karıştırdıkça çam direkleri mahvolur. Yine başka direkler ile saatlerce karıştırıp (---) saatte tunç deryasının yüzü kaymaklanmaya başlayınca ustalar bilirler ki tunç deryası tam kâl oldu. O an ateşi artırırlar.

Bu işyeri içinde bir damla su kalmaması için ustalar uyarırlar, zira tunç deryası akarken bir damla su kokusu duysa yolları pare pare olup Allah korusun, orada bulunanların hepsi helâk olur.

Daha sonra kalıp ocakları kenarında iki tarafta kırk ellişer koyun kurbanları hazır olup oradaki bütün vezirler, vekiller ayağa kalkar, iş yeri duacısı hazır olur, muvakkıt saatiyle ocakbaşına gelip tunç deryası ağzını açmaya yarım saat kalınca haber eder, duacı duaya başlayıp bütün hazır olanlar temiz kalp ile "Amin" deyip herkes tam teveccühle ağlarlar, zira gayet tehlikeli, korkutucu ve helâk (yok olma) yeridir ki nice usta ve vezirler helâk olmuştur.

Tunç deryasının ateşten kurtulacağı zaman gelince muvakkıt haber edip dökücübaşı ve diğer ustalar keçe giyecekleri ile tunç deryasının ağzını demir çapalar ile "Allah Allah" deyip açarlar, tunç deryası ateş gibi akmaya başlayınca yüz adım yerde olan adamların yüzlerine ve elbiselerine sanki alev yapışır.

Vezirler ve seyircilerden bazıları üzerlerine beyaz çarşaf alıp gülbang-ı Muhammedî başlayınca ve iki tarafta yüzlerce kurbanlar kesildikçe tunç deryası ateş gibi yokuş aşağı akarak en sondaki top kalıbına akar.

Balyemez top ise yarım saatte dolar. Keçe ile sarılmış bir çeşit yağlı çamur vardır, tunç ırmağı yolunu onunla kesip ondan yukarıdaki başka bir topun yolunu açarlar ve ona dalmaya başlar.

Bu halde iken yine dua ve sena yapılır. Ta bütün toplar dolup tamam olunca dua da hayr ile tamamlanır.

O gün 70 kişi padişah hil'atlarıyla nasiplenir, terakkiler (terfiler) verilir. Daha sonra topçubaşı sadrazama ziyafet verir. Hepsi keçe külâh elbiselerini çıkarırlar. Dökülen toplar yerde tam bir haftada soğur. Sonra millerin içinden çıkarıp bütün kuyumcu sanatkârları eğe ile topları parlatırlar.

Bundan sonra marangoz ustaları topları şefkatli anneleri gibi kundaklayıp çeşit çeşit terbiye ile cenge hazır ederler.

Bu işyeri içinde top arabası yapanların başka işyerleri vardır. Karadeniz Boğazı'nda Sarıyer Kasabası dağlarından gelme top kalıbı çamurlarını ağaç kılıçlar ile mayalandıranların başka işliği vardır. Top kalıpları yapılan kalıp atölyesi başkadır. Top falyası delinen işyeri başkadır. Bir ulu yerdir ki diller ile anlatılması mümkün değildir...

Kaynak: *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Cilt 2. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 395-99.

Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa Arasında Dostluk ve Ticaret Antlaşması Taslak Metni, Şubat 1535

Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında 1535 yılında akdedilen aşağıdaki ticaret antlaşması, tasdik edilmemiş olmakla birlikte, Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde faydalandıkları ayrıcalıkları göstermektedir.

Herkes bilsin ki, İsa Mesih'in doğumunun bin beş yüz otuz beşinci yılının Şubat ayında ve Hazreti Muhammed'in hicretinin dokuz yüz kırk birinci yılının Şaban ayında, Tanrı'nın inayetiyle Fransa'nın en Hıristiyan, en muhteşem ve en güçlü kralı Fransuva tarafından en güçlü ve yenilmez Türk imparatoru Sultan Süleyman'a gönderilen danışma meclisi üyesi ve büyükelçi Sire Kean de la Forest ile padişahın vekili Sadrazam İbrahim Paşa, savaşın sebep olduğu felaketleri ve barıştan hasıl olan saadet ve huzuru değerlendirdikten ve savaş yerine barışı tercih etmenin ne kadar iyi olduğuna kanaat getirdikten sonra, yukarıda zikredilen hükümdarlar adına şu hususları müzakere etmiş ve aşağıdaki maddeler üzerinde anlaşmıştır:

1. Fransa Kralı'nın elçisi ve Sadrazam İbrahim Paşa, hükümdarların yaşadıkları müddetçe, sahip oldukları krallık, bağlı ülke, eyalet, şato, şehir, liman, deniz, ada ve gerek şimdi sahip oldukları gerekse gelecekte sahip olacakları her yerde, bu hükümdarların tebaası veya haraç ödeyeni olan herkesin dilediğince, özgür ve güvenli bir şekilde, malları ve adamlarıyla birlikte, silahlı ve silahsız gemilerde seyrüsefer etmeleri, karada istedikleri gibi seyahat edip, konaklamaları ve ticaret amacıyla şehirlerine ve limanlarına geri dönmeleri ve özgürce ticaret yapabilmeleri konusunda anlaşmaya varmışlardır.
2. Benzer şekilde zikredilen hükümdarların tebaası ve haraçlıları yasak olmadığı müddetçe her tür malı bir ülkeden diğerine satmak, bu malların alışverişini ve nakliyesini yapma haklarına sahiptir. Bunun karşılığında sadece mevcut gümrük, vergi ve harçları ödeyeceklerdir. Yani Kral'ın topraklarında ticaret yapan Türkler Fransızlarla aynı vergiyi ödeyecekler, Fransızlar da Padişah'ın topraklarında Türklerle aynı vergiyi ödeyecekler, bunlara vergi, harç ve depolama resmi benzeri ödemeler yüklenmeyecektir.
3. Benzer şekilde, Kral Konstantinopol'e veya Pera'ya veya imparatorluğun başka topraklarına bir temsilci gönderdiğinde (tıpkı şimdi İskenderiye'de bir konsül bulundurması gibi) bu kişi tam yetkili kabul edilecek ve kendi bölgesinde hiçbir kadı, subaşı veya benzeri yetkili tarafından engellenmeyecek ve tüccarlarla Kral'ın diğer tebaası arasında çıkacak ihtilaflar bu kişilerin kendi inançlarına, hukuklarına ve yargılama usullerine göre çözüme kavuşturulacaktır.

Kaynak: J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, vol. 1: European Expansion, 1535-1914* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1975), s. 2-3.

Sir John Cardin'in İran ve Doğu Hint Seyahatleri (1)

Sir John Cardin (1643-1713) Şark seyahatlerine daha yirmi bir yaşındayken başlayan bir Anglo-Fransız seyyahıydı. Aşağıdaki metinde, Osmanlı Imparatorluğu'na giden rakip ticaret misyonlarını ve değeri düşürülmüş paralarla yapılan ticaretin nasıl enflasyona yol açtığını anlatmaktadır.

Ingilizler Izmir'de ve bütün Levant'ta muazzam bir ticaret yürütmekteler. Bu ticaret, merkezi Londra'da bulunan ve çok ciddi bir şekilde yönetilen bir Kraliyet Şirketi tarafından yürütülüyor, dolayısıyla kazanç getirmemesi mümkün değil. Ilk defa Kraliçe Elizabeth devrinin ortalarına doğru kabul edilen ticaret antlaşması neredeyse yüzyıldır yürürlükte. Zaten Kraliçe Elizabeth dönemi başta Hamburg, Rusya, Grönland, Doğu Hint ve Türkiye olmak üzere birçok ticaret şirketinin kurulmasıyla meşhurdur. O zamanlar bu ticaret daha emekleme çağındaydı. Bu dönemde uzak ülkelerle ticaret konusundaki bilgisizliğin boyutlarına ışık tutmak açısından hiçbir şey Tüccarlar Birliği kadar öğretici değildir. Tüccarlar karşılıklı muameleler ve yardımlaşma için bu tek kurum içinde bir araya gelmiştir. Türkiye ticaretiyle ilgili şirketin kendine özgü özellikleri vardır. Burası herkesin genel ve birleşik bir stok için ortaya bir şeyler koyduğu bir yer değildir. Birlik Levant'ta ticaret yapma ayrıcalığına sahip olmak dışında ortak hiçbir şeyi olmayan bir kurumdur. Bu kurum kendini Denetime Tâbi Şirket olarak adlandırır. Tüccarların oğulları ve Ingiltere'de yedi yıl ticaret işlerinde çıraklık yapmış olanların dışında kimse üye olarak kabul edilmez. Yirmi beş yaşın altındakiler üyelik için yüz yirmi kron öderler, daha yaşlı olanlar bunun iki katını ödemek zorundadırlar. Şirket tek bir kişiye yetki vermediği gibi, işlerini oy çokluğuyla yürütür. Dolayısıyla sekiz kronluk iş yapanla yüz bin kronluk iş yapan aynı oy hakkına sahiptir. Böylesine demokratik nitelikteki bu birlik, gemiler gönderir, bütün mallara vergiler koyar, Kral'ın limana gönderdiği Büyükelçi'yi takdim eder, biri Izmir diğeri Halep için olmak üzere iki konsül seçer ve Levant için uygun olmadığı düşünülen malların gönderilmesini engeller. Şu an için birliğe üye üç yüz kadar tüccar bulunuyor. Bunların dışında Türkiye'de de iyi ailelerden gelen ve bölgenin ticaretini öğrenmekte olan birçok genç yetişiyor. Bu ticaret yıllık altı yüz bin sterlin kadardır ve Ingiltere'de üretilen giyeceklerle Ingiltere, İspanya, Fransa ve Italya dışına taşınan gümüşü kapsar. Karşılığında yün, pamuk ipliği, ham ve dokunmuş ipek ile değeri daha düşük diğer bazı mallar getirilir...

Hollandalılar da Izmir'de muazzam bir ticaret yürütmektedir. Izmir'de diğer bütün Avrupa devletlerinden iyi durumda olmalarına karşın diğer yerlerde pek bir varlıkları yoktur. Levant'taki diğer şehirlerdeki ticaretleri yok denecek kadar azdır. Temel kazançları Ermenileri ve çeşitli malları Avrupa'ya taşımaları, sonra onları geri getirmelerinden oluşur. Paralarından da epey kazanç sağlarlar. Zaten Türkiye onların paralarıyla doludur. Bu para adi metallerden yapılmıştır ve sahte maddelerle karışmış olması açısından kötü bir üne sahiptir. Kron, yarım kron, teston veya on sekiz penilik ve on beş metelikten oluşur. Kronlar ve yarım kronlar genellikle üzerlerinde Hollanda arması taşırlar. Her iki tarafından aslan

figürleri olduğu için Türkler bu paralara Aslanî derler. Araplar bilgisizlikten veya başka bir sebepten aslanı köpek sanıp bu paralara Ebu Kelb adını takmışlardır. Çeyrekliklerin neredeyse hepsi sahtedir veya en iyisi yarı gümüştür. Ne var ki Türkler doğru düşünüp karar verme yetisinden o kadar yoksundurlar ki, bu parayı ilk kez Marsilyalı tüccarlar büyük miktarlarda Türkiye'ye soktukları için Türkler bu paranın Marsilya dedikleri İspanya'nın ötesinden geldiğini sanmaktadır...

İzmir'de ve bütün Levant'ta çok Fransız var. Türkiye'nin Akdeniz üzerinde hiçbir limanı yoktur ki burada birçok Fransız bulunmasın. Bunlar genellikle Fransa'nın Provence bölgesinden. Ancak yürüttükleri ticaret o kadar önemsiz düzeyde ki, bölgelerin her birinde tek bir tüccar bütün işi yürütebilir... Provence kökenliler eskiden Türkiye'de o güzel fırsatlara sahip olmuş olmalarına rağmen ülkelerini bu mutlu günlerde neden zenginlik ve servete boğmadıklarına şaşılır doğrusu. Bu talihli dönemlerden biri 1656 yılında başladı ve otuz yıl sürdü. Bu süre zarfında Fransızlar yüzde 80-90 kâr ile ticaret yaptılar.

Bu ticaret gerçekten de büyük bir sahtekârlığa dayanıyordu. Bunca gürültüyü çıkaran beşlik meteliklerdi. Türkler ilk getirilenlerin her birini on meteliğe aldılar. Bir süre böyle devam ettikten sonra yedi buçuğa düşürdüler. Piyasada başka hiçbir para yoktu. Bütün Türkiye bu paralarla doluydu, başka para almak da mümkün değildi. Çünkü Fransızlar diğer bütün paraları taşımıştı. Bu avantajlı koşullar Fransızları o kadar sarhoş etti ki, bu büyük kazançlarla tatmin olmayarak daha da fazlasını istediler. Bu amaçla kendi beşliklerinin metal değerini değiştirdiler, diğerlerini de aynı çeşitten ancak adi metallerden yaptılar. Paraları ilk olarak Dombes, sonra Orange ve daha sonra da Avignon'da bastılar. Sonra daha da ileri gittiler ve Monaco ve Floransa'da daha da kötü paralar bastılar. En sonunda Cenevizlilere ait uzak kalelerde ve diğer özel yerlerde sırf bakır kaplı en adi paraları bastılar. Marsilyalı tüccarlar bu parayı piyasaya sokmak amacıyla değerini daha da düşürdüler ve sarraflara paranın gerçek değerinden daha düşüğe verdiler. Türkler bu kadar apaçık ve somut olmasına ve böylesine ciddi sonuçlara yol açmasına rağmen uzun bir süre kendilerine oynanan oyunu anlayamadılar. Ancak anlar anlamaz o kadar kızdılar ki Fransızlara en ağır yaptırımları uyguladılar. Hâlbuki Hollandalılar ve Cenevizliler de bu işe bulaşmışlardı. Osmanlılar Fransızların Timmin denilen bu paraları tedavüle sokmasını yasakladı ve bunların yerine üzerinde Fransız arması olan hakiki paraların kullanılmasını emretti. O sıralar İngilizler dışında bütün Avrupalı tüccarların eli bu paralarla doluydu. Her gün bu paralarla dolu gemiler geliyordu, depolar bu paralarla doluydu ve her yerde bu paralardan basmaya başlamışlardı. Çok geçmeden bu paralar tedavülden kaldırılınca bu para tüccarları bütün kazançlarını kaybettiler.

Bu rezaleti ortaya çıkaran İngilizlerdi. Çünkü para tedavülde kalmaya devam etse İngilizlerin ipek ticareti bundan epey zarar görecekti. Timmin tüccarları satıcılar verdikleri değeri düşük paraları kabul ettikleri sürece ne verdiklerini umursamadıkları için ipek fiyatlarının artmasına sebep olmuşlardı. Bu türden elli çeşit parayı gözlerimle gördüm. Bunların en yaygını üzerinde bir kadın resmi ve ***Vera Virtutis Imago*** yazısı olandı. Fransız armalı paranın üzerindeyse *Currens per totam Asiam* yazıyordu.

Dünyada Türkler kadar kolay aldatılan bir millet yoktur. Tabiatları icabı kalın kafalı olan Türkler kendilerine anlatılan her masala inanmaya hazırdır. Bu yüzden Hıristiyanlar her tür dolandırıcılığı denemişlerdir. Ancak onları bir veya iki kez aldatabilirsiniz. Gözleri açılınca sizi can evinizden vururlar ve bir seferde her şeyi ödetirler. Kendi kurallarını ihlal edenlere karşı uyguladıkları bu tip yaptırımlara Avanye (Avanie) denir ve bu yaptırımların her zaman adil olmadığı söylenemez. Bizim gümrük idarelerindeki müsadere işlemlerine benzerler. Üst düzey yetkililer ve devlet memurları adamın canına okur. Buna karşılık liman idaresi ilk seferde göz yumar ve sadece yapılan yanlışın düzeltilmesini ister. Şikâyetler biterse suçlu üzerindeki töhmet ortadan kalkar, ancak olay iyice ayyuka çıkarsa liman idaresi suçluyu yetkili makamlara teslim eder ve onlar da hem kellesini alır hem de mallarına el koyar. Böylelikle halk memnun olur, hazine dolar, adalet yerine getirilir ve bu ceza başkalarına da ibret olur.

Kaynak: Sir John Chardin, *The Travels of Sir John Chardin into Persia and the East-Indies*, vol. 1 (London: Moses Pitt, 1686).

Sir John Chardin'in İran ve Doğu Hint Seyahatleri (2)

Sir John Chardin Osmanlı Imparatorluğu'ndan sonra Iran'a gitti. Iran seyahatnamesinden alınan bu bölümde Chardin Safevî hükümetinin Isfahan'daki kıtlıkla baş etmek için attığı adımları anlatıyor.

Bütün bunlar olurken Isfahan'da kıtlık katlanılmaz derecede arttı ve yoksul insanlar buna karşı seslerini yükselttiler. Elbette ki bu kıtlığın birçok sebebi vardı. Birincisi, son hasatta çekirgeler başakları yediği için beklenenin yarısı bile elde edilememişti. İkincisi, sarayın kervanı beklenenden önce Isfahan'a gelmiş ve kış hazırlığı amacıyla halkın durumunu hiç hesaba katmadan depolarını doldurmuştu. Ayrıca, Şah'ın tahta çıkma merasiminde kendilerini Şah'a takdim etmek isteyen devlet görevlilerinin ve gerek iş için gerekse meraktan saraya toplanan insanların sayısı o kadar fazla olmuştu ki, masraflar ve erzak fiyatları da bir o kadar artmıştı. Her şeyin bu kadar pahalılanmasının esas sebebi hasadın bir önceki yıla göre daha iyi olmayacağının belli olmasıydı. Bu iklim kuşaklarında hasat genellikle Haziran ve Temmuz aylarında kaldırılır ve Mart - Nisan aylarında hasadın nasıl olacağı aşağı yukarı belli olur. Dolayısıyla her türden tahıl için kaçınılmaz bir kıtlığın olacağını gören tüccarlar fiyatları artırdılar ve daha önceden satın aldıklarını da ellerinde tutup fiyatların en yüksek seviyesine çıkmasını beklediler. Böylelikle bir kıtlık yaşanması ihtimalinden faydalanmak için atılan adımlar daha da büyük bir kıtlığa yol açtı. Son olarak, kötü yönetim de kıtlığın sebepleri arasındaydı. Çünkü kanunlar uygulanmadı, devlet görevlileri ceza korkusu olmadığından görevlerini ihmal ettiler. Hükümetin başındaki zat temel ihtiyaç maddelerini satan tüccarlardan rüşvet aldı ve karşılığında onları memnun etti. Her hafta fiyatları onların istediği gibi, merhum Şah devrindekinden dörtte üç daha yüksek olarak açıkladı. Bu oldukça yüksek bir fiyattı. Gözlemlediğimiz kadarıyla Iran'da her cumartesi bir sonraki hafta için bütün temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları baş kadı tarafından açıklanır ve cezası çok büyük olduğundan hiçbir tüccar mallarını açıklanan fiyattan daha yüksek fiyata satmaya cesaret edemez. Velhasıl, fiyatların iki üç katına çıkmasına ve bütün bu kıtlık ve açlığa sebep olan şey işte bu yolsuzluktu.

Halk neredeyse açlıktan ölecek hale gelince sesini daha da yükseltti ve sarayın kapısına dayandı. Şah'ın merhamet duyguları kabardı ve meseleyi çözmek üzere ordunun başında bulunan General Ali Kuli Han'ı görevlendirdi. Ali Kuli Han görevine cömert tedbirler alarak ve adaleti yeniden sağlamaya çalışarak başladı ve bu yüzden bütün tüccarları korkuttu. Isfahan'ın en önemli tüccarlarından birine haftanın ilk günü iki yüz çuval buğday göndermesini ve bunu bir önceki senenin fiyatlarından satmasını emretti. Tüccar generalin rüşvet istediğini düşündü ve haftanın ilk günü, kendisini bu emre itaatten muaf kılacağı düşüncesiyle, generale değeri yaklaşık bin pistol olan iki yüz toman gönderdi. Buna epey kızan general tüccarı çağırttı ve geldiğinde ona şöyle dedi, "Seni köpek seni! Demek bütün şehri böyle aç bırakıyordun sen. Bana ettiğin hakaretin karşılığı olarak şimdi seni falakaya yatırayım da gör bakalım." Bunun üzerine tüccar hemen falakaya yatırıldı ve ayaklarına yüz değnek vuruldu. Bunun dışında general tüccara iki bin kron ceza kesti ve rüşvet olarak kendisine verilen bin pistolu da şaha gönderdi.

Ali Kuli Han hem saray meydanında hem de halk meydanında derhal iki büyük fırın yakılmasını emretti. Şehrin dört bir yanına tellallar göndererek belirlenen fiyatların üzerinde ekmek satanların veya ellerindeki hububatı istifleyip vermeyenlerin bu fırınlarda diri diri yakılacağını ilan etti. Bu fırınların ateşi hiç söndürülmedi. Ancak içine de kimse atılmadı. Çünkü hiç kimse böyle korkunç bir cezaya maruz kalmaya cesaret edemedi.

General ayrıca Isfahan'daki bütün tahıl ambarlarını ve yiyecek depolarını bizzat teftiş etti ve bunların sayılarıyla içindeki ürün miktarını kaydettirdi. Ardından tüccarlara her hafta ambarların büyüklüğüyle orantılı olarak belli bir miktar tahıl göndermelerini, belirlenen fiyatın üzerinde satış yapmamalarını ve üzerinde kendi imzasını taşıyan bir kâğıt getirmedikçe hiç kimseye tahıl vermemelerini emretti. Aynı şeyi arpa için de yaptı. Böylece bir yıl boyunca üzerinde generalin imzası bulunan bir karne sunmadıkça kimseye buğday veya arpa satılmadı. General herkesin bir şekilde bu tedbirleri delmeye çalıştığını gayet iyi bildiğinden, fırıncılara karne göstererek de olsa paylarına düşenden fazlasını almayı yasakladı. Ayrıca her fırıncı sadece kendi mıntıkasındakilere, her zaman kullandığı ölçüyü aşmayacak şekilde ve geçimini sağlamaya yetecek kadar satış yapabilecekti. General bu tedbirle, fırıncıların dışarıdan gelen insanlara ekmek satmış gibi görünmelerini ve belli bir mıntıkada yaşayanların diğerlerinden veya önceki hafta satın aldıklarından daha fazla ekmek satın almalarını veya alıyormuş gibi görünmelerini engellemeyi ve mıntıkalar arasında eşit bir paylaşım sağlamayı amaçlıyordu. Fiyata gelince, general ekmeğin ***batmanca***sının (Iran'ın on bir libre üç çeyreğe denk düşen resmî ağırlık birimi) dört ***groat*** tutarındaki bir ***abassi***ye satılmasını emretti.

Bu iyi yönetim sayesinde, daha önce aynı miktarda ekmeğe bir abassi ve bir çeyrek veya yirmi peni ödeyen halkı rahatlatmayı mükemmel bir şekilde başardı. Böylelikle halkın şikâyetleri azaldı ve eskisi gibi gürültü kopmaz oldu. Fırıncılar bölgelerinde yaşayan insanları ihtiyaç duydukları kadar ekmekle donatmak zorunda olduklarından, artık hiç kimse kıtlık endişesi taşımıyor, bununla kalmayıp bolluk zamanında en fazla dört çeyrek peniye mâl olan ekmek için beş çeyrek peni ödüyordu. Aynı oranın devam edebilmesi için dokuz günlük yol mesafesindeki kasaba ve köylülerin hububat ve yiyecek maddesi dolu katarlarını Isfahan'a getirterek burada net fiyattan satmalarını sağladı. Böylelikle şehri altı ay besleyebilecek bir stok oluştu. Ayrıca general her büyük miktarda ürün şehre girince sanki ordu zaferden dönüyormuş gibi törenler yapılmasını emretti, insanlar müzik eşliğinde dans ettiler, atlar süslendi, ayaktakımının alkışlarıyla her tarafa asılan küçük zillerin sesleri birbirine karışarak tuhaf, karmaşık, ama yine de memnuniyet verici bir gürültü oluşturdu.

Ürünlerini göndermeyi reddeden ve ayaklanan bazı köyler de oldu. Ancak benzer bir şeye girişen Isfahanek'in akıbetini öğrenenler dehşete kapıldı. General Isfahan'ın iki fersah uzağında dört bin haneli büyük bir kasaba olan bu yere Şah'ın emriyle birlikte subaylarından birini göndermişti. Yöre halkından acil ihtiyaçları karşılamak üzere belirlenen fiyattan iki yüz çuval gıda maddesi göndermeleri istendi. Kasabalılar şehirde kıtlık olup olmamasının umurlarında olmadığını, çünkü geçen hasatta üzerlerine düşen tüm vergi ve diğer

yükümlülükleri yerine getirdiklerini, bu yüzden şehre tahıl veya diğer gıda malzemesi gönderemeyeceklerini, ancak satın almak isteyen olursa bizzat buraya gelip kasabada kendilerinden satın alabileceklerini söylediler. Bunun üzerine subay kasabalıların temsilcisini azarladı, bunun Şah'ın emri olduğunu söyledi ve onlara Şah'ın fermanını gösterdi. Kasabalıların tavrında bir değişiklik olmadı ve şahın fermanına gereken saygıyı göstermediler. Subay da onları korkutup itaat etmeye zorlama ümidiyle kılıcını çekti. Kasabalılar onun sert sözlerinden de bir şey anlamayıp subaya saldırdılar, öfkeden gözleri dönmüş bir halde ona fena bir dayak attılar. Şah'ın fermanını yırtıp, bunun sahte olduğunu söylediler.

Kasabalıların küstahlığına çok öfkelenen general şaha durumu anlattı, şah da bu eylemin gerektirdiği cezanın verilmesini emretti. Bunun üzerine general kasabaya iki yüz muhafız gönderdi, elebaşlarını feci bir şekilde dövdürttü. Ayrıca olaya karışanlara kelle başı yüz bin kron para cezası koydu. Birçok dilekçe ve talepten ve generale peşin olarak ödenen bin pistolden sonra para cezası üçte bir hafifletildi.

Kaynak: Sir John Chardin, *The Travels of Sir John Chardin into Persia and the East-Indies*, vol. 1 (London: Moses Pitt, 1686).

OKUMA ÖNERİLERİ

Ortadoğu Tarihi Hakkındaki Genel Kitaplar

Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2008. (XIX. ve XX. yüzyıl İran tarihine ilişkin mükemmel bir revizyonist anlatım.)

Beinin, Joel. *Workers and Peasants in the Modern Middle East*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001. (Modern Ortadoğu'da işgücünün toplumsal tarihine ilişkin çok rahat okunan bir kitap.)

Burke, Edmund III, ed. *Struggle and Survival in the Modern Middle East*. 2. ed. Berkeley: University of California Press, 2005. (Bedevilerden, köylülere, işçilere ve siyasal eylemcilere kadar XIX. yüzyıldan günümüze Ortadoğulu-ların yaşamına ait bir biyografiler derlemesi.)

Clancy-Smith, Julia, ed. *North Africa, Islam, and the Mediterranean World: From the Almoravids to the Algerian War*. New York: Frank Cass Publishers, 2001. (Bu geniş kapsamlı makaleler derlemesi hem Kuzey Afrika'nın hem de geniş Ortadoğu'nun yüzyıllar boyuncaki tarihini ele alıyor.)

Cleveland, William. *A History of the Modern Middle East*. 5. ed. Boulder, Colo.: Westview Press, 2012. (En iyi kapsamlı Modern Ortadoğu tarihi.)

Daly, M. W., ed. *The Cambridge History of Egypt, vol. 2: Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2008. (Osmanlı döneminin başından günümüze kadar Mı-sır siyaseti, toplumsal hayatı ve kültürü hakkında mükemmel bir makaleler derlemesi.)

Faroqhi, Suraiya, et al., eds. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, vol. 2: 1600–1900*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1994. (Osmanlı yaşamının son üç yüz yılına ilişkin, alandaki en önde gelen akademisyenler tarafından yazılmış kapsamlı incelemeler.)

Findley, Carter. *The Turks in World History*. New York: Oxford University Press, 2004. (Türklerin ve Türkçe konuşan halkların beş yüz yıllık tarihinin izini süren akıcı bir kitap.)

Hodgson, Marshall G. S. *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History*, edited by Edmund Burke, III. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1993. (Bu kitaptaki makaleler oldukça uzun bir süre önce yazılmış olmasına karşın, her biri İslâm'ı ve Ortadoğu'yu mukayeseli ve küresel tarihin içine yerleştiren öncü çalışmalardır.)

Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 vols. Chicago: University of Chicago Press, 1961. (Okunması zor ve biraz eskimiş olmakla birlikte, Ortadoğu tarihini ciddi bir şekilde çalışan her öğrencinin zorunlu olarak okuması gereken bir kitap.)

Hourani, Albert, et al., eds. *The Modern Middle East*. Berkeley: University of California Press, 1993. (Birçoğu daha önce başka yerlerde yayımlanmış olan Modern Ortadoğu hakkında önemli bir makaleler derlemesi.)

Lockman, Zachary. *Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism.* 2nd ed. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2010. (XX. yüzyılın ortalarından bugüne dek tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin bölge çalışmalarına nasıl yaklaştıklarına dair bir inceleme.)

Spesifik Çalışmalar

Barkey, Karen. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective.* Cambridge, England: Cambridge University Press, 2008. (Barkey bu kitapta imparatorlukların uzun ömürlü olmasına yardım eden temel faktörlerden birinin farklı unsurlara karşı gösterdikleri hoşgörü olduğunu ileri sürüyor.)

Brown, Carl. *International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Game.* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984. (Bu kitabın ikinci yarısı Soğuk Savaş'la ilgili olup biraz eskimiş kalmakla birlikte, ilk yarısı "uzun XIX. yüzyılda" Batı-Ortadoğu ilişkileri hakkında iyi yazılmış bir özet niteliğinde.)

Dale, Stephen F. *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals.* Cambridge, England: Cambridge University Press, 2010. (Sadece kurumlarla ve siyasetle değil kültür ve dinle de ilgilenen aydınlatıcı bir mukayeseli tarih incelemesi.)

Foran, John. "The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving Beyond the Standard Views." *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992): 281–304. (Dünya sistemi analizini XVII. ve XVIII. yüzyıl İran'ına uygulayan özgün bir çalışma.)

Gaonkar, Dilip Parameshwar. *Alternative Modernities.* Durham, N.C.: Duke University Press, 1999. (Modernlik problemine faydalı bir yaklaşım geliştiren bir makaleler derlemesi.)

Huntington, Samuel. "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs* 72 (Summer 1993): 23–49. ("Batı" ile "dünyanın geri kalanı" arasındaki çatışmayı önceden tahmin etmeyi amaçlayan etkili bir makale.)

Islamoglu-Inan, Huri, ed. *The Ottoman Empire and the World Economy.* New York: Cambridge University Press, 1987. (Dünya sistemi teorisini Osmanlı İmparatorluğu'na uygulayan bir makaleler derlemesi.)

al-Jabarti, 'Abd al-Rahman. *Napolyon in Egypt: Al-Jabarti's Chronicle of the French Occupation, 1798.* Translated by Shlomo Moreh. Princeton, N.J.: Markus Wiener, 1993. (Napolyon'un Mısır Seferi'nin Mısırlıların perspektifiyle birinci elden tanıklığa dayalı anlatımı.)

Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State.* Berkeley: University of California Press, 1995. (Osmanlı'nın kuruluş yıllarının tarihi ve tarihyazımı hakkında kolay ulaşılabilen bir çalışma.)

Kasaba, Resat. *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*. Albany: State University of New York Press, 1988. (Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda neden dünya ekonomisinin periferisi olduğunu inceleyen bir çalışma.)

Said, Edward. *Orientalism*. New York: Pantheon, 1978. (Bu çığır açıcı çalışma Ortadoğu'nun Batı tarafından yanlış anlaşılmasının sebeplerini analiz ediyor. Huntington'a karşı on yıl önceden verilmiş bir cevap.)

Shannon, Thomas R. *Introduction to the World Systems Perspective*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1989. (Dünya sistemleri teorisini tarihsel bağlamı içine yerleştiren ve güçlü ve zayıf yönlerini analiz eden bir çalışma.)

KISIM II

Modernlik Sorunu

Bu bölümde "modernlik"ten ve modernliğin Ortadoğu üzerindeki etkisinden bahsedeceğim. 1964 yılında Amerikan Yüksek Mahkemesi "müstehcen" unsurların sansürlenmesi meselesini tartışırken, mahkeme üyesi Potter Stewart şöyle demişti: "Pornografi denen şeyi tanımlayamam, ancak gördüğüm zaman tanıyabilirim." Modernlik için de aynı şey söylenebilir. Herkes gördüğünde modernliği tanıyabileceğini düşünür, ancak kavramın kendisiyle başa çıkmak hiçbir zaman o kadar kolay olmamıştır.

"Modernlik" kavramı en başından itibaren sosyal bilimlerin kelime dağarcığında yer almıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalı ve Kuzey Amerikalı düşünürler "medenileşmiş", yani modernlik mertebesine ulaşmış toplumların yanı sıra henüz medeniyet yolunda ilerlememiş modern olmayan toplumların olduğuna inanmaya başladılar. Onlara göre modern toplumlar Avrupa'nın deneyimini taklit eden toplumlardı. Bu toplumlar hurafelere değil bilime, dine değil sekülerizme, despotizme değil özgürlüğe bel bağlıyorlardı. Sosyal bilimler açısından Avrupa toplumları karmaşık ve dinamik, "geleneksel" toplumlar ise basit ve durağandı. Dolayısıyla bu düşünürler Avrupa toplumunun evriminin ve Avrupa tipi modernliğin dünya çapında uygulanabilecek bir model olabileceğini kabul ettiler. Onlara göre modernliğe giden tek bir yol vardı ve modern olmayan bütün toplumlar hiç sapmadan bu yolu tutmalıydılar.

Bu modernlik görüşü sosyal bilimlerde alışılmadık derecede uzun ömürlü oldu. Ancak yakın zamanda, sosyal bilimcilerin kendilerine geçmişte rehberlik eden varsayımların önemli bir kısmını sorgulamaya başlamalarından sonra modernlik konusundaki bu fikir birliği ortadan kalktı. Bir grup sosyal bilimci, geçmişte sosyal bilimlere kılavuzluk etmiş temel inançların bazılarını, örneğin tarihte ilerleme olduğu veya bütün toplumların biyolojik organizmalar gibi aynı evrim sürecinden geçtiği gibi inançları yüksek sesle sorguladı. Başka bir grup ise Batı toplumlarının bilimsel, seküler ve özgürlükçü özelliklerinden bahsedenlerin aslında son derece naif olduklarını, çünkü Batı toplumlarının belli özelliklerini yüceltirken o kadar da çekici olmayan birçok özelliğini gö-

zardı ettiklerini vurguladılar. Keza bir diğer grup Avrupa tipi modernliği tüm dünyaya tatbik etmenin Avrupa narsizminin yeni bir örneğinden başka bir şey olmadığını söylediler. Kaldı ki, sosyal bilimcilerin çoğu Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki toplumlar hakkında ya çok az bilgi sahibiydi ya da tamamen bilgisizdi. Haklarında herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları toplumlar hakkında nasıl böyle genellemeler yapmaya yeltenebilirlerdi?

Günümüzde artık birçok sosyal bilimci seleflerinin modernlikle ilgili varsayımlarına küçümsemeyle bakıyor, yine de kurunun yanında yaşın da yanmaması için dikkatli olmamız gerekiyor. Tarihçiler modernliğin tanımı konusunda görüş birliği içinde olmasalar da, hatta bu kavramı kullanmanın gerekliliği konusunda bile bir anlaşma sağlayamasalar da, hemen hemen hepsi Ortadoğu toplumlarının XIX. yüzyılda geniş çapta sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler yaşadıklarını ve bu değişimlerin onları yepyeni bir istikamete yönelttiğini rahatlıkla kabul edeceklerdir.

XVI. yüzyıldan itibaren modern dünya ekonomik sisteminin ve XVIII. yüzyıldan itibaren de dünya ulus-devletler sisteminin doğuşu, dünya tarihinin yörüngesini temelden değiştirdi. Modern olarak isimlendirebileceğimiz dünya işte tam da bu iki sistem tarafından tanımlanmış dünyadır. Bu, modern çağdan önce toplumların hiç değişim geçirmediği anlamına gelmez. Elbette ki, daha önce de birçok değişim gerçekleşmişti. Keza bu, modernliğin homojen bir dünya yarattığı anlamına da gelmez. Bu iki sistemin doğuşu karşısındaki tepkiler dünyanın geneli bir yana, dünyanın çeşitli devletleri içinde bile tek tip olmaktan çok uzaktı. Fransız modernliğiyle Çin modernliğinin veya Osmanlı modernliğinin özellikleri, haliyle birbirinden farklı oldu. Hatta Osmanlı modernliğinin bizzat kendisi, İstanbullularla Kahireliler, zenginlerle yoksullar, şehirlilerle taşralılar arasında farklı özellikler kazandı. Yine de, modern dünyada çağdaş ekonomi ve devlet sistemleri her toplumun hangi ölçütlere göre işleyeceğini belirledi.

Modern ekonomi ve devlet sistemleri birkaç yoldan Ortadoğu'ya girdi. Modern ekonomik sistemin, yani dünya ekonomisiyle bütünleşme ve periferileşme sürecinin, bölgede yayılması her şeyden önce uluslararası pazarın etkisiyle gerçekleşti. Dünya genelinde çiftçiler, toprak sahipleri ve tüccarlar üretim ve ticareti dünya pazarının ihtiyaçlarına göre organize etmeye başladılar, çünkü büyük kazançlar buradaydı. Yine de, bu sürece eşlik eden ve modern dünya ekonomisinin yayılmasını kolaylaştıran siyasal süreç olmasaydı, dünya ekonomisiyle bütünleşme ve periferileşme gerçekleşemezdi. Bu siyasal sürecin pek çok boyutu vardı. Kimi zaman Avrupa devletleri pazarları Avrupalı tüccarlara açmak ve sonrasında açık tutmak için diplomatik baskılara ve güç kullanma tehdidine başvuruyordu. Kimi zaman ise Avrupa dışındaki devletlerin yöneticileri bizzat yeni ekonomik düzene katılmak istiyor ve ekonomilerini buna göre yeniden yapılandırıyorlardı.

Benzer bir süreç dünya ulus-devletler sisteminin yayılmasına zemin hazırladı. Bazen Avrupa dışındaki devletlerin mevcut veya müstakbel yöneticileri Avrupa'nın yönetim metotlarını kendilerine model aldılar ve bunları kendi topraklarında uygulamaya koydular. Bunu yapmalarının sebebi, model aldıkları metotların kendilerini korumak ve yönettikleri insanların enerjilerini belli bir amaca seferber etmek için en etkin araçları sağlamasıydı. Bazı yerlerdeyse Avrupa devletleri, doğrudan sömürgeleştirme, işgal veya herhangi bir hükümranlık kurma yoluyla modern devlet kurumlarını Avrupa dışı toplumlara zorla dayattılar. "Savunmaya yönelik kalkınmacılık" olarak bilinen ilk süreç Ortadoğu'da daha yaygın bir şekilde uygulanmış olsa da, bölgede her iki sürecin de yaşandığını söylemek gerekir. Nitekim bugün her ikisinin de sonuçlarını halen yaşamaktayız.

BÖLÜM 5

Savunmaya Yönelik Kalkınmacılık

Önceki bölümlerden birinde gördüğümüz gibi, XVII. yüzyıldaki kriz Avrasya kıtasının farklı bölgelerini, farklı şekillerde etkiledi. Britanya, Hollanda ve Fransa gibi bazı devletler Atlantik ekonomisine bağlanarak radikal bir dönüşüm geçirdiler ve bu sayede İspanya'yı ve Akdeniz'deki tüccar cumhuriyetlerini geride bıraktılar. Krizin sonucunda Doğu Avrupa'nın belli kısımlarındaysa ikinci serflik denilen farklı bir dönüşüm yaşandı. XVII. yüzyıldaki krizin Ortadoğu üzerinde de uzun vadeli etkileri oldu. İmparatorluklar bir mali krizden diğerine sürüklenip durdular ve bu hastalığa derman bulmak için aradıkları çareler çoğu zaman hastalığın kendisinden daha beter sonuçlar doğurdu. Mahallî güçler zayıflayan merkezî hükümetlere karşı başlarını yükselttiler, payitahta vergi veya haraç ödemeyi reddettiler ve gerek merkezî hükümetin temsilcilerine gerek birbirlerine karşı sık sık savaştılar. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, daha Mehmet Ali sahneye bile çıkmamışken, Osmanlılar Mısır üzerindeki hâkimiyetlerini fiilen kaybetmişlerdi. Gerçi Mısır 1914'e kadar resmen Osmanlı İmparatorluğu toprağı olarak kaldıysa da, tıpkı Tunus gibi, bu ülkenin kendine özgü tarihi ve imparatorluk içindeki statüsü de, imparatorluğun geri kalanından ayrı olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. İran'da, aşiret isyanları sonucu güçsüz düşmüş olan Safevî Hanedanı, Afganistan'dan gelen istilacı güçlerin etkisiyle yıkıldı. Türk kökenli Kaçar Hanedanı yüz elli yıl kadar İran'ı yönetse de, birçok tarihçiye göre Kaçarların Tahran dışındaki hâkimiyetleri hiçbir zaman tam anlamıyla tesirli olmadı. Kaçarlar çoğu zaman mahallî egemenlerle denge kurmak ve pazarlık yapmak zorunda kaldılar. Zaten varlıkları "Büyük Oyun"un iki büyük tarafı olan Britanya ile Rusya'nın insafına kalmıştı.

Ortadoğu'daki sultanlar, şahlar ve Mehmet Ali'ninki gibi mahallî hanedanlar, olup bitenlerden habersiz değildi. Uluslararası güç dengesinin Batı'dan yana döndüğünün de gayet iyi farkındaydılar. Dolayısıyla, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı sultanları, İran şahları ve daha sonra Hıdiv adını alacak olan Mısır hükümdarları, dağılma sürecini tersine çevirmek, otoritelerini merkezîleştirmek ve genişletmek amacıyla planlı hamlelere

girişmeye başladılar. Amaçları iç ve dış tehditler karşısında devletlerini güçlendirmek ve yönetimleri altındaki insanları ve kaynakları daha etkin bir şekilde idare etmekti. İşte bu süreç savunmaya yönelik kalkınmacılık olarak bilinmektedir.

Hükümdarların savunmaya yönelik kalkınmacılık politikasını kabul etmeleriyle birlikte, süreç artık durdurulamayacak bir noktaya gelmiş oldu. Savunmaya yönelik kalkınmacılık süreci birtakım öngörülebilir adımlardan oluşuyordu. Birinci adım askerî reformdu. Bu gayet mantıklı bir tercihti. Hem Osmanlı hem Kaçar İmparatorluğu'nu yönetenler, ülkelerinin birliğini ve bağımsızlığını ancak içeride daha güçlü örgütlenip dış saldırılara karşı kendilerini etkin bir şekilde savunabildikleri takdirde koruyabileceklerini anlamışlardı. Osmanlı padişahları ve İran şahları savaş meydanlarında birbiri ardına aldıkları yenilgilerin sonucunda, askerî güçlerinin artık tamir edilemeyecek kadar vadesini doldurmuş olduğunu gördüler. Bu yüzden orduları daha profesyonel ve tesirli olan Avrupa devletlerinden askere alma, disiplin, organizasyon yöntemleri, çeşitli savaş taktikleri ve teknolojik stratejiler ithal etmeye karar verdiler. Bu da gayet mantıklıydı. XIX. yüzyılın başında Fransa ve Prusya'da başlayan askerî reformlar Batı Avrupa ve Rusya'ya doğru yayılarak Avrupa ordularını Ortadoğu devletlerinin yalnız yenilmez düşmanları değil, aynı zamanda örnek alınması gereken modelleri haline getirdi. Mehmet Ali de savunmaya yönelik kalkınmacılık programına askerî reformla başladı, ancak onun sebebi farklıydı. O, kendi rejimini Avrupalı güçlere karşı değil Osmanlı İmparatorluğu'na karşı korumaya çalışıyordu. Mehmet Ali, askerî reformun hem ailesinin Mısır'daki, hem de Mısır'ın bölgedeki konumunu güçlendireceğini ümit ediyordu. Tunus örneğindeyse hem Batı'dan hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen tehdit askerî reformun ardındaki başlıca itici güçtü.

Savunmaya yönelik kalkınmacılık sürecinin bir sonraki adımları doğrudan askerî reform politikasından kaynaklanıyordu. Ortadoğulu hükümdarlar modern bir ordu inşa etmek ve bu orduyu besleyebilmek için gelir kaynaklarını artırmak, hükmettikleri insanların ekonomik faaliyetlerini daha iyi bir şekilde koordine etmek ve devlete daha faydalı olmalarını sağlamak amacıyla üzerlerinde daha disiplinli bir hâkimiyet kurmak zorundaydılar. Birinci amaca ulaşmak için ihracata yönelik ürünlerin üretimini teşvik ettiler. Ayrıca vergi gelirlerini artırmak için vergi toplama işlerini yeniden yapılandırmaya çalıştılar. İleride göreceğimiz gibi, ihracata yönelik tarımı teşvik etme politikası kaşıkla toplayıp kepçeyle dağıtmaktan farksızdı. Çünkü tarımsal üretimlerini dünya pazarının ihtiyaçlarına tâbi kılan Ortadoğulu yöneticiler, gerçekte siyasal bağımsızlıklarını korumak isterken gelecekteki ekonomik bağımsızlıklarını rehin vermiş oluyorlardı.

Yeni vergiler toplamak, yeni ordularına asker bulmak, uyruklarının faaliyetlerini disiplin altına almak ve koordine etmek için devletin gelir

kaynaklarını emen mültezimleri ve diğer aracıları aradan çıkartmak, müesseselerini geliştirmek, ülke genelinde geçerli tek bir hukuk sistemi kurmak ve yeni askerleri ve idarecileri eğitmek zorundaydılar. Bu doğrultuda eğitimi daha yaygın hale getirdiler, eğitim müfredatını standartlaştırdılar, yeni yasalar çıkarttılar ve merkezî ekonomik planlama yapmaya başladılar. Kısacası savunmaya yönelik kalkınmacılık politikasını benimseyenler uyruklarının yaşamlarına yüzyıl önce hayal edilemeyecek ölçüde nüfuz etmeyi başarabilen bir devlet aygıtı yaratmaya çalıştılar ve genellikle bunda başarılı da oldular.

Savunmaya yönelik kalkınmacılığın problemli tarafları da yok değildi. Savunmaya yönelik kalkınmacılık politikası, İstanbul, Tahran veya Kahire'deki saraylardan bakıldığında gerçekte olduğundan daha tesirliymiş gibi görünüyordu. Bazen payitahtta büyük bir itinayla hazırlanmış olan planlar yerel düzeyde dirençle karşılaşıyordu. Örneğin mültezimler kendilerinin ortadan kaldırılışını hızlandırmak için tasarlanmış olan bu planların uygulanması konusunda haliyle pek hevesli değillerdi. Savunmaya yönelik kalkınma politikaları profesyonel askerler, aydınlar ve bürokratlardan oluşan Batı tipi eğitim almış yeni bir sınıfın doğuşunu da teşvik ediyordu. Bu yeni sınıfın mensupları, eski düzende çıkarı olan veya yapılan yeniliklerin faydadan çok zarar getireceğine inananlarla sık sık çatışıyorlardı.

Aslında tutucu kesim yeni sınıfın mensuplarının niyetlerinden şüphe duymakta haklıydı. Yeni sınıfın mensupları genellikle toplum içindeki konumlarından memnun değillerdi. Eğitimli olmalarına karşın pek fazla güçleri yoktu ve üst düzey devlet işlerinde kendilerine nadiren danışılıyordu. XIX. yüzyılın ilerleyen yıllarında ve XX. yüzyılın başında bu yeni sınıfın mensupları kendilerine iktidar koridorlarında yer açabilmek için bir dizi isyana önderlik veya iştirak ettiler. Bu isyanlara önderlik edenler bazen yönetimde daha önemli bir rol talep eden sivillerdi. Bunlar itirazlarını genellikle bir meşrutî idare talebi çerçevesinde ifade ettiler. Çünkü meşrutiyetin sultan veya şahın gücünü sınırlayacağını ve kendilerine daha büyük bir güç sağlayacağını düşünüyorlardı. Böylelikle Osmanlı aydın ve bürokratları 1876'da Meşrutiyet'in ilan edilmesini ve ilk Osmanlı anayasasının yürürlüğe girmesini sağladılar. Yine bu iki grubun mensupları İran'da 1905 Devrimi sırasında önemli bir rol oynadılar. Kimi zaman da subaylar kendi göbeklerini kendileri kesmeye karar verdiler. Örneğin, 1881-1882'de Albay Ahmet Urâbî tarafından yapılan bu tip bir ihtilal karşısında Mısır Hıdivi kendisini o derece tehlikede hissetti ki yakınlara demirlemiş bir İngiliz filosuna sığınma talebinde bulundu. Türk subayları tarafından 1908'de gerçekleştirilen bir başka askerî ihtilal ise, otuz yıldır rafa kaldırılmış olan Osmanlı Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymayı başardı.

Savunmaya yönelik kalkınma politikalarının beklenen sonuçları elde etmemesinin tek sebebi yerel direnişler veya subay, aydın ve bürokratların başarısızlığı değildi. Eylemin niyetlenilmeyen sonuçları yasası da reformcuların

çabalarını akamete uğrattı. Bunun en meşhur örneği 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi idi. Kanunname çiftçilere işledikleri toprakları kendi adlarına özel mülkiyet olarak kaydettirme hakkı veriyordu. Osmanlı hükümeti bu kanunnameyi vergi hesaplarını daha rahat kontrol edebilmek, tarımsal üretimi artırmak ve iltizam usulüne son vermek amacıyla yürürlüğe koymuştu. Çiftçilerse Osmanlı Devleti'nin bu kanunnameyle gerçekte neyi amaçladığı konusunda şüpheye düştüler. Devletin kendilerine durup dururken toprak bahşetmelerinin vergi yükünü artırmaktan başka bir sebebi olamayacağını düşündüler ve şayet topraklarını özel mülkiyet olarak kaydettirirlerse oğullarının askere alınacağını sandılar. Sonuçta çiftçilerin bir kısmı topraklarını terk etti veya şehirde yaşayan eşrafa devretti. Bir kısmı da kayıt ücretini ödeyemedikleri veya bu toprakları tefecilerden aldıkları borçlara karşılık rehin olarak göstermiş oldukları için çok geçmeden topraksız kaldılar. Süreç içinde, tamamen farklı amaçlar için çıkartılmış bir yasa çiftçilerin topraksız kiracı köylüler haline gelmelerine, daha önce mevcut olmayan toprak ağalarınınsa muazzam büyüklükte topraklara sahip olmalarına yol açtı.

Bu problemler yetmiyormuş gibi, savunmaya yönelik kalkınmacılık politikası Avrupa devletlerinin de tepkisini çekti. Avrupalılar acil ekonomik ve stratejik çıkarlarına hizmet etmediği için bu politikalara karşı çıktılar. Örneğin, Ortadoğulu devlet adamları yeni ordularını ve diğer modern kurumlarını finanse etmek için yerli sanayiyi desteklemek istiyordu. Avrupalı devletlerse sınaî kalkınma için gerekli olduğu düşünülen iki temel politikaya tamamen karşıydı: Devlet tekelleri ve korumacı gümrük tarifeleri. Devlet tekellerinin kurulması, Ortadoğu devletlerine, devlete ait imalathanelerde kullanılan hammaddelerin fiyatlarını belirleme ve üretimini kontrol etme imkânı sağlayacak, böylece devlet artık Avrupalı tüccarlarla rekabet sonucu fiyatların yükselmesinden veya arzın tükenmesinden korkmayacaktı. Korumacı gümrük tarifeleriyse Avrupa'da imal edilen malların ulusal pazarda fiyatları ucuzlatarak yerli sanayinin rekabet gücünü ortadan kaldırmasını engelleyecekti. Ne var ki, 1828'de Ruslar İranlıları ithal ettikleri Rus malları için yüzde 5 gibi gülünç bir gümrük vergisi belirlemeye zorladılar. XX. yüzyılın başında bile Rus tüccarları hâlâ yüzde 5 öderken, İranlı tüccarların belli malları için yüzde 20 gümrük vergisi ödedikleri bile oluyordu. Benzer şekilde 1838'de bu kez İngilizler Osmanlılara devlet tekellerini kaldırtan ve İngiliz malları için aynı gülünç gümrük vergisini (yüzde 5) kabul ettiren bir anlaşma imzalattılar.

Sonuçta, Ortadoğu'da savunmaya yönelik kalkınmacılığın en önemli problemi, bir şekilde kendi amacına zarar veren bir şey olmasıydı. Örneğin, modern orduları besleyecek parayı elde edebilmek için Ortadoğulu devlet adamları pamuk, ipek ve tütün gibi Avrupa'ya ihraç edilen ürünlerin üretimini teşvik ettiler. Üretim genişledikten sonra, ürünleri pazara ulaştıracak pahalı demiryolları ve modern limanlar inşa etmek için Avrupalılardan borç para aldılar. Böylelikle Avrupa'nın askerî yayılmasına karşı koymak isterlerken,

gerçekte Avrupa'nın kendi ülkelerine doğru ekonomik yayılmasını ve onu bir çevre ekonomi haline getirmesini kolaylaştırmış oldular.

Savunmaya yönelik kalkınmacılığın ne olduğunu anlatmak için bu kadar söz yeter. Şimdi bu politikanın Mısır ve Tunus'ta, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde ve İran'da spesifik olarak nasıl uygulandığına bakalım.

MISIR VE TUNUS'TA SAVUNMAYA YÖNELİK KALKINMACILIK

Savunmaya yönelik kalkınmacılığın en çarpıcı örnekleri Mehmet Ali Hanedanı zamanındaki Mısır ile Ahmet Bey ve haleflerinin zamanındaki Tunus'ta yaşandı. Mehmet Ali, Mısır üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan neredeyse tamamen bağımsız olan Mısır'ın bu özerk konumunu oğulları döneminde de güvence altına alabilmek için askerî reformun şart olduğunu düşünüyordu. Ayrıca Mehmet Ali Mısır'ın ekonomisi ve kalkınması açısından hayati önem taşıyan hammaddeleri temin edebilmek için denetimi altındaki toprakları genişletmek ve doğu-batı ticaret yollarını tekeline almak istiyordu. Mehmet Ali döneminde Mısır'ın yayılması üç istikamete doğru gerçekleşti. Birincisi, Mehmet Ali Kızıldeniz'in batı sahil şeridinin denetimini ele geçirmek ve buradan altın ve köle temin etmek amacıyla ordularını güneydeki Sudan'a gönderdi. İkincisi, Osmanlılar Arabistan'daki bir isyanı bastırmak için yardımını istediklerinde Mehmet Ali zaten buna dünden razıydı. Çünkü Mısır ordularının Arabistan'daki varlığı Kızıldeniz'in doğu kıyısındaki Mısır hâkimiyetini ve böylelikle de bol kazanç getiren kahve ticaretini güvence altına alacaktı. (Batı Arabistan'ın kahve ticaretindeki önemi Yemen'deki bir liman şehrinin –Moka- isminden de görülebilir. Öyle ki Moka bugün bile sık tüketilen kendine özgü bir kahve çeşidinin adıdır.) Son olarak, 1831'de Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim bir Suriye seferi düzenledi. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Osmanlılar Yunanistan'daki isyanı bastırması durumunda ona Suriye'yi vadetmişlerdi. O zamanlar Suriye bugünkü Suriye topraklarının yanı sıra Ürdün ve Filistin'i de içine alıyordu. Suriye Mehmet Ali'nin Mısır ekonomisiyle ilgili planları açısından kilit öneme sahipti. Suriye'nin denetimini ele geçirmek Mehmet Ali'nin sadece Levanten limanları ve uzun mesafe ticaretine değil Cebel-i Lübnan'dan gelen kereste ve ipek gibi hammaddelere de rahatlıkla erişmesini sağlayacaktı.

İbrahim Suriye'yi işgal altında tuttuğu sırada, savunmaya yönelik kalkınmacılık politikasına özgü uygulamalarda bulundu. Suriyelileri Fransız modeline göre kurulmuş ordularda istihdam etti, iltizam usulünü kaldırdı ve doğrudan vergi toplamaya başladı, döviz kazanmak için ihracata yönelik tarımsal ürünlerin yetiştirilmesini teşvik etti, kırsal kesimde huzur ve emniyeti artırmak için tedbirler aldı ve tarımsal gelirleri artırmak, ihracata

yönelik ürünleri hızlıca piyasaya sürebilmek ve merkezin hâkimiyetini güçlendirmek için bayındırlık işlerine girişti. Mısır neredeyse on yıl boyunca Suriye'yi işgal altında tuttu. Osmanlı hükümeti, ancak 1840'ta İngilizlerin yardımıyla Suriye'yi geri alabildi. Ancak bunun karşılığında İngilizlere büyük bir bedel ödemişti. 1838'de İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Antlaşması Türklerin elindeki topraklarda tekel oluşturulmasını yasakladığı gibi yabancı mallar için de çok düşük ithalat vergisi getirmekteydi. Dolayısıyla bu antlaşma, Mısır da dâhil olmak üzere İngilizlerin Osmanlı topraklarındaki ekonomik nüfuzunu daha da artırdı ve devamlı kıldı.

Mehmet Ali ülke dışındaki askerî maceralarını finanse edebilmek için ülke içinde yeni ekonomi politikaları uyguladı. Örneğin, iltizam usulünü kaldırdı. Memlük kökenli mültezimleri bir gün akşam yemeğine davet etti ve katılan herkesi öldürttü, geri kalanları da Mısır'ın vilayetlerinde tek tek avladı. Sonra bunların topraklarına el koydu ve bütün bu toprakları doğrudan Mısır hükümetinin mülkiyetine geçirdi. Aynısını dinî vakıflar için ayrılan topraklara da yaptı. Bir vakfın arazisini ellerinde tutanlar, bu arazi üzerindeki mülkiyet haklarını kanıtlayan hukuki belgeleri gösteremedikleri takdirde topraklarını kaybediyorlardı. Dinî vakıfların çoğunun Ortaçağ'a kadar uzanan bir geçmişi olduğu için, bu tip belgeler göstermek haliyle çok zordu. Yerleşik toplulukları rahatsız eden bedevilere gelince, Mehmet Ali onlara iki seçenek sundu. Ya kullanılmayan tarımsal arazilere yerleşeceklerdi veyahut Memlüklerle aynı kaderi paylaşacaklardı. Tarım son derece kazançlı olduğundan bunların çoğu çiftçi olmayı tercih etti.

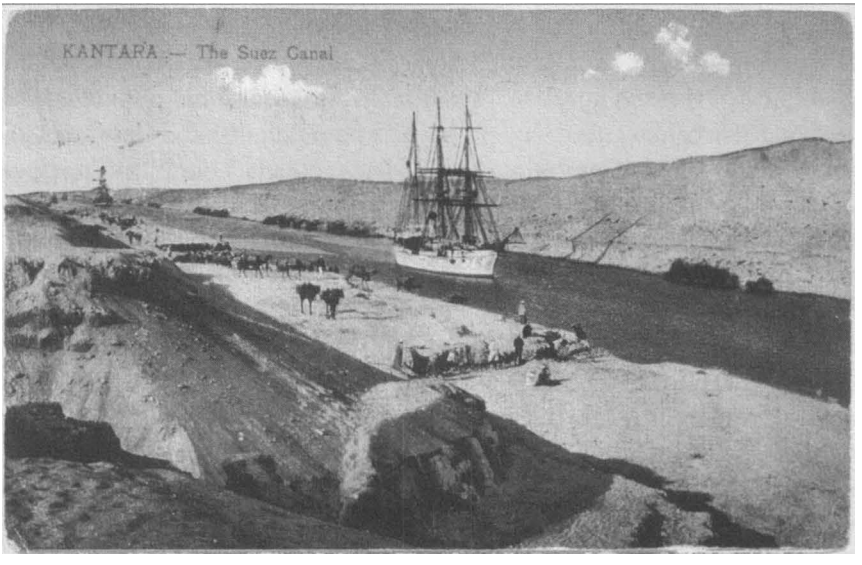
Bunların yanı sıra, Mısır hükümeti tarımı bütün yönleriyle denetim altına almaya yöneldi. Pamuk başta olmak üzere ihracata yönelik ürünlerin yetiştirilmesini teşvik etti. Üreticilerden pamuk satın alıp bunu Avrupalılara satan bir devlet tekeli kurdu (ki Baltalimanı Antlaşması haliyle bu tekeli de kaldıracaktı). İplik eğirme ve dokuma gibi pamukla ilişkili sanayi kollarına yatırım yaptı. Bu değişimlerin önemli sosyal sonuçları oldu. Erkekler devlet için mecburi olarak sulama kanalları kazarken, kadınlar iplik eğirme ve dokuma fabrikalarında çalışmaya başladılar. Sonuçta devletin ekonomiye müdahalesi yerleşik aile ilişkilerinin alt üst olmasına yol açtı.

Mehmet Ali'nin pamuk üretimini teşvik etmesi Mısır'ı dünya ekonomik sistemine daha da entegre etti ve Mısır'ın gelirleri doğrudan pamuğun dünya pazarındaki fiyatına bağımlı hale geldi. Örneğin, 1800 yılında Mısır'ın ticaretinin yüzde 50'den fazlası Osmanlı İmparatorluğu'yla, sadece yüzde 14'ü Avrupa ileydi. 1823'e gelindiğindeyse rakamlar tersine dönmüştü.

Pamuk üretimi Mısır için hem bir nimet hem de bir belaydı. Amerikan İç Savaşı sırasında Kuzey'in Güney limanlarını abluka altına alması Avrupa'ya buradan ihraç edilen pamuğu kesti, böylelikle pamuk fiyatları fırladı. Bu durum Mısır'ın gelirlerini ciddi bir şekilde artırırken bir yandan da onu pamuk üretimine daha da bağımlı hale getirdi. Mehmet Ali'nin halefleri fiyatların

hep aynı seviyede kalacağını umarak, ülkedeki üretimi artıracak yatırımları finanse etmek için Avrupalı bankerlerden muazzam miktarlarda borç aldılar. Bu yatırımlardan biri de 1869'da açılan Süveyş Kanalı'ydı. Süveyş Kanalı bir mühendislik harikası olmasının yanı sıra, Londra'dan Bombay'a giden ticaret gemilerinin yolunu yarı yarıya kısaltıyordu. Mısır hükümeti ayrıca Kahire'deki opera binası gibi prestij projeleri de gerçekleştirdi. Öyle ya, her "medeni" ülkenin en az bir opera binası olmalıydı. 1865'te Amerikan İç Savaşı sona erip Amerikan pamuğu yeniden dünya pazarına ulaşmaya başlayınca, pamuğun fiyatı hızla düştü. Mısır'ın gelirleri aniden dibe vurdu. Ardından Mısır ekonomisi ikinci bir şok yaşadı. Bu şok 1873'teki uluslararası ekonomik krizden kaynaklanıyordu. 1876'ya gelindiğinde Mısır'ın borçları doksan milyon İngiliz sterlinini aşmıştı ve alacaklıların çoğu yabancılardı. Aynı yıl Mısır hükümeti iflas ettiğini açıklamak zorunda kaldı. Bunun üzerine Avrupalı alacaklılar Mısır bütçesini yönetmek ve Mısır'ın borçlarının geri ödenmesini sağlamak üzere bir komisyon kurdular.

Esas ironik olan şuydu ki, başlangıçta siyasal ve ekonomik bağımsızlığı sağlamak için geliştirilen bir politika tam aksi sonucu doğurmuştu. Savunmaya yönelik kalkınmacılık politikası Mısır'ı borç almaya yöneltti, borçlanma ekonomiyi iflasa sürükledi, ekonomik çöküş 1881'deki Urâbî ayaklanmasına yol açtı, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki konumunu tehdit eden ve böylelikle Hindistan yolunu tehlikeye atan Urâbî Paşa ayaklanması ise 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesine yol açtı. İngiliz işgali, şu veya bu biçim altında 1956'ya kadar devam etti. Ancak bu tarihten çok daha önce Mısır zaten

Açılmasından kısa bir zaman sonra Süveyş Kanalı'ndan geçen bir gemi.
(Kaynak: Wolf-Dieter Lemke koleksiyonu)

İngiltere'nin ekonomik uydusu haline gelmişti. Meselenin daha da ironik yanı, İngilizlerin Mısır'ı işgal eder etmez İngiliz tekstil endüstrisini desteklemek amacıyla pamuk üretimini teşvik etmesiydi. İngilizler ayrıca Mısır'da kendileriyle rekabet edebilme ihtimali olan sınaî yatırımlara da engel oldular.

Mehmet Ali'nin kendi hanedanı ve ülkesi için sahip olduğu boyundan büyük emellerinin mukabili Tunus'ta Ahmet Bey'in (1806-1855) girişimleridir. Ahmet Bey 1837'de iktidara geldi. Kâğıt üzerinde Osmanlı'ya bağlı olmalarına karşın Tunus'un idarecileri İstanbul'dan gelen emirlere pek kulak asmazlardı. Ahmet Bey de bu tavrı sürdürmek istiyordu. Savunmaya yönelik kalkınma girişimlerinin ilk sancılarını yaşayan ve yeniden canlanma potansiyeli taşıyan Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve komşusu Cezayir'e iyice yerleşen Fransa'dan çekinen Ahmet Bey askerî reform alanında büyük yatırımlara girişerek kendi savunmaya yönelik kalkınma girişimlerini başlattı. 26 bin kişilik bir ordu oluşturdu, subaylarını askerî eğitim için Fransa'ya gönderdi ve Tunus'taki askerlere talim yaptırması için Fransa'dan askerî uzmanlar getirtti. Bir yandan Fransa'nın emellerinden endişe ederken bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nu Fransa ile dengelemek amacıyla Fransa'dan askerî ekipman ve gemiler satın aldı. Ahmet Bey'in yeni ordusu ilk kez Fransız, İngiliz ve Osmanlı güçleriyle birlikte Ruslara karşı savaştığı Kırım Savaşı'nda görücüye çıktı. Bu, Ahmet Bey'in Avrupalıların gözüne girmek için attığı tek adım değildi. Ahmet Bey eskiden kalma korsanlık faaliyetlerine son verdi ve İngilizlerin ısrarı üzerine 1846'da köle ticaretini yasakladı.

Savunmaya yönelik kalkınmanın mantığı Ahmet Bey'i Mehmet Ali'yle aynı yolu izlemeye sevk etti. Örneğin, askerî reformları finanse etmek için Tunus'un vergi sistemini iyileştirdi, altyapı yatırımları gerçekleştirdi, bürokrat ve subayları eğitmek için bir politeknik üniversitesi kurdu ve Avrupa'ya eğitim amaçlı öğrenci gönderdi. Mehmet Ali örneğinde olduğu gibi, onun politikaları da o kadar etkili oldu ki Osmanlılar Tunus'un özerkliğini ve Ahmet Bey'in ailesinin hanedan olarak Tunus'u yönetme hakkını kabul etmek zorunda kaldılar. Yine Mısır örneğinde olduğu gibi, Tunus'ta da bu girişimlerin aşil topuğu, savunmaya yönelik kalkınma politikalarının büyük maliyetleriydi. Ahmet Bey ve haleflerinin güçlü bir devlet kurmak için aldıkları tedbirler Avrupalılardan borç almalarına yol açtı ve borçlanma bir kez daha iflasa, iflas da Tunus maliyesinin alacaklıların eline geçmesine sebep oldu, sonunda Tunus Fransız himayesi altına girmek zorunda kaldı.

Mehmet Ali'nin ve Ahmet Bey'in hikâyesinin günümüze uzanan bir boyutu da var. Her iki lider de ülkeleri yabancıların denetimi altındayken bile iki yüzyıl devam edecek olan devlet inşa programları başlattılar. Bu deneyim Mısır ve Tunus'u bölgedeki diğer bütün devletlerden ayırmaktadır. 2010-2011'de bu ülkelerde yaşanan ayaklanmaların kaderine, on yıllar boyunca mütemadiyen tesis edilen ve sağlamlaştırılan yapı ve kurumlar (örneğin, ordu, yargı ve daha sonra emniyet teşkilatı) yön verdi. Siyaset

bilimciler tarafından "derin devlet" olarak adlandırılan bu uzun ömürlü yapı ve kurumların yerinden oynatılması veya lağvedilmesi hiç de kolay değildi. Nitekim ayaklanmalar sırasında Mısır ve Tunus orduları, diktatörlerin kendileriyle birlikte bütün bir rejimi yıkıma sürüklemesine izin vermektense onları bizzat devirmeyi tercih etti ve bu süreçten zarar görmeden çıkmayı başardı. Yine her iki ülkede de, bu derin devlet sapasağlam bir şekilde varlığını sürdürmekle kalmadı, rejim muhaliflerinin istediği türden bir devrimci değişime de izin vermedi.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN MERKEZİNDE SAVUNMAYA YÖNELİK KALKINMACILIK

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde uygulanan savunmaya yönelik kalkınmacılık politikaları da karmaşık sonuçlar doğurdu. Tarihçiler genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan bu tip politikaları iki döneme ayırırlar. İlk dönemi "liberal reform" veya Tanzimat olarak adlandırırlar. Tarihçiler bu dönemi 1839'dan başlatsalar da, az sonra göreceğimiz üzere, Tanzimat'ın kökleri daha da geriye gitmektedir. Tanzimat dönemi 1876'da kısa bir süre için Osmanlı anayasasının kabul edilmesiyle sonuçlandı. Savunmaya yönelik kalkınmacılığın ikinci dönemi 1876 Anayasası'nı askıya alan ve imparatorluğun yönetimini yeniden Saray'ın elinde toplayan II. Abdülhamit'in saltanatında gerçekleşti. Genellikle istibdat dönemi olarak bilinen bu dönem 1909'da II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine kadar devam etti.

Aslında Tanzimat dönemini tanımlayan "liberal" ve II. Abdülhamit dönemini tanımlayan "istibdat" ifadeleri biraz yanıltıcıdır. Aslında her iki dönem de otokratik nitelikteydi. Anayasacılıkla veya meşrutiyetle demokrasi aynı şey değildir. Hele ki bu anayasa sadece "modernleştirici" aydın ve bürokratların yönetimdeki rolünü artıran yazılı bir şablondan başka bir şey değilse. Birinci dönemde aydın ve bürokratların o sıralar Avrupa'da moda olan kurum ve fikirleri taklit etme yönünde daha bilinçli bir çaba içinde oldukları doğrudur. Onlar için bilhassa önemli olan İngiliz liberalizmiyle ilişkilendirilen bireysel haklar (toplumun elitleri için), serbest piyasa ekonomisi ve özel mülkiyete saygı gibi ekonomik ve politik fikirlerdi. II. Abdülhamit'in ve siyasal müttefiklerinin söyleminin de liberalizmden ziyade İslâm'a dayandığı da doğrudur. Ancak, bir avuç Osmanlı Batıcısı kendi söylemlerini İngiliz liberalizminin retoriğiyle ifade etmeyi doğal bulmuş olsa da, buna ikna olan pek az kişi vardı. Birçok kişi savunmaya yönelik kalkınmacılık politikasını benimsemesine karşın liberalizmin ilkelerinden hoşlanmıyordu. Keza bazıları da liberalizmin imparatorluğun yeniden diriltilmesi için yetersiz bir zemin oluşturduğunu ileri sürüyordu. 1870'lerin ikinci yarısına gelindiğinde, Osmanlı elitlerinin birçoğu taklit edecek yeni bir model keşfetmişti. 1870-1871'de birliklerini sağlayan Almanya ve İtalya'da yaşanan siyasal gelişmelerin

ortaya çıkardığı bu model, devletin aktif müdahalesini ve yukarıdan aşağı gerçekleşen bir değişimi vurgulamaktaydı. Nitekim etki açısından değerlendirildiğinde, ikinci dönemde birincisine göre çok daha büyük bir kalkınmanın gerçekleştiği ve devletin gücünün arttığını söyleyebiliriz.

Savunmaya yönelik kalkınmacılık politikasını benimseyenlerin devraldıkları Osmanlı İmparatorluğu Avrupalılarla aşık atabilecek bir devlet değildi. Devletin gücü İstanbul'da yoğunlaşacağı yerde, mahallî eşrafın nüfuzu çoğu zaman merkezî hükümetten fazlaydı. Devlet, gücünü gösterebileceği bölgelerde bile genellikle bunu tercih etmiyor, toplumun gayriresmî ilişkiler ağı aracılığıyla kendi işlerini kendi başına yürütmesine izin veriyordu. XIX. yüzyılda devlet mahallî önderlerin gücünü azaltmaya çalışmakla kalmadı, eğitim ve sosyal refah gibi daha önce hiç zorla müdahale etmediği alanlara da kendi otoritesini taşıdı.

Elbette ki XIX. yüzyılda Osmanlı padişahları açısından en önemli şey askerî reformdu. III. Selim (1789-1807) Nizam-ı Cedid adıyla bilinen ve Batılı talim ve teçhizat usullerini benimseyen yeni askerî birlikler oluşturdu. 1806'ya gelindiğinde bu birliklerde yirmi dört bin kadar eğitimli asker bulunmaktaydı. III. Selim Nizam-ı Cedid birliklerini kıskanan Yeniçeriler başta olmak üzere muhalifleri tarafından tahttan indirilirken, yerine geçen II. Mahmut (1808-1839) onun çabalarını devam ettirdi. Yeniçeriler dışında herkes tarafından Vaka-yı Hayriye (1826) adıyla bilinen olayda, II. Mahmut yeni askerî birlikleri kullanarak İstanbul'daki Yeniçeri birliklerini yok etti ve diğer vilayetlerde kalan yeniçerilerin de hepsini yakalayıncaya kadar peşlerini bırakmadı. Osmanlı askerî reformları o kadar başarılı oldu ki Mısır'da Mehmet Ali tarafından da taklit edildi.

Etkili bir ordunun oluşturulması II. Mahmut ve haleflerine yeni politikaları hayata geçirmekte daha geniş imkânlar sağladı. XIX. yüzyılda Osmanlı hükümeti iltizam usulüne karşı kanunlar çıkardı (gerçi bunlar sonunda başarısız oldu), merkezî bürokrasiyi Avrupa'yı model alarak yeniden yapılandırdı ve taşrada temsili ilkelere dayanan vilayet meclisleri oluşturdu. Bir hukuk kodifikasyonu gerçekleştirdi ve seküler hukukun alanını genişletti. Kur'an eğitiminden sonra çocukları kabul eden ve onları Batı tipi eğitim kurumlarına hazırlayan okullar kurdu. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde İstanbul'da bürokratları eğitmek, aşiret reislerinin çocuklarını "medenileştirmek" ve subay yetiştirmek amacıyla üç tip okul vardı. XX. yüzyılın başında, bütün bu kurumlardan yetişen otuz beş bin Osmanlı memuru, artık hastanelerin idaresinden temel altyapı hizmetlerinin kurulması ve devam ettirilmesine kadar genellikle modern ulus-devletlerle ilişkilendirilen birçok faaliyet yürütmekteydi.

Mısır'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanında da devlet ekonominin idaresinde gitgide daha büyük sorumluluklar üstlenmeye başladı. XIX. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu,

ülkenin dünya ekonomisine entegre olmasında çok önemli bir rolü olan serbest ticaretin olumsuz sonuçlarından kurtulmaya yönelik adımlar attı. Ülkenin kalkınmasını sağlamak için devlet doğrudan ekonomiye müdahale etti. Devlet politikalarının tam bir fiyaskoyla sonuçlandığı zamanlar da oldu. Devlet tarafından işletilen fabrikalar kurma yönündeki adımların bata çıka ilerlemesi, sadece Batı'yla rekabetten ve yetişmiş işçi eksikliğinden değil yatırım sermayesinin yeterli olmamasından kaynaklanıyordu. Bundan dolayı devlet özel sınaî üretimi desteklemek üzere geliştirilmiş programlara yöneldi. Yüzyılın sonuna gelindiğinde devlet loncaları yeniden örgütlemiş, kooperatifler kurmuş, müteşebbislere vergi muafiyeti sunmuş, üretime belli standartlar getirmiş ve gümrük vergilerini yükseltmişti. Osmanlı Devleti telgraf hatları, demiryolları ve tramvay inşasıyla ilgili imtiyazlar teklif etmek ve İstanbul ve Beyrut'taki liman olanaklarını genişletmek suretiyle yabancı yatırım sermayesini ülkeye çekmeye çalıştı. 1870'lerde başlayan uluslararası tarım krizine karşı tedbir olarak ziraat okulları kurdu ve yoksullaşmış çiftçilere kredi ve tohum sağladı. Hatta çiftçilere danışmanlık hizmeti vermek üzere kırsal bölgelere tarım uzmanlarından oluşan ekipler bile gönderdi.

Devlet ne kadar çabalarsa çabalasın, Osmanlı Devleti'nin savunmaya yönelik kalkınma politikası dengesizdi. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika'nın belli kısımları ve Arap Ortadoğusu'nu içine alıyordu. İmparatorluk o kadar genişti ki, telgraf ve demiryolu gibi son XIX. yüzyıl teknolojilerini kullanarak bile merkezî hükümetin gücünü taşraya ulaştırmak zordu. Ayrıca topraklar ve insanlar o kadar birbirinden farklıydı ki, bu çeşitlilik en iyi hazırlanmış planların bile başarılı olmasını engelliyordu. Buna karşılık Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla hem demografik hem coğrafi açıdan nispeten homojen bir eyaletti. Kahire'nin, benimsediği ekonomik politikayı topluma kabul ettirmesi ve hayata geçirmesi çok daha kolaydı. Çünkü Mısır toprağı ve iklimi, pamuk başta olmak üzere birkaç ihracat ürününün yetiştirilmesine dayanan bir ekonomik politikaya müsaitti. Bunun tersine, söz gelimi, Lübnanlı ipek üreticilerinin ihtiyaçları ve toplumsal örgütlenme şekilleri, Lübnan'ın hemen yanındaki Filistinli pamuk üreticilerininkinden bile farklıydı. Balkanlar'daki tütün üreticilerinin bunlardan ne kadar farklı çıkarlara sahip olduğunu varın siz düşünün. Kaldı ki Osmanlıların birkaç ihracat ürününe bağlı bir politika izlemeleri pek de etkili bir ekonomik strateji olmazdı. Sonuçta Mısır'da olduğu gibi Osmanlı'da da savunmaya yönelik kalkınma politikalarının maliyeti 1873 kriziyle birleşince iflasa yol açtı ve Osmanlı maliyesi Avrupalı alacaklıların eline geçti.

Dahası, beklenildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin bu politikaları dirençle de karşılaştı. Savunmaya yönelik kalkınma sürecinin yeniçeriler ve mültezimler gibi "kaybedenler"inin yanı sıra epey büyük bir kalabalık, imparatorluğun yeni politikasını bir tehdit olarak görmekteydi. Nihayetinde bu yeni politika

merkezileşme anlamına geliyordu ve merkeziyetçilik her halükarda Osmanlı toplumsal yaşamında gayriresmî, mahallî ilişki ağları tarafından yerine getirilen çok önemli rolleri tehdit etmekteydi. Köylüler açısından yeni politikalar vergilerin artması ve mecburi askerlik demekti. Merkezî bürokrasiye iliştirilmemiş olan ulemâ açısındansa hem itibarlarını hem de eğitim ve yargı alanındaki konumlarını kaybetmek demekti. Mahallî eşraf açısından da yeni politikalar güç kaybı anlamına geliyordu. Bütün bu direnç odakları yüzünden, devletin yeni düzenlemelerinin çoğu istenen sonuçları getiremedi.

Osmanlı politikalarının beklenmeyen sonuçlar doğurmasının en çarpıcı örneklerinden biri dinî cemaatler arasındaki ilişkileri yeniden düzenlemek konusunda yaşandı. Tanzimat döneminde Osmanlı hükümeti birçok tarihçi tarafından "liberal reform" döneminin köşetaşları sayılan iki önemli belge yayınladı: Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1838) ve Islahat Fermanı (1856). Bu belgeler bütün Osmanlı tebaasına eksiksiz bir hayat, şeref ve mülkiyet güvencesi sağlıyor, gayrimüslimlere dinî özgürlük ve eşitlik sunuyordu. Başka bir deyişle Tanzimat ve Islahat fermanları Osmanlılık denilen yeni bir Osmanlı kimliğini geliştirmeye yönelik adımlardı. Bundan böyle imparatorluğun dinî sadakati aşan bir sadakat ile birbirine bağlanmış eşit vatandaşlardan oluşan bir toplum olacağı ümit ediliyordu.

Osmanlı vatandaşları vadedilmiş hakları olduğu fikrini hızla benimsediler ve birçoğu ne zaman bu hakların ihlal edildiğini hissetseler padişaha dilekçeyle başvurarak bu fikirden faydalandılar. (Bu arada haklar konusunda bu kadar hevesli olan insanların sorumluluklar konusunda genellikle o kadar hevesli olmadıklarını söyleyelim.) Ne var ki, bütün iyi niyetine karşın, Osmanlı vatandaşları arasında eşitliği tesis etmeyi amaçlayan bu politika Müslüman ve Hıristiyanların pek azını tatmin etti. Siyasal ve toplumsal alandaki Müslüman elitler Müslümanların üstünlüğünü tehdit eden ve apaçık bir şekilde Avrupa'dan ithal edilen bu politikaya öfkelendiler. Nitekim Islahat Fermanı İngiliz elçisi Stratford Canning tarafından Osmanlı hükümetine dikte ettirilmişti. Müslüman elitler bu belgelerin Hıristiyan toplulukları ayrı tutarak onlara Müslümanların yararlanmadığı ekonomik ve politik ayrıcalıklar sağlayacak gibi göründüğü gerekçesiyle yeni politikaya karşı çıkıyorlardı. Öte yandan, birçok Hıristiyan da yeni eşitlik statüsünün askere alma gibi alanlarda da uygulanmasından memnun değildi. Çünkü Tanzimat öncesinde askerlik, Hıristiyanların seve seve feragat edebilecekleri Müslümanlara özgü bir ayrıcalıktı. Hıristiyanların bu yeni duruma gösterdikleri tepki sonucunda, bir kez daha belli bir ücret karşılığında askerlikten muaf olmaları sağlandı. Ancak kızgınlıkları gitgide artan Müslümanlar için aynı şey geçerli değildi. Onlar her koşulda askerlik yapmak zorundaydılar. Bu durum Müslümanları daha da öfkelendirdi. Hıristiyanların bir diğer kısmıysa gözlerini Balkanlar'daki gelişmelere çevirdiler ve ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşan bir imparatorlukta eşit statü sahibi olmaktansa milliyetçilerin

"Tanrı Nelere Kadir?"

Rivayet edilir ki, 1815'te meşhur yatırımcı Nathan Mayer Rothschild, rakiplerinden önce Waterloo Savaşı'nın sonucunu öğrenmiş ve tam zamanında Fransa'nın değil İngiltere'nin devlet bonolarına yatırım yaparak ailesinin muazzam servetini kurtarmayı başarmış. Peki Rothschild'e en kritik anda böylesine bir rekabet üstünlüğü sağlayan haberi Belçika'dan İngiltere'ye getiren iletişim aracı neymiş? Posta güvercini.

Büyük ihtimalle sonradan uydurulmuş olmasına karşın, bu hikâye uzun mesafeli haberleşmenin hâlâ semafor sistemiyle yapılmakta olduğu bir İngiltere'ye hitap etmektedir. Rothschild ve rakipleri, Fransa'yı İngiltere'ye bağlayan (elbette ki Fransa'nın izin vermesi durumunda) yeni döşenmiş deniz altı telgraf telleri sayesinde Waterloo Savaşı'nın sonucunu dakikalar içinde öğrenebilirlerdi. Ne var ki Samuel F. B. Morse telgrafı 1837'de icat etti. Telgrafla iletilen ilk mesajı bu kutucuğun başlığında görebilirsiniz. Telgraf, tıpkı günümüzün cep telefonları gibi çok kısa zaman içinde hayatın ayrılmaz bir parçası haline geldi. Keza XIX. yüzyılın diğer önemli buluşları (örneğin, buharlı gemi, demiryolu ve mitralyöz) gibi telgraf da emperyalizmin vazgeçilmez bir aracına dönüştü. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da telgraf hatlarının inşa edilmesinin ardındaki saik de emperyalizmden başka bir şey değildi.

1857'de Hindistan İngiltere'ye karşı ayağa kalktı. Neredeyse Hindistan İngiltere'nin elinden çıkacaktı, ancak Londra'da bir Allah'ın kulu bile gelişen olaylardan haberdar değildi. Çok geçmeden İngilizler dik kafalı sömürgeleriyle Londra arasındaki bağlantıyı sağlamak üzere bir telgraf hattı inşa edebilmek için Osmanlı ve İran hükümetlerinden imtiyaz talep etti ve gelen olumlu cevap üzerine Osmanlı ve İran topraklarından geçen bir telgraf hattı inşa etmeye başladı. İngiltere

savunduğu gibi kendi devletlerini kurmalarının daha iyi olacağına karar verdiler. Dolayısıyla, dinlerine bakılmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarına eşitlik vadeden yeni politika, ironik bir şekilde, dinî cemaatler arasındaki sınırları daha da katılaştırdı, hatta cemaatler arası şiddet olaylarına zemin hazırladı. Süreç içinde bu durum, çağdaş Ortadoğu'yu gözlemleyenler açısından çok tanıdık olan modern mezhepçilik fenomenini yarattı.

İRAN'DA SAVUNMAYA YÖNELİK KALKINMA

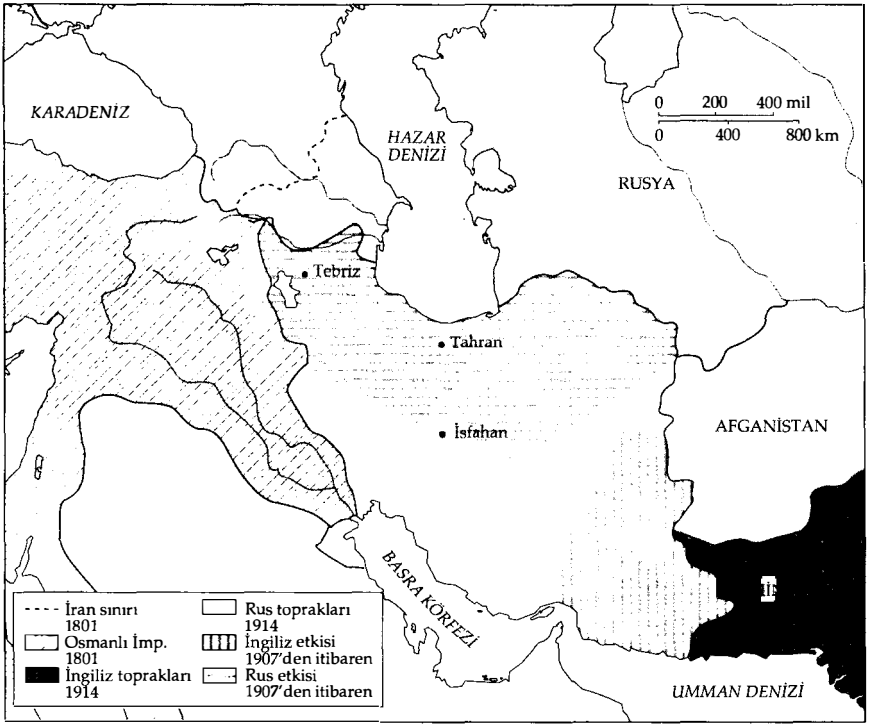
İran'ın savunmaya yönelik kalkınma tecrübesi hem Mısır'dan hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklıydı. Tarihçilere göre bunun iki sebebi vardı. Birincisi Kaçar idaresinin özelliklerinden kaynaklanıyordu. Kaçar Hanedanı Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan iki yüz küsur yıl sonra kurulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine, kendi devletlerini işe sıfırdan başlayarak değil Safevî İmparatorluğu'nun yıkıntısı üzerine inşa etmişlerdi.

açısından bunun sonucu belliydi: Emperyal hâkimiyetin genişlemesi. Telgraf hattının İran açısından o kadar hayati bir sonucu yoktu ama yine de belli bir kazanıma yol açtı. Şöyle ki, imtiyaz ve mesuliyetlerin paylaştırılması için, telgraf hattı inşa edilirken İran'ı Osmanlı, Hindistan ve Afganistan'dan ayıran sınırların net bir şekilde belirlenmesi gerekiyordu. Bu sınırlar Hindistan'daki İngiliz idaresine bağlı olan Hint-Avrupa Telgraf Departmanı tarafından tespit edilip çiziliyordu. Sonuç olarak uluslararası sistemin büyük yapbozunun İran parçası uzun vadede yerine kondu ve modern devlet sisteminin temeli olan ülkesel egemenliğin sınırları İran açısından net bir şekilde çizilerek uluslararası toplumun güvencesi altına alınmış oldu. 1865'te İran'ın Uluslararası Telgraf Birliği'ne kabul edilmesinin ardından İran'ın milletler topluluğu içindeki yeri onaylandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda telgraf hızla devletin temel bir haberleşme aracı haline geldi. Telgraf hatlarının 27 bin küsur kilometreye ulaştığı 1874'te bir Amerikan misyoneri Osmanlı posta-telgraf sisteminin "İstanbul'daki merkezî gücün bütün imparatorluğu bir makine gibi hareket ettirmesini" mümkün kıldığını söylemekteydi. Ancak telgraf hatları çift yönlüydü. Misyonerin bahsettiği saraydan ülkenin geri kalanına yayıldığından, halkın çoğu için telgraf padişahla doğrudan bağlantı kurmanın sembolü haline geldi. Yerel devlet görevlileri ve toprak sahiplerinin kötü muameleleri hakkındaki şikâyetleri dile getiren dilekçeler ülkenin dört bir yanından İstanbul'a yağmaya başladı. Hatta kimi zaman kalabalıklar telgrafhanelerin önünde toplanarak, yeni kazandıkları hakların korunmasından sorumlu olan padişahla doğrudan temas kurmayı talep ettiler. Telgraf aynı zamanda bir sembolik direniş aracıydı. İmparatorluğun ücra köşelerinde köylüler memnuniyetsizliklerini telgraf hatlarını keserek ifade ettiler, İstanbul'la arası açılan yerel topluluklar imparatorluğu ve hükümeti temsil eden telgraf hatlarına saldırdılar.

Dolayısıyla Osmanlılarda olduğu gibi fetihle beraber yeni bir siyasal düzen kurulması gibi bir durum yaşanmadı. Ayrıca, Kaçarlar gerçekten de tam bir yıkıntı devralmışlardı. Safevî devletine son veren Afgan istilasının bir sonucu olarak, toplam nüfusun yaklaşık yüzde 20'si ölmüş, İran şehirleri nüfusunun üçte ikisini kaybetmişti. Üstelik Afgan istilası İran'ın XVIII. yüzyılda karşılaştığı tek facia da sayılmazdı.

Kaçar Hanedanı hem yeni, nispeten deneyimsiz ve harab olmuş bir ülkenin mirasçısıydı hem de kendisinden daha güçlü iki büyük ülkenin mücadelesine sahne olmanın talihsizliğinden muzdaripti. İran'ın rakip emperyalist güçlerin kendi sınırları içindeki varlığından faydalandığı da oluyordu. Örneğin, İngiltere, Hindistan ve Londra arasındaki haberleşmeyi hızlandırmak istediği ve İran da ikisinin arasında kaldığı için 1860'ların ortalarında İran'a ilk telgraf hattını çekti. Kimi zaman da bizzat İngiliz-Rus rekabetinin kendisi İran'ın kaderine damgasını vurdu. Örneğin, 1891'de İngilizlerin İran'da ilk modern bankayı kurmalarından üç yıl sonra Ruslar da aynısını

Kaçar Hanedanlığı döneminde İran, 1800-1914

yapmak zorunda kaldılar. Ancak "Büyük Oyun" genellikle XIX. yüzyıl teknoloji ve kurumlarının İran'a girişini engelliyordu. Hem İngiltere hem de Rusya İran hükümetini birbirlerinin rakiplerinden teknik yardım veya borç almaktan caydırıyordu. Örneğin, her iki taraf da İran'da apaçık sebeplerden dolayı kuzeyle güneyi birleştiren bir demiryolu hattı inşa edilmesine hevesli olmadıklarından, bu proje 1927'ye kadar beklemek durumunda kaldı. Burada acımasız bir ironi söz konusudur. Sebep olduğu bütün kötülüklere karşın, dünyanın birçok yerinde emperyalizm, gücünün daha derinlere nüfuz etmesini ve sömürgeleştirilen ülkenin dünya ekonomisine daha fazla entegre olmasını sağlamak için bile olsa, çeşitli yerli kurumları ve altyapı olanaklarını desktekleyip geliştirdi. İran'daysa çoğu zaman bunun tam tersi söz konusu oldu.

Peki, Kaçarlar bunca iç ve dış sorunla cebelleşip durdularsa, nasıl oldu da bu kadar uzun süre İran'a hükmedebildiler? Birçok tarihçiye göre bu sorunun cevabı şuydu: Kaçarlar aslında hiçbir zaman İran'a tam olarak hükmetmemişlerdi. Kaçar tarihi boyunca payitaht dışındaki valiler güçsüzdü ve mahallî topluluklar fiilen özerkti. Kaçarlar toplumun çeşitli kesimleri arasında denge kurarak, örneğin aşireti aşirete, vilayeti vilayete, bölgeyi bölgeye, bir sosyal sınıfı diğer bir sosyal sınıfa karşı oynayarak konumlarını muhafaza

edebilmişlerdi. Kaçar idaresi minimalistti. Safevîlerin aksine Kaçarlar sadece fiyatlar aşırı yükseldiğinde veya belli başlı malların eksikliği tehdit edici boyutlara ulaştığında, doğabilecek şehir isyanlarını engellemek amacıyla ekonomiye müdahale ettiler. Ayrıca ekonomiyi başkalarının çekip çevirmesine de izin verdiler. Örneğin, valilikleri en yüksek bedeli ödeyene sattılar, şehir ve kasabalarda vergi toplama yetkisini mültezimlere devrettiler. 1850'ye gelindiğinde, *tiyul* denilen araziler üzerindeki denetimlerini dahi kaybettiler. Bu araziler fiilen tüccarların, ulemânın ve üst düzey devlet görevlilerinin özel mülkü haline geldi. Kaçar şahlarının ülkede güçlerini yeterince hissettirememeleri; eğitim ve hukuk alanındaki işlevlerini üstlenmeye yönelik devlet girişimlerine karşı direnen ulemâya, devletin vergi toplamayı kolaylaştırmaya ve arazileri daha etkin bir şekilde kayıt altına almaya yönelik çabalarının kıymetini bilmeyen toprak sahiplerine ve kendi devletlerinin desteğini arkasına alan yabancı tüccarlara karşı uluslararası ticarette rekabet edememekten korkan yerli tüccarlara etkili bir karşılık verememesi anlamına geliyordu.

Bütün bunlar Kaçarların savunmaya yönelik kalkınmacılığı hiç denemedikleri anlamına gelmiyor. Aslında iki kez denediler. Biri XIX. yüzyılın ortalarında, ikincisiyse 1870'lerde. İki merkeziyetçi başbakanın önderliğinde hükümet devlet tarafından işletilen fabrikalar kurmaya, bütçe reformu yapmaya, aşiretlerden asker toplamak yerine genel mecburi askerlik hizmetine dayanan bir modern ordu kurmaya ve modern eğitim kurumları inşa etmeye girişti. Ne var ki bu çabaların hepsi başarısızlığa uğradı, ikisi hariç. Birincisi 1851 yılında subay ve bürokrat yetiştirmek üzere kurulan Darülfünun mektebiydi. En parlak devrini yaşadığı XIX. yüzyıl sonunda Darülfünun her yıl aşağı yukarı 250 öğrenci kabul ediyordu. Okulun birçok mezunu Kaçar despotizmi ve beceriksizliği olarak adlandırdıkları şeyden son derece rahatsızdı. Bunlar daha sonra 1905'teki devrime katılacaklardı. İranlıların bu kısa süren savunmaya yönelik kalkınmacılık deneyiminde yarattıkları ikinci kurum başlangıçta Rus subaylarının komutası altındaki seçkin bir askerî birlik olan Kazak Tugayı idi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu tugay Rıza Han liderliğinde Kaçar Hanedanı'nı devirecekti. Şu işe bakın ki, İran'ın savunmaya yönelik kalkınmacılık dönemleri sırasında kurulan kurumlar arasında tek kalıcı etkiye sahip olan iki kurum, tam da Kaçarları zayıflatan ve nihayetinde alaşağı edilmelerini sağlayan kurumlar oldu.

Kaçarlar, ülke üzerinde sınırlı bir denetime sahip oldukları için, Avrupalı sermayedarlara ve serüvencilere imtiyazlar vererek gelirlerini artırmaya ve kalkınmayı hızlandırmaya yöneldiler. Yani Kaçarlar belli Avrupalı girişimcilere İran'da bulunan belli bir mal veya mal grubunun üretim, pazarlama ve ihracat hakkını devrederek "modernleşmeyi" ve nakit para akışını hızlandırmaya çalıştılar. Ayrıca yürütülmesi için yeterli sermaye ve teknik bilgiye sahip olmadıkları altyapı projelerinin imtiyaz haklarını yabancılara sattılar. Aslında Kaçarlar Ortadoğu'da Avrupalılara imtiyaz satan tek hanedan değildi.

Kazak Tugayı fotoğrafçıya poz verirken, tarihi bilinmiyor.
(Kaynak: Wolf-Dieter Lemke koleksiyonundan)

Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır da bu yola başvurdu. Örneğin Anadolu'daki demiryollarını Almanlar, Suriye'dekileri Fransız imtiyaz sahipleri yaptı. Süveyş Kanalı'nın inşası da yabancılara verilmiş bir imtiyazdı. Ancak İran iki sebepten dolayı bu örneklerden farklıydı. Birincisi, savunmaya yönelik kalkınma açısından ortada fiilen olup biten çok bir şey yoktu. İkincisi imtiyazların kapsamı açısından da bir farklılık söz konusuydu.

Örneğin, 1872'de İran şahı, İngiliz tebaası Baron Julius de Reuter'e, düşük bir kapora ve gelecekteki bir tarihte ödeneceği vadedilen imtiyaz ücretleri karşılığında tramvay ve demiryolu inşa etme, maden çıkarma, bir ulusal banka kurma ve ormanlardan faydalanma imtiyazını topluca verdi. Lord Curzon'a göre Reuter İmtiyazı olarak adlandırılan bu imtiyaz "bir ülkenin bütün sınai kaynaklarının tarihte bırakın gerçekleşmeyi hayal bile edilmemiş düzeyde yabancılara teslim edildiği en eksiksiz ve en sıra dışı" imtiyaz antlaşması idi. Reuter imtiyazı İran'da tepkiyle karşılandığı ve Rusları da pek memnun etmediği için Şah tarafından iptal edildi. Reuter hükümetin mali kaynağı olan İran devlet bankasını kurma imtiyazını elinde bulundurmaya devam etti ve pek tabii olarak İran hükümetinin ödemekle yükümlü olduğu kırk bin İngiliz sterlini tutarındaki tazminattan da vazgeçmedi. Dolayısıyla, Reuter İmtiyazı'ndan sonra bir daha İran hükümetinin modernleşmeyi hızlandırmak amacıyla yabancılara imtiyaz vermeye kolay kolay yanaşmamış olmasına şaşmamak gerekir.

Ne var ki bu bile İran hükümetini yabancılara bu tip imtiyazlar vermekten büsbütün vazgeçiremedi. Örneğin, 1890'da bir İngiliz serüvenci, İranlı

devlet yetkililerine rüşvet vererek bütün İran tütünü ve tütün ürünlerinin üretim, satış, dağıtım ve ihracat tekelini sadece on beş bin İngiliz sterlini yıllık ödeme ve beklenen kazancın dörtte biri karşılığında elli yıllığına almayı başardı. Çok geçmeden bu hakları İngiliz Imperial Tobacco Company'ye devretti. İmtiyazın ilan edilmesi başta tüccarlar olmak üzere İran toplumunun çeşitli kesimlerinin tepkisine sebep oldu. Tütün İmtiyazı verilirken tüccarlar zaten sıkıntı içindeydi. 1873'te krizin patlak vermesiyle birlikte, uluslararası ticarette kazanç getiren ihracat ürünlerinin satışı ve fiyatı düşmüştü. Ayrıca İranlı tüccarlar, arkalarında daha örgütlü ve güçlü bir finansal destek bulunan ve daha düşük gümrük vergileri ödeyen Avrupalı rakipleriyle rekabet etmekte zorlanıyorlardı. Hükümetin imtiyazı vermesinden kısa bir süre sonra önce Tahran sonra diğer şehirlerdeki tüccarlar imtiyazı protesto edip tütün boykotuna başladılar. Tüccarların en güçlü olduğu Isfahan'da ulemâ da onlara katıldı. Gerçi Tahran'daki daha üst pozisyondaki din adamları mali olarak saraya daha bağımlı oldukları için başlangıçta tüccarların bu hareketine karşı çıktılar, ancak tüccarlar davalarını dinî argümanlarla savunmaya başlayınca ve daha da önemlisi İran'daki en sözü geçen âlimin tütün kullanmayı yasaklayan bir fetva verdiği yönünde söylentiler yayılınca onlar da kavganın dışında kalamadılar. Protesto hareketinin gücünü gören din adamları ona karşı çıkmadılar.

Şah, bir kez daha imtiyazı iptal etti ve yine bunun bedelini ödemek zorunda kaldı. Bu sefer tazminat 346 bin İngiliz sterliniydi. Şah bunu ödeyebilmek için yabancılardan 500 bin İngiliz sterlini borç aldı, ki hiçbir İran şahı daha önce bunu yapmamıştı. Bu yüksek miktardaki borç ve tazminat doğal olarak İran bütçesinde muazzam bir açığın oluşmasına sebep oldu, bu ise daha da çok borçlanmayı gerektirdi.

Ayrıca İran hükümetinin ödemesi gereken bir bedel daha vardı. Tütün meselesinden doğan halk hareketi hükümete karşı gelecekteki halk hareketleri için bir model oluşturdu. Gelecekte, bütün başarılı toplumsal hareketler, çoğu zaman dinî sembollerden faydalanan geniş kapsamlı ve muğlâk bir ideolojinin birleştirdiği çeşitli sosyal sınıfların ittifakına dayanarak inşa edilecekti. Elbette ki bu toplumsal hareketlerin hiçbiri ne başlıbaşına dinî bir nitelik taşıyor ne de fiilen din adamları tarafından yönetiliyordu. Din adamları ancak 1979'daki İran devriminden sonra kontrolü ele geçireceklerdi. Kısacası bu isyanların sebebi Şiilik değildi. Aksine, diğer birçok isyan gibi, bu isyanlar da esasen sosyal ve ekonomik sebeplere dayanıyordu. Yine de, Şiilik bu toplumsal hareketlere birleştirici bir dil ve meşrulaştırıcı bir semboller seti sağladı. Nitekim Şii din adamlarının katılımı bir sonraki asırda İran'da gerçekleşecek olan isyanlara meşruiyet kazandıracaktı.

İran'ın geleceği açısından belki de en önemli imtiyaz bir Anglo-Avustralyalı olan William Knox d'Arcy'ye verildi. 1901'de İran hükümeti nakit kırk bin Sterlin, devlet tahvili ve şirketin yıllık kazancından yüzde 16 pay karşılığında

İran'daki bütün petrol ve petrol ürünlerine ilişkin "elde etme, yararlanma, geliştirme, ticarete uygun hale getirme, taşıma ve satma" haklarını d'Arcy'ye devretti. Donanmasının enerji kaynağını kömürden petrole çevirmeye çalışan İngiliz deniz kuvvetleri bu imtiyazın stratejik değerini gördü. (Söylendiğine göre parlamentoda İngiliz donanmasının geleneklerine aykırı hareket etmekle suçlanan devrin donanma bakan yardımcısı Winston Churchill, buna İngiliz donanmasının tek geleneğinin "rom, livata ve kamçı" olduğunu söyleyerek cevap vermişti.) d'Arcy'nin Fransızlara satmasını engellemek için İngiliz hükümeti imtiyazı satın aldı ve Anglo-İran Petrol Şirketi'ni kurdu. Bu, Ortadoğu'daki ilk petrol imtiyazıydı ve kendinden sonrakilere de model oluşturdu. 1923'e gelindiğinde Winston Churchill imtiyazın İngiltere'ye kırk milyon, İran'a ise sadece iki milyon sterlin kazandırdığını iddia edecekti. Gerçekten de bu tecrübenin Batılı petrol şirketlerine yol gösterdiğine şüphe yoktur.

* * *

Öyleyse, genel olarak bakıldığında savunmaya yönelik kalkınmacılığın Mısır ve Tunus'ta, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde ve İran'daki sonuçları hakkında neler söyleyebiliriz? Şayet başarı ölçütümüz devlet otoritesinin merkezileşmesi ve daha önce düzenlenmenmiş olan toplumsal alanlara yayılması olacaksa, savunmaya yönelik kalkınmacılık politikasının en çok Mısır'da, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda başarılı olduğunu, İran'da ise çok sınırlı bir başarı elde edebildiğini ileri sürebiliriz. Ne var ki, savunmaya yönelik kalkınma politikasının esas amacının Ortadoğu devletlerini Batı'nın siyasal ve ekonomik müdahalelerine karşı korumak olduğunu düşündüğümüzde bu çabaların başarısız olduğunu söylememiz gerekir. Nitekim XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar ve Kuzey Afrika'daki topraklarının çoğunu kaybetmiş, Mısır İngiliz işgaline maruz kalmış ve İran ise 1907'de İngiltere ve Rusya'nın gizli anlaşmasıyla nüfuz alanlarına ayrılmıştır. Ekonomik alanda da, ihracata yönelik tarımsal ürünlerin teşvik edilmesi, dış borçlanma ve çeşitli haberleşme ve iletişim ağlarının kurulması gibi uygulamalar fiilen Batı'nın bölgedeki ekonomik nüfuzunun artmasıyla sonuçlanmıştır. "Modern" eğitim, hukuk ve devlet kurumlarının oluşturulması bile bölgenin modern dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmesine yol açmıştır. Nitekim Selanik'te ve İskenderiye'de iş yapan Avrupalı tüccarlar ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekleştirdiği hukuk reformlarından sonra, Avrupa'da benzerlerine alışık oldukları standart düzenlemelere tâbi olacaklarına güvenebildiler.

Bütün bunlara karşın, savunmaya yönelik kalkınmacılığın bahsetmeye değer bir kalıcı etkisi daha oldu. Askere alma sürecinin düzenlenmesi, eğitimin standartlaştırılması, ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi, hatta Osmanlıcılık gibi ideolojilerin desteklenmesi gibi sonuca ulaşmayan tedbirler

bile önemli sonuçlar doğurdu. Savunmaya yönelik kalkınmacılık politikaları toplumu ortak faaliyetler içine soktu, yeniden örgütledi, disipline etti ve gerek devletin toplum içindeki rolü gerekse devletin ve toplumun birbirlerine karşı sorumlulukları konusunda yeni kavramların yayılmasını sağladı. Savunmaya yönelik kalkınmacılığı benimseyen bazı kadrolar diğerlerine kıyasla bu çabalarında daha başarılı oldular. Yine de savunmaya yönelik kalkınmacılığı benimseyenler, ilk kez XVIII. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan devlet anlayışını kendi ülkelerine aktararak, modern devletin ve modern devlet sisteminin ilkelerinin bölgede yayılmasında önemli bir rol oynadılar.

BÖLÜM 6

Emperyalizm

Modern dönemle ilişkilendirilen idari ve iktisadi yapıların Ortadoğu'ya girişinin tek yolu savunmaya yönelik kalkınmacılık, dünya ekonomisiyle bütünleşme ve periferileşme değildi. Aynı zamanda emperyalizm de vardı. Tarihçiler ve siyaset bilimciler henüz emperyalizmin tanımı üzerinde görüşbirliğine varmış değildir. Yine de, konunun uzmanlarından biri olan Ronald Robinson'un tanımı bizim için bir başlangıç noktası olabilir. Robinson'a göre "emperyalizm... genişleyen bir toplumun temsilcilerinin diplomasi, ideolojik ikna, fetih ve doğrudan yönetim veya kendi insanlarından oluşan koloniler kurma yoluyla kendilerinden daha zayıf toplumların hayati öneme sahip yapıları üzerinde ölçüsüz bir nüfuz veya denetim kazanma sürecidir."[5] Bu tanımın kritik unsurlarından biri "daha zayıf toplumların hayati öneme sahip yapıları üzerinde ölçüsüz nüfuz ve denetim kazanma süreci" ifadesinde gizlidir. Bu, modern emperyalizmi modern çağ öncesinde yaşanan fetih yoluyla toprak kazanma deneyimlerinden ayıran temel farktır. Gerçi modern çağ öncesi fatihlerin kimi zaman fethettikleri toplumların sosyal ve ekonomik ilişkilerini dönüştürdükleri de olmuştur. Örneğin, bir zamanlar özgür olan insanlar fetihten sonra köle haline gelebiliyordu. Modern emperyalizmin ise her zaman geçerli olan tek ve kaçınılmaz bir sonucu oldu: XVIII. yüzyıldaki sanayi devriminin ardından, emperyalizm hedef aldığı bütün toplumları modern dünya ekonomisiyle bütünleşmeye zorladı. Süreç içinde, ister emperyalist güçlerin bilinçli planının bir sonucu olarak ister bu davetsiz misafirlerin yol açtığı beklenmedik bir sonuç olarak ortaya çıksın, bu toplumlarda modern dünya ekonomisiyle uyumlu yeni ekonomik ve siyasal yapılar ve yeni toplumsal örgütlenme şekilleri doğdu. Başka bir deyişle, Avrupalı emperyalistler nereye ayak basarlarsa bassınlar, artlarında piyasa ekonomileri ve modern devlet yapıları bıraktılar.

Avrupalılar Ortadoğu'nun farklı yerlerinde Ronald Robinson'un sıraladığı metotların (diplomasi, ideolojik ikna, fetih ve doğrudan yönetim, koloni

5 Ronald Robinson, "Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration," *Studies in the Theory of Imperialism*, ed. Roger Owen and Bob Sutcliffe, s. 118–119.

kurma) hepsini bir şekilde kullandılar. Genellikle Ortadoğu'da Avrupa emperyalizmi iki şekilde işledi: 1) Yatırım, kredi sağlama ve nüfuz alanları yaratma yoluyla ekonomik etki kurma ve 2) Kendilerinden daha zayıf ülkeleri kendilerine kapitülasyon hakları vermeye veya Avrupalıların çıkarlarına uygun antlaşmalar imzalamaya zorlayan diplomatik baskı. İran hükümetinin verdiği imtiyazlar birincisine örnek oluştururken, Balta Limanı Antlaşması ikincisine örnektir.

Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde ve İran'da uyguladıkları metotlar birbirine benziyor olsa da, bunların uygulanma sebepleri birbirinden farklıydı. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Uyumu'nun bir parçasıydı ve İngiltere, Fransa ve Rusya ile hiç değilse kâğıt üzerinde aynı egemenlik haklarına sahipti. Gerçi her daim Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini ihlal etmek için bir bahane bulunabiliyordu. Yine de Avrupalı diplomatlar Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa Uyumu'nun diğer üyelerinin eşit statüde olduğu yalanını sürdürüyorlardı. İran'da ise ne İngiltere ne de Rusya "Büyük Oyun"un kurallarını ihmal etmeksizin toprak kazanabilirdi. Ne var ki bu durum Rusya'yı Kafkasya'daki fetihlerine devam etmekten ve sınırlarını İran'a doğru genişletmekten alıkoymuyordu. Her halükarda, bir bütün olarak değerlendirildiğinde Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezine ve İran'a müdahalesi resmî toprak kazanımı şeklinde gerçekleşmiyordu.

Tam da bu noktada iki emperyalizm tipi arasında ayrım yapmanın tam zamanıdır: Gayriresmî ve resmî emperyalizm. Gayriresmî emperyalizm ekonomik nüfuz ve diplomasinin bir sonucu olarak ortaya çıkarken, resmî emperyalizm fetihler, toprak kazanımları ve koloniler kurma gibi eylemlerle gerçeklik kazanır. Gerçi sonuçta her iki emperyalizm tipi de aynı amaca ulaşmak için yola çıkar: Güçlü bir devletin daha zayıf bir devlete siyasal ve/veya ekonomik olarak hâkim olması. Gayriresmî emperyalizm resmî emperyalizme göre bu amaca ulaşmanın daha masrafsız bir yolu olduğu için, emperyalist güçler daha çok bunu tercih ederler. Nitekim aforizma ustaları Ronald Robinson ve John Gallagher bir keresinde emperyal güçlerin deniz aşırı ülkelere yayılırken temel bir kural olarak şu formüle bağlı kaldıklarını yazmışlardı: "Mümkünse gayriresmî, gerekliyse resmî emperyalizm."[6]

Resmî emperyalizmi gerekli kılan üç koşul vardır. Gayriresmî emperyalizm ancak dışarıda gönüllü olarak emperyal güçle işbirliği yapmak isteyen insanlar varsa işleyebilir. Bu insanların emperyal güçle işbirliği yapmalarının sebebi çıkarlarının böyle gerektirmesidir. Bunlar idareciler veya siyasal elitler olabildiği gibi, mahallî tüccarlar veya emperyal gücün merkezinden buraya göçüp de dükkân açan, iş kuran insanlar da olabilir. İçeride işbirliğine istekli insanlar yoksa veya belli sebeplerden dolayı işbirliği sona

6 John Gallagher and Ronald Robinson, "The Imperialism of Free Trade," *The Economic History Review* 6:1 (1953), 13.

ermişse emperyal gücün istediğini almasının tek yolu bu toprakları doğrudan ele geçirmek olur. Emperyal güçlerin resmî emperyalizmi benimsemesinin ikinci sebebi potansiyel Avrupalı rakiplerin kendi çıkarları adına bu topraklara erişmelerini engellemektir. Örneğin, Afrika Kapışması denen şeyin temel sebebi buydu. Son olarak "wild card" faktörü olarak isimlendirebileceğimiz bir sebepten de söz etmek gerekir. Örneğin, İtalya artık büyük güçler arasına girdiğini kanıtlamak ve dışarıda cesur bir maceraya girişerek geçimsiz vatandaşlarını birleştirmek için Kuzey Afrika'da bir toprağa "ihtiyaç" duyduğunda, bu toprak Libya oldu. Düşünün bakalım, Amerika Birleşik Devletleri 1898'de neden bir sabah kalkıp gerileyen İspanyol İmparatorluğu'ndan Filipinleri, Porto Riko'yı ve Guam'ı çekip almak zorunda kaldı?

Ortadoğu'da resmî emperyalizm çeşitli şekiller aldı. İngilizler 1882'de Mısır'ı işgal ettilerse de burayı bir koloni haline getirmek veya İngiltere'ye bağlamak yoluna gitmediler. Fransa ve İtalya ise Kuzey Afrika'da ele geçirdikleri toprakları (Cezayir ve Libya) ilhak ettiler ve buraları Avrupalıların yerleşimine açtılar. Bununla birlikte, ilginç bir şekilde bütün Ortadoğu'da tek resmî koloni, Arap Yarımadası'nın güney ucunda bir mahallî hükümdarın 1838'de İngilizlere teslim ettiği Aden'di. Ertesi yıl İngiltere Hindistan yolu üzerindeki korsanlık faaliyetlerine son vermek amacıyla buraya deniz piyadelerini indirdi ve daha sonra Aden'i İngiltere'nin bir kömür ikmal istasyonu haline getirdi. Diğer komşu ülkelerle birlikte Aden de 1967'de bağımsızlığını kazandı ve 1990'da Kuzey Yemen ile birleşerek Yemen Cumhuriyeti'nin bir parçası oldu.

Ortadoğu'da resmî ve gayriresmî emperyalizme ek olarak Avrupalıların başvurdukları üçüncü bir yol daha vardı. Bu iki emperyal hâkimiyet biçiminin orta yolu denebilecek bu idare şekli protektora veya himaye idi. Avrupalılar, aralarındaki rekabet hiç kimsenin resmî bir sömürge kurmasına izin vermiyorsa veya bir ülkeyi resmen sömürgeleştirmenin maliyetlerine katlanmadan da amaçlarına ulaşabiliyorlarsa (nitekim yine Robinson ve Gallagher "en ucuza" mâl edilmediği sürece emperyalizmin kıymetinin olmadığını söylerler) protektora kurma yoluna gidiyorlardı. Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu'nun uç bölgelerinde protektora denilen bağımlı devletler kurdular.

Fransa'nın ve İspanya'nın Kuzey Afrika'daki bağımlı devletlerini dördüncü bölümde ele aldık. Ancak İngilizler de Körfez'de bağımlı devletler kurdular. Burada da esas amaçları korsanlığı engelleyerek ve mahallî idarecilerle özel bağımlılık ilişkileri tesis ederek Hindistan yolunu korumaktı. İngilizler bu amaca ulaşmak için belli bir bölgedeki önde gelen aileleri toplayarak aralarından birer yönetici hanedan oluşturdu. Talihli aileler, karşılık olarak sadakatten başka bir şey istemeyen İngilizlere haliyle minnettar kaldılar. Böylelikle İngiltere Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'ni (Körfez'de yer alan bu sonuncusunun ismi bir antlaşmayla "denizlerde daimi ateşkes" taahhüdünde

bulunduğu için, "Ateşkes Devletleri" idi, bağımsızlığını kazandığı 1971 tarihinden sonra Birleşik Arap Emirlikleri oldu) halen yönetmekte olan hanedanlar tesis etmiş oldular. Ayrıca Bahreyn'i yönetenleri tanıdılar ve onları da himayelerine aldılar. Umman'da da aynı şeyi yapmakla birlikte burada bir protektora kurmadılar. Körfezde niye bu kadar çok krallık (tam altı tane) olduğunu merak ediyorsanız, bunun sebebi ne petrol, ne gelenek, ne de Arapların tabiatları gereği patriyarkal liderlerin peşinden gitmeleridir. Tek sebep bütün bu devletleri İngiliz emperyalizminin kurup hepsine garantörlük etmiş olmasıdır. (Bunları daha sonra ABD devralmıştır.)

Bu bölümün geri kalanında bölgedeki emperyalizme ilişkin üç vaka incelemesi yapacağız. Bu üçünün seçilmesinin sebebi, sırasıyla Avrupa emperyalizminin sömürgeleştirilmiş yerleri dünya ekonomisine nasıl entegre ettiğini, dışarıya Avrupa tipi kurumları nasıl naklettiğini ve buralarda yaşayan insanlar arasındaki siyasal ve kültürel ilişkileri nasıl dönüştürdüğünü göstermeleridir. Bu üç vaka Cezayir, Mısır ve Lübnan'da yaşanmıştır.

CEZAYİR: BİR YERLEŞİMCİ PLANTASYON KOLONİSİ

XIX. yüzyılda Cezayir bir Osmanlı toprağından Fransız toprağına dönüştü. Fransızların 1830'da bir filo göndermelerinden önce Cezayir Osmanlı İmparatorluğu içinde fiilen özerk bir ülkeydi. Dayı denilen ve Cezayirliler tarafından seçilen Osmanlı valileri tarafından yönetiliyordu. Osmanlı dönemi boyunca genellikle Cezayir'in temel gelir kaynağı korsanlığa dayanıyordu. Ne var ki XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Akdeniz korsanlığı daha güzel günler görmüştü. Zamanla Avrupa devletleri güçlerini denizlerde de gösterme konusunda oldukça mahir hale gelmekle kalmamış, korsanlar ve ve Kuzey Afrikalı hamileri tarafından toplanan fiilî haraçlar konusunda da gitgide daha hoşgörüsüz olmuşlardı.

Hırsızlıktan, esirler karşılığında istenen fidyelerden ve tüccarlarının güvenliğini sağlamak isteyen Avrupalı devletlere verilen koruma hizmetlerinden elde edilen gelirler azaldıkça, dayının otoritesi de zayıfladı. Aşağı yukarı aynı sıralarda Fransızlar yeni bir Akdeniz stratejisi benimsedi. Napolyon'un Mısır seferinin ardındaki strateji de aynıydı. Aslına bakılırsa Napolyon, neredeyse on yıl önce ölmüş olmasına karşın, sadece Mısır'ın istila ve işgalinden değil Cezayir'in Fransızlar tarafından işgal edilip sömürgeleştirilmesinden de sorumluydu. Fransız kuvvetleri Mısır'dayken Cezayir'den tahıl satın almıştı ve Fransızların Cezayir'e borcu on yıllar boyunca iki hükümet arasındaki ilişkilerin bamteli olarak kaldı. Fransızların borcuyla ilgili müzakerelerin en meşakkatli olanlarından birinde, çileden çıkan Cezayir dayısı Fransız elçisine sineklikle vurdu. Fransız hükümeti bu meşhur "sineklik vakası"ndan faydalanarak Cezayir'e karşı bir deniz seferi düzenledi. Fransızlar önce denizden abluka uyguladılar, ardından 1830'da Cezayir'in başkentini

işgal ettiler. 1848'de de Cezayir'i üç Fransız vilayetini (*département*) kapsayacak şekilde Fransa'nın bir parçası haline getirdiler. Fransız hükümetinin gözünde Cezayir, en az Paris kadar Fransa'nın bir parçasıydı. Yüz yıl boyunca da böyle olmaya devam etti.

Cezayir'deki Fransız emperyalizmi Ortadoğu'da pek rastlanmayan bir şekil aldı. Fransız hâkimiyeti döneminde Avrupa'dan gelen insanlar Cezayir'e yerleştiler ve bir plantasyon ekonomisi kurdular. Yerleşimciler Cezayir'e hem politik hem de ekonomik sebeplerle geldiler. Fransız hükümeti Cezayir'i 1848'deki Fransız Devrimi ve 1871'de Paris Komünü başta olmak üzere devlete karşı mücadele eden muhalifleri gönderebileceği uygun bir yer olarak kullandı. Ancak sadece politik muhaliflerle bir yerleşimci ekonomisi kurmak elbette ki mümkün değildi. XIX. yüzyıl boyunca güney Avrupa'nın nüfusu kaynaklardan daha hızlı büyüdü ve bu durum yoksulluğun yaygınlaşmasına yol açtı. Bölgedeki insanların çoğu yurtdışına gitti. Örneğin, çok sayıda güney İtalyalı Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. Diğerleriyse (aralarında sadece Fransızlar değil, İtalyanlar ve İspanyollar da vardı) Cezayir'e gittiler.

Lordlarının uzanamayacağı topraklarda yeni bir başlangıç yapmak isteyen yoksul köylülerin yanı sıra, güney Avrupalı işçi ve zanaatkârlar da iş bulma umuduyla Cezayir'e göç ettiler. Cezayir'de sömürgecilerin ileri karakolları XIX. yüzyıl boyunca Avrupalılara bol kazançlı yatırım imkânları sağladığı için ülkede istihdam ümidi de fazlaydı. Risk yüksek ve likidite (yani tedavülde olan para miktarı) düşük olduğundan, Avrupalı yatırımcıların büyük kazançlar elde edebilme ihtimali yüksekti. Para, sömürge ekonomileriyle ilişkili liman, yol, telgraf hattı ve benzeri şeyler inşa eden şirketlere akıyordu. Cezayir'in demiryolu sistemi de Fransa'nın demiryolu sistemiyle aşağı yukarı aynı sıralarda 1857'de inşa edildi. Bütün bu projeler sömürgecilere Cezayir'de ihracata yönelik tarım yapabilecekleri yeni araziler açma, ürettikleri ürünleri hızla Avrupa pazarına yollama ve kırsal kesimin en ücra köşeleri üzerinde bile denetim kurabilme imkânı sağladı. Bu projelerin yürütülmesi vasıflı veya en azından yarı vasıflı işçi gerektiriyordu. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Cezayir'de yaklaşık yedi yüz bin Avrupalı yerleşimci vardı ve bunların büyük bir çoğunluğu Cezayir'de doğmuştu. Cezayir'in politik ve ekonomik kurumlarına beş milyon Müslüman Cezayirliden ziyade bu yedi yüz bin Avrupalı yerleşimci hâkimdi.

Fransız hükümeti bu yerleşimcilere yaşayacak yer temin etmek ve Avrupa sermayesini Cezayir'e çekmek için dinî vakıflara, dayının mülkiyetindeki arazilere, göçebeler tarafından kullanılan otlaklara ve şehirlerdeki terk edilmiş mülklere el koydu. Daha önce Avrupalı olmayan Cezayirlilerin elinde bulunan araziler Avrupalı spekülatör ve girişimcilerin eline geçti. Bunlar da bu arazileri tahıl, pamuk (bilhassa Amerikan İç Savaşı sırasında), tütün, hatta çiçek gibi ihracata yönelik ürünlerin yetiştirildiği büyük plantasyonlara dönüştürdüler.

Fransa'da asma köklerini yiyen bir parazitin neredeyse bütün şarap endüstrisini kırıp geçirdiği 1870'lerde, Cezayir'deki arazileri elinde bulunduran spekülatör ve girişimciler bu durumdan faydalanarak büyük kazançlar elde etmek üzere üzüm yetiştirilen arazileri genişletmeye başladılar. 1914'e gelindiğinde Cezayir'in üçte biri şarap olmuştu. Plantasyon sisteminin yayılması Avrupa kökenli küçük toprak sahiplerinin arazilerinin zorla ellerinden alınmasına yol açtı. Ayrıca plantasyon sahipleri Cezayir'in yerlilerini de düşük ücretle mevsimlik işçi olarak çalıştırmaya başladılar. Topraksız kalan veya ellerindeki küçük toprak parçasıyla artık geçinmesi mümkün olmayan köylüler şehirlere göç ettiler ve burada ya gündelik işlerde çalıştılar ya da işsizler ordusuna katıldılar. Kısacası Cezayir'deki Fransız emperyalizmi piyasa ilişkilerinin yayılmasına, kırsal yaşamın bozulmasına, kasaba ve şehir nüfusunun artmasına yol açtı.

Cezayir'in Fransız politik ve ekonomik sistemiyle bütünleşmesinin 1830'da hiçbir Fransız devlet adamının öngöremeyeceği başka sonuçları da oldu. Fransız sömürgeciliği, kendi faaliyetlerini medenileştirme misyonu (*mission civilisatrice*) dedikleri şeyle, yani cahil yerlilere medeniyet götürdükleri iddiasıyla meşrulaştırması açısından diğer sömürgeciliklere benziyordu. Ancak bu iddiaya karşın Avrupalı yerleşimciler ve onların soyundan gelenler hiçbir Müslüman Cezayirlinin rüyasında bile göremeyeceği vatandaşlık haklarına sahipti. Sonraki bölümlerden birinde tartışacağımız gibi, Cezayir'in "medeni dünya" ile bütünleşmesi, yani gerçekte Cezayir'in modern dünya ekonomik ve politik sistemine entegre olması, Cezayir milliyetçiliğinin mümkün hale gelmesine yol açtı. Avrupalı Fransız vatandaşlarıyla Cezayirliler arasındaki ırk, dil veya din temelli ayrım ise Cezayir milliyetçiliğinin doğuşunu kuvvetle muhtemel hale getirdi.

Bu ihtimal 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle daha da kuvvetlendi. Savaş sırasında Fransız sanayi işçileri askere çağrıldı. Onların yerine yetmiş altı bin Cezayirli fabrikalarda çalışmak üzere Fransa'ya gitti. 1950'ye gelindiğinde Fransa'daki Cezayirlilerin sayısı altı yüz bini aşmıştı. Keza 173 bin Cezayirli Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransız ordusunda savaştı. (Bunların yirmi beş bini öldü.) Avrupa'daki Cezayirlilerin bir kısmı, siyasal eylemcileri eğiten ve onlara en son siyasal örgütlenme ve ajitasyon tekniklerini öğreten sendikalara, komünist örgütlere ve göçmen derneklerine katıldılar. 1920'lerden itibaren Fransa'daki göçebe işçiler ve Cezayir'deki eski göçebe işçiler örgütlenerek Cezayir'in bağımsızlığını talep etmeye başladılar. 1954 ile 1962 yılları arasında Cezayirliler FLN (*Front de libération nationale*, Milli Kurtuluş Cephesi) öncülüğünde Fransa'ya karşı son derece kanlı bir bağımsızlık mücadelesi gerçekleştirdiler. Bu mücadelede bir milyondan fazla Cezayirli öldü. Bugün Cezayir'i halen FLN yönetmektedir. Uzunca bir dönem FLN iktidarına karşı meydan okuyan pek bir güç çıkmamıştı.

Ancak 1992 yılında seçimleri İslâmcı muhalefet kazandı. FLN sonuçları tanımayınca Cezayir bir kez daha savaşa sürüklendi.

Cezayir'in dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin ekonomik ve sosyal sonuçlarının yanı sıra başka birtakım sebepler nedeniyle de Cezayir örneği önemlidir. Cezayir'de tecrübe kazanan Fransız idarecileri, Lübnan ve Suriye başta olmak üzere Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra üzerinde hâkimiyet kurduğu Ortadoğu ülkelerinde bilirkişi olarak hizmet ettiler. (Hindistan da İngilizler için benzer bir rol oynadı. Mısır, Irak ve diğer Ortadoğu ülkelerindeki birçok İngiliz idareci ilk deneyimini Hindistan'da yaşamıştı.) Cezayir Ortadoğu'daki daha az başarılı olan ikinci yerleşimci-plantasyon kolonisi deneyimine de model oluşturdu. Cezayir modelini taklit etmeye çalışan Fransız sermayedar ve hayırsever Baron Edmund de Rothschild 1882'den itibaren Filistin'de yerleşimci-plantasyon kolonilerini finanse etti. Rothschild Avrupalı Yahudileri Filistin'e göç ederek plantasyonlar kurmaya ve turunçgil, badem ve bilhassa şaraplık üzüm yetiştirmeye teşvik ediyordu. (Her ne kadar Rothshild bu iş için Cezayir'de tecrübe kazanmış idareciler ithal etse de, Levanten şarabından bir kez tadan herkes bu projenin başarısız oluşuna şükretmekten başka bir şey yapamaz.) 1900 yılına gelindiğinde Rothschild bu denemeye olan hevesini kaybederek desteğini çekmiş, birkaç yıl sonra da Yahudi tarım işçilerinin yaklaşık üçte ikisi Filistin'i terk etmişlerdi. Bir sonraki yüzyılda Filistin'e Yahudi göçü artsa da, Filistin'de Yahudi ve Arap işgücünü bütünleştirecek bir plantasyon sistemi kurmaya bir daha girişilmedi.

Cezayir yerleşimci-plantasyon kolonilerinden başka şeylere de model oluşturdu. 1950'ler ve 60'lar boyunca Cezayir bağımsızlık mücadelesi dünya çapındaki diğer devrimci mücadeleler için bir toparlanma noktası ve model haline geldi. Örneğin, 1963 yılında Malcolm X Afro-Amerikalı bir dinleyici topluluğu önünde Cezayir hakkında şunları söylemekteydi:

> Cezayirliler devrimciydiler ve kendi topraklarını istediler. Fransızlar onlara Fransa'yla bütünleşmeyi teklif etti. Cezayirliler 'Fransa'nın canı cehenneme', dediler, 'bize biraz Fransa değil biraz toprak gerek' ve kanlı bir mücadeleye giriştiler... Devrim artık Asya'da, devrim Afrika'da ve beyaz adam çığlık çığlığa, çünkü devrimin Latin Amerika'da olduğunu görüyor. Peki ya siz gerçek bir devrimin ne olduğunu öğrendiğinizde size nasıl tepki göstereceğini sanıyorsunuz?[7]

Cezayir'in bağımsızlık mücadelesi "Üçüncü Dünya" olarak bilinen coğrafyadaki devrimci mücadelelere model oluştursa da, bu mirasın olumsuz tarafları da yok değildi. Cezayir'in bağımsızlık mücadelesi gerçekten de yabancı güçleri Cezayir'den çıkarmayı başarmıştı. (Gerçi FLN kaybetmiş olsaydı, bu yabancı güçler "yabancı" olarak görülmeyecek ve bugün ulusal kurtuluş mücadelesi olarak adlandırılan şey bir Fransız iç savaşı olarak

7 http://www.americanrhetoric.com/speeches/mal-colmxgrassroots.htm.

adlandırılacaktı.) Ancak ne pahasına? Cezayir savaşı Cezayir'in siyasal kültürünü kabalaştırdı. Filistin Kurtuluş Örgütü başta olmak üzere, bağımsızlığın namlunun ucunda olduğuna inanan diğer bağımsızlık hareketleri "silahlı mücadele kültü"nü Cezayirlilerden aldılar. Bu söylem savaşçıları (yani halkın kurtarıcılarını) yüceltirken halkın büyük çoğunluğunu bir kenara itti ve ulus inşa süreci için gerekli olan gündelik ön çalışmalara katılmalarını engelledi. Bunun Cezayir ve başka yerlerdeki sonucu beklendiği gibi oldu. Bugüne dek, Cezayir'de halkın "*le pouvoir*" dediği iktidar, ordunun ve ordu tarafından seçilen ve ipleri elinde tutan küçük bir güç simsarları grubunun elinde kaldı. Şu an liderleri devrimci üniformalarını çıkarıp takım elbise giymiş olan Filistin'in en büyük gerilla örgütü durumundaki el-Fetih'in de, idare ettiği Batı Şeria'da aynısını yapıyor olması, yani halkın büyük çoğunluğunun burada da iktidardaki küçük grubun aldığı kararları dışarıdan seyretmesi bir tesadüf değildir.

İleriki bölümlerde Ortadoğu'daki devrimci tecrübenin bu hüzünlü tarihini ayrıca ele alacağız.

MISIR: İFLAS VE İŞGAL

Şayet Cezayir sömürgecilik olarak emperyalizme örnek oluşturuyorsa, Mısır da farklı bir emperyalizm türüne, işgal yönetimi olarak emperyalizme örnek oluşturmaktadır. İngiliz idarecileri İngiliz askerlerinin koruyucu bakışları altında Mısır'ın işlerinin büyük kısmını idare etmelerine karşın, Mısır hiçbir zaman geniş kapsamlı bir nüfus transferine sahne olmadı. Keza İngiltere Mısır'ı Kanada ve Hindistan gibi resmen imparatorluğun bir parçası haline de getirmedi. Mısır Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar resmen Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olarak kaldı.

İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesine yol açan olaylar silsilesi yine pamukla başlar. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Amerikan İç Savaşı'ndan sonra pamuğun fiyatı dibe vurdu. Pamuk piyasasına ikinci darbe, birkaç yıl sonra 1873 ekonomik çöküşüyle birlikte geldi. Pamuğun fiyatının yüksek olmaya devam edeceğini uman Mısır hükümeti, üretimin ıslahı yönündeki çalışmalarını ve çoğu kez de ölçüsüz harcamalarını finanse etmek amacıyla dışarıya aşırı derecede borçlanmıştı. 1876'da artık borçlarını ödeyemez duruma gelen hükümet iflas ettiğini bildirdi. Buna cevaben İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya ve daha sonra Rusya hükümetleri Mısır'da yatırım yapmış olan vatandaşlarının yardımına koştu. Avrupa hükümetleri tek amacı Mısır'ın borçlarını geri ödemesini sağlamak olan ve bu amaçla ülkenin çeşitli gelir kaynaklarını denetim altına alan Caisse de la Dette adlı bir teşkilat kurdular. (Aynı amaçlarla Osmanlı İmparatorluğu'nun iflasının ardından da Düyun-ı Umumiye adlı benzer bir teşkilat kuracaklardı.) Teşkilatın idarecileri Mısır'ın

gelir kaynaklarının yüzde 50'sine doğrudan hükmettiler. 1880 tarihli Tasfiye Kanunu borç geri ödemelerini düzene koydu. Kanuna göre Caisse de la Dette demiryolları, telgraf hatları ve İskenderiye limanından elde edilen net kazancın tamamını Mısır'ın borç geri ödemelerine tahsis edecekti. Ayrıca kanun gümrüklerden ve tütüne konan ithalat vergilerinden elde edilen kazancın tamamını teşkilata devrediyor ve dört Mısır vilayetinin bütün vergi gelirlerini Mısır hükümetinin elinden alıyordu. Son olarak teşkilat daha önce kaldırılmış olan toprak vergilerinin yeniden yürürlüğüe konmasını talep etmişti. Teşkilatın faaliyetleri, aniden yükselen vergilerden rahatsız olan toprak sahiplerini, hükümetin bütçedeki kısıntılarından zarar gören subayları ve yabancıların denetimi altına bu kadar girmeyi hazmedemeyen dinî, ticari ve siyasi elitleri son derece öfkelendirdi.

Ordu içindeki birçok askerin başka rahatsızlıkları da vardı. Osmanlı yönetiminin ilk yıllarından XIX. yüzyılın büyük bir kısmına kadar Mısır toplumunun en üst tabakasını Türkçe konuşan bir elit işgal etti. XIX. yüzyıl başlarında mevcudu on bini bulmayan bu elit, kültür ve dış görüşünüş açısından tam anlamıyla Osmanlı'ydı. Hatırlanacağı üzere Osmanlı Arnavutluk'undan çağrılan Mehmet Ali Paşa Arapça konuşamıyor ve diğer Osmanlı mahallî eşrafıyla çok benzer şekilde hareket ediyordu. Yani tıpkı onlar gibi kendisine imparatorluktan ayrı bir kader çizmeye çalışmak yerine, imparatorluk içinde ayrıcalıklı bir konum elde etmeye çalışıyordu. XIX. yüzyıl boyunca yönetici elitle halk arasındaki mesafe gitgide kapandı. Mısır'daki askerî ve siyasi elitler gitgide Arapça konuşmaya ve Mısır'ın yerli sakinleriyle evlenmeye başladılar. Zamanla bu yerli Mısırlılar, daha önce Osmanlı elitlerin tekelinde olan askerî ve siyasi bürokrasiye sızdılar. Yine de Mısır toplumunda çoğu kişi tarafından hissedilen ayrımcılık insanları incitmekteydi ve Arap oldukları için yükselişlerinin engellendiğini düşünen subaylar artık bu konuda bir şeyler yapabilecek bir konuma sahipti. 1881 yılında ordu Albay Ahmet Urâbî liderliğinde kazan kaldırdı. Urâbî İsyanı yabancı müdahale ve sosyal ayrımcılığın Mısır toplumunda açtığı yaralara parmak basmış ve onları iyice görünür kılmıştı. Urâbî iktidarı ele geçirmeyi başardı ve Mısır'ı geleceği kesin olan Avrupa saldırısından koruyacak hazırlıklara başladı.

Gerçekten de Avrupa saldırısı beklendiği gibi çok geçmeden geldi. Tarihçiler İngilizlerin Mısır'ı istila ve işgal etmelerinin kesin sebepleri konusunda ihtilaf halindedir. Bazıları bunun sebebini İngilizlerin Süveyş Kanalı konusundaki kaygılarına bağlarlar. Gerçekten de İngilizler Hindistan'daki çıkarlarının korunması açısından Süveyş Kanalı'nı o kadar önemli buluyorlardı ki 1875'te iflasın eşiğindeki Mısır hükümetinden muazzam miktarda kanal hissesi satın almışlardı. Görünüşe bakılırsa, Süveyş Kanalı'nın çoğu hissesi Fransızların elinde olmasına karşın, tasası en çok İngilizlere kalıyordu. Ayrıca İngilizler Mısırlıların borçlarını geri ödeyememesinden de

korkuyorlardı. Zira bu borçların yüzde 25'i İngiliz yatırımcılarından alınmıştı. Ayrıca bilhassa Mısır'da yaşayan Avrupalılar Hıristiyanlara yönelik katliamlardan bahseden abartılı raporlar göndermeye başladıklarından, İngilizler Doğu Akdeniz'de istikrarsızlıktan da çekiniyorlardı. Muhtemelen bütün bu sebepler bir araya gelerek İngiliz istila ve işgaline yol açtılar. Sonuçta İngiltere Mısır'a küçük bir filo gönderdi ve burada kırk beş yıl sürecek bir işgal yönetimi kurdu.

İngiltere Mısır'a girer girmez, hâkimiyetini hem askerî hem siyasi araçlarla pekiştirdi. İngiliz işgal kuvvetleri Mısır'ın nüfusuyla kıyaslandığında küçük olsa da, bu birlikler mevcudiyetiyle Mısırlılara İngiltere'nin bölgedeki gücünü hatırlattı. İngiltere Mehmet Ali zamanından beri Mısırlıların gururu olan Mısır ordusunu terhis etmese de, orduyu küçülttü ve komuta kademelerine İngiliz subaylar yerleştirdi. Ayrıca İngilizler Mısır üzerindeki siyasal denetimlerini bir mahallî idare aracılığıyla da pekiştirdiler. Kâğıt üzerinde elbette ki Mısır'ı hâlâ Osmanlılar yönetiyor, hıdivleri onlar tayin ediyordu. Gerçekteyse Mısır'daki en etkili siyasi şahıs, İngiliz başkonsolosuydu. İngiliz başkonsolosu Earl of Cromer Evelyn Baring (bu zat aynı zamanda meşhur Baring Bankası'nı kuran ailenin bir mensubuydu) İngiliz karşıtı Mısırlı bakanları görevden alarak yerlerine İngilizler tarafından atananları yerleştirdi. Onun Mısırlılara karşı tepeden bakan tavrı, anılarından aldığımız şu pasajda görülebilir:

> Avrupalılar mantıklı düşünen insanlardır, onların olgularla ilgili ifadeleri belirsizlikten uzaktır. Avrupalılar mantık eğitimi almamış olsalar bile doğaları gereği mantıkçı gibi düşünürler, her şeydeki simetriyi severler. Doğaları gereği şüphecidirler ve herhangi bir önermeyi kabul etmeden önce onun kanıtlanmasını talep ederler. Avrupalıların eğitimli zihni bir mekanizmanın parçası gibi çalışır. Aksine, Şarklıların zihinleriyse, tıpkı pitoresk sokakları gibi tamamen simetriden yoksundur. Akıl yürütmeleri çoğunlukla olguların üstünkörü tasvir edilmesinden ibarettir. Kadim Araplar her ne kadar diyalektik biliminde bir şekilde yüksek bir düzeye ulaşmış olsalar da, onların torunları tuhaf bir şekilde mantıklı düşünme becerisinden yoksundur. Herhangi bir basit öncülden en bariz sonuçları çıkarmaktan bile çoğu zaman acizdirler. Sıradan bir Mısırlıdan herhangi bir olguyla ilgili basit, açık ve net bir ifade elde etmeye çalışın. Yaptığı açıklama genellikle uzun ve berraklıktan yoksun olacaktır.

Cromer'in bu satırları yazdığı 1908 yılında İngilizler dinî vakıflarla ilgilenen bir bakanlık dışında bütün bakanlıkları elinde bulunduruyordu. Mısırlılar yüksek idari makamların sadece yüzde 28'ine sahiptiler.

İngilizler Mısır'ı işgal altında bulundurdukları süre boyunca İngiltere veya Hindistan'daki tecrübelerini model alan politikalar uyguladılar. İngiltere'deki

reformcuların temel meselesinin belediye reformu olduğu ve Hindistan'da belediye reformu tam da uygulanmaya başladığı sırada, Mısır'daki İngiliz idareciler vergi toplamakla ve kamu hizmetleriyle görevli belediye teşkilatları kurdular. Beş yıl sonra Hindistan'ın Pencap bölgesindeki sömürge yönetimi tefecilerin çiftçilerin topraklarına el koymasını engelleyen bir yasa çıkarttı. Mısır'daki işgal yönetimi de hemen aynısını yaptı. Hıdivlerin birçok savunmaya yönelik kalkınma politikalarında olduğu gibi, *Five Feddan Law* denilen bu kanunun da öngörülemeyen sonuçları oldu. Kanun, tefecilerin beş feddan (bir feddan aşağı yukarı bir İngiliz dönümüydü = 4047 m^2) ve daha az toprağı olan çiftçilerden borçlarına karşılık olarak arazi rehin almalarını yasaklıyordu. Kanunun amacı çiftçilerin topraklarını vicdansız tefecilere kaybetmelerine engel olmaktı. Ne var ki tefeciler kanun kapsamına giren çiftçilere kredi açmayı reddettiler. Tohum alacak para bulamayan küçük toprak sahibi çiftçiler, bu kanun yüzünden daha da beter bir duruma düştüler.

İngiliz işgalinin uzun dönemli ekonomik etkileri de oldu. İngilizler kendi tekstil endüstrilerini beslemek amacıyla Mısır'da pamuk üretimini teşvik ettiler ve üretilen pamuğun nakliye ve satışını hızlandıracak altyapı yatırımlarında bulundular. İngiliz işgalinden Birinci Dünya Savaşı'nın başlarına kadar yaklaşık bir milyon akre arazi üretime açıldı ve dört bin kilometreden fazla ray döşendi. İngilizler aynı zamanda Mısırlıların kendileriyle rekabet

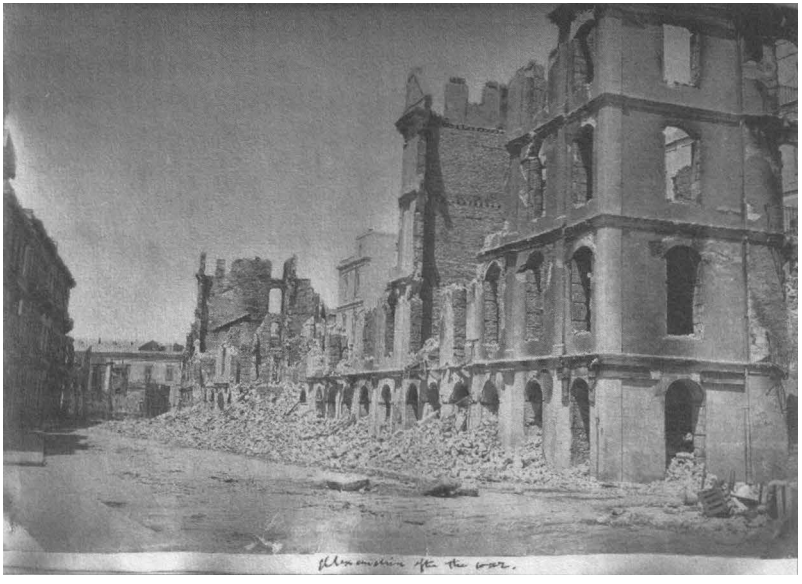

İngilizlerin 1882'deki Mısır işgali İskenderiye Limanı'nın topa tutulmasıyla başladı. Bu sayfada İskenderiye'nin bombardımandan önceki hali görülüyor.
(Kaynak: Chicago Üniversitesi Kütüphanesi)

edebilecek bir tekstil endüstrisi kurmalarını engellemek için ellerinden geleni yaptılar. Örneğin, Mısırlı işadamları Cromer'e yabancı rekabetten âzâde bir şekilde kendi tekstil endüstrilerini kurabilmeleri için ithal giyim ürünlerine gümrük vergisi konulmasına izin vermesi konusunda adeta yalvardılar. Ancak Cromer İngiltere ile sömürgeleri arasında serbest ticaret ilkesinden vazgeçilemeyeceği gerekçesiyle bu talepleri müzakere bile etmeden reddetti. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Mısır'daki siyasi ve ekonomik elitler İngiliz idaresi devam ettikçe Mısır'ın tam anlamıyla ekonomik kalkınma sağlamasının mümkün olmayacağını kesin olarak öğrenmişlerdi.

İngilizler Mısır endüstrisinin gelişmesini esasen kendi sanayicilerinin çıkarlarını korumak için engelleseler de, tek sebep bu değildi. Birçok İngiliz devlet adamı Mısır'da yaşanacak bir hızlı ekonomik kalkınmanın ülkedeki sükûneti bozacağına ve İngilizlerin Mısır'daki pozisyonuna tehdit oluşturacağına inanıyordu. XIX. ve XX. yüzyılın İngiliz emperyalizmi ekonomik kalkınmanın sosyal karmaşa, sosyal karmaşanın da isyanı beraberinde getireceğini düşünmek hususunda yalnız değildi. 1978-1979 İran Devrimi'nden sonra, birçok Amerikalı fikir adamı da, bu devrimci kalkışmanın sabık rejimin gerçekleştirdiği hızlı ekonomik kalkınmadan kaynaklandığını ileri sürecekti.

Bu akıl yürütme ne kadar tek boyutlu olursa olsun, İngiltere'nin Mısır'da kargaşa ve isyan çıkmasından duyduğu korku, bir iktisatçının Mısır'ın asimetrik kalkınması dediği şeye yol açtı. İngiliz işgalinin başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar Mısır ekonomisi bir şekilde

Bombardıman sonrası İskenderiye'den bir görünüm.
(Kaynak: Hume Family Collection, The University of Queensland, Australia)

Mısır'da İngiliz emperyalizminin uzun vadeli sonuçları oldu.
Piramitlerin altında emperyalizme karşı mücadele eden çocuklar. 1960 civarı.
(Kaynak: Fondation Arabe pour l'image, Beirut)

büyüdü. Ancak bu büyüme sürdürülemezdi. Çünkü eğitim ve sanayi yatırımları bu ekonomik büyümenin gerisinde kalıyordu. Nitekim Mısır'da kişi başına gelir XX. yüzyılın ilk yarısı boyunca fiilen azaldı. Yatırımcılar -genellikle Avrupalılar ve Mısır'da yaşayan "yabancılar" (Yunan, Yahudi ve Suriyeliler)- paralarını ekonominin yüksek kazançlar vadeden alanlarına yatırdılar. Bu alanların sürdürülebilir, bağımsız ekonomik kalkınmayı destekleyecek alanlar olması şart değildi. Örneğin, Mısır'da demiryolları ve şehir tramvayları vardı. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında bile Mısırlılar sadece altmış sekiz devlet okuluna sahipti ve devlet bütçesinden eğitime ayrılan pay yüzde 1'i geçmiyordu. Bu hiç de tesadüf değildi. İngilizler orta ve yüksek öğretimi kasıtlı olarak sadece ekonomi içinde özümsenecek dar bir grupla sınırlı tutuyorlar, böylelikle muhalif aydınlardan oluşan bir sınıfın doğmasına engel olacaklarını düşünüyorlardı.

Ne var ki İngilizler bu konuda ancak kısmî bir başarı elde edebildiler. Çünkü Mısır'daki muhalif aydınlar örgütlenmeye devam ederek Arap dünyasındaki ilk modern milliyetçi partileri kurdular. Tıpkı Cezayir'de olduğu gibi Mısır'da da milliyetçiliğin doğuşuna sebep olan etken bizatihi emperyalistlerin ülkedeki mevcudiyetiydi. İngilizler kendilerinden önceki hıdivlerin icraatlarına yaslanarak Mısırlıları ortak bir pazar içinde ortak faaliyetler içine soktular. Bu durum Mısırlılar arasında bir milli cemaat oluşturma hissi

uyandırdı. Ayrıca İngilizlerin Mısır'daki varlığı Mısır halkının karşısında seferber olabileceği apaçık bir hedef sağladı. Bu yüzden Mısır milli hareketi Osmanlı topraklarının geri kalanındaki milliyetçi hareketlerden farklı bir yörünge izledi. Zaman içinde bu farklılık ayrı bir ülke kimliği olarak Mısırlı kimliğinin doğmasını ve bu kimliğin kökenini antik çağa kadar götüren bir ulusal mitin yaygınlaşmasını sağlayacaktı.

CEBEL-İ LÜBNAN: ASKERÎ VE SİYASÎ MÜDAHALE

Buraya kadar resmî emperyalizmin iki örneğini ve bunların sonuçlarını tartıştık. Şimdiyse, en az diğeri kadar mütecaviz, ancak çağdaş bir terim kullanırsak kara kuvvetlerini muharebe alanına sokacak kadar da müdahaleci olmayan bir emperyalizm çeşidi olarak sıra gayriresmî emperyalizmde.

Avrupalı güçler Cebel-i Lübnan'ı idari olarak yeniden yapılandırdılar ve buradaki özerk yönetimin garantörlüğünü üstlendiler. Avrupalı devletler Mârûnî Hıristiyanları Müslüman ve Dürzî komşuları karşısında zor duruma düşüren mezhepler arası çatışmaya bir son vermek üzere Cebel-i Lübnan'a müdahale ettiler. Mârûnîler Papa'nın otoritesini kabul etmekle birlikte kendi geleneklerini sürdüren Katolik Hıristiyanlardır. Dürzîler ise ana akım İslâm'dan XI. yüzyılda ayrılmış bir mezheptir. Her iki grup da Cebel-i Lübnan'da yaşamaktadır. Ne var ki Avrupa'nın müdahalesinden sonra, bu iki grubu birbirinden ayıran farklılıklar tam anlamıyla kemikleşmiştir.

Mezhepçilik çok dinli bir ortamda benimsenen din veya mezhebin kolektif kimliğin temeli haline gelmesi durumudur. Mezhep kimlikleri başlangıçtan beri var olan ve önceden takdir edilmiş şeyler değildir. Dinî bir topluluk başka bir dinî topluluk, sömürgeci bir güç veya devlet tarafından diğerlerinden farklı muamele görmeye başladığında, siyasal koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkarlar. Mezhepçilik milliyetçilikten de farklıdır. Milliyetçiliğin hedefi egemenliktir. Mezhepçilerinse bağımsızlık gibi bir talepleri yoktur. Mezhepçiler sadece özerklik ve hak isterler. Bağımsızlık istediklerindeyse artık milliyetçi olmuşlardır.

Cebel-i Lübnan'da yaşanan mezhep kavgası modern bir fenomendir. Bu, modern çağ öncesinde dinî cemaatler arasında hiçbir çatışma olmadığı anlamına gelmez. Elbette ki vardı. Ancak modern çağda gerek dinî kimliklerin mahiyeti gerekse mezhep kavgasıyla ilgili tartışma konusu olan meseleler önceki döneme göre çok daha farklıdır. Daha önce bahsettiğimiz üzere, Cebel-i Lübnan'da yaşanan mezhep kavgasının kökleri Ortadoğu toplumunun XIX. yüzyılda yaşadığı dönüşümdedir. XIX. yüzyılda yaşanan bu dönüşüm sırasındadır ki, Müslümanlarla azınlıklar arasındaki sınırlar katılaşmaya, bu cemaatlerin sosyal ve ekonomik tarihleri birbirinden ayrılmaya ve dinî kimlikler siyasal iddiaların ifade edildiği başlıca platform haline gelmeye başlamıştır.

Son olarak mezhepçiliğin Ortadoğu'daki dinî grupların olağan tercihi olduğu düşünülmemelidir. Mezhepçilik, siyasete yön verenler siyasal amaçlarına ulaşmak için mezhep ayrımlarından faydalanmak istendiğinde ortaya çıkar. Mezhepçilikten faydalananlar devletler de olabilir (örneğin, şu an Suudiler ve İranlılar bu oyunda bilhassa mahirdiler) kazanma hırsıyla yanıp tutuşan siyasetçiler de. Örneğin, 2011'de Suriye ve Bahreyn'deki ayaklanmalar sonrasında, azınlıktaki dinî grupların hâkim olduğu yönetimler kendi cemaatlerinin sadakatini devam ettirmek için bazı akademisyenlerin "şantaj yoluyla meşruiyet" dedikleri bir şeye başvurdular. Başka bir deyişle, her iki ülkede de rejimler mezhep ve soy bağıyla bir arada durmakta, daha da önemlisi rejim tehdit altına girdiğinde içinden geldikleri dinî toplulukları rejimi korumak üzere gardlarını almaya zorlamaktadır. Bu dinî toplulukların rejime sahip çıkmalarının sebebi rejimle özdeşleşmiş olmaları ve muhalifler iktidara gelirse kendilerinden intikam almalarından korkmalarıdır. Her iki durumda da rejimler mezhepçiliği desteklemekte o kadar ileri gitmişlerdir ki kendi başarısızlıklarından muhalefeti sorumlu tutmaktansa yönetimde olmayan çoğunluk mezhebinin iktidar arzusunu eleştiri konusu yapmaktadırlar. Nitekim Suriye'de rejim kendisiyle desteğini almaya çalıştığı dinî topluluk arasındaki bağları kuvvetlendireceğini gayet iyi bildiği için, mezhepler arasındaki karşılıklı katliamları kasten tetiklemiştir.

Doğu Akdeniz'de mezhepçiliğin yükselmesinin ardında hem ekonomik hem de siyasal sebepler vardı. XIX. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu gitgide dünya ekonomisiyle daha da fazla bütünleşirken, Akdeniz sahil şeridindeki Hıristiyan topluluklarının maddi zenginlikleri gözle görülür biçimde artmaktaydı. Hıristiyan (ve Yahudi) tüccarlar Avrupa ticaretinde aracı rolündeydiler. Çoğunlukla Avrupa dillerini biliyorlardı, dışarıyla temasları vardı ve Avrupalı tüccarlara yerel koşullarla ilgili bilgi sağlayabiliyorlardı. Avrupa devletlerinin konsolosları çoğu zaman bu azınlık tüccarlarına berat adı verilen özel ruhsatlar veriyordu. Berat elde eden tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili devlet arasında akdedilen kapitülasyon antlaşmasının kapsamına girmiş oluyordu. Başka bir deyişle, padişahın tebaası arasında gayrimüslim cemaatlere mensup olan bu azınlık tüccarları Avrupa devletlerinin tüccarlarına verilen aynı ticari ve hukuki haklardan faydalanabiliyorlardı. Daha düşük gümrük vergisi ödedikleri ve belli vergi muafiyetlerinden faydalandıkları için de çoğu zaman Müslüman rakiplerinden daha varlıklı oluyorlardı.

Beratlı denilen bu tüccarların sayısı hiç de azımsanacak düzeyde değildi. XIX. yüzyıl sona ererken, Avusturyalılar 200 bin Osmanlı tebaasına berat vermişti. Aşağı yukarı aynı dönemde Ruslar da bu rakama 120 bin kişi daha ilave etmekteydi. Bunların çoğu Ruslarla aynı dine mensup olan ve "tercüman" kadrosuna dâhil edilen Rumlardı. Dolayısıyla Osmanlı tebaası arasında her yüz kişiden birine Rus ve Avusturya vatandaşlarıyla

aynı haklar verilmekteydi. Bunların dışında İngilizler, Fransızlar, Prusyalılar, hatta Amerikalıların verdikleri de vardı. Her biri kendi azınlığını seçiyor (Fransızlar Mârûnîleri, İngiliz ve Amerikalılar Protestanları) ve onlara kendi vatandaşlarıyla aynı hakların verilmesini sağlıyordu.

Yine de ekonomik kıskançlık Müslümanlarla azınlıklar arasındaki gerilimin niçin XIX. yüzyılda tırmandığını tek başına açıklamaz. Keza bu gerginliğin neden Cebel-i Lübnan gibi nispeten tecrit olmuş bir bölgeyi etkilediği konusunda da tatmin edici bir açıklama sunmaz. Daha tatmin edici bir açıklama için, beşinci bölümde ele alınacak olan Tanzimat ve Islahat fermanlarındaki eşit vatandaşlık vaadine bakmamız gerekir. Yeni Osmanlı politikasının ilan edilmesinden hemen sonra, mahallî eşraf, din adamları, hatta sıradan insanlar, vadedilen siyasal haklar için çeşitli talep ve iddialarda bulunmaya başladılar. Ancak bunu yaparken yepyeni bir yol izlediler. Mahallî eşraf, din adamları, hatta sıradan halk talep ve iddialarını haksızlığa uğramış bir dinî topluluk adına dile getirirlerse Avrupa devletlerinin desteğini kazanabileceklerini ve bu devletler karşısında güçsüz durumda olan Osmanlı hükümetinden belli tavizler koparabileceklerini biliyorlardı. Dinî cemaatlerinin çıkarlarını korumak için harekete geçtiklerini iddia eden bu insanlar, aslında kendi dinî cemaatlerinin diğer dinî cemaatlerden farklı çıkarlara sahip olan ayrı bir toplumsal birim olduğunu söylemiş oluyorlardı. Böylelikle dinî cemaatleri siyasal arenada birbirinin rakibi haline getirdiler.

Dinî bağlılıklarla siyasal kimliğin bileşimi son derece tehlikeli sonuçlar doğurdu. Çeşitli dinî cemaatlerin bir arada yaşadığı yerlerde her tür gurur kırıcı davranışın ve suiistimalin insanlar tarafından dinî cemaatlerine karşı bir saldırı olarak yorumlanması işten bile değildi artık. Ayrıca bu durumdan kendi siyasi amaçları için yararlanmaya can atan bir sürü lider veya müstakbel lider de fırsat kolluyordu. Velhasıl, 1858'de Cebel-i Lübnan'da Mârûnî çiftçilerle Mârûnî toprak ağaları arasındaki bir anlaşmazlık çok geçmeden Mârûnî çiftçilerin Dürzî toprak ağalarına karşı isyanına dönüştü. Dürzîler misillemede bulundu ve çatışmalar yayıldı. Doğu Akdeniz'in çeşitli yerlerinde, Hıristiyanların elde ettiği yüksek ekonomik ve siyasi statüye öfkelenen Müslümanlar onlara saldırmaya başladı. Sadece Şam'da beş ilâ on bin Hıristiyan katledildi, Avrupa konsoloslukları ateşe verildi. Halep, Suriye ve Filistin'de de katliamlar yaşandı. Bunun üzerine Fransızlar Mârûnîleri korumak için Beyrut'a çıkarma yaptılar.

Olayların ardından 1861'de İstanbul'da Osmanlı hükümetine bir çözüm dayatmak amacıyla Avrupalı devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir konferans toplandı. Sorunun kökleri çok daha karmaşık olmasına karşın, Avrupalı delegeler meseleyi sadece dinî açıdan değerlendiriyorlardı. Onlara göre şiddet çok eski bir problemin en son tezahürüydü. Yobaz Müslümanlar yine ezilen gayrimüslim cemaatleri rahat bırakmıyorlardı. Sonuçta Avrupalılar Cebel-i Lübnan'da yaşayan Hıristiyanları korumak amacıyla bölgeye müdahale

ettiler. Osmanlıların Cebel-i Lübnan'a özerklik tanımasını ve bölgeyi Avrupalı güçlerin ortak himayesine bırakmasını talep ettiler. Cebel-i Lübnan seçilmiş bir temsilî heyetin yardımıyla Lübnanlı olmayan bir Osmanlı Hıristiyanı tarafından yönetilen bir mutasarrıflık haline geldi. Söz konusu heyette dört Mârûnî, üç Dürzî, iki Grek Ortodoks kilisesi mensubu, bir Grek Katolik, bir Sünni Müslüman ve bir Şii Müslüman bulunuyordu. Bu düzenleme mensup olunan din veya mezheple siyasi temsil arasındaki bağlantıyı sabitledi ve Lübnan'da siyasi temsilin dinî cemaatlerin nispi büyüklükleri temelinde gerçekleşmesini sağladı.

1861'de yürürlüğe konan ve 1864'te üzerinde bazı değişiklikler yapılan bu düzenleme Lübnan'da günümüze dek geçerliliğini koruyan nispi temsil sistemine temel oluşturdu. Lübnan'ın bağımsızlığını kazandığı 1943 yılında, önde gelen Hıristiyan ve Müslüman politikacılar Ulusal Pakt denilen gayriresmî bir anlayış üzerinde mutabakata vardılar. Paktın amacı her dinî cemaatin sahip olacağı siyasi mevkileri tarif etmekti. Pakta göre devlet başkanı, başbakan ve meclis başkanı sırasıyla Mârûnî, Sünni ve Şii olacak, meclis de altıya beş oranında Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında paylaştırılacaktı. Hatta bakanlıklar bile 1990 yılına kadar 1932'deki son nüfus sayımına dayandırılan bir nispi temsil formülüne göre dağıtılacaktı. On beş yıl süren bir iç savaşın ardından 1989'da bu nispi temsil formülünde değişikliğe gidildi. Yeni düzenlemeyle meclisteki sandalyeler Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında eşit olarak dağıtılmaya başlandı. Hâlbuki o sırada Lübnan'daki Müslümanların sayısı Hıristiyanlardan epey fazlaydı.

Ortadoğu'da mezhepçilik Lübnan'la sınırlı kalmadı. Cezayir'den Irak'a kadar bölgenin büyük bir kısmını etkisi altına aldı. Bazı durumlarda, dış güçler ya mezhebe dayalı farklılık ve çatışmaların kalıcı olduğunu düşündüklerinden ya da kendi siyasal çıkarları öyle gerektirdiğinden mezhepçi çözümleri kurumsallaştırdılar. Bazı durumlardaysa, mezhepçiliğin ortaya çıkmasına yol açan şey dinî mensubiyetlerle mahallî siyasal mücadelelerin çakışmasıydı. Örneğin, 1870'te Fransız hükümeti Cezayir'de yaşayan kırk bin Yahudiye Fransız vatandaşlığı veren bir kararname (Cremieux Decree) çıkardı. Cezayir'deki Müslümanlara böyle bir ayrıcalık tanınmadığından, Fransız politikası iki cemaat arasındaki ayrımın keskinleşmesi sonucunu doğurdu. Bunun sonuçları da yine çok feci oldu. 1934 yılında anti-semitik Nazi propagandasından etkilenen Cezayir'in Konstantin şehrindeki Müslüman cemaat Yahudilere karşı saldırılara başladı ve yirmi beş kadar Yahudi'yi öldürdü. Olayların ardından Cezayir Yahudilerinin çoğu Fransa'ya kaçtı.

Günümüzde Irak'ın yaşadığı trajedi, emperyal beceriksizliğin ve siyasal girişimciliğin bir araya gelip mezhep çatışmasını nasıl körüklediğinin bir ifadesi olarak görülebilir. Bilindiği gibi 2003'teki Amerikan işgali sonrasında, El-Kaide provokasyonları ve Amerika'nın beceriksizliği Irak'ta mezhepler arası düşmanlığın fitilini ateşledi ve ülkeyi felaketin eşiğine getirdi.

Amerika'nın 2003'teki işgalinin ardından El-Kaide aralarında meşhur Şii camilerine yapılan bombalamalar, hac yerlerini ziyaret eden ve çeşitli dinî törenlere katılan Şiilere yönelik saldırılar da olmak üzere Şii hedeflerine yönelik sansasyonel eylemler gerçekleştirdi. Örgütün amacı Şiilerle Sünniler arasında dişe diş kana kan bir misillemeler zinciri yaratmak ve böylelikle topyekün bir iç savaşa yol açmaktı. El-Kaidecilere göre bu, Amerika'nın Irak'taki konumunu tahammül edilemez hale getirecek ve Sünni Iraklıları "sapkın" rakiplerine karşı seferber edecekti. Bu arada Amerikan işgal yönetiminin beceriksizlikleri El-Kaide'nin amacına ulaşmasını kolaylaştırdı. Çünkü Sünniler işgal yönetiminin birbiri ardına çıkardığı kararnamelerin Şiileri kolladığına ve Saddam Hüseyin'in de mensubu olduğu Sünnilerin tamamen aleyhine olduğuna inanıyorlardı. Kısacası, diğer faktörlerin yanı sıra, kasıtlı provokasyonlar ve işgal yönetiminin beceriksizlikleri ülkeyi felakete götürdü. Nispi bir sükûnetin sağlanması 2007'nin sonlarını buldu. Ancak bu da uzun sürmedi. İşgal sonrası Şii yönetimin Sünni azınlığa karşı uyguladığı ayrımcı politikalar ve Irak Şam İslâm Devleti (IŞİD) olarak adlandırılan El-Kaide menşeli bir grubun hükümet yanlılarına ve masum Şiilere karşı yaptıkları katliamlar mezhep çatışmasını yeniden körükledi. Bu ortam, bugünkü Irak'ta ailelerin üçte birinin Sünniler ve Şiiler arasındaki karışık evliliklerden oluştuğu gerçeğini hatırlamayı güçleştiriyor.

Ortadoğu'da mezhepçiliğin bahsedilmeye değer bir yönü daha var. Mezhepçiliğin girdiği bir bölgede mezhep çatışması hiçbir şekilde yok edilemiyor. Bunun coğrafi ve siyasi olmak üzere iki sebebi var. Bugünkü Suriye'yi veya iç savaş sırasındaki Lübnan'ı düşünelim. 2011 ayaklanmasından önce Suriye'deki Sünniler ve Aleviler (1970'ten beri hükümet Alevilerin elindedir) belki birbirleri hakkında bazı olumsuz fikirlere sahiptiler ve birbirlerinin inancını hor gören şakalar yapıyorlardı, ama yine de ortak bir kamusal mekânı paylaşabiliyorlardı. Aynı marketlerden alışveriş yapıyor, aynı toplu taşıma araçlarında birlikte oturuyor, aynı kahvehanelerde sohbet ediyorlardı. Başka bir deyişle aralarında bir tür medeni hoşgörü vardı. Ne var ki düşmanlıkların patlak vermesinden itibaren alanlar gitgide birbirinden ayrıldı, her bir topluluk ya kendini tecrit etmeyi tercih etti ya buna zorlandı veya korktuklarından uzak durmak zorunda kaldı. Aradaki güvenin yeniden inşa edilmesi veya yaşam alanlarının yeniden birleşmesi pek mümkün görünmüyor. Pek imkân dâhilinde olmasa da Suriye'deki azınlıklar çatışmayı sona erdirmek için bir siyasal antlaşma imzalamaya razı olacaklarsa, büyük ihtimalle azınlıkların temsili için "pozitif ayrımcılık" getiren yazılı güvenceler talep edecekler. Bu da mevcut mezhep ayrımlarının fiilen iyice katılaşmasına yol açacak.

BÖLÜM 7

Vasıf Cevheriye ve XIX. Yüzyıldaki Büyük Dönüşüm

XIX. yüzyılın sonu itibariyle, dünya ekonomisiyle bütünleşme ve periferileşme, savunmaya yönelik kalkınmacılık ve emperyalizm, çeşitli şekillerde Ortadoğu'nun istikbaldeki ekonomik, sosyal ve siyasal gelişiminin temellerini attı. Bununla birlikte, bu süreçler bir boşluk içinde gerçekleşmedi ve bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamına davetsiz bir misafir olarak girererek çarpıcı sonuçlar doğurdu. Yeni sosyal sınıflar oluştu, eski sınıflar ortadan kalktı. Şehir merkezleri yıkıldı ve yeniden yapılandırıldı. Yeni ziraat metotlarının, ihracata dayalı ürünlerin, mülkiyet haklarının ve piyasaların ortaya çıkması kırsal hayatı alt üst etti. Kültür alanında yeni üretici ve tüketici grupların ve yeni kültürel ifade biçimlerinin doğuşu kültürel ve siyasal yaşamı yeniden şekillendirdi. Hükümetler ve vatandaşlar karşılıklı sorumluluklarını yeniden müzakere ettiler.

Bu bölümde, bütün bu değişimlere Vasıf Cevheriye isimli bir Kuduslü müzisyenin gözünden bakacağız. Cevheriye, ardında 1904-1968 yılları arasında yaşananlara tanıklık eden günlükler bıraktı. Salim Tamari ve İssam Nassar adlı Filistinli iki bilim adamı tarafından gün ışığına çıkarılan ve yayına hazırlanan bu günlükler[8] sadece Cevheriye'nin şahsi hayatını değil Kudüs'ün sosyal ve kültürel hayatını da canlı bir şekilde yansıtmaktadır. Bu bölümde Kudüs'te yaşanan dönüşümü bu eser üzerinden incelemeye çalışacağız.

Vasıf Cevheriye'nin günlükleri başka sebeplerden dolayı da XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Ortadoğu'daki toplumsal hayatı anlamak için ideal bir başlangıç noktasıdır. Cevheriye çağının önemli şahsiyetlerinden biri değildi. Bu durum, Cevheriye'nin günlüklerini daha da ilginç kılıyor. Elimizde siyasal ve kültürel elitlere mensup kişilere ait birçok hatırat bulunuyor. Bunların çoğu yazarlarının siyasal faaliyetlerini haklılaştırmak veya gelecek kuşaklar için kültürel başarılarını yüceltmek amacıyla yazılan

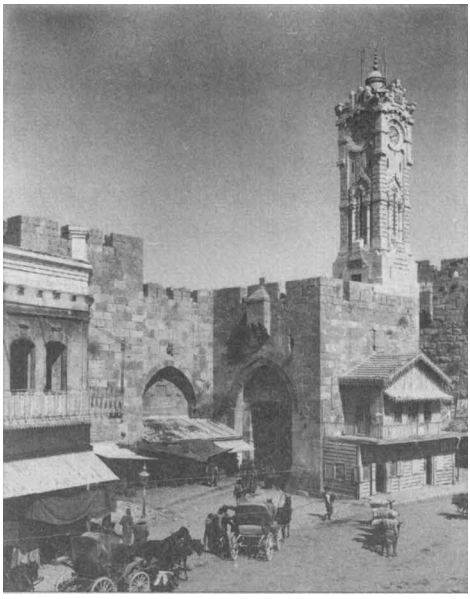
8 Bu bölümdeki tüm alıntılar için bkz. Salim Tamari, "Jerusalem's Ottoman Modernity: The Times and Lives of Wasif Jawhariyyeh," *Jerusalem Quarterly File* 9 (2000), 5–34.

hatıralardır. Cevheriye ise Kudüs'ün imtiyazlı ailelerinden birine mensup olmakla birlikte, şehrin en üst tabakasında yer aldığı söylenemez. Ayrıca, Cevheriye'nin günlükleri Kudüs tarihinin kritik bir dönemecindeki gündelik hayata tanıklık etmektedir. Cevheriye 1904'te günlük tutmaya başladığında, Kudüs Osmanlı İmparatorluğu'nun nispeten geri kalmış yerlerinden biriydi. Bu haliyle şehir bir yönüyle "XIX. yüzyılın büyük dönüşümü" denilen sürece geç katılan bir yerdi. Bu açıdan Cevheriye tam da bu dönüşüme tanıklık etmekteydi.

Kudüs'ün Osmanlı şehirleri içindeki yerini anlamak için, onu o dönemin Filistin'deki diğer iki önemli şehri olan Yafa ve Nablus ile karşılaştırmak gerekir. Yafa Avrupa'yla artan ticaret ve Akdeniz'e buharlı gemilerin girmeye başlamasının sonucu olarak gelişen bir liman şehriydi. 1856 ve 1880 arasında Yafa limanından dünyaya açılan turunçgil üretimi dört katına çıktı ve Yafa'nın ihracatı yüzde 1400 arttı. Kalın kabuğu sebebiyle uzun mesafeli gemi yolculuklarına dayanabilen Yafa portakalı dönemin önemli ihracat ürünlerinden biri oldu. Yafa'nın bir ihracat merkezi olarak önemi arttıkça nüfusu da arttı. XIX. yüzyılın başında Yafa'nın nüfusu, tarımsal ekonominin durumuna, kırsal bölgelerdeki emniyete ve şehre göç eden çiftçilerin iş bulma olanaklarına bağlı olarak beş yüz ile beş bin arasında değişiyordu. 1912'deyse elli bine ulaşmıştı. Bu sırada Yafa'da sadece on bin Yahudi yaşamaktaydı ve bunlar da çok yakın zaman önce Avrupa'dan gelmişlerdi.

Nablus ise aksine iç kısımlarda yer alan ve birkaç tüccar ailenin hâkim olduğu bir ticaret merkeziydi. Tüccarların etkin olduğu bir şehir olduğundan Nablus Kudüs'e kıyasla daha dışa dönük bir görünüm sergiliyordu. Sabun imalatı ve dokuma gibi endüstriyel sektörlere sahipti. Ayrıca hem dış dünyayla (Suriye, Mısır ve Avrupa) hem de imalat sanayii için hammadde temin ettiği yakın hinterlandıyla daha fazla bütünleşmişti.

Kudüs'ün belli başlı sınaî kuruluşlarıysa Nablus'un aksine şehrin dinî bir merkez olma işleviyle alakalı işletmelerdi. Kudüs hacılara ve Avrupalı turistlere yiyecek-içecek temin ediyordu. Avrupalılara dönük ticaret de Napolyon Savaşları'ndan sonra doğmuştu. Şehrin 1901 yılına kadar bir kentsel su sistemi olmadığı gibi, modern bir kanalizasyon sisteminin kurulması 1910'ları bulmuştu. Kudüs'ün meşhur saat kulesi su sistemiyle aynı sıralar inşa edildi. Saat kulesi XX. yüzyılın başlarında Kudüs'te yaşayanlar için önemli bir sembol ve tarihçiler için de önemli bir yol göstericiydi. Şöyle ki, Kudüs'ün sakinleri için kule imparatorluğun genişlemiş varlığını ve Osmanlıların "modernleşmenin" ardındaki itici güç oluşunu simgeliyordu. Tarihçiler açısındansa, E. P. Thompson'un "zaman ve iş disiplininin" kesişmesi dediği şeye tekabül ediyordu. Yani tarihçilere göre saat kulesi Kudüs'te işgücünü düzenleme ve günlük dokuz-beş çalışma disiplinine sokma çabasının bir nişânesiydi. 1909 yılında yük arabası sürücüleri artan vergileri protesto etmek amacıyla greve gittiler. Grev şehri perişan etti. İlginç olan şuydu ki, modern bir toplumsal

Kudüs'teki saat kulesi. *(Kaynak: Fondation Arabe pour l'image, Beirut)*

protesto şekli tam da köhnemiş bir teknolojinin şehrin ekonomik hayatında merkezî bir rol oynamasından dolayı böylesine büyük bir etki doğurmuştu.

Vasıf Cevheriye günlüğüne şöyle başlar:

> Batı takvimine göre 14 Ocak 1897 Çarşamba sabahı, Ortodoks takvimine göre yeni yıl arefesinde doğmuşum. O sırada Doğu Ortodoks kiliselerine mensup ailelerde âdet olduğu üzere babam kutlama için künefe hazırlıyormuş. Bana babamın yakın arkadaşı olan Kudüs Ceza Mahkemesi hâkimlerinden Şamlı Vasıf Bey'in ismini vermişler.

Vasıf Cevheriye'nin babası Doğu Ortodoks cemaatinin seçkin mensuplarından biriydi. Kudüs'ün belediye meclis üyesiydi ve avukatlık yapıyordu. Yunanca, Türkçe ve Arapça konuşabiliyordu. Yunanca bilmesinin sebebi Ortodoks kilisesine mensup olmasıydı. Türkçe ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün topraklarında bürokrasinin üst basamaklarına yükselen veya yükselmeyi arzulayan elitlerin ikinci diliydi. Vasıf da babası gibi tek dilli bir toplumda yaşamadı.

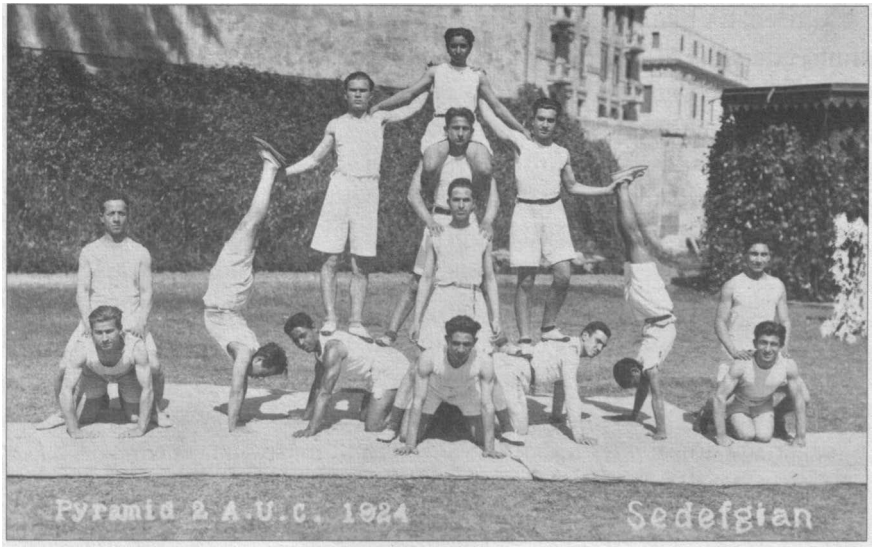
Vasıf'ın babası sonraki yaşamında ipekçiliğe girişti. Diğer yerlerde olduğu gibi, burada da Avrupa'yla genişleyen ticaretin bir sonucu olarak 1850'lerin Filistin'inde ipekçilikte patlama yaşanmıştı. Kentli ve kırsal yaşam arasındaki birleşme devrin Osmanlı-Arap toplumunun tipik özelliklerinden biriydi. Daha önce bahsettiğimi üzere, 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi

önde gelen ailelerin ve parası olan hırslı bireylerin kırsal kesimden toprak satın almasının önünü açmıştı. İmparatorluğun Araplarla meskûn yerlerinde büyük toprak mülkiyetinin yaygınlaşmasının sebeplerinden biri bu Arazi Kanunnamesi'ydi. Bu tip araziler XX. yüzyılın ortalarına kadar Arap Ortadoğusu'nda varlığını sürdürdü.

Büyük arazi mülkiyetinin güçlenmesi önemli toplumsal sonuçlar da doğurdu. XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, kentli toprak sahiplerinden oluşan yeni bir sınıf Bilâdü'ş-Şam'ın mahallî siyasetine hâkim olmaya başladı. Bu yeni sınıf 1858 Arazi Kanunnamesi'nin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu tarafından benimsenen yeni yönetim şekillerinden de kendi çıkarları için faydalandı. Bu sayede kendisini hem yenilenen Osmanlı emperyal sistemi hem de bölge toplumu açısından vazgeçilmez kıldı. Örneğin, XIX. yüzyılın sonlarına doğru hükümet imparatorluğun bütün vilayetlerinde belediye meclisleri kurulmasını emretmişti. Vasıf'ın babasının üyesi olduğu Kudüs Belediye Meclisi 1863'te kuruldu. Bu tarihten önce şehirlerin hiçbir bağımsız varlığı yoktu. Vergi toplayamadıkları gibi, altyapı yatırımlarını da yaptıramıyorlardı. Belediye meclislerinin kurulması kentli toprak sahiplerinin iktidar mevkilerine ulaşmalarının ve kendilerini zenginleştirecek imkânları elde etmelerinin yolunu açtı. Belediye meclisi üyeleri vergilerin kaymağını alıyor, arazileri kendi adlarına kaydettiriyor ve belediye kaynaklarını kendileri ve dostları için kullanıyorlardı. Tıpkı New York'taki çağdaşları olan Tammany Hall teşkilatının mensupları gibi onlar da "fırsatları görüp anında faydalanmak" konusunda mahirdiler. Keza çağdaşları gibi onların da, güce ulaşma imkânlarından ve yandaşlarına ganimet dağıtma becerilerinden faydalanmak isteyen sadık taraftarları vardı. Vasıf Cevheriye'nin babası da bu şekilde Kudüs'teki en nüfuzlu aile olan Hüseyni ailesine kapılanmıştı. İlk olarak Hüseyni ailesinin Kudüs'ün batısındaki köylerde bulunan geniş arazilerine göz kulak oldu.

Cevheriye gençlik yıllarını "o güzel günlere" duyulan büyük bir nostalji duygusuyla anlatmaktadır. Biraz romantize edilmiş olsa da, bu anlatım bize kendi sınıfından insanların o tarihteki gündelik hayatları hakkında bir fikir verir. Örneğin, Cevheriye'nin günlüğündeki şu satırlara bakalım:

> 1904'ün yaz aylarında (yani Cevheriye yedi yaşlarındayken) ana yemek için yer sofralarında otururduk. Yemekler emaye çinko kaplarda servis edilirdi. O yıl Anadolu'dan ve Yunanistan'dan gelen tahta kaşıklarla yemeyi bıraktık ve onların yerine pirinç kaşık kullanmaya başladık. Çömlek bir kaba bağlı ortak tastan içmeyi bıraktık ve sofraya herkes için ayrı cam bardaklar çıkarmaya başladık. 1906'da babam bütün kardeşlerim için ayrı ayrı demir yataklar aldı, böylelikle yerde yatma alışkanlığından da kurtulduk. Her gece döşekleri duvarların kenarına yerleştirme sorumluluğundan kurtulmak ne büyük bir zevkti.

Beden kültü. Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde atlet öğrenciler, 1924.
(Kaynak: Fondation Arabe pour l'image, Beirut)

Cevheriye gençliğinde oldukça eklektik bir eğitim aldı. Ortodoks Hıristiyan olmasına karşın babası ona Kur'an'ı hıfzettirdi. Dokuz yaşında bir Protestan okuluna gitmeye başladı. Burada Arapça gramer, imla, okuma, aritmetik, Almanca ve İncil dersleri aldı. Kendisiyle dalga geçtiği iddia edilen bir öğretmeni tarafından dövülünce, Vasıf bu kez bedenî cezaların yasak olduğu "ilerici" bir okula, Milli Düsturiye (Anayasa) Mektebi'ne gitti. Burada gramer, edebiyat, matematik, İngilizce, Fransızca, Türkçe, beden eğitimi ve Hıristiyanlar için Kur'an ilimleri dersleri aldı.

Bu derslerin ikisi bilhassa önemlidir. Birincisi, beden eğitimi dersi o sıralar Avrupa'da popüler olan ve Ortadoğu'ya da yayılan beden kültüyle ilişkiliydi. Beden eğitimi "adaleli Hıristiyanlık" olarak bilinen "Hıristiyan tecdit" (yenilenme) hareketinin önemli bir parçasıydı ve elbette ki Avrupa genelindeki milliyetçi hareketler açısından da büyük önem taşıyordu. Eğitimciler, din adamları ve siyasetçiler "devlet olarak örgütlenmiş halk kitlesine" (İngilizcesi beden politikası olarak çevrilebilecek "body politic") zararlı olduğu düşünülen bedensel ve ruhsal zayıflıkları gidermek amacıyla beden eğitimini destekliyordu. 1844'te İngiltere'de kurulan Genç Hıristiyanlar Birliği'ni örnek alarak Mısırlıların kurduğu Genç Müslümanlar Birliği bu eğilimin bir ifadesidir. Bu tip yönelimlerin Ortadoğu'da yayılması bir sonraki bölümde tartışılacak olan "tecdid" (yenilenme) hareketinin farklı bir formda ortaya çıkışına işaret etmektedir.

Müfredatta bilhassa dikkat çeken ikinci ders Hıristiyanlar için Kur'an ilimleri dersidir. Hıristiyanlar, Ortadoğu'nun yani bizzat kendilerinin edebî ve kültürel geleneğinin önemli bir parçası olarak gördükleri için Kur'an üzerinde çalışıyorlardı. Başka bir deyişle XX. yüzyılın başlarında Kur'an, dinî işlevinin ötesinde başka bir işlev de üstlenmekteydi. Bölgedeki birçok insan açısından Kur'an bölgenin kültürünü Batı kültüründen ayıran ortak kültürel mirasın bir parçası haline gelmişti. Dönemin önde gelen ilim adamlarından biri İstanbul'dan yazdığı bir metinde ortak bir kültürün yaratılmasıyla Ortadoğu'yu yeniden canlandırma çabaları arasındaki bağlantıyı şu şekilde ifade ediyordu:

> Almanlar, İranlılar ve Afganlılar arasındakine benzer bir dinî farklılıkla bölünmüşlerdi. Bu farklılık siyaset içinde ifade edildiğinde Almanlar zayıf düştüler. Ne zaman ki otantik kültürlerine döndüler, milli birlik ve ortak çıkarların çağrısına kulak verdiler, Allah onlara yeniden güç verdi ve Almanya Avrupa'nın en güçlü devleti haline geldi.

Buna benzer bir şekilde devrin Osmanlı kültürel elitlerinin çoğu mezhepsel, bölgesel veya dilsel ayrımları aşan bir ortak kültürün yaratılmasının imparatorluğun ihyası için şart olduğunu düşünüyorlardı.

Cevheriye Kur'an eğitimini şöyle anlatır:

> Benim Kur'an nüsham el-Hac Ümmü Musa Kazım Paşa el-Hüseyni'ye aitti. O bana Kur'an'a nasıl hürmet göstereceğimi ve onu nasıl temiz tutacağımı öğretti. [Ümmü Musa isminden de anlaşılacağı üzere bir kadındı] Kur'an hocam Kudüs'ün tanınmış fakihlerinden Şeyh Emin el-Ensari idi. Hocamın fikrine göre Arapça öğrenmenin püf noktası Kur'an'ı tam anlamıyla öğrenmekti. Hem okumayı öğrenmek hem de şifasından istifade etmek... Ben ve arkadaşlarım Bakara suresiyle başlar ve okumaya devam ederdik... Bütün samimiyetimle söyleyebilirim ki Arap müziğindeki ve şarkı söylemedeki ustalığımı, özellikle de klasik şiirleri ve *muvaşşah* gazelleri besteleme yeteneğini bu derslere borçluyum.

Cevheriye "İngilizce öğrenmek ve istikbali için sağlam bir temel atmak için" bu okulu bırakmak ve başka bir okula başlamak zorunda kaldı. Bu okulda iki yıl öğrenim gördükten sonra Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında okulu kapandı.

Cevheriye'nin eğitim macerası Cevheriye'nin gençliğinde Osmanlı Kudüsü'nde sınırların ne kadar esnek olduğunu göstermektedir. Günümüzde insanların kimlikleri ve sosyal ve siyasal rolleri nispeten sabittir. Cevheriye'nin gençliğinde Hıristiyanların veya Yahudilerin hayatlarını Müslümanlardan ayıran sınır daha esnekti. Şehrin çeşitli sosyal kesimlerini veya geleneksel ve

modern yaşam tarzına sahip bireyleri birbirinden ayıran sınırlar da öyle. Her dinî grubun ayin ve ritüellerinde diğerlerinden ödünç alınan unsurlar vardı ve bir grup tarafından kutlanan bir bayram bütün şehirde eğlenceye vesile oluyordu. Bugünkü Kudüs'teki manzaraya bakıp da geçmişi düşündüğümüzde, Müslüman çocukların en güzel kıyafetlerini giyip Yahudi çocuklarla birlikte Yahudilerin Purim Bayramı'nı kutladığı (keza Yahudi çocuklarının da Müslüman yaşıtlarının mevlid kutlamalarına katıldıkları) veya Cevheriye gibi bir Ortodoks Hıristiyan müzisyenin Yahudi düğünlerinde çalabildiği veya Filistinli bir Müslüman'ın Eşkenaz Yahudilerinden oluşan bir müzik grubuna uduyla eşlik edebildiği zamanların da yaşandığını tahayyül etmek epey zordur. Cevheriye'nin gençliğinde cinsiyet rolleri ve kadın-erkek ilişkileri bile bugünküne oranla daha esnekti. Kadının toplum içindeki rolü bir yerden bir yere, şehirden köye, bir sosyal sınıftan diğer bir sosyal sınıfa mensup olmasına göre değişiyordu. Her ne kadar kadınlar da erkekler gibi sosyal baskılara göğüs germek zorunda kalsalar da, ne devlet ne de herhangi bir siyasal hareket onları "yeni milliyetçi kadın"ı veya "mütedeyyin Müslüman kadın"ı simgeleyen bir yürüyen propaganda afişi gibi giyinmeye zorluyordu. Öyle görülüyor ki, modern dünya yıktığı her duvar karşılığında yeni duvarlar yarattı.

Elbette ki Cevheriye'nin gençliğine dair pespembe bir tablo çizmemek gerekir. Yine de günlüklere yakından bakınca, süreç içinde günümüze daha uzak bir dünyadan oldukça aşina bir dünyaya doğru çarpıcı bir değişim yaşandığı görülebilir. Örneğin, zenginlerle yoksulları birbirinden ayıran mekânsal ve kültürel sınırları düşünelim. Kudüs'ün zenginleri ve yoksulları bedensel rahatlık açısından kesinlikle farklı düzeylerde olmakla birlikte, XIX. yüzyılın ortalarına kadar şehirlerde aynı mahallelerde yan yana yaşadılar. XIX. yüzyılın sonları ilâ XX. yüzyılın başlarında önde gelen aileler yoğun nüfuslu ve sıkışık şehir merkezlerinden taşınarak şehrin çevresindeki havası daha temiz ve ortamı daha ferah olan bölgelere yerleştiler. Zenginlerin ve yoksulların yaşadığı mekânların birbirinden ayrılması ortaya çıkmakta olan yeni kültürel ayrımlara da yansıdı. Cevheriye'nin gençliğinde Kudüs'ün zengin aileleri arasında yapmacık, kozmopolit ve burjuva denebilecek bir kültür ortaya çıkmaya başladı. Bu yapmacık, kozmopolit, burjuva kültürü tıka basa dolu kanepeler ve gösterişli avizeler gibi aksesuarlar yanında kültürel açıdan da Avrupa'daki hâkim kültürü taklit etmekteydi.

Yeni yüzyıla girerken Kudüs'te hem kibar ve kozmopolit yaşam tarzı hem de buna karşı yükselen bohem muhalefet, gelişen bir salon kültürü içinde sürdürülmekte ve yeniden üretilmekteydi. Zengin Kudüslüler kadar onların gamsız komşuları da geceleri evlerde ve konaklarda toplanıp birbirleriyle güzel vakit geçiriyorlardı. Vasıf Cevheriye, ileri gelen ailelere

mensup delikanlılar tarafından tutulan bekâr evlerinde geceleri nasıl içki içilip dans edildiğini, iskambil oynandığını, müzik dinlendiğini ve esrar içildiğini günlüklerinde ayrıntılı olarak anlatır. Cevheriye de Müslümanların, Yahudilerin ve Hıristiyanların bir arada eğlendikleri bu gecelerde müzik yaparak geçimini sağlamaktaydı.

Cevheriye'nin yaptığı müzik geleneksel üslupla Batı tarzını birleştirmekteydi ve devrinin eğitimli kent elitleri arasında yaygın olan kültürün tipik bir ifadesiydi. Kendisiyle benzer imkânlara sahip olan birçok çocuk gibi, Cevheriye de hem klasik Arap şiiri hem de XIX. yüzyıl Arap edebiyatında bir Rönesansı ifade eden *nahda* akımıyla ilişkili çağdaş yazarlar hakkında iyi bir eğitim aldı. *Nahda* akımına bağlı edebiyatçılar, oyun yazarları ve şairler Arap ve Avrupa ifade biçimlerini harmanlamaya çalıştılar. N*ahda* yazarları, Arap dili ve edebiyatı daha geniş bir kitle tarafından takip edilebilsin diye nasıl dilde sadeleşme ve modernleşme çabalarına giriştilerse, Cevheriye de Osmanlı-Arap müziğini Batı notasyonuna uygun hale getirecek bir nota sistemi yaratmaya çalıştı.

Nahda kültürünün Cevheriye üzerindeki etkisi besteleri için seçtiği temalarda da görülebilir. Cevheriye ilk kez dinleyici karşısına çıktığında Romeo ve Juliet'in Salamah Hicazi tarafından yapılan bir tercümesine dayanan bir eser çalmayı tercih etti. Oedipus'u Arapçaya çeviren Farah Antun, Sophocles, Molière ve Shakespeare'i tercüme eden Halil Matran ve Molière karakterlerini oynamakta uzmanlaşmış Osman Celal gibi Hicazi'nin de eğitimli

Suriye'nin Halep kentinde 1900 yılı civarında bir müzik topluluğu.
(Wolf-Dieter Lemke koleksiyonundan)

kitleler arasında arasında sadık takipçileri vardı. Hicazi'nin etkisi, Suriye'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığını ilan etmesiyle ilgili kutlamaların bir parçası olarak Haziran 1920'de açıkhavada sahneye koyduğu Romeo ve Juliet performansları sırasında zirveye ulaştı. Anlatıldığına göre performanslar büyük bir coşkuyla karşılandı ve Hicazi'nin etkisi bir ay içinde Fransa tarafından bağımsızlığı elinden alınan Suriye'nin özgürlükle bu kısa flörtünden çok daha uzun sürdü.

Ortadoğu'da birçok kişi toplumun elitlerinin Batı'ya öykünmesini Batı'nın suiistimallerinin ve emperyalizminin bir başka örneği olarak gördü. Bazıları bununla mücadele etmek için yeni bir İslâmî ortodoksi diyebileceğimiz bir eğilimi benimsedi. Bu yeni ortodoksi İslâm'ın emirlerine uygun toplumsal kuralları standart hale getirmeye ve hayata geçirmeye yöneldi. Şam'da ulemâ, şehrin tek dans salonunu kapattırmak için insanları seferber etti. Bugünkü Irak'ın güneyinde yer alan Basra'da yine ulemâ meşhur bir reformcu valinin heykelinin dikilmesini protesto etti. Onlara göre heykel İslâm'ın temsilî görsel sanatlarla ilgili hükümlerini ihlal etmekteydi. Ortadoğu'nun hemen hemen her yerinde kadınların örtünmesiyle ve kadınların erkeklerle aynı ortamda bulunup bulunamayacağıyla ilgili meseleler yeni bir önem kazandı. Yeni ortodoksinin temsilcilerine göre, Batılıların ve Batıcıların Ortadoğu toplumunda kadının statüsüyle ilgili görüşleri emperyalistlerin İslâm'a karşı tezgâhladıkları komplonun bir parçasıydı. Bu komployu bu kadar sinsi hale getiren onun kadınlara yönelik olmasıydı. Çünkü bu görüşü savunanlara göre kadınlar yabancıların entrikalarına karşı toplumun en savunmasız kesimlerinden biriydi. Bu çizgideki dergilerden biri bir Fransız dergisinde yazıldığı iddia edilen bir yazıya yer vermişti. Bu yazıda bir Fransız misyoneri şöyle söylüyordu: "Kızların rahibe okullarında öğrenim görmesi bizim gerçek amacımıza ulaşmamıza yardım etmektedir. İslâmîyet'i bitirmenin yollarından biri bence kızların bu tarz bir eğitim almasının sağlanmasıdır." Cinsiyet meselelerine saplantılı bir ilgi duyan çağdaş İslâmî hareketlerin kökeninde, XX. yüzyılın başında din adamları ve onların peşinden gidenler tarafından İslâm'ı yabancı etkilere karşı korumak amacıyla atılan bu adımların olduğunu söylersek hiç de abartmış olmayız.

Yeni kozmopolit kültürle en az onun kadar yeni olan ortodoksi arasındaki tartışma aslında tek bir soruya indirgenebilirdi: Yeni kamusal alana kim hâkim olacaktı ve bu kamusal alanın nasıl kullanılacağını kim belirleyecekti? Kamusal alan yurttaşların kamuyu ilgilendiren meseleler hakkındaki görüş ve taleplerini müzakere ettikleri hayali bir mekândır. Bu meseleler imparatorluğun siyasi meselelerinden kadının toplum içindeki yerine varıncaya kadar her şeyi kapsıyordu. Modern bir kamusal alanın doğuşunu demokrasiyle ilişkilendirmek bir hata olsa da, modern bir kamusal alanın

doğuşunun kitlesel siyasal hareketlerin doğuşu için zorunlu olduğunu söylemek hiç de hata olmaz. Sonraki bölümlerde modern bir kamusal alanın doğuşunun bölgede anayasacılık ve milliyetçiliğin yayılmasına nasıl zemin oluşturduğunu göreceğiz.

Ortadoğuda modern bir kamusal alanın doğuşuna zemin hazırlayan faktörlerden biri, fikirlerin en geniş şekilde yayılmasını mümkün kılan XIX. yüzyıldaki matbaa devrimiydi. Johannes Gutenberg'in meşhur icadı tipo baskı yöntemine dayanan matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'na girişi İspanya'dan kaçarak Osmanlı'ya sığınan iki Yahudi kardeşin bir Yahudi hukuk külliyatı yayınladığı 1493 yılına dek uzanır. İlerleyen yıllarda bir diplomat ve ilim adamı olan ve 1726'da padişahtan iki ciltlik bir Türkçe-Arapça sözlük (tarihte Arap harfleriyle basılan ilk kitap) basma iznini alan İbrahim Müteferrika (1674-1745) başta olmak üzere başkaları da matbaacılıkta şansını denedi. Yine de matbaa devriminin Ortadoğu'ya ulaşması için Avrupa'dan ithal edilen teknolojik yeniliklerin baskı maliyetlerini katlanılabilir hale getirdiği XIX. yüzyılı beklemek gerekiyordu. Bundan sonra da gazete ve dergiler artan bir ivmeyle çoğaldı. Örneğin, Cevheriye daha okul çocuğuyken Şam'da okur kazanmak için birbiriyle rekabet eden kırk bir günlük gazete ve yedi dergi vardı. XIX. yüzyılın son otuz yılında şehirde sadece üç gazete ve iki dergi olduğunu düşünürsek bunun ne kadar büyük bir artış olduğunu görebiliriz. İran'da da matbaa benzer bir serüven yaşadı. Safevî İmparatorluğu'nun ilk matbaalarını XVII. yüzyılda Ermeniler işletti. Bu matbaalarda Ermenice kitaplar basıldı. XIX. yüzyılın başlarında Farsça yayın yapan ilk matbaaya Darülfünun ev sahipliği yaptı. 1905 Devrimi sırasında okurlarını son gelişmelerden haberdar eden yaklaşık doksan gazete yayımlanmaktaydı.

Okuryazar oranı yüksek olmadığı için haliyle birçok gazetenin tirajı da epey düşüktü. (Bu sorun pratikte gazetelerin kamusal yerlerde yüksek sesle okunması veya sokak başlarında gazete satan çocukların gazete manşetlerini herkesin duyabileceği bir sesle haykırmasıyla kısmen aşılmaya çalışılıyordu.) Gerçi bunun istisnaları da vardı. Mesela 1898'de Kahire'de yayımlanan *el-Menar* gazetesi Hollanda Doğu Hint Adaları'ndan Hindistan'a ve Avrupa'daki Müslüman topluluklara kadar çok geniş bir kesime hitap ediyor, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanların mektuplarını ve sorularını yayımlıyordu. Ayrıca gazeteler, birbirlerindeki haberleri yeniden yayımlıyor, hatta çok geniş bir coğrafyada birbirleriyle diyaloğa ve polemiğe giriyorlardı. Örneğin, Bağdat'ta şair, deneme yazarı ve hukuk profesörü Cemil Sıdkı el-Zehavi tarafından yazılan ve 1910'da bir Mısır gazetesinde yayımlanan, kadın haklarını savunan bir polemik yazısı, bir ay sonra bu yazıdaki fikirleri çürütmek için Massachusetts, Pennsylvania ve California'dan toplanmış sosyolojik verileri kullanan muhafazakâr bir Şam gazetesinde eleştirilebiliyordu.

Modern bir kamusal alanın doğuşuna zemin hazırlayan bir başka faktör de şehirlerin yeniden inşa edilmesiydi. O sıralarda şehirlerin yeni özellikler kazanmasının bazı sebepleri vardı. Tramvaylar gibi yeni teknolojiler bölgeye girmişti. Bu teknolojiler kentsel çevrenin coğrafi kapsamını genişletti ve şehirlerdeki yarı özerk mahalleleri birbirinden ayıran duvarları tam anlamıyla yıktı. Yeni güçlendirilen belediye meclisleri merkezî planlamaya ve şehir politikalarına yön verdi. Sultanlar, şahlar ve hıdivler yurtdışından şehir düzeniyle ilgili yeni fikir ve yöntemler ithal ettiler. Örneğin, Süveyş Kanalı'ndaki Port Said ve İsmailiye şehirleri dama tahtası modeline göre düzenlendi. Mısır hıdivi İsmail ve İran Şahı Nasreddin XIX. yüzyıl sonlarının Paris'inden o kadar etkilenmişlerdi ki başkentlerinin bazı yerlerini Parislileri taklit edercesine geniş bulvarlarla, kamusal park ve bahçelerle, manzaralı yollarla kapladılar. Şehirlerin yeniden inşa edilmesi mekânla ilgili yeni anlayışların benimsenmesine ve kamusal törenlerin yapılabileceği ve insanların birbirleriyle buluşup konuşabilecekleri mekânların doğmasına yol açtı.

Bunların yanı sıra bir de kahvehaneler vardı. Kahvehaneler Ortadoğu'nun şehir hayatı açısından yeni sayılmazdı. Bölgedeki ilk kahvehaneler XV. ilâ XVI. yüzyıla kadar gidiyordu. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde kahvehaneler artık her yerdeydi. Hem şehirlerin merkezindeki ana yolların üzerinde hem de yarı mahrem ara sokaklara bitişik pazar yerlerinde bulunan kahvehaneler genişleyen bir kamusal alanın bulunabileceği belli başlı mekânlardan biriydi. Cevheriye'nin zamanında merkezî yerlerde bulunan popüler kahvehanelerin günde yüzlerce müşteriye hizmet verdiği olurdu. Kahvehanelerin müdavimleri zamanlarını kahve içerek, tavla oynayarak, nargile tüttürerek ve dedikodu yaparak geçirirlerdi. Aynı zamanda Kudüs'te o sıralar yayımlanmakta olan yedi gazeteden bir veya birkaçına göz atarlar ve çoğu zaman siyasal ve toplumsal bir hiciv niteliğine büründürülen gölge oyunlarını izlerlerdi. Kahvehaneler geniş kitlelere hitap eden yeni eğlence teknolojilerinden de faydalanılan yerlerdi. Örneğin, gramofonlar ilk başlarda herkesin bireysel olarak satın alamayacağı kadar pahalıydı. Nitekim Cevheriye ilk Edison kayıtlarını bir kahvehanede dinlemişti:

> Babamdan bir metelik alır ve Şam kapısı yanındaki Ali İzhiman'ın kahvesine giderdim. İbrahim el-Beyruti adındaki kör bir adam gramofonu çalıştırırdı. Alet yetmiş sekizlik plaklarla dolu ahşap bir dolaba yerleştirilir ve kem gözlerden korunması için de üzerine kırmızı bir kadife örtülürdü. Elimdeki meteliği bir tabağın içine atar ve kör adama bağırırdım: Hadi amca bana falanca şarkıyı çal! Kör adam derhal dolaptan istenen plağı çekip alır ve gramofona takardı. Kör gözleriyle bunu nasıl becerdiğini Allah bilir. Sonraları müzik hocam bana şöyle diyecekti: Bu müziği dinlemek çürük dişle yemek yemek gibi bir şey.

Bu kahvehanelerden birini de 1918'de Vasıf Cevheriye'nin kardeşi Kudüs'te Cevheriye Kahvehanesi adıyla açtı. Vasıf'ın kardeşi Beyrut'ta Türk ordusunun emrinde askerliğini yaparken zamanını iyi değerlendirmiş, büfe işletmeyi öğrenmişti. Vasıf Cevheriye de kendisini meşhur edecek olan müzik yeteneğini kardeşinin açtığı kahvehanede geliştirecekti.

Cevheriye'nin günlüklerinde bahsettiği tek ithalat harikası gramofon değildi. Cevheriye ilk gramofon dinleyişinin üzerinden kısa bir zaman geçtikten sonra Kudüs'teki Rus kumpanyasında ilk kez film izledi. Hayatında ilk arabayı 1912 yılında Kudüs sokaklarında gördü. Ford marka arabayı Amerikalı bir şoför kullanıyordu. İlk uçağı 1914 yılında gördü. Kudüs'e uçan bu uçağın pilot koltuğunda iki Osmanlı pilotu oturuyordu. Uçak düştü ve Cevheriye iki pilot için bir ağıt besteledi. Bu teknolojilerin Cevheriye gibi insanların hayatına ne kadar hızlı girdiğini anlayabilmek için, Vasıf'ın tecrübesini babasınınkiyle karşılaştırmak gerekir. Günlüklerinde Cevheriye babasının yaşadıklarından da bahseder:

> 1850 yılında on üç yaşımdayken bir yerden bir yere gitmek için katır, eşek, at, hatta deve gibi yük hayvanlarını kullandığımızı hatırlıyorum. Fransızların Ebu Guş'taki Fransız kilisesinin çatısına kiremit taşımak için katırlar tarafından çekilen iki tekerlekli bir araba olan "tambur"u getirmelerine kadar hayatımda hayvanlar tarafından çekilen bir araba hiç görmemiştim. Benim yaşlarımdaki çocuklar bu hayranlık verici yeni icadın peşinden Lifta yoluna kadar koşar dururduk.

Cevheriye'nin günlükleri Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği 1918'den sonra elli yıl daha devam etse de, bizim için bu kadarı yeterli. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Cevheriye'nin dikkatini çeken yeni konular ortaya çıkmaktadır. Örneğin, 1936 yılı Cevheriye'nin günlüklerinin tam ortasında yer alır. Bu tarih önemlidir. Çünkü on dördüncü bölümde ele alınacak olan modern Filistin tarihinin ilk büyük ayaklanması (Büyük 1936-1939 Ayaklanması) tam da bu tarihte başlamıştı. Ayaklanmanın iki temel sebebi vardı: 1930'lardaki Büyük Bunalım'ın sebep olduğu sıkıntılar ve Avrupa Yahudilerinin Filistin'e göçünün ciddi bir şekilde hızlanması. Büyük Bunalım sırasında hem uluslararası ticaret hem de uluslararası tarım ürünleri piyasası çöktü. Bu, esasen hâlâ kırsal nitelikte olan bir ekonomi için çok büyük ekonomik sıkıntılar ortaya çıkardı. Filistin'e Yahudi göçü, Yahudi olmayan Filistinliler arasında bir direnişin kıvılcımını yaktı. Filistinlileri ayaklanmaya sürükleyen sebepler arasında eski hesapları görme arzusundan genellikle kendi aralarına zorla girmiş bir yabancı topluluk olarak gördükleri göçmen Yahudilere karşı besledikleri kör öfkeye kadar birçok sebep vardı. Ancak ayaklanmaya katılan ve önderlik edenlerin birçoğunun milliyetçi fikirlere sahip olduğunu da söylemek gerekir.

Velhasıl, büyük 1936-1939 Ayaklanması, Filistin'in gerek modern dünya ekonomik sistemine gerekse milliyetçilikle ve milli devletlerle tanımlanan bir dünya politik düzenine ne kadar sıkıca bağlanmış olduğunun bir göstergesidir. 1930'ların Filistin'i, hızlı demografik değişimin ve siyasal istikrarsızlığın Cevheriye'nin yaşadığı ortamı şekillendiren kibar burjuva kültürüne büyük ölçüde hasar verdiği bir dünyaydı. Katı ideolojilerin ve dışlayıcı bağlılıkların kısa zaman içinde norm haline geldiği bir dünyaydı. 1930'ların Filistin'i Cevheriye'nin gençliğinden bambaşka bir dünyayı temsil ediyordu.

Foto-Yazı: XIX. Yüzyılın Büyük Dönüşümü ve Sonrası

Modernist bir düş: Fotomontaj, Heliopolis (Kahire), 1910.
(*Yazarın koleksiyonundan*)

Galata Köprüsü, 1910 civarı. (*Yazarın koleksiyonundan*)

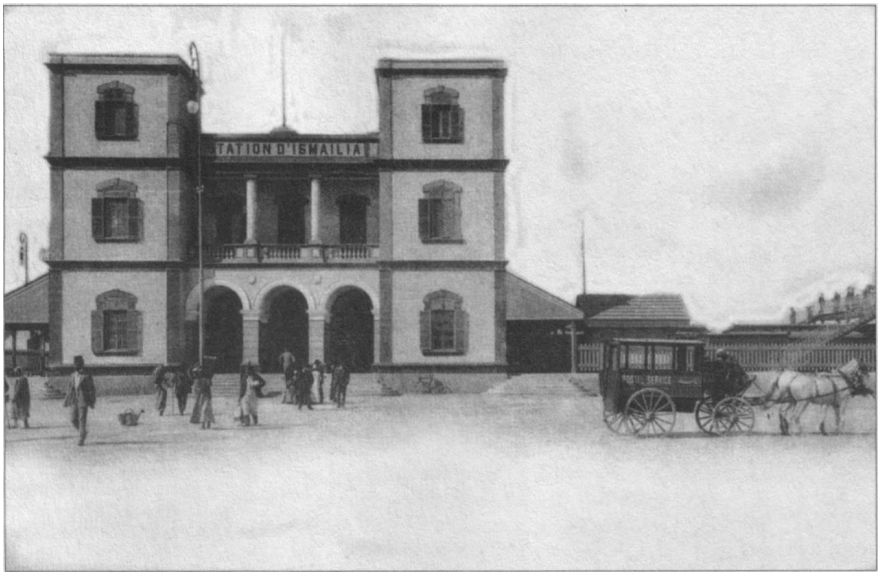
Place de l'Opera, Kahire, 1911. (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

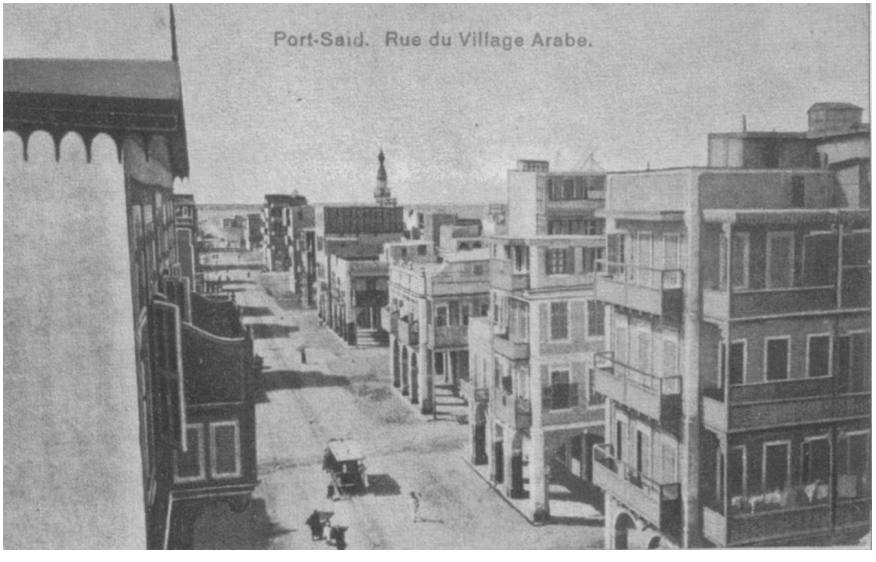
Şam, Marja Meydanı (arka planda İstanbul-Hicaz telgraf hattının anısına dikilmiş bir sütun görünüyor), 1911. (*Yazarın koleksiyonundan*)

Şam, Marja Meydanı, 1922. (*Yazarın koleksiyonundan*)

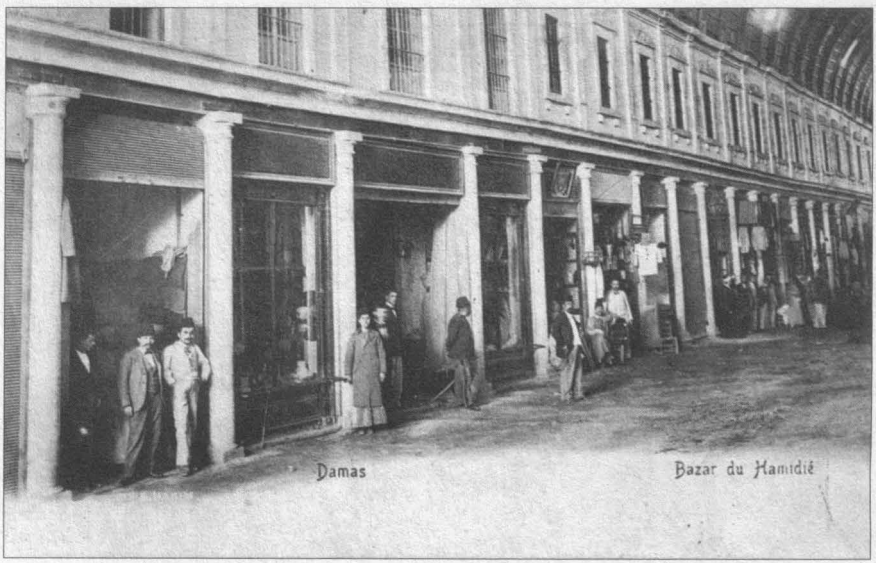
Tren istasyonu, İsmailiye, tarihi bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan*)

Süveyş Kanalı'nın üzerinde bir dama tahtası gibi planlanmış olan Port Said.
(*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

Beyrut'ta bir park. (*Yazarın koleksiyonundan*)

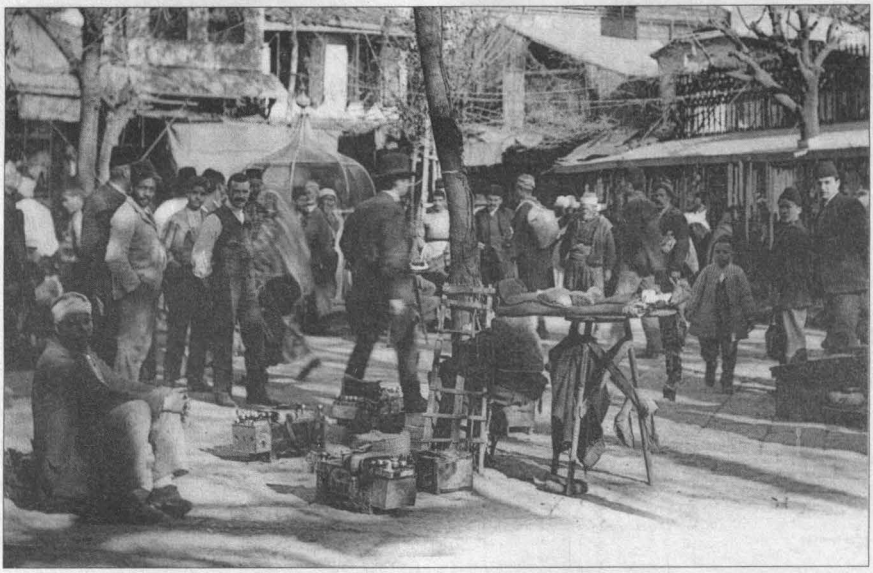
Uzatıldıktan ve Fransız tarzı döşendikten sonraki haliyle Şam'daki kapalı çarşı, 1885. (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

Cadde tramvayı, Port Said, tarihi bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan*)

Açıkhava kahvehanesi, Kahire, tarihi bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan*)

İzmir pazarı, XX. yüzyılın başı. (*Yazarın koleksiyonundan*)

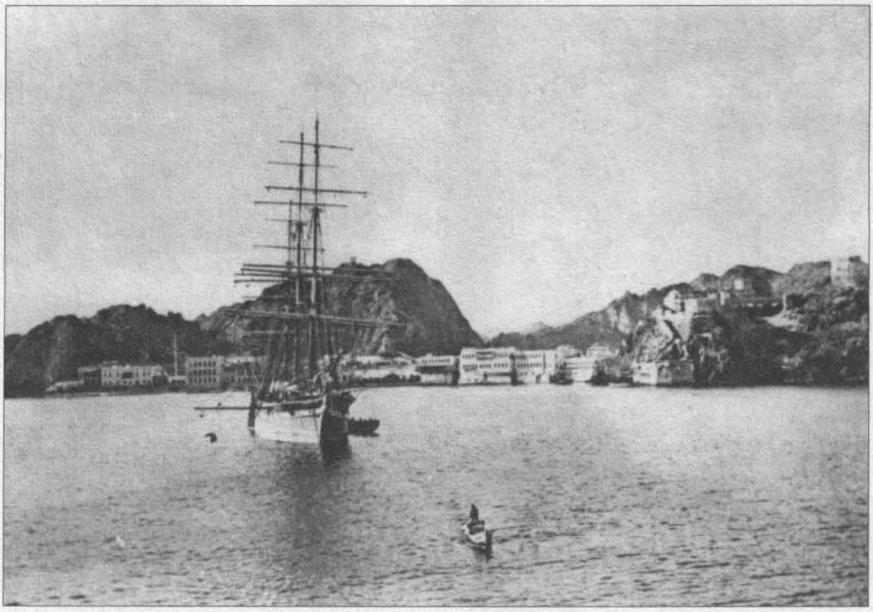
İzmir rıhtımı, 1903. (*Yazarın koleksiyonundan*)

Kordon, Cezayir, 1915. (*Yazarın koleksiyonundan*)

İtalyan hükümet temsilcisinin binası, Libya, 1936. (*Yazarın koleksiyonundan*)

Umman'ın Muscat limanında ticaret gemisi, XX. yüzyılın başı.
(*Yazarın koleksiyonundan*)

B. Altman & Co., New York şirketinin temsilcileri İran'ın Tebriz şehrinde halı satın alırken, 1900-1910 civarı. (*Yazarın koleksiyonundan*)

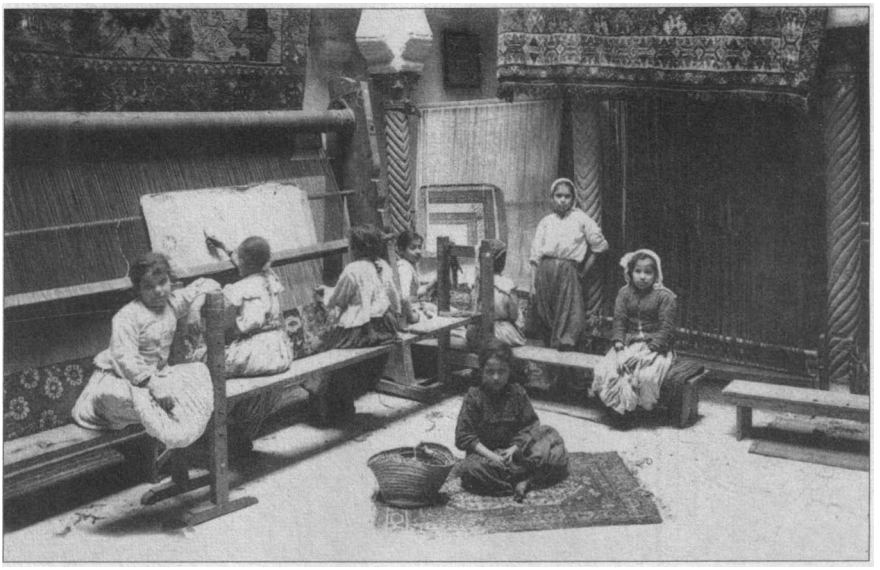
PİYASANIN CAZİBESİ

İzmirli kadınlar Djanik Elmassian ihracat şirketi için incir ayıklarken, 1900 civarı.
(*Yazarın koleksiyonundan*)

Port Said'teki Kral Faruk Caddesi'nde bir Kodak anı, tarihi bilinmiyor.
(*Yazarın koleksiyonundan*)

Cezayir'de halı dokuyanlar, tarihi bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan*)

Bursa'da ipek eğirme fabrikası, tarihi bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan)*

ÇALIŞMA HAYATI

Hamallar gemiye kömür yüklerken, Port Said, 1926. (*Yazarın koleksiyonundan*)

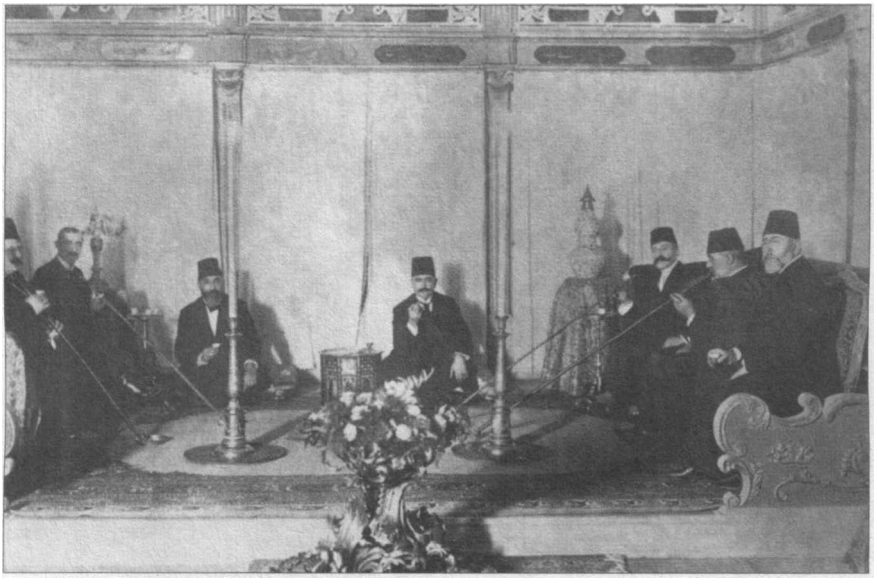

Yetim çocuklar dikiş dikmeyi öğreniyor, Şam, tarihi bilinmiyor.
(*Yazarın koleksiyonundan*)

BOŞ ZAMAN VE EĞLENCE

Kahire'de bir kahvehane, XIX. yüzyılın sonları.
(*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

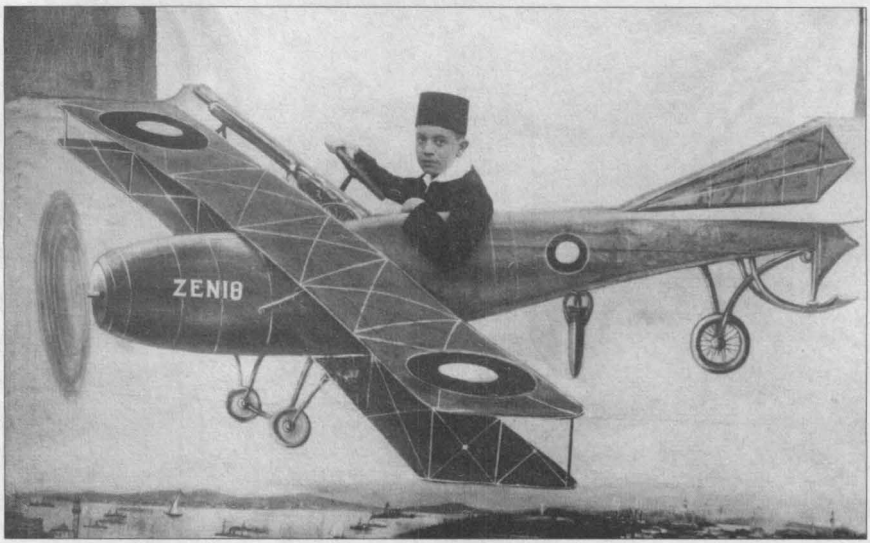

İstanbul'da lüks bir kahvehane, 1890'lar. (*Yazarın koleksiyonundan*)

BOŞ ZAMAN VE EĞLENCE

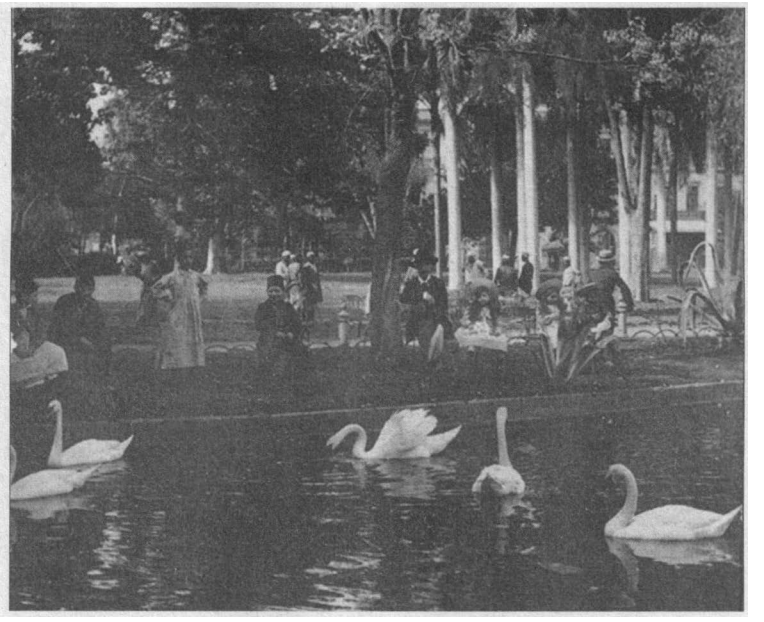

Muzafferüddin güvercin avlarken, tarihi bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan*)

Stüdyo fotoğrafı, İskenderiye, 1927. (Kaynak: *Fondation Arabe pour l'image, Beirut*)

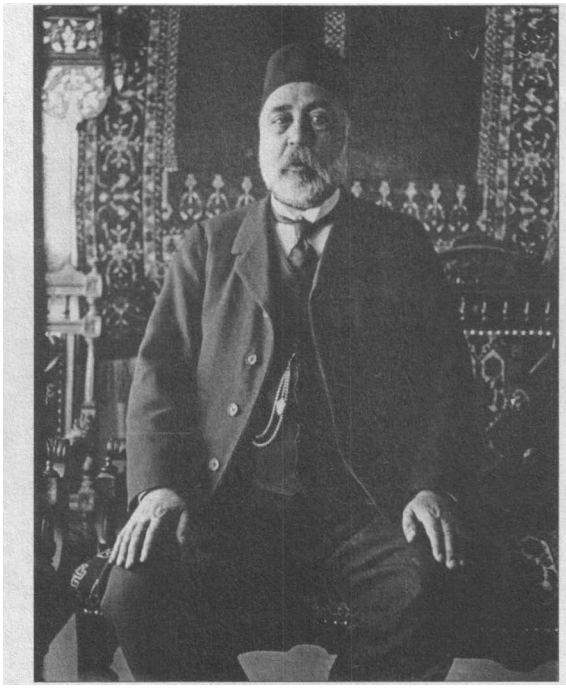
BOŞ ZAMAN VE EĞLENCE

Ezbekiye Bahçeleri, Kahire, 1900 civarı.
(Kaynak: Fondation Arabe pour l'image, Beirut)

Güneş banyosu, İstanbul, 1900 civarı. (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

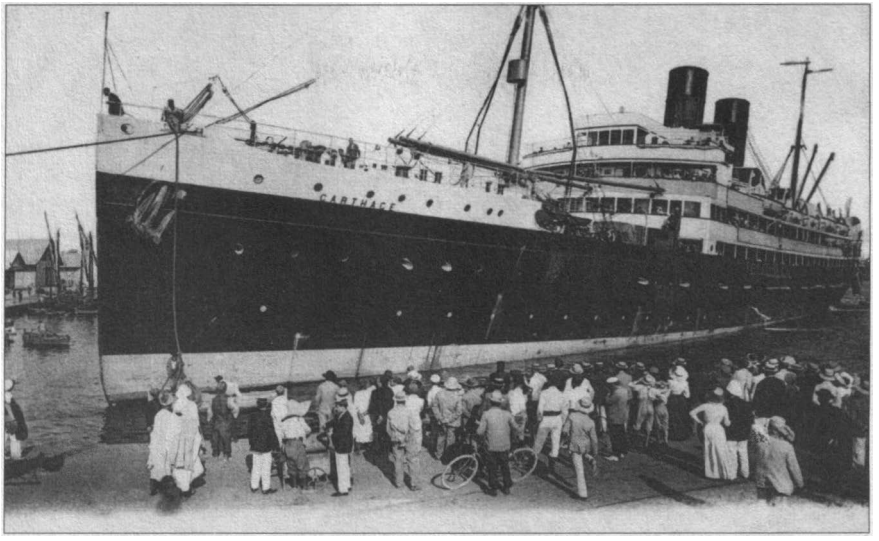

Bir "Arap beyefendisi", 1905.
(Kaynak: The Gertrude Bell Collection, University of Newcastle)

Şehzadeler, İstanbul. (*Yazarın koleksiyonundan*)

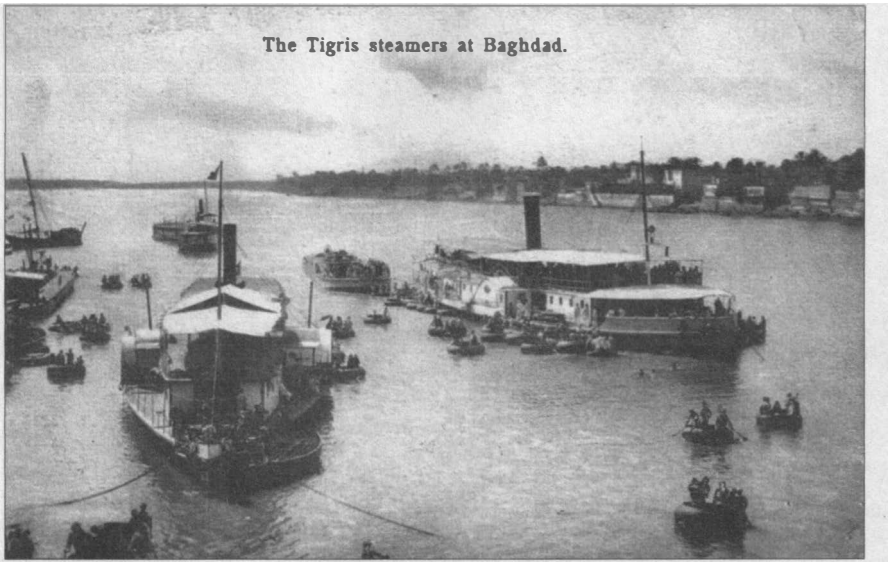
RAY VE BUHAR ÇAĞI

Tunus'ta kıyıya yanaşmış *Carthage* isimli Fransız buharlı gemisi, 1910-15.
(*Yazarın koleksiyonundan*)

Beyrut-Şam demiryolunun Zabadani istasyonu, 1916 (?) (*Yazarın koleksiyonundan*)

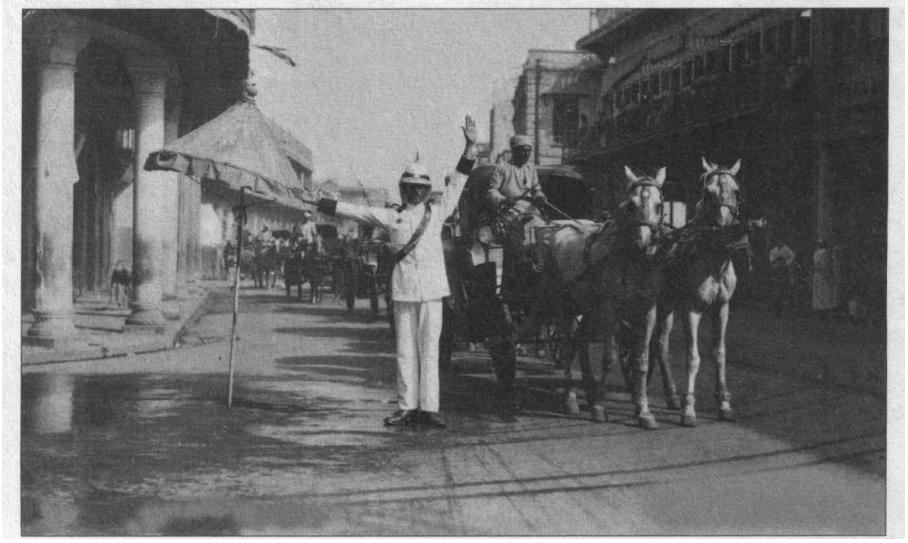
Dicle Nehri'nde buharlı gemiler. (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

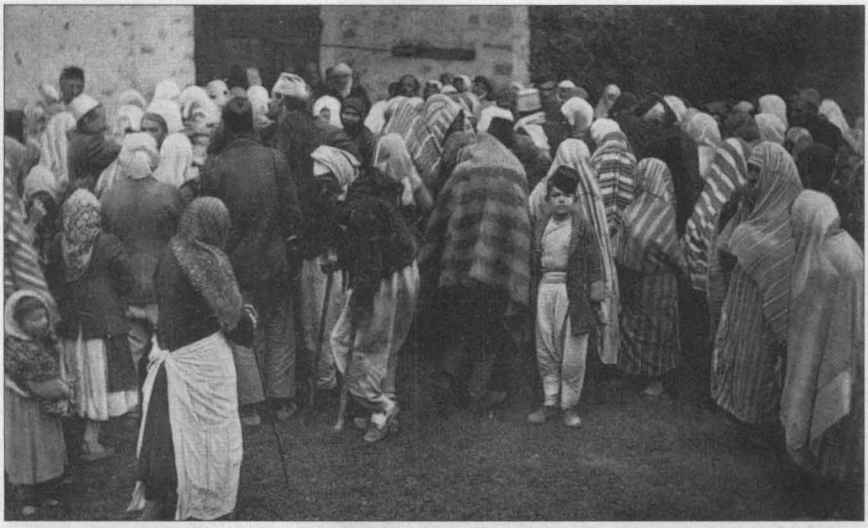
İstanbul tramvayının açılışı kurban keserek kutlanıyor.
(*Kaynak: Jacques Benoist-Méchin, La Turquie se dévoile, 1908-1938 [Paris: PML Editions, tarihi belli değil], s. 157*)

Osmanlı piyadeleri talim yapıyor, Irak, 1911.
(Kaynak: *The Gertrude Bell Collection, University of Newcastle*)

Görev başında bir polis, Bağdat, Birinci Dünya Savaşı sonrası.
(*Yazarın koleksiyonundan*)

Bugünkü Arnavutluk sınırları içinde yer alan Üsküdar şehrinde vali (başında beyaz fes olan) halka ekmek dağıtırken, XX. yüzyıl başları. (*Yazarın koleksiyonundan*)

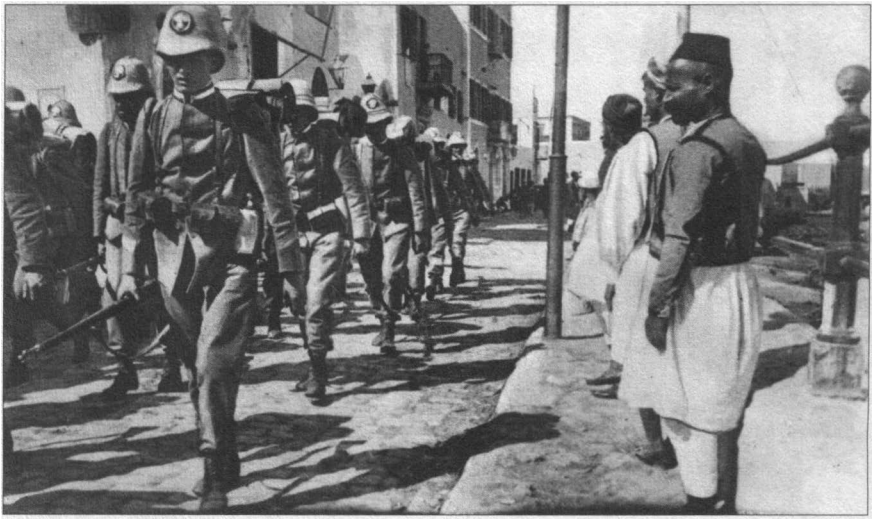

İran'ın kuzeybatısında yer alan Zencan eyaletinde idari merkez ve çalışanları, tarih bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan*)

EMPERYALİZMİN MENZİLİ

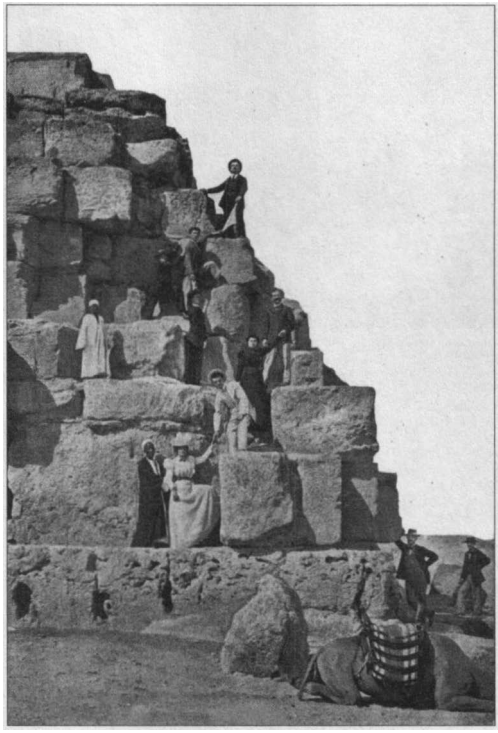

Süveyş Kanalı Şirketi'nin yönetim merkezi, 1929. (*Yazarın koleksiyonundan*)

El bombası atan İtalyan askerleri yerli halkın hayranlığını kazanıyor, Trablus, Libya, 1911. (*Yazarın koleksiyonundan*)

EMPERYALİZMİN MENZİLİ

Piramitleri gezen turistler, tarihi bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan*)

Anglo-İran petrol şirketi için döşenen borular. (*Yazarın koleksiyonundan*)

FARKLI BİR YÜZYILA GİRERKEN MEDENİYETLER ÇATIŞMASININ GÖRÜNÜMLERİ

Bulgar propaganda kartpostalı. Üzerinde şöyle yazıyor: "Bir Bulgar askeri İslâm'a karşı savaşırken." (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

Libya'daki İtalyan askerlerini kadın ve çocuklarını katletmek üzereyken gösteren bir Osmanlı propaganda kartpostalı. Üzerinde şöyle yazıyor: "İşte Trablusgarp'taki İtalyan medeniyeti." (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

BÖLÜM 8

Fikir Hayatı

Önceki bölümde Vasıf Cevheriye adında Kudüslü bir müzisyenin günlükleri üzerinden XIX. yüzyılda yaşanan büyük dönüşümü keşfe çıktık. Cevheriye'nin günlükleri bir müzisyenin yaşamını hızla değişen bir Ortadoğu bağlamı içine yerleştiriyor ve bu bağlam içinde tarif ediyordu. Cevheriye'nin dünyası dedelerinin yaşasalar tanıyamayacakları bir fiziksel, sosyal ve kültürel ortamdı. Kentsel mekânların köklü değişimler geçirdiği, Osmanlı (ve İran) vatandaşlarının hareket kabiliyetinin arttığı, modern kent yaşamının imkânlarından daha fazla faydalandığı ve birbirleriyle daha çok temasa geçtikleri bir dünyaydı bu. 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi sayesinde zenginleşen ve mahallî siyasete hâkim olan kent kökenli toprak sahipleri gibi yeni sosyal sınıfların doğduğu bir dünyaydı. Seküler bir aydın sınıfının ortaya çıktığı, devlet veya misyonerler tarafından eğitilen erkeklerin ve kadınların kozmopolit bir burjuva kültürüne katıldıkları, yeni fikirlerle tanıştıkları, Avrupa'dan bedensel rahatlarını artıran ve asalet işareti olan eşyalar getirttikleri ve konumları gereği layık olduklarına inandıkları siyasal haklar talep ettikleri bir dünyaydı. Otomobiller, dikiş makineleri, telgraf, gramofon, gaz lambaları, tramvaylar, saat kuleleri ve elektrik gibi yeni teknolojilerin muazzam etkilerde bulunduğu, sosyal ve kültürel yaşamı beklenmedik şekillerde dönüştürdüğü bir dünyaydı. Son olarak geniş ve yaygın bir kamusal alanın gelişip serpildiği bir dünyaydı. Bu kamusal alan içinde yeni kültürel, ideolojik ve dinî hareketler ortaya çıktı ve çoğu zaman birbiriyle rekabet içinde oldu. Bu hareketlerin bazısı kaybolup gitti, bazısıysa hâlâ yaşıyor.

Bu tip hareketlerden biri de, daha önce bahsetmiş olduğumuz gibi, edebiyat alanında bir tür Arap rönesansını ifade eden *nahda* hareketiydi. *Nahda* hareketine mensup şairler, romancılar ve oyun yazarları Arap edebiyatını *inhitat* dedikleri bir gerileme döneminden kurtarmayı ve yeniden canlandırmayı amaçlıyorlardı. Bunun için, ifade biçimlerini basitleştirmeye yönelik teknik denemeler yaptılar. Böylelikle Arapça bilenler arasında eserlerinin daha geniş kesimlere ulaşmasını sağladılar. Ayrıca eserlerini yeni ve

kimi zaman Avrupa'dan ödünç alınmış formlarla donatarak edebî gelenekleri paramparça ettiler. Benzer edebî maceralara Türk ve İran edebiyatçıları da girişti. Bu bakımdan, *nahda* hareketi ve muadili olan diğer edebi akımlar, Ortadoğu'nun şehir merkezlerinde yaygın hale gelen genel bir edebî, siyasi ve sosyal refom arzusunun bir parçası olarak görülebilir.

Nahda hareketiyle özdeşleşen aydınlar, çoğu kez Beyrutlu ve Şamlı Hıristiyanlardı. Gerek bölgenin çeşitli yerlerinde gerekse Avrupa ve Amerika gibi uzak topraklarda yaşayan Suriyeli ve Lübnanlı göçmenler de harekete katıldılar. Ayrıca doğrudan Batı'dan alınan şeyler onlarla sınırlı kalmadı. İstanbul, İskenderun ve Beyrut gibi liman şehirlerinde yaşayanların ahbaplık ettiği İtalyan sürgünler, İtalya'nın XIX. yüzyıl boyunca Ortadoğu'ya ithal ettiği tek ve belki de en büyük ihraç malı olan Anarşizmi beraberlerinde getirdiler. 1882'de Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji'nde (daha sonra Amerikan Üniversitesi oldu) kimya dersleri veren Amerikalı bir profesörün bir mezuniyet konuşmasında evrim teorisinden bahsetmesinin ardından Darvinizm (ve ifade özgürlüğü) herkes tarafından tartışılan kamusal bir mesele haline geldi. Olayın yankıları Mısır'a kadar ulaştı. Feminizmin yerli kökleri olduğunu iddia etmek mümkünse de, Arap dünyasında modern feminist hareketin efsanevi başlangıcı 1923'te Roma'daki uluslararası bir feministler toplantısından dönen üç Mısırlı kadının herkesin önünde başörtülerini çıkararak muhafazakâr cenahı infiale sürüklemesiydi. Bununla beraber, her ne kadar aydınların ve hatta emekçilerin kimi zaman bilinçli olarak Batı kaynaklı ifade biçimlerini ve fikirlerini benimsedikleri doğruysa da, kamusal alanda yayılan diğer fikirler göz önünde bulundurulduğunda bunlar ancak buzdağının görünen yüzüydü. Bu yüzden, münhasıran bu Batı kaynaklı fikirlere odaklanmak büyük resmi gözden kaçırmak anlamına gelir.

XVIII. ve XIX. yüzyılda doğan entelektüel akımlar çok çeşitli kaynaklardan beslendi ve farklı şekiller aldı. Örneğin, Batılılaşmacı fikirlerin aksine, bazı entelektüel hareketler doğrudan Batı emperyalizmine ve Batılı fikirlerin yayılmasına karşı bir tepki olarak ortaya çıktı. Önceki bölümde bunlardan birini gördük. XIX. yüzyılın sonlarında yeni bir İslâmî ortodoksi inşa etmeye çalışan ulemânın tepkisi bu kategoriye girebilir. Daha sonra göreceğimiz üzere, taraftarları ne kadar aksini iddia etse de, aslında bu teşebbüsün de Batı kökenli fikirlerden etkilenmemiş, tamamen yerli bir fikir hareketi olduğunu söylemek pek de mümkün değildi.

Diğer entelektüel ve dinî hareketler dünya ekonomisiyle bütünleşme, periferileşme, savunmaya yönelik kalkınma ve emperyalizmin etkilerine karşı dolaylı bir tepki olarak ortaya çıktılar. Bu tip hareketlere iyi bir örnek İran'daki Bahai hareketidir. Bahailiğin kökleri on ikinci imamın gaybete çekilmesinin bininci sene-i devriyesine kadar geri götürülebilir. Bu yıl, Şirazlı bir tüccar kendisinin kayıp imamın dünyayla ilişkiye geçeceği "kapı" (*bab*) olduğunu iddia etti. Daha sonra kendisinin bizzat kayıp imam olduğunu

açıkladı. Bu yaptıklarından dolayı İran devleti tarafından idam edildi. *Bab*'ın mesajı geleneksel dinî bir kisveye bürünse de, kendisinin ve takipçilerinin başlattığı hareket pek de geleneksel nitelikte bir hareket sayılmazdı. Otuz milyon kişinin hayatına mâl olan bir iç savaşı tetikleyen Çin'deki Taipingler (1851/1864) veya Amerikan yerlilerinin Hayalet Dansı hareketi (1889-1895) gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki diğer sosyal dinî hareketlere benzer bir şekilde Babi hareketi de mensuplarının kendilerini içinde buldukları gitgide kötüleşen şartlara karşı bir tepki olarak gelişti. Bab'ın takipçileri vergilerin ve özel mülkiyetin kaldırılmasını savundular ve kadınlara erkeklerle eşit haklar verilmesini talep ettiler. XIX. yüzyıldaki gelişmelerin sebep olduğu yaygın ekonomik ve sosyal altüst oluşlarla sarsılan bir toplumda gayet anlaşılır bir tepkiydi bu. Keza, devrin diğer toplumsal dinî hareketleri gibi Babî hareketi de, toplumun durumu gitgide kötüye giden kesimleri tarafından (köylüler, alt düzey ulemâ, esnaf ve zanaatkârlar) destekleniyordu. İran hükümeti tarafından bastırılan Babî hareketinin birçok mensubu, "cesaretin çoğu basirettir" inancıyla pasifizmi tercih ettiler ve siyasetle aralarına mesafe koydular. O günden beri İran'da kesintili olarak zulme uğramaya devam eden Bahailer işte bunlardır.

Modern bir sosyal hareketi geleneksel dinî dilin ve imajların bağlamına yerleştiren Babî/Bahai hareketinin yanı sıra, doğrudan ve dolaylı olarak dünyayla bütünleşme ve periferileşme, savunmaya yönelik kalkınma ve emperyalizmle ilişkilendirilemeyecek birçok hareket de vardı. Çoğu zaman ulemâ tıpkı bugün akademisyenlerin yaptıklarını iddia ettikleri gibi dış dünyadan tecrit olmuş gibi görünerek fıkıh ve ilahiyat gibi sahalara çeşitli katkılar yaptılar. Bu âlimler aslında selefleriyle diyalog halindeydiler ve Müslüman âlimler yüzyıllardır fikirlerini nasıl inşa etmişlerse onlar da bu diyaloğu aşağı yukarı aynı şekilde sürdürdüler. Ancak bu, ulemânın fikirlerinin mektepler ve medreseler dışında etkisi olmadığı anlamına gelmez. Keza en "ikna edici" ilmî argümanlarla devrin siyasal, sosyal ve ekonomik şartları arasında hiçbir ilişki olmadığı da söylenemez. İki Şii ekolü arasında yaşanan bu tip bir tartışmanın sonraki gelişmeler üzerinde ne tip etkiler doğurduğuna bu bölümün ilerleyen kısımlarında temas edeceğiz.

Böylelikle XVIII. ve XIX. yüzyılın entelektüel ve kültürel hareketlerinin diğer önemli yönlerinden birine, yani bu hareketlerin siyaseti ve siyasal kültürü nasıl etkilediğine gelmiş bulunuyoruz. Bu bölümde bahsettiğimiz bazı hareketlerin doğrudan siyasal sonuçları oldu, bazılarınınsa olmadı. Bütün bu hareketlerin tek bir ortak özelliği vardı. Her biri başarılı olmak için uluslararası devlet sistemiyle ve modern dünya ekonomisiyle uyumlu bir siyasal topluluk vizyonuna sahip olmak zorundaydı. Başlangıçta bu ikisiyle uyumlu olmayan hareketler (her ikisi de ileride kısaca ele alınacak olan Libya'daki Senusiye hareketi veya Arabistan'daki Vehhabi hareketi gibi) iktidarı ele geçirir geçirmez uyum göstermek zorunda kaldılar. Uyum göstermeselerdi

siyasal hayatın mihenk taşı olarak varlıklarını sürdüremezlerdi. Nitekim XIX. yüzyılın başında Vehhabilerin kurduğu devlet ayakta kalamadı, ancak onların devamı olarak XX. yüzyılın başında kurulan devlet Suudi Arabistan ismiyle bugün halen ayakta.

Siyasal sonuçları olan entelektüel ve kültürel hareketler uluslararası devlet sistemine ve modern dünya ekonomisine uyum sağlamak zorunda kalmalarına rağmen, genellikle eylemlerini meşrulaştırmak için birbirinden epey farklı argümanlara başvurdular. Örneğin, Osmanlı padişahı Sultan II. Abdülhamit, 1878-1908 arasında merkezîleşme ve "modernleşme" politikalarını İslâmî bir retorik çerçevesinde ifade etti. 1908'de iktidarı ele geçiren Jön Türkler başlangıçta politikalarını son bilimsel teorilerden ve seküler felsefelerden ilham alan bir retorik çerçevesinde ifade etmelerine karşın, büyük ölçüde Sultan II. Abdülhamit'in merkezileşme ve modernleşme politikalarını devam ettirdiler. Hâlbuki onu 1909 yılında bizzat kendileri tahttan indireceklerdi. Aslında bunda anlaşılmayacak bir durum yok. Kitap boyunca tartışıldığı gibi modern devlet, vatandaşlarının toplumsal gücünü seferber etmede önceki devlet biçimlerinden çok daha etkin bir araçtır. Bu yüzden ayakta kalmak isteyen her siyasal hareket, politikalarını meşrulaştırmak için hangi dili kullanırsa kullansın, modern dünyanın yöntemlerine bir şekilde adapte olmak zorundadır.

Velhasıl XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Ortadoğu'da, doğrudan Batı aydınlanmasından etkilenen hareketlerden bu geleneklerden tamamen tecrit olmuş biçimde gelişenlerine, dinî kaidelerden ilham alan hareketlerden dinî bir jargonu başka amaçlar için kullananlara ve dil reformu gibi dinle tamamen alakasız hareketlere kadar envai çeşit entelektüel ve kültürel hareket ortaya çıktı. Bu akımların tamamını tek bir bölümde adil bir şekilde ele almak mümkün değildir. Dolayısıyla bu bölümde sadece tek bir hareket tipine odaklanacak ve toplumu İslâm'da reform yapmak suretiyle yeniden düzenlemeyi amaçlayan hareketlerden bahsedeceğiz. Milliyetçilik gibi diğer etkili akımları sonraki bölümlerde ele alacağız.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Ortadoğu'da yaşayan birçok insan etraflarına baktı, İslâm'ın ve İslâm dünyasının zor günler yaşadığı kanaatine vardı. Bunların çoğu İslâm toplumlarının içinde bulunduğu bu kötü vaziyeti, İslâm'ın hakiki öğretilerini terk etmiş olmalarına bağladı. Öyle ya, Avrupa karanlıklar içindeyken Müslümanlara geniş bir imparatorluk kurma ve bu imparatorluğu İspanya'dan Afganistan'a kadar genişletme imkânı veren şey, tam da bu öğretilerdi. Dolayısıyla İslâm'ın muzaffer günlerine dönmesini veya en azından Batı'dan gelen tehdide karşı koyabilmesini arzu edenler, bunu başarmak için İslâm dünyasının gerilemesine sebep olan her şeyi İslâm'dan silip atmak gerektiğini düşündüler.

XVIII. ve XIX. yüzyılların entelektüel akımları gerilemenin iki temel sebebi olduğu sonucuna vardı. İlk olarak, bölgedeki birçok fikir adamı

Müslümanların önceki nesillere mensup din âlimlerine körü körüne bağlı kalmalarını sorguladı. Çünkü onlara göre gerilemenin sebeplerinden biri de bu âlimlerin yanlış görüşleriydi. Bunlar arasında en sert olan akım kendilerinden öncekileri İslâm'ın gerçek ilkelerini yanlış yorumlamakla veya tahrif etmekle suçladılar. Diğerleriyse evliyaya tapma, tasavvuf ve gaipten haber vermek gibi halk inançlarıyla İslâm'ı karıştırarak İslâm'ı bozanların bizzat İslâm toplumları olduğunu ileri sürdü. Bu iki varsayımdan hareket edenler genellikle Müslümanları İslâm'ın manevi ve siyasi dirilişi için Hz. Muhammed tarafından Medine'de kurulan ilk topluluğu model almaya yöneltti. Müslümanların ilk kuşağı *selef-i salihîn* olarak anıldığı için bu topluluğu model olarak alanlara da *selefî* dendi.

Dünyada birçok insan selefîlikle 2010-2011'deki Arap isyanları sırasında tanıştı. Zira daha önce siyasi katılımı dine aykırı sayan selefîler Arap isyanları sırasında birden siyaset sahnesine fırladılar. Mısır'da el-Nur adlı bir selefî parti ülkenin serbest seçimlerle belirlenen ilk parlamentosundaki sandalyelerin dörtte birini elde ederek dünyayı şaşkına çevirdi. Mısır'ın selefîleri erkeklerin sakal bırakması ve kadınların tamamen örtünmeleri konusunda tavizsiz olmaları sebebiyle Batı'da popüler olan Tahrir Meydanı eylemcilerinden farklı görünmekle kalmıyor, kadın hakları, azınlık hakları ve şeriatın eksiksiz uygulanması konusundaki görüşleriyle de onlarla ters düşüyorlardı. Bu yüzden selefîlerin seçimlerdeki başarısı Batı kamuoyu açısından daha da şaşırtıcıydı. Ne var ki, XIX. yüzyılın selefîleri günümüzdekinden daha zengin fikirlere ve daha geniş bir çeşitliliğe sahipti. Hatta aralarında bugünkü selefîlerin Müslüman olarak bile kabul etmeyecekleri Yemenli Zeydiler, Ummanlı ve Zengibarlı İbadiler gibi azınlık mezheplerini de barındıyorlardı. Bunların selefîliği benimsemelerinin sebebi Hz. Muhammed'in başında olduğu ilk İslâm topluluğunda çoğunluk ve hor görülen azınlık gibi bir şeyin söz konusu olmadığı, bu topluluğun mezhep farkı olmaksızın sadece Müslümanlardan oluştuğu gerçeğiydi.

Selefîlerin Medine'deki ilk İslâm topluluğunu ideal toplum olarak almak yanında başka bir ortak noktaları daha vardır. Medine'deki İslâm topluluğu hakkındaki bilgimiz Kur'an ve hadis olmak üzere iki kaynaktan geldiği için, selefîler sonraki yüzyıllara ait kaynaklardansa münhasıran bu iki kaynağa bağlı kalmayı tercih ederler. Ne var ki pratikte bu, teoride olduğu kadar kolay değildir. Her şeyden önce modern dünyadaki İslâm toplumları ilk İslâm topluluğunun hiçbir zaman karşılaşmak zorunda olmadığı durumlarla karşı karşıyadır. Dinî bayramlara işaret eden hilalin göründüğünü telgrafla bildirmek caiz midir? Artezyen kuyularından su çekilmesi, durgun sulardan Müslümanların içmesini yasaklayan dinî emre aykırı mıdır? Müslümanlar sömürge yönetimlerinin emirlerine nasıl cevap vermelidir? Bu gibi yeni durumlarla baş etmek için selefîlerin önünde iki seçenek vardı. Ya İslâm hukukunun alanını sadece ilk İslâm topluluğunun karşı karşıya kaldıkları

meselelerle sınırlayacaklardı ya da bir şekilde İslâm hukukunun ele alacağı meseleleri genişleteceklerdi. Selefîlerin bir kısmı ilk yaklaşımı, diğer kısmı da ikinci yaklaşımı savundu. Bazı selefî âlimler İslâm fıkhının ele alabileceği meselelerin alanını genişletmek amacıyla, fıkıh konusunda sağlam bilgisi olan Müslümanların akla dayanan bağımsız hükümler vermeyi de içeren yerleşmiş bir hüküm verme şekli olan içtihada başvurmaları gerektiğini savundular. Bazılarının elinde içtihat modern koşullarda İslâm'ı muhafaza etmenin bir aracına dönüştü. Bazılarıysa içtihadı Avrupalı fikirleri ve "çağın ruhunu" arka kapıdan içeri sokmanın bir aracı olarak kullandılar.

Bazı tarihçilere göre XIX. yüzyılın selefî hareketinin habercisi, XVIII. yüzyıldaki "manevi yeniden inşa" hareketiydi. Daha önce üzerinde durduğumuz gibi, XVIII. yüzyıl Ortadoğu devletleri ve halkları açısından pek de güzel bir dönem sayılmazdı. Bu dönemde mahallî eşraf ve askerî liderler imparatorlukların merkezî yönetimlerine etkin bir şekilde meydan okuyorlardı. Osmanlı ve İran orduları bu dönemde Avrupa ordularına karşı üst üste yenilgiler aldılar. Köylüler kırsal kesimde emniyetin sağlanması konusunda zayıf düşmüş merkezî hükümetlere güvenemiyor, çoğu zaman pek de misafirperver olmayan şehirlere sığınmak zorunda kalıyorlardı. Esnaf ve zanaatkârların yerini Ortadoğu piyasasını ucuz mamul mallarla dolduran Avrupalılar almaktaydı. Bürokratlar, âlimler ve sıradan insanlar da bu problemlerin pekâlâ farkındaydılar ve hem bu kötü durumun sebeplerinin ne olduğunu hem de üstesinden nasıl gelinebileceğini araştırıyorlardı. Önerilen çözümlerden biri toplumu sıfırdan inşa etmek, başka bir deyişle insanları birbirine bağlayan toplumsal ve manevi yapıyı yeniden inşa ederek toplumu tepeden tırnağa yeniden yapılandırmaktı. Bu projeyi hayata geçirmek için Hz. Peygamber'in ve selef-i salihînin yaşamlarından ve ilk İslâm topluluğundan daha uygun ve erişilebilir bir model olamazdı.

Manevi yeniden inşa hareketi, bir bakıma, benzer zihniyetlere sahip insanların ilişki ağları aracılığıyla yayıldığı için etkiliydi. Bazen bu ilişki ağları şehrin tek bir mahallesiyle veya belli bir bölgede belli bir iş kolundaki bütün çalışanlarla sınırlı oluyor, bazen de Hindistan ve Endonezya'dan İran, Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'ya kadar aynı meşrepten Müslümanları binlerce kilometrelik bir alanda bir araya getiriyordu. İlişki ağları gayriresmî cemiyetler şeklini alabildiği gibi çok daha resmî kurumlar haline de gelebiliyordu. Üstelik bunlar halk arasında çok popülerdi. Bir tarihçi, XIX. yüzyılın başlarında Kahire'de her sınıftan neredeyse her erkeğin bu ilişki ağlarından en az birine mensup olduğunu hesaplamıştır.

Bu ilişki ağlarına *tarik* (Türkçedeki yerleşik kullanımı tarikat) kelimesinin çoğulu olan *turuk* denmekteydi. Tarikatlar (*turuk*) aslında Ortadoğu'da hiç de yeni sayılmazdı. İslâm'ın popüler ve bazen mistik formlarına bağlı olan sufiler yüzyıllardır müritlerle, mürşitleri birbirine bağlamak için bu yapılardan faydalanmaktaydı. Ne var ki XVIII. yüzyılda birçok Müslüman

El-Ezher talebeleri, tarihi bilinmiyor. (*Yazarın koleksiyonundan*)

zanaatkâr ve tüccar, bu tarikatlara ortak problemlerine çözüm bulmak amacıyla katıldılar. Bu amaçla Hz. Peygamber'in ve ilk İslâm topluluğunun benzer problemleri nasıl çözmüş olabileceğini görmek için Kur'an ve hadislere döndüler. (Neo-sufizm denilen bu olgu sosyal bilimciler tarafından hararetli tartışmalara konu olmuştur. Bu yüzden bunun sadece meselenin bir yönü olduğunu aklımızdan çıkartmayalım.) Gerçi hadis her zaman İslâm fıkhının ayrılmaz bir parçasıydı, ama sufilerin gündelik problemleri çözmek için hadislere dönmesi pek de geleneksel bir tutum sayılmazdı. Başka bir deyişle, bu tarikatlar önceki tarikatların biçimini benimsemekte, ancak bunları cemaat duygusunu yeniden inşa etmek ve ahlaki/hukuki muameleleri belirlemek gibi çok pratik amaçları gerçekleştirmek için kullanmaktaydılar.

Böylelikle tarikatlar bir arınma ve diriliş hareketinin araçları haline geldi. Şehirlerdeki belli merkezler ve şeyhler tarikatlar için özel önem taşıdığı için, tüccarlar, ulemâ ve benzeri toplum kesimleri şehirden şehre seyahat ettiler ve Osmanlı İmparatorluğu veya İran'ın bir yerindeki fikirlerle başka bir yerindeki fikirleri harmanladılar, İstanbul ile Şam'ın, Mekke ve Medine ile el-Ezher adlı üniversitesiyle meşhur Kahire'nin fikir hayatını birbirine bağladılar.

Ayrıca, merkezî denetimin zayıf olduğu veya emperyalistlerin bilhassa güçlü bir şekilde varlıklarını hissettirdikleri çeperdeki Osmanlı topraklarında, Medine modeline dayalı manevi yeniden inşa hareketi daha açık bir şekilde siyasal bir şekil aldı. Bugünkü Libya topraklarında gelişme gösteren Senusiye tarikatı bunun tipik bir örneğiydi. Mısır ve Mekke'de eğitim gören ve vaazlarında dinleyicilerini katı bir dindarlığa çağıran Muhammed ibn Ali

el-Senusi (1787-1859) tarafından kurulan Senusiye tarikatı Kuzey ve Batı Afrika'da yayılarak birçok kabileyi köklere dönüş öğretisiyle bir araya getirdi. Birkaç yıl içinde Kuzey Afrika'da yaklaşık 140 Senusiye tekkesi oluştu. Bu tekkeler dinî eğitimin yanı sıra tarım ve ticaretle de meşgul olmaktaydı. Daha sonra Kuzey Afrika'yı işgal eden İtalyanlara karşı XX. yüzyıl başlarında başlayan bağımsızlık mücadelesinde de bu tekkeler merkezî bir rol oynadı. Nitekim 1951'de kurulan bağımsız Libya devletinin ilk ve tek hükümdarı, Muhammed ibn Ali el-Senusi'nin soyundan geliyordu.

Diğer meşhur tutucu hareket ise Arabistan'da Muhammed ibn Abdülvehhab tarafından kurulan Vehhabilikti. Abdülvehhab Arabistan'ın birçok halk geleneğini (evliyaya aşırı hayranlık, türbe ziyaretleri vb.) ve ortaçağ âlimlerinin safsata olarak gördüğü birçok fikrini reddetti. Aslına bakılırsa Kur'an ve hadis dışında hiçbir otorite kabul etmedi. Mahallî bir aşiret reisi olan Muhammed ibn Suud ile güçlerini birleştirdi ve resmî anlatıma göre kılıçla tebliğ bir araya gelince Arabistan'da kimse karşılarında duramadı. 1803'e gelindiğinde İbn Suud'un adamları Mekke'yi ele geçirmiş ve burada Medine modeline dayanan tutucu bir İslâm devleti kurmuştu. Ne var ki bu devlet, Osmanlı hükümetinin emriyle bölgeye gönderilen Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim'in komutasındaki bir Mısır ordusu tarafından çok geçmeden yıkıldı. On ikinci bölümde göreceğimiz üzere bu İbn Suud'un soyundan gelenlerin macerasındaki son durak değildi.

Bazı aydınlar selefîliği çok başka bir açıdan ele aldılar. Dünyayla bütünleşme ve periferileşme, savunmaya yönelik kalkınma ve emperyalizm aracılığıyla bölgeye gelen kurum ve fikirleri kucaklayan bu aydınların çoğu Ortadoğu toplumunu Batı'yı model alarak yeniden inşa etmeye yöneldiler. Onlara göre Avrupa karanlık çağları yaşarken Yunan felsefesini sahiplenen ve muhafaza eden hakiki İslâm, akıl ve bilimle çelişen bir din değildi. Son zamanlarda bünyesine aldığı hurafelerden kurtulup ona esas gücünü veren akla yeniden dönerse Ortadoğu'nun bilim ve endüstri devrimine kaynaklık edebilirdi. Gerçek İslâm'ın Batılı ilerleme kavramıyla ve diğer modern fikirlerle uyumlu olduğunu savunanlara "İslâmî modernistler" denir.

İslâmî modernistlerin bir kısmı İngilizce veya Fransızca bilen ve Batılı fikirlerle doğrudan temasa geçmiş kişilerden oluşuyordu. Bazılarıysa hayatları boyunca savunmaya yönelik kalkınma, emperyalizm veya her ikisinin yol açtığı yeni tecrübelere iştirak etmelerinin veya modern kurumlara bir şekilde maruz kalmalarının sonucu olarak, fikirlerini bağımsız bir şekilde geliştirdiler. İslâmî modernistler, Ortadoğu'nun geri kalmışlığından genellikle İslâm'ı sorumlu tutan ve sekülerizm gibi Batılı fikirleri olduğu gibi kabul eden tam Batıcıların aksine, Batı'dan alınacaklar konusunda daha seçiciydiler. Gerçi bazılarının onlardan bile daha seçici olduğunu söylemek gerek. İslâmî modernistlerin birçoğunun İslâm'ın ve Batılı fikirlerin birbiriyle uyumlu olduğuna gönülden inanmış olmaları pekâlâ mümkündür.

Ancak bunlar dışındakiler daha kuşkucu veya (baktığınız yere göre değişir) daha gerçekçiydiler. İslâmî modernistler de Batıcıların savunduğu yönde kapsamlı bir değişim istiyorlardı. Ancak gerek Ortadoğu toplumlarının geri kalmışlığı gerekse devletin veya dinî kurumların çok köklü olması, onlara göre cepheden yapılacak bir saldırının başarıya ulaşmasına izin vermiyordu. Görüşlerinin halkın çoğunluğu tarafından paylaşılmadığını fark eden İslâmî modernistler değişimi yürürlüğe sokmak için kendilerinden daha büyük güçleri kullanmaya niyetlendiler. Bunu da görüşlerini muhafazakâr, hatta dinî bir söylem içinde gizleyerek yaptılar. Bunların birçoğu ya gizli cemiyetlere veya azınlık gruplarına ya da Babiler gibi hor görülen dinî mezheplere mensuptular.

İslâmî modernizmin tek kaynağı Selefîlik değildi. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî topraklarında, padişahın çok yakınında bulunan ve Yeni Osmanlılar adıyla bilinen geniş bir aydınlar grubu imparatorluğu yeniden canlandırmayı amaçlayan gizli bir cemiyet kurdu. Yeni Osmanlılara göre Tanzimat hareketi tepeden inme uygulandığı ve halkın desteğini kazanmak veya onları siyasal süreçlere katma yönünde hiçbir çabada bulunmadığı için başarısız olmuştu. Tanzimat'ın getirdiği değişiklikler padişahın gücünü artırsa da, Avrupa'nın imparatorluk aleyhine emperyal yayılmasını durduramamıştı. Yeni Osmanlılara göre Avrupa'nın imparatorluk aleyhine genişlemesini durdurmanın tek yolu sosyal ve siyasal reformu "İslâmî ilkelere" dayandırmaktı. Bu ilkeler Osmanlı toplumuna derin bir şekilde kök saldığı için hem toplumu birleştirecek bir sosyal "çimento" görevi görebilecek hem de Osmanlı vatanseverliğine ilham verecekti. Yeni Osmanlıların savunduğu İslâmî ilkelerin en başında devleti istişareyle yönetmek anlamına gelen şura kavramı vardı. Gerçi köken itibariyle şura kelimesi ilk İslâm topluluğunda Hz. Muhammed'in yerine geçecek halifeyi belirlemek için ümmetin ileri gelenleri arasında yapılan toplantıya verilen isimdi. Ancak Yeni Osmanlılar bu kelimeyi, bir Osmanlı anayasası ve parlamentosu oluşturulması talebini temellendirmek için kullandılar. Onların takipçileri tarafından benimsenen veya onlarla aynı kafadaki devrimciler ve siyasal reformcular tarafından ileride onlardan bağımsız olarak geliştirilen bu argüman 1876'daki Osmanlı Meşrutiyet hareketinin, Mısır'daki Urâbî isyanının ve 1905'teki İran Meşrutiyet Devrimi'nin söyleminde bulunabilir.

İslâmî modernizm İran'da da kendine taraftar buldu. Şiilerin Kur'an ve hadisin yanı sıra imamlarının dinî otoritesine de inanmalarından dolayı İran selefîliğe uygun bir ortam sağlamadığı için, burada da İslâmî modernizmin kaynağını bulmak için başka bir yere bakmak gerekir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İran'da yeni bir aydınlar sınıfı doğdu. Bunların çoğu Tahran'daki Darülfünun'da eğitim görmüştü. Diğerleriyse genellikle Avrupa'da eğitim almışlardı. Her iki grup da bölgede yayılan entelektüel akımlardan etkilenmiş (1889'da İstanbul'da 16 bin İranlı yaşıyordu ve bunların

bir kısmı siyasal mülteciydi) ve bölgedeki başka grupları İslâmî modernist fikirlere yönelten aynı kültürel ve siyasal "yozlaşma"dan son derece rahatsız olmuş durumdaydılar. Ancak hem toplum içindeki konumlarından hem de kendileri ve yeniden hayat bulan bir İran için besledikleri özlemlerden dolayı Avrupa kökenli siyasal ve sosyal fikirlere ve bilhassa iki Avrupalı düşünüre doğal bir yakınlık duymaktaydılar.

Auguste Comte (1798–1857) pozitivizm adıyla bilinen bir felsefenin kurucusu bir Fransız düşünürüydü. Pozitivizmin Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı ve İran'da da birçok taraftarı vardı. Nitekim 1913'te Osmanlı devletini ele geçiren İttihat ve Terakki cemiyeti, ismini Comte'un iki temel düsturundan almıştı: Birlik ve ilerleme. Pozitivizm Ortadoğu'daki aydınlar açısından bilhassa cazip olan iki temel fikir içeriyordu. Zaten Ortadoğulu aydınlar da bu fikirler yüzünden pozitivizme yöneldiler. Comte'a göre toplumlar da, biyolojik türler gibi çeşitli aşamalardan geçerek evrimleşiyordu. Bu evrim din temelli toplumlardan, felsefe temelli toplumlara ve oradan da bilim temelli toplumlara doğruydu. Dolayısıyla İran gibi bir toplum ilk aşamada takılıp kalmış gibi görünse de, Avrupa toplumları gibi diğer ileri aşamalara geçmemesi için hiçbir sebep yoktu. Comte ayrıca topluma düşünürlerden ve bilim adamlarından (*savant*) oluşan bir teknokratlar sınıfının rehberlik etmesi gerektiğine inanıyordu. Bunlar toplumun üzerine inşa edilmesi gereken bilimsel ilkeleri bilen ve kavrayan insanlardı. Kendisini *münevver el-fekr* (aydınlanmış düşünür) olarak gören bir İranlı aydın veya bir *mütenevvir* (aydınlanmış) olarak gören Arap aydın hiç şüphe yok ki bu rolle özdeşleşiyordu.

İran ve Osmanlı aydınlarının yöneldiği ikinci Avrupalı düşünür Henri Comte de Saint-Simon (1760–1825) idi. Saint-Simon'un felsefesi birçok açıdan Comte'unkine benzemekle birlikte hayırsever sanayiciler tarafından işletilen planlı ve sosyalist tipte bir ekonominin kurulması fikrini de içeriyordu. İran'daki Darülfünun mezunlarının çoğu da kendilerini bu role hazırlamaktaydı.

Kısacası İranlı aydınların çoğu kendilerini şahın despot yönetimine, dinî bağnazlığa ve yabancı emperyalizmine karşı muhalefette birleşmiş imtiyazlı bir aydınlanmış sınıf olarak görüyordu. Ne var ki Darülfünun mezunlarının ve onlarla ittifak yapanların bu problemler temelinde açık bir şekilde örgütlenmeleri mümkün değildi. Her şeyden önce sarayın ve din adamlarının despot ve bağnaz olduklarını söyleyenlere hoşgörü göstermesi beklenemezdi. Bu yüzden İranlı aydınlar gizli siyasi faaliyetlerini yürütmek amacıyla *encümen* denilen gizli cemiyetlerde bir araya geldiler. Bir kısım aydın da sadece fikirlerini çeşitli şekillerde kamufle etmekle yetindi.

Encümenlere katılan birçok aydın varsa da, tarihçiler bilhassa iki kişinin hayatı ve etkisi üzerinde durmuşlardır. Mirza Malkum Han İslâm'ı kabul edip etmediği tam olarak belli olmayan bir Hıristiyan Ermeni idi. Paris'te yetişti ve burada eğitim aldı, daha sonra İran'a dönerek Darülfünun'da

ders vermeye başladı. Malkum Han'ın dinle muğlâk bir ilişkisi vardı. O da Comte gibi dinin yerini "insanlık" ve "aklın" alacağını düşünüyordu. Ancak Malkum Han'a göre yeni bir İran inşa etmek için genel olarak dinin ve özel olarak ulemânın desteğini almak şarttı. Malkum Han bilhassa içtihat fikrine hayrandı. Ona göre bu fikir toplumu ilerletmek için kullanılabilirdi. Malkum Han aydınları, lonca liderlerini, ulemâyı, hatta kimi zaman Kaçar ailesinin mensuplarını içine alan birçok gizli cemiyet kurdu. 1905'teki Meşrutiyet Devrimi'ne katılanların büyük bir kısmı Malkum Han'ın örgütlediği bu gizli cemiyetlerle ilişkiliydi ve büyük ihtimalle meşrutiyet fikrini onun kaleme aldığı *Reform Kitabı*'ndan öğrenmişlerdi. *Reform Kitabı* Yeni Osmanlılar'dan alınan meşrutiyet yanlısı fikirler içermekteydi.

Cemaleddin Afgani bir diğer önemli siyasal eylemciydi. Afgani ismiyle anılmasına karşın Cemaleddin büyük ihtimalle İranlıydı. Ancak Şii kökenli olduğunu gizlemek ve böylece Sünni dünyada daha etkili olabilmek için Afgani ismini benimsedi. Hayatı boyunca çok yer gezdi, Paris'te, Kahire'de, İstanbul'da ve daha birçok yerde yaşadı. Malkum Han gibi Afgani de toplumsal evrime ve entelektüel bir elitin toplum içindeki özel rolüne ilişkin Avrupa ve Osmanlı kökenli fikirlerden etkilenmişti. O da Malkum Han gibi dini toplumsal değişim davasının hizmetine koşmak istiyordu. Ve yine Malkum Han gibi o da siyaseten etkili olan gizli örgütler kurdu. Afgani'nin takipçilerinden biri 1896'da Nasreddin Şah'ı öldürerek siyasal eylemciliği yepyeni bir boyuta ulaştırdı. Diğer birçok takipçisi 1905'teki İran Meşrutiyet Devrimi'ne katıldı.

Malkum Han'ın ve Afgani'nin fikrî kaynakları sadece Avrupa felsefi geleneğiyle sınırlı değildi. Aksine her ikisi de İran'ın zengin fıkıh geleneğinin beslediği bir ortamda yetiştiler. Bu gelenek içinde bilhassa iki fıkıh ekolü arasındaki tartışmalar bu bakımdan önem taşıyordu. XIX. yüzyılın başlarına kadar İran ulemâsı arasında, toplum içindeki rollerine ilişkin bir fikir birliği hiçbir şekilde mevcut değildi. Ahbari ekolü ulemânın fıkhî ve itikadî konularda peygamberin hadisleri ve on iki imamın öğretileriyle sınırlı olduğunu iddia ediyordu. Usûlî ekolü ise müctehid denilen bazı seçkin din âlimlerinin kayıp imamın temsilcileri olarak hareket edebileceğini savunuyordu. Müctehidler dindarlıkları ve bilgilerine dayanarak ulemâ arasından gayriresmî olarak seçilen kişilerdi. Müctehidler İslâm hukukunu gerçek yaşamın yeni ihtiyaçlarıyla uyumlu hale getirmek amacıyla şeriatı yeniden yorumlama, yani içtihatta bulunma hakkına sahipti.

XIX. yüzyılda Usûlîler üstün geldiler ve zirveye tırmandılar. Kaçar toplumunda önemli bir boşluğu doldurdukları için de zirvede kaldılar. Hatırlanacağı üzere, Kaçarların sınırlı bir güçleri vardı ve meşruluklarından sürekli olarak şüphe ediliyordu. Usûlîler ulemânın toplumda eğitimle, yargıyla, hatta Kaçarları meşrulaştırmakla ilgili fonksiyonlar yerine getirerek toplumsal hayata aktif bir şekilde müdahale etmesi gerektiğini savundukları için,

Kaçarların idare tarzıyla mükemmel bir şekilde uyumluydular. Usûlî ulemâ çok geçmeden eğitim aygıtını ve medeni hukuku (yani devlet idaresi ve ceza hukuku dışındaki kısım) tekeline aldı. Böylelikle yetkileri devlet tarafından gasp edilmiş olan Osmanlı ve Mısır ulemâsından farklı olarak, Ahbarileri alt eden Usûlîler İran'da ulemânın toplum içinde vasıtasız ve vazgeçilmez bir rol oynamasını garanti altına aldı. Bunun sonucu olarak tütün protestosu, Meşrutiyet Devrimi ve 1978-1979 Devrimi gibi siyasal hareketlerin kaderi ulemânın bu hareketlere katılımına veya bunlarla arasına mesafe koymasına bağlı hale geldi.

Malkum Han ve Afgani gibi Usûlîler de ulemânın toplumda kilit bir rol oynadığını, İslâm'ın çağdaş koşullara ayak uyduracak şekilde sürekli olarak gözden geçirilmesi gerektiğini ve bunu sağlamak için içtihattan faydalanılabileceğini düşünüyordu. Keza her ikisi de, Yeni Osmanlılar gibi, İslâm'ın Şark toplumlarına derinlemesine kök saldığına ve her tür toplumsal reformun bu gerçeği hesaba katması gerektiğine inanıyorlardı. Aynı zamanda Müslümanların bilhassa bilim ve teknoloji başta olmak üzere Batı'dan öğrenecek çok şeyleri olduğunu savunuyorlardı.

Din ve bilim birbiriyle nasıl uyumlu hale getirilebilir? İslâm veya herhangi bir din modernleşmeyi desteklemekte kullanılabilir mi? Aydınlanma filozoflarından Comte'a ve ondan sonra gelenlere kadar birçok Batılı sosyal felsefeciye göre modernliğin temel özelliklerinden biri sekülerizmdi ve din modernliğin ya ilkel bir atası ya da ölümcül düşmanıydı. Önümüzdeki bölümde bunun doğru olup olmadığını tartışacağız.

BÖLÜM 9

Sekülerizm ve Modernlik

25 Nisan 2013'te Hulud Sukeriye ve Nidal Derviş Beyrut'ta evlendiler. Her ikisi de genç, bekâr ve birbirlerine âşık olduklarından, bu hikâye size sıradan görünebilir. Bu evliliği sıra dışı kılan Sukeriye'nin Sünni, Derviş'in Şii olması ve nikâhın dinî değil medeni hukuka göre kıyılmasıydı. 30 Eylül 2013'te oğulları Gadi doğduğunda (hesaplama yapmayın) İngilizce yayın yapan medya onu Lübnan'ın ilk "mezhepsiz bebeği" olarak adlandırdı.

Bugünkü Ortadoğu'da evliliklerin medeni hukuka göre gerçekleştiği sadece iki devlet vardır: Türkiye ve (2013'ten beri) Lübnan. Bu iki devletin dışındaki Ortadoğulular evlenmek istediklerinde herhangi bir mezhebe bağlı olmayan evlendirme dairelerine değil kendi bölgelerindeki yetkili din adamına başvurmak zorundadırlar. Bu durum, farklı inançlar arasındaki evlilikleri fiilen zorlaştırmakta, hatta engellemektedir. (Kapsayıcı bir Iraklı kimliği ouşturmak isteyen Irak, bir bakıma ülkedeki yasalar Sünnileri ve Şiileri Müslüman olarak tanımladığı için, ilginç bir şekilde Sünnilerle Şiiler arasındaki evliliklere izin vermiş, hatta yakın zamanda bu evlilikleri teşvik etmeye başlamıştır.) Altıncı bölümde bahsettiğimiz üzere, Irak'taki ailelerin yüzde 30'u farklı mezheplere mensup bireylerin evliliğinden doğmuştur. Sünnilerle Şiiler arasındaki 1400 yıllık düşmanlıktan şikâyet edenler için can sıkıcı bir istatistiktir bu.

Dinin önemli olduğu konular evlilik gibi medeni durumla ilgili şahsi meselelerle sınırlı değildir. 1973 tarihli Mısır anayasasının ikinci maddesine göre "devletin dini İslâm ve resmî dili Arapçadır. Yasamanın temel kaynağı İslâm hukukunun ilkeleridir." 2012'de kabul edilen Mısır anayasasında da aynı madde korunmuştur. Anayasa taslağını hazırlayan komisyonun ağırlıklı olarak, kendini Mısır toplumunu "İslâmîleştirmeye" adayan Müslüman Kardeşler'den oluştuğunu düşünürsek, bu durum pek şaşırtıcı değildir. Esas şaşırtıcı olan, 2013 yılında Müslüman Kardeşler'in ordu tarafından devrilip yasa dışı hale getirilmesinden sonra kabul edilen anayasada da aynı maddeye dokunulmamış olmasıdır. Bir de, kadınlara kayıtsız şartsız eşit haklar tanıdığı ve buna benzer başka maddeler içerdiği için Arap dünyasının en

liberal anayasa metni olarak görülen ayaklanma sonrası Tunus anayasası vardır ki bu anayasada İslâm hukukunun sözü bile edilmez. Öte yandan anayasanın birinci maddesi şu şekildedir: "Tunus özgür, bağımsız ve egemen bir devlettir. Dini İslâm, dili Arapça ve sistemi Cumhuriyet'tir."

Batı'da birçok insan Ortadoğu'ya bakıp dinin kamusal alandaki rolünü eleştirmektedir. Onlara göre sekülerizm modernliğin ayrılmaz bir parçasıdır ve laik olmayan devletler modern sayılamazlar. Bu değerlendirmeyi yapanlar, aslında Batı modernitesine ait olan özellikleri sanki bütün dünya için geçerli olmak zorundaymış gibi genellemektedirler. Hâlbuki sekülerizm ve modernlik arasındaki ilişkiyi başka türlü yorumlamak da mümkündür. Batı'da sekülerizmin bölgenin tarihsel deneyimiyle ilişkili bazı yapısal özelliklerin sonucu olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir. XVI. ve XVII. yüzyılda Avrupa kanlı din savaşları yaşadı. Bu savaşları takip eden yüzyıllar içinde Batı'da birçok kişi bu katliamların yeniden vuku bulmasını engellemenin tek yolunun siyasetle din arasındaki bağlantıyı kesmek olduğu kanaatine ulaştı. Bunun sonucu olarak Avrupa, süreç içinde otoritenin nihai kaynağının din değil devlet olduğunu hükme bağladı. Avrupa modernitesi bütün dünya genelinde "medeni" olmanın temel ölçütü haline geldiğinden, sekülerizm de bunun ayrılmaz bir parçası olarak algılandı.

Ortadoğu devletlerinin tarihsel deneyimi Avrupa devletlerininkinden epey farklıydı. Bu yüzden geçirdikleri tarihsel dönüşüm de epey farklı oldu. Ortadoğu devletlerinin siyaset hayatında ve siyasi söyleminde dinin merkezî bir rol oynaması bu devletlerin modern olmadıkları anlamına gelmez, daha ziyade alternatif bir modernlik şekline taraftar oldukları anlamına gelir.

Çağdaş Ortadoğu'da dinin toplumsal hayatta oynadığı rol XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Ortadoğu devletlerinin XIX. yüzyıldaki dönüşümü dinî kurumların ve öğretilerin de buna tekabül eden bir dönüşüm gerçirmesine sebep oldu. Bölge modern devletler sistemiyle bütünleşirken dinin toplum içindeki anlamı ve işlevi değişti. Siyasi ve dinî elitlerin ve elit olmayanların değişen koşullara uygun buldukları İslâmî kurum ve inançlar güçlendi, uygun bulmadıklarının değeri azaldı.

XIX. yüzyılda yaşanan olayların din üzerindeki etkisi İslâm veya Ortadoğu ile sınırlı değildi. Roma Katolik Kilisesi de XIX. yüzyılda Avrupa devletleriyle rekabetinin, kitle politikasının ortaya çıkışının ve piyasa ilişkilerinin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak benzer bir kurumsal ve öğretisel dönüşüm yaşadı. 1869'daki Vatikan Konsili'nin ardından, papaların itikadi ve manevi konularda yanılmaz olduklarına (ancak devlet yönetimiyle ilgili diğer konularda olmadıklarına) karar verildi. Kilise kitle temelli Katolik siyasal partilerinin oluşumunu destekledi ve modern devlete paralel veya tamamlayıcı bir örgütlenme olarak yeniden yapılandırıldı. Başka bir deyişle kilisenin hem yapısı hem de öğretileri, içinde yaşadığı sosyal ve siyasal dünyayı yansıtmaya başladı.

Katolik Avrupa'daki kadar merkezî bir "kilise"ye sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nda, dinî kurumların ve öğretilerin dönüşümü iki şekilde gerçekleşti: Bazen devletin girişimlerinin bir sonucu olarak yukarıdan aşağı. Bazen de vatandaşların yeni devlet yapılarına veya Avrupalı modellere gösterdiği bir tepkinin ürünü olarak aşağıdan yukarı.

Beşinci bölümde tartışıldığı üzere, tarihçiler Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda Avrupa'nın ekonomik, siyasi ve askerî yayılmasına karşı geliştirdiği tepkileri iki döneme ayırmışlardır. Tanzimat olarak adlandırılan birinci dönemde Osmanlı Devleti ortak hukuki normlara bağlılık temelinde bir araya gelmiş eşit vatandaşlardan oluşan bir siyasal topluluk anlayışını yerleştirmeye çalıştı. Osmanlılığın bu şekli, daha önce sözünü ettiğimiz belli sebeplerden dolayı iflas etti. Sultan II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti yeni bir Osmanlılık şeklini yürürlüğe soktu. Dinlerine bakılmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarının eşit olarak görülmesi gerektiği fikrinin yerini Osmanlı-İslâm kimliğini en yüksek mevkiye oturtan bir ideoloji aldı.

Osmanlılığın yeni yorumunun uygulanabilir hale gelmesinin iki sebebi vardı. Birincisi, XIX. yüzyıl boyunca bu yeni yorumun temellerini atan aydınlar ve siyasal eylemciler olmasaydı bu mümkün olmazdı. Önceki bölümde sözünü ettiğimiz İslâmî modernistler ve diğer akımlar Avrupa'dan belli sosyal teorileri aldılar ve bunları kendi tarihlerine ve güncel sorunlarına uyguladılar. Bunu ilk yapan Ortadoğululardan biri Mısırlı âlim Rifa'a Rafi' et-Tahtavi idi. 1826'da Mehmet Ali Tahtavi'yi bir öğrenci grubunun başında Paris'e gönderdi. Tahtavi beş yıl sonra Mısır'a döndüğünde Mehmet Ali tarafından, Avrupa'da yazılmış kitapları Arapçaya tercüme etmekle görevli Dil Okulu'na müdür olarak atandı. Tahtavi'nin müdürlüğü döneminde okul sadece Avrupa'da yazılmış askerî eserleri değil coğrafya ve tarih kitaplarını da tercüme etti. Bunun sonucunda Avrupa felsefesinin ve sosyal teorisinin kavramları ve kelimeleri bölgenin ortak kelime dağarcığına girdi. (Benzer bir durum, ilk kez 1815'te İngiltere'ye öğrenci gönderen İran'da da yaşandı.)

Örneğin, "medeniyet" kavramını ele alalım. Tahtavi'den önce Arapça kitaplar "medeniyet" kelimesini şehir yaşamının yüksek kültürünü, incelmiş davranışlarını ve gösterilmiş süslerini ifade etmek için kullanırlar, İbn Haldun'dan ilham alarak medeniyeti çöl ve kır yaşamının kaba ve yontulmamış özelliklerinin karşıtı olarak görürlerdi. XIX. yüzyılda "medeniyet" kavramı bölgede yepyeni bir anlam kazanmaya başladı. Paris'ten döndükten sonra Tahtavi o zamanlar Avrupa'da moda olan (tıpkı 11 Eylül'den sonra Amerika'da olduğu gibi) birbirinden ayrı "Batı" ve "Doğu" medeniyetleri olduğu fikrini Mısır'a soktu. Avrupalı çağdaşları gibi Tahtavi de her medeniyetin kendisini diğer medeniyetlerden farklı kılan ayırt edici bir özelliğe sahip olduğuna inanıyordu. Batı medeniyetinin ayırt edici özelliği bilimdi, Doğu medeniyetinin ise İslâm ve şeriat. İleride bazı yazarlar bu "medeniyet"

anlayışını daha da ileri götürecek ve "medeniyetler çatışması" fikrine varacaktı. Örneğin, Afgani'ye göre, "Doğunun karşı karşıya olduğu mesele Batı'yla mücadele etmekti. Her iki medeniyet de din kisvesi altında gizlenmekteydi. Batılılar Hıristiyanlığın, Doğulular ise İslâm'ın savunucusuydu ve bu iki dine mensup olanlar iki medeniyetin birbirine sıktıkları öldürücü mermilerdi."

Dolayısıyla gerek Tahtavi gerekse Afgani'ye göre İslâm ilahi bir mesaj olmanın ötesinde, kültürel ve coğrafi olarak birbirinden ayrılmış farklı medeniyetlerden birinin bir ifadesiydi. Osmanlı İmparatorluğu devrinin en önemli Müslüman gücü olduğu için, Sultan II. Abdülhamit'in ve ekibinin İslâmîyet'le emperyal kimlik arasında bir ilişki kurmaları gayet mantıklıydı. Yarıresmî gazete *La Turquie*'nin dediği gibi, "İslâm sadece bir din değildir, bir milletin ismidir."

İslâmî Osmanlılığı uygulanabilir kılan ikinci faktör imparatorluğun dinî bileşiminin değişmesiydi. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrarlı bir şekilde Avrupa'dan çekilmesi doğal olarak imparatorluk içindeki Hıristiyan nüfusu azaltmıştı. Ayrıca Balkan milliyetçilikleri güneydoğu Avrupa'da yayıldıkça ve Rus yayılmacılığı kuzey ve doğuda devam ettikçe, Avrupa'dan ve Kafkaslar'dan gelen Müslüman göçmenler de imparatorluğa akın etmişti. Bütün bunların sonucunda imparatorluk içinde Müslümanların Hıristiyanlara oranı kararlı bir şekilde artış gösterdi. 1860'larda ve 1870'lerde iki milyondan fazla Çerkez, Çeçen, Boşnak ve Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan Müslümanı imparatorluğa göç etti. Osmanlı Devleti bu göçmenleri imparatorluğun çeşitli yerlerine dağıttı. Çerkezleri ve Çeçenleri asayiş ve emniyeti sağlamak adına bugün Ürdün'ü meydana getiren başa çıkılması zor sınır topraklarına yerleşmeye teşvik etti. Şam'a o kadar çok Müslüman yerleşti ki şehrin semtlerinden biri bugün hâlâ Muhacirîn olarak anılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeden önce kendilerine zulmedenler tarafından asimile edilemeyen bir azınlık grubu olarak tanımlanan bu göçmen kitle, çoğunlukla dinî inançlarıyla milli kimlikleri arasında kuvvetli bir bağ kurdu. Öyle ya, Müslüman olmaları dışında Çeçenleri ve Boşnakları aynı kaderi paylaşmaya iten başka ne olabilirdi? Keza başkasının değil de Osmanlı İmparatorluğu'nun onlara kucak açmasının sebebi, en başta gelen Müslüman güç olması değildi de neydi?

Bütün bunları göz önünde bulundurarak, II. Abdülhamit'in İslâmî bir Osmanlılığı savunmasının mantıksız olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. II. Abdülhamit halife unvanını daha önce Osmanlı padişahlarının nadiren kullandığı kadar vurgulu bir şekilde kullandı. İslâm inancını standartlaştırmaya, devlet ile dinî kurumları içiçe geçirmeye ve dine bağlılıkla devlete sadakati birbiriyle ilişkilendirmeye çalıştı. Bu amaçları gerçekleştirmek için attığı adımlar arasında öncelikle şunları sayabiliriz:

1. *İmparatorluk Genelinde Misyoner Faaliyet*: XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti imparatorluk topraklarında faaliyet gösteren Hıristiyan misyonerlerden ve Arap Yarımadası'nda kendine bir köprübaşı edinen Vehhabi hareketinden endişe duydu. Güney Irak'taki aşiretler arasında Şiiliğin hızla yayılması da Osmanlı devlet adamlarını endişelendiriyordu. Şiilik her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin doğudaki rakibi İran'ın resmî devlet diniydi ve Irak'ta Şiiliğin yayılması buradaki Osmanlı egemenliğini tehdit ediyordu. Bundan dolayı Osmanlı Devleti kendisi açısından huzur bozucu bir potansiyel taşıyan mezheplerin yarattığı tehdidi azaltmak için, tehlikeli bölgelere Sünniliği yaymakla görevli din adamları göndererek Suriye'de ve Doğu Anadolu'daki Alevileri, Irak'taki Ezidileri ve bunun gibi heterodoks mezhep ve tarikatları Sünniliğe kazandırmaya çalıştı.

2. *Dinî Propaganda Malzemelerinin ve Resmî İslâmî Metinlerin Yayılması*: İslâmî öğretiyi tek tip hale getirmek ve birleşik bir İslâmî "kültür" fikrini desteklemek amacıyla Osmanlı Devleti Kur'an'ın basılmasını devlet tekelinde aldı ve basılacak mushafların tetkik edilmesi için Tetkik-i Mesahif-i Şerif denilen bir heyet oluşturdu. II. Abdülhamit'in saltanatının sadece ilk on beş yılında devlet ayrıca dört binin üzerinde dinî kitap ve risale yayımladı. Bu kitaplar arasında İslâmîyet'in klasik metinlerinin yanı sıra, İslâm düşmanlarına karşı savaşmış Selahattin-i Eyyübi gibi tarihî kahramanların hayatlarını anlatan kitaplar da vardı.

3. *Din Âlimlerinin Devlet Tarafından Himaye ve İstihdam Edilmesi*: Devlet himayesinin dinin her alanında genişlemesinin yanı sıra, imparatorluğun dört bir yanındaki her kademeden ulemâ mensubu taşradaki mahallî heyetlerden merkezî devlet okullarına ağına kadar imparatorluğun resmî kurumlarına dâhil edildi. Bu yolla ulemâ mensupları Şûrâ-yı Devlet'e ve Nâfi'a, Maliye, Ziraat, Bahriye, Zaptiye ve Mühimmat şûrâ ve dairelerine üye olarak katıldılar.

4. *Dinî Vakıflara ve Altyapı Çalışmalarına Destek*: Osmanlı Devleti'nin İslâmî kimliğini ve padişahın hilafet iddialarını desteklemek amacıyla devlet İslâmî anıtların yapım ve onarımını üstlendi, dinî vakıflara yardım ve desteğini artırdı. Örneğin, 1893'teki yangında kısmen tahrip olan Şam'daki meşhur Emevi Camii'nin onarım ve yeniden inşasını gerçekleştirdi. Bu tür faaliyetler eyalet merkezlerinde yayımlanan resmî gazetelerde kendine geniş bir yer buldu.

II. Abdülhamit döneminde en meşhur yapı projesi Hicaz Demiryolu idi. Devlet demiryolunun İstanbul'u Mekke ve Medine'ye bağlamasını istiyordu. Demiryolu Mekke'ye değil ama Medine'ye ulaştı. Demiryolu Müslümanların hac ibadetini gerçekleştirmesini kolaylaştırmak amacıyla inşa edildiğinden Osmanlı hükümeti Hicaz Demiryolu projesini İslâmî bir proje olarak

sundu ve dünya çapında bütün Müslümanları, yardımlarıyla bu projeyi finanse etmeye teşvik etti.

II. Abdülhamit tarafından desteklenen İslâmî Osmanlılık onun saltanatından sonra da bir şekilde devam etti. Jön Türkler 1909'da II. Abdülhamit'i tahttan indirdiler. İktidara gelir gelmez önce imparatorluk bakiyesini bir arada tutmak amacıyla Tanzimat döneminin seküler Osmanlılığını canlandırmaya çalıştılar. Ancak bunu yapmalarının sebebi sadece kendilerini II. Abdülhamit'ten ayırmaktı. Çünkü Suriye'de çıkan bir gazetenin yıllar sonra yazacağı gibi "modern çağın dayattığı yeni sınırların sosyal ve siyasal milletler inşa etme girişimlerinde dindarlığın etkisini her geçen gün daha da zayıflattığına" inanıyorlardı. Ne var ki zamanla onlar da tahttan indirdikleri padişahın İslâmî Osmanlılık politikasına geri döndüler. Son otuz yılda yaratılan siyasetler ve kurumlar o kadar kolay terk edilemedi. Çünkü Jön Türklerin temel amaçları olan kalkınma ve merkezileşme II. Abdülhamit'in amaçlarıyla büyük ölçüde örtüşüyordu.

Jön Türklerin başlangıçtaki politikalarını değiştirmek zorunda kalmalarının bir sebebi daha vardı. II. Abdülhamit'in politikaları imparatorluk topraklarında yaşayan birçok insan üzerinde önemli bir tesir bırakmıştı. Jön Türk İhtilali'nden kısa bir süre sonra İstanbul ve Şam gibi bazı şehirlerde askerler, medrese öğrencileri ve sıradan halk İttihat-ı Muhammedi Fırkası adındaki bir teşkilatın devrik padişah adına gerçekleştirmeye çalıştığı bir karşı-darbeyi desteklemek için sokaklara döküldü. Örneğin, Şam'daki Meydan semtinin sakinleri sokakları İstanbul'daki bu karşı-darbe girişimini kutlayan afişlerle donattılar ve biraz erken davranarak "Allah padişahımıza zafer bahşetti" mealinde şarkılar söyleyerek yürüdüler. İttihat-ı Muhammedi sözcülerinden biri, *La Turquie*'nin tutumunu hatırlatırcasına, başarısız karşı-darbe girişimini II. Abdülhamit'in İslâmî Osmanlılığına bağlılıklarını tekrar teyit ederek müdafaa ediyordu, "Araplar, Türkler, Kürtler, Arnavutlar, Çerkezler ve Lazlar arasında en kuvvetli bağ İslâm'dan başka bir şey değildir." Velhasıl karşı-darbe başarısız oldu.

Kısa ömürlü İttihat-ı Muhammedi fırkası II. Abdülhamit'in İslâm yorumunu ve siyasi anlayışını sokaklara taşımaya çalışan tek hareket değildi. Jön Türklerin II. Abdülhamit'i devirmesinden iki yıl sonra, Şam'da bir grup ulemâ mensubu, Jön Türkleri ve imparatorluğun diğer vatandaşlarını devrik padişahın politikalarını terk etmemeye çağıran *el-Hakaik* adlı bir dergi yayımlamaya başladı. Bu grubun mensupları ne Batıcı ne de İslâmî modernistti. Ne İslâm'da reform yapmak ne de yüzyıllarca şeriatı yorumlamış olan İslâm âlimlerinin eserlerini bir kenara atmak istiyorlardı. Aksine bu dinî geleneği bizzat kendilerinin sürdürdüklerini iddia ediyorlardı. Ne var ki bu insanların savunduğu İslâm aslında modern çağın gereklerine uyumlu hale getirilmiş bir İslâm'dı. Tıpkı Jön Türkler ve onların Batıcı ve

İstanbul, 1909: Jön Türklere sadık kalan askerler İttihat-ı Muhammedi fırkasının isyanına katılanları hapsetmeye götürüyor. (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

İslâmî modernist destekçileri gibi, *el-Hakaik*'te yazan âlimler de milletlerin ilerlemesi, medeniyetin evrensel standartları ve dünyayı "Doğu" ve "Batı" olarak ikiye bölünmesi gibi Avrupa kökenli kavramları benimsemekte ve bunları kendi polemiklerine dâhil etmekteydiler. Bununla birlikte, kendilerini "geleneksel değerler"i savunarak ve devamlı olarak "ahlakın bozulması"ndan bahsederek muhaliflerinden ayırıyorlar ve bu ahlaki bozulmadan da dini ve siyaseti birbirinden ayıran muhaliflerini sorumlu tutuyorlardı.

Bu âlimlere göre (Yeni Osmanlı modernistlerinin söylemini hatırlatırcasına) milletlerin güçlenmesi ve ilerlemesi, onları meydana getiren, kimliklerini tanımlayan ve mensuplarını ortak bir davada birleştiren dinlerine ve geleneklerine sadakatlerini terk etmemelerine bağlıydı. Bu bağlamda *el-Hakaik* yazarlarından biri şöyle diyordu, "Dinin insanlara tembellik ve ataleti emrettiğini düşünen biri alçak, dar kafalı, cahil veya hain bir Batılıdır. Acaba böyle düşünenler dinin medeniyet ve ilerlemeye giden yol olduğunu hiç akıllarına getirmezler mi?" Böylelikle *el-Hakaik* yazarları vatandaşlarını imparatorluğun İslâmî karakterini korumaya ve onu zayıflatmaktan başka bir işe yaramayacak olan yabancı etkilerden kaçınmaya çağırırken, bir yandan da İslâm'ı Avrupa emperyalizminden korumak için Jön Türk hükümetinin II. Abdülhamit'in savunmaya yönelik kalkınma politikalarını devam ettirmesini talep etti. Her iki amacı gerçekleştirmek isteyen bu kendinden menkul gelenekçiler, ayrıca yeni kitle politikası alanında rakipleriyle mücadele edecek bir İslâmî siyasi parti kurulması çağrısında bulundu.

El-Hakaik çevresinde toplanan İslâm âlimlerinin "millet"in "ilerlemesi"-ni sağlamak için bir İslâmî siyasal parti kurmayı düşünmesi bile XIX. yüzyılın kültürel, sosyal ve siyasal dönüşümünün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinî öğreti ve kurumları ne derece etkilediğini göstermektedir. Bu dönüşüm imparatorluğun belli bir bölgesiyle veya şehriyle sınırlı olmadığından, *İttihat-ı Muhammedi* ve *el-Hakaik* gibi örgütlenmelere imparatorluğun dört bir yanında rastlanabiliyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini bir dizi bağımsız devlet aldığında, burada sözü edilenlere benzer fikirlere bağlı olan örgüt ve partiler siyaset sahnesine çıktılar ve yeni yöneticilerden bazı tavizler koparttılar. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan birçok devlet bunu Avrupalı emperyalist güçlerin himayesinde gerçekleştirse de, Avrupa veya Kuzey Amerika devletlerindeki kamusal/özel, dinî/seküler ayrımlarının basit bir taklidinden ibaret bir siyasal ve toplumsal hayat kurmadılar.

BÖLÜM 10

Meşrutiyet Hareketleri

11 Aralık 1905'te Tahran valisi fiyat şişirmekle suçladığı iki şeker tüccarının dövülerek cezalandırılmasını emretti. Tüccarlar şeker fiyatlarını hükümetin talep ettiği düzeye indirmelerinin mümkün olmadığını iddia ettiler. Çünkü yabancı tüccarlar ithal şeker için sadece yüzde 5 vergi öderlerken, hükümet kendilerinden yüzde 20 vergi alıyordu. Dolayısıyla bu ek maliyeti tüketicilere yansıtmaları kaçınılmazdı.

Yine de dövülmekten kurtulamadılar. Olayla ilgili haberler kısa zaman içinde Tahran'da yayıldı. İki gün sonra, yaklaşık iki bin öfkeli tüccar, esnaf, ulemâ ve medrese talebesi Tahran'daki Şah Abdülazim Türbesi'ne sığındı. Bir ibadethaneye, camiye, türbeye, hatta bir telgraf dairesine sığınmak (*bast*) İran'da, tıpkı Fransa'daki bir günlük iş bırakma eylemleri gibi, politik protestonun geleneksel şekillerinden biriydi.

Bir ay kadar süren bu *bast* eylemi sırasında protestocular taleplerini içeren bir liste hazırlayıp sadrazama sundular. İlk iki talepleri doğrudan protestoya sebep olan olayla ilgiliydi. Protestocular tüccarların dövülmesini emreden Tahran valisinin yanı sıra Şah'ın 1899'da gümrük vergilerinin toplanması işini yeniden düzenlemek için istihdam ettiği birçok Belçikalı idareciden biri olan Joseph Naus'un görevden alınmasını talep ettiler. Bir yabancı olarak Naus, halkın öfkesini üzerine çeken bir paratoner olmuştu. Protestoculara göre Naus hem İran hükümetinin yabancılara tanıdığı adaletsiz imtiyazları hem de ülke üzerinde oynanan emperyalist oyunları temsil ediyordu.

Protestocuların üçüncü talebiyse çok daha uzun erimliydi. Protestoya doğrudan sebep olan olayın ötesine geçen protestocular "Adalet Evi" diye adlandırdıkları bir şeyin kurulmasını talep ettiler. "Adalet Evi" her ne kadar belirsiz bir ifade olsa da, genellikle bir parlamentoya işaret ettiği düşünüldü. Meclis adı verilen bu parlamento Ekim 1906'da toplandı. Temsilciler protestonun kazanımlarını güvence altına almak için hemen bir "Kanun-ı Esasi", yani anayasa hazırlamaya başladılar. 1905 İran Meşrutiyet Devrimi, işte bu şekilde başladı.

İran Ortadoğu'da anayasal ve parlamenter bir yönetim arzusuna dayanan siyasal eylemlerin gerçekleştiği ne ilk ne de tek ülkeydi. Bu şeref 1861 yılında III. Muhammed el-Sadık zamanında ilk anayasasını yürürlüğe sokan Tunus'a aitti. Ahmet Bey tarafından kurulan teknik okuldan yetişmiş İslâmî modernistlerin ve seküler reformcuların çabalarından doğan bu meşrutiyet tecrübesi, muhafazakârlarla (anayasanın uygulanmasını engelleyen) III. Muhammed'in ve (Yüksek Şura'nın müdahalesiyle karşılaşmaktansa doğrudan Tunus'un hükümdarıyla muhatap olmayı çok daha zahmetsiz bulan) Avrupa devletleriyle ters düştü. III. Muhammet tarafından üç yıl sonra askıya alınan ve yüzyılın sonuna kadar da bir daha yürürlüğe girmeyen anayasa her ne kadar kısa ömürlü olsa da, meşrutiyetten yana ve meşrutiyete karşı olanlar arasındaki mücadele Ortadoğu'nun diğer yerlerindeki benzer deneyimlerin habercisi oldu.

İstanbul'da halk hareketlerinin de desteğini alan bürokratlar ve subaylar iki kez padişahı bir anayasa kabul edip bir meclis toplamaya zorladı. Bunların ilki imparatorluğun bir krizin tam ortasında bulunduğu 1876'da oldu. Kıtlık ve kuraklık köylülerin canına okumuş, hükümet dış borçlarını ödeyemez, ordu ve donanmasını besleyemez hale gelmiş ve Bosna Sırpları ve Bulgarların isyanlarının ardından İstanbul'da impratorluğun Balkan topraklarıyla ilgili bir çözüm dayatmak amacıyla bir Avrupa devletleri konferansı toplanmıştı. Osmanlı hükümetinin bu ve buna benzer başarısızlıklarından öfkeye kapılan medrese talebeleri İstanbul'da sokaklara dökülerek sadrazamın ve müftünün azledilmesini istedi. Olaylara tanıklık eden İngiliz büyükelçisi şunları yazmaktaydı:

> Herkesin ağzında 'Meşrutiyet' sözcüğü" var... başkentin uyanık kamuoyunu temsil eden ve millet -hem Müslüman hem Hıristiyan- tarafından desteklendiğini bilen softalar, zannımca bunu elde edinceye kadar çabalarını gevşetmeyecekler... ve padişahın bunu tanımayı reddetmesi halinde, onu tahttan indirme teşebbüsü hemen hemen kaçınılmaz gözüküyor. Kur'an'ın gerektirdiği hükümet şeklinin tamamen demokratik olduğunu, padişahın kullanmakta olduğu mutlak otoritenin halkın haklarının gaspı olduğunu ve Şeriat'ın bunu tasvip etmediğini müminlere kanıtlayan Kur'an'dan bazı metinler tedavülde. Meşrutiyetçilere göre hem dînî metinler hem teamüller, devletin çıkarlarını ihmal eden bir hükümdara itaat etmenin gerekli olmadığını gösteriyor...[9]

Bu olaylardan kısa bir süre sonra, meşrutiyet yanlısı bürokratlar Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdiler ve yerine onun yeğenini geçirdiler, ancak bir süre sonra onu da tahttan indirerek Abdülaziz'in diğer yeğeni II. Abdülhamit'i

9 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (New York: Oxford University Press, 2002), 161.

padişah yaptılar. Ne var ki II. Abdülhamit'i tahta geçirmeden önce ondan ülkeyi bir anayasaya bağlı kalarak yöneteceği sözünü aldılar.

Osmanlı'nın birinci meşrutiyet deneyimi Tunus'unkinden bile daha kısaydı ve sadece iki yıl sürdü. 1878'de Ruslarla Osmanlı Devleti arasında patlak veren savaşı bahane eden Sultan II. Abdülhamit anayasayı askıya aldı, seçilmiş meclisi dağıttı ve bütün iktidarı kendi ellerine aldı. Otuz yıl dolmadan, bu sefer Makedonya'da üstlenmiş Jön Türk subaylarından oluşan bir grubun isyanı daha büyük bir ayaklanmanın fitilini ateşledi ve anayasa yeniden yürürlüğe kondu. Bu anayasa Birinci Dünya Savaşı'na kadar yürürlükte kaldı.

Önceki bölümlerde görmüş olduğumuz gibi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen toplumsal dönüşüm Ortadoğu'da modern bir kamusal alanın doğuşuna temel oluşturdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İran'ın şehirlerinde yeni sosyal, siyasal ve ekonomik gerçeklerle ilgili her türden yeni fikir pıtrak gibi yayıldı ve birbiriyle rekabet etmeye başladı. *İttihat-ı Muhammedi* ve *el-Hakaik* gibi gruplara ilham veren yeni İslâmî ortodoksi taraftar toplayan entelektüel akımlardan birini temsil ediyordu, meşrutiyetçilik bir diğerini. Dolayısıyla, XIX. yüzyılın son çeyreğiyle XX. yüzyılın ilk on yılı arasında, Batıcı entelektüeller ve İslâmî modernistlerden oluşan kayda değer bir grup, şehirli kalabalıklar ve siyasal reformcularla ittifak içine girerek, siyasal enerjilerini meşrutiyetin hayata geçirilmesine vakfettiler. Osmanlı memurları ve askerlerinden, İran'ın kuzeyindeki Tebriz'de yaşayan

İstanbul'da Osmanlı anayasasının yeniden yürürlüğe girdiğini ilan eden resmî açıklamayı dinleyen kalabalık, Temmuz 1908. (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

sosyalistlere, hatta 1881-1882'de Mısır hidivinden bir anayasal belge talep eden Ahmet Urâbî taraftarlarına kadar herkes meşrutiyeti her derde deva bir ilaç olarak görüyordu.

Bu dönemde bölgede meşrutiyet yanlısı hareketlerin yükselişine zemin oluşturan hem yerel hem de uluslararası faktörler söz konusuydu. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, İran'da şeker tüccarlarının dövülmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan meşruiyet krizi ve Mısır'daki ordu ayaklanması gibi yerel faktörler Ortadoğu'da meşrutiyet hareketlerinin kıvılcımını yaktı. Ancak bu kıvılcımın kendisi de dünya ekonomisindeki artan sıkıntıların, ülkesel devletlerin sağlamlaşmasının, ağırlaşmış emperyalist baskıların, emperyalistler arası rekabetin, siyaset ve toplum içindeki rolleri henüz belirlenmemiş olan yeni sosyal sınıfların doğuşunun bir sonucuydu. Bunlar sadece Ortadoğu'ya özgü sorunlar olmayıp bütün dünyadaki olayları derinden etkilemekteydi. Dolayısıyla Ortadoğu'da meşrutiyet yanlısı hareketlerin ortaya çıkışını açıklamak için meşrutiyet yanlısı hareketlerin Japonya (1874), Rusya (1905), Meksika (1910) ve Çin (1911) gibi ülkelerde de ortaya çıktığını hesaba katmak gerekir. Bu ülkelerin her birinde, meşrutiyet yanlıları ülkelerinin karşı karşıya kaldığı sıkıntıları çözmenin tek yolunun siyasal reform olduğunu, siyasal reformun ise anayasal ve parlamenter bir idare anlamına geldiğini düşünüyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Birinci Meşrutiyet Devrimi, Urâbî İsyanı ve İran Meşrutiyet Devrimi küresel ekonomik krizin yaşadığı dönemlerde meydana geldi. Elbette ki, bu durumların hiçbirinde siyasal protestoların alacağı istikameti ekonomik kriz belirlemedi. Yine de kriz halk arasında yaygın bir memnuniyetsizliğe yol açtı ve bu memnuniyetsizlik çoğu kez meşrutiyet hareketlerinde ifadesini buldu.

1873'te Viyana borsasının çökmesi bazı iktisatçılara göre 1896'ya kadar sürecek olan bir dünya ekonomik krizini tetikledi. 1873 krizi dünya çapında etkisini gösteren ilk küresel ekonomik kriz olmayabilir. Bazı iktisatçılara göre bu şeref 1856-1857 krizine aittir. Elbette ki bu kadar sarsıcı bir olayı Viyana borsasının çöküşüne bağlamak 1930'lardaki Büyük Buhran'ı New York borsasının çöküşüne bağlamak kadar üstünkörü bir değerlendirme olur. İktisatçılar, genellikle âdetleri olduğu üzere, 1876 krizini çok çeşitli sebeplere bağlamışlardır. Krizin sebebi bazılarına göre önlenemez düzeydeki borsa spekülasyonları, bazılarına göre ABD ve Almanya gibi yeni endüstriyel güçlerin ortaya çıkışı, bazılarına göreyse ihracata yönelik tarımsal ürünlerin dünyanın ücra köşelerine yayılması, soğutma ve demiryolu gibi yeni teknolojilerin gelişmesiyle birlikte piyasaların tarımsal ürünler ve madensel zenginliklerle dolmasıydı. Velhasıl, gerçek sebebi ne olursa olsun, büyüklük ve kapsam açısından eşi benzeri görülmemiş bir krizdi bu. 1873-1896 krizi Arjantin'den Hollanda ve Doğu Hint adalarına kadar sayısız ülkeyi etkisi altına aldı. Avrupa'da buğday fiyatı yüzde 30 düştü. Amerika

İranlı parlamenterler bir oturum sırasında. (*Wolf-Dieter Lemke'nin koleksiyonundan*)

Birleşik Devletleri'nde bütün demiryollarının üçte ikisi iflas bayrağını çekti. Ortadoğu'da uluslararası ticaretin ve mal fiyatlarının düşüşü tüccarlar ve çiftçiler arasında büyük bir memnuniyetsizliğe yol açtı. Ayrıca Osmanlı ve Mısır ekonomileri iflas etti ve her ikisinin de maliyeleri yabancı güçlerin denetimi altına girdi. Modern devletin işleyişinin kaçınılmaz gerekleri olan kamu harcamalarına, asker ve memur maaşlarına ve çeşitli hizmetlerin genişletilmesine aktarılan para şimdi Avrupalı alacaklılara gitmeye başlamıştı. Bölgede birçok insan öfkeliydi.

Ekonomik krizden etkilenen her ülkede halk hareketleri ortaya çıktı. Bu hareketlerin ideolojileri kendi ülkelerinin toplumsal koşullarını ve geleneklerini yansıtıyordu. Örneğin, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın şehirlerinde ve fabrikalarında komünizm, sendikacılık ve anarşizm, Kuzey Amerika'nın büyük ovalarında popülizm, Avrupa'nın Yahudilerle meskûn yerlerinde anti-Semitizm bu hareketlere damgasını vuruyordu. Ortadoğu'da ise halkın memnuniyetsizliği genellikle meşrutiyet yanlısı hareketlere kanalize oldu. Neden olmasındı ki? Bölgede bu kadar büyük bir felaketin sorumlusu gibi görünmesine karşın hesap vermek zorunda olmayan ve devlet işlerine en çok layık olan kişilere karar alma süreçlerinde hiçbir rol vermeyen devletlerin artık temsilî ilkelere göre örgütlenmesi ve vatandaşlarına hesap vermesi gerekiyordu. Birçoklarına göre anayasanın kabul edilmesi ve parlamentonun toplanması, temsiliyetin genişlemesini ve yöneticilerin vatandaşlara hesap vermesini teminat altına almanın tek yoluydu.

İran Meşrutiyet Devrimi'nin ekonomik sebepleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet akımının sebeplerinden biraz farklıydı. XIX. yüzyılın

sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında İran ekonomisi birbiri ardına meydana gelen iki büyük sorunla cebelleşti. Önce, dünya sistemine sıkı sıkıya bağlı olan diğer bütün ekonomiler gibi İran'ı da etkisi altına alan 1873-1896 krizi yaşandı. Daha sonra, dünyanın önemli bir kısmı krizden çıkarken Çin, Japon, Hint ve İran ekonomileri bu kez bir şokla daha karşılaştı. Altın standardına dayalı olan Batı ekonomilerinin aksine bu devletlerin ekonomileri gümüş standardına dayalıydı. XIX. yüzyılın sonlarında bu ülkelerin gümüş paralarının değer kaybetmesine sebep olan iki olay yaşandı. Her iki olay da tarihçilerin XVI. yüzyılda gerçekleştiğini söyledikleri benzer olayların neredeyse tıpatıp aynısıydı. Birincisi, gitgide daha çok ülke altın standardına geçtikçe, gümüş paralar daha yüksek bir değere sahip oldukları doğu topraklarına aktı. İkincisi, Nevada'daki Comstock ve Güney Afrika'daki Albert gümüş madenleri gibi yeni gümüş kaynaklarının keşfedilmesi uluslararası piyasaları gümüşle doldurdu. Bu da dünyanın neredeyse bütün ülkelerindeki ekonomik ve siyasi hayatı etkiledi. Amerika'da para sıkıntısı çeken borç batağındaki çiftçiler 1896'da Demokrat Parti adayı olan William Jennings Bryan'ın deyişiyle, "bir altın çarmıha gerilmemeleri için" Amerikan Darphanesi'nin gümüş para basmasını talep ettiler. İran'da zaten gümüş para kullanılıyordu ve 1850-1890 yıllarında fiyatlar yüzde 600 artış gösterdi. Bu enflasyonun sonucunda İran hükümeti büyük miktarda borç aldı ve bu borçları ödeyebilmek için çok geçmeden yeni borçlar almak zorunda kaldı.

Bu arada, uluslararası ekonomi çökerken, Osmanlı İmparatorluğu ve İran bir de egemenliklerini ihlal eden siyasal baskılarla gitgide daha çok karşılaşmaya başladılar, bu da anti-emperyalist bir tepkiye sebep oldu. Birçok tarihçiye göre emperyalistler arası rekabetin artması doğrudan 1876 krizine kadar uzanmaktadır. Krizin patlak vermesinden sonra korumacı eğilimler serbest piyasa liberalizmine meydan okudu ve bunun üzerine Avrupalılar ve Kuzey Amerikalılar yabancı rekabetten muaf tutabilecekleri deniz aşırı imparatorluklar kurmaya yöneldiler. Ortadoğu'daki her iki imparatorluk da borçlarının idaresi için kurulan yabancı komisyonlardan emperyalistlerin kendilerinden imtiyaz elde etmek için aralarında artan bir rekabete girişmelerine kadar, çeşitli biçimlerde "yeni emperyalizmin" olumsuz yanlarını tecrübe etti. Her iki imparatorlukta da meşrutiyetçiler otokratik hükümetleri milli egemenliği tehdit eden yabancı tehlikelere karşı zayıf cevaplar vermekle suçladılar ve devletin güçlenmesi için anayasal reformlar talep ettiler. Meşrutiyetçiler ayrıca anayasa ve parlamentonun Avrupalı güçlere, kendi ülkelerinin emperyalist akbabalar veya milliyetçi hareketler tarafından enkazı kaldırılan bir ölü değil, uluslararası topluluğun medeni bir mensubu olduğunu göstereceğini ümit ediyorlardı.

Avrupa emperyalizmini ne kadar protesto ederlerse etsinler, meşrutiyet hareketlerine önderlik edenler, aslında emperyalizmin ve emperyalizme karşı Avrupalı olmayan devletler tarafından alınan savunmacı tedbirlerin

ürünüydüler. Örneğin, 1876'daki meşrutiyetçi komplonun baş mimarı Mithat Paşa, II. Mahmut tarafından kurulan bir saray okulunda kısa bir dönem çalışmıştı. Öğrencileri yeni bürokrasiye katılmak üzere hazırlayan bu okul, onları Avrupa'daki son entelektüel akımlardan haberdar olmaya teşvik ediyordu. Mithat Paşa İstanbul'da bir süre Batı edebiyatı ve felsefesiyle ilgili konuların tartışıldığı salon toplantılarına da iştirak etti. Osmanlı taşra örgütlenmesinden faydalanan Mithat Paşa Bulgaristan, Bağdat ve Suriye'de "model" vilayetler kurmaya yöneldi. Bu vilayetler adeta Tanzimat fikirlerinin uygulandığı ve sınandığı laboratuvarlar gibiydi.

Ortadoğu'da (ve tabii ki dünyanın başka birçok yerinde) meşrutiyet hareketlerinin ana çekirdeğini meydana getiren subaylar, bürokratlar ve aydınlar, tıpkı Mithat Paşa gibi genellikle iyi eğitim almış kişilerdi ve aldıkları eğitim belli dozda Batılı sosyal bilimleri, teknik bilgi ve becerileri de içeriyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuran ve 1908'de meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini sağlayan subaylar İstanbul'daki askerî tıbbiye talebeleriydi. İran Meşrutiyet Devrimi'nin yapı taşlarını oluşturan encümenleri örgütleyenler ya Batı'da eğitim görmüşlerdi ya da Tahran'da kurulmuş olan Darülfünun'da. Bunların fikirleri hem Batılı hem de yerli kaynaklardan besleniyordu. Örneğin, Osmanlı anayasası Belçika anayasası model alınarak hazırlanmış ve Yeni Osmanlıların fikirleriyle meşrulaştırılmıştı. Toplumun en ileri eğitim almış kesimi olduklarından, meşrutiyetçi hareketlerin liderleri devletlerinin geleceğini belirlemede daha büyük bir rol üstlenmeyi talep ediyorlar, anayasa ve parlamentonun bu rolü teminat altına alacağını düşünüyorlardı.

Meşrutiyetçiler ayrıca gazetelerin fikirleri yayabildiği, büyük şehirlerle kasabaları birbirine bağlayan demiryollarının ve telgraf hatlarının halk desteğini seferber etmeyi kolaylaştırdığı bir dünyada kendilerini rahat hissetmekteydiler. Modern iletişim teknolojileri, imparatorluklarının denetimi dışında göçmen toplulukların oluşması ve işçi göçü meşrutiyetçiliği uluslararası bir hareket haline getirmede önemli bir rol oynadı. Meşrutiyetçi hareketlerin birbirlerini güçlendirme gibi bir özellikleri de vardı. 1881'de Urâbî ayaklanmasına katılan Mısırlıların çoğu Yeni Osmanlıların fikirlerinden ve beş yıl önce ilan edilen Osmanlı meşrutiyetinden etkilenmişlerdi. İstanbul'daki siyasi göçmen İranlılar hem Osmanlı meşrutiyet hareketini hem de Urâbî isyanını yakından takip etmekteydiler. Osmanlı subayları da 1908'deki ihtilale girişmeden önce 1905'te İran'da olup bitenleri yakından takip etmişlerdi. Keza bölgedeki meşrutiyetçiler 1904-1905 Rus-Japon savaşından da cesaret almaktaydılar. Çünkü modern tarihte ilk kez bu savaşta Asyalı bir güç Avrupalı bir gücü mağlup etmişti. Acaba bu, Asyalı gücün bir anayasaya sahip olması, buna karşılık Avrupalı olanın anayasaya sahip olmamasından kaynaklanıyor olabilir miydi? Nitekim Rus-Japon savaşı bizzat Rusya'da meşrutiyet devrimine zemin hazırladı ve bu devrim de bölgede meşrutiyet devrimlerine kalkışacak kadrolar tarafından yakınen takip edildi.

Rusya'nın İran'a çok yakın olması burada meşrutiyet hareketini başka yönlerden de etkiledi. Haberler kadar kitlesel siyasal örgütlenme teknikleri de ülkeden ülkeye yayılıyordu. İran örneğinde, Bakü'nün petrol sahalarında çalışmak üzere Rusya'ya girmiş olan kuzey İranlı işçiler döndüklerinde bu örgütlenme tekniklerini de beraberlerinde getirdiler. 1905 yılına gelindiğinde Rusya'da yaklaşık üç yüz bin İranlı vardı ve bunlar petrol işçilerinin yaklaşık dörtte birini oluşturuyorlardı. Bu işçilerin yüzde 80'i sonunda İran'a döndüler ve beraberlerinde sendikacılık ve sosyalizm fikirlerini getirdiler. Bunların bir kısmı Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne bağlı olan ve İslâmî modernist fikirlerle sosyalist fikirleri kaynaştıran Hemmat adlı bir parti içinde örgütlendiler. Kuzeydeki Tebriz şehrinin meşrutiyetçi ve sosyal demokrat fikirlere ev sahipliği yapmasının sebeplerinden biri de buydu. Tebriz'deki meşrutiyetçiler siyasal programlarını sekiz saatlik iş günü, ücretsiz eğitim, kadın haklarının genişlemesi ve toprağı işleyenin toprağa sahip olması gibi talepleri savunan sosyal ve ekonomik programlarla zenginleştirerek kitlesel bir hareket yarattılar. Şah'ın meşrutiyetçilere bir karşı saldırı gerçekleştirerek İran meclisini kapamasının ardından, Tebrizliler meşrutiyet yanlısı bir komün kurarken sosyal demokratlardan ve Ermeni ve Müslüman muhaliflerden oluşan bir ordu meclisin yeniden açılmasını sağlamak için kuzeydeki Reşt şehrinden Tahran'a doğru yürüdü.

Sonunda meşrutiyetçilik hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de İran'da başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetin yerini 1913'te iktidarı ele geçiren askerî liderlerin üç kişilik yönetimi (triumvira) aldı. Enver, Talat ve Cemal paşalardan oluşan triumvira Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar imparatorluğu yönetti. İran'da meşrutiyet kâğıt üzerinde yürürlükte kalsa da, Ruslar kuzeyi işgal ettiler, Tebriz komününe son verdiler ve Tahran'daki meclisi lağvettiler. 1914'te yeniden meclis seçimi yapılması İran'daki yönetim yapılarının tutarsızlığına tanıklık ettiği kadar meşrutiyetçiliğin hayatta kalmayı başardığının da göstergesidir. Dolayısıyla meşrutiyet dönemi küt diye gürültülü bir şekilde kapanmaktan ziyade hafif bir iniltiyle sona erdi. Öyleyse neden bu kadar rahatsız edici oldu?

Ortadoğu'da meşrutiyetçilik sonraki gelişmeler açısından iki sebepten dolayı önemlidir. Birincisi, meşrutiyet hareketleri, öyle ya da böyle, Ortadoğu'nun siyasal kültüründe önemli bir değişime sebep oldu. Meşrutiyet hareketleri devleti bir rekabet alanı haline getirdi. Başka bir deyişle, devlet aygıtının ele geçirilmesi siyasal faaliyetin odak noktası haline geldi. Temsiliyet ilkesi, yani bireylerin yönetime katılma ve çıkarlarını temsil edecek kişileri seçme hakkına sahip olduğu fikri yaygınlaştı. Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da yaşayanlar arasında hükümdarın tebaası değil vatandaş oldukları bilinci güçlendi. Son olarak siyasal meşruiyetin temeli hanedan değil ideoloji oldu.

Bunların yanı sıra, meşrutiyet hareketleri hem kitle politikasını bünyesinde barındırdı hem de onu yaygınlaştırdı. Meşrutiyetin iki kez kitle

hareketlerinden başka yollarla ilan edildiği Osmanlı İmparatorluğu'nda bile meşrutiyetin lehinde ve aleyhinde yaygın kitle gösterileri yaşandı. Örneğin, Şam'da Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci kez meşrutiyeti ilan etmesini kutlamak amacıyla gerçekleşen gösterileri, bariz bir şekilde durumdan memnun olmadığı anlaşılan bir gözlemci şöyle anlatmaktadır:

> Beş yüz kadar cahil gencin, bazılarının ellerinde kılıçlar, bazılarının da tabancalar ve devletten çalınmış bir sürü yasak silahla ve peşlerine takılan büyük bir kalabalıkla çarşı ve caddelerden geçtiklerini, sağa sola ateş edip bağrıştıklarını hayal edin. Sekizinci gün sloganlar daha da liberaldi. Yüzbaşı rütbesindeki bir Jön Türk subayı bir platformun üzerine çıktı, kılıcını çekti ve kalabalığa seslenerek ettiği yemini tekrarlamalarını istedi. Bu yemine göre şayet istibdat bir daha kurulursa onu yıkmak için bütün bedelleri göze alacaklardı. Aynı kalabalık hürriyet için eşlerini, çocuklarını ve kanlarını feda etmekten çekinmeyeceklerini ciddiyetle haykırdı. Bu kutsal yeminden sonra hürriyet, ordu ve padişah adına üçer kez tezahürat yapıldı.[10]

Hatırlanacağı üzere Şam aynı zamanda meşrutiyet ve Jön Türk karşıtı İttihat-ı Muhammedi gösterilerinin de gerçekleştiği merkezlerden biriydi. Dolayısıyla meşrutiyet hareketlerinin anayasal ve parlamenter ilkeleri yaymaktaki başarısı herkesi içine alamasa da, meşrutiyet hareketleri Ortadoğu'da yeni bir siyaset tarzının ortaya çıkmasını sağladı.

10 Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs* (London: Cass, 1974), 137.

BELGELER

İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu Arasında İmzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması

İngilizler Mehmet Ali'yi Suriye'den çıkartmakta Osmanlılara yardım etmelerinin karşılığında padişahın 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nı imzalamasını istediler. Gümrük vergilerini indiren ve devlet tekellerini kaldıran antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiltere'nin serbest ticaret politikasına açtı.

Madde 1- Mevcut kapitülasyonlar ve antlaşmalarla Büyük Britanya'nın tebaasına veya gemilerine tanınan ve işbu antlaşmada özellikle değiştirilenler dışındaki bütün hak, imtiyaz ve muafiyetlerin şimdi ve sonsuza dek süresiz olarak geçerliliği tekrar teyit olunur ve ayrıca buna ek olarak, taahhüt olunur ki, Bab-ı Âli tarafından herhangi bir diğer yabancı gücün gemilerine ve tebaasına şimdi bahşolunmuş veya ilerde bahşolunacak bütün hak, imtiyaz ve muafiyetler veya diğer herhangi bir yabancı gücün gemilerinin ve tebaasının yararlanmasına sunulan müsamaha, aynen Büyük Britanya'nın tebaasına ve gemilerine de eşit biçimde bahşolunacak, uygulanacak, yararlandırılacaktır.

Madde 2- Britanya Majestesi'nin tebaası veya bunların mümessillerine Osmanlı domiyonlarının her yerinde, (ister iç ticaret isterse ihracat amaçlarıyla olsun) bütün malları, hiçbir istisna tanımaksızın bu dominyonların üretimi, imalâtı veya mamullerini satın almasına izin verilecektir. Bab-ı Âli tarımsal veya herhangi bir emtia üzerindeki tekelleri ilgayı veya herhangi bir malın satın alınması veya satın alındığı zaman bir yerden diğer yere nakledilmesi için gerekli valilik beratlarını ilga etmeyi resmen taahhüt eder. Britanya Majesteleri'nin tebaasını valilerden bu tür berat almaya zorlayacak herhangi bir teşebbüs, antlaşmaların ihlâli olarak telâkki edilecek ve Bab-ı Âli derhal ve en sert biçimde böyle bir kötü yönetimden suçlu olan herhangi bir veziri ve diğer memurları cezalandıracak ve Britanyalı tebaanın zarar gördüklerini ispatlamaları halinde bunların zarar ve ziyanlarına gerçekten adil bir karşılık verecektir.

Madde 3- Türk üretim, imalât veya mamüllerinden herhangi biri Britanyalı tacir veya onun mümessili tarafından Türkiye'nin iç tüketimi için satılmak amacıyla satın alındığı zaman, Britanyalı tacir veya onun mümessili, bu emtianın satın alınmasında, satılmasında veya herhangi bir biçimde ticareti yapıldığında, Müslüman olsun veya olmasın, Türkiye'de iç ticaretle meşgul Türk tebaasının en çok kayırılan sınıfının benzer koşullarda ödediği vergilere eş vergi ödeyecektir.

Madde 4- Eğer herhangi bir Türk'ün üretim, imalât veya mamulu Britanyalı tacir veya onun mümessili tarafından ihraç edilmek üzere satın alınırsa, bu emtia herhangi bir resim veya vergiden tamamen muaf olarak, elverişli bir gemiye yükleme yerine götürülecek ve emtia yüklendiğinde bütün diğer iç vergiler yerine yüzde 9 oranında sabit bir ad valorem vergi ödemekle yükümlü olacaktır. Sonradan, ihraç edildiğinde, şimdi mevcut olan yüzde 3 vergi ödenecektir. Fakat limanlarda ihracat için satın alınmış ve halihazırda dâhilî vergisini limana girerken ödemiş bulunan bütün mallar sadece yüzde 3 ihracat resmi ödeyeceklerdir.

Madde 5- Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçen Britanyalı ticaret gemilerine verilen geçiş belgelerini (Fermans) düzenleyen mevzuat, bu gemilerin gecikmesinin en az düzeye indirilmesine yol açacak biçimde düzenlenecektir.

Madde 6- Türk Hükümeti tarafından işbu antlaşma ile tesis edilen mevzuatın ister Avrupa ister Asya'daki Türkiye'de, Mısır'da veya Bab-ı Âli'ye ait diğer Afrika müstemlekelerinde olsun bütün imparatorlukta geçerli olması kabul edilmiştir. Bu mevzuat, tanımı ne olursa olsun bütün Osmanlı dominyonlarının tebaasına uygulanacaktır. Türk Hükümeti diğer yabancı güçlerin ticaretlerini bu antlaşma esaslarına dayandırmasına karşı gelmemeyi de ayrıca taahhüt eder.

Madde 7- Büyük Britanya ve Bab-ı Âli'nin âdeti olduğu üzere ve Britanya tebaası tarafından Türk dominyonlarına ithal edilen veya buralardan ihraç edilen emtianın değerini tahmin etmekteki bütün güçlükleri ve gecikmeyi engelleme görüşü altında, her iki ülke arasındaki mal trafiğinden bilgisi olan kişilerden oluşan ve Osmanlı sultanının parası ile bir mal üzerine ödenecek vergiyi bir tarife ile saptayan ve her on dört yılda bir kez kurulan komisyon ile son tarifenin yürürlükte olduğu son on dört yıllık dönemin sona ermesi üzerine yüksek akit taraflar ortaklaşa olarak yeni komisyon üyelerini atamayı kararlaştırmışlardır. Bu yeni komisyon üyeleri Britanya tebaasının ithal veya ihraç edecekleri bütün mallar üzerinde yüzde 3 vergi olarak ödeyecekleri paranın miktarını saptayıp kararlaştıracaklardır. Bu komisyon üyeleri ayrıca ihraç edilecek Türk malları üzerinde bu antlaşma ile saptanan iç vergilerin ve bu vergilerin en elverişli yerlerde salınması için gemi yükleme mahallerini saptayacaktır. Böylece tesis edilen yeni tarife saptanma tarihinden itibaren yedi yıl için geçerli olacak ve bu dönem sonunda akit taraflarından her biri tarifenin gözden geçirilmesini isteme hakkına sahip olacaklardır. Eğer her iki taraftan da ilk yedi yılın sona ermesinden sonraki altı ay içinde böyle bir istem gelmezse, tarife ilk yedi yılın sona ermesinden başlamak üzere yedi yıl daha yürürlükte kalacak ve sistem birbirini izleyen her bir yedi yıllık dönemde aynı biçimde uygulanacaktır.

* J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, vol. 1: European Expansion, 1535–1914* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1975), pp. 265–66. (Türkçesi için bkz. DPT Doküman Servisi, No: 3.30.10.2)

Tanzimat Fermanı

Tanzimat döneminin iki temel taşı, Osmanlı idari reformuna temel oluşturan ve Osmanlı vatandaşlarının haklarını tanımlayan Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarıdır. Bunların ikincisi birincisini teyit etmiş ve vaatlerini genişletmiştir.

Cümleye ma'lûm olduğu üzere Devlet-i Aliyyemiz'in bidâyet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celîle-i Kur'âniyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemâliyle riâyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bi'l-cümle teba'asının refâh u ma'mûriyyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuş iken yüz elli sene vardır ki, gavâil-i müte'âkıbe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyâd ü imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bilakis za'f u fakra mübeddel olmuş ve hâlbuki kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidâr olamayacağı vâzıhâttan bulunmuş olup cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı fîrûzumdan beri efkâr-ı hürriyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerred i'mâr-ı memâlik ve enha ve terfîh-i ahâlî ve fukarâ kazıyye-i nâfi'asına münhasır ve Memâlik-i Devlet-i Aliyyemiz'in mevki-i coğrafîsine ve arâzî-i münbitesine ve halkın kâbiliyet ü isti'dâdlarına nazaran esbâb-ı lâzımesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfîkihî te'âlâ sûret-i matlûbe hâsıl olacağı zâhir olmakla avn ve inâyet-i Hazret-i Bârî'ye itimâd ve imdâd-ı rûhâniyet-i cenâb-ı Peygamberî'ye tevessül ve istinâd-birle bundan böyle Devlet-i Aliyye ve Memâlik-i Mahrûsemiz'in hüsn-i idâresi zımnında bazı kavânîn-i cedîde vaz' u te'sîsi lâzım ü mühim görünerek işbu kavânîn-i mukteziyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz u nâmûs u mâl ve tayîn-i vergi ve asâkir-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kazıyyelerinden ibâret olup şöyle ki, dünyada can ve ırz u nâmûsdan eazz bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükte hilkat-i zâtiye ve cibillet-i fıtriyesinde hıyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i can ve nâmusu içün elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzırr olageldiği müsellem olduğu misillü bilakis can u nâmûsundan emîn olduğu halde dahi sıdk u istikâmetten ayrılmayacağı ve işi gücü hemân devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir ve emniyet-i mâl kazıyyesinin fıkdânı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayub ve ne i'mâr-ı mülke bakamayup dâima endişe ve ıztırabdan hâlî olamadığı misillü aksi takdîrinde yâni emvâl ü emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahi hemân kendi işiyle ve tevsî-i dâire-i taayyüşüyle uğraşup ve kendisinde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir. Ve tayîn-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhâfaza-i memâlikiyçün elbette asker ü leşkere ve sâir masârif-i mukteziyyeye muhtac olarak bu ise akça ile idâre olunacağı ve akça dahi tebaanın vergisiyle hâsıl olacağına binâen bunun bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemm olup gerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden lehü'l-hamd Memâlik-i Mahrûsemiz ahâlisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm cârî olarak

bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir adamın yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslîm demek olarak ol dahi eger zâten bir iyice adam değilse hemân kendi çıkarına bakıp cemî-i harekât ü sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla badezîn ahâlî-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre vergi-i münâsib tâyin olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması ve Devlet-i Aliyye'mizin bahren ve berren masârif-i askerîye ve sâiresi dahi kavânîn-i îcâbiyye ile tahdîd ü tebyîn olunup ona göre icrâ olunması lâzımedendir ve asker maddesi dahi ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak egerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlinin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfûs-ı mevcûdesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizâmsızlığı hem de zirâat ü ticâret mevâdd-ı nâfiasının ihlâlini mûcib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ-nihâyeti'l-ömr istihdamları dahi fütûru ve kat'-ı tenâsühü müstelzim olmakta olmasıyla her memleketten lüzûmu takdîrinde taleb olunacak neferât-ı askerîye içün bazı usûl-i hasene ve dört yahud beş sene müddet istihdâm zımnında dahi bir tarîk-i münâvebe vaz' u te'sîs olunması îcâb-ı haldendir.

Ve'l-hâsıl bu kavânîn-i nizâmiye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve ma'mûriyyet ve âsâyiş ü istirâhat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan fî-mâbad ashâb-ı cünhanın davâları kavânîn-i şer'iyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkik görülüp hükm olunmadıkça kimse hakkında hâfî vü celî idâm ü tesmîm mu'âmelesi icrâsı câiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz u nâmûsuna tasallut vuku' bulmamak ve herkes emvâl ü emlâkine kemâl-i serbestîyyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir tarafdan müdahale olunmamak ve firarda birinin töhmet ve kabâhati vuku'unda onun veresesi ol töhmet ve kabahatten berîü'z-zimme olacaklarından onun malını müsâdere ile veresesi hukûk-ı irsiyyelerinden mahrum kılınmamak ve tebaa-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i Islâm ve milel-i sâire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzre cân ve ırz ve nâmus ve mâl maddelerinden hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlisine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifak-ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye a'zâsı daha lüzûmu mertebe teksir olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahi bazı tâyin olunacak eyyâmda orada ictimâ ederek ve cümlesi efkâr u mütâla'âtını hiç çekinmeyüp serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i cân ve mâla, ta'yîn-i vergi hususlarına dâir kavânîn-i mukteziyye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzîmât-ı askeriye maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî dâr-ı şûrâsında söyleşilüp her bir kânun karargîr oldukça ilâ-mâşâallâhu te'âlâ düstûru'l-amel tutulmak üzre bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdik ve tevşîh olunmak için taraf-ı hümâyûnumuza arzolunsun ve işbu kavânîn-i şer'iyye mücerred dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ için vaz' olunacak olduğundan cânib-i hümâyûnumuzdan hilâfına hareket vukû' bulmayacağına ahd ü mîsâk olunup Hırka-yı Şerîfe Odası'nda cemî-i ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde kasem-i billâh dahi olunarak ulemâ ve vükelâ dahi tahlîf olunacağından ânâ göre ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise

olsun kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabahat-ı sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâsı zımnında mahsûsan cezâ kânunnâmesi dahi tanzîm ettirilsin ve cümle memûrînin el-hâletühâzihî mikdar-ı vâfî ma'aşları olarak şâyed henüz olmayanları var ise onlar dahi tanzim olunacağından şer'an menfûr olup harâbiyyet-i mülkün sebeb-i a'zâmı olan rüşvet mâdde-i kerîhesinin fîmâ-ba'd adem-i vukû'ı maddesinin dahi bir kânun-ı kavî ile te'kîdine bakılsın.

Ve keyfiyyât-ı meşrûha usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr ü tecdîd demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersa'âdet ve bilcümle Memâlik-i Mahrûse'miz ahâlisine i'lân ve işâ'a olunacağı misillü düvel-i mütehâbbe dahî bu usûlün inşâallâhu te'âlâ ile'l-ebed bakâsına şâhid olmak üzre Dersa'âdetimiz'de mukîm bi'l-cümle süferâya dahi resmen bildirilsin. Hemân Rabbimiz te'âlâ hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessisenin hilâfına hareket edenler Allâhu te'âlâ hazretlerinin la'netine mazhar olsunlar ve ile'l-ebed felâh bulmasınlar. (Âmîn) Fî 26 Şaban, sene 1255, yevm Pazar (3 Kasım 1839).

Islahat Fermanı

Islâhâta Dair Taraf-ı Vekâlet-i Mutlaka'ya Hitaben Bâlâsı Hatt-ı Hümâyûn ile Muvaşşah Şeref-sâdır Olan Fermân-ı Âlî'nin Sûretidir.

Ba'de-l-elkab,

Malûm ola ki yed-i müeyyed-i mülûkâneme vedi'a-i cenâb-ı bârî olan kâffe-i sunûf-ı tebaa-i şâhânemin her cihetle temâmî-i husûl-i saâdeti hâli akdem-i efkâr-ı hayriyet disar-ı pâdişâhânem olarak cülûs-i meymenet-men'us-ı hümâyûnum gününden beri bu bâbda zuhûra gelen himem-i mahsusa-i şâhânemin hamdolsun pek çok semer-i nafiâsı meşhûr olup mülk ü milletimizin mamuriyet ve serveti an-be-an tezeyyüd etmekte ise de Devlet-i Aliyyemiz'in şânına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bi-hakkın hâiz olduğu mevki-i âlî ve mühimme lâyık olan hâlin kemale îsâli için şimdiye kadar vaz' ve tesisine muvaffak olduğum nizamât-ı cedîde-i hayriyenin ezseri-nev te'kîd ve tevsi'i matlûb-ı madelet-mahsub-ı pâdişâhânem olduğu halde umûm tebaa-i şâhânemizin mesai-yi cemile-i hamiyetkârâneleri ve müttefik-i hâss-ı bahirü'l-ihlâsımız olan düvel-i mufahhamanın himmet ü muavenet-i hayırhahâneleri eseri olmak üzere Devlet-i Aliyyemiz'in bu kerre bi-inâyetu'llâhi te'âlâ hâricen hukuk-ı seniyesi bir kat daha te'ekküt eylediğine ve bu cihetle şu asr Devlet-i Aliyyemiz için bir zaman-ı hayriyet-iktirânın mebdei olacağından dâhiline dahi saltanat-ı seniyemizin tezyîd-i kuvvet ve miknetini ve revabıt-ı kalbiye-i vatandaşî ile birbirine merbut olan ve nazar-ı ma'delet-eser-i müşfikânemde müsavî bulunan kâffe-i sunûf-ı tebaa-i şâhânemin her yüzden husûl-i temam-i saâdet-i hal ve memâlik-i şâhânemizin ma'mûriyetini müstelzim olacak esbâb ve vesâilin an-be-an ilerlemesi murad-ı merhamet-itiyâd-ı mülûkânem iktizasından bulunduğuna binâen husûsât-ı âtiyetü'z-zikrin icrâsına irâde-i mâdelet-ifade-i pâdişâhânem şeref-sâdır olmuşdur.

Şöyle ki: Gülhâne'de kırâat olunan Hatt-ı Hümâyûnum ile ve Tanzîmât-ı Hayriyyem mûcibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebaa-i şâhânem hakkında bilâ-istisna emniyet-i can ve mal mahfûziyet-i nâmus için taraf-ı eşref-i pâdişâhanemden va'd u ihsan olunmuş olan teminat bu kerre dahi te'kîd ve te'yîd kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması ve zîr-i cenah-ı âtıfet seniye-i pâdişâhânemde olarak memâlik-i mahrusâ-i şâhânemde bulunan Hıristiyan ve sair tebaa-i gayr-i müslime cemaatlerine ecdad-ı izâmım taraflarından verilmiş ve sinin-i âhirede itâ ve ihsan kılınmış olan bi'l-cümle imtiyazât ve muafiyet-ı rûhaniye bu kerre dahi takrîr ve ibkâ kılınıp fakat Hıristiyan ve tebaa-i gayrimüslime-i sâirenin her bir cemaati bir mehl-i muayyen içinde imtiyazât ve muafiyet-ı hâzıralarının rü'yet ve muayenesine ibtidar ile ol bâbda vaktin ve gerek âsâr-ı medeniyet ve malûmat-ı müktesibenin icab ettirdiği ıslâhât-ı irade ve tensib-i şâhânem ile ve Bâb-ı Âlî'mizin nezareti tahtında olarak mahsûsan patrikhânelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle bi'l-müzakere cânib-i Bâb-ı Âlî'mize arz ve ifade eylemeğe mecbûr olarak cennet-mekân Ebu-l-feth Sultan Mehmed Hân-ı Sânî Hazretleri ve gerek ahlâf-ı izamları taraflarından patrikler ile Hıristiyan piskoposlarına i'tâ buyurulmuş olan ruhsat ve iktidar niyat-ı fütüvvetkârâne-i pâdişâhânemden nâşî işbu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevki-i cedîd ile tevfik olunup ve patriklerin el-hâletü-hâzihi câri olan usûl-i intihâbiyeleri ıslâh olunduktan sonra patriklik berat-ı

âlîsinin ahkâmına tatbiken kayd-ı hayat ile nasb ve tâyin olunmaları usûlünün tamamen ve sahîhen icrâ ve Bâb-ı Âlî'mizle cemaat-ı muhtelifenin rüesâ-yı ruhâniyyesi beyninde karargîr olacak bir sûrette tatbiken patrik ve metropolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hîn-i nasbında usûl-i tahlîfiyyenin ifâ kılınması ve her ne sûret ve nâm ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevâiz ve avâ'idât cümleten men' olunarak yerine patriklere ve cemaatbaşılarına vâridât-ı muayyene tahsis ve ruhbân-ı sâirenin dahi rütbe ve mansıblarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine ber-vech-i hakkaniyet maaşlar tâyin olunup, fakat Hıristiyan rahiplerinin emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlelerine bir gûna sekte irâs olunmıyarak Hıristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslime cemaatlerine milletçe olan maslahâtlarının idaresi her bir cemaatin ruhbân ve avâmı beyninde müntehib âzâdan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhafazasına havale kılınması ve ahalisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrâ-yı âyine mahsûs olan ebniyyenin ve gerek mektep ve hastahâne ve mezarlık misillû sâir mahallerin hey'et-i asliyeleri üzere tamir ve termîmlerine bir gûna mevânî' ika olunmayıp böyle mahallerin müceddeden inşası lâzım geldikçe patrik veya rüesâ-yı milletin tasvibi halinde bunların resm ve sûret-i inşası bir kerre cânib-i Bâb-ı Âlî'mize arzolunmak iktiza edeceğinden ya suver-i maruza kabûl ile müteallik olacak irâde-i seniye-i mülûkânem mûcibince iktizası icrâ veya bir müddet-i muayyene zarfında ol-bâbda olan itirazât beyân olunup bir mezhebin cemaati yalnız olarak sairiyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde âyine müteallik husûsâtı zâhiren ve alenen icrâda bir türlü kuyûda düçar olmayıp ahalisi edyân-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sakin olduğu ayrıca mahalde bâlâda bast ü beyan olunan usûle ittibaen kendi kilise ve hastahâne ve mektep ve mezarlıklarını tamir ve termîme muktedir olabilmesi ve müceddeden inşa olunması iktiza eyleyen ebniyyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lâzimeyi patrikler veyahut cemaat metropolitleri cânib-i Bâb-ı Âlî'mizden istida edüp Devlet-i Aliyyemiz'ce bunda bir gûna mevani-i mülkiye olmadığı halde ruhsat-ı seniyyem erzan kılınması ve bu makûle işlerde hükûmet tarafından vukû' bulacak muamelât külliyyen hasbî olması ve bir mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemâl-i serbestî ile icrâ olunmasını temin için tedâbir-i lâzime ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezhep ve lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyemden bir sınıfın âhar sınıfından aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'birat ve elfâz ve temyizât muharrerât-ı divâniyyeden ile'l-ebed mahv ü izâle kılınması ve ahadd-ı nâs beyninde veyahut memurîn taraflarından dahi mûcib-i şenn ve ar olacak veya nâmusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanûnen men' olunması ve çünkü memâlik-i mahrûsamda bulunan her din ve mezhebin âyini ber-vech-i serbesti icrâ olunduğundan tebaa-i şâhânemden hiçbir kimesne bulunduğu dinin âyinini icrâdan men' olunmaması ve bundan dolayı cevr ü ezâ görmemesi ve tebdîl-i din ü mezhep etmek üzere kimse icbâr olunmaması ve saltanat-ı seniyyemizin memurîn hademesinin intihâb ve nasbı tensip ve irade-i şâhâneme menût olarak tebaa-i Devlet-i Âliyye'min cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabûl olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umûm hakkında meriyyü'l-icrâ olacak nizamâta imtisâlen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyem tebaasından

bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizamât-ı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti ifâ eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark ve temyiz Devlet-i Âliyye'min mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabûl olunması ve bundan başka her bir cemaati maarif ve hıref ve sanayi'e dair milletçe mektepler yapmağa mezûn olup, fakat bu makûle mekatib-i umûmîyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemden mansûb muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i Islâm ile Hıristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslime meyânesinde veyahut tebaa-i Îseviyye vesair tebaa-i gayr-i müslimden mezâhib-i muhtelifeye tâbi olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayâta müteallik zuhûra gelecek cem'i deâvî muhtelit divânlara havale olunup istima'-ı dâvâ için işbu divânlar tarafından akdolunacak meclisler alenî olacağından müddei ile müddeialeyh muvacehe olunarak bunların ikâme edecekleri şahitler tekârir-i vakıalarını daima kendi âyin ve mezhepleri üzerine icra edeceklerini birer yemîn ile tasdik eylemeleri ve hukuk-ı âliyeye ait olan deâvî dahi eyalât ve elviye muhtelif meclislerinde vali ve kadı-yi memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizamen rü'yet olunup işbu mehâkim ve mecâliste muhakemât-ı vakıa alenî icrâ olunması ve Hıristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslimeden iki kimse beyninde hukuk-ı ırsiyye gibi deâvî-i mahsûsa sahibi dâvâ olanlar istedikleri halde patrik veya rüesa ve mecâlis marifetiyle rü'yet olunmak üzere havale kılınması ve mücazât ve ticaret kanûnlarıyla muhtelif divânlarında icrâ olunacak usûl ve nizamât-ı mürafa'ât mümkün mertebe sür'atle ikmâl olunarak ve zapt ü tedvîn kılınarak memâlik-i mahrusâ-i şâhânemde müsta'mel olan elsine-i muhtelifeye tercüme ile neşr ü ilân olunması ve hukuk-ı insaniyyeyi hukuk-ı adâlet ile tevfik etmek için mazanne-i sûi olanların veyahut te'dibât-ı cezaiyyeye müstahakk bulunanların habs ve tevkifine mahsûs olan kâffe-i mahbes ve mahallî sairede usûl-i habsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalîle zarfında ıslâhına mübaşeret olunması ve herhalde hapishânelerde bile cânib-i saltanat-ı seniyemden vaz' kılınan nizamât-ı inzibatiyeye muvafık olan muamelâttan ma'adâ hiçbir gûna mücazât-ı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşabih kâffe-i muamele dahi kâmilen lağv ve iptal kılınması ve bunun hilâfında vukû' bulacak hareket şedîden men' ve zecrolunacağından ma'adâ bunun icrâsını emreden memurîn ile bi'l-fiil icrâ eyleyen kesânın dahi ceza kanûnnâmesi iktizasınca tekdir ve te'dîb olunması ve Dârü's-saltanat-ı seniyem ve eyalet ve bilâd ve kurada umûr-ı zaptiyenin tanzîmi maddesi âsûde-i hâl olan kâffe-i tebaa-i mülûkâneme kendi mal ve canlarının muhafazasına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek sûrette tanzîm kılınması ve verginin müsavâtı tekâlif-i sairenin müsavâtını mûcib olduğu misillû hukukça olan müsavât dahi vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hıristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslime dahi ehâli-i Islâm misillû hisse-i askeriyye i'tâsı hakkında muahharan verilen karara inkiyat mecbûriyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akçe itâsiyle hizmet-i fi'iliyeden muaf olmak usûlünün icrâ olunması ve Islâm'dan ma'adâ tebaanın sunûf-ı askeriye içinde sûret-i istihdamları hakkında nizamât-ı lâzime yapılıp müddet-i kalile-i mümkine zarfında neşr ü ilân kılınması ve eyalât ve elviye meclislerinde tebaa-i Müslime ve Îseviyye ve sâireden bulunan âzânın emr-i intihâblarını bir sûret-i sahihaya koymak ve ârânın doğruca zuhûrunu temin eylemek için işbu meclislerin sûret-i tertip ve teşkilleri hakkında olan nizamâtın ıslâhına teşebbüs ile Devlet-i Âliyye'm netice-i ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahihen bilmek ve buna nezaret etmek esbâb ve vesâil-i müessiresinin istihsalini mütala'a

eylemesi ve çünkü bey' ve füruht ve tasarrufu emlâk ve akar maddeleri hakkında olan kavânîn kâffe-i tebaa-i mülûkânem hakkında müsavî olduğundan kavânîn-i Devlet-i Âliyye'me ve nizamât-ı zabıta-i belediyeye ittiba' ve imtisâl eylemek ve asıl yerli ahalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanat-ı seniyem ile düvel-i ecnebiye beyninden yapılacak suver-i tanzîmiyeden sonra ecnebiyeye dahi tasarruf-ı emlâk müsaadesinin i'tâ olunması ve tebaa-i saltanat-ı seniyemin kâffesi üzerinde tarh olunacak vergi ve tekâlif sınıf ve mezheplerine bakılmayarak bir sûrette ahzolunmakta idiğünden işbu tekâlif ve ale'l-husus a'şârın ahz u ıstıfasında vukû' bulmakta olan sû-i istimalâtın ıslâhı tedâbir-i seriası mütalâa ve müzakere olunup doğrudan doğruya ahz-ı vergi etmek usûlünün pey-der-pey icrâsı kabil oldukça vâridâtı Devlet-i Âliyye'min ilzam olunması usûlünün yerine bu sûret ittihaz kılınıp usûl-i hâliye cârî oldukça memurîn-i Devlet-i Âliyye'm ve mecâlis âzâlarının müzayedeleri alenen icrâ olunacak olan iltizamâttan birini deruhte ettirmeleri veya bir gûna hisse almaları mücazaât-ı şedide ile men' kılınması ve tekâlif-i mahallîye dahi mehmâ-emken mahsulâta halel vermiyecek ve ticaret-i dâhiliyeye mâni olmıyacak sûrette vaz' ve tâyin olunması ve umûr-ı nâfi'a için tâyin ve tahsis olunacağı mebaliğ-i münasibeye berren ve bahren inşa ve ihdas olunacak turûk ve mesâlikden istifade edecek olan eyalet ve sancaklarda vaz' ve tesis kılınacak vergi-yi mahsuslar dahi ilâve edilmesi ve saltanat-ı seniyemin beher sene için vâridât ve masarifât defterinin tanzîm ve irâesi hakkında muahharen bir nizâm-ı mahsûs yapılmış olduğundan bunun temam-ı icrâ-yı ahkâmına itina olunması ve her bir memurîne tahsis kılınmış olan maaşların hüsn-i tesviyesine mübaşeret kılınması ve her bir cemaatin rüesasiyle taraf-ı eşref-i şâhânemden tâyin olunacak birer memurları tebaa-i saltanat-ı seniyemin umûmuna ait ve râci' olan maddelerin müzakerâtına Meclis-i Vâlâ'da bulunmak üzere Makam-ı Celîl-i Vekâlet-i Mutlaka'mdan mahsusen celp olunup ve işbu memurlar birer sene için tâyin kılınıp bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlîf olunmaları ve Meclis-i Vâlâ'nın âzâsı gerek adî ve gerek fevkalâde vukû' bulan içtimâlarında rey ve mütalâalarını doğruca beyân ve ifade etmeleri ve bundan dolayı aslâ rencide olunmamaları ve ifsad ve irtikâp ve itisafa dair olan kavânînin ahkâm-ı kâffe-i tebaa-i saltanat-ı seniyem haklarında herhangi sınıfta ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usûl-i meşru'asına tevfikân icrâ olunması ve Devlet-i Âliyye'min tashih-i usûl-i sikke ile umûr-ı mâliyesine itibar verecek banka misillû şeyler yapılıp memâlik-i mahrusâ-i şâhânemin menba'-ı servet-i maddiyesi olan husûsâta iktiza eden sermayelerin tâyiniyle ve mahsulât-ı memâlik-i şâhânemin nakli için icab eden turûk ve cedâvilin küşadiyle emr-i ziraat ve ticaretin tevessüüne ha'il olan esbâbın men'iyle teshilât-ı sahîhanın icrâ olunması ve bunun maarif ve ulûm ve sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması esbâbının bi'l-etraf mütalâasiyle pey-der-pey mevki-i icrâya konulması maddelerinden ibaret olmakla siz ki sadr-ı â'zam-ı sütûde-şiyemi müşârün-ileyhsiz işbu fermân-ı celîlü'l-unvân-ı mülûkânemi usûlü üzere gerek Der-sa'âdet'imde ve gerek memâlik-i şâhânemin her bir tarafında ilân ve işâ'âtle husûsât-ı meşrûhanın bâlâda beyan olunduğu vechile icrâ-yı iktizalarına ve bundan böyle ahkâm-ı celîlesinin daima ve müstemirren mer'iyyü'l-icrâ tutulması esbâb-ı lâzime ve vesâil-i kaviyyesinin istihsal ve istikmâli hususuna bezl-i celîl-i himmet eyliyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerifeme itimad kılasız, tahrîren fi evâil-i şehr-i cemâziye'l-uhra sene isna ve seb'în mieteyn ve elf.

(11 Cemâziye'l-âhir 1272 – 28 Şubat 1856)

d'Arcy Petrol İmtiyazı

Ortadoğu'da ilk petrol imtiyazı 1901 yılında Iran'daki Kaçar hükümdarı tarafından William Knox d'Arcy'ye verildi. Bu imtiyaz, bölgedeki diğer petrol imtiyazlarına da model oluşturdu.

Iran'daki Şah Hazretleri'yle Londra Grosvenor Square No: 42'de ikamet eden bağımsız girişimci William Knox d'Arcy (bundan sonra "imtiyaz sahibi" denecektir) arasında akdedilen bu imtiyaz antlaşması aşağıdaki maddelerden oluşmaktadır:

Madde 1. Şah Hazretleri'nin hükümeti bu belgeye göre Pers Imparatorluğu'nun bütün topraklarında altmış yıllığına doğalgaz, petrol, asfalt ve ozokerit arama, çıkarma, faydalanma, geliştirme ve ticarete uygun hale getirme ayrıcalığını münhasıran imtiyaz sahibine vermiştir.

Madde 2. Bu imtiyaz Basra Körfezi'nde bulunacak petrol kaynaklarının her biri için gereken boru hatlarını döşeme ve gerekli dağıtım işlerini yerine getirme haklarını da kapsar. Ayrıca gerekli görüldüğü hallerde yeni kuyular açma ve var olanları sürdürme, rezervlerden ve istasyonlardan yararlanma ve gerekli görülen her tür dağıtım ve pompalama hizmetlerini üstlenme, fabrikalar açma ve işletme ve gerekli görülen diğer iş ve düzenlemeleri yapma hakkını da içermektedir.

Madde 3. Iran İmparatorluk Hükümeti imtiyaz sahibinin mühendislerinin yukarıda bahsedilen işlerin biri veya tamamının yapılmasını gerekli görmeleri durumunda, devlete ait boş arazileri karşılıksız olarak imtiyaz sahibine verecektir. Devlete ait ekilebilir toprakları ise imtiyaz sahibi makul bir fiyattan satın almak zorundadır.

Hükümet aynı zamanda imtiyaz sahibine arazi sahiplerinin rızasıyla yukarıda bahsedilen amaçlar için gereken bütün diğer arazi ve binaları da verecektir. Bu durumda imtiyaz sahibiyle arazi sahipleri arasında yapılacak düzenlemelerde arazi sahiplerinin cari fiyatlar dışında ek ücret talep etmelerine izin verilmeyecektir.

Kutsal topraklar ve onlara bağlı arazilerde ve etraflarındaki 200 Iran arşını yarıçapındaki alanlarda bu hükümler geçersizdir.

Madde 4. Kasr-ı Şirin, Kirmanşah eyaleti ve Buşehr yakınlarındaki Daleki'de bulunan üç petrol madeni şu an özel şahıslara verilmiş olduğundan ve hükümete yıllık iki bin toman gelir getirdiğinden, bu üç maddenin birinci maddeyle uyumlu olarak İmtiyaz Akdi'ne dâhil edilmesine ve bunun karşılığında imtiyaz sahibinin onuncu maddede bahsedilen yüzde 16'ya ek olarak Iran hükümetine her yıl iki bin toman sabit ödeme yapmasına karar verilmiştir.

Madde 5. Boru hatlarının güzergâhı imtiyaz sahibi ve mühendisleri tarafından belirlenecektir.

Madde 6. Yukarıda izah edilenlerden bağımsız olarak, Iran hükümetinin üçüncü şahıslara güneydeki nehirlere veya Iran'ın güney kıyılarına giden bir boru hattı inşa etme hakkı tanımayacağını kesin olarak kabul etmesi şartıyla, işbu belgeyle verilen imtiyaz Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Astarabad ve Horasan eyaletlerini kapsayacak şekilde genişletilemez.

Madde 7. İş bu antlaşmayla imtiyaz sahibine verilen veya üçüncü ve dördüncü maddeler çerçevesinde imtiyaz sahibi tarafından edinilmiş olan bütün araziler

imtiyaz süresi boyunca her tür vergi ve harçtan muaf olacaktır. Petrol yataklarının keşfedilmesi, işletilmesi ve geliştirilmesi ve boru hatlarının inşa edilmesi ve geliştirilmesi için gereken her tür malzeme ve teçhizatın Iran'a her tür vergiden ve gümrükten muaf olarak girmesine izin verilecektir.

Madde 8. İmtiyaz sahibi derhal masraflarını kendi üstlenmek şartıyla Iran'da bulunduğuna inandıkları kaynakları keşfetmesi amacıyla Iran'a bir veya birkaç uzman gönderecek ve bu uzmanların tatmin edici bir sonuca varmaları durumunda yine masraflarını kendi karşılayarak derhal gereken teknik personeli ve gerek sondaj kuyularında gerekse arazinin değerini belirlemede kullanılacak her tür alet ve ekipmanı Iran'a getirecektir.

Madde 9. Iran hükümeti imtiyaz sahibine imtiyazın işletilmesi için bir veya birkaç şirket kurma yetkisi vermektedir. Bu şirketlerin isimleri, tüzükleri ve sermayeleri imtiyaz sahibi tarafından belirlenecek, yöneticileri imtiyaz sahibi tarafından seçilecektir. Ancak her şirket kurulurken imtiyaz sahibi hükümet temsilcisi aracılığıyla şirket tüzüğünü ve şirketin nerede ve ne şekilde çalışacağı hakkında önceden hükümeti resmî olarak bilgilendirmek zorundadır.

Bu şirket veya şirketler imtiyaz sahibinin faydalandığı her tür hak ve imtiyazdan faydalanacak, ancak onun bütün taahhüt ve yükümlülüklerini de yerine getirecektir.

Madde 10. İmtiyaz sahibiyle şirket arasında yapılacak sözleşmede şirketin kurulmasını takip eden bir ay içinde Iran hükümetine nakit olarak toplam 20 bin sterlin ve bir önceki maddeye göre kurulan ilk şirketin bedeli ödenmiş hisselerinin karşılığı olarak ilaveten 20 bin sterlin ödeyeceği belirtilecektir. İmtiyaz sahibi ayrıca bu maddeye göre kurulacak her şirketin yıllık net kazancının yüzde 16'sını hükümete ödeyecektir.

Madde 11. Hükümet imtiyaz sahibiyle ve kurulacak şirket veya şirketlerin yöneticileriyle istişare etmek üzere bir hükümet temsilcisi atayabilir. Hükümet temsilcisi sahip olduğu her tür faydalı bilgiyi onlara sağlayacak ve işlerin iyi bir şekilde yürütülebilmesi için benimsenmesi gereken en iyi yol konusunda onları bilgilendirecektir. Hükümet temsilcisi, imtiyaz sahibinin de onayıyla, hükümetin çıkarlarını korumak için gerekli gördüğü denetim işlerini üstlenecektir.

Hükümet temsilcisinin bu yetkileri kurulacak şirketlerin tüzüklerinde belirtilecektir.

İmtiyaz sahibi ilk şirketin kurulduğu tarihten itibaren hükümet temsilcisine gördüğü işler karşılığında yıllık 1000 sterlin ödemeye yapacaktır.

Madde 12. İdareciler, mühendisler, ustabaşılar ve sondaj ustaları gibi teknik personel dışında şirket hizmetinde çalışacak işçiler Şah'ın tebaası arasından seçilecektir.

Madde 13. Herhangi bir yerde meskûn olanların kendi kullanımları için petrol elde etmekte oldukları kanıtlanabilirse, şirket onlara daha önce elde etmiş oldukları miktarda petrolü karşılıksız olarak vermek zorundadır. Bu miktar bizzat buranın sakinlerinin beyanına göre belirlenecek, yerel otoriteler tarafından doğruluğu denetlenecektir.

Madde 14. Iran hükümeti bu imtiyaza konu olan işlerin yürütülmesini güvence altına almayı ve şirketin temsilcilerini ve çalışanlarını korumayı üstlenir. Hükümet

üzerine düşen bu sorumluluğu yerine getirdiği sürece, imtiyaz sahibi ve onun tarafından kurulan şirketler yaşadıkları hasar ve kayıplar için hiçbir şekilde İran hükümetinden tazminat talep edemezler.

Madde 15. Mevcut imtiyazın süresi dolduğunda şirket tarafından petrol endüstrisinde kullanılan her tür bina, malzeme ve ekipman İran hükümetinin eline geçecek ve şirket bu kapsamda hiçbir tazminat hakkına sahip olmayacaktır.

Madde 16. İmtiyaz sahibinin iki yıl içinde dokuzuncu maddede bahsi geçen ilk şirketlerini kuramamış olması durumunda, mevcut imtiyaz taman geçersiz hale gelecek ve kendiliğinden yürürlükten kalkacaktır.

Madde 17. Antlaşmanın tarafları arasında anlaşmanın yorumu veya hak ve sorumluluklarla ilgili herhangi bir anlaşmazlık çıktığında meselenin çözümü için Tahran'daki iki arabulucuya başvurulacaktır. Bunlardan her biri taraflar tarafından belirlenecektir. Anlaşmazlığın devam etmesi durumunda arabulucuların henüz karar aşamasına gelmeden önce tayin etmiş oldukları bir hakeme başvurulacaktır. Arabulucuların veya anlaşmazlığın devam etmesi halinde hakemin kararı nihai karar olarak kabul edilecektir.

Madde 18. İki nüsha olarak hazırlanan bu imtiyaz akdi Fransızca olarak kaleme alınmış ve Farsçaya birebir tercüme edilmiştir. Yine de anlamıyla ilgili herhangi bir anlaşmazlık durumunda, Fransızca metin esas alınacaktır.

J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, vol. 1: European Expansion, 1535–1914* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1975), s. 483–84.

Cezayir: Yenilginin Şiiri

Sözlü olarak aktarılan ve daha sonra bir Fransız antropolog tarafından yazıya geçirilen aşağıdaki şiir, 1830'daki Fransız istilasına tanıklık eden genç bir Cezayirli medrese öğrencisi tarafından söylenmiştir.

Kardeşlerim, bazen günler saatlere sığar ve parçalar ânı,
Yüzyıl alt üst olur ve yoldan çıkarır zamanı...
Göz kamaştırıcı bir ülkemiz vardı bizim,
kendi sancağımız ve Yeniçeri Ocağı'mız...*
Karalarda ve denizlerde milletler titriyordu önümüzde tir tir.
Ama gün geldi devran değişti, çünkü Allah böyle murad etmişti.
Allah dostları, evliyalar terk etti Cezayir'i.
Fransız geldi ve aldı ülkemizi.
Ne yüz gemisiyle, ne de iki yüz,
küçük filosuyla geldi o mağrur Fransız ve lekeledi Cezayir'i.
Güçlü ordularıyla açık denizlerden bir anda belirirlerken
Kaç kişi olduklarını bile anlayamadık,
o keşmekeş içinde onları sayamadık.
*Rumiler** çıktılar bu mübarek şehrin karşısına öfkeyle*
Ah Cezayir! Kan ağlıyor kalbim
Köpeklerin seni savaşmadan aldığını düşündükçe...
Çaldılar hazinelerini o uğursuz herifler.
Önce Staoueli'ye gittiler, davulları ve askerleri ve bayraklarıyla
ve zaptettiler onu.
Sonra el-Biyar kahvesini ve konağını ele geçirdiler
ve bir anda tırmandılar Bouzareah'ya.
Sonra çıkarma yapıp beyim Mala Hüseyin'in hisarını da aldılar.
Gece olunca ilerleyişlerine devam ettiler, davullarına vurup durdular.
Ve müminler gözyaşlarına boğuldu. Ah Müslüman kardeşlerim benim!
Bazıları terk etti şehri; bazıları bekledi azimle.
Düşmanı iki gün kadar tuttular bahçelerde,
Sonra terk edip memleketlerini maceraya atıldılar,
bu zavallı sürgünler dünyanın dört bir yanına yayıldılar.
Sabret, ey ümmet-i Muhammet!
Yabancıların başına açtığı belalara tahammül et!
İmtihanıdır bu Rabbü'l-Âlemîn'in,
Kim derdi ki kaleler ve güçlü askerlerle dolu Cezayir'in
böyle belalar gelecek başına

* İngilizce metinde "wujak" geçiyor ve Cezayirlilerin Yeniçeri birliklerini böyle adlandırdığı söyleniyor. Bunun "ocak" sözcüğüyle ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. (ç.n.)

** Rumîler: Cezayirlilerin Fransızları ve diğer Avrupalıları tanımlamak için kullandıkları kelime.

Nerede şimdi padişah, nerede onun adamları?
Gitti onlar ve yerlerini aldı başkaları.
*Nerede şimdi beyler ve kadılar, kimbilir ne geldi başına o meşhur subaşıların****
Nerede Osmanlı'nın muhafızları, nerede silahlı milisler?
Nerede hükümet sarayı ve devlet erkânı?
O yüce mahkemeler nerede?
Nerede çavuşlar, nerede böbürlenmeleri?
Ah yazık, çok yazık!
Nerede o mağrur Türkler şimdi?
Hizmetkârların yeniden sükûneti sağlasın,
Evlatlarının bütün kederleri dağılsın
Müslümanları perişan eden bu zulüm bitsin artık!
Haydi ardından gözyaşı dökelim şimdi müftülerin ve kadıların,
dinimizde bize rehberlik eden ulemânın.
Gözyaşı dökelim ardından camilerin ve vakit namazlarının,
Asil mermerlerden yapılmış minberlerin, minarelerin
ve müezzinlerin okuduğu o güzel ezanların,
medreselerin ve Kur'an tilavet eden hafızların...
Matemini tutalım şimdi üzerine kilit vurulmuş ve
unutulmaya terk edilmiş mescitlerin.
Nerede o güzelim hediyelik eşyalar, nerede eski evleri Cezayir'in?
Nerede alçak damlı evler ve haremağaları için ayrılan asma katları?
Şimdi hepsinin yerinde bir merasim alanı var, hiçbirinden kalmadı tek bir iz.
Görün işte o Allah'ın belaları bize neylediler...
Hıristiyanlar oturuyor artık bu şehirde.
Ne eski görüntüsü kaldı Cezayir'in ne eski insanları...
Her tarafı bu cenabetler kapladı.
Yeniçerilerin evleri derseniz, yıktılar duvarlarını,
Söktüler mermerlerini ve oyma parmaklıklarını.
Pencereleri koruyan demir korkulukları paramparça ettiler
Bu din düşmanı kâfirler.
"Meydan" dediler Kayzeriye'ye,
Eskiden kitapların ve ciltçilerin olduğu yere,
Yanındaki Ulu Cami'yi yıktılar bir de,
Sırf Müslümanlara eziyet olsun diye...

*** Cezayirliler kasabadaki veya hisardaki resmî görevliler için "qasbaji" kelimesini kullanırlarmış. Metinde de böyle geçiyor. Muhtemelen Osmanlı idari teşkilatındaki subaşıdan bahsediliyor. (ç.n.)

Alf Andrew Heggoy, *The French Conquest of Algiers, 1830: An Algerian Oral Tradition* (Athens, Ohio: Ohio University Center for International Studies/Africa Studies Program, 1986), s. 32–36.

Hüda Şaravi: Yeni Bir Akıl Hocası ve Onun Kadınlar Salonu

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Ortadoğu'nun salon kültürüne katılanlar sadece Vasıf Cevheriye gibi erkeklerden oluşmuyordu. Kadınlar da salon kültürüne katılıyordu. Aşağıdaki seçkide Mısırlı feminist Hüda Şaravi Kahire'deki bu tip salonlardan birindeki deneyimlerinden bahsediyor.

Hüseyin Rüşdü Paşa'nın ilk hanımı Eugénie Le Brun adında bir Fransız'dı. Onunla ilk kez bir evlilik merasiminde tanıştım ve asaletinden, hassas ruhundan ve zekâsından hemen etkilendim. O sıralar çok genç olmama karşın ben de onun dikkatini çekmeyi başarmıştım. Rüşdü Paşa'nın kızkardeşi aracılığıyla tanıştık ve o akşamın büyük bir kısmını tatlı bir sohbetle geçirdik. Bir süre sonra erkek kardeşim benim için Hüseyin Rüşdü Paşa'nın hanımı ve başka Avrupalı kadınlarla birlikte Nil'deki Delta Barajı'na bir gezinti ayarladı. Bu gezinti sırasında onunla geçirdiğim saatler aramızda yakın bir ilişkinin başlangıcı oldu. Madam Rüşdü çok geçmeden benim için sevgili bir dost ve çok değerli bir akıl hocası haline geldi. Sosyeteye ilk adımlarımı atarken bana o rehberlik etti ve sahip çıktı...

Madam Rüşdü sadece bana sahip çıkmakla kalmadı, aklımı ve ruhumu da eğitti. Fransızca okumalarıma yardımcı olma işini bizzat üstlendi. Fransızca kitap okurken takıldığım zor pasajlarda bana yardım ederdi, bitirdiğimde kitapla ilgili kendi aramızda konuşurduk. Bu şekilde Fransızcamı mükemmel hale getirmemi sağladı, bilgi birikimimi artırdı.

Kısa bir süre sonra, onun ricası üzerine, Cumartesi günleri kendi salonunda kadınlar için düzenlediği ve saatler süren toplantılara katılmaya başladım. Bana, "Sen salonumun nadide çiçeğisin," derdi. Toplantılara katılamadığım günlerde çiçek gönderirdim. Katılamayıp çiçek gönderdiğim günlerden birinde bana nazik bir not yollamış ve gönderdiğim çiçeklerin onun "sevgili çiçeğinin" yerini tutamayacağını yazmıştı. Aynı notta onun neşesini azaltmak istemiyorsam gönderdiğim buketlerin sayısını azaltmam için bana yalvarıyordu. Bana yönelik bu artan ilgisi bazı dostlarını kıskandırdı, diğerleriyse bana karşı duygularını takdir etti.

Madam Rüşdü, salonun hanımefendisi olarak konuşmaları ustalıkla yönlendirirdi. Salonda toplumsal uygulamalar, örneğin kadınların örtünmesiyle ilgili tartışmalar da olurdu. Bir keresinde Mısırlı kadınların giyimine hayranlık beslemekle birlikte başörtüsü ve peçenin onların ilerlemesine engel olduğunu düşündüğünü itiraf etmişti. Ona göre başörtüsü ve peçe yabancıların nezdinde Mısırlı kadınlarla ilgili yanlış bir izlenimin doğmasına sebep oluyordu.

Batılılar başörtüsü ve peçeyi ahlaksızlığı gizlemeye yarayan kullanışlı bir maske olarak görüyorlardı. Mısırlıların ahlaki kural ve davranışları hakkında cahil yabancılar arasında bir sürü uçuk hikâye anlatılıyordu. Yabancılar çoğu kez onları büyük ailelerin haremleriyle tanıştıracağım diye gösterişli randevuevlerine götüren fırsatçıların eline düşüyor ve yanlış bir izlenimle Mısır'ı terk ediyorlardı.

Madam Rüşdü'nün salonundaki sohbetler çoluk çocuk ve ahlaka aykırı davranışlar gibi konulara da kayardı. Madam Rüşdü çocuk sahibi olan insanların hiç ölmeyeceğine inanıyordu. Çünkü onların hatıraları geride bıraktıkları çocukları

tarafından hep canlı tutuluyordu. "Benim hatıralarımı sürdürecek çocuklarım yok," demişti, "ama kitaplarım sayesinde hayatta kalacağım." Bir keresinde kendisi için İmam Şafi Mezarlığı'nda bir mezar yeri hazırladığını açıklamıştı. Şaşkın bakışlarımızı görünce açıklama gereği duydu, "Evlendikten sonra Müslüman olduğumu bilmiyordunuz, değil mi? Bir Müslüman mezarlığında kocamın yanına gömülmek istiyorum. Böylece bu dünyada da öbür dünyada da birbirimizden ayrılmamış oluruz."

Kitaplarından bahsederken de bir keresinde şöyle demişti, "Kitaplarımı tıpkı yazdığım gibi 'samimiyetle' diye imzaladım. ***Harem et les musulmanes*** (Harem ve Müslüman kadınları) adlı kitabımda Avrupalıları aydınlatmak için Mısırlı kadınların hayatını gerçekte olduğu gibi tasvir etmeye çalıştım. Kitabım Avrupa'da yayımlandıktan sonra, İslâm ülkelerindeki hayatla ilgili yanlış izlenimleri düzelttiğim için bana teşekkür eden birçok mektup aldım. Bu mektuplarda şunu gördüm ki, Mısırlılar hakkındaki yanlış izlenimler hep onları tanımayan yabancılar tarafından yaratılmıştı. Avrupalılar benim kitabımı okuyunca Mısırlıların da kendilerinden pek farklı olmadığını görmüşlerdi." Madam Rüşdü bu durumdan dolayı hissettiği gönül rahatlığından söz ederdi. Gelgelelim, birçok Mısırlının kitabında Mısır'daki kadınların durumunu eleştirdiğini düşündüğünü duyunca çok üzülmüştü.

"Yine de," diyordu, "ikinci kitabım daha farklı. Mısırlı kadınların geri kalmışlığının birçok Avrupalının inandığı gibi İslâm'dan değil belli toplumsal âdetlerden kaynaklandığını göstererek bu geri kalmışlık algısına saldırmaya karar verdim. Sanılanın aksine İslâm kadınlara önceki dinlerden daha adil davranmıştır. Kitap üzerinde çalışırken kadınlara adil davranılıp davranılmadığını bizzat görmek için Şeriat Mahkemeleri'nin duruşmalarına katıldım. Erkeklerin kadınlara karşı sergilediği küstahça tavrı görünce dehşete kapıldım. Yeni kitabımın ismi *Les Repudiées* (Dul Kadınlar) olacak." Madam Rüşdü bana kitapta tamamladığı bölümlerin bir kısmını okudu ve görüşlerimi sordu.

* Huda Shaarawi, *Harem Years: The Memoirs of an Egyptian Feminist (1879–1924)*, trans. And ed. Margot Badran (New York: The Feminist Press at the City University of New York, 1986), s. 76–81.

Rifa'a Rafi' El-Tahtavi: Altın Çıkarma veya Paris'e Genel Bakış

Mehmet Ali, Rifa'a Rafi' el-Tahtavi'yi Mısır'ın ilk eğitim heyetinin başında Paris'e yolladı. Tahtavi Paris'ten dönünce Diller Okulu'nun başına geçti ve burada Avrupa'daki ve Mehmet Ali Mısır'ındaki deneyimlerine dayanan görüşlerini geliştirdi. Aşağıdaki seçkide Tahtavi'nin vatanseverlik ve vatandaşın sorumlulukları hakkındaki fikirlerini okuyacaksınız.

Vatanlarını samimiyetle seven gerçek vatanseverler ellerindeki bütün araçlarla vatana karşı borçlarını öderler ve sahip oldukları her şeyi vatanın hizmetine sunarlar. Vatanı kurtarmak için bütün ruhlarıyla mücadele ederler ve tıpkı bir babanın bütün kötülüklere karşı çocuğunu korumaya çalışması gibi vatana zarar vermeye çalışanları püskürtmek için elinden geleni yaparlar. Vatan evlatlarının istekleri ülkenin ve vatandaşların haklarını ihlal edecek herhangi bir şeye değil, her zaman ülkenin erdem ve onuruna yönelmelidir. Onların eğilimi vatana iyilik ve fayda getirecek şeylere doğru olmalıdır. Benzer şekilde, ülke de, bu özelliklere sahip olduğu için, evlatlarını kendilerine zarar verecek şeylerden korur. Vatan sevgisi ve kamu menfaatinin desteklenmesi her kişiye yaşamı boyunca aşılanan ve onların başkaları tarafından sevilmelerini sağlayan en güzel karakter özellikleri arasındadır. Kendisi için zararlı sonuçlar doğuracağı zaman bile her tür kötülüğü vatanından uzak tutmak için çalışmayı içten gelen doğal bir dürtü haline getirmiş bir insandan daha mutlu kimse olamaz.

Vatanseverliğin mahiyeti insanların sadece vatanın onlara bahşettiği hakları talep etmekle kalmayıp ülkesine karşı sorumluluklarını da yerine getirmesini gerektirir. Bu vatanın evlatları ülkelerinin haklarını kazanmayı başaramazlarsa, kendilerine verilen hakları da kaybederler.

Eskiden Romalılar yirmi yaşına gelen Roma vatandaşlarından ülkelerini ve devletlerini savunacaklarına dair yemin etmelerini istermiş. Bu yemin metni şöyleymiş:

Tanrı şahidim olsun ki her ne zaman yardım edebileceğim bir fırsat çıkarsa ülkemi ve halkımı korumak için bu onur kılıcını taşıyacağım. Tanrı şahidim olsun ki, ülkemin huzurunu bozmayacağım, ona ihanet etmeyecek, onu aldatmayacağım ve devletin emirleri doğrultusunda nereyi fethetmemiz istenirse denizlere açılıp oralara gideceğim ve ülkemde şimdi geçerli olan ve gelecekte geçerli olacak kural ve âdetlere uyacağım. Tanrı şahidim olsun ki kuralları çiğnemeye ve düzeni bozmaya cüret eden kimseye hoşgörü göstermeyeceğim.

Buna dayanarak, anlaşılmaktadır ki Romalılar vatan sevgisi kavramına sıkı sıkıya bağlıydılar ve bu sayede dünyadaki bütün ülkelere egemen oldular. Vatanseverlikten vazgeçince bu millet başarısız olmaya başladı, işleri bozuldu ve prensler ve çeşitli yöneticiler arasındaki sayısız fikir ayrılığı ülkelerinin parçalanmasına yol açtı. Eskiden tek bir Kayzer tarafından yönetilirken, imparatorluk bölündü ve Roma'da ve Konstantinopol'deki iki farklı Kayzer tarafından yönetilmeye başladı. Tek bir kudretli güce ait olan iktidar iki daha zayıf güce bölündü. Bütün savaşları yenilgiyle sonuçlandı ve mükemmel bir varoluştan yok oluşa doğru gerileyip durdu. Yönetim yapısı bozulan ve sistemi darmadağın hale gelen her milletin akıbeti işte budur.

* Charles Kurzman, ed., *Modernist Islam, 1840–1940: A Sourcebook* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 35.

Muhammad Abduh: Tevhid Risalesi

Cemaleddin Afgani'nin Mısırlı fikirdaşı Islâmî modernist Muhammed Abduh (1849–1905), Islâm'ı XIX. yüzyıl rasyonalizminin inanç ve öğretileriyle uyumlu hale getirmeye çalıştı. Aşağıdaki seçkide Abduh Müslümanların Ortaçağ'daki din adamları tarafından günümüze aktarılan metin yorumlarıyla yetinmemesi ve değişen zamana ayak uydurmak için aklını kullanması gerektiğini savunmaktadır.

...Islâm taklidi yasakladı, iman esaslarına körü körüne bağlanmayı, dinî vecibeleri şuursuz olarak, mekanik bir iş gibi yapmayı nehyetti ve taklitçiliğe bütün gücüyle yüklendi ve ağır darbeler vurdu. Düşünceleri işgal eden taklit kuvvetlerini dağıttı, zihinlere yerleşmiş ve anlayışları sarsmış olan köklerini kesip kuruttu, ümmetlerin akidelerinin isnad ettiği rükünlerini ve ilkelerini yıktı.

Islâm akla seslendi, onu vurdumduymazlıktan, gafletten kurtarmak, uzun uykusundan uyandırmak istedi ve ona yüksek sesle bağırdı. Zira akıl öyle dalgın bir uykudaydı ki, ne zaman hak nurunun bir ışığı ona aksetse, vehme kapılan ve sahte tanrılara kulluk edenlerin kendisine "uyu, gece karanlık, yol zor, hedef uzak, binitin yorgun ve bagajın küçük" sözleriyle mırıldandığını işitiyordu.

Islâm cehaletin vesveselerine karşı çıktı ve yüksek sesle onları reddetti. İnsanın dizginle çekilerek yaşamak için yaratılmadığını fakat onun fıtratında ilim ve marifet tarafından aydınlanmak, kâinatın ilmi ve hadiselerin delilleriyle yönlenmek gücünün varolduğunu bildirdi. Muallimlerin uyarıcılar, irşad ediciler ve bizi araştırma yoluna götürücüler olduklarını öğretti.

Islâm hak ehlini "Sözü dinleyenler ve onun en güzeline uyanlar" (Zümer, 39/18) özellikleriyle tanıtır. Hak ehlinin, en güzel bildiklerini almak, doğruluğu ve faydasını açıkça bilemediklerini de bırakmak üzere, söyleyenlerin kim olduğuna bakmaksızın bütün söylenilenleri değerlendiren kimseler olduğunu bildirir. Islâm, reislere hücum etti, onları emrettikleri ve nehyettikleri düzeyden aldı ve onları istedikleri gibi gözetim altında tutmaları, hükmedebildikleri ölçüde niyetlerini öğrenip değerlendirmeleri, zannettiklerine ve şüphelendiklerine göre değil, gördüklerine ve yakınen bildiklerine dayanarak haklarında bir hüküm verebilmeleri için idare ettikleri cemaatin denetimi altına soktu.

Islâm bizi, babalarımızdan gelen şeylere can atarcasına bağlanmaktan men eder, ecdadın sözlerini ve fikirlerini olduğu gibi kabul edenleri ahmaklar ve sefihler olarak tanımlar, daha önce gelmiş ve yaşamış olmanın ne bir irfan alameti, ne bir akıl veya fikir üstünlüğü teşkil ettiğini bize gösterir. Atalarla onların soyundan gelenlerin, önce gelenlerle sonrakilerinin temyiz ve fıtrat yönünden eşit olduklarını açıklar. Ayrıca sonraki nesiller geçmişteki olayları bilirler, onlar üzerinde düşünürler ve onlardan faydalı neticeler, atalarının ve babalarının bilmedikleri şeyler çıkarabilirler. Onların ulaştıkları bu sonuçlar, gelecek nesillerin faydalanabileceği çözümler, atalarının işlediği amellerin kötü neticeleri, selefleri nin işledikleri suçların cezası olarak karşılaştıkları bir şer şeklinde zuhur edebilir, "De ki, yeryüzünde gezip dolaşın, sonra da, yalanlayanların sonunun nasıl olduğuna bir bakın" (En'am, 6/11). Allah'ın fazlının kapıları ona nail olmak isteyen hiç kimseye kapalı değildir ve kapanmaz, her şeyi kuşatan rahmeti, onu samimi olarak dinleyen kimseye daralmaz.

İslâm, çeşitli dinlere mensup olanları atalarının izinden gitmek ve onların gittikleri yolun dışına çıkmamakla suçlar, "... Onlara 'Allah'ın indirdiğine uyun' denince 'Babalarımızı üstünde bulduğumuz yola uyarız' derler (Lokman, 31/21)" ve "...'Hayır, doğrusu biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerinden gitmekteyiz' derler" (Zuhruf, 43/22) ayetleriyle onların sözlerini ayıplar.

Böylece, İslâm, akıl gücünü bütün bağlılıklardan kurtardı, onu kulu kölesi yapan taklit zincirlerinden kurtarıp bağımsızlığına kavuşturdu. Aklı, hikmetine ve hükmüne göre karar verdiği kendi alanına döndürdü. Bununla birlikte akıl, böyle bir serbestliğe kavuşmasına rağmen, bir tek Allah'ın önünde eğilecek ve din tarafından tayin edilen sınırlarda duracaktır. Fakat tayin edilen bu alan ve sınırlar içerisinde, onun faaliyetinin ve aklın koruyuculuğu sayesinde ortaya konulan tasavvurların bir sınırı yoktur.

İnsan, bu ve bundan önce belirttiğimiz durumu ile, bağlı bulunduğu dinin gereği, uzun süre mahrum kaldığı iki büyük şey kazanır; bunlar ifade özgürlüğü, söz ve fikir hürriyetidir. İşte kişinin insanlığı bu iki özgürlüğe kavuşması, yani iradesi, aklı ve fikrinin hür olmasıyla tamamlanır. Bu aslî hüviyetine kavuşan insan artık, yaratılış özelliği gereği müsait kılındığı ve yönetildiği, Allah'ın kendisine takdir buyurduğu saadet mertebesine ulaşmaya hazırlanır. Çağdaş Batılı bir filozof şöyle der, "Avrupa'da medeniyet ancak, fikir ve ifade özgürlüklerini esas aldıktan sonra gelişti, akılların araştırma ve nazar yoluna yönelmesi de yine çok sayıda insanın kendilerini, nefislerini tanımaları, iradelerini kullanmak ve akıllarının rehberliğinde gerçeği araştırmak hakkına sahip olduklarını öğrenmeleri sonunda oldu." Bu bilgi türü ancak 16. yüzyıla kadar varır, bu çağdan itibaren gelişen bir irfandır. Söz konusu filozof, bu medeniyetin ve bilgi türünün, bu asırda Avrupalıları aydınlatan İslâm kültürünün ve Müslüman ilminin bir bölümü olduğunu belirtir.

İslâm, Kur'an-ı Kerim ile dinî reislerin semavi kitapları anlama konusunda müminlerin akılları üstüne koydukları örtüyü kaldırdı, onları, bu semavi kitapları anlama hakkına yalnızca dinî reislerin sahip oldukları ve onların elbisesini giymeyen ve onların gösterdiği yoldan yürümeyenlerin onların kutsallık mertebesine erişemeyeceği şeklindeki iddia ve görüşlerini reddetti...

Muhammad Abduh, *The Theology of Unity*, trans. Ishaq Masacad and Kenneth Cragg (London: Allen and Unwin, 1966), s. 126–28. (Türkçesi için bkz. Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Yayınları, 1986, s. 194-197.)

Namık Kemal: *Hürriyet* Gazetesinden

Namık Kemal (1840–1888) bir Islâmî modernistti ve bir Yeni Osmanlı olarak meşrutiyetin coşkulu bir savunucusuydu. Bu makaleyi kendisiyle birlikte Londra'da sürgünde bulunan meşrutiyet taraftarı Osmanlı aydınlarıyla ortaklaşa çıkarttığı ***Hürriyet*** gazetesinde hükümdarla yönetilenler arasında istişarenin gerekliliğini savunmak için kaleme aldı.

...Usul-i meşveretin kabulünde bazılarının tevehhüm eylediği mazarrata gelince; hakikatte anların hiç hükmü yok gibidir. Birinci derecede Şura-yı Ümmet'in kabulü hukuk-ı padişahîye dokunur deniliyor. Müddeamızdan anlaşıldı ki bizde padişahın hakkı irade-i ümmet ve usul-i hürriyet üzerine icra-yı hükümet etmektir. Unvanına sahib-i mülk derler, mâlikü'l-mülk değil. Zat-ı Hazret-i Padişahî Âl-i Osman gibi bir hanedan-ı âli-kadrin vârisidir ki o hanedan devletlerini himaye-i din sayesinde tesis ettiler. O sayede kıblegâh-ı en'am ve yine o sayede halife-i Islâm oldular. Din-i Ahmedî ise erbab-ı istibdadın daiyeyi malikiyyetini "limeni'l- mülkü li'l-lahi'l-vahidi'l kahhar" nass-ı kat'iyle tekzib eder. (40: 16)

İkinci derecede Memalik-i Osmaniyye'de mezâhib ü meşaribce ihtilâfı bir de ahalinin cehaleti buna mani sayılıyor. Büyük büyük zatların meclisinde deniliyor ki böyle yetmiş iki lisan söyler halk bir mecliste nasıl toplanabilir? Ve gelecek mebusların kimi mesela Rumları himayeten asker sevkine kimi emâkin-i mübareke ve evkaf-ı şer'iyye tahsisatına mu'teriz olursa ne cevap verilir?

Sübhanallah. Eyalatın kâffesinde birer memleket meclisi var. Anda her milletten aza bulunuyor. Cümlesi lisan-ı resmî ile müzakere-i maslahat ediyor. Bu bedahat mevcut iken ihtilaf-ı lisandan bahse ne hak olur? Şura-yı Ümmet demek idaresi kanunsuz ve azası muhtar-ı mutlak bir cemiyyet-i müfsidet mi zannolunuyor? Nizamat-ı esasiye ve meclisin talimat-ı idaresi ilan olunduktan sonra Girit usâtı gibi vatanın daire-i ittihadından çıkmak isteyenleri himayeye kimin haddi olur? Ve muhassasat-ı diniyye gibi bedelinde birkaç kat emlak zabt olunmuş bir şeye kim ne diyebilir?

Gelelim cehalet bahsine. Karadağ'da, Sırp'ta, Mısır'da birer Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet var. Orada buna mani olmayan cehalet bizde niçin mani olsun? Biz terbiyyede Karadağ vahşilerinin dahi madûnunda mıyız? Meclis-i Şûrâ-yı Devlet gibi azalığı maarif-i siyasiyede maharet-i kamileye muhtaç olan bir idareye taşradan celb olunacak adam bulunurken, ashabına temyiz-i tâbi-i kâfi olan Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet mebusluğuna mı bulunmayacak?

Ey ahrâr-ı Osman. Böyle mevhumat-ı iğfaliyyeye nazar-ı itimad ile bakılmasın. Vatanın bugünkü bulunduğu muhatara layıkıyla düşünülsün. Bunlarla beraber bir de şimdiye kadar gösterilen mukavemetin hüsn-i tesiriyle hâsıl edilen semerâta bakılsın. Bedaheten anlaşılır ki bugün devletin necâtı usûl-i meşverete ve anın istihsali tutulan meslek-i mukavemette müdavemete muhtaçtır. Biz de hubb-ı vatanla muttasıf isek, o meslek-i savabda ilerlemeye gayret edelim. Gayret edelim ki bir saat evvel bir adım ileri gidelim.

* Charles Kurzman, ed., *Modernist Islam, 1840–1940: A Sourcebook* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 147-148. Türkçe orijinali için bkz. Namık Kemal, "Veşavirhüm fi'l-Emr", *Hürriyet*, Sayı 4, 20 Temmuz 1868.

7 Ekim 1907 Tarihli İran Kanun-ı Esasi Mütemmimi

1906 Anayasası ve bunun 1907 tarihli mütemmimi İran meşrutiyetinin temellerini attı. Aşağıdaki metin, yeni maddelerle genişletilmiş olan ikinci belgeden alınmıştır.

Bismillahirrahmanirrahim,

İran Anayasası'nı tamamlamak için eklenen ve aziz hatırası önünde hürmetle eğildiğimiz merhum Şehinşah Muzaffereddin Kaçar (nur içinde yatsın) tarafından tasdik edilen maddeler şunlardır:

Genel İlkeler

Madde 1. İran'ın resmî dini İslâm, resmî mezhebi On İki İmam Şiiliğinin Caferi koludur. Tahta çıkan her şah bu inancı benimsemek ve destelemek zorundadır.

Madde 2. On İkinci İmam Hz. Mehdi'nin (s.a.) lutuf ve inayeti, Şehinşah Hazretleri'nin (Allah hükümdarlığını daim etsin) himmeti, Müctehidlerin hizmeti ve bütün İran halkının desteğiyle kurulan Mukaddes Milli Şura Meclisi'nin çıkartacağı kanunlar, hiçbir zaman İslâm'ın temel kaidelerine ve Fahr-i Kâinat (Hz. Muhammed) Efendimiz'in (sas) şeriatına aykırı olamaz.

Bu sebeple mecliste önerilecek kanunların İslâmî prensiplere uygun olup olmadığını belirleme yetkisi ulemâya aittir. Bunu sağlamak için en az beş müctehidten veya çağın gereklerinden haberdar olan diğer sadık âlimlerden oluşan daimi bir heyet oluşturulacaktır. Bu heyet şu şekilde seçilecektir:

Ulemâ ve Hüccetü'l-İslâm Milli Şura Meclisi'ne yukarıda bahsedilen özelliklere sahip yirmi âlimin isimlerini bildirecek ve Milli Şura Meclisi üyeleri ya oybirliğiyle ilan ederek ya da çağın gereklerine uygun olarak seçim yoluyla bunların en az beşini belirleyecektir. Böylelikle bu kişiler mecliste yapılan herhangi bir kanun teklifinin tamamen veya kısmen şeriatla çelişip çelişmediğine karar verecek, eğer çelişiyorsa bunları iptal ederek veya düzeltilmesini talep ederek meşruiyet kazanmalarına engel olacaktır. Bu tip durumlarda heyetin kararına kesinlikle uyulacak ve anayasanın bu maddesi Mehdi Hazretleri'nin ortaya çıkışına kadar değiştirilmeden yürürlükte kalacaktır.

Madde 3. İran İmparatorluğu'nun sınırları, eyaletleri, vilayetleri, il ve ilçeleri kanun çıkartılmaksızın değiştirilemez.

Madde 4. İran'ın başkenti Tahran'dır.

Madde 5. İran bayrağının renkleri yeşil, beyaz ve kırmızıdır, amblemi Aslan ve Güneş'tir.

Madde 6. İran topraklarında yaşayan yabancıların can ve mal güvenliği, kanunların getireceği istisnalar dışında, devlet güvencesi ve koruması altındadır.

Madde 7. Anayasa ilkeleri tamamen veya kısmen askıya alınamaz.

İran Milletinin Hakları

Madde 8. İran İmparatorluğu halkı kanun önünde eşit haklardan yararlanır.

Madde 9. Her birey yaşam, mülkiyet, konut ve şeref açısından her tür taarruza karşı koruma ve güvence altındadır ve hiç kimse kanunların belirleyeceği durumlar dışında bu haklara müdahale edemez.

Madde 10. Suçüstü durumu dışında hiç kimse kanuna uygun olarak verilmiş yazılı bir mahkeme emri olmaksızın tutuklanamaz. Bu durumda bile, zanlıya isnat edilen suç derhal veya en geç yirmi dört saat içinde kendisine bildirilmelidir.

Madde 11. Hiç kimse kanunen kendisini yargılamakla görevli mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye icbar edilemez.

Madde 12. Kanunun suç saydığı fiiller dışında hiçbir şekilde ceza uygulanamaz.

Madde 13. Herkesin meskeni ve ikamet yeri kanunun belirlediği hüküm ve usul dışında her türlü taarruzdan masundur ve kimsenin evine zorla girilemez.

Madde 14. Hiçbir İranlı, kanunun açıkça belirlediği hükümler dışında, ikamet ettiği yerden sürülemez veya istediği yerde ikamet etmesi engellenemez veya herhangi bir yere ikamete zorlanamaz.

Madde 15. Hiç kimse hukuki bir yaptırım olmaksızın ve adil bir fiyat belirlenip ödenmeksizin mülkünden koparılamaz.

Madde 16. Kanunda belirtilmedikçe hiçbir kişinin mal ve mülküne ceza olarak el konulamaz.

Madde 17. Kanunda aksi öngörülmedikçe mülkiyet sahiplerini herhangi bir gerekçeyle mal ve mülklerinden mahrum bırakmak yasaktır.

Madde 18. Şeriatın yasakladıkları dışındaki bütün bilim, sanat ve zanaatların öğrenilmesi serbesttir.

Madde 19. Devlet okullarının ve özel okulların kuruluşu ve zorunlu eğitim Bilim ve Sanatlar Bakanlığı tarafından düzenlenir ve bütün okullar bu bakanlığın gözetim ve denetimi altında faaliyet gösterir.

Madde 20. Matbuat, dine zararlı ve karşı olmamak şartıyla serbesttir ve sansürlenemez. Fakat matbuat kanununa aykırı bir durum tespit edilirse yayıncı veya yazar, bu kanuna göre cezalandırılır. Yazar tanınmış birisi ise ve İran'da ikamet ediyorsa, yayıncı, matbaacı ve dağıtımcı kovuşturmaya maruz kalmaktan kurtulur.

Madde 21. Dine ve devlete zarar vermediği ve düzeni bozmadığı sürece imparatorluğun her yerinde toplanmak ve dernekler kurmak serbesttir. Ancak bu derneklerin üyeleri silah taşımamalı ve bu konudaki kanunlara uymalıdır. Caddeler ve açık alanlarda yapılan toplantılar da polisin belirlediği kurallara uygun olarak gerçekleştirilmelidir.

Madde 22. Kişiler arasında haberleşme güvence altındadır. Kanunda belirtilmiş istisnai durumlar dışında hiç kimsenin mektupları incelenemez, bunlara el konulamaz.

Madde 23. Kanunun zorunlu kıldığı durumlar dışında kişinin açık izni olmaksızın telgrafları kontrol edilemez veya bunlara ulaşması engellenemez.

Madde 24. Yabancılar İran vatandaşlığına kabul edilebilir. Ancak vatandaşlığa kabul edilmeleri, vatandaşlıkta kalmaları ve vatandaşlıktan çıkarılmaları bu konudaki özel kanunlarca belirlenir.

Madde 25. Devlet görevlilerinin kamusal görevlerini yerine getirirken işledikleri kusurlara karşı dava açmak hiçbir özel izne tâbi değildir. Sadece bakanlar hakkında nasıl dava açılacağı özel kanunlarla düzenlenir.

Egemenlik Yetkileri

Madde 26. Bütün egemenlik yetkilerinin kaynağı halktır ve yetkilerin nasıl kullanılacağı anayasa tarafından düzenlenir.

Madde 27. Egemenlik yetkileri üçe ayrılır.

Birincisi, özellikle yasaların yapılması ve değiştirilmesiyle ilgili olan yasama yetkisidir. Bu yetki kaynağını Şah Hazretleri'nden, Milli Şura Meclisi'nden ve Senato'dan alır. Bu üç kaynak da şeriata aykırı olmaması ve her iki meclis ve Şah tarafından onaylanması şartıyla yasa yapma hakkına sahiptir. Bununla birlikte devletin gelir ve harcamalarıyla ilgili yasa tekliflerinin yasalaşması ve onaylanması Milli Şura Meclisi'nde özel bir prosedüre tâbidir. Yasaların açıklanması ve yorumlanması da yukarıda bahsedilen Meclis'in özel görevleri arasındadır.

İkincisi, hakların belirlenmesi anlamına gelen yargı yetkisidir. Bu yetki şeriatla ilgili konularda dinî mahkemelere, diğer konularda adliye mahkemelerine aittir.

Üçüncüsü, Şah'a ait olan yürütme yetkisidir. Meclis tarafından çıkarılan yasa ve düzenlemeler yasaların tanımladığı şekilde Şah Hazretleri adına bakanlar ve devlet görevlileri tarafından icra edilir.

Madde 28. Yasama, yürütme ve yargı yetkileri birbirinden ayrılmıştır ve her durumda ayrı olarak kalacaktır.

Madde 29. Her bir eyaletin, bölgenin ve idari birimin özel meseleleri encümenler tarafından bu meseleler hakkında çıkarılacak özel yasalarla düzenlenecektir.

Taht ile İlgili Hükümler

Madde 39. Milli Şura Meclisi, Meclis, Senato üyeleri ve Bakanların huzuruna çıkıp aşağıdaki yemin metnini tekrarlamayan hiç kimse İran tahtına çıkamaz.

İran'ın bağımsızlığını, ülkemin sınırlarını ve halkımın haklarını korumak için elimden geleni yapacağıma, Kanun-ı Esasi'ye (İran Anayasası) uyacağıma, mevcut yasalara göre halkımı yöneteceğime, On İki İmamcı Şiiliğin Caferi kolunu desteklemeye çalışacağıma, bütün iş ve kararlarımda Cenab-ı Allah'ın beni izlediğini aklımdan çıkarmayacağıma Cenab-ı Allah ve onun kelamı olan Kur'an-ı Kerim ve Cenab-ı Allah nezdinde şerefli olan her şey üzerine yemin ederim. Yardımın yalnızca Allah'tan geleceğine inanır ve İran'ın ilerlemesi için yapacağım hizmetlerde Allah'tan ve Evliyaullah'ın mübarek ruhlarından yardım dilerim.

W. Morgan Shuster, *The Strangling of Persia: A Personal Narrative. Story of the European Diplomacy and Oriental Intrigue That Resulted in the Denationalization of Twelve Million Mohammedans* (New York: The Century Co., 1920), Appendix.

OKUMA ÖNERİLERİ

Abduh, Muhammad. *The Theology of Unity*. (Çev. Ishaq Musa ve Kenneth Cragg. New York: Books for Libraries, 1980. (İslâm dünyasındaki modernist hareketin öncülerinden biri tarafından kaleme alınmış çığır açıcı bir çalışma.)

Afary, Janet. *The Iranian Constitutional Revolution, 1906–1911: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism*. New York: Columbia University Press, 1996. (Kitlelerin harekete geçme süreçleri ve etkileri üzerinde duran İran Meşrutiyet Devrimi'ne ilişkin revizyonist bir anlatım.)

Campos, Michelle. *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2010. (Osmanlı vatandaşı olmanın ne anlama geldiği ve cemaatler arası ilişki hakkında bir vaka çalışması.)

Clancy-Smith, Julia. *Mediterraneans: North Africa and Europe in an Age of Migrations, c. 1800–1900*. Berkeley: University of California Press, 2012. (Akdeniz'in kuzey ve güney kıyılarına bir bütün olarak bakan Clancy-Smith iki bölgenin birbirleri üzerindeki toplumsal ve kültürel etkilerinin izini sürüyor.)

Cole, Juan. *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urâbî Movement*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993. (Urâbî İsyanı'nın arka planı hakkında kapsamlı bir inceleme ve bölgedeki devrimlerin mukayeseli analizi.)

Commins, David Dean. *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*. New York: Oxford University Press, 1990. (Suriye'deki İslâmî modernist akımların gelişimi hakkında yazılmış müthiş bir kitap.)

Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*. London: I. B. Tauris, 1998. (XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni dinî meşruiyet kaynakları da dâhil olmak üzere değişen meşruiyet kaynakları hakkında çığır açıcı bir çalışma.)

Dumont, Paul. "Said Bey—the Everyday Life of an Istanbul Townsman at the Beginning of the Twentieth Century." In *The Modern Middle East*, ed. Albert Hourani ve diğerleri, 271–88. Berkeley: University of California Press, 1993. (Sait Bey'in hayatı Vasıf Cevheriye'ninkiyle ilginç bir paralellik taşımaktadır.)

Fahmy, Khaled. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997. (Mısır'da devlet inşası ve bunun temel kurumu olan ordu üzerinde yoğunlaşan Mehmet Ali hakkında revizyonist bir çalışma.)

Gelvin, James L., and Green, Nile, eds. *Global Muslims in the Age of Steam and Print, 1850-1930*. Berkeley: University of California Press, 2013. (Yeni teknolojilerin ve küresel bağlantıların İslâm dünyasını nasıl etkilediğini inceleyen bir makaleler derlemesi.)

Hanioglu, M. Sukru. *The Young Turks in Opposition*. New York: Oxford University Press, 1995. (1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarı ele geçiren hareketin mensupları ve fikirlerinin gelişimi hakkında detaylı bir çalışma.)

Hourani, Albert. *Arabic Thought in the Liberal Age: 1798–1939*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1983. (Arap aydınları arasındaki nahda hareketi, selefilik, Batıcılık ve uzun XIX. yüzyılın diğer entelektüel akımları hakkında klasik bir çalışma.)

Jawhariyyeh, Wasif. *Storyteller of Jerusalem: The Life and Times of Wasif Jawhariyyeh, 1904–1948*, ed. Salim Tamari ve Issam Nassar. Northampton, Mass.: Interlink Publishing, 2013. (Altmış yılı kapsayan günlüğüyle Ortadoğu tarihçilerine Kudüs'teki gündelik yaşam hakkında son derece faydalı bilgiler sağlayan bir müzisyen ve bestecinin etkileyici hikâyesi.)

Karpat, Kemal H.. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford: Oxford University Press, 2001. (Osmanlı İmparatorluğu'nun son elli yılında devletin dönüşümünü ve bu dönüşümün İslâmî inanç ve kurumlar üzerindeki etkisini inceleyen yoğun ama güven uyandırıcı bir çalışma.)

Khuri-Makdisi, Ilham. *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860–1914*. Berkeley: University of California Press, 2010. (Beyrut, Kahire ve İskenderiye'nin entelektüel hayatını fikirlerin küresel ölçekte yayılması bağlamına yerleştiren çığır açıcı bir deneme.)

Kurzman, Charles. *Modernist Islam, 1840–1940: A Sourcebook*. Oxford: Oxford University Press, 2002. (İslâm'ı modern çağın fikirleriyle uyumlu hale getirmeye çalışan düşünürlerin ve eylemcilerin metinlerinden yapılmış iyi bir derleme.)

Makdisi, Ussama. *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*. Berkeley: University of California Press, 2000. (XIX. yüzyıl ortasında Lübnan'da dinler arası duvarların oluşmasında ve şiddetin patlak vermesinde Avrupa emperyalizminin, Osmanlı Devleti'nin politikalarının ve yerel aktörlerin rolü hakkında mükemmel bir inceleme.)

Mikhail, Alan. *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2012. (Tarihçilik mesleğinde yeni ortaya çıkmış bir alanda öncü bir çalışma.)

Mitchell, Timothy. *Colonising Egypt*. Berkeley: University of California Press, 1991. (Mısır'da emperyalizmin ve savunmaya yönelik kalkınmacılığın kendini sömürgeleştirici/self-colonisation politikalarının yol açtığı dünya görüşündeki dönüşüm hakkında karmaşık ama faydalı bir analiz.)

Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*. London: Methuen, 1993. (XIX. yüzyılda Ortadoğu'nun siyasal/ekonomik tarihi hakkındaki temel çalışma.)

Quataert, Donald. *The Ottoman Empire, 1700–1922*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2000. (Başlangıçtaki yayılma döneminden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini ele alan, ekonomik ve sosyal tarih açısından bilhassa güçlü olan, özlü ama muhteşem bir çalışma.)

Robinson, Ronald. "Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration." In *Studies in the Theory of Imperialism*, ed. Roger Owen ve Bob Sutcliffe, 117–42. London: Longman, 1972. (Bu makale emperyalizmin ikna edici bir tanımını sunmakla kalmayıp neden farklı şekiller aldığını da analiz eder.)

Rogan, Eugene. *Frontiers of State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850–1921*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1999. (Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır eyaletlerinden birinde savunmaya yönelik kalkınma politikalarının nasıl uygulandığını inceleyen mükemmel bir çalışma.)

Sohrabi, Nader. "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905–1908." *American Journal of Sociology* 100 (May 1995): 1383–447. (Yüzyılın başındaki üç meşrutiyet devrimi hakkında düşünce dolu bir teorik karşılaştırma.)

al-Tahtawi, Rifaca Rafic. *An Imam in Paris: Al-Tahtawi's Visit to France, 1826–1831*, çev. Daniel L. Newman. London: Saqi Books, 2011. (Mısır'ın eğitim amacıyla Fransa'ya gönderilen ilk öğrenci grubuna eşlik eden bir âlimin hatıratı.)

Voll, John Obert. *Islam: Continuity and Change in the Modern World*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1982. (XVIII. yüzyıldan günümüze İslâm'ın serüvenini dünya çapında genel hatlarıyla ele alan belki de en iyi çalışma.)

KISIM III

Birinci Dünya Savaşı ve Ortadoğu Devlet Sistemi

28 Haziran 1914'te Saraybosna'yı ziyaret etmekte olan Avusturya veliahdı Arşidük Franz Ferdinand bir Sırp milliyetçisi tarafından vuruldu. Avusturya, müttefiki Almanya'nın desteğiyle Sırbistan'a bir ültimatom gönderdi. Avusturyalılar Sırplardan ülkelerindeki Avusturya karşıtı milliyetçi hareketleri dizginlemesini talep ediyorlardı. Sonrasında, Sırp hükümeti bu talebi şarta bağlı olarak kabul etmesine rağmen Avusturyalılar savaş ilan ettiler.

Almanya Avusturya'yla müttefik durumundayken Rusya da Sırbistan'la müttefikti. Ruslar savaş patlak verip Almanlar askerî hazırlıklarını onlardan önce tamamlarlarsa elverişsiz bir duruma düşeceklerinden endişe ediyorlardı. Bu sebeple Rus Çarı ülkede seferberlik ilan etti. Almanlar da aynısı yaptılar ve Ruslarla ve Fransızlarla aynı anda savaşmaktan kaçınmak için Belçika cenahından Fransa'ya saldırarak onlara yıkıcı bir darbe vurmaya karar verdiler. İngiltere Belçika'nın bağımsızlığını koruyan bir anlaşmaya taraf olduğu için Almanya'ya savaş ilan etti. Böylelikle Birinci Dünya Savaşı başlamış oldu.

Biz Birinci Dünya Savaşı denildiğinde genellikle Fransa'daki Batı Cephesi'nde yaşanan siper savaşını düşünürüz, hâlbuki Birinci Dünya Savaşı kelimenin tam anlamıyla bir dünya savaşıydı. Gerçekte İngilizler ve Fransızlar İkinci Dünya Savaşı'na kadar bu savaşı "Büyük Savaş" olarak adlandırsalar da, Almanlar ilk zamanlardan itibaren "dünya savaşı" ifadesini benimsediler. Alman stratejistler savaşın dünya çapında farklı çıkarlara sahip olan rakip imparatorluklar arasında cereyan etmekte olduğunu anlamışlardı. Bu imparatorluklar stratejik konumlarını ve ekonomik refahlarını sürdürmek için sömürgelerine mecburdular. Sömürgeler İngilizlerin ve Fransızların askerî girişimleri açısından da vazgeçilmezdi. Çünkü bu güçler orduların tükenmiş güçlerini tazelemek için sömürgelerindeki insan gücünü kullanmak zorundaydılar. Sonuçta bütün dünya Avrupa'da başlayan savaşın içine sürüklendi.

Yapılan hesaplamalara göre savaşın kişi başına maliyetinin en yüksek olduğu ülkeler Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dı. Almanlar ve Fransızlar savaşta

Kurgudan Daha Acayip Olan Gerçek

Usta hikâye anlatıcıları olay örgüsünü kurmakta tesadüflerden faydalanmayı pek sevmezler. Onlara göre bu, açmaza giren bir hikâyeyi ilerletmenin tembellere özgü bir yoludur. Okuyucular veya izleyiciler de genellikle bu şekilde aptal yerine konulmaktan hoşlanmazlar. Tarihçiler pek de aynı görüşte değildir. İşte size hem hikâye anlatıcılarını hem de onların muhataplarını irkiltecek bir hikâye:

Birinci Dünya Savaşı modern Ortadoğu tarihinde belirleyici bir olaydı ve bu olayın kıvılcımını yakan Arşidük Franz Ferdinand'ın öldürülmesiydi. Bu suikastın karmaşık sebepleri vardır ve bunları anlatmak için ayrı bir kutucuk hazırlamak gerekirdi. Her neyse, 28 Haziran 1914'te arşidük ve karısı şehrin dışında gerçekleştirilen askerî manevraları teftiş etmek için Saraybosna'yı ziyaret ettiler. Kısa bir teftişten sonra arşidük belediye binasında bir konuşma yapacaktı. Başlangıçta ne kendisi ne de korumaları arşidükün konvoyunun geçeceği yolda düzenli aralıklarla dizilmiş yedi suikastçıyı fark edebildi. Fark ettiklerinde yan yana duran iki suikastçı hiçbir şey yapmadı. Anlatıldığına göre birden sinirleri boşalmış ve kaskatı kesilmişlerdi. Üçüncü suikastçı daha atılgandı. Doğrudan arşidüke bir bomba fırlattı, ama şu işe bakın ki bomba zaman ayarlıydı ve anlaşıldığı kadarıyla

sırasıyla nüfuslarının yüzde 9'unu ve 11'ini kaybederken, Osmanlılar yüzde 12 ilâ 25'ini, yani yaklaşık beş milyon vatandaşlarını kaybettiler. Bu kayıplar hem cephede hem de cephe gerisinde gerçekleşti. Aslına bakılırsa, ölen her beş Osmanlı vatandaşından dördü muharip değildi. Hayatını kaybeden bu siviller arasında açlık ve etnik temizlik sonucu ölen 1.5 milyon Osmanlı Ermenisi de vardı. Ermenilerin çoğu Osmanlı hükümetinin en üst düzeyde kararlaştırılmış planlı bir soykırım gerçekleştirdiğine inanırken, Türk hükümetleri hâlâ Osmanlı Ermeni cemaatinin yaşadığı bu büyük kaybın soykırım değil savaşın talihsiz olaylarından biri olduğunu iddia etmeye devam etmektedir (Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi'ne göre Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ermenilerinin başına gelen şey tartışmasız bir şekilde soykırım kategorisine denk düşmektedir). İran resmen Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış olsa da, yapılan hesaplamalar kişi başına kaybının Osmanlı İmparatorluğu'yla aşağı yukarı aynı düzeyde olduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın yaşadığı kayıpların çoğu kıtlıktan kaynaklandı. Örneğin, Cebel-i Lübnan'da kıtlık nüfusun yarıdan fazlasının hayatına mâl oldu. Bu büyük trajedi bugün bile, (Müslüman) Osmanlı hükümetinin çoğunlukla Hıristiyanların yaşadığı Lübnan'da tarımsal mahsule ve ziraat aletlerine el koyarak kasten kıtlığa sebep olduğunu ileri süren Lübnan milli anlatısında merkezî bir rol oynamaktadır. Hükümetin bu kararının (ve çok kötü bir zamana denk gelen çekirge istilasının) Lübnan'daki problemi daha da ağırlaştırdığı kesindi, ancak problemin esas sebebi Fransızların ve İngilizlerin Doğu Akdeniz limanlarını abluka altına almalarıydı. Keza

henüz patlama zamanı gelmemişti. Üstelik hedefi de tutturduğu söylenemezdi. Bomba arşidükün arabasının yan tarafına çarptı, sekerek arkadaki arabanın geçişi sırasında patladı. Arabanın içindeki ve etrafındaki bazı insanlar yaralandı. Konvoy hızlandı. Oralarda takılmak için hiçbir sebep kalmadığını fark eden dördüncü suikastçı mevkiini terk etti ve bir sandviççi dükkanına giderek kendisine bir sandviç ısmarladı.

Arşidük konuşmasını yaptıktan sonra, saldırıda yaralanan ve hastaneye götürülenleri ziyaret etmeye karar verdi. Ne var ki hiç kimse konvoyun başındaki aracın şoförüne planlardaki bu değişikliği haber vermemişti. O da planlanan eski yoldan ilerlemeye başladı. Yolculardan biri hatayı fark etti ve doğru sokağa ulaşmak için şoföre derhal geri dönmesi gerektiğini söyledi. Şoför vites değiştirmek için arabayı durdurdu. Bunun üzerine arşidükü taşıyan ikinci araba da sandviççi dükkânının birkaç metre ilerisinde durdu. Suikastçı bunu görünce şaşırdı. Gözleri buluştu mu veya arşidük kendisini bekleyen sonu fark edebildi mi, bilmiyoruz. Ancak suikastçı ayağına kadar gelen arşidükü görünce, elini cebine attı, silahını çekti ve arşidükle zavallı karısını oracıkta öldürdü.

Suikastçı sandviç değil de herhangi bir içecek ısmarlasaydı tarihin gidişatı nasıl değişirdi, varın siz düşünün.

İran'da aşiret isyanları, siyasal düzenin çöküşü ve alt yapının tahrip olması tarımsal üretime o kadar büyük bir darbe vurdu ki, 1925'e kadar tarımsal üretim savaş öncesi düzeye ulaşamadı.

Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nın bölge halkları açısından birçok dolaysız trajik sonucu oldu. Ancak savaşın başka sonuçları da vardı. Birinci Dünya Savaşı modern Ortadoğu tarihinin en önemli siyasal olayıydı. Bu, her şeyi değiştirenin savaş olduğu anlamına gelmez. XIX. yüzyılın büyük dönüşümü Ortadoğu'da yaşayanların sosyal ve ekonomik ilişkilerini alt üst etmesi açısından Birinci Dünya Savaşı'ndan daha etkiliydi. Keza 1930'lardan 70'lere kadar olan muazzam değişim döneminde yaşanan olaylar da öyle. Yine de, Birinci Dünya Savaşı Ortadoğu'da öyle bir yeni siyasal düzen meydana çıkardı ki, bu düzen günümüze kadar devam etti. Bu yeni siyasal düzenin dört özelliği bilhassa önemlidir.

Birincisi, Birinci Dünya Savaşı bölgedeki mevcut devlet sisteminin oluşmasını sağlamıştır. Savaşın başında Osmanlı İmparatorluğu fiilen değilse de hukuken Anadolu'yu, Levant'ı, Mezopotamya'yı, Mısır'ı, Arap Yarımadası'nın belli kısımlarını ve Kuzey Afrika'nın küçük bir şeridini elinde bulunduruyordu. 1920'lerin başına gelindiğindeyse, Türkiye bağımsız bir cumhuriyetti, imparatorluğun Asya'daki Arap eyaletleri bugünkü yeni devletlere bölünmüştü, Mısır Osmanlı toprağı olmaktan çıkıp yarı-bağımsız bir devlet haline gelmiş, Arap Yarımadası'nın çok büyük bir kısmı Suudi Arabistan'ı kuracak olan Abdülaziz ibn el-Suud tarafından ele geçirilmişti. Bu devletleri bir arada tutan (bazı durumlardaysa onlara meydan okuyan) ideolojik tutkal

milliyetçilikti. Savaştan sonra, daha önce Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan topraklarda çeşitli milliyetçi hareketler ortaya çıktı. Bunların bazısı başarılı oldu, bazısı olamadı. Milliyetçiliğin kendisi de bölgede o kadar yeni değildi. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti vatandaşlarının yaşamına daha fazla müdahil oldukça, birçok insan kendini ortak tecrübeler ve ayırt edici özelliklerle birbirine bağlanan daha geniş siyasal cemaatlerin bir parçası olarak görmeye başladı. Nitekim milliyetçilik dediğimiz şey de bundan başka bir şey değildir. Ancak savaş sona erdiğinde Osmanlılık olarak adlandırılan Osmanlı milliyetçiliği bir seçenek olmaktan çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle birlikte imparatorluğun en büyük iki kavmi olan Arapları ve Türkleri birleştirebilecek bir siyasal çerçeve kalmadı. Dahası, artık Arapları birleştirecek ortak bir siyasi çerçeveden bile söz edilemezdi. Sonuç olarak Türk, Arap, Suriye, Mısır ve benzeri toplumların milliyetçilikleri bölgede hızla yayıldı. Her milliyetçi hareket yönetmek istediği vatandaşların sadakat ve itaatlerini sunacakları tek otorite olmayı hak ettiğini iddia etti.

Savaşın sonucunda başka bir milliyetçi hareket de başarıya ulaştı. Siyonizm olarak adlandırılan bu hareket, en genel hatlarıyla bir tür Yahudi milliyetçiliği olarak tanımlanabilir. Siyonistlere göre milli bir topluluk olarak yeniden tarif ettikleri bir dinî cemaat olan Yahudilerin de diğer halklar gibi kendi kaderlerini tayin etmeye hakları vardı. Siyonistler kendi kaderini tayin hakkının gerçekleşeceği toprakların genellikle Filistin'de olduğunu iddia ediyorlardı. Siyonizm XIX. yüzyılın bir ürünü olmakla beraber, uluslararası Siyonist harekete ilk gerçek diplomatik başarısını kazandıran Birinci Dünya Savaşı oldu. Kasım 1917'de Siyonist hareket İngiltere gibi bir büyük dünya gücü tarafından tanındı. Bu tanıma Siyonizm'e, diğer yüzlerce milliyetçi hareket gibi kısa bir dönem ortada gözüküp sonra kaybolma kaderinden kurtulmasını temin edecek itibar ve gücü kazandırdı. İki savaş arası dönemde Filistin'e Yahudi göçü hızla arttı. Bu durum Yahudi yerleşimcilerle bölgenin yerli sakinleri arasındaki ilk büyük ölçekli cemaatler arası şiddet olaylarının patlak vermesine sebep oldu. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı İsrail Devleti'nin kurulması yolunda bir dönüm noktası olmanın yanı sıra İsrail-Filistin çatışmasını da kaçınılmaz hale getirdi.

Son olarak Birinci Dünya Savaşı İran'da da siyasal bir dönüşüme yol açtı. Savaş döneminde yaşanan kıtlığın ve siyasal kaosun ardından Rıza Han isminde bir askerî lider İran'da iktidarı ele geçirdi ve (şayet aynı aileden iki hükümdar bir hanedan oluşturmaya yeterse) 1979'a kadar sürecek olan siyasal bir hanedan kurdu. Daha sonra Rıza Şah unvanını alacak olan Rıza Han ve oğlu Muhammet Rıza Şah, İran'da devletin iktidarını daha önce hiç olmadığı kadar merkezileştirdi ve güçlendirdi. Bu otoriter ama kalkınmacı strateji bugün bile İran'daki ekonomik, sosyal ve siyasal hayatı etkilemeye devam etmektedir.

BÖLÜM 11

Kararnameyle Devlet Kurmak

Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra doğan devletler iki şekilde kuruldu. Levant ve Mezopotamya'da, yani bugünkü Suriye, Lübnan, İsrail/Filistin, Ürdün ve Irak'ın bulunduğu topraklarda Fransa ve İngiltere bizzat devletler kurdu. Kendi çıkarlarına ve peşin hükümlerine dayanarak işe girişen büyük güçler, bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan toprakları aralarında paylaştılar, parçalara böldüler ve daha önce hiçbir şekilde var olmamış yepyeni devletler yarattılar. Bu topraklarda yaşayanların istekleri bölgenin siyasal geleceğini belirlemede neredeyse hiç etkili olmadı.

Türkiye, İran, Suudi Arabistan ve Mısır ise sırasıyla anti-emperyalist bir mücadelenin (Türkiye), bir hükümet darbesinin (İran), bir devrimin (Mısır) ve fethin (Suudi Arabistan) ürünü olarak kuruldular. Her birinde, ulus inşa süreci sırasında, kahraman bir liderin veya kurucu neslin eylemlerini anlatan bir ulusal mit, Levant ve Mezopotamya'daki diğer devletlere kıyasla, daha sağlam bir temel oluşturdu.

Levant ve Mezopotamya'da ortaya çıkan devletlerin kökenlerini anlamak için Birinci Dünya Savaşı'na dönmek gerekir. Birinci Dünya Savaşı Napolyon Savaşları'ndan sonra Avrupa'da yaşanan nispi barışı sona erdirdi. XIX. yüzyılın Avrupa düzeninin sonuna işaret eden bu savaş Avrupa ile Ortadoğu arasındaki ilişkiler açısından da bir dönüm noktasıydı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Avrupalı güçler uyum içinde hareket ederek, Doğu Sorunu'nun sebep olduğu çeşitli krizleri çözmede sorumluluk üstlenmişlerdi. Gerçi Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu ucundan kıyısından tırtıklamaya başladıkları doğruydu. Fransızlar Kuzey Afrika'yı adım adım imparatorluktan kopardılar, İngilizler Mısır, Kıbrıs ve Körfez'e rahatça kuruldular, İtalyanlar ise 1911'de bugünkü Libya topraklarını işgal ettiler. Yine de Avrupa Uyumu Osmanlı İmparatorluğu'nu tamamen parçalanmaktan kurtaran bir koruyucu şemsiye işlevi görüyordu.

Avrupa Uyumu devam etseydi Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin nasıl olacağını tahmin etmek mümkün değildir. Yine de, 1871'de Almanya'nın birliğini sağlamasıyla Avrupa'da güç dengesinin bozulduğunu, Avrupa

Örme Ceketler, Kar Maskeleri ve Kırım Savaşı

Napolyon Savaşları'yla Almanya'nın yükselişi arasındaki dönemde Avrupa güçlerinin uyumu Ortadoğu kaynaklı bir krizi çözmek için sadece bir kez savaşa başvurdu: Kırım Savaşı'nda (1853-1856). Savaşın sebepleri o kadar karmaşıktı ki, savaşın sonuçlanmasından sonra, savaşa katılan ana güçlerden biri olan İngiltere hükümeti, savaşın gerçek sebebinin ne olduğunu araştırmak için bir komisyon oluşturmak zorunda kaldı. Savaş kısmen Osmanlı İmparatorluğu toprakları için iki büyük gücün birbiriyle rekabet içine girmesinin bir sonucu olarak başlamıştı. Zira Ortodoks Ruslar ve Katolik Fransızlar Filistin'deki kutsal yerler konusunda rakip iddialara sahipti. Savaşın bir diğer sebebi Rusların, Osmanlı İmparatorluğu tebaası olanlar da dâhil olmak üzere Balkanlar'daki Ortodoks Hıristiyanlar üzerindeki himayesini genişletmek istemesiydi. Ruslar bugünkü Romanya'yı oluşturan Eflak ve Boğdan'a asker çıkartınca, Osmanlı, İngiliz, Fransız ve Piyemonte (!) güçleri Rusları buradan çıkartmak için ortak bir askerî sefer düzenlediler. Ruslara karşı koymak için üs olarak Kırım Yarımadası'nı seçtiler. Gerçekten berbat bir karşılıklı güç gösterileri dizisinden ve

devletlerinin ortak çıkarları ilgilendiren konularda birlikte hareket etme yeteneğinin felce uğradığını ve nihayet XX. yüzyılın başında Avrupa Uyumu denilen şeyin tarihe karıştığını söyleyebiliriz. Avrupa Uyumu'nun ortadan kalkmasıyla birlikte Avrupa devletleri Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde iki büyük gruba ayrıldılar. İngiltere, Fransa ve Rusya (1917'den sonra da ABD) İtilaf Devletleri'ni, Almanya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu da İttifak Devletleri'ni oluşturdu. Avrupa'daki diğer devletler de bu iki cepheden birine katıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Devletleri'ne katılmasının birçok sebebi vardı. Her şeyden önce Almanya'nın imparatorluk üzerinde muazzam bir siyasal ve ekonomik nüfuzu vardı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun, içinde baş düşmanı Rusya'nın yer aldığı bir ittifaka katılması mümkün değildi. Bunun yanı sıra, Avusturya da Osmanlıların Balkanlar'daki heveslerini kontrol etmek istediğinden, imparatorluğun kendisiyle aynı cephede savaşa katılmasını sağlamak için aktif bir çaba içindeydi. İtilaf Devletleri'yse Osmanlıları kendi saflarına çekmek için pek bir çaba harcamadılar. Savaşın kısa süreceğini hesap ettiklerinden, Osmanlı İmparatorluğu'nu yanlarına çekmenin sonucu etkilemeyeceğine inanıyorlardı. Ayrıca onlara göre Yunanistan ve İtalya'yı ikna etmek daha önemliydi (her iki ülke de Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia ediyordu) ve Osmanlılar da zaten savaşın gidişatı içinde hangi tarafa katılacaklarına karar vereceklerdi.

Savaşın kısa sürede bitmeyeceği anlaşılınca, İtilaf Devletleri'nin her biri, zafer anında Ortadoğu'da arzu ettiği ganimeti elde edebilecek bir konumda olabilmek için manevralara girişmeye başladı. Rusya'nın gözü iki

bilhassa hafif piyade tugayının sorumsuzca gerçekleştirdiği taarruzdan sonra Ruslar geri çekildi. Savaşın bitmesinin ardından Osmanlılar Avrupa Uyumu'na kabul edildi. Böylelikle Avrupa devletleri Osmanlı Imparatorluğu'nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü garanti etmek konusunda ortak hareket etmeye söz vermiş oldular.

Diplomatik ve askerî sonuçları ne kadar önemli olursa olsun, Kırım Savaşı erkek modası üzerindeki etkisi açısından da bir o kadar önemlidir. Savaş olmasaydı Kırım savaşının Ingiliz feldmareşali Fitzroy James Henry Lord Raglan'ın adını alan reglan paltoları da olmayacaktı. Keza hafif piyade taburunun meşhur taarruzuna komuta eden yedinci Cardigan kontu James Brudenell'in adını alan (Cardigan) örme ceketler de olmayacaktı. Son olarak hafif piyade tugayının taarruza geçtiği ve "ince kırmızı hat" denilen 93. Iskoç Alayı'nın Rus hücumuna karşı konumlandığı meşhur çarpışmanın gerçekleştiği yerin ismini alan balaklavadan söz edelim. Balaklava insanın yüzünü sıkıca saran ve sadece ağzıyla gözlerini açıkta bırakan örme başlıklardır. Bugün hâlâ banka soyguncuları ve teröristler balaklava denilen bu kar maskelerini tercih etmektedir.

ganimetteydi. Rus hükümeti uzun yıllardır hayalini kurduğu sıcak denizlere inme hedefini gerçekleştirmek için Türklerin elindeki Boğazlar'a göz dikmişti. Bu hayali daha da hayati kılan şey, Rus ihracatının yüzde 40'nın Boğazlar'dan geçiyor oluşuydu. Rusya'nın Osmanlı Filistini üzerinde de çıkarları vardı. Burası sadece Ortodoks Kilisesi için kutsal görülen yerleri içinde barındırmakla kalmıyor, Fransa'nın desteklediği Katoliklere karşı çıkarlarını koruması için gözlerini Rusya'ya diken Ortodoks Hıristiyanlara da ev sahipliği yapıyordu. Fransa ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bugün Suriye ve Lübnan'ı oluşturan topraklar üzerinde "tarihsel hakları" olduğunu iddia ediyordu. Fransa bölgedeki hak iddialarını Lübnan'daki Mârûnî Hıristiyan nüfusun hamisi olmasına ve bölgedeki ekonomik çıkarlarına (örneğin, demiryolu ve ipek üretimi alanındaki yatırımlarına) dayandırıyordu.

Rusların ve Fransızların tek bir şeye odaklanmalarına karşılık İngilizler Osmanlılardan elde edecekleri ganimetler konusunda biraz ikircikli bir politika izliyorlardı. Her şeyden önce, XIX. yüzyılın büyük bir kısmında İngilizler Osmanlı toprak bütünlüğünün en kararlı savunucusu olmuşlardı. Velhasıl İngiltere hükümeti Ortadoğu'daki savaş amaçlarını belirlemek için özel bir komisyon atadı. Komisyon dışişleri bakanlıklarından, Hindistan ve savaş bakanlıklarına kadar çeşitli bakanlıkların temsilcilerinden oluşuyordu. Bu bakanlıkların her birinin başka kaygıları vardı. Dolayısıyla komisyondan eklektik bir istek listesi çıktı. Ön plana çıkan temel nokta, İngiltere'nin uzun dönemli saplantısı haline gelmiş bulunan, Hindistan'a giden deniz yollarının ve savaş sonrasında bölgedeki İngiliz yatırımlarının ve ticari faaliyetlerinin güvenliğinin sağlanmasıydı.

1915 yılından itibaren, İtilaf Devletleri birbirlerinin veya müstakbel müttefiklerinin toprak taleplerine karşılıklı destek sunan gizli anlaşmalar yapmaya başladılar. İtilaf Devletleri bu gizli anlaşmaları yaparken, bu toprak taleplerini teyit etmeyi, İtalya ve Yunanistan gibi daha kenarda kalmış devletleri ittifakın içine çekmeyi ve (savaş henüz devam ettiği için) savaşın sonunda muharip devletlere çeşitli ödüller vadederek ittifakı bir arada tutmayı ümit ediyorlardı. Örneğin, İngilizlere göre Almanya üzerindeki Rus baskısının devam etmesi Avrupa'da İtilaf Devletleri'nin zaferi açısından hayati öneme sahipti. İngiltere ve Fransa Rusların İttifak Devletleri ile ayrı bir anlaşma imzalamasını ve savaştan çekilmesini engellemek için onlarla bir anlaşma yaptılar. İstanbul Antlaşması olarak bilinen bu antlaşmaya göre İngiltere ve Fransa Rusya'nın Türk Boğazları'na ve İstanbul'a yönelik taleplerini kabul etti. Bu cömertliğin karşılığında Fransa'nın (antlaşmada hiçbir zaman net bir şekilde tanımlanmamış bir coğrafi birim olan) Suriye'deki, İngiltere'nin de İran'daki talepleri kabul edildi.

İstanbul Antlaşması'nı bu kadar önemli kılan şey vadettikleri değildir. Rusya ne Boğazları elde edebildi ne de savaşın sonuna kadar ittifak içinde kaldı. Fransa ve İngiltere de kendilerine vadedilen topraklara sadece geçici bir süre için hâkim olabildiler. Antlaşmayı esas önemli kılan şey, İtilaf Devletleri'nin kendileriyle savaşan düşmanlarından tazminat alma hakkına sahip olduğunu ve bu tazminatın Ortadoğu'dan kopartılacak bir toprak parçası şeklinde alınabileceğini ilke haline getirmesiydi. Nitekim açılan bu yolda, Londra, Sykes-Picot, Saint-Jean de Maurienne gibi yeni gizli antlaşma ve mutabakatlar da yapıldı. Hepsinde de bu tazminat ilkesi vardı. Bazen antlaşma ve mutabakatlar tazminatın Osmanlı İmparatorluğu'na ait topraklar üzerinde doğrudan Avrupa devletlerinin hâkim olmasını öngörüyordu. Bazen de İtilaf Devletleri birbirlerine bazı ülkeleri himayesi altına alma (protektora) veya bu statülerini sürdürme veya dolaylı hâkimiyet bölgeleri oluşturmayı vadederek heveslerini maskeliyorlardı. Bu dolaylı hâkimiyet bölgelerinde bir Avrupa devleti diğer Avrupa devletlerinin faydalanamadığı ekonomik ve siyasal ayrıcalıklardan faydalanmakla birlikte, bölgeyi bizzat yönetemiyordu. Ülkeyi yönetmek, kendilerine hamilik eden Avrupalı devletin desteğini kazanmış yerel güç sahiplerinin işiydi. İtilaf Devletleri'nin hepsini tatmin edecek bir çözüm olarak Kudüs'te olduğu gibi bir "uluslarası bölge" oluşturulduğu da oldu. Bunun altındaki esas sebep, Rusları kutsal topraklarda İtilaf Devletleri'nden hiçbirinin diğeri aleyhine hâkim bir konum elde etmeyeceği konusunda rahatlatmaktı.

İngiltere gizli antlaşmalar yapmakla kalmadı, bölgede desteğini elde etmek veya hiç değilse pasifize etmek istediği yerel gruplara veya milliyetçilere belli vaatlerde bulundu. Bölgede devlet inşa etme sürecini anlamak bakımından İngiltere'nin iki vaadi bilhassa önemlidir. Savaştan sonra

diplomatlar olmayacak duaya âmin demeyi sürdürseler de, tarihçiler bu iki vaadin birbiriyle çeliştiği ve tutarsız olduğu fikrindedirler.

1915'te İngiltere, Mekke'de nüfuz sahibi Arap ileri gelenlerinden biri olan Şerif Hüseyin ile temas kurdu. Hüseyin oğlu Emir Faysal'ı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir isyan tertiplemek için görevlendireceğine söz verdi. İngilizler ise karşılığında Hüseyin'e altın ve paranın yanı sıra, savaş bittiğinde imparatorluğun ağırlıklı olarak Araplarla meskun topraklarında muğlak bir şekilde tanımlanmış bir Arap devleti veya Arap devletleri kurma hakkı tanıyacaktı. Şerif Hüseyin ile İngiltere arasındaki bu müzakereler meşhur Arabistanlı Lawrence'ın liderlik ettiği meşhur Arap İsyanı'na yol açtı. İngiliz askerî stratejisyenleri Osmanlıları taciz edeceği ve birliklerini buraya kaydırmaya yöneltip gücünü aşırı derecede dağıtmasına yol açacağı beklentisiyle bu isyana destek oldular. Onlara göre isyan Mısır'daki Osmanlı topraklarını işgal eden İngiliz ordusunun sağ cenahını da desteklemiş olacaktı. İngilizlerin sözüne güvenen isyancılar bu isyanı Arapların birliğini ve Osmanlı'dan bağımsızlığını sağlayacak bir araç olarak gördüler. Daha sonra göreceğimiz üzere, bu isyan Arap birliğini ve bağımsızlığını sağlamaktan çok, "şanlı Arap bağımsızlık mücadelesi" ve emperyalistlerin ihaneti anlatısını oluşturmada, T.E. Lawrence'ın ününü yaymada ve Peter O'Toole ve Alec Guinness'in kariyerlerini geliştirmede başarılı oldu.

Arap isyanına yol açan müzakereler gizli yürütülmüştü. Buna karşılık İngiliz hükümeti bir diğer gruba Londra'da yayımlanan *The Times* gazetesinde açıkça destek verdi. Kasım 1917'de yayımlanan Balfour Deklarasyonu ile İngiltere, Siyonistlerin dünya Yahudileri için Filistin'de bir vatan kurma çabalarına destek verdiğini ilan ediyordu.

Tarihçiler İngiltere'nin tam olarak neden böyle bir vaatte bulunduğu konusunda görüş ayrılığı içindedir. Bazılarına göre İngiltere bunu stratejik sebeplerden dolayı yapmıştı. Onlara göre Filistin'deki Yahudi yerleşimcilerin sayısı Müslüman Arapların sayısından epey az olduğu için, Yahudiler İngiltere'ye bağlı kalacak ve İngiltere'nin Filistin'in dibindeki Süveyş Kanalı'nın güvenliğini sağlamasına yardım etmek için ellerinden geleni yapacaklardı. Bazılarına göreyse Balfour Deklarasyonu İngiltere'nin ABD ve Rusya'daki Yahudi nüfuzunu olduğundan daha fazla görmesinden kaynaklanan bir hesap hatasıydı. İngilizler ABD'nin İtilaf Devletleri safında savaşa müdahale etmesini arzuluyordu. Ayrıca daha yeni devrim geçirmiş olan Rusya'yı da bir şekilde savaşın içinde tutmak istiyordu. Yahudilerin Amerikan başkanı Woodrow Wilson ve Bolşevik hareket üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olduğunu düşünen İngiltere, bir taşla iki kuş vurmak niyetindeydi. İngiliz başbakanı David Lloyd George ise anılarında Balfour Deklarasyonu'nun yayımlanmasının kendi hesabına dokuz temel sebebi olduğunu yazmıştır. Bunlar arasında en ikna edicisi şu iddiasıdır: "Balfour Deklarasyonu dünya

çapında düşmanı zayıflatacak ve İtilaf Devletleri'nin olanaklarını artıracak her tür görüşü ve gücü seferber etmeye yönelik propaganda stratejimizin bir parçasıydı." Başka bir deyişle, Yahudilere Filistin'de bir vatan vadetmenin bir zararı yoktu, üstelik faydası bile olabilirdi. Ne var ki, bugünden geriye baktığımızda İngilizlerin Balfour Deklarasyonu'nun muhtemel sonuçlarını bir hayli hafife aldıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira herkesin bildiği gibi, İngilizlerin savaş dönemindeki bu vaatleri umduklarının çok ötesinde sonuçlar doğurdu.

Gizli antlaşma ve taahhütler bazı siyasi ve diplomatik teamüller oluşturmuşsa da, savaş sonrası sorunların çözümünde o kadar da belirleyici olmadı. Bunun birkaç sebebi vardı. Birincisi, antlaşmalar hem muğlaktı hem de birbirleriyle çelişiyordu. Örneğin, Filistin sorununu ele alalım. Fransızlar Sykes-Picot gizli antlaşmasını şöyle yorumluyorlardı: Suriye Fransa'ya vadedilmişti, Filistin de Suriye'nin bir parçası olduğuna göre Fransızlara ait olacaktı. Hâlbuki aynı antlaşmadan Rusların çıkarttığı sonuç bambaşkaydı. Onlara göre Filistin Kudüs'ün etrafında olduğuna göre uluslararası denetim altında bir toprak olmalıydı. Arap İsyanı'ndan önce Şerif Hüseyin ile İngiliz hükümeti arasındaki yazışmalardan yola çıkan Araplara göreyse Filistin müstakbel Arap devletine veya devletlerine ait olacaktı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, ortada bir de Balfour Deklarasyonu vardı.

Değişen koşullar da savaş sonrası dönemde suları bulandırdı. Örneğin, savaş sırasında İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'na Hindistan ve Mısır'dan saldırmıştı. Savaşın sonunda Irak'ı ve Levant'ın bazı kısımlarını işgal ettiler. Bu İngilizlere savaş sonrası müzakerelerde diğer muzaffer güçler karşısında avantajlı bir konum sağladı. Rusya'da ise Bolşevik Devrimi, en azından teoride, çarlık hükümetinin emperyalist planlarına karşı olan bir kadroyu işbaşına getirmişti. Yeni Bolşevik hükümet Çarlık'ın hak iddialarından vazgeçmekle kalmadı, Rusya tarafından imzalanan gizli antlaşmaları ifşa ederek diğer İtilaf Devletleri'nin yüzlerini kızarttı.

Ayrıca Bolşevikler ideolojik olarak ateizmi benimsedikleri için Ortodoksların Hıristiyanlığın kutsal topraklarındaki hak taleplerine de en ufak bir alaka hissetmiyorlardı. Başka bir deyişle, artık Kudüs'ü uluslararası denetim altında bir toprak haline getirmeye gerek kalmamıştı. Son olarak Türkiye'de bir milliyetçi isyan patlak verdi. Bu isyan Yunanların, İtalyanların ve Fransızların Anadolu'yu gizli antlaşmalardaki vaatlere göre paylaşmalarını engelledi.

Gizli antlaşmaların yürürlüğe konulmasının önündeki son engel de ABD'den geldi. ABD İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girdiğinde, Başkan Woodrow Wilson ilan ettiği on dört ilkenin savaş sonrası sorunların barışçı yollarla çözümüne temel oluşturmasını talep ettiğini açıkladı. Bu ilkeler arasında denizlerde seyrüsefer serbestisi gibi tehlikesiz olanları da vardı. Ancak bilhassa üç ilke Avrupalı diplomatları ürkütüyordu. Wilson'ın birinci ilkesi "tam bir açıklık içinde kamuoyu önünde varılmış barış antlaşmaları"

yapılmasını ve gizli diplomasiye son verilmesini talep ediyordu. Savaştan sonra Ortadoğu'daki milliyetçi liderler bu ilkenin gizli antlaşmaları geçersiz hale getirdiğini iddia ettiler. Wilson'un beşinci ilkesine göre, sömürgelerin bağımsızlığıyla ilgili olarak, "egemenliği tartışılan halkların talepleri sömürgeci devletlerinkiyle eşit ağırlığa" sahip olmalıydı. Savaştan sonra Ortadoğu'daki milliyetçi liderler bu ilkenin geleceklerini tayin etme konusunda kendilerine danışılması gerektiği anlamına geldiğini ileri sürdüler. Son olarak Wilson'un on ikinci maddesine göre "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Türk yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük" sağlanmalıydı. Savaştan sonra Ortadoğu'daki milliyetçi liderler bu maddeyi kendi kaderlerini tayin hakkına sahip oldukları şeklinde yorumladılar (İlginç olan şuydu ki "kendi kaderini tayin hakkı" ifadesi Wilson tarafından sahiplenilmeden önce ilk kez Rus devriminin lideri Vladimir Lenin tarafından kullanılmıştı). Wilson'un ilkelerine son derece bozulan İngiliz ve Fransız diplomatlar, baş başa bulunduklarında öfkeden köpürürken, kamuoyu önünde bu ilkelerle ellerinden geldiğince dalga geçmeye çalıştılar. Örneğin, Fransız devlet başkanı ve dışişleri bakanı Georges Clemenceau söylendiğine göre Wilson ilkeleriyle şöyle dalga geçiyordu, "Yüce Tanrı bile sadece on emirle yetindi, onlara yenilerini eklemek için uğraşmak niye?" Velhasıl Wilson bir şekilde cini şişeden çıkarmış oldu. Savaşı bitiren barış konferansı toplandığında delegelerin etrafı masada kendilerine bir yer talep eden Kürtler, Araplar, Siyonistler, Ermeniler vb. ile doldu.

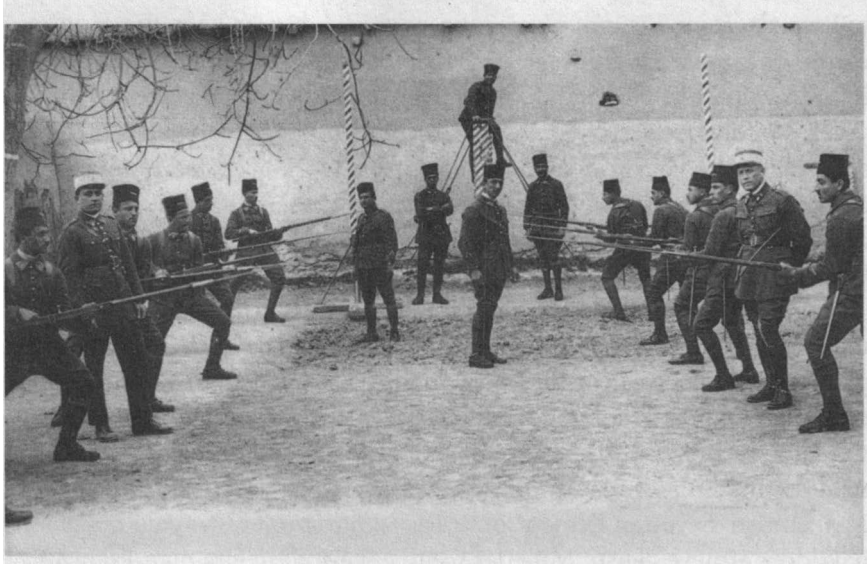
Paris'te bir araya gelen İtilaf Devletleri temsilcileri hükümetlerinin çatışan taleplerini uzlaştırmaya ve savaş sonrası dünyanın temellerini atmaya çalıştılar. Taraflar uluslararası sorunların barışçı yollardan çözülmesini sağlayacak kalıcı bir yapı olarak tasarlanan bir Milletler Cemiyeti kurulması gerektiği konusunda fikir birliğine vardılar. Milletler Cemiyeti kurulması önerisi aslında ilk kez Woodrow Wilson'un On Dört İlkesi'nde yer almış olmasına rağmen ABD, Milletler Cemiyeti'ne hemen katılmadı. Başlangıçta Almanya ve yeni kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği de Milletler Cemiyet üyesi değildi. Bu durum Milletler Cemiyeti'nin zayıf bir şekilde kurulmasına yol açtı. Cemiyet esas görevi konusunda tam bir başarısızlık gösterse de (nitekim cemiyetin barışı sağlama çabaları İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle talihsiz bir şekilde sona erdi), Milletler Cemiyeti Misakı Fransızlara ve İngilizlere Levant ve Mezopotamya'daki planları konusunda yasal bir çerçeve sağladı. Doğrudan Ortadoğu'yla ilgili olan Misak'ın 22. maddesi meşhur manda sistemini düzenliyordu:

> Savaştan sonra, daha önce kendilerini yöneten devletlerin egemenliğine bağlı olmaktan çıkmış ve çağdaş dünyanın özellikle güç koşulları altında kendi kendilerini yönetme yeteneğinden henüz yoksun halkların oturduğu

> sömürgelere ve ülkelere şu ilkeler uygulanır: Bu halkların gönençleri ve gelişmeleri kutsal bir uygarlık görevidir ve bu görevin yerine getirilmesi için işbu Misak'a güvenceler konulması gerekir. Bu ilkenin uygulamada gerçekleştirilmesi için en iyi yöntem, bu halkların korunmanlığı [vesayetini], kaynakları, görgüleri ya da coğrafya durumları bakımından, bu sorumluluğu yüklenmeye en elverişli bulunan ve bunu kabule razı olan uluslara emanet etmektir. Bunlar *mandat*'yı, *mandataire* sıfatıyla ve Cemiyet adına yapacaklardır... Eskiden Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bulunan kimi topluluklar, kendi kendilerini yönetmeye yetenekli olacakları zamana kadar, yönetimlerine bir *mandataire*'in öğütleri ve yardımı kılavuz olmak koşuluyla, bağımsız uluslar olarak varlıkları geçici nitelikte tanınabilecek bir gelişme düzeyine erişmişlerdir. *Mandataire*'in seçilmesinde, her şeyden önce, bu toplulukların dilekleri göz önünde tutulmalıdır.

Bu madde uyarınca, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa bugün Suriye ve Lübnan'ı oluşturan topraklar üzerinde manda idaresi kurarken, İngiltere de bugünkü İsrail, Filistin, Ürdün ve Irak toprakları üzerinde manda idaresi kurdu. "Bugünkü Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin, Ürdün ve Irak'ı içine alan topraklar" ifadesini burada bilerek kullanmaktayız. Zira Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün ve Irak gibi devletler tarihte hiçbir zaman var olmayıp, Fransa ve İngiltere'nin himayesinde yakın zamanda kurulan devletlerdir.

Manda sistemi konferansta "Üç Büyük" gücü birbirine düşüren bir sorunu çözmek için düşünülmüş bir uzlaşma çözümüydü. Dünyadaki en büyük imalatçı konumundaki ABD uluslararası ticarette herkese eşit şartlar sağlanmasını

Fransız manda yetkilileri Şam'da "Suriye Lejyonu'nu" eğitmek için bir askerî akademi kurdu. (*Yazarın koleksiyonundan*)

istiyordu. Başka bir deyişle ABD sömürgeci güçlerin kendi sömürgelerinde özel ticari ayrıcalıklara sahip olduğu emperyal öncelikler sisteminin kaldırılmasını ve Wilson'ın üçüncü maddesinde bahsedildiği gibi serbest ticarete geçilmesini talep ediyordu. İngiltere ve Fransa ise sömürge sisteminin olduğu gibi kalmasından gayet memnundu. Manda sistemi çıkmaza giren tartışmaya bir orta yol çözüm sunuyordu. Manda idareleri hem geçici olarak "sömürge" statüsündeydiler hem de bütün devletlerin eşit şartlarda ticaretine açıktılar.

Ancak bu uzlaşma herkesi kapsamıyordu. Milletler Cemiyeti Misakı'nda öngörülenin aksine bölgede yaşayanlara kendi istikballeri hakkında neredeyse hiç danışılmadı. Örneğin, savaştan sonra toplanan Suriye'nin seçilmiş parlamentosu Suriye Genel Kongresi, Suriye'nin bağımsız ve birlik halinde olmasını istediğini ilan etti. Birlikten kastettikleri Suriye'nin bugünkü Suriye, Lübnan, İsrail/Filistin ve Ürdün topraklarını içine almasıydı. Milletvekillerinin çoğunun iradesine göre şayet Suriye'nin başında mandater bir güç bulunacaksa, bu güç ABD olmalıydı. İkinci tercihleri İngiltere'ydi. Fransa'yı ise bir mandater güç olarak başlarında görmek istemiyorlardı. Buna karşın Suriye coğrafi olarak çeşitli parçalara bölündü ve Fransa'nın himayesine verildi.

Dahası da vardı. Mandater güçler her ne kadar faaliyetlerini özel bir Milletler Cemiyeti komitesine bildirmek zorunda iseler de, mandaları üzerinde mutlak idari yetkilere sahiptiler. Egemenlikleri altındaki toprakları istedikleri gibi parçalayabilir veya birleştirebilirlerdi. Buradan hareketle Fransa coğrafi olarak kuşa çevirdiği Suriye'yi himayesi altına aldı ve Milletler Cemiyeti'nin taahhütlerine umut bağlamış olan Suriyelilerin yaralarına tuz bastı. Fransa Lübnan'ı Suriye'den kopartarak sahilde kalıcı bir Hıristiyan yerleşim bölgesi olacağını düşündüğü bir ülke yarattı. Fransızlar Lübnan'a ekonomik olarak onu ayakta tutabilecek, stratejik faydasını devam ettirebilecek ama ülkedeki Hıristiyan hâkimiyetini de (en azından o zaman için) tehdit etmeyecek ölçüde toprak ayırdılar. Daha sonra bugünkü Suriye'yi etnik ve dinsel özellikleriyle birbirinden ayrılan altı devletçiğe böldüler. Fransızlar çok geçmeden bu denemeden vazgeçtilerse de, bu devletçikler içindeki Fransız destekli yerel liderler neredeyse elli yıl boyunca Suriye hükümetlerinin baş belası olmaya devam etti.

İngilizler ve Fransızlar her ne kadar egemenlikleri altındaki toprakları istedikleri gibi parçalayıp birleştirebilseler de, manda sistemlerini sürdürmek, planlamak kadar kolay değildi. Ortadoğu'da yeni devletlerin yaratılmasında esasen iki mandater güç rol oynasa da, önemli bir rolü olan üçüncü bir aktör daha vardı: Mekke'de Şerif Hüseyin'in başında bulunduğu Haşimi ailesi. Arap İsyanı'nın ardından Emir Faysal'ın komutası altındaki birlikler Şam'ı işgal etmişti. Savaştan hemen sonra Faysal buranın civarındaki bölgede de hak iddia etmeye çalıştı. Milletler Cemiyeti'nin desteğini alan Fransa Faysal'ın hak iddialarına karşı çıktı ve onu işgal ettiği topraklardan çıkarmak için Şam'a bir ordu gönderdi. Suriye'nin ilk ve son kralı artık kral değildi.

Sınırlar Nasıl Çizildi?

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz ve Fransız diplomatlar daha önce hiç mevcut olmayan devletler yarattılar ve bu devletleri birbirinden ayıran yapay sınırlar çizdiler. Bazen bu sınırlar hiçbir mantığa dayanmadan çiziliyordu. Örneğin, Ürdün haritasına baktığınızda Suudi Arabistan'la doğu sınırında tuhaf bir girinti göreceksiniz. Bu girintinin hiçbir mantıklı açıklaması yoktur. Bölgeden ne bir nehir geçmektedir, ne de iki devleti birbirinden ayıran sıradağlar vardır.

Ürdün (veya o zamanki adıyla Trans-Ürdün) 1921'de toplanan Kahire Konferansı'nda kuruldu. İngiliz sömürge bakanı sıfatıyla konferansa başkanlık eden Winston Churchill, daha sonra "Ürdün'ü bir Pazar günü öğleden sonra tek bir

İngilizler Fransızların kendi adamlarına karşı böyle davranmasına karşı nispeten pasif davranmayı tercih etti. Kendileriyle yeniden dirilmeye başlayan Almanya arasında tek engel olarak Fransa'yı gören İngiltere, Ortadoğu'da birkaç önemsiz meseleden dolayı Fransa'yla ilişkilerini tehlikeye atmak istemiyordu. Lloyd George'un söylediği gibi, "Fransa'nın dostluğu on Suriye'ye bedel" idi.

Ne var ki, Fransızların Faysal'ı Şam'dan zorla çıkarması daha karmaşık bir hikâyenin sadece başlangıcıydı. Fransızların Suriye'nin iç kısımlarını ele geçirmelerinden hemen sonra Şerif Hüseyin'in diğer oğlu Emir Abdullah kardeşinin aşağılanmasının intikamını almak için bu kez Mekke'den kuzeye doğru ilerlemeye başladı. Artık İngilizlerin baş etmeleri gereken iki problem vardı: Savaş dönemindeki müttefiklerinden biri olan Emir Faysal ve savaş dönemindeki daha önemli müttefikleri olan Fransa ile savaşmak üzere olan Emir Abdullah. İngilizler bir yandan Emir Abdullah'ı Suriye yolundaki küçük bir ticaret kervanı durağı olan Amman şehrinde kalmaya ikna ederken, bir yandan da Ortadoğu'da gitgide kötüleşmekte olan durum hakkında ne yapılması gerektiğine karar vermek için uluslararası bir konferans toplanması çağrısı yaptı. 1921'deki Kahire Konferansı'na İngilizler bir çözüm önerisiyle geldiler. Emir Abdullah'ı avutmak için Filistin'deki manda idaresini ikiye böldüler ve Ürdün Nehri'nin doğusundaki toprakları bir emirlik olarak yeni adamlarına sundular. Ürdün Nehri'nin ötesindeki topraklar başlangıçta, adı üstünde Trans-Ürdün olarak adlandırıldı. Emir Abdullah Amman'ı başkent ilan etti. Trans-Ürdün artık Filistin'in bir parçası olmadığı için İngilizler burayı Siyonist göç hareketlerine kapattı. Trans-Ürdün, 1946'da bağımsızlığını kazandıktan sonra Ürdün Haşimi Krallığı adını aldı. Abdullah'ın torunları o zamandan beri Ürdün'ü yönetiyor. Şu anki Ürdün Kralı da Abdullah'ın büyük büyük torunudur. Ürdün Nehri'nin batısındaki topraklar ise Filistin olarak kaldı. Filistin de manda statüsüne sahip olmasına karşın İngilizler buradan çekildikleri 1948'e kadar Filistin'i tam bir

kalem darbesiyle yarattım" diye böbürlenecekti. Peki, bu "kalem darbesi" sonucu Ürdün neden bu şekli almıştı?

Churchill yemek yemeyi seven biriydi ve bazen brendi veya viskiyle sonlandırdığı ağır yemekler yediği de olurdu. Söylendiğine göre Churchill Ürdün'ü Suudi Arabistan'dan ayıran sınırı oldukça cömert bir öğle yemeğinin ardından çizmeye başlamıştı. Tam düz bir çizgi halinde sınırı çizerken birden hıçkırmış ve kalemi kayıvermişti. İşte Ürdün sınırındaki bu tuhaf girinti bu hıçkırığın sonucuydu. Nitekim bazı Ürdünlüler bugün bile sınırdaki bu girintiye "Churchill'in hıçkırığı" derler.

Çok büyük ihtimalle uydurma bir hikâye olmasına karşın, bu anekdot manda sistemiyle yaratılan devletlerin ne kadar yapay sınırlara sahip olduğunu harika bir şekilde anlatmaktadır.

kraliyet sömürgesi gibi yönettiler. Günümüzde bu topraklar üzerinde İsrail devleti ve Filistin yönetimi bulunuyor.

İngilizler Abdullah problemini bu şekilde çözerlerken, önlerinde hâlâ çözmeleri gereken bir Faysal problemi vardı. İngilizler bir kez daha yaratıcı bir çözümle çıkageldiler. Faysal'ı Osmanlı'nın Basra, Bağdat ve Musul eyaletlerini birleştirerek oluşturdukları Irak'ın başına kral olarak geçirdiler. Faysal'ın çocukları devrildikleri 1958 yılına kadar Irak'ın başında kaldılar.

Irak, kâğıt üzerinde iyi bir fikirmiş gibi görünüyordu. Kuzey'deki Musul'da petrol yatakları vardı ve Musul petrolü hem devletin ekonomik olarak ayakta durabilmesini hem de mandater gücün ihtiyaç duyduğu değerli ekonomik ürünü sağlıyordu. Güneydeki Basra ülkenin körfeze açılan kapısıydı. Arada kalan Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı bölge ise İngilizlerin Hindistan'ın tahıl ambarı olarak düşündükleri verimli toprakları içeriyordu. Ne var ki, ironik bir şekilde, Irak'ı yaratan manda sistemi aynı zamanda onun siyasal ve ekonomik gelişimini tam anlamıyla gerçekleştirmesinin önündeki en önemli engeldi de. Bu açıdan Irak istisna değildi. Manda sistemleri Lübnan, Suriye ve Ürdün'ün siyasal ve ekonomik gelişmeleri önünde de bir engel teşkil ediyordu. Teoride, Milletler Cemiyeti'nin eski Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde İngiltere ve Fransa'ya yönetme yetkisi vermesi, bu toprakları kendi kendini yönetmeye hazırlamaları içindi. Milletler Cemiyeti Misakı "kutsal bir uygarlık görevi"nden bahsededursun, İngiltere ve Fransa manda idaresini hayati çıkarlara sahip olduğu topraklar üzerindeki hâkimiyetlerini elden kaçırmamak için kabul etmişlerdi. İki mandater güç himayeleri altında bulunan topraklarda kartları durmadan yeniden karıp yeniden dağıtırken, oluşturdukları ülkelerin ekonomik ve siyasal olarak yaşayabilir olmasına pek önem vermedi. Örneğin, Ürdün adında bir ülkenin yaratılması İngilizler açısından bir siyasal problemi çözse de bir ekonomik kâbus yarattı. Zira Ürdün hemen hemen hiçbir ekonomik kaynağa sahip değildi. İlk kurulduğu günden beri Ürdün'ün ekonomik olarak ayakta kalması

hep yabancıların insafına bağlı oldu. İlk olarak 1921'de İngilizler Abdullah'a yılda beş bin sterlin ödeme yapmaya başladılar. Yabancı yardım sonraki elli yıl boyunca istikrarlı bir şekilde arttı ve 1979'da öyle bir noktaya ulaştı ki devlet gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturmaya başladı. 2010 yılı itibariyle yabancı yardım Ürdün bütçesinin yüzde 45'ini oluşturmaktadır.

Irak bize bambaşka bir hikâye sunmaktadır. Emperyalistlerin çevirdiği gizli dolapların nasıl mezhep çatışmalarına ve istikrarsızlığa sebebiyet verebildiğini gösteren bir hikâye... Bugünkü Irak'ı meydana getiren topraklar göçebe çobanlardan kozmopolit kentlilere kadar çok çeşitli toplumsal örgütlenme şekillerini içine almaktaydı. Bunların arasında bağımsızlık veya özerklik talep eden gruplar da vardı. Mayıs 1920'de Sünniler ve Şiiler Bağdat'ta bağımsızlık talebiyle toplantılar düzenlemeye başladılar. İngiliz sivil yetkililer bu taleplere karşılık sınırlı bir kendi kendine yönetim teklif ettiler. Bunun sömürgecilik karşıtı duyguları yatıştıracağını düşündülerse yanılmışlardı. Haziran 1920'de orta Fırat vadisinde bir isyan patlak verdi, güneye doğru yayıldı, Sünnileri ve Şiileri ortak bir davada birleştirerek Bağdat'ın etrafını kuşattı. Kürtler de kendi bağımsızlıklarının peşine düşerek kuzeyde ayrı bir isyan başlattılar. İngilizlerin isyanları bastırması dört ay sürdü (ufak tefek çatışmalar 1922'ye kadar devam etti). İngilizlerin isyanı bastırmayı başarmaları Sünni aşiretleri isyanın başarıya ulaşması durumunda Osmanlılar zamanında bölgede tesis edilmiş Sünni hâkimiyetinin sona ereceğine ikna etmeleri ve isyancı aşiretleri (Körfez Savaşı ve 2003 Irak bombardımanında kullanılan "şok ve dehşet" taktiğini hatırlatırcasına) Kraliyet Hava Kuvvetleri tarafından beklenmedik, ani ve acımasız saldırılarla etkisiz hale getirmek gibi yeni taktikler denemeleri sayesinde mümkün oldu. İsyanın sonunda altı bin Iraklı ve beş yüz İngiliz ve sömürge askeri hayatını kaybetti.

İsyan İngilizlere statükonun her an yıkılabileceğini gösterdi. İngilizler Irak'taki stratejik çıkarlarının en etkin bir şekilde milliyetçi özlemlere cevap verir görünerek korunabileceğine ikna oldular. Irak'ın yönetimini Sünni azınlığın eline bırakmanın, aslında yönetici elitin fiilen (Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin fosfor ve hardal gazı bombalarına değilse bile) İngiliz dostluğuna bağımlı olmasını sürekli hale getireceğini anlayan İngilizler Irak'ı hızla bağımsızlık yoluna soktular. Manda altındaki ülkeler arasında "modern dünyanın güç koşullarına" en az hazırlıklı olan Irak ilk bağımsızlığını kazanan ülke oldu. 1932'de buradaki emperyal çıkarlarının zarar gördüğüne inanan İngiltere'nin uluslararası yükümlülüklerinden etkin bir şekilde vazgeçmesiyle birlikte Irak bağımsızlığını kazandı. Bir yıl sonra Irak ordusu azınlıklara yönelik olarak savaş sonrasındaki ilk katliamı gerçekleştirdi ve kuzey Irak'daki Hıristiyan Süryanileri katletti. Dört yıl sonra da bağımsız Irak ilk askerî darbeyi tecrübe etti. Diğer manda altındaki ülkeler bağımsızlık için İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesini beklemek zorunda kaldılar.

Manda sistemi başka problemler de yarattı. Örneğin, manda altındaki ülkelerin ekonomik kalkınmasını engelledi. Avrupalı yatırımcılar devletlerinin uluslararası sözleşmelere göre bir gün terk etmeleri gereken topraklara yatırım yapmak konusunda isteksizdiler. Yapılan az miktardaki yatırım, bu ülkelerde üretilen hammaddelerin Avrupa'daki fabrikalara ve pazarlara gönderilmesini sağlayacak ulaşım ağları gibi sömürge tarzı altyapı yatırımlarıyla sınırlıydı. Ayrıca manda idaresi geçici nitelikte olduğu ve bu ülkelerin kendi masraflarını çıkartmaları beklendiğinden, Avrupalı yatırımcılar kamu fonlarına yatırım yapmak konusunda da isteksizdiler.

Bütün bunların yanı sıra, mandater güçlerin kontrgerilla stratejilerinin mevcut toprak mülkiyeti kalıpları ve işgücü ilişkileri üzerinde de önemli etkileri oldu. Mandater güçler Osmanlı zamanında zenginlik ve mahallî iktidar sahibi olan şehir eşrafına şüpheyle yaklaşıyordu. Çünkü şehir eşrafı genellikle milliyetçi hareketlerle bağlantı kurmaya meyyaldi.

Mandater güçler onları dengelemek amacıyla aşiret liderleri ve kırsal kesimdeki taşra eşrafı arasında sadık bir grup yaratmaya çalıştı. Aşiret liderleri ve taşra eşrafı sadakatlerinin karşılığında arazi elde ettiler. Bu basit ticaret (sadakate karşılık arazi) Ortadoğu'da 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nden beri yaşanan en büyük arazi kapma yarışının patlak vermesine sebep oldu. Büyük tarımsal araziler yeni taşra eşrafının elinde toplandı, bir zamanlar bağımsız ve özgür olan çiftçiler ile hayvancılıkla uğraşanlar bu büyük arazilerde kiracı haline geldiler. 15. bölümde göreceğimiz üzere, bu insanların elinde biriken toprakların büyüklüğü, söz konusu toprakların yeni edinilmiş olmasıyla birleşince İkinci Dünya Savaşı sonrası Arap iç politikasında toprak reformu temel bir konu haline geldi.

Sömürgeciliğin çok az kılık değiştirmiş bir hali olan ve modern Lübnan, Suriye, Ürdün ve Irak'ı yaratan manda sistemi bu devletlerin meşruiyetini de etkiledi. Levant ve Mezopotamya'da devlet inşası bölgede yaşayanlar tarafından değil, muzaffer Avrupalı güçler tarafından başlatıldı. Milli kurtuluş savaşlarıyla ülkelerini kuran Washingtonlar veya Garibaldiler olmadı. Amerikan Devrimi'nde olduğu gibi, ulus inşasının efsanevi sembolü haline gelen bir Valley Forge da yoktu. Bir yerli Bismarck veya Napolyon çıkıp vatandaşlarına fetihleriyle vatanseverlik ruhu aşılamadı. Levant ve Mezopotamya'daki devletler masa başında diplomatlar tarafından yaratıldı, sınırları başkaları tarafından çizildi ve bağımsızlıklarını da genellikle zahmetli müzakereler sonucunda adım adım kazandı. Vatansever duygularla yeni bağımsızlığını kazanan devletlerin milli sınırları arasında mütekabiliyet, en iyimser görüşle, nadir rastlanan bir durumdu. Bölgedeki Arap nüfusun büyük çoğunluğu Levant ve Mezopotamya'nın ayrı devletlere bölünmesini yapay ve zayıflatıcı bir deneyim olarak görüyorlardı. Çoğu halen böyle görüyor. Bütün Arapların birliğini vurgulayan ve daha siyasallaşmış biçimiyle (bugün birkaç dinozor

dışında terk edilmiş bir görüş olsa da) Arapları birbirinden ayıran bütün sınırların kalkmasını talep eden Pan-Arabizm'in ortaya çıkışının ve günümüze dek varlığını sürdürmesinin sebeplerinden biri de budur. Keza Saddam Hüseyin 1990'da Kuveyt'i işgal ettiğinde, Ortadoğulu birçok insanın (hatta böyle olmadığını gayet iyi bilenlerin bile) onu Arapların Bismarck'ı olarak selamlamalarının sebeplerinden biri de budur.

Levant ve Mezopotamya'daki devletlerin sınırlarını çizmek için Paris'te ve başka yerlerde buluşan monşerlere yön veren duyguların geçici heveşler, peşin hükümler, hırs ve tamahkarlık ve haklarında doğru düzgün bir şey bilmedikleri insanların kaderini belirleme hakkına sahip olduklarını düşünmelerine yol açan bir kibirden ibaret olduğu doğrudur. Ancak Batılı diplomatların aşiret bağları, etnik kimlikler ve mezhep bağlılıkları gibi primordial (ilksel) bağlılıkları göz ardı ederek hata yaptıklarını ileri sürmek doğru olmaz. Bu argüman 2010-2011'de başlayan Arap isyanlarının diplomatlar tarafından yaratılan devletlerin yaşayabilirliği konusunda şüphe uyandırmaya başlamasından beri sürekli olarak ileri sürülüyor. Bahsi geçen ilksel bağlılıklar bu devlet adamlarının sınırları çizerken göz önüne aldıkları faktörlerden biriydi. Örneğin Fransızlar Lübnan'ı bir Hıristiyan anklavı haline getirirken, Suriye'nin belli kısımlarında da hâkim mezhebe göre Alevî ve Dürzî özerk devletleri oluşturdu. Ne var ki diplomatların ilksel bağlılıklar olarak algıladığı şeyler çoğu zaman siyasal menfaatlere ve karışık nüfuslarda böl ve yönet politikalarının faydalarına feda edildi. Daha önce bahsetmiş olduğumuz üzere, aşirete, etnisiteye ve mezhebe dayalı mensubiyetler insanların belli tarihsel şartlar içinde yaptıkları tercihlerin sonucu olarak ortaya çıkarlar. Bunlar ne kalıcıdır ne de değişmez bir öze sahiptir. Dolayısıyla bunları tarihin itici gücü olarak değil ürünü olarak görmek gerekir.

BÖLÜM 12

Devrim ve Fetih Yoluyla Devlet Kurma

Milletler Cemiyeti Ortadoğu'da manda sistemini kurduğunda, üye devletlerin bu sistemi Levant ve Mezopotomya dışında uygulamak gibi bir niyetleri hiç olmadı. Zaten isteseler de buna güçleri yetmezdi. Bu bölgenin dışındaki Mısır, Suudi Arabistan, Anadolu ve İran'da yerli milliyetçi hareketler devrim, fetih, darbe ve anti-emperyalist mücadele yoluyla kendi devletlerini kurdular.

MISIR

Birinci Dünya Savaşı'nın Mısır açısından hem politik hem ekonomik sonuçları oldu. Her ne kadar İngiltere 1882'den beri Mısır'ı işgal altında bulundurmaktaysa da, Mısır Birinci Dünya Savaşı'na hukuken Osmanlı toprağı olarak girdi. Aralık 1914'te savaşın patlak vermesinden sonra İngiltere Mısır'da Osmanlı egemenliğine son vererek Mısır'ı kendi himayesine aldığını ilan etti. Mısır'daki İngiliz yönetimi, halkı her geçen daha da memnuniyetsizliğe itmiş ve Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde İngilizler Mısır halkının neredeyse bütün kesimlerini kendisinden soğutmayı başarmıştı. Savaş sırasında İngilizler pamuk ticareti üzerinde tam bir denetim kurmuş ve bu durum büyük toprak sahipleri arasında nüfuz sahibi olan kesimleri son derece öfkelendirmişti. Savaş dönemi enflasyonu memurların, kent yoksullarının, hatta köylülerin yaşam standartlarını ciddi derecede düşürmüştü. Köylüler bir de kıtlık belasıyla uğraşmaktaydı. Mısırlıların şikâyetleri, savaş sonunda baskıdan kurtulup kendilerini ifade etme imkânı bulan bir grup eğitimli aydın ve eylemci tarafından dillendirilmeye başladı.

Mısır halkıyla işgalci İngilizler arasındaki gerginlikleri bir çatışmaya dönüştürmek için gereken tek şey küçük bir kıvılcımdı. Bu kıvılcım Kasım 1918'de ateşlendi. Woodrow Wilson'un on ikinci maddesinin (şayet unuttuysanız "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki... uluslara her türlü kuşkudan uzak

yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük" sağlanmasıyla ilgili madde) sınırlarını test etmek isteyen bir grup Mısırlı politikacı İngiltere'nin Kahire'deki temsilcisine bir dilekçeyle başvurarak barış konferasında Mısır halkını temsil etmek üzere Paris'e gitmelerine izin verilmesini talep etti. Bu gurubun lideri Saad Zaglul idi. Orta halli bir köylü ailesinde dünyaya gelmesine karşın Zaglul iyi bir evlilik yapmış ve bir Mısır başbakanının kızıyla evlenmişti. Zaglul eğitim bakanlığı, adalet bakanlığı ve meclis başkan yardımcılığı gibi önemli görevlerde bulundu. Savaş sırasında Zaglul bu son makamını kullanarak Mısır'da milliyetçi komiteler örgütledi. İngilizler bu cüretkâr davranışı sebebiyle Zaglul ve arkadaşlarını tutuklayıp sınır dışı edince, savaş sırasında kurulan bu komiteler eyleme geçti. 1919 baharında Mısır genelinde gösteriler ve grevler patlak verdi. Öğrenciler ve işçiler arasında başlayan eylemler zamanla esnaf, memur ve Kahire'nin kent yoksulları arasında da yayıldı. Açlık tehlikesinden korkan köylüler ürettikleri az miktardaki gıda maddelerini uzak şehirlere taşıyan demiryollarına saldırmaya başladılar. Köylülerin yanı sıra, toprak sahipleri de bu cepheye katıldı. Zira kendilerinin de bazı şikâyetleri vardı, ama daha önemlisi tarafsız kalmaları durumunda toplumsal bir isyanın hedefi haline gelmekten korkuyorlardı. Mısır'ın milliyetçi tarihçileri tarafından 1919 Devrimi olarak adlandırılan isyan iki ay sürdükten sonra İngilizler tarafından silahla bastırıldı.

İngiliz hükümeti bu olay üzerine, isyanın sebeplerini araştırmak ve bir çözüm yolu bulmak için Lord Milner başkanlığında bir komisyon oluşturdu. Milner Komisyonu İngiltere'nin Mısır'a doğrudan hükmetmesinin artık mümkün olmadığını ve İngiliz çıkarlarını en iyi şekilde koruyacak çözümün Mısır'a şartlı bir bağımsızlık tanımak olduğu sonucuna vardı. Komisyona göre İngilizlerin Mısır'daki en ateşli milliyetçilerin dizginlerini yeniden eline alması için Mısır'a şartlı bağımsızlık tanıması şarttı. Böylelikle İngiltere 1922'de Mısır'a şartlı bağımsızlık tanıdı. Ne var ki İngilizlerin dayattığı antlaşma Mısır milliyetçileri açısından bir hayal kırıklığıydı. Antlaşmaya göre İngilizler Mısır'ın savunmasını ve dış politikasını üstlenmeye devam edecek, azınlıkların hamiliğini üstlenecek, Süveyş Kanalı'nın güvenliğini sağlayacak, (Mısırlılarla birlikte) Sudan'da ve güneydeki rollerini sürdürecek ve kapitülasyonları devam ettirecekti. Ne bağımsızlık ama! Şartlı bağımsızlığı tam bağımsızlığa dönüştürmek sonraki otuz yıl boyunca, hatta İngilizlerin Mısır kamuoyunu yatıştırmak için İkinci Dünya Savaşı'nın arefesinde yeni bir antlaşma akdetmesinden sonra bile milliyetçilerin temel siyaseti oldu. Bağımsızlığın önündeki engellerden biri de Mısır'daki üç kuvveti karşı karşıya getiren tuhaf yönetim sistemiydi. Birinci kuvvet milliyetçi parti Vaft idi. Saad Zaglul Vaft partisini sadece bir siyasi parti olarak değil Mısır halkının özlemlerini temsil eden bir platform olarak kurmuştu. Bu, partinin isminden de anlaşılabilir. Vaft Arapçada "heyet" anlamına gelir ve Zaglul'un Mısır'ı Paris görüşmelerinde temsil etmek üzere bir araya getirdiği heyete işaret eder. Ne

var ki, Mısır'ın iki savaş arası dönemdeki siyasi atmosferinde, Mısır halkının özlemlerini temsil ettiği iddiasındaki başka partiler de Vaft'a katıldı. İngiliz elçisi ve Mehmet Ali'nin soyundan gelen kral ise Vaft'ın karşısında konumlanmıştı. Vaft'ın son derece güçlü bir halk desteği olmasına karşın, kral ve İngiltere kayıtsız şartsız bir parlamenter yönetimi engellemek için her yolu denemekteydi. Nihai güç elbette ki İngiltere'nin elindeydi. İngilizler sadece kriz zamanlarında partinin popülaritesinden faydalanma ihtiyacı duyduklarında Vaft'ın iktidarı eline almasına izin veriyorlardı. Bunu ilk kez 1936'da, "şer ekseninin" yeniden doğmasından korkarak Mısırlıları daha az kızdıracak yeni bir antlaşma imzalamak istediklerinde yaptılar. İkinci kez aynı yola başvurmalarıysa, İkinci Dünya Savaşı'nın ortasında Alman Fedmareşal Erwin Rommel'in birlikleri Mısır'ı tehdit ettiğinde gerçekleşti.

Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden birkaç on yıl içinde Mısır'daki ana akım milliyetçi hareket köklü bir toplumsal değişimden yana olmadı. Zaten, bu hareket gem vurulmamış bir demokratik yönetim ve sosyal devrimden son derece korkan iki sınıfın, büyük toprak sahipleriyle dikey toplumsal mobilizasyon yaşayan aydınların çıkarlarını temsil ediyordu. Bu gruplardan ikisi de Avrupa'yı ve Avrupalı fikirleri reddetmiyordu ve benimsedikleri milliyetçilik anlayışı Avrupa tipi ulus ve devlet mefhumlarının dünya görüşlerini ne kadar şekillendirdiğini açık bir şekilde gösteriyordu. 1914'te Zaglul'un ifade kabiliyeti yüksek arkadaşlarından biri milliyetçi hareketin misyonunu şu şekilde açıklıyordu:

> Medeniyet dalgası bize bütün erdemleri ve kusurlarıyla birlikte geldi. Biz de onu hiç direnmeden kabul etmeliyiz. Yapabileceğimiz tek şey Batı medeniyetinin getirdiği iyilikleri Mısır'a mâl etmek ve kötülüklerin geçebileceği kanalları daraltmak. Medeniyete olduğu gibi sahip çıkmalı, onu idare etmeye çalışmamalıyız.[11]

İlgi alanını bağımsızlığı kazanmakla sınırlayan ve toplumun sadece üst sınıflarının çıkarlarını temsil eden milliyetçi hareket Mısır kamuoyunun bütününü içine alamadığı gibi ona hâkim bile olamadı. Bu da ana akım milliyetçi harekete alternatif oluşturacak başka siyasal ve sosyal hareketlerin gelişmesi için uygun bir zemin hazırladı. 1920'lerin başında Rusya'daki devrimin başarısından ve yükselen işçi eylemlerinden güç alan bir komünist parti kuruldu. Onun ardından, 1920'lerin sonuna doğru, bugünkü İslâmî örgütlerin adeta ilahlaştırdıkları Müslüman Kardeşler Süveyş Kanalı'ndaki İsmailiye şehrinde ilk taraftarlarını kazanmaya başladı. Müslüman Kardeşler 1928 yılında, kişisel hayatta dindarlığı, hayırseverliği öğütleyen ve

11 Ibrahim Ibrahim, Ahmad Amin and 'Abbas Mahmud al-'Aqqad, "Between al-Qadim and al-Jadid: European Challenge and Islamic Response," *Arab Civilization: Challenges and Responses*, ed. George N. Atiyeh and Ibrahim M. Oweiss (Albany: SUNY Press, 1988) içinde, s. 209.

Mısırlıların çoğunun Batı'nın kültürel saldırısı olarak gördüğü şeye karşı bir cevap olarak bir Müslüman uyanışı gerçekleştirmeyi amaçlayan karizmatik öğretmen Hasan el-Benna tarafından kuruldu. Gerçi milliyetçilik örgütün programının temel bir parçası değildi. Ancak bu programın Batılı kültürel değerlerin Mısır'a nüfuz etmesine karşı gösterilen dirençten anti-emperyalizme ve nihayet milliyetçi bir eğilime yönelmesi tabiatının gereğiydi. Bu milliyetçi eğilim Müslüman Kardeşler'in parti kavgalarını aşan ve Mısır'ın tek hakiki sesini temsil eden örgüt olduğu iddiasıyla da pekiştirilmekteydi. El-Benna bu konuda şöyle diyordu:

> İnsanın ülkesini ve yaşadığı yeri sevmesi hem insan tabiatının hem de İslâm'ın emirlerinin gereğidir... Ülkenin onur ve bağımsızlığının yeniden inşa edilmesi için çalışma arzusu Kur'an ve Müslüman Kardeşler tarafından onaylanan bir duygudur... Ne var ki parti kavgalarından hoşlanmak ve tüm yıkıcı sonuçlarıyla birlikte siyasal rakiplerinden nefret etmek yanlış bir milliyetçilik türüdür. Böyle bir milliyetçiliğin hiç kimseye, hatta onu uygulayanlara bile bir faydası yoktur.[12]

Öte yandan, Müslüman Kardeşler mesajını ana akım milliyetçi hareketin kullandığı dilden bambaşka bir dille ifade etmekteydi. Çünkü referans noktası İslâm'dı. Bu sayede ana akım milliyetçi hareketin ulaşamadığı veya bu harekete, hatta toptan siyasete soğuk bakan çok farklı toplum kesimlerine de ulaşmayı başardı.

SUUDİ ARABİSTAN

Sekizinci bölümde bahsettiğimiz gibi, 1811'de Osmanlılar 1744'te Muhammed ibn Suud tarafından kurulan devleti yıkmak için Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim'in komutasında bir Mısır ordusu görevlendirmişti. İbn Suud Orta Arabistan topraklarını ilk ele geçirdiğinde Osmanlılar için can sıkıntısından başka bir şey ifade etmiyordu. Ne var ki torunu Mekke ve Medine'yi ele geçirme küstahlığını gösterdiğinde Suud ailesi sınırı kesinlikle aşmıştı. Her şeyden önce Osmanlı sultanının kullandığı en önemli unvanlardan biri sultanın "iki kutsal şehrin koruyucusu" olduğunu bildiriyordu ve Suud ailesinin kutsal toprakları ele geçirmesi Osmanlılar açısından basbayağı utanç verici bir şeydi. Mısır ordusu kutsal toprakları geri aldıktan sonra geri çekilen Suudi güçlerini Orta Arabistan'a geri püskürttü, burada Suud ailesinden geriye kalan hanedan reisini yakalayarak İstanbul'a yolladı. Asi Suud hanedanı reisinin İstanbul'da boynu vuruldu.

Suud ailesi 1824'te Orta Arabistan'dan Basra Körfezi'ne uzanan ikinci bir devlet kurdu. Bu devlet doksan yıl devam ettikten sonra aile içi bir çekişme

12 Robert P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers* (New York: Oxford University Press, 1993), 265.

sebebiyle yıkıldı ve nihayet rakip aşiretin eline düştü. Devletin bu kadar uzun süre varlığını sürdürmesi, hanedanın devleti ayakta tutmaktaki başarısından ziyade (petrolün henüz bulunmamış olduğu) nispeten önemsiz bir toprak parçasına hükmetmesinden kaynaklanıyordu.

Çekirge bir sıçrar, iki sıçrar, üçüncüsünde yakalanırmış. Bu kez tam tersi oldu. 1902'de Muhammed ibn Suud'un soyundan gelen Abdülaziz İbn el-Suud, eski Suudi devletinin başkenti olan Riyad'ı yeniden ele geçirdi, devleti üçüncü kez kurdu ve ihvan denilen savaşçıların yardımıyla rakip aşiretleri bölgeden çıkardı. İhvan, göçebe kültürünün "müşrik" eğilimlerinden hazzetmeyen Vehhabi misyonerlerin kendi öğretilerini benimsettikleri tarımsal yerleşim bölgelerinde yaşayan çeşitli aşiretlere mensup savaşçıların adıydı. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği sırada Suudi/ihvan ittifakının ne kadar yenilmez bir güç olduğu ortaya çıkmıştı. O kadar ki bu durum İngilizlerin bile dikkatini çekti. İngilizler İbn el-Suud'un ülkesini "üstü örtülü bir protektora" haline getirdi, yani burası Fransızların Kuzey Afrika'daki protektoralarından farklı olarak uluslararası onay ve yaptırımlara tâbi değildi. İngilizlerin böyle davranmasının iki sebebi vardı. Birincisi, İngilizler her ne kadar Batı Arabistan'da rakip Haşimi ailesiyle ittifak yaptılarsa da, Osmanlılara ve onların Arap müttefiklerine sorun çıkartmanın ki İbn el-Suud buna can atıyordu, kuru bir sadakatten daha önemli olduğuna kanaat getirdiler. Yani bütün yumurtaları aynı sepete koymadılar. İkincisi, İngilizler İbn el-Suud'un Körfez'deki diğer İngiliz protektoraları üzerindeki muhtemel adımlarını da kontrol altında tutmak istiyorlardı. Bu yüzden İbn el-Suud'un kendi sınırları içindeki egemenliğini tanıdılar ve himayelerindeki diğer topraklara tecavüz etmediği müddetçe ona hamilik etmeyi kabul ettiler. Bu üstü örtülü himaye 1927'ye kadar sürdü.

İbn el-Suud İngilizlerin himayesindeki topraklardan uzak durma yönündeki sözünü tutsa da, İngilizlere Haşimilerin topraklarıyla ilgili hiçbir söz vermemişti. 1925'te Şerif Hüseyin'i tahtından ederek Hicaz'ı ele geçirdi ve birkaç yıl sonra Hicaz ile Necid'i birleştirerek Suudi Arabistan'ı kurdu. Günümüze dek Suudi Arabistan'ın başına geçen kralların hepsi Abdülaziz ibn el-Suud'un oğlu veya torunu oldu (Artık neredeyse soyları tükenecek). Suudi Arabistan'ın resmî ideolojisi hâlâ Abdülvehhab'ın öğretilerine dayanıyor. Çoğu Abdülvehhab'ın soyundan gelen ve evlilik yoluyla kraliyet ailesiyle akraba olan Vehhabi ulemâ ülkede muazzam bir güç elde etmiş durumda ve bunun karşılığında Suud ailesini meşrulaştırmaya hizmet ediyor. Devlet ülkeyi Kur'an'a katı bir şekilde bağlı olarak yönettiğini iddia ettiği için, başka herhangi bir anayasaya gerek olmadığını savunuyor.

Bu arada güncel önemi olan bir olguya daha değinelim. Abdülaziz ibn el-Suud devletini sağlamlaştırdıktan sonra ihvana artık ihtiyacının olmadığına kanaat getirdi. Çünkü ihvanın Irak topraklarına saldırıları İngiliz Hava Kuvvetleri'nin gazabını Suudi Arabistan'ın üzerine çekebilirdi. Bu yüzden

Abdülaziz ibn el-Suud onları ezdi. Ancak bununla ilişkili bir adım daha attı. Bir zamanlar ulemâ Abdülvehhab'ın öğretilerinden faydalanarak bir savaşçı ethosu yaratmaya çalışıyordu. Abdülaziz ibn el-Suud onları yeni bir mesaj vermeye yöneltti ve ulemâ sürekli olarak İslâm'ın otoriteye itaati emrettiğini vurguladı. Ulemâya göre İslâm Müslüman olduğu sürece hükümdara her koşulda boyun eğmeyi emrediyordu. Hükümdara itaatsizliğin sebep olacağı fitnedense zalim bir hükümdar daha iyiydi. Bu yüzden, 2010-2011 Arap isyanları sırasında Suudiler otokratların devrildiği her yerde Müslüman Kardeşler'in iktidara gelmemesi için ellerinden geleni yaptılar. Müslüman Kardeşler sadece Suudilerin siyasal rakipleri değildi, aynı zamanda kendi ilkelerini Suudilerle aynı kaynağa dayandırıyorlar ve gerçek İslâm'ı temsil ettiklerini iddia ediyorlardı. Daha da kötüsü Müslüman Kardeşler Müslümanların siyasete katılmasını teşvik ediyorlardı ve bu Suudilerin hem dışarıda hem de kendi sahalarında engellemeye çalıştıkları şeydi. Zira bugün de Suudi Arabistan başka herhangi bir ülkedeki Müslüman Kardeşler iktidarına bölgesel istikrarı bozup Suudilerin güvenliğini tehlikeye sokacağı gerekçesiyle karşı çıkarken, kendi ülkesinde de monarşik yönetimi tehdit ettiği için Müslüman Kardeşler'in faaliyetine izin vermiyor.

TÜRKİYE VE İRAN

Hem Türkiye'de hem de İran'da Birinci Dünya Savaşı'nın ardından merkezî otoriteyi kuvvetlendirmek ve devletlerini "modernleştirmek" isteyen güçlü adamlar iktidara geldi. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sonrasında iki ülke birbirine son derece benzeyen bir serüven yaşadı. Savaşın sonunda İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal etti ve Osmanlı padişahını fiilen rehin aldı. 1920'de padişaha bağlı hükümet, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk ve Türk olmayan bölgelerini resmen birbirinden ayıran Sevr Antlaşması'nı imzaladı. Aynı antlaşma Anadolu'yu Yunanistan, İtalya ve Fransa arasında paylaştırıyordu. Üç ülke de toprak iddialarını desteklemek amacıyla Anadolu'ya işgal orduları gönderse de, Yunanların Anadolu'daki emelleri hepsinden daha yayılmacıydı. Yunan milliyetçileri *megali idea* dedikleri fikirden ilham alıyorlardı. Amaçları Ege Adaları'ndan Karadeniz kıyılarına kadar Rumların yaşadığı bütün toprakları birleştirerek Bizans İmparatorluğu'nu ihya etmekti. Bunu gerçekleştirmek için Anadolu'dan mümkün olduğunca geniş topraklar koparmaya çalışıyorlardı. Yakın bir zaman önce Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan bir devletin şimdi eski efendisinin ayağını kaydırmaya uğraşmasından rahatsız olan birçok Türk'e göre Yunanların Anadolu'dan toprak talep etmeleri son derece aşağılayıcıydı. Velhasıl, Anadolu'nun işgal altında olmayan bölgelerinde işgalcilere karşı direnişi örgütlemek amacıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri adıyla halk örgütlenmeleri başladı ve her yere yayıldı. İstanbul'daki hükümet, düzeni yeniden sağlamak için

bu örgütlenmeyi bastırmak üzere Mustafa Kemal Paşa'yı doğuya gönderdi. Mustafa Kemal, yakın bir zaman önce Osmanlı İmparatorluğu'na bağlıyken daha sonra Yunanistan'ın ikinci büyük şehri haline gelen Selanik'te doğmuştu. Çeşitli askerî okullarda eğitim gördükten sonra Libya'da İtalyanlara, Balkan Savaşları'nda Sırplara, Bulgarlara ve Yunanlara karşı savaştı. Esas şöhretini 1915'teki Çanakkale Savaşı'na komuta ederken yakaladı. İtilaf Devletleri Çanakkale saldırısını Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'nın dışına sürecek ani bir darbe olarak düşünmüştü. Planları İstanbul'un güneyindeki yarımadayı ele geçirmek ve sonra Osmanlı payitahtına doğru ilerlemekti. Ne var ki Çanakkale Savaşı ani bir darbe olmak bir yana, Birinci Dünya Savaşı standartlarına göre bile oldukça uzun süren yıkıcı bir siper savaşına dönüştü. Savaşa katılan İngiliz, Avustralya, Yeni Zelanda, Fransız ve Osmanlı birliklerinin üçte biri ilâ yarısı arasında asker öldü, yaralandı veya ölümcül hastalıklara yakalandı. Yine de Osmanlılar işgalcileri püskürtmeyi başardı ve Mustafa Kemal bu savaştan bir milli kahraman olarak çıktı.

Mustafa Kemal Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ni bastırmak yerine bizzat isyanın başına geçti. İki yıl süren çetin bir savaşın ardından işgalci güçleri Anadolu'dan çıkarmayı başardı. Zaferin ardından Türklerin atası anlamındaki Atatürk ismini alan Mustafa Kemal günümüze dek bölünmeden varlığını sürdüren Anadolu toprakları üzerinde hâkim olan bir Türk cumhuriyeti kurdu.

Türkiye'de olduğu gibi İran'da da Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan kargaşa sırasında bir güçlü adam ortaya çıktı. Savaşın başında İran'ın kuzeyini Ruslar, güneyini İngilizler işgal ettiler. Bolşevikler Çarlık rejimini yıkınca Rus birliklerini kuzeyden çektiler ve İngilizler ülkenin tamamını işgal ettiler. Savaştan sonra İngilizler İranlılara İran'ı fiilen İngiltere'nin himayesi altına alacak olan bir antlaşma imzalatmaya çalıştılar. Aynı dönemde Rusya'daki komünist yönetim de kuzeydeki ayrılıkçı hareketleri destekledi.

1919 tarihli İngiltere-İran Antlaşması halkın o kadar tepkisini çekti ki hiçbir İran hükümeti onu imzalamaya cesaret edemedi. Bu durum İngilizler açısından bir ikileme yol açtı. İngiliz siyasetini üretenler bir yandan petrol çıkarlarını ve Hindistan yolunu güvence altına almak için İran'daki konumlarını korumak, bir yandan da Bolşeviklerin güneye doğru yayılmasını engellemek istiyorlardı. İngiltere'nin İran'da bir işgal ordusu bulundurmaya gücü yetmiyordu. İran'daki "tampon devlet"in tamamen yıkılmasından korkan İngilizler Kazak Tugayı'nın başındaki Rıza Han'ı ipleri eline almaya teşvik ettiler.

Rıza Han Hazar Denizi'nin yakınındaki Mazandaran'da yaşayan ve Türkçe konuşan bir ailenin oğluydu. On beş yaşındayken Kazak Tugayı'na katılan Rıza Han tugayın en tepesine kadar yükseldi. İngilizlerin tugayı Rus komutanların elinden almasından kısa bir süre sonra, 1920'de tugay komutanı oldu. Rıza Han üç bin adamıyla Tahran'a yürüdü ve şahı kendisini savunma

bakanı olarak atamaya mecbur bıraktı. Birkaç yıl içinde bütün siyasal rakiplerinden kurtuldu. Söylendiğine göre bir ara yarı ciddi bir şekilde İran'da bir cumhuriyet kurmayı ve bu cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı olmayı düşünse de, 1926'da kendini şah ilan etti. Rıza Han Rıza Şah oldu ve 1979'a kadar ülkeyi yönetecek bir hanedan kurdu.

Türkiye ve İran bugünkü hallerini aynı dönem içinde almış olduklarından, benzer bir gelişme çizgisi izlemiş olmalarına şaşmamak gerekir. (Bu arada Rıza Şah'ın 1935 yılından sonra yabancıların ülkesini "Persia" değil İran olarak adlandırmaları konusunda ısrarcı olduğunu belirtelim.) Tıpkı Osmanlı liderlerinin Tanzimat döneminde İngiltere'den ve daha sonra Almanya'dan etkilenmiş olduğu gibi, Mustafa Kemal ve Rıza Şah da devlet inşa etme faaliyetlerine rehberlik edecek çağdaş modeller aradılar. Dolayısıyla iktidarını sağlaştırmak ve derme çatma bir yapıdan modern bir devlet inşa etmek isteyen her liderin benimsemek durumunda olduğu standart politikaların yanı sıra, her ikisi de Rusya'daki Bolşeviklerden tutun da İtalya'daki faşistlere kadar günün rağbet gören bütün modellerinden işlerine yarayan unsurları almaya çalıştılar. Rıza Şah ayrıca bilinçli olarak Mustafa Kemal'i örnek aldı ve İran'ı Türk deneyimine bakarak yeniden şekillendirmeye girişti.

Örneğin, her iki lider de tıpkı Mussolini gibi kendilerini bir kişi kültünün merkezine yerleştirdi. İkisi de şehirleri heykelleriyle süsledi, pullara resimlerini bastırttı ve portrelerinin her yerde bulunmasını sağladı. Mustafa Kemal örneğinde, kişi kültü kendisinin ölümünden sonra da devam etti. *Time* dergisi dünya çapındaki okurlarından "XX. yüzyılın En Etkili Adamları"nı seçmelerini istediğinde Mustafa Kemal iki yüz binin üzerinde oy aldı. İşin ilginci oylar sadece "Askerler ve Devlet Adamları" kategorisinde değil, "Bilim Adamları ve İnsanları İyileştirenler" ve "Eğlence ve Sanat Dünyası" kategorilerinde de Mustafa Kemal'e verilmişti ve büyük ihtimalle oyların büyük çoğunluğu Türkiye'den geliyordu. Rıza Şah o kadar talihli değildi. İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Alman yanlısı eğilimlerinden dolayı İngilizler onu tahttan indirip yerine oğlu Muhammed Rıza Şah'ı geçirdiler. Oğlu babasının heykel ve portrelerini kaldırıp yerlerine kendininkileri koydu. Onları da 1978-1979 İran Devrimi'ni yapanlar kaldırdılar.

Hem Mustafa Kemal hem de Rıza Şah iflah olmaz Batıcılardı. Örneğin, İslâmcı modernistler gibi İslâm ile Batılı fikirler arasında bir uzlaşma yakalamaya çalışmak yerine toplumlarına doğrudan Batı deneyiminin aktarılmasına dayanan bir modernlik modelini dayattılar. Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın Batılılaşmayla modernleşmeyi birbiriyle doğrudan ilişkilendirmeleri, Batı'dan esas olarak neyin alınıp neyin alınmaması gerektiğine kafa yormaktansa her şeyi toptan almanın daha kolay olduğuna inanmalarından kaynaklanıyor olabilir. Belki de modernlik denilen şeyin sadece Batı modernliğinden ibaret olduğunu düşünüyorlardı. Batı kıyafetlerini benimsemeleriyse, muhtemelen kendi modernliklerinin dünyadaki tek modernlik

olduğunu düşünen Avrupalılar arasında itibar kazanmak istemelerinden kaynaklanıyordu. Öyle ya, Avrupalı diplomatlar uluslararası konferanslarda kimonolarını çıkartıp silindir şapka ve frak giyene kadar Japon meslektaşlarını ciddiye almamışlardı. Belki de Mutafa Kemal ve Rıza Şah kendilerini ülke içindeki muhaliflerinden ayırt etmek için Batılı kıyafetleri benimsemişlerdi. Sebep ne olursa olsun, bu iki güçlü lider Batı modernliğinde bir ilham kaynağı yerine kopya edilecek bir model gördüler.

Örneğin, Mustafa Kemal'in Türkiyesi İslâmî takvimin yerine Batı takvimini kabul etti (Rıza Şah da İran'da İslâmî takvimi eski Zerdüşt takvimiyle değiştirdi) ve Latin harflerinin Osmanlı harflerine göre daha kolay öğrenildiği ve okunduğu gerekçesiyle Latin alfabesine geçti. (Bir milyardan fazla insanın Çin alfabesini kullandığı düşünülürse Kemalistlerin argümanı pek de sağlam değildi). Mustafa Kemal kadınların kamusal alanda başlarını örtmelerini yasaklayacak kadar ileri gitti (ancak bu konudaki efsanelerin aksine bu konuda hiçbir yasa çıkartılmadı). Kıyafetle ilgili kararlar kadınlarla sınırlı değildi. Mustafa Kemal Osmanlı modernliğini temsil eden fesi kaldırdı ve yerine Batı tipi şapka giyilmesini emretti.

Doğu ve Batı arasındaki moda duvarlarını yıkmak benzer işlere girişen Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın zihniyetine pek de uzak düşmüyordu elbet. Ancak bu iki liderin esas istedikleri şey, vatandaşın sadakatini kazanmak açısından devlete rakip olabilecek her tür bölgesel, dinsel ve etnik kimliği çağrıştıran kıyafeti kaldırmaktı. Mustafa Kemal ve Rıza Şah ayrıca yeni kıyafetler aracılığıyla vatandaşlarını yürüyen reklam panoları haline getiriyor, böylelikle devlet politikalarının (bu olayda Batılılaşmanın) reklamını yapmış oluyorlardı. Ve belki de en önemlisi, kıyafetle ilgili düzenlemeler yapmalarının sebebi bunu yapabiliyor olmalarıydı. Kıyafet gibi en kişisel nitelikteki tercihlerden birine doğrudan müdahale ederek, devletin vatandaşlarını sindirme konusunda ne derece muktedir olduğunu gösteriyorlardı. Bugün bile birçok Türk köylüsünün komik çizgi roman karakteri Andy Capp'i hatırlatan kasketler takmaları Mustafa Kemal'in kılık kıyafet politikalarıyla ilişkilendirilebilir.

Mustafa Kemal'in Rıza Şah'ın Batı'yı taklit etmeleri ve aynı zamanda devletin etki alanını genişletmeleri sadece kılık kıyafet politikaları aracılığıyla olmadı. Kadın hakları da önemli bir alandı. Mustafa Kemal Batı tipi bir Medeni Kanun yürürlüğe sokarak çok eşliliği kaldırdı ve kadınlara boşanma ve mirasta erkeklerle eşit hak tanıdı. Türkiye'de her düzeydeki okulları kadınlara ve genç kızlara açtı. Kadınlar 1930'da yerel seçimlerde, 1934'te, yani Fransa'dan on bir yıl önce, genel seçimlerde seçme hakkı kazandılar. Mustafa Kemal evlatlık kızını Türk kadını için bir rol model haline getirdi. Sabiha Gökçen dünyanın ilk kadın savaş pilotu oldu. Türk kadınlarının genel seçimlerde oy kullandığı yıl, Rıza Şah Türkiye'yi ziyaret etti ve bu ziyaret İran'daki kadın hakları atılımının önünü açtı. Hükümdarlığı döneminde

Rıza Şah kadınlara zorunlu eğitim uygulaması getirdi, kamu tesislerinde kadınlara ayrımcılık yapılmasını yasakladı, kahvehane ve sinema gibi yerlerde kadınlarla erkeklerin ayrı salonlarda oturmaları uygulamasına son verdi. İranlı kadınlar Türkiye'deki gibi oy kullanma hakkına sahip değillerdi (bugünkü İslâm Cumhuriyeti'nde sahipler), ancak Rıza Şah döneminde zaten oy kullanmanın pek bir anlamı da yoktu.

Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ı bu çetin kadın hakları mücadelesinde motive eden şeyin temel insan haklarını genişletme arzusu olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Bu, her iki liderin karakterine aykırı bir şeydi. Batı'nın "Doğu"ya ilişkin küçümseyici eleştirilerinin en önemli unsurlarından biri kadınlara layık görülen muameleyle ilgili olsa da, bu girişimin Batılı fikirlerden birinin daha aktarılmasından ibaret olduğu da söylenemez. "Kadın sorunu" konusundaki tutumları ilericiymiş gibi görünen diğer otoriter figürler gibi Mustafa Kemal ve Rıza Şah da devletin kontrolündeki alanı genişletmeye ve koca/baba egemenliğindeki ailenin "özel ataerkilliğini" devlet tarafından tanımlanmış bir "kamusal ataerkillikle" değiştirmeye çalışıyorlardı. Kadınlara daha önce sahip olmadıkları haklar bahşetmeleri bunu başarmanın araçlarından biriydi.

Mustafa Kemal ve Rıza Şah Batıcı olmalarının yanı sıra laiktiler. Her ikisi de, insanların özel hayatlarında dinlerini yaşamalarına hoşgörü gösteren, ancak kamusal alanda dinî davranışlara ve simgelere hiçbir şekilde yer vermeyen Fransız tipi laikliği benimsediler. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Mustafa Kemal hilafeti kaldırdı, tekkeleri kapattı, dinî vakıflara el koydu, İslâmî ahkâmın hâkim olduğu alanlarda İsviçre'den alınan yeni bir medeni hukukun uygulanmasını sağladı, dinî mahkemeleri kapattı, din işlerini yönetmekle görevli olan bir Diyanet İşleri Başkanlığı kurdu ve millet sistemini lağvederek bu sistemin fonksiyonlarını millileştirdi. Ve tıpkı kılık kıyafet politikalarının erkek ve kadınları devletin Batılılaşma politikasının yürüyen reklam panoları haline getirmesi gibi, laiklik politikaları da aynı yoldan ilerledi. Örneğin, namaz kılanların başlarında fesle secde etmeleri mümkündü. Hâlbuki fötr şapkanın kenarları Müslümanların başları kapalı olarak secde etmelerine izin vermiyordu.

Rıza Şah İran'ı laikleştirme konusunda Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaşadıklarından daha büyük zorluklar yaşadı. Bunun sebebi İran'da ulemânın Türkiye'deki meslektaşlarına kıyasla daha geniş bir faaliyet alanı içinde olmasıydı. İran ulemâsının ayrıca toplumun geri kalanıyla da çok daha sıkı bağları vardı. Öte yandan, Türkiye'de Tanzimat döneminde ve Tanzimat sonrasında uygulanan politikalar Mustafa Kemal'in işinin çoğunu zaten etkin bir şekilde onun yerine görmüş durumdaydı. Yine de Rıza Şah'ın politikaları çok kapsamlıydı. Rıza Şah ulemânın icazet belgelerini devlet tarafından almalarını sağladı ve şeriatın alanını sadece aileye ilişkin meselelerle sınırladı. Diğer konularda Fransız medeni kanununu ile İtalyan ceza kanununu aldı.

Ancak Rıza Şah burada durmadı. Dindarlığın kamusal alanda sergilenmesinin her türüne engel olmak amacıyla kamuya açık dinî ayinleri, anma etkinliklerini ve Şii ibadetlerinin temelinde yer alan Kerbela acısını canlandıran gösterileri yasakladı ve Mekke ve Medine'ye veya Irak'taki Kerbela ve Necef bölgelerindeki Şiiliğin kutsal yerlerine gitmek isteyen hacı adaylarına vize vermeyi reddetti. Ne var ki, oğlunun hükümdarlığında da devam eden bu politikalar sonunda geri tepecek ve tam aksi sonuçlara yol açacaktı.

Mustafa Kemal ve Rıza Şah Batıcı ve laik olmalarının yanı sıra XIX. yüzyılın savunmaya yönelik kalkınma politikalarının da mirasçısıydılar. Onlar da ataları gibi devletin rolünü artırmaya, merkezî iktidarı güçlendirmeye ve vatandaşlarını birbirlerine ve devlete bağlayacak tek bir resmî ideolojiyi yaymaya çalıştılar. İran'da bunu başarmak Türkiye'ye göre daha kolaydı. Rıza Şah iktidarı eline almadan önce İran egemen bir devlet olduğu için, Faşist İtalya ve Nazi Almanyası'ndaki benzer kurumları örnek alan bir propaganda makinesi olan "Halk Rehberliği Kurumu" tarafından yayılan resmî milliyetçilik, İran ulusunun şekillenmesinde İslâm'ın rolünü vurgulamadıkları sürece eski yazarların ve eylem adamlarının görüşlerinden de faydalanabiliyordu. Kurum, devletin İran'ın geçmişiyle ilgili resmî görüşünü radyo yayınları, dergiler, broşürler, gazeteler ve ders kitapları aracılığıyla yaydı. Genel anlamıyla düşünüldüğünde bu çabaların sonuçsuz kalmadığı söylenebilir. Bugün İranlıların çoğunun, İslâm Devrimi'nden onlarca yıl sonra bile, X. yüzyılda yazılmış olan *Şehname*'nin milli destanları olduğuna inanmaları Rıza Şah'ın çabalarının ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Orta Asya'daki Türkî halklarla Türkiye Cumhuriyeti'nin vatanı olan Anadolu arasında bir bağlantı olduğunu göstermek için biraz düzenbazlığa ihtiyaç vardı. Ancak yine de bu yapılabildi. Çünkü etrafta "proto-Türk" haline getirilmeye itiraz edecek pek Hititli yoktu. Ancak yine bu "proto-Türklerden" biri olan ve sahte dilbilimcilere göre bütün dünya dillerinin kendisinden neşet ettiği bir proto-Türkçe "güneş dili" konuşan Sümerli bulmak da pek mümkün değildi.

Dil hem İran hem Türk milliyetçiliğinde bu kadar önemli olduğundan, dillerinden yabancı sözcükleri atmanın (Farsçadan Arapça ve Türkçe, Türkçeden de Arapça ve Farsça sözcükler atıldı) iki ülkede de milliyetçi ideolojilerin inşa edilmesinde temel unsurlardan biri olmasına şaşmamak gerekir. Bu proje Türkiye'de İran'a göre daha başarılı oldu. Dilde "arınma" hareketinin tüm imkânları seferber ederek başlatıldığı 1932'de yazı dili olarak Türkçe sözcüklerin yüzde 60 ilâ 65'i yabancı kökenliydi. Günümüzde bu oran 20-25'e kadar düşmüş durumda. İran'da ise, birkaç yer isminin değişmesini (örneğin, Arabistan'ın Huzistan yapılması) saymazsak bu projenin attığı taş ürküttüğü kuşa değmedi. Zira Farsça sözcüklerin yüzde 40'ı hâlâ Arapça ve Türkçe kökenli ve bugün İranlıların sadece yüzde 50 kadarı Farsça konuşuyor.

Mustafa Kemal ve Rıza Şah ekonomiye devlet müdahalesinin bütün dünyada norm haline geldiği bir dönemde iktidarı ellerine aldılar. Ne var ki bu

müdahalenin nasıl yapılacağı konusunda birbirlerinden ayrıldılar. Mustafa Kemal'in etkilendiği birkaç model vardı. Başlangıçta farklı yerlerden esinlendiği çeşitli politikaları birbiriyle harmanlayan bir ekonomik program uygulamaya karar verdi. Ancak bu politikaları, Birinci Dünya Savaşı'nda ciddi zarar gören, çok sayıda becerikli Hıristiyan tüccarını ve işyeri sahibini soykırım, tehcir veya mübadele sonucu kaybetmiş olan ve geriye kalan nüfusunun girişimcilik becerilerini derhal geliştirmek zorunda olan bir ülkeye adapte etti. Buradan hareketle devletin mümkün olduğunda özel sektörü destekleyip yönlendirmesine, mecbur kaldığında da bizzat ve doğrudan ekonomiye müdahale etmesine karar verildi. Ne var ki Büyük Ekonomik Bunalım Türk iktisatçıları kalkınma strajilerini gözden geçirmeye zorladı. Sonuçta Mustafa Kemal gitgide Sovyetler Birliği'ni takip etmeye başladı. Zira Sovyetler Birliği batan küresel gemiyi terk ederek ve devleti ekonominin motoru haline getirerek ekonomik krizin en kötü sonuçlarından kurtulmayı başarmıştı. Türkiye'de "devletçilik" uzun ömürlü bir politika oldu ve hemen hemen 1980'e kadar sürdü. Nitekim 1980'de artık küresel ekonomik paradigma değişmiş ve devletler uluslararası finans kuruluşlarının ve dünya ekonomisinin merkezindeki güçlerin baskısıyla daha önce üstlendikleri pek çok fonksiyondan vazgeçmeye başlamışlardı.

Rıza Şah'ın "Yeni Düzen" politikası da (Mussolini de kendi politikalarını aynı şekilde isimlendirmişti) yabancıların egemenliğini yıkmak ve hızlı kalkınmayı sağlamak için ekonomide devlete önemli bir rol verilmesini savunuyordu. Şah döneminde devlet yabancıların imtiyazlarını iptal etti, İngilizlerin yönetimindeki Imperial Bank'ın yerine bir milli banka kurdu ve postahane, telgraf ve gümrük işlerini yabancıların elinden aldı. Ayrıca yeni kurulmakta olan endüstrileri korumak amacıyla yüksek gümrükler belirledi. Yatırım sermayesi biriktirmek için en zengin toprak sahiplerinin ve ulemânın mülklerine el koydu ve belli sektörlerde tekeller kurdu. En önemlisi petrol gelirlerini artırdı. Rıza Şah, d'Arcy imtiyazının şartlarının değişmesi için bizzat müzakerelere katıldı, önce İngilizleri imtiyazı tamamen iptal etmekle tehdit etse de daha sonra Anglo-İran Petrol Şirketi'nin imtiyazını altmış yıl uzatmayı kabul etti. Gerçi şirketin İran hükümetine karşı yükümlülükleri ve ödemeleri artmıştı, ama kendini beğenmiş şah dışında herkes bu müzakerede daha kurnaz olan tarafın İngiliz hükümeti olduğunun gayet iyi farkındaydı.

Müsaderelerden, tekellerden ve petrolden elde edilen sermaye birikimi şahın daha sonra "ithal ikameci sanayileşme" olarak adlandırılan hırslı bir projeye girişmesini mümkün kıldı. Rıza Şah ülke içinde tüketilen malların ithal edilmemesi ve mümkün olduğunca içeride üretilmesi gerektiğine inanıyordu. Böylelikle para dışarıya kaçmayacak ve İran'ın içinde kalacaktı. Bu bakımdan Rıza Şah'ın (ve Mustafa Kemal'in) politikaları XIX. yüzyıldaki modern devlet kurucularından önemli ölçüde ayrılıyordu. Avrupalı emperyalistler izin

Mustafa Kemal yeni Türk alfabesini öğretirken. (*Kaynak: Jacques Benoist-Méchin, La Turquie se dévoile, 1908–1938 (Paris: PML Editions, t.y.), s. 231*)

vermediği için, XIX. yüzyılda savunmaya yönelik kalkınma politikalarına girişen Ortadoğulu devlet adamları haleflerinin yerli bir sanayi inşa etmek için başvurduğu yollara başvuramıyorlardı. Onların modernleşmeye kaynak oluşturabilmek için yapabilecekleri tek şey ihracata yönelik tarımsal ürünleri veya hammaddeleri satmak, yabancılara imtiyazlar vermek veya onlardan borç almaktı. Bütün bunlar da onları dünya ekonomisine daha da bağımlı hale getirmekten başka bir işe yaramıyordu. Ne var ki artık devir değişmiş, serbest ticaret çağı kapanmıştı. Üstelik Avrupalı güçlerin artık Türkiye ve İran gibi ülkelere doğrudan egemen olmaya ne istekleri ne de takatleri vardı. Dolayısıyla Rıza Şah ve Mustafa Kemal de ülkelerini dünya sisteminin sınırlamalarından kurtararak milli ekonomilerini büyütmeye çalıştılar. Ne yazık ki bu çabaların başarı kazanması mümkün değildi. Yine de, ithal ikameci sanayileşme İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya sisteminin çeperindeki devletler arasında bir norm haline geldi.

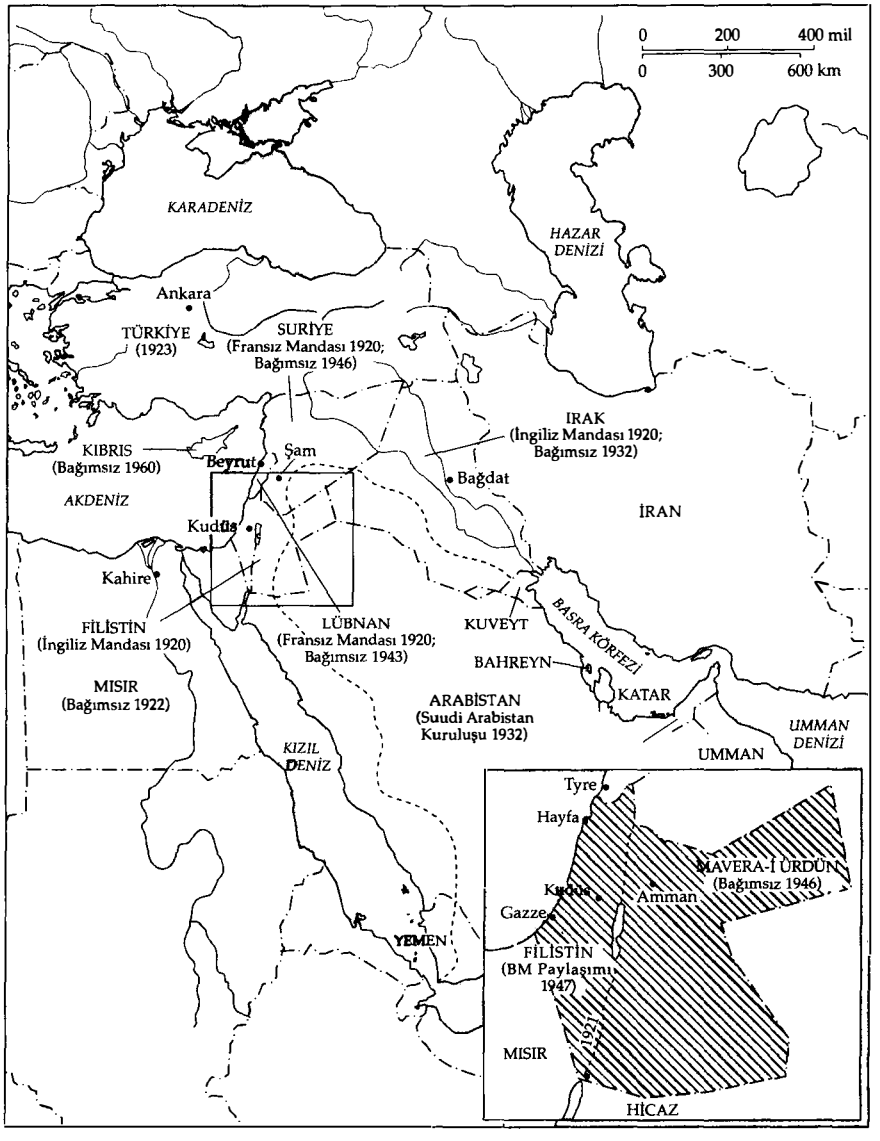
XX. yüzyılda devlet inşası çoğunlukla sevimsiz bir işti ve kurucu milletlerin "yabancı" unsurlardan "arındırılması" için etnik temizlik yapılması ve geride kalanlara da boyun eğdirilmesi gibi politikalarla birlikte yürütüldü. Türkiye ve İran'daki devlet inşa süreci de istisna değildi. Örneğin, Türklerin Yunan ordusunu Anadolu'dan atmasından kısa bir süre sonra, Türkiye ve Yunanistan hükümetleri güvenilmez buldukları azınlıklardan kurtulmak için aralarında bir nüfus mübadelesi gerçekleştirmeye karar verdiler. Milletler

Cemiyeti'nin belirlemiş olduğu standartlara göre hareket eden Türk hükümeti 1 milyon 300 bin Hıristiyan Türk'ü ülkeden çıkarttı. Bunların çoğu yüzyıllardır Anadolu'da yaşıyor ve ana dili olarak Türkçe konuşuyorlardı. Komşularından tek farkları Ortodoks Hıristiyan olmalarıydı. Karşılığında 380 bin Yunanistan Müslümanı da Türkiye'ye geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilere karşı uygulanan etnik temizlik politikaları ve 1980'lerde ve 1990'larda ayrılıkçı Kürt hareketini bastırmak için yürütülen "kirli savaş" gibi "Yunan" vatandaşların "ata toprakları"na gönderilmesi de milliyetçiliğin tüyler ürpertici boyutlardaki karanlık yüzünü göstermektedir.

Türkiye'nin resmî ideolojisi olan Kemalizm'in tarihinin bir karanlık yüzü daha vardır. Mustafa Kemal Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin başına geçtiğinde, onun safında savaşanların hiçbiri girişeceği devrimlerin kapsamı ve derinliğini fark edememişti. Bunların çoğu aslında İslâm adına veya sadece Anadolu'daki yabancı varlığına son vermek için savaşıyordu. Dolayısıyla Kemalizm başından itibaren muhalefetle karşılaştı. Kemalizm'e karşı bu muhalefet ve bu muhalefet karşısında devletin tutumu günümüze dek Türk siyasetini şekillendirmeye devam etti. Bazen Kemalizm'e karşı muhalefet etnik bir şekil de aldı. Örneğin, Kürtler devletin "Türkleştirme" politikalarına karşı çıktılar. Her ne kadar eski Türk başbakanlarından biri "dağ Türkleri" olduklarını iddia etse de, Kürtler Türklerden ayrı bir etnik ve dilsel kimlikleri olduğunu ileri sürmeye devam etmektedirler. Günümüze dek bazı Kürtler kültürel özerkliği savundu, bazıları Türkiye'den ayrılmayı savunacak kadar ileri gitti. Diğer etnik ve dinsel azınlıklar da (örneğin, Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 20'sini oluşturan Alevi azınlık) Kemalist kalıba uymadıkları için çeşitli eşitsizliklere maruz kaldılar.

Kemalizm'e karşı muhalefetin bir kaynağı da onun tavizsiz laikliğinden rahatsız olanlardı. Daha 1950 gibi erken bir tarihte, kendisini resmî laiklik politikasından ayıran ve İslâmî bir tahayyüle sahip olan Demokrat Parti genel seçimlerde zafer kazanarak iktidara geldi. Demokratların zaferi ülkenin yönetici elitinde ciddi bir hoşnutsuzluk yarattı. İktidar değişimini içlerine sindiremeyen elitler bir askerî darbeyle 1960'ta Demokrat Parti iktidarını devirdiler.

Bunların hepsi bizi çetrefilli bir konu olan asker-sivil ilişkilerine getiriyor. Türk ordusu 1960'ta olduğu gibi ne zaman Kemalizm'in ilkelerinin tehlikede olduğunu düşünse, "düzeni yeniden tesis etmek" ve "anayasayı savunmak" gerekçesiyle siyasete el koydu. Mustafa Kemal, bu geleneğe bizzat model oluşturmuş olabilir. Nitekim 1925'teki bir iç isyanın ardından Mustafa Kemal de dört yıllığına olağanüstü hal yetkileri üstlenmişti. Türk ordusu 1960 darbesinden sonra, 1971'de ve 1980'de iki kez daha yönetime el koydu, 1997'deyse başbakanı istifaya zorladı. Mustafa Kemal gibi Türk ordusu da bir süre sonra bu olağanüstü yetkilerinden vazgeçerek iktidarı sivillere teslim etti. Ancak partileri kapatarak siyasal sistemi "temizledikten"

Ortadoğu, 1923

ve devletin düşmanı olarak gördüğü kişileri hapse attıktan, hatta kimi zaman işkenceden geçirdikten sonra... Kısacası Türk demokrasisiyle ilgili her değerlendirme dinamik bir kamusal alan ve parlamenter gelenekle siyaset üzerindeki baskıları ve askerî müdahaleleri dengeli bir şekilde ele almalıdır.

İran'ın siyasal tecrübesi de muhalefete baskı açısından Türk deneyimine benziyordu. Rıza Şah on altı yıllık hükümdarlığı boyunca katı bir sansür uyguladı, seçimlere müdahale etti, siyasal muhaliflerini ve işçi eylemcileri hapse

attı ve idam etti. Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren birçok Ortadoğu ülkesinde olduğu gibi, birinci önceliği ülkeyi yabancı güçlerden korumak değil de iç muhalefeti bastırmak, Meşrutiyet Devrimi'ndekine benzer kitle hareketlerinin doğuşunu engellemek ve söz dinlemeyen aşiretleri ve ayrılıkçı güçleri etkisiz hale getirmek olan iyi donanımlı bir ordu kurdu. Köylüler ve işçiler 1930'lardaki Büyük Bunalım'ın korkunç ekonomik koşullarına tepki göstererek grevler ve kitlesel gösteriler gerçekleştirmeye başlayınca, Rıza Şah bu hareketleri bastırmak için devlet terörüne başvurdu. Bir keresinde ibret olsun diye tam 150 köylüyü idam ettirdi, diğerleriniyse ya hapse atmış ya da sürgüne göndermişti. Her ne kadar 1978-79'daki İran Devrimi'nin sebepleri arasında oğlunun ve torununun baskıcı politikaları varsa da, iş zalimliğe geldiğinde Rıza Şah'ın da onlardan pek geri kalır yanı yoktu.

Öyleyse Mustafa Kemal ve Rıza Şah'tan geriye ne kaldı? Muhakkak ki, İran Devrimi'nden sonra şahın laiklik politikasından eser kalmadı. Türkiye'de de 1980'de dinle siyaseti ayıran duvarda ilk çatlaklar oluşmaya başladı. Ekonomik ve siyasi bir krizin ardından iş başına geçen askerî cunta yeni devlet ideolojisi olarak "Türk-İslâm sentezi"ni benimsedi. İsminden de anlaşılabileceği üzere Türk-İslâm sentezi sağcı bir Türk milliyetçiliğiyle taraftarları tarafından "İslâmî gelenek" olarak adlandırılan şeyi birleştirmekteydi. Cunta hem siyasal birliğe hem ahlaki erdemlere vurgu yapan bir ideolojinin geniş bir kesime hitap eden cazibesinin eşi benzeri görülmemiş boyutlara ulaşan kutuplaşma ve şiddeti engelleyeceğini ümit ediyordu. Daha belirgin bir şekilde, askerî cunta Türk-İslâm sentezi sayesinde dinsiz solculara karşı mücadele eden İslâmcıları ordunun yanına çekebileceğine inanıyordu. Ne var ki Türk-İslâm sentezini destekleyen ordu siyasette İslâmcı partilere bir alan açmış oldu ve bu alandan ilerleyen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 2002'de iktidara geldi.

Birçok Türk'e göre AKP hükümeti Türkiye'nin adım adım İslâmîleştirilmesine yol açmaktadır. Bu hükmü destekleyenler [dönemin] Başbakan[ı] Recep Tayyip Erdoğan'ın "dindar nesil" yetiştirmekten bahsettiği bir konuşmasına, "ahlaka aykırı" olduğu iddiasıyla hükümet tarafından yasaklanan kitap ve sinema filmlerine, ilköğretim okullarında yeniden Kur'an eğitimi verilmeye başlanmasına, cami yapımının desteklenmesine, alkollü içeceklere erişimin sınırlanmasına ve benzeri uygulamalara işaret etmektedir. AKP yanlısı öğretim üyelerinin çoğunlukta olduğu Yüksek Öğretim Kurumu'nun üniversite kampüslerinde başörtüsü yasağını kaldıran kararı da bu bakımdan önemli bir sembolik jesttir. İronik olan şudur ki, İran İslâm Devrimi'nin hemen ardından bir siyasal provokasyon aracı olarak kullanılacağı endişesiyle başörtüsünü yasaklayan da, Türk-İslâm sentezini devletin resmî ideolojisi haline getiren askerî yönetimden başkası değildir. Bazen Türk hükümetinin politikaları gariplikte sınır tanımamaktadır. Örneğin yakın zaman önce hükümet, bir Türk televizyon kanalında yayınlanan "The Simpsons"

dizisinin bir bölümünde Tanrı'ya hakaret edildiği gerekçesiyle kanal yönetimine ceza verdi. Keza Milli Eğitim Bakanlığı bir ders kitabında yayımlanan Eugène Delacroix'nın "Halka Önderlik Eden Özgürlük" tablosunda Özgürlük'ü temsil eden kadın figürünün göğüsleri açık olduğu için sansür uygulanmasına karar verdi. Ankara Büyükşehir Belediyesi Ankara metrosunda sevgililerin "uygunsuz" hareketlerini yasakladı ve bu karar öfkeli gençlerin metroda "öpüşme eylemi" yapmalarına yol açtı. Türkiye'de "adım adım ilerleyen İslâmîleşme"nin AKP iktidarında genişleyerek devam etmesi mümkünse de, AKP'nin şimdiden kararlı laiklerin, azınlık mensuplarının ve kültür savaşında karşı cephede bulunanların yaygın direnişiyle karşılaştığı söylenebilir. Yine de, ordunun tekrar müdahale ederek "işleri yoluna koyma" ihtimali yok denecek kadar azdır. 2010'da AKP kendisine karşı bir askerî darbe girişimini açığa çıkardığını ilan etti ve akabinde üç yüzden fazla üst düzey komutan tutuklandı. Böylelikle Türk tarihinde ilk kez üst düzey komutanlar sivilleri değil, siviller üst düzey komutanları hapse atmış oldu.

Öte yandan Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın bıraktığı mirasın büyük bir kısmı da bozulmadan durmakta. Bu, bizzat doğumunu bile büyük ölçüde Mustafa Kemal'e borçlu olan Türkiye için daha geçerli bir durum. Ancak, yaşadığı devrimci dönüşüme karşın, İran'da da bunun geçersiz olduğu söylenemez. Ülkeyi yöneten mollalar Rıza Şah'ın inşa ettiği bir temel üzerinde durmaktalar ve şayet onun İran'a getirdiği yapısal ve kurumsal altyapı olmasaydı mollaların, öyle ya da böyle, İran'ı bugünkü gibi yönetmeleri mümkün olmazdı. Şayet günün birinde İslâm Devrimi'nin kahramanları için bir panteon inşa etmek gibi "İslâmî olmayan" bir işe girişirlerse, emin olun ki Rıza Şah da bu panteonda bir yer hak etmektedir.

BÖLÜM 13

Milliyetçiliklerin İcadı ve Yayılması

1919 baharında, yani Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden altı ay kadar sonra, Şam'ın caddelerini siyasal afişler süslemeye başladı. Akşam gezintisine çıkmış biri, şu tip cümlelerle biten bir afiş gördüğünde şaşırmıyordu artık: "Arap milleti tek millettir, bölünemez. Arap milletine bağımsızlık!" Aynı kişi köşeyi döndüğünde bu kez şu sloganlarla biten bir afiş görebilirdi: "Suriye için milli sınırları içinde tam bağımsızlık talep ediyoruz." Bu kişi kim olduğuna bir türlü karar veremediyse onu mazur görmek gerekir. Acaba Arap milletinin mi, Suriye milletinin mi, yoksa her ikisinin mi mensubu, yoksa bir dördüncü seçenek de var mı? Bir yıl önce muhtemelen bu kişinin böyle bir problemi yoktu. Daha önceki yıl, her şeye rağmen bir Osmanlı'ydı işte.

Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde Ortadoğu'da çeşitli milliyetçi hareketler ortaya çıktı ve hızla yayıldı. Ermeni, Arap ve Kürt "milletlerinin" temsilcileri barış konferansında lobi faaliyeti yürütmek için Paris'e üşüştüler. Türk, Mısırlı, Suriyeli ve Lübnanlı ("Fenikeli") milliyetçiler seslerini başka şekillerde duyurdular. Bu hareketlerin her biri, kısa bir süre önce Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki belli halkların siyasal isteklerini temsil ettikleri iddiasındaydılar. Her biri Osmanlı İmparatorluğu'nun milletlerini esir alan bir emperyal hapishaneden pek bir farkı olmadığını iddia ediyordu. Hâlbuki XIX. yüzyılın Fransız filozoflarından Ernest Renan'ın bir zamanlar söylediği gibi, "Tarihi yanlış anlamak bir millet olmanın ayrılmaz bir parçasıdır." Aslında bu hareketler, milliyetçilerin iddia ettikleri gibi, dört yüzyıllık bir esaretin ardından yeniden özgürlüklerini inşa etmeyi arzulayan köklü milletleri temsil etmiyorlardı. Aksine bu milletleri milliyetçi hareketler yaratmıştı. Üstelik Ortadoğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşadığı milliyetçilik patlamasının temellerini atan da o beğenmedikleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan başkası değildi.

Bunun neden böyle olduğunu anlamak için evvela milliyetçiliğin ne olduğunu anlamak gerekir. Her ne kadar milliyetçi hareketlerin her biri kendisinin biricik olduğunu iddia etse de, gerçekte bütün milliyetçi hareketler

birbirine benzer. Hepsi topluma nizam verirken ortak varsayımlara dayanır. Örneğin, her milliyetçi, insanlığın tabiatı gereği millet denilen daha küçük birimlere bölünmüş olduğuna inanır. Her milliyetçi kendi milletinin taşıdığı bazı özelliklerle diğer milletlerden ayrıldığına inanır. Bunlar her vatandaşın taşıdığı ortak özelliklerdir. Dil, etnik köken, din ve tarihsel geleneklerle ilgili bu özellikler bir milleti diğerlerinden ayırır. Her milliyetçi zaman akıp gitse de milletlerin bu temel özelliklerinin değişmeyeceğine inanır. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, İran milliyetçilerine göre "milli şair"leri Firdevsi'nin "milli destanı" *Şehname*'yi dinleyen XI. yüzyıldaki İranlılarla Rıza Şah'ın kurduğu modern okullarda Firdevsi'yi ezberleyen öğrenciler aynı milletin mensuplarıdır. Bu geniş zaman dilimi içinde dil, edebî gelenek ve tarih onları birbirine bağlar. Her milliyetçi atalarının ayrı bir grup olarak ilk ortaya çıktığı ve gelişip serpildiği toprak parçasıyla milleti arasında özel bir ilişki olduğuna inanır. Buna göre Siyonistler Filistin'e, Mısırlılar Mısır'a, İranlılar İran'a aittir. Her milliyetçi milletlerin "ortak çıkar" dedikleri bir şeye sahip olduğuna ve devletin bu çıkarı koruması gerektiğine inanır. Elbette ki milletin ortak çıkarını koruyabilecek tek yönetim biçimi halkın kendi kendini yönetmesidir.

İşte bu saydıklarımız milliyetçiliğin beş temel varsayımıdır. Modern dünyada bu varsayımların açıklanmaya veya meşrulaştırılmaya ihtiyaçları yoktur. Bunlar böyledir işte, o kadar. Bu varsayımların eşyanın tabiatı gereği böyle olduğuna ve ayrıca kanıtlanmasına lüzum olmadığına inanan insanların bir "milliyetçilik kültürü" içinde yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Bütün milliyetçi akımlar temel varsayımlarını bu milliyetçilik kültüründen çıkarırlar. Belli bir insan topluluğunun dilsel, dinsel ve etnik özelliklerinden birini veya birkaçını alıp bu özelliklerin bu grubu bir millet haline getirdiğini ve bu milletin de kendi anayurdunda siyasal egemenliğini kullanarak bir devlet kurmaya hakkı olduğunu iddia ederler. Yine de milliyetçilik kültürüyle kaynağını bu kültürden alan çeşitli milliyetçi akımların farklı olduklarını akıldan çıkartmamak gerekir. Milliyetçilik kültürünün kök saldığı her yerde son derece esnek ve dayanıklı olduğu kanıtlanmıştır. Buna karşılık spesifik milliyetçilikler mütemadiyen sahneye çıkar ve sahneden çekilirler. Bu bakımdan Osmanlı devlet adamlarının XIX. yüzyılda piyasaya çıkardığı Osmanlı milliyetçiliği veya nam-ı diğer Osmanlılık XX. yüzyıla gelindiğinde tarihin çöplüğünde diğer federe milliyetçiliklerle buluşabilmiştir. Bütün milliyetçilikler bazı ortak varsayımlara dayandığından, insanların koşullar değiştikçe birinden diğerine geçmeleri nispeten kolaydır. Örneğin, XX. yüzyıl boyunca sadık Osmanlı vatandaşları kimi zaman Arap kimi zaman Suriyeli, kimi zaman her ikisi, hatta bir kısmı bir süre sonra Lübnanlı veya Filistinli olabildi. Milliyetçi miydiler? Her zaman. Peki, Osmanlı milliyetçisi mi yoksa Arap veya Filistin milliyetçisi mi? Bazen biri, bazen diğeri.

Milliyetçiliğe samimiyetle inananlar elbette ki kendi milliyetçiliklerinin halkın otantik kimliğini ve özlemlerini temsil ettiği için başarıyı hak ettiğini düşünürler. Buna karşılık birçok tarihçi bir halkın otantik kimliğinden ve özlemlerinden bahsedilmesi karşısında yüzünü buruşturur. Onlara göre milliyetçi akımların başarılı veya başarısız olmaları bir milletin hakiki veya sahte kimlik ve özlemlerini temsil etmelerine değil, kendilerini içinde buldukları ve çoğu zaman önceden kestiremedikleri belli koşulların lehlerine veya aleyhlerine olmasına bağlıdır. Kaldı ki İtilaf Devletleri birleşik bir Arap devletinin kurulmasını destekleseydi veya Arap milliyetçiliği mensuplarını bu fikri kabul etmeye zorlayacak güce sahip bir devlet içinde üslenmiş olsaydı Ortadoğu tarihinin nasıl bir şekil alacağını kim söyleyebilir?

Milliyetçilik kültürü, varsayımlarını bu kültürden alan çeşitli milliyetçiliklerden başka bir yönüyle de ayrılır. Milliyetçilik kültürü devletin ve toplumun örgütlenmesiyle ilgili varsayımlara dayandığından, belli bir bölgede milliyetçiliğin doğuşu bu bölgenin sakinleri için hakikaten devrimci bir kopuşu temsil eder. Milliyetçilik kültürü tebaayı vatandaşa, vatandaşı da "ortak iyi" denilen bir şey için çalışan bir makinenin çarklarına dönüştürür. Bu dönüşümler Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda yaşanmaya başlamıştır. Spesifik milliyetçi akımların yükselişi ve gerileyişiyse, esasen böylesi devrimci dönüşümlere yol açmaz. O kadar esaslı değildir, daha yüzeyseldir. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları içinde bir milliyetçilik kültürünün doğması için yaşadığı olağanüstü sosyal ve siyasal dönüşümlerle kıyaslandığında Osmanlı vatandaşlarının şu veya bu milliyetçi akıma bağlanmaları o kadar büyük bir önem taşımaz.

Milliyetçilik (burada çeşitli milliyetçi akımları bir küme içinde toplayan genel kategoriden bahsediyorum) dünya tarihinde nispeten yeni bir olgudur. Onu ancak XVIII. yüzyıla kadar geri götürebiliriz. Tarihçiler milliyetçiliğin ilk kez nerede doğduğu konusunda hemfikir değildir. Bu konudaki teoriler olağan şüphelilerden (İngiltere ve Fransa) başlar ve Hollanda, Almanya hatta Amerika kıtasına kadar uzanır. Bir milliyetçilik kültürü muhtemelen Avrupa'nın son derece rekabetçi ortamı içinde hükümdarların ve devlet adamlarının devletlerini güçlendirme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıktı. Bunu iki şekilde yaptılar. Birincisi, devlet ve hükümdarı tebaanın sadakatinin odak noktası haline getirdiler. Yüzlerce yıllık bir mücadelenin sonucunda devletler kiliseyi gölgede bırakmayı başardılar, merkezî devletin tebaasına doğrudan hükmetmesine engel olan toplumsal grupların (aristokrasi, mültezimler vb.) gücünü yok ettiler, en azından azalttılar. Hükümdarların ve devlet adamlarının devletlerini güçlendirmelerinin ikinci yolu "ortak çıkar" dedikleri yeni bir icat uğruna tebaalarının enerjisini ortak bir amaç doğrultusunda seferber etmeleriydi. Bunu yapmak için köylüleri ve kasabalıları orduya ve çalışma gruplarına aldılar, eğitim ve hukuk kurumlarını standart hale getirdiler ve merkantilizm gibi "milli"

ekonomilerini güçlendirmeyi amaçlayan politikalar uygulamaya başladılar. Bu hükümetlerin yeni devlet anlayışını yürürlüğe koyduğu yerlerde, zamanla insanlar da kendine ait bir kimliğe sahip birleşmiş bir toplumun mensubu oldukları ve bu toplumun çıkarları için çabalamaları gerektiği yönündeki görüşü benimsediler.

Milliyetçilik bu birleştirilmiş toplumlar için bir anlatı sağladı. Bu toplumlara bir kimlik ve geçmiş duygusu verdi. Ayrıca bu toplumlara hükmeden devletlere de meşruiyet ve varlık sebebi kazandırdı. Milliyetçilik devlet inşa ediciler için de faydalı bir araçtı. Çünkü yönettikleri toplumun enerjisini ortak bir amaca seferber etmelerine yardım ediyordu. Modern devlet sistemi dünyanın her yerine yayılıp dururken, milliyetçilik adeta otostop çekerek onunla her yere gitti. Osmanlı İmparatorluğu'nda uygun bir ortam, yani bir milliyetçilik kültürü oluşmasaydı milliyetçilik diye bir şey ortaya çıkamazdı. Milliyetçilik ancak modern ekonomi ve devlet sistemlerinin imparatorluğu içine almasından sonra filizlenebildi. Çünkü modern ekonomi ve devlet sistemleri, girdikleri her ülkede, eyalette veya imparatorlukta modern idari kurumların ve piyasa ilişkilerinin yayılmasını teşvik ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu, tıpkı Habsburg, Rusya ve Çin imparatorlukları gibi kendisini bir imparatorluk olarak adlandırmaya devam edebilirdi. Ne var ki XIX. ve XX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu aslında her geçen gün bir modern devlete daha fazla benzedi. Örneğin, Tanzimat vatandaşlık kavramını bir hukuki prensip haline getirdi. Bu prensip imparatorluk içinde hızla kök saldı. Daha 1840'larda bile köylüler mahallî anlaşmazlıklarda yeni kazanılmış haklarına dayanarak çıkarlarını savunmaya başlamışlardı. Bu hakları kendi çıkarları için kullanmak isteyen başkaları da öyle yaptı. Osmanlı Devleti bu yeni haklara karşılık vatandaşlarından yeni görevler talep etti. Böylelikle vatandaşlar üzerindeki denetimini ve zorlayıcılık gücünü artırdı. Daha önce ihmal ettiği görevlerle ilgili sorumluluklar üstlenen, çeşitli kurumları standart hale getiren, kamusal ve hatta özel davranışlar için belli normlar getirmeye çalışan Osmanlı Devleti, vatandaşları arasında yeni bağların ortaya çıkabileceği koşulları yaratmış oldu.

Bu bağlar aynı zamanda imparatorluk coğrafyasında piyasa ilişkilerinin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıktı. Örneğin, önceleri kendi ihtiyaçlarını kendileri tedarik eden köylüler ve mahallî pazar için üretim yapan zanaatkârlar XIX. yüzyılda kendilerini daha geniş bir ekonomik şebekenin içinde buldular. Bu şebeke bazen bölgesel nitelikteydi, kimi zaman da imparatorluk çapında, hatta uluslararası. Demiryolları ve buharlı gemiler gibi yeni ulaşım teknolojilerinin ortaya çıkması yeni pazarlar açmakla kalmadı, şehirlerle kırsal bölgeler arasındaki mal ve işgücü trafiğini artırdı. Trafik her iki istikamete doğru akıyordu. Örneğin, köylüler ücretli işlerde çalışarak ek gelir elde etmek için mevsimlik işçi olarak şehir merkezlerine giderken, şehrin köy üzerindeki artan ekonomik denetimi de kırsal bölgelerde piyasa

ilişkilerinin yayılmasını ve derinleşmesini sağlıyordu. Şehirle köy arasındaki artan etkileşim şehrin değer ve normlarını taşraya ve kırsal bölgelere taşıdı. Ayrıca insanların yaşamlarını sürdürdüğü sosyal, ekonomik ve kültürel mekânı genişletti.

Modern teknolojilerin ve piyasa ilişkilerinin yayılması toplumsal, ekonomik ve kültürel mekânla ilgili anlayışları etkiledi. Bazı durumlarda yeni toplumsal, ekonomik ve kültürel mekân anlayışları bölgesel bağlılıkların yolunu açtı ve bunlar da ilerideki milliyetçi hareketlere temel oluşturdu (Burada, daha önce olduğu gibi, oluşum halindeki devletsiz bir milliyetçiliğe işaret etmek mümkündür). Bu tip bir milliyetçilik Büyük Suriye örneğinde görülebilir. XIX. yüzyıl boyunca ticaret ve altyapı yatırımları Büyük Suriye'yi ayrı bir ekonomik birim haline getirdi. 1861'de İngilizlerin inşa ettiği bir telgraf hattı Halep, Beyrut ve Şam'ı birbirine bağladı. 1880'lerde inşa edilen bir karayolları sistemi iç kısımdaki Şam ve Humus şehirlerini deniz kıyısındaki Trablus, Sidon ve Beyrut'a bağladı. 1890'lara gelindiğinde demiryolu sistemi Beyrut'u Şam'a, Şam'ı da güneydeki tahıl üreticisi Havran'a bağladı. Gitgide artan ticaret yeni demiryolları ve karayolları üzerinden akıp durdu. Şehir kökenli tüccarlar bu ticaret sayesinde iyice zenginleştiler, çiftçilere artan miktarlarda borçlar verdiler ve nihayet Suriye şehirlerinin hinterlandını oluşturan arazileri ele geçirdiler. Köylüler bu ticaretin beslediği sanayi kollarında iş bulma umuduyla yakın şehir merkezlerine akın ettiler ve gitgide buraları doldurdular. Şam, Kudüs ve Halep'teki seçkin aileler, aralarındaki ticari bağı aile bağlarıyla pekiştirmek arzusuyla Sidon, Nablus ve Beyrut'taki denkleriyle evlenmeye yöneldiler. Bütün bunlar bir Büyük Suriye toplumsal ve ekonomik mekânının doğuşuna yol açtı.

Büyük Suriye'de bölgesel bir toplumsal ve ekonomik mekân oluşurken, bir yandan da Büyük Suriye ile bu ölçüde entegre olmadığı diğer bölgeler arasındaki bağlantılar da zayıfladı. Örneğin, XIX. yüzyıl boyunca Büyük Suriye ile bugün Irak dediğimiz bölge ayrı ekonomik birimler olarak belirdi. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde daha önceki yüzyıllarda bu iki bölgeyi birbirine bağlayan kara ticaretinden geriye pek bir şey kalmamıştı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra yukarı Dicle vadisinin çiftçileri Basra Körfezi'nden Avrupa'ya tahıl göndermeye başladılar. Bu ticaret, Suriye'deki daha az kazanç getiren pazarları terk etmelerine yol açtı. Bu, Suriye ekonomisine pek de bir darbe vurmadı. Demiryolu bağlantılarının ve limanların açılmasıyla birlikte Suriyeli tüccarlar Büyük Suriye pazarına veya batıya yönelerek kazançlarını artırmayı başardılar.

Büyük Suriye'nin, sakinlerinde bir sadakat duygusu uyandıran ayrı bir birim olarak gelişmesi bir Büyük Suriye devleti kurulmasını savunan milliyetçi nesillerin doğmasına yol açacaktı. Daha önce gördüğümüz gibi, bu plan manda sistemiyle ters düştüğü için uygulanamadı. Yine de, XIX. yüzyılda imparatorlukta doğan bölgesel ekonomik, sosyal ve kültürel bağların

mirası Arap milliyetçilerini bile etkiledi. Arap milliyetçilerinin maşrıkı birleştirmek için önerdikleri planların çoğu federal bir Arap devleti içinde bölgesel özerklikten bahsediyordu. Üstelik ekonomik entegrasyon Büyük Suriye'yi bu kadar etkilediyse bir de ekonomik entegrasyonun çok daha ileri boyutlara ulaştığı Mısır eyaletini düşünün.

Bir bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel entegrasyonu elbette ki burada bir milliyetçi hareketin doğmasını gerektirmez. Şayet böyle olsaydı, yıllar önce bir California milliyetçiliğinin doğması gerekirdi. Bir milliyetçi hareketin doğması için onu icat edecek, onun prensiplerini dile getirecek ve amaçlarına ulaşmak üzere halkı seferber edecek milliyetçilere ihtiyaç vardır. Kimi zaman bu milliyetçiler devlet aracılığıyla iş görürler ve "resmî milliyetçilik" denilen şeyi yaratırlar. Bunu daha önce Osmanlı İmparatorluğu örneğinde görmüştük. Benzer bir şey Birinci Dünya Savaşı'nın ardından çeşitli devletler tarafından tecrübe edildi. Bu resmî milliyetçiliğin dışındaki milliyetçiler ise ya Filistin'de olduğu gibi bir devletleri olmadan ya da Balkanlar'da olduğu gibi belli bir devlete karşı örgütlendiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda milliyetçi grupların ortaya çıkmasının birçok sebebi vardı. Öncelikle bazı bürokratlar ve imparatorluk görevlileri devlet inşası için bilinçli olarak Batılı teknikleri taklit etti. Sonuçta ortaya Osmanlılık politikası çıktı. Çok geçmeden buna, savunmaya yönelik kalkınma politikaların yarattığı toplumsal tabakalardan gelen diğer milliyetçiler katıldı. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin bir ürünü olarak liman şehirlerinde ortaya çıkan bir Hıristiyan burjuvazi vardı. Sonra, 1858 Arazi Kanunnamesi sayesinde zenginleşen ve Tanzimat sırasında kurulan şehir meclislerinde güç kazanan şehir ve kasaba eşrafı vardı. Bunlar nüfuzlarını artırmak için İstanbul'a bel bağlıyor ve güçlü bir konum elde etmek için kendilerinden bekleneni yapıyorlardı. Son olarak, imparatorluk okullarına devam eden ve standartlaştırılmış bir müfredata göre eğitim alan (ki her ikisi de Tanzimat'ın ürünüydü) profesyoneller, aydınlar ve subaylar vardı. Meşrutiyet hareketlerinde önemli bir rol üstlenenler de toplumun bu kesiminden geliyordu. Bu grup milliyetçilik kültürünün damgasını vurduğu bir ortamda yetişmişlerdi. Yeni kitle siyaseti tekniklerinin kullanılabildiği modern kamusal alana ve kent ortamına alışkındılar.

Bu gruba mensup insanlar genellikle Osmanlı Devleti'nin milliyetçiliğini destekliyorlardı. Ne var ki bunların bir kısmı bundan memnun değildi. Kentin ileri gelenleri için emperyal himaye sistemi insandan insana o kadar yayılmıştı ki bazıları kendilerinin önemsenmediği hissine kapılıyorlardı. Hıristiyan burjuvazinin önemli kısmı İslâmî vurgusu artırılmış bir Osmanlılığı savunan devletten dışlandıklarını düşünüyorlardı. Diğer bir kısmıysa kendilerini ortak dinî ve etnik bağlarla bir yabancı millete veya milliyetçi harekete bağlı hissediyorlardı. Ayrıca onuncu bölümde gördüğümüz gibi,

birçok profesyonel, aydın ve subay hak ettiklerini düşündükleri güç ve nüfuza ulaşamıyordu. Muhalif milliyetçi hareketlerin ön safları işte bu gruplardan oluşuyordu.

Osmanlı Devleti, vatandaşlarının hayatlarına müdahale ettikçe ve herkesin uyması gereken belli davranış ve inanç kalıplarını dayatmaya çalıştıkça bu grubun halinden memnun olmayan mensupları direnç gösterdi. Örneğin, bazı tarihçiler Arap milliyetçiliğinin kökenini Jön Türklerin XX. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nu "Türkleştirme" faaliyetlerine duyulan tepkiye dayandırmaktadır. Bu tarihçilere göre Jön Türklerin Türkçeyi resmî dil haline getirip Türk olmayanları yetkili mevkilerden uzaklaştırmalarından dolayı, imparatorluk içinde yaşayan bazı insanlar kendilerini ayrı bir Arap milletinin mensubu olarak görmeye başlamış ve kendi kendilerini yönetme hakkı talep etmişlerdir.

Burada önemli olan bütün milletleri her zaman bir milliyetçi hareketin icat etmiş olmasıdır. Örneğin, XIX. yüzyıldan önce "Arap" sözcüğü Arapça konuşan insanlar için bugün ifade ettiği anlamı ifade etmiyordu. Aksine şehir ve kasabalarda yaşayanların "ilkel" bedevilerden bahsederken kullandıkları küçümseyici bir sözcüktü. Ancak XIX. yüzyıldan sonra aydınlar aynı dili konuşan bir kültürel topluluğa işaret eden "Arap" sözcüğünü kullanmaya başladılar. Onların milliyetçi evlatları daha sonra sözcüğü kendilerine mâl ettiler ve kendi milliyetçi amaçları için kullandılar.

Türk veya İran milliyetçileri böbürlenmesin diye şunu söyleyelim ki, "Türk milleti" ve "İran milleti" gibi fikirlerin kökenleri de en az diğerleri kadar sığdır. XIX. yüzyılda, Avrupa'da veya metot ve müfredatlarını Avrupa'dan almış elit kurumlarında eğitim gören Osmanlı ve İran aydınları, tarihsel evrim ve toplumsal birlikle ilgili modern varsayımları kendi toplumlarının soy kütüğünü çıkarmak için kullanmaya başladılar. Yeni kurulan arkeoloji ve filoloji disiplinlerinden faydalanarak kendi kültürlerinin ve dillerinin kökenini İslâm öncesi dönemlerden daha yakın zamanlara kadar tespit etmeye çalıştılar. Bu aydınlar milliyetçi olmak zorunda değillerdi. Zaten önemli bir kısmı değildi de. Yine de Türk ve İran milletlerinin tarihsel sürekliliği iddiasını destekleyen kültürel, dilsel ve/veya etnik argümanlar sağladılar ve bu argümanlar daha sonra Ziya Gökalp ve Seyyid Hasan Takizade gibi milliyetçi aydınlar tarafından kullanıldı. Mustafa Kemal ve Rıza Şah iktidara geldiklerinde bu milliyetçi ideologların fikirlerini kendi millet inşa etme projeleri açısından kullanışlı buldular ve devlet kurumları aracılığıyla bu fikirleri yaydılar. Bu fikirlerin ne kadarına samimiyetle inanmış olduklarını tahmin etmek kolay değildir.

Arap milliyetçiliği aslında Arap Ortadoğusu'ndaki milliyetçi akımlardan sadece biridir. Üstelik bunların ilki de değildir. Bu şeref Mısır'daki milliyetçi harekete aittir. Mısır'da milliyetçi bir hareketin diğer Arap eyaletlerinden daha önce ortaya çıkmasının Mısır tarihine özgü bazı sebepleri vardır.

Memlükler zamanında da, Mehmet Ali ve oğullarının zamanında da Mısır fiilen özerk bir ülkeydi. Bu durum Mısırlılar arasında siyasi motivasyonu yüksek olanların kendi memleketlerini bir gün bağımsız olması gereken münferit bir siyasal birim olarak düşünmelerini kolaylaştırıyordu. Ayrıca Mehmet Ali'nin savunmaya yönelik kalkınma politikalarının etkili sonuçları, Mısır'ın dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve İngilizlerin yönetimle ilgili âdetleri, mahallî kimlikleri pekiştirmekte olan özerk köyler, loncalar ve mahalleler gibi toplumsal yapıların dağılmasına yol açtı.

Mısır ayrıca geniş ve kesif bir aydınlar ve siyasal eylemciler topluluğuna da ev sahipliği yapmaktaydı. Bunların bir kısmı Abdülhamit'in baskısından kaçarak Osmanlı'nın Arap eyaletlerinden İngiliz denetimindeki Mısır'a sığınan sürgünlerdi. Diğerleriyse savunmaya yönelik kalkınma politikalarının yarattığı Batılı ve Batı tipi kurumların ürünü olan yerli aydınlardı. Bu aydınlar ve siyasal eylemciler muadillerinin ileride Arap milliyetçiliğini büyütmekte oynayacakları rolün aynısını oynadılar. Tek fark Mısır'da milliyetçi hareketin halkı aleyhine seferber ettiği şeyin yabancı işgali olmasıydı. İşte bütün bu faktörler Mısır'da kendine özgü bir milliyetçi hareketin doğmasına yol açtı.

Suriye'nin Halep şehrinde bir milliyetçi gösteri, 1920.
(Kaynak: 'Abd al-'Aziz al-'Azma, Mir'at al-Sham: Tarikh Dimashq wa ahliha (London: Riad El-Rayyes Books, 1987), s. 218)

1907'den itibaren Mısır'da bazı milliyetçi parti ve örgütler sahneye çıkmaya başladı. Bunların ilki Fransız eğitimi almış bir avukat ve gazeteci olan Mustafa Kamil'in (Mustafa Kemal'le karıştırmayın) liderliğindeki Milliyetçi Parti idi. Milliyetçi Parti'yi çok geçmeden Ümmet Partisi takip etti. Her iki parti de İngiliz işgalini sona erdirmek istiyorsa da, taktikleri biraz farklıydı. Milliyetçi Parti rakibine göre daha kavgacı bir tutuma sahipti. Ümmet Partisi'nin liderleriyse Mısırlıların İngilizlerle işbirliği yapması gerektiğine inanıyor ve böylelikle İngilizlerin Mısır'ın bağımsız bir millet olarak "medeni" dünyaya katılmaya hazır olduğuna ikna olacağını ümit ediyordu. İngiliz başkonsolosu, Ümmet Partisi'ni Fransız Devrimi'nde daha radikal çizgideki Robespierre'in Jakobenleriyle çatışan (ve sonunda onlar tarafından yok edilen) "ılımlı" kanada benzeterek "Mısır'ın Jirondenleri" olarak tanımlıyordu.

Gerçek anlamda milliyetçi partiler Levant'ta ve Mezopotamya'da ancak Birinci Dünya Savaşı'dan sonra ortaya çıktı. Bu, daha önce hiç milliyetçi akım olmadığı anlamına gelmez. Arapların, Suriye'nin veya Mezopotamya'nın özerkliğini, hatta tedrici olarak bağımsızlığını savunan ve Levant ve Mezopotamya'da çeşitli şubeleri bulunan birtakım milliyetçi örgütler vardı. Ancak bunlar küçüktü ve sınırlı bir etkiye sahipti. Mensupları devletin baskısından korktuğu ve kitle örgütlenmesinden ziyade gizli komplolarla amaçlarına ulaşmaya daha meyyal oldukları için, bu örgütler geniş bir taraftar kitlesi yaratamadı. Bunların en büyüğü olan Şam merkezli al-Fatat'ın bile savaştan önce sadece yetmiş kadar üyesi vardı.

Arap, Suriyeli ve daha az ölçüde olmak üzere Iraklı milliyetçi hareketler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha geniş bir taraftar kitlesi buldu. Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış ve siyasetin tepesinde doldurulması gereken bir boşluk oluşmuştu. Türkiye ve Mısır'da diğer yerlere kıyasla daha güçlü olan ve daha büyük halk desteği kazanan milliyetçi hareketlerin savaş sonrası koşullardan nasıl faydalandıklarını az önce görmüştük. Levant ve Mezopotamya'daki milliyetçi hareketler amaçlarına ulaşmada onlar kadar başarılı olamadı. Çünkü Arap milliyetçiliğinin bölgesel milliyetçiliklerle baş etmesi gerekiyordu ve her ikisi de manda sisteminin ve onun mirasçısı olan bölgesel devlet sisteminin azizliğine uğramaktaydı.

Bununla birlikte, hiç şüphe yok ki, Levant ve Mezopotamya da dâhil olmak üzere, Ortadoğu'daki birçok yerde Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaratılan devletlere tekabül eden milliyetçi duygular zamanla güçlendi. Bunun iki sebebi vardı. Birincisi geçen zamandı. Her ne kadar bölgedeki devlet sistemine mensup olan ülkeler bağımsızlıklarını ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kazanmış olsalar da, ayrı milli kimlikler oluşturma süreci daha bu ülkeler sömürge veya manda idaresiyken başlamıştı. O zamanlardan itibaren devletler vatandaşlarını ortak faaliyetler içinde birleştirmeye ve kendi iç pazarlarını ve işbölümü sistemlerini yaratmaya çalıştılar, ki bunlar ayrı milli

kimliklerin oluşumunun ön koşullarıydı. Ayrıca bölgedeki devletler sınırlarını kıskançlıkla savundular, kendi tarihlerini yeniden yazdılar ve kendi milli tarihlerini komşularından farklı kılacak tarihsel anlatılar yarattılar.

Milli kimlikleri güçlendiren ikinci faktör bölgesel devlet sisteminin yarım yüzyıldır nispeten istikrarlı bir şekilde devam etmesiydi. Sömürgecilik sonrası dönemde, 1990'da Kuzey ve Güney Yemen'in birleşmesini saymazsak, ister zorla ister barışçı yollardan Ortadoğu'da sınırları yeniden çizme girişimlerinin hiçbiri (1958-1961'de Mısır ve Suriye'nin birleşmesi de dâhil olmak üzere) başarıya ulaşmadı. Bu, büyük ölçüde büyük güçlerin ilgili devletleri iç ve dış düşmanlarından korumak için sürekli bölgeye müdahale etmelerinden kaynaklanıyordu. Her ne zaman güçlü bir adam çıkıp da Bismarck veya Garibaldi rolüne soyunarak bölgesel güç dengesini tehdit ettiğinde, büyük güçlerden biri veya diğeri veya bir koalisyon tarafından durduruldu. Gerçi Irak'ın Kuveyt'i zapt etmesini Almanya ve İtalya'nın birliğini sağlamasıyla aynı kefeye koymak pek mümkün değilse de, 1991'de Saddam Hüseyin'in başına gelenler bu tip bir gerekçeden kaynaklanıyordu.

2010-2011'deki Arap isyanlarından sonraki olaylar bu tabloyu kısmen değiştirdi. Bir yandan, isyanlar ve protestolar, her bir devletteki rejim muhaliflerinin birbirlerinden ilham almaları, birbirlerinin taktiklerinden ve sembollerinden yararlanmaları açısından ulus ötesiydi. Muhalefet hareketleri kendi otokratlarının devrilmesini, kendi sistemlerinin reformdan geçirilmesini veya her ikisini talep ediyorlardı. Arap dünyasının dört bir yanındaki eylemciler "halk rejimin yıkılmasını istiyor" dediklerinde belli bir ülkede yaşayan insanlar belli bir ülkenin rejiminin yıkılmasını istemiş oluyorlardı. Öte yandan, Arap dünyasının çeşitli devletlerindeki milliyetçi duyguların güçlendirilmesi veya zayıflatılmasına baktığımızda, isyan ve protestoların sonuçları birbirinden farklıydı. Vatansever rap ve hip-hop müziklerinin yaygınlığının da gösterdiği gibi, Tunus ve Mısır'daki isyanlar Tunusluluk ve Mısırlılık kimliklerini güçlendirdi. Öte yandan Yemen ve Libya'nın parçalanmasıysa kuvvetle muhtemel. Parçalanan her bölge de Güney Sudan'ın 2011'de Sudan'dan koparken yaptığı gibi dünya ulus-devletler sistemine katılmasına izin verecek düzenlemelere gidecek gibi görünüyor. Bir de, mezhep ayrımlarının ve etnik farklılıkların büyük ihtimalle milli kimliğe baskın çıkacağı Suriye ve Irak örnekleri var. Daha önce gördüğümüz gibi, mezhepçi hareketler bazı açılardan milliyetçi hareketlere benzemekle birlikte çok önemli bir noktada onlardan ayrılır. Milliyetçi hareketler siyasal egemenlik peşindedirler, mezhepçi hareketlerse sadece özerklik veya mevcut devlet içinde haklar talep ederler. Uluslararası topluluğun Suriye veya Irak'ın parçalanmasına izin vermesi pek mümkün görünmüyor. Bunun sebebi gayet basit. Çünkü uluslararası topluluk açısından başarısızlığa uğramış devletler paramparça olmuş devletlere nazaran daha tercih edilebilir, özellikle de bu

parçalanmanın bölgesel sonuçları doğurması kuvvetle muhtemel ise. (Bu durum aynı zamanda Yemen ve Libya'nın uluslararası düzen açısından Irak ve Suriye kadar önemli olmadığını da gösteriyor.)

İşleri daha da karmaşık hale getiren yeni bir sorun daha var: Suriye ve Irak'ın belli kısımlarında kendilerine Irak-Şam İslâm Devleti (IŞİD) diyen bir grup tarafından "hilafet" ilan edilmesi. Bu bölümün başlarında milliyetçilik kültürünün kalıcı gücüyle tekil milliyetçiliklerin geçiciliği arasında bir ayrım yapmıştım. IŞİD yeni bir milli devlet olmaktan ziyade bir anti-millet olduğunu iddia ediyor. Tıpkı El-Kaide gibi IŞİD'e göre de milliyetçilik ve modern devlet sistemi İslâm dünyasını bölmek ve zayıflatmak amacıyla "Haçlı-Siyonist komplosu"nun yarattığı şeyler. Dolayısıyla IŞİD milliyetçiliği reddediyor ve bütün Müslümanların milliyetçilik kültürünün temel varsayımlarını reddeden tek bir devletin bayrağı altında birleşmesi gerektiğini savunuyor. Bu iddia, milliyetçilik kültürlerinin kök saldığı her yerde toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğiyle çelişiyor. Acaba IŞİD neye karşı olduğu kadar tam olarak neyin yanında olduğunu da tanımlayabilecek mi? Başka bir deyişle, el-Kaide gibi IŞİD'in de milli devlete ve milliyetçiliğe karşı olduğunu açıklamasının sebebi onun tam olarak ne olduğunu bilmemesi değil. Birçoğu ulus-devlet sistemine meydan okuyan XIX, XX ve XXI. yüzyılın Anarşist grupları gibi IŞİD ve el-Kaide de bunlara karşı hiçbir gerçekçi alternatif önermedi. Çünkü ulus-devletlerin egemen olduğu bir dünyada bu tip alternatifleri hayal etmek bile imkânsız. Nitekim IŞİD bölgede konumunu güçlendirdikçe milli devletin tuzaklarına daha çok kapılıyor. Örneğin, arabalara plaka, vatandaşlarına pasaport vermeyi vadediyor, kendi parasını basmaya ve hâkimiyeti altındaki bölgede daha önce mevcut bulunan sosyal güvenlik sistemlerini devam ettirmeye çalışıyor. Şimdiye dek, bunların çoğunda başarısız olmuş gibi gözüküyor, ama başka seçeneği mi vardı?

Her şey bir yana, IŞİD ulus-devlete öncelik tanıyan bir dünya sistemi içinde konumlanmış durumda ve ulus-devletten başka bir referans çerçevesi olmayan insanlara hükmediyor. IŞİD kendi kurduğu devlet için diğerlerinden farklı bir ideolojik gerekçe bulmuş olabilir. İyi de zaten hangi milliyetçiliğin böyle bir gerekçesi yoktur?

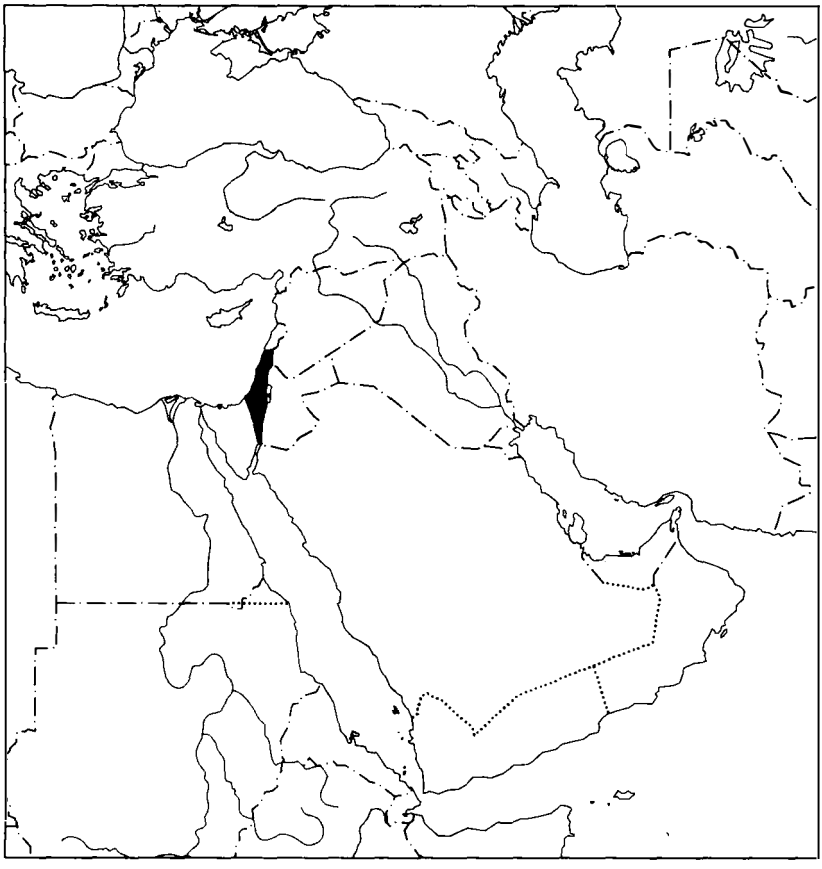
BÖLÜM 14

İsrail-Filistin Çatışması

Şimdiye dek, Birinci Dünya Savaşı'nın Ortadoğu'yu etkileyen üç temel sonucunu ele aldık. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve bölgede yeni bir devlet sisteminin doğuşu, İran'ın Rıza Şah (ve oğlu) döneminde yaşadığı siyasal ve sosyal dönüşüm ve felaketin ardından doğan siyasal toplulukları yeniden tanımlamaya çalışan çeşitli milliyetçi hareketlerin doğuşu ve yayılmasından ibaret olan bu üç temel sonuç, Birinci Dünya Savaşı'nı modern Ortadoğu tarihindeki en önemli olay haline getirdi. Bu milliyetçi hareketlerin bir kısmı sadece kısa bir dönem etkili oldu ve ancak küçük bir kesime hitap etti. Bir kısmıysa günümüze kadar etkisini sürdürmeye devam etti. Bu kalıcı milliyetçi hareketlerden biri, daha önce gördüğümüz üzere, Siyonizm'dir. Siyonizm'in kendisi Birinci Dünya Savaşı'nın ürünü değildir (Siyonizm'in kökleri çok daha gerilere gider). Yine de Siyonist hareketin varlığını sürdürmesi açısından, savaş sırasında büyük güçlerden birinin önce onayını sonra da desteğini alması kritik öneme sahiptir. Bunun bir sonucu 1948'de İsrail devletinin kurulması, diğer bir sonucuysa İsrail-Filistin çatışmasıdır.

Filistin'e Siyonist göçü Balfour Deklarasyonu'ndan önce başlamış olsa da, Siyonist liderler açısından tayin edici bir başarıydı. Çünkü çok geçmeden kanun hükmünde sayılmaya başlamıştı. Şöyle ki, İngilizler Balfour Deklarasyonu'nu mandaterlik yetkisini elde etmeden önce Milletler Cemiyeti'ne sunmak zorunda oldukları (anayasayla sözleşme arasında bir hukuki niteliğe sahip olan) bir taslak metnin parçası haline getirmişlerdi. Bu metin sadece İngilizlerin Filistin'i hangi şartlar altında idare edeceklerini söylemiyor, aynı zamanda Filistin'e Yahudi göçünü "kolaylaştırmakta" kullanılacak yöntemlerin de çerçevesini çiziyordu. Rahatlıkla anlaşılabileceği gibi, İsrail-Filistin çatışmasının kökeninde Filistin'e Yahudi göçü ve bu göçün yerli nüfusta uyandırdığı husumet vardır. İzahtan vareste bir şeymiş gibi görünse de, bunu akıldan hiç çıkarmamak yine de önemlidir. Çünkü çatışmanın gerçek doğasına ışık tutan şey budur. İki halk, yani Siyonist göçmenler ve onların soyundan gelenlerle Filistin'deki manda idaresinde yaşayan yerli halk, yaklaşık 130 yıllık bir zaman dilimini Doğu-Batı doğrultusunda Akdeniz

Filistin ve Ortadoğu

ile Ürdün Nehri, kuzey-güney doğrultusunda da Lübnan ile Akabe Körfezi arasındaki toprakların tamamının veya belli bölümlerinin kime ait olacağını tartışarak geçirmişlerdir. İsrail ve ona komşu olan devletler, şimdiye dek ikisinin zaten yapmış olduğu gibi, birbirleriyle barış yapabilirler. Ancak çatışmanın asli failleri anlaşmazlığı o veya bu şekilde çözmediği müddetçe Filistin sorunu devam edecektir.

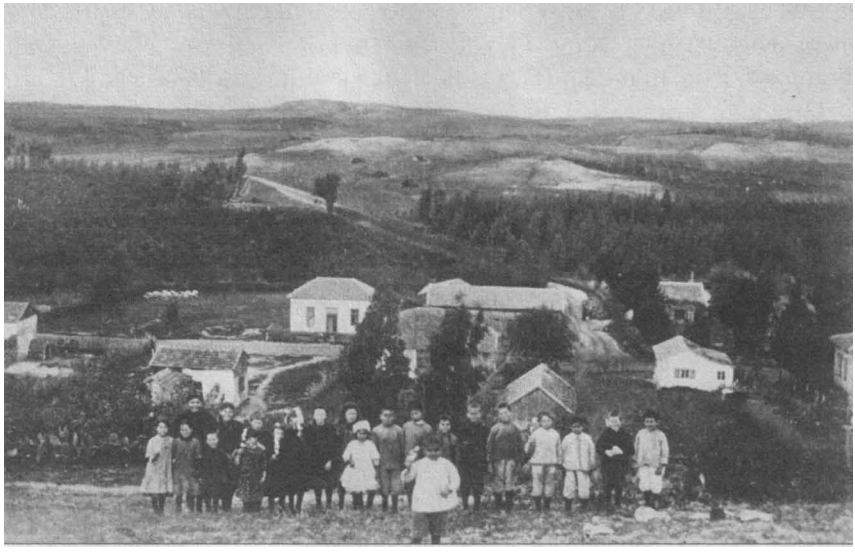
Çatışmanın temel sebeplerinin değişmeden kalması, zaman içinde meselenin hiçbir dönüşüm geçirmediği anlamına gelmez. Filistin anlaşmazlığını, her biri bir öncekinden oyunun kurallarını değiştiren bir olay veya olaylar dizisiyle ayrılan üç safhaya ayırmak mümkündür. Birinci safha 1882'de ilk Siyonist göçmenlerin Filistin'e ulaşmasıyla başladı. Bu ilk safha İsrail Devleti'nin kurulduğu ve Filistinlilerin *nakba* (felaket) olarak adlandırdıkları 720 bin Filistinlinin sürgüne zorlandığı 1948'e kadar sürdü. Arap ordularının kuruluşu yeni ilan edilen İsrail Devleti'ni yıkmak amacıyla Filistin'e saldırmasıyla ikinci safha başladı. Arap devletlerinin saldırısı, anlaşmazlığı

iki halk arasındaki bir çatışmadan egemen devletler arası bir çatışmaya dönüştürmesi sebebiyle dünyanın ilgisi savaşan taraflar arasında bir barış tesis etmeye yöneldi. Başka bir deyişle bu safhada dünyanın ilgisi İsrail ile egemen komşuları arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesine odaklandığı için Filistin sorununun kendisi sanki denklemden tamamen çıkmış gibi oldu. Bazı tarihçiler Filistin anlaşmazlığının bütünüyle ilgili olarak "Arap-İsrail anlaşmazlığı" ibaresini kullansalar da, bu tanım aslında sadece bu ikinci safha için geçerlidir. Çünkü çatışma, esasen İsraillilerle "Arap" soyundan gelenler, hatta onların devletleri arasında değil, İsraillilerle memleketlerinden mahrum bırakılan yerli Filistin halkı arasındadır. Çatışmanın iki asli unsuru arasındaki doğrudan müzakerelerin temellerini atan 1993'teki Oslo Antlaşması, bu sebeple Filistin anlaşmazlığının üçüncü safhasını başlatmıştır.

1882–1948: İLK CEPHELEŞME

Daha sonra İsrail-Filistin çatışmasına dönüşecek olan bu ilk safha, dünya tarihinin üç temel özelliğiyle ön plana çıkan bir döneminde yaşandı. Birincisi bu dönem, birçok Avrupalının "medeniyeti" tekellerinde tuttuklarına ve dünyanın karanlıkta kalmış insanlarına medeniyet götürme ve onların geleceğini tayin etme konusunda görevleri değilse bile hakları olduğuna inandıkları geç emperyalizm dönemiydi. Siyonizm'in ilk safhalarındaki en önemli savunucusu olan Theodor Herzl'in Filistin'de kurulacak bir Yahudi Devleti'nin "Asya'dan gelen barbarlığa karşı koyan bir sınır karakolu ve medeniyetin kalesi" olacağını ifade etmesi tam da bununla ilgiliydi. Dolayısıyla ilk Siyonistler "sömürgecilik" sözcüğünü aşağılama olarak değil bir gururlanma vesilesi olarak kullanıyorlardı. Filistin üzerindeki İngiliz mandasının "medeniyetin kutsal sorumluluklarını" yerine getireceğinden bahsedilmesi de bu inancın bir ifadesiydi. Bu dönem aynı zamanda dünya çapında milliyetçi "uyanış" hareketlerinin en parlak yıllarına denk düşmekteydi. Siyonizm Avrupa Yahudileri arasında bu dönemin başlarında doğdu, Filistin milliyetçiliğiyse kitlesel bir fenomen olarak elli yıl kadar sonra ortaya çıkacaktı. Son olarak bu dönem insanların daha iyi bir yaşam umuduyla veya gördükleri zulümden kaçmak üzere daha önce hiç olmadığı kadar büyük kitleler halinde (1850-1940 arasında 150 milyon kişi) memleketlerini terk ettikleri büyük kitlesel göçler dönemiydi. Dolayısıyla Yahudilerin Doğu Avrupa'dan ve bilhassa dünyada en çok Yahudi'nin yaşadığı Rusya'dan Filistin'e ve diğer yerlere göç etmeleri küresel bir cereyanın bir parçasıydı.

Filistin'e Yahudi göçü dalgalar halinde gerçekleşti. Bu dalgaların her birine İbranicede *aliyot* denmektedir (çoğulu *aliya*, anlamı "yükseliş"). Her *aliya* çeşitli özellikleriyle diğerlerinden ayrılmaktaydı: Örneğin, göçmenlerin hangi ülkeden geldikleri, Filistin'deki varış yerleri (şehir mi yoksa kırsal mı, sahil mi yoksa iç bölgeler mi), kendi topluluklarını örgütlerken tercih

Yahudi yerleşim yeri, Nes Zionah, Yafa yakınlarında, kuruluşu 1883.
(*Wolf-Dieter Lemke Koleksiyonu'ndan*)

ettikleri sosyal ve ekonomik sistem, ideolojileri vb... Söz gelimi, 1882'de başlayan ve 1903'e kadar devam eden ilk göç dalgası, ezici yoksulluktan ve periyodik Yahudi düşmanı pogromlardan kaçan Romanya ve Rusya Yahudilerinden oluşuyordu. Bunların ezici bir kısmı Yafa, Kudüs ve Hayfa'ya yerleştiler, güçlü kuvvetlilerden oluşan az sayıda Yahudi göçmen ise şanslarını çiftçilikte denemeye karar verdiler. Rusya İmparatorluğu'nda Yahudilerin toprak sahibi olmaları yasak olduğundan, tarım konusunda bir pratik deneyimleri yoktu. Hayırsever banker Baron Edmond de Rothschild onları kurtarmasaydı bu Yahudi "kolonileri" kesin çökerdi. Rothschild Cezayir'dekine benzer plantasyonlar kurmak amacıyla Yahudilere ait arazileri birleştirmeye çalıştı. Ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı, birçok Yahudi topraklarını terk etti ve Filistin'de bir daha asla plantasyon sistemi denenmedi.

İlkiyle İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi arasında dört *aliyot* daha yaşandı. İkinci ve üçüncü (1904–1914, 1918–1923) ile dördüncü ve beşincinin (1924–1929, 1929–1939) birinciye kıyasla daha kalıcı sonuçları oldu. İkinci ve üçüncü *aliyot* sırasında, çoğu Rusya'dan gelmek üzere, altmış beş bin Yahudi Filistin'e göç etti. İsrail'de halen varlığını sürdüren birçok ideali ve kurumu işte bu iki dalgayla gelen göçmenler şekillendirdi. Hem sosyalizmden hem de o zamanlar Almanya'nın doğu eyaletlerinde etkili olan toprağa dönüş romantizminden etkilenmiş olan bu yeni göçmenler kooperatif çiftliklerin (*moşav*, çoğulu *moşavim*) ve komünal çiftliklerin de içinde olduğu (*kibbutz*, çoğulu *kibbutzim*) tarımsal yerleşim yerleri kurdular. Okullar ve

hastaneler kuran ve göçmenler için çeşitli sosyal güvenlik hizmetleri veren bir işçi federasyonu (*Histadrut*) teşkil ettiler. Ve Eski Ahit'in dili olan kadim İbraniceyi, İsrail'in milli dili yapmak amacıyla yeniden dirilttiler.

Ortadoğu'nun geleceği açısından belki de en önemli Siyonist politika çalışma hayatıyla ilgiliydi. İkinci ve üçüncü aliyotun Siyonistleri hedeflerini iki sloganda somutlaştırdılar: "Toprağın fethi" ve "çalışma hayatının fethi." Birinci slogan Siyonistlerin yerleşim yerleri kurmak suretiyle bu "vahşi toprakları ıslah ederek" Filistin'e damgalarını vurma isteklerine işaret ediyordu. İkinci slogan ise ekonomik hayattaki bütün işleri Yahudilerin elde etmesini sağlayarak Yahudi halkını yeniden şekillendirme isteğiyle ilgiliydi. Avrupa'daki Yahudilerin içinde yaşadığı kendine özgü koşullar onların şehir hayatında icra ettikleri meslekleri sınırlamış olsa da, Filistin'e göç eden Siyonistler Yahudilerin gerçek bir millet olmak için başkalarına bağımlılıktan kurtulmaları ve hayatın her alanında bağımsız olmaları gerektiğine inanıyorlardı. Yahudi milletinin kendisini yüzlerce yıl süren sürgün hayatının olumsuz etkilerinden kurtarması gerektiği inancı "sürgünün boşa çıkarılması" olarak adlandırılıyordu. Bu da Siyonistlerin görüşlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadı.

Her ne kadar "çalışma hayatının fethi" görüşünün ideolojik kökleri ütopyacı sosyalizmde ve romantizmde olsa da, Avrupa'dan göç eden Yahudi yerleşimcilerin Arap işgücünü dışlama politikasının pratik sebepleri vardı. Gerçi Avrupa'daki Siyonistlerin çoğuna göre Filistin "halksız bir toprak" olduğundan "topraksız bir halk" için mükemmel bir tercihti. Hâlbuki Filistin'de yoğun bir Arap işgücü bulunmaktaydı ve Araplar Avrupalı yerleşimcilere kıyasla daha düşük ücretler karşılığında çalışmaya hazırdı. İşgücü arzının bu düşük ücretli işçileri de içine alarak büyümesi ücretleri daha da aşağıya çekecek ve yeni yerleşimcileri Filistin'e gelmekten caydıracaktı. Bu sebepten dolayı Siyonistler kendi projelerinin başarısının iki topluluğu birbirine bağlayan ekonomik bağların tamamen koparılmasına bağlı olduğunu düşündüler. Dolayısıyla Siyonistler başka bir yerde ikamet etmekte olan toprak sahiplerinden topraklarını satın aldıktan sonra, genellikle bu topraklarda çalışan Filistinli çiftçileri işten çıkardılar.

Dördüncü ve beşinci aliyot diğerlerinden oldukça farklıydı. Bu göçmenlerin büyük bir kısmı Avrupa'daki yükselen anti-Semitizm'den kaçan küçük burjuva ekonomik mültecilerdi. Bunlar ağırlıklı olarak şehirlere yerleştiler. İkinci ve üçüncü aliyotlardaki göçmenlerin aksine, bu göçmenlere göre Yahudilerin sosyalist palavralara harcayacak vakitleri yoktu. Ayrıca bunlar Avrupa'da yoğun bir milliyetçi ve militarist dönemde göç ettikleri için, beraberlerinde bu eğilimleri de getirmişlerdi. İkinci ve üçüncü aliyotun ideolojisi günümüzdeki İsrail İşçi Partisi'nin resmî ideolojisi olan "İşçi Siyonizmi", dördüncü ve beşinci dalganın ideolojisiyse "Revizyonist Siyonizm" olarak biliniyordu. Çünkü bunlar kendilerinden önce gelen soydaşlarının attıkları

"yanlış" adımları düzeltmek istiyorlardı. Bu görüşün günümüzdeki uzantısının Likud Partisi olduğu söylenebilir.

Daha önce bahsedildiği gibi, Yahudilerin Avrupa'dan ve bilhassa Rusya İmparatorluğu'ndan başka yerlere göç etmesi insanlık tarihinde en büyük göçlerin yaşandığı bir dönemde gerçekleşti. 1881-1914 arasında 2,5 milyondan fazla Yahudi (yani toplam Yahudi nüfusunun yüzde 40'ı) Rusya İmparatorluğu'ndan başka ülkelere göç etti. Bunların 1,5 milyon ilâ 2 milyon kadarı ABD'ye yerleşti. Buna karşılık 1882-1923 arasında sadece 115.000 Yahudi Filistin'e göç etmeyi tercih etti. Bu, Siyonist hedeflerin buradaki Yahudiler arasında oldukça sönük bir destek gördüğünü göstermektedir. Üstelik Filistin'e yerleşen birçok Yahudi, buradaki şartları beğenmediği için uzun süre kalmadı. Ne var ki, 1920'lerin başından itibaren ABD'nin göçle ilgili gittikçe katılaşan sınırlamalar getirmeye ve böylelikle Yahudilerin buraya göç etmesini engellemeye başlamasıyla birlikte, Filistin'e Yahudi göçü çarpıcı bir şekilde arttı. Bunun sonucunda, 1924 ile 1939 yılları arasındaki on beş yıllık dönemde, daha önceki kırk yıllık dönemin üç katı kadar Yahudi Filistin'e göç etti.

Filistin'in yerli sakinleri en başından itibaren Siyonist yerleşim politikalarına direnç gösterdiler. Bu direniş, toprak işgallerinden yerleşimcilere karşı uygulanan şiddete ve Yahudi mülklerinin tahrip edilmesine kadar çeşitli şekiller aldı. Her ne kadar Filistin'in yerli sakinleri en başından itibaren Siyonist yerleşim politikalarına direnç göstermiş olsalar da, bu direniş esasen savunmaya yönelikti, siyasal hedeflerden yoksundu ve plansızdı. Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar herhangi bir Filistin milli hareketi ortaya çıkmadı. O zaman bile farklı milliyetçi hareketler Filistin halkının desteğini kazanmak için birbirleriyle rekabet etmek zorunda kaldılar. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce öğrenim görmüş birçok Filistinli kendisini Osmanlı tebaası ve daha sonra da Osmanlı vatandaşı olarak görüyordu. 13. bölümde gördüğümüz gibi, öğrenim görmüş Filistinlilerin siyasal amaçlarını milliyetçilik formunda ifade etmeleri kaçınılmazdı. Ancak Filistin milliyetçiliğini savunmaları şart değildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı kimliği artık uygulanabilir bir seçenek olmaktan çıkınca, bazı Filistinliler önce Arap milliyetçiliğine yöneldiler. Bazılarıysa kendilerini Suriyeli olarak görmeye başladılar.

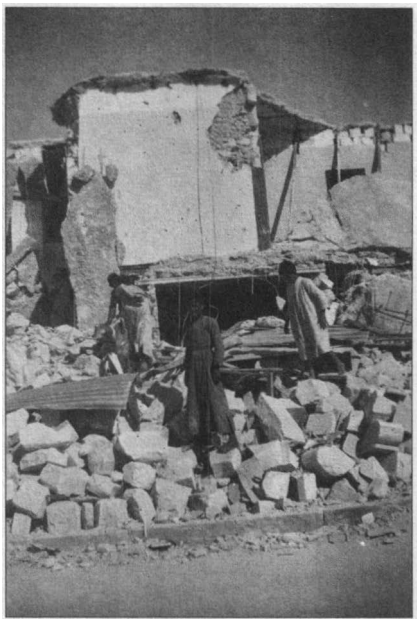
Filistin milli hareketinin rakip milli hareketlerin rekabetiyle boğuşmasının yanı sıra, güçlenmesinin önünde başka engeller de vardı. Filistinliler Siyonistler kadar örgütlü ve birleşik durumda değildiler. Osmanlı vatandaşları oldukları dönemde zaten buna gerek de yoktu. Siyonist topluluk manda sistemini benimseyip ona göre örgütlenirken, Filistin'deki Arap topluluğunun siyasal elitleri ne Balfour Deklarasyonu'nu ne de İngiliz mandasını kabul ettiler. Dolayısıyla manda sisteminden faydalanabilecekleri bir tarzda örgütlenememiş oldular. Birleşik bir Filistin milli hareketinin örgütlenmesinin önündeki bir engel de Arap topluluğu içindeki çatlaklardı ve İngiliz politikaları bu çatlakları daha da derinleştiriyordu. Siyasal elitler

zaten Osmanlı döneminde de belli mevkiler elde etmek ve itibarlarını yükseltmek için birbirleriyle rekabet etmekteydi ve İngilizler bu rekabeti kendi amaçları için kullanmaktan hiç imtina etmediler. İngiliz manda idaresi Osmanlıların politikasını devam ettirerek her dinî cemaatin kendi işlerini kendi başına düzenlemesine izin verdi. Filistin'deki Araplar Müslümanlardan ve Hıristiyanlardan oluştuğu için, sosyal refaha yönelik görevler ve şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında birbirleriyle paralel fakat aynı zamanda birbirlerinden bağımsız kurumlara sahip olmayı sürdürdüler.

Manda dönemi boyunca gerek Arap milliyetçiliği gerek Suriye milliyetçiliği seçenekleri gitgide uygulanabilir olmaktan çıktı. Manda sistemi Arap dünyasını çeşitli devletlere bölmekle kalmamış, Filistin'i de Suriye'den koparmıştı. Filistin'deki Arap topluluğunun Suriyelilerle birleşmeyi beklemesinin bir mantığı kalmadığı için, Suriye milliyetçiliğinin cazibesi zamanla kayboldu. Zaten zamanla Filistin ve Suriye'nin tarihsel ve kurumsal serüveni birbirinden ayrıldı. Ancak ayrı bir Filistinli kimliğinin manda döneminde ortaya çıkmaya başlamasının bir sebebi daha vardı. Filistinliler bölgede başka hiçbir halkın karşılaşmadığı bir problemle karşılaştılar: Yahudi yerleşimi. İngiliz ve Fransız mandası altındaki manda dönemi uygulamalarının uzun dönemli etkileri olsa da, İngilizler ve Fransızlar hiçbir zaman Siyonistlerin yaptığı gibi en temel kaynak olan toprağı yerli halkın elinden almadı, yerli halka rakip bir ekonomi veya politik yapı kurmadı. Üstelik manda şartnamesine göre İngilizler ve Fransızlar eninde sonunda bu ülkeleri terk edeceklerdi. Siyonistlerinse buna kesinlikle niyeti yoktu. Kısacası bölgedeki milliyetçilikler yerel şartlara göre şekillendi. Filistin'deki şartlar tamamen kendine özgüydü.

Filistin milliyetçiliğinin Siyonizm'den sonra ve aslen Siyonist göçüne karşı bir tepki olarak ortaya çıkması onun Siyonizm'den daha az meşru olduğu anlamına gelmez. Bütün milliyetçilikler bazı iç ve dış düşmanlara karşı bir tepkinin ürünü olarak ortaya çıkarlar. Hepsi karşı çıktıkları şey veya şeyler üzerinden tanımlanır. Siyonizm'in bizzat kendisi Avrupa'daki anti-Semitik milliyetçi hareketlere bir tepki olarak ortaya çıktı. Siyonizm'in Avrupa anti-Semitizm'ine veya Avrupa milliyetçiliklerine göre daha az geçerli olduğu sonucuna varmak saçma olur. Dahası, Siyonizm'in kendisi de bölgenin yerli sakinlerine karşıtlık üzerinden tanımlandı. Siyonist düşüncenin temel unsurlarını meydana getiren "toprağın fethi" ve "çalışma hayatının fethi" sloganları Siyonizm'in Filistinli "öteki" ile cepheleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktı.

1920'lerin sonunda ve 1930'larda Siyonistlerin göçü ve toprak satın almaları arttıkça iki topluluk arasındaki gerilim de giderek arttı. 1931'e gelindiğinde Siyonistlerin büyük miktarlarda toprak satın almaları yaklaşık yirmi bin Filistin çiftçi ailesinin topraklarından sürülmelerine yol açtı. Filistinli çiftçilerin yüzde 30'a yakını topraksızdı ve yüzde 75-80 kadarı da yaşamını sürdürebilecek kadar toprağa sahip değildi. Bütün bunlardan dolayı 1936'da Filistin bir şiddet patlaması yaşadı.

Büyük İsyan sırasında İngilizler tarafından yıkılan Filistinlilerin evleri.
(*Kaynak: Fondation Arabe pour l'image, Beirut*)

Filistinlilerin Büyük İsyan olarak adlandırdıkları olay, Filistin'in modern tarihinde 1948 Savaşı'ndan sonraki en travmatik olaydı. İngilizler isyanı bastırmak için acımasız bir kontrgerilla harekâtı başlattılar ve köylerin topluca cezalandırılmaları, "hedef gözeterek öldürme", kitlesel tutuklamalar, tehcir ve gerillaların saklandığından veya destek gördüğünden şüphelenilen evlerin bombalanması gibi bugün Filistinlilere çok aşina gelen yöntemler kullandılar. İsyan ve İngilizlerin bu isyan karşısında yaptıkları Filistin topluluğunun doğal liderliğini tahrip etti ve topluluk içinde yeni çatlaklara yol açtı. Birçok zengin Filistinli, rakip Filistinli çetelerin kendilerini haraca kesmesi olarak gördükleri şeyden kurtulmak için ülkesini terk etti. Bu arada İngilizler Filistin topluluğunun birçok liderini hapse attılar veya sürgüne zorladılar. Filistin halkı bir daha belini doğrultamadı. 1948'deki *Nakba* (Büyük Felaket) gününün kökeni Büyük İsyan'da bulunabilir.

Büyük İsyan İngilizleri Filistin anlaşmazlığına bazı diplomatik çözümler bulmak zorunda bıraktı. 1937'de Filistin'i "Yahudi" ve "Arap" bölgelerine taksim etmeyi teklif ettiler. 1939'da taksim planından vazgeçtiler ve iki toplumun da liderlerinin hoşuna gitmeyecek maddeler içeren Beyaz Sayfa'yı yayımladılar. Bu belge Yahudi göçünün (sona erdirilmesini değil) sınırlanmasını savunuyor ve toprak satışlarının (yine sona erdirilmesini değil) yakından denetlenmesini teklif ediyordu. Ayrıca iki toplum bir arada çalışmayı öğrenirse (ki bu hiç de muhtemel değildi) on yıl içinde Filistin'e

bağımsızlık tanımayı vadediyordu. Her iki toplum da Beyaz Sayfa ile aldatıldığını düşünmekteydi ve onu reddettiler.

Beyaz Sayfa İkinci Dünya Savaşı boyunca İngilizlerin resmî politikası olmaya devam etse de, Filistin savaş sırasında nispeten sakindi. Siyonistlerin çoğu İngilizlerin Nazilere karşı savaşına engel olmaktan kaçınıyordu ve Filistin'deki Arap toplumu da halen Büyük İsyan'ın yaralarını sarmakla meşguldü. Ayrıca, Filistin bölgede Süveyş Kanalı'ndan sonraki en büyük İngiliz üssüne ev sahipliği yaptığı için, savaş ekonomik açıdan Filistin halkı için bir nimetti. Ne var ki bu sükûnet o kadar sürmeyecekti. Beyaz Sayfa'nın öngördüğü on yıllık dönem sona ermek üzereyken gerek iki topluluk arasında gerekse iki toplulukla İngiltere arasındaki mücadele yeniden başladı. Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmak üzere olduğu ve Soğuk Savaş'ın başlangıç safhasında olduğu 1947'de İngiltere barışı sağlamak için Filistin'e yüz bin asker konumlandırmak zorunda kaldı. Askerleri ve diplomatları Siyonistlerin küskün gruplarının hedefi haline gelen ve ekonomileri darmadağın durumdaki İngilizler, daha fazla yapılacak bir şey olmadığına hükmettiler ve Filistin meselesini yeni kurulan Birleşmiş Milletler'e havale ettiler. Her şeyden önce Birleşmiş Milletler İngiltere'ye manda yetkisi veren Milletler Cemiyeti'nin devamıydı. Kasım 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu manda idaresine son verilmesine ve Filistin'in bir "Yahudi devleti" ve bir "Arap devleti" olmak üzere ikiye ayrılmasına karar verdi.

Birleşmiş Milletler'in taksim kararının ardından iki toplum arasında bir iç savaş patlak verdi. Çevredeki Arap devletleri Filistinliler lehine iç savaşa müdahale ettiler. Arap devletleri birbirlerinin siyasal amaçlarından şüpheleniyordu ve esasen dış düşmanla savaşmak için değil içeride iktidarı korumak amacıyla kurulmuş olan Arap orduları son derece kötü savaştılar. Sonunda Yahudiler galip geldi. Filistin savaşı fiilî sınırları ateşkes hattına tekabül eden İsrail devletinin kurulmasına yol açtı. Gerçi devlet çok kısa bir zaman içinde uluslararası toplum tarafından tanındı, ancak ateşkes antlaşmaları dışında ortada İsrail ile komşuları arasında imzalanmış bir barış antlaşması yoktu. Sonraki kırk beş yıl boyunca dünyanın dikkati İsrail ile komşularına böyle bir antlaşma imzalattırmaya odaklandı.

1948-1993: ARAP-İSRAİL ÇATIŞMASI

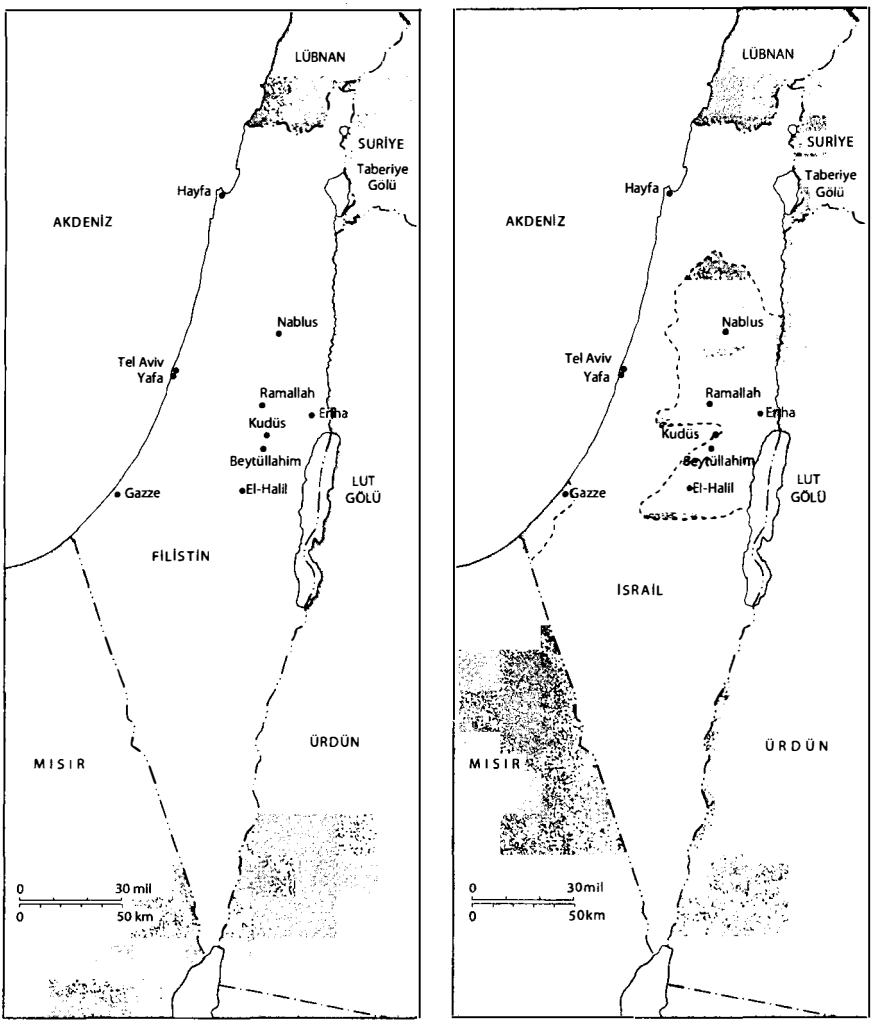
İsrail-Filistin çatışmasının ikinci safhasını iki küresel fenomen şekillendirdi. Birincisi Soğuk Savaş'tı. Hem ABD'nin hem de Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'daki çatışmaları küresel varoluş mücadelesinin merceğinden görmeleri Arap-İsrail ve İsrail-Filistin çatışmasının ateşini daha da körükledi ve çatışmayı sona erdirecek bir çözüme ket vurdu. Bunun örneklerinden biri olan Sovyetlerler Birliği'nin 1967 Savaşı'na zemin hazırlamaktaki rolünü aşağıda ele aldık. İkinci örnek ise 1973 Savaşı'ndan sonra ABD'nin herhangi bir

barış sürecinde üçüncü bir oyuncunun (yani kendisinin) her zaman müdahil olmasını güvence altına almak ve Sovyetler Birliği'ni süreçten dışlamak amacıyla İsraillilerle Mısırlılar arasındaki doğrudan görüşmeleri kasıtlı olarak sona erdirdiğinde yaşandı. Bunun gibi sayısız örnek vardır.

Çatışmanın bu safhasını şekillendiren ikinci fenomen sömürge ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarıydı. Dekolonizasyon denilen bu süreç bu kitabın dördüncü kısmında daha detaylı olarak ele alınacak. Şimdilik şu kadarını söyleyelim ki, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra sömürgeler dünyasında birtakım milli kurtuluş hareketleri ortaya çıktı ve temsil ettiklerini iddia ettikleri halkların kendi kaderini tayin etmek için savaşmaya başladı. İşte Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) tam da bu ortam içinde doğdu. FKÖ çok büyük ölçüde kendi zamanının ürünüydü ve diğer milli kurtuluş hareketlerinin taktiklerinden, stratejilerinden, hedeflerinden ve örgütsel yapılarından azami ölçüde faydalandı. Egemen bir Filistin devleti kurmayı başaramasa da başka tür bir zafer kazandı. Dünyada birçok insanın Filistin sorununu ihmal ettiği veya gündemden çıkmasını arzu ettiği bir ortamda, FKÖ onu hep canlı tuttu.

Son olaylar bizi FKÖ'nün başarısızlıklarına aşina kılmış olabilir, ancak bu bile kendi başına hiç de yabana atılmayacak bir başarıdır. 1948 Savaşı Filistin toplumunu perişan etti. Bu savaşın sonucunda, İsrail'e dönüşecek olan topraklarda yaşayan Filistinlilerin birçoğu sürgünde yaşamak zorunda kaldı. Nakba denilen bu Büyük Felaket'in sebepleri altmış yılı aşkın süredir akademik dünyada bir tartışma konusu olmakla birlikte, buna yol açan belli faktörler üzerinde belli bir mutabakat vardır. Bir kere bu Filistinlilerin birçoğu gayet mantıklı bir karar vererek bir savaş bölgesinden kaçan insanlardı. Öte yandan önceden hesap edilmiş bir ülke dışına çıkarma politikası da söz konusuydu. Örneğin, bazı yerlerde Siyonistler terör eylemlerine başvurarak Filistinlileri korkuttular ve memleketlerini terk etmeye zorladılar. Sadece Deir Yasin köyünde, kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere 110 ilâ 240 kişi boğazlandı ve cesetleri köyü doldurdu. Üstelik bu tip eylemler pek gizli de tutulmadı. Öyle ya, Lenin'in bir zamanlar söylediği gibi, terörizmin amacı insanları terörize etmektir.

Filistinli mültecilerin çoğu (1967'ye kadar Ürdün işgali altında olan) Batı Şeria'ya, (aynı yıla kadar Mısır işgali altında bulunan) Gazze şeridine ve komşu Arap ülkelerine yerleşti. Eğitim görmüş ve parası olanlar kendi başlarına ellerinde geldiğince hayatlarını yeniden kurmaya çalıştılar. Onlar kadar talihli olmayanlar ise Birleşmiş Milletler'in Filistinli Mültecilere Yardım Ajansı (UNRWA) tarafından desteklenen mülteci kamplarına yerleşti ve kendileri ve torunları günümüze kadar buralarda yaşamaya devam etti. İsrail'de kalan Filistinliler ise 1966'ya kadar sıkıyönetim şartlarına maruz kaldı. Genellikle İsrailli Araplar olarak adlandırılan Filistinli İsrailliler, İsrail nüfusunun aşağı yukarı yüzde 20'sini oluşturmaktadır.

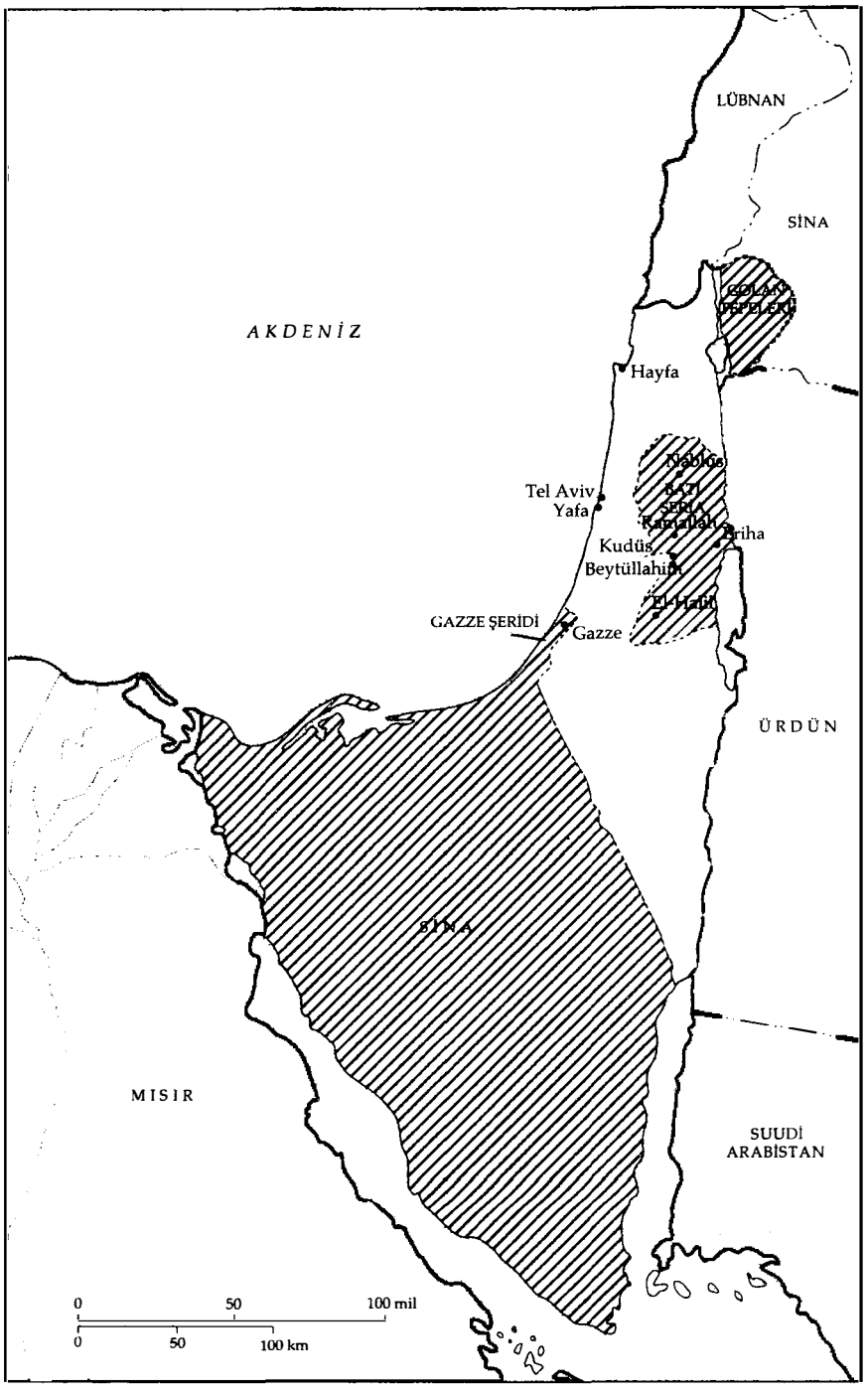
İsrail/Filistin 1921, 1948

İsrail de 1948 Savaşı'ndan sonra iki faktörün etkisiyle büyük bir demografik değişim geçirdi. Birinci faktör Filistinlilerin ülkeyi terk etmesiydi. İsrail sadece bir avuç Filistinli mültecinin evlerine dönmesine izin verdi. Bunlar da uluslararası topluluğu kazanmak için yapılmış bir jestten ibaretti. Yahudi göçmenlere ülkeyi açmış olmasına karşın (nitekim 1950'de İsrail parlamentosu *knesset* dünya çapındaki Yahudilere vatandaşlık hakkı tanıyan bir Dönüş Yasası çıkarttı), Filistinliler gibi Yahudi olmayan halklara vatandaşlık hakkı tanıması durumunda İsrail'in Yahudi karakterini sürdürmesi pek de mümkün değildi. Dolayısıyla demografik dengeyi değiştiren ikinci faktör ise birçoğu Arap dünyasından olmak üzere yoğun bir Yahudi göç dalgasının İsrail nüfusunu kuruluşunun ilk dört yılında ikiye katlamasıydı.

Filistinlilerin ülkelerine geri dönmesi ve zararlarının tazmin edilmesi meselesini daha da karmaşık hale getiren bir şey de İsrail'in Filistinlilerin terk etmek zorunda kaldıkları mülklere el koyup bunları Avrupa'dan gelen Yahudi göçmenlere dağıtmış olmasıydı. Bazı Filistinliler terk etmek zorunda kaldıkları arazilerdeki mahsülü kaldırmak veya taşınabilir mülklerini yeni evlerine taşımak için ateşkes hatlarını geçerek kendi mülkleri üzerindeki iddialarından vazgeçmediklerini gösterdiler. Bazılarıysa ateşkes hattını geçerek sabotaj veya şiddet eylemlerine yöneldi. İsrail hükümeti bu iki grup arasında hiçbir fark gözetmedi. Bu "sızma" ile mücadele etmek için sızmanın gerçekleştiği devletlere karşı misilleme saldırıları düzenledi ve böylelikle sızmayı engelleme görevini komşularına yüklemiş oldu. Bu tutumun İsrail'i komşularına sevdirmediği gayet açıktı. 1953'te Ürdün'e yönelik bir İsrail saldırısı altmış altı sivil kayba yol açtı. 1955'te geleceğin başbakanı Ariel Şaron'un komutasında Gazze şeridine düzenlenen bir İsrail saldırısında otuz sekiz Mısır askeri öldü ve yaklaşık kırk asker yaralandı. Bu saldırının tetiklediği bir dizi olay 1956 ve 1967'de İsrail ile Mısır arasında savaşa yol açtı. Kısacası, uluslararası topluluğun Ortadoğu'daki kaynayan kazanın ateşini kısmak için en çok odaklandıkları şeyin İsrail ile komşuları arasında bir tür uzlaşma sağlamak olmasına şaşmamak gerek.

Gerçi İsrail'i çevreleyen Arap devletleri yeni devleti tanımamakla kalmadı, ona bir ekonomik boykot da uyguladı. Ayrıca Arap ordularının 1948 Savaşı'ndaki içler acısı durumu, bölgede halkçı hükümetleri iktidara getiren gözüpek darbelerin yaşanmasına sebep oldu. Yine de yirmi yıl boyunca İsrail ile komşuları arasındaki ilişki pat durumunda kaldı. Bu durum 1967'de değişti. Mayıs 1967'de Sovyetler Birliği Mısır devlet başkanı Cemal Abdülnasır'ı İsraillilerin Suriye sınırına asker yığdığı konusunda uyardı. İsrail ve Suriye hükümetleri Ürdün Nehri üzerindeki çatışan iddiaları sebebiyle birbirlerine husumet beslemekteydi ve savaşın eli kulağındaydı. Yine de Sovyetler'in verdiği istihbarat sahteydi. Sovyetler potansiyel bir İsrail saldırısı haberinin Arap devletlerini İsrail karşıtı ve Sovyet yanlısı bir ittifak içinde bir araya getireceğini ümit etmekteydi. Nasır, Sovyetler'in getirdiği haberin doğru olmadığını fark etmesine karşın Arap dünyasının liderliğini ele geçirme ümidiyle aksi yönde hareket etti. Kızıldeniz'in girişini İsrail gemilerine kapattı. Bu tedbir İsrail'in güneyden denize çıkışını etkin bir şekilde kapattığı ve dünyanın birçok ülkesi Kızıldeniz'in bu kısmını bir uluslararası deniz yolu olarak gördükleri için, İsrailliler Mısır'ın kararını bir savaş nedeni olarak gördüler. 5 Mayıs 1967'de İsrail komşularına karşı saldırıya geçti.

1967 Savaşı sadece altı gün sürdü ve Arap ordularının ses getiren bir yenilgisiyle sonuçlandı. İsrail ordusu 1948'den itibaren İsrail ile Ürdün arasında bölünmüş olan Kudüs'ün tamamını, Batı Şeria'yı, Sina Yarımadası'nı, Gazze Şeridi'ni ve Suriye'deki Golan Tepeleri'ni zapt etti. Savaş pat durumuna net bir şekilde son verdi. Savaştan önce gerek İsrail'in gerekse Arap

1967'den sonra İsrail ve işgal altındaki topraklar

devletlerinin temel meselesi İsrail devletinin mevcudiyetini devam ettirmesiydi. Savaştan sonra Arap devletlerinin temel meselesi kaybettikleri toprakları geri almak oldu. İsrail ise tanınma ve barış antlaşması talep etti. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 214 ve 338 numaralı kararlarında somut ifadesini bulan bu formül (toprak karşılığı barış) İsrail ile Arap devletleri arasındaki müteakip bütün barış görüşmelerinin temeli haline geldi. Örneğin, 1978'deki Camp David Antlaşmaları'nın şartlarına uygun olarak İsrail Mısır'ın kendisini tanıması ve kendisiyle barış yapması karşılığında Sina Yarımadası'ndan çekildi.

Toprak karşılığı barış basit bir formüldür. Yine de bu formülü hayata geçirmenin bazı zorlukları vardır. Birincisi, bu formül (kasıtlı olarak) muğlak ifade edilmiştir. Birleşmiş Milletler'in 242 sayılı kararı İsrail silahlı kuvvetlerinin "son çatışmada işgal ettiği bölgelerden çekilmesi"nden bahseder, İsraillilerin işaret etmekten hoşlandıkları gibi "son çatışmada işgal ettiği *tüm* bölgelerden çekilmesi"nden değil. Aynı karar "tüm iddialardan vazgeçilmesi ve çatışmaya mahal verecek davranışlardan kaçınılması; egemenlik, toprak bütünlüğü ve bölgedeki her devletin siyasi bağımsızlığı ve barış içinde, her türlü tehditten ve şiddet hareketinden uzak, güvenli ve kabul edilen sınırlar içinde yaşama hakkına saygı duyulması"ndan da söz eder. Ancak Arap devletlerinin dikkat çekmekten hoşlandıkları gibi İsrail'le diplomatik ilişkilerden veya barış antlaşmalarından söz etmez. Yani bir devlet diğeriyle savaş durumunda olmadığını ilan edip sonra da bugünlük bu kadar yeter diyebilir, neden olmasın?

Önemli bir mesele de Arap devletleri tarafından savaş sonrasında benimsenen bir stratejiydi. Sudan'ın Hartum şehrinde toplanan Arap liderleri "üç hayır" adıyla bilinen bir politika üzerinde birleştiler. Bu üç hayır şunlardan oluşuyordu: İsrail'le müzakereye hayır, İsrail'le barışa hayır, İsrail'i tanımaya hayır. Her ne kadar bu, inatçılığın dik alası gibi gözükse de, aslında incelikli bir taktik değişimini ifade ediyordu. Arap devletleri "İsrail istilasının etkilerini ortadan kaldırmak" için güçlerini birleştirmeye karar vermişlerdi, İsrail'i ortadan kaldırmak için değil. Ayrıca İsrail'le müzakere yapmayacaklarına söz vermelerine karşın, aslında müzakereye karşı değillerdi. Aslında Arap devletleri sorunu çözmeleri için yüzlerini süper güçlere, yani ABD ve Sovyetler Birliği'ne çevirmişlerdi. Üstelik Sovyetler Birliği İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesmiş olduğundan, İsraillileri ikna etmesi için ABD'ye güveniyorlardı.

Bu taktik Arap devletleri açısından tehlikeliydi. Çünkü ardındaki varsayıma göre ABD bu meseleyi çözmeyi o kadar çok istiyordu ki bu uğurda İsrail üzerinde baskı kurması işten bile değildi. Ne var ki bu varsayım aşırı derecede iyimserdi. Aslında 1967 Savaşı'ndan sonra ABD'nin yerinde oturup Arap devletlerinin yapacaklarını beklemekten başka bir şey yapmaya niyeti yoktu. Sonuçta Arap devletleri topraklarını geri istiyorlardı ve bunun için tek

yapmaları gereken İsrail'le barış antlaşmaları imzalamalarıydı. Amerikalıları yeniden meseleye bulaştırmak amacıyla Mısır ve Suriye Ekim 1973'te bir kez daha İsrail'e saldırdı. On bir ilâ on altı bin Arap ve İsrailli'nin daha ölümüne sebep olan Ekim Savaşı OPEC'in Arap üyelerinin petrol fiyatlarını yükseltmelerinde bir mazaret olarak kullanıldı ve ABD ile Sovyetler Birliği'ni nükleer savaşın eşiğine getirdi. Bu savaşın Amerika'nın ilgisini çekmeyi başardığı kesindi. ABD'nin daha büyük meselelerle uğraştığı (gerçekten de ABD o sıralarda halen Vietnam'la meşguldü, ilk kez Çin'le resmî temaslar kurmaya başlamıştı ve Sovyetler Birliği ile arasındaki détente, yani yumuşama döneminin karmaşık sorunlarına çözüm bulmaya çalışıyordu) böylesi yoğun bir dönemde Amerikan dışişleri bakanı Henry Kissinger vaktini Şam, Kahire ve Tel Aviv arasında mekik dokuyarak İsrail ve Arap birliklerinin yeniden konuşlanmasıyla ilgili ufak detaylara çözüm bulmaya harcamaktaydı. Ancak bunun ABD açısından iyi bir tarafı da vardı. İlk kez ABD Arap-İsrail çatışmasında tek ve vazgeçilmez arabulucu rolünü üstlendi ve bu rolü sonraki kırk yıl boyunca devam ettirdi.

İsrailliler de "toprak karşılığı barış" denkleminin karmaşıklaşmasına katkıda bulundular. 1967 Savaşı'ndan hemen sonra İsrail hükümeti Kudüs'ün İsrail'in ezeli ve bölünmez başkenti olduğunu ilan etti. Yerleşimciler taşınmaya başladı ve İsrail'in iç yönetimine ait sınırlar Batı Şeria'nın içlerine doğru genişletildi. İsrailliler ayrıca (Eski Ahit'teki isimleriyle "Yahuda ve Samarya" olarak adlandırdıkları) Batı Şeria'da, Golan Tepeleri'nde ve Gazze Şeridi'nde yerleşim yerleri inşa etti. İlk yerleşim yerleri, güya güvenlik amacıyla, Ürdün sınırında inşa edildi. Daha sonra dindar yerleşimciler, tutucular ve İsrail hükümetinin finanse ettiği devlet destekli ucuz konutların cazibesine kapılanlar geldi. Ayrıca İsrailliler bu yerleşimcilerin elektrik ve su şebekesini, hatta işgücü piyasalarını Filistinlilerin yaşadıkları bölgelerle öyle entegre etti ki, iki toplumun birbirinden ayrılmasını daha da karmaşık hale getirdi ve bölgelerde bağımlı ekonomilerin oluşmasına sebep oldu.

"Toprak karşılığı barış" formülüyle ilgili sonuncu problem bu çözümün meseleyi devletler arası bir meseleye indirgemesiydi. FKÖ aynı fikirde değildi. FKÖ 1964'te Filistin kurtuluş hareketini kendi kontrolüne almak isteyen Cemal Abdülnasır'ın teşvikiyle kurulmuştu. 1959'da Yaser Arafat tarafından kurulan el-Fetih ve diğer gerilla gruplarının başka fikirleri vardı. Onlara göre 1967 Savaşı Filistinlilerin kurtuluşa ulaşmak için sadece Arap devletlerine güvenemeyeceklerini kanıtlamıştı. Yapılması gereken neyse kendileri yapmalıydı. FKÖ 1968'de Arafat'ı başkan seçti ve el-Fetih diğer gerilla gruplarıyla birlikte o zamandan beri örgüte egemen olmaya devam ediyor.

1970'ler boyunca FKÖ Filistin sorununu canlı tutmakla kalmadı, onu merkeze oturttu. Dolayısıyla Balfour Deklarasyonu Siyonizm için ne ifade ediyorsa FKÖ'nün de Filistin milliyetçiliği için aynı şeyi ifade ettiği söylenebilir. FKÖ Filistinlilerin haklarını hem diplomatik yollarla hem de terör

eylemleri aracılığıyla savundu. "Silahlı mücadele" Üçüncü Dünya'daki diğer pek çok milli kurtuluş hareketinde olduğu gibi FKÖ'nün doktrininin de belkemiğini oluşturuyordu. Örgütün giriştiği terör eylemleri İsrail ve ABD'nin FKÖ'yü resmen tanımayı ve onunla müzakere etmeyi reddetmesine yol açsa da, Arap devletleri ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 1974'te FKÖ'yü "Filistin halkının tek meşru temsilcisi" olarak kabul etti.

Yine de "toprak karşılığı barış" formülü 1967'den 1993'e kadar rakipsiz konumunu sürdürdü ve çatışmayı çözmek üzere harekete geçen arabulucuların sayısız hamlesinin ardındaki temel dayanak oldu. 2002 yılında bile Suudi Arabistan tarafından teklif edilen "Arap Barış İnisiyatifi"nin ardında hâlâ bu mantık vardı. Arap Barış İnisiyatifi'nin teklifine göre İsrail Arap devletleriyle yapılacak barış antlaşmaları karşılığında işgal ettiği topraklardan çekilecekti. Eskilerin söylediği gibi, delilik aynı şeyi defalarca tekrarlamak ve her seferinde başka sonuçlar elde etmeyi ummak olarak tanımlanabilir. "Toprak karşılığı barış" formülü her ne kadar iki kez başarıyla uygulanmış olsa da (1979'daki İsrail-Mısır ve 1994'teki İsrail-Ürdün barış antlaşmaları) bu iki antlaşmadan çıkarılacak sonuç inisiyatifin dışarıdan değil bizzat bu antlaşmayı imzalamakta çıkarı olanlardan gelmesi gerektiğidir. Nitekim birinci örnekte Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat, İsrail'in Sina Yarımadası'nı Mısır'a geri vermesi durumunda çok ihtiyaç duyduğu meşruiyeti ve Mısırlıların hayranlığını elde edeceğine inanıyordu (Enver Sedat öldürülse de bir yıl sonra İsrail Sina Yarımadası'nı Mısır'a iade etti). İsrail-Ürdün Antlaşması ise İsrail'in aralarındaki meseleyi çözmek için bizzat Filistinlilerle müzakereye başlamasından bir yıl sonra gerçekleşti. Başka bir deyişle, İsrailliler ve Filistinliler bir uzlaşmaya varacaksa, Ürdün'ün veya herhangi bir Arap devletinin bu meseleden dolayı İsrail'le savaş durumunda olmaya devam etmesinin ne anlamı vardı? İşte bu da bizi çatışmanın günümüzdeki son safhasına getiriyor.

1993'TEN GÜNÜMÜZE: FABRİKA AYARLARINA DÖNÜŞ

1989'da veya bazılarına göre 1991'de Soğuk Savaş'ın sona ermesi gelecek için ütopik fantezilerin doğmasına sebep oldu. On yedinci bölümde daha detaylı olarak ele alacağımız gibi, bazıları gelecekte barışın, uluslararası işbirliğinin ve tamamen küreselleşmiş bir dünya ekonomisinin bir sonucu olarak zenginlik ve refahın egemen olacağı bir dönem olarak "Yeni Dünya Düzeni denen bir şeyden bahsettiler. Aşağıda göreceğimiz üzere, bu dikkate değer fantezi, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve diğer faktörlerle birleşerek, İsraillilerin ve Filistinlilerin Norveç'teki Oslo'da bir araya gelmesine, 1993'te Oslo Antlaşması'nı imzalamalarına, aralarında doğrudan müzakereleri başlatmalarına ve bu müzakerelerin zamanla kalıcı bir çözüme ulaşacağına inanmalarına yol açtı. Antlaşma bir devrim niteliğindeydi. Elli yıl boyunca

dünyanın bu anlaşmazlığı bir Arap-İsrail sorunu olarak görmesinin ardından, İsrailliler ve Filistinliler nihayet anlaşmazlığın aslında sadece kendi aralarında olduğunu beyan ettiler. Ne var ki tıpkı Yeni Dünya Düzeni'nin hayata geçmemiş olması gibi, İsrail-Filistin çatışmasında da iki asli taraf arasında nihai bir çözüme varılamadı. Gerçi 1993'ten bu yana yaşanan sürece bir Filistin Yönetimi'nin kurulması ve İsraillerin Filistinlilere ait bazı topraklardan çekilmeleri damgasını vurdu. Ancak aynı zamanda müzakereler sayısız kez başarısızlıkla sonuçlandı, her iki tarafın da dahli olan aşırı şiddet dönemleri oldu, taraflar birçok kez masayı terk ettiler ve anlaşmazlığı tek taraflı olarak kendi bildikleri yöntemlerle çözmeye çalıştılar.

Oslo Antlaşması ve daha sonra imzalanan II. Oslo Antlaşması, bir dizi karşılıklı mektuptan ve Filistinlilerin kendi bölgelerinde bir Filistin Yönetimi kurmalarına yönelik daha somut önerilerden oluşmaktadır. Mektuplarda FKÖ İsrail'i ve İsrail de ilk kez FKÖ tarafından temsil edilen bir Filistin milletini tanıdı. Mektuplar hem Filistinliler hem de İsrailliler açısından önemliydi. Birçok Filistinliye göre karşılıklı tanıma Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasının kaçınılmaz olduğu anlamına geliyordu (ne var ki yanılıyorlardı). Halledilmesi gereken tek şey devlet olmanın parametrelerini sağlamaktı. İsraillilere göreyse Filistinlilerin onları tanıması, Filistin mandası topraklarının yüzde 80'e yakınının, yani 1948 Savaşı'nda İsrail'in ele geçirdiği bütün toprakların sonsuza kadar müzakere masasına konu olmaktan kurtulduğu anlamına geliyordu. Oslo sürecinin diğer yönleri askıya alınmış veya başarısızlığa uğramış olsa da, mektuplarda ifade edilen bu hususlar tartışmanın çerçevesini ilelebet değiştirdi.

Oslo süreci çaresizlikten doğdu. Filistinlerin antlaşmayı imzalamasının birkaç sebebi vardı. Birincisi, FKÖ inisiyatifi yeniden ele almalıydı, yoksa Filistin halkının desteğini kaybetme riskiyle karşı karşıyaydı. İsrail işgali altında hayat zordu ve Filistin topraklarında yaşayanlar acınası durumdaydılar. Eli sıkı İsrail devletinin kamusal yatırım politikaları veya bazı gözlemcilerin ifadesiyle yatırım yapmama politikaları bu bölgelerdeki altyapıyı perişan etmişti. Aynı zamanda İsraillilerin uyguladığı sayısız yaptırım bezdirici boyutlara ulaşmakla kalmamış, toprakların nasıl kullanılacağından istihdam ve seyahat özgürlüğüne kadar hayatın her alanına müdahale eder olmuştu. Gazze ve Batı Şeria 1987 intifadasıyla (Filistinlilerin isyanı anlatmak için kullandıkları silkiniş anlamına gelen Arapça sözcük) sarsılırken FKÖ'nün Tunus'taki karargâhında (1970'te Ürdün'den, 1983'te de Lübnan'dan çıkartıldıktan sonra FKÖ'nün son durağı burasıydı) bu isyanı uzaktan alkışlamaktan başka yapacak pek bir şeyi kalmamıştı. İşleri daha da kötüleştiren şey, intifada sırasında, Filistinlilerin yaşadığı bölgelerde üslenen ve kurduğu okullar, verdiği sosyal hizmetler ve hayır işleriyle halkın desteğini kazanan Hamas adında bir İslâmcı hareketin FKÖ'ye rakip olarak çıkmasıydı. Üstelik Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından FKÖ artık Doğu Bloku'nun

koşulsuz desteğine de güvenemiyordu. FKÖ'nün Filistin milli kurtuluş hareketinin liderliğini sürdürebilmesi için yeni bir siyasi atılıma ihtiyacı vardı.

Birçok İsrailli de içinde bulundukları durumu katlanılmaz buluyordu. İntifada Filistin sorununun yavaş yavaş ortadan kalkacağı beklentisinin hayal olduğunu göstermekle kalmadı, işgali İsrail yaşamının sıradan bir olgusu olmaktan çıkarıp iktisadi ve ahlaki olarak İsrail'i zayıflatan bir probleme dönüştürdü. Arap devletleriyle savaşmak üzere eğitilen İsrail askerleri zamanlarını artık düşman bir halkın arasında devriye gezerek ve üstlerinin verdikleri emirler doğrultusunda taş atan çocukların kollarını kırarak geçirmekteydi. Nitekim intifadanın sadece ilk yedi ayında yaklaşık altı yüz İsrail askeri Filistinlilerin topraklarında görev almayı reddetti. Ayrıca birçok İsrailli, Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından, bilhassa komşularının husumetlerini üzerlerine çeken tek problemi çözerek Arap pazarını açabilirlerse küreselleşmenin semeresini toplayabilecekleri parlak bir geleceğe gözlerini dikmişti. "Normal" bir yaşayış biçimini özleyen bazıları "post-Siyonist" bir gelecekten bile bahsediyorlardı. Onlara göre İsrailliler Siyonizm'in dayattığı ideolojik mecburiyetlerden vazgeçip İsrail'in de küçük devletlerle dolu bir dünya içindeki küçük devletlerden biri olduğunu kabul ederlerse diğer devletlerin vatandaşlarının yaşadığı gibi "normal" bir hayat yaşayabilirlerdi.

Ne var ki umulduğu gibi olmadı. İsrail birliklerinin geri çekilip yeniden konumlandırıldığı, yeni kurulan Filistin Yönetimi'nin artık doğrudan İsrail işgali altında olmayan toprakları yönetmeye başladığı, Filistin parlamentosu için seçimlerin yapılıp Arafat'ın (onun ölümünden sonra yerine Mahmut Abbas geçecekti) başkan seçildiği umut verici bir dönemden sonra, Oslo süreci gitgide etkisini yitirdi ve sonunda tamamen bitkisel hayata girdi. Bunun birçok sebebi vardı. Birincisi, Oslo süreci "adım adım diplomasi" denilen bir yönteme göre yürütülmüştü. Bu yöntem, tarafların hem sürece hem de birbirlerine güvenini tesis etmek için öncelikle en küçük meseleleri çözmekten başlamaları esasına dayanıyordu. Karşılıklı güven tesis edildikten sonra tarafların Kudüs ve Filistinlilerin evlerine dönüşü gibi çözümü daha zor meselelere geçebileceklerdi. Ne yazık ki, büyük ölçüde iki taraftaki süreci bozan unsurlar yüzünden, karşılıklı güven hiçbir zaman tesis edilemedi. İsrail'de bu unsurlar arasında bölgedeki bütün toprakların doğrudan İsrail'in denetimi altında olmasını isteyen aşırı sağcılar ve yerleşimci hareketi vardı. Üstelik bunların ülkeyi yöneten koalisyonları oluşturma ve bozma güçleri de vardı. 1993 ile 2012 arasında, Batı Şeria'da yaşayan yerleşimcilerin sayısı, Doğu Kudüs'teki 200 bin kişi hariç olmak üzere, üç katına çıkarak neredeyse 350 bine ulaştı. Filistinli liderler yeni yerleşim yerleri inşa edilmesinin nihai bir çözüme ulaşılması önündeki en büyük engel olduğunu iddia etmektedir (nitekim yeni yerleşim yerleri inşa etmek bir bakıma nihai bir çözüme ulaşmanın tek taraflı bir yoludur). Filistin tarafına gelirsek, orada da Oslo şartlarını hiçbir zaman kabul etmemiş veya İsrail'i tanımamış olan Hamas

ve süreci durduracak şiddet kullanımından hiçbir şekilde pişmanlık duymayan diğer gruplar vardır. Örneğin, 2000 yılında Filistinliler ikinci ve daha kanlı bir intifada başlattılar. Bu kez isyanın simgesi taş atan çocuklar değil, İsraillileri öldüren intihar bombacılarıydı.

Bir uzlaşmaya varma önünde başka engeller de vardır. 2006'da Hamas Filistin parlamentosunda çoğunluğu ele geçirdi. Filistin Yönetimi'nin başkanı halen el-Fetih üyesi olduğu için, bunun sonucu yönetimin bölünmesiydi. Hamas'ın el-Fetih'e bağlı güvenlik güçlerinin baskısından çekinerek Filistin Yönetimi'nden kopması ve en güçlü olduğu yer olan Gazze'de iktidarı ele geçirmesi bu bölünmeyi daha da derinleştirdi. Artık bağımsız olarak yönetilen iki Filistin toprağı vardı ve bütün Filistinliler adına konuştuğunu iddia edebilecek hiçbir örgüt kalmamıştı. Her ne kadar İsrail ile Batı Şeria'daki Filistin Yönetimi arasındaki müzakereler devam etse de, herkes Filistin Yönetimi'nin pazarlıkları sonuca bağlamak konusunda tek başına hareket etmesinin fiilen imkânsız olduğunun farkındaydı.

Bununla birlikte, zaten pazarlıkları bir sonuca bağlamak her iki tarafın da sürekli aklında olan bir şey değildi. Farklı zamanlarda her iki taraf da pazarlık masasından kalkmayı tercih etti. İsrailliler bunu tek taraflı bir çözüm dayatmak için, Filistinliler ise müzakerelerin kesildiği anda kestirmeden sonuca varmak amacıyla yaptılar. İsraillilerin planları arasında Batı Şeria'ya kadar uzanan geniş bir bölgede iki toplumu birbirinden ayıran bir duvar inşa etmek bile vardı. Her ne kadar bu duvar görünüşte intihar bombacılarının İsrail'e sızmasını engellemek için yapılıyorsa da, Filistinlilere ve Filistin davasının destekçilerine göre, İsrail'in hem kendisinin hem de Filistin Yönetimi'nin sınırlarını tek taraflı olarak belirlemek amacıyla attığı bir adımdan başka bir şey değildi. İsrail'in yoksul ve aşırı kalabalık Gazze'den çekilmesinden sonra yaşananlar sanki onun en kötü şüphelerini doğrulamış gibiydi. İsrailliler ancak Gazze'den İsrail'e doğru 2006'da başlatılan (ve 2007, 2008-2009, 2012 ve 2014'te tekrarlanan) roket saldırılarından sonra muhtaç olduğu güvenliğe bir duvarın ardında çömelerek sahip olamayacağını fark edebildiler. Ne var ki bunu fark etmek İsrail hükümetlerini müzakereler sonucu elde edilecek bir çözüm arayışına yöneltmedi. Filistin Yönetimi ise geçici olarak müzakere masasını terk ederek devlet kurma davasını doğrudan Birleşmiş Milletler'e götürmeye karar verdi ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 2012'de Filistin'i "oy kullanma hakkı olmayan bir üye devlet" olarak tanıdı. Ayrıca Hamas'la da çok sağlam temellere dayanmasa da yeniden uzlaşma sağlandı ve beraber bir birlik hükümeti kuruldu. Bu adım müzakereler sonucu elde edilmiş bir çözümü daha da zorlaştırdı. Çünkü müzakereleri destekleme ihtimali olan güçler Hamas'ı bir terörist örgüt olarak görüyordu. 2014'te müzakerelere dayalı bir çözüm için son bir girişimde bulunan Amerikalıların bile bu başarısız girişimden sonra, göründüğü kadarıyla, hevesi büyük ölçüde kaçmış durumda.

Bütün bunlar çatışmayı çözme veya bizzat iki devletli bir çözüme ulaşma ihtimalinin kendisini şüpheli kılıyor. (İsraillileri ve Filistinlileri tek bir demokratik devlet içinde bir araya getirecek tek devletli bir çözüm uğrunda çalışma fikri de, çoğunlukla üçüncü şahıslar tarafından gündeme getirilmişse de, çatışmanın iki asli tarafı bu fikre şimdiye dek hiç rağbet göstermemiştir.) Bütün bunların yanı sıra, bu sorunun çözülebileceği konusunda şüphe duymanın gerçekten de haklı bir gerekçesi vardır. Zira halen devam eden İsrail-Filistin çatışması tarihin en uzun süren milliyetçi çatışmasıdır. Çatışmanın bu kadar uzun sürmesine katkıda bulunan üç faktör vardır. Birincisi, İsrail devleti XIX. yüzyılın ortalarında veya daha öncesinde değil XX. yüzyılın ortasında kurulmuştur. Geçmiş yüzyıllarda yerleşimcilerin kendilerine sorun çıkaran yerli halkları, yanlış bir şey yaptıkları duygusuna kapılmaksızın veya uluslararası topluluktan ciddi bir tepki görmeksizin, kolaylıkla ortadan kaldırmaları mümkündü. İkincisi, İsrail-Filistin çatışmasının kırk yıldan fazla süren bir dönemi Soğuk Savaş sırasında yaşandı. Gördüğümüz gibi, süper güçler İsrail-Filistin çatışmasını küresel bir savaşın cephelerinden biri olarak gördüler ve bu savaşta hem Sovyetler Birliği hem de ABD bu çatışmayı kendi taktik avantajı için kullanmaya çalıştı. Son olarak, çatışmanın bu kadar uzun sürmesi ve çözümünün bu kadar zor olmasının sebebi, sadece iki azılı düşman tarafından şekillendirilmiş olması değil, bu uzun çatışmanın da bu iki düşmanı şekillendirmiş olmasıydı.

Bütün milliyetçi hareketler gibi Siyonizm ve Filistin milliyetçiliği de kendilerini karşı oldukları şeye göre tanımladılar. İlk Siyonist yerleşimciler kendi misyonlarını ilkellerin yaşadığı bir toprakta medeniyetin ileri karakolunu kurmak olarak gördüler. Bir elinde tüfek diğer elinde saban bulunan kahraman Siyonist yerleşimci imgesi, onların kahramanlık ideali ve milli kültlerinin merkezi haline geldi. Filistin milliyetçiliği de benzer bir şekilde bunun "öteki"sini temsil eder. Her şey bir yana, Siyonizm diye bir şey olmasaydı, Filistin milliyetçiliği diye bir şey de olmazdı veya olsa bile çok farklı bir şekle bürünürdü. Ancak bu inançlar meselenin sadece bir yanı. Çatışma aynı zamanda iki topluluk içinde farklı kurumlar, farklı toplumsal örgütlenmeler ve farklı davranış kalıplarının gelişmesine yol açtı ve bunların hepsi çatışmayı diri tuttu. İsrail kurulduğundan bu yana kendisini bir "milli güvenlik devleti" olarak sürdürebilmek için yabancı yardıma ve özel sermaye sahiplerinin desteğine dayandı. Yerleşimcilerin faaliyetlerini ve Filistinlilerin mülklerine el konulmasını meşrulaştırmak için İsrail yasalarını kullandı ve bu amaçla özel kurumlar oluşturdu. FKÖ ise silahlı mücadeleyi ve kahraman gerilla savaşçısını bir kült statüsüne yükselterek şiddetin Filistin siyasal kültürünün bütün hücrelerine zerk edilmesine yol açtı. Ayrıca temsil ettiği halkı örgütlemek ve müstakbel devletin muhtaç olduğu kurumları inşa etmek konusunda da tembel davrandı.

Bu, çatışmanın çözümsüz kalacağı anlamına gelmiyor. Daha ziyade, şayet çözümün eli kulağındaysa, bunun bugün öngörülemeyen koşullar altında gerçekleşeceği anlamına geliyor. Öyle ya, 1948 yılında, sadece otuz yıl sonra, geleceğin Mısır devlet başkanının ülke içinde konumunu düzeltmek için halk desteğini artırmaya ihtiyaç duyacağını, bunun üzerine uçağa binip Kudüs'e gideceğini ve düşmanla müzakerelere başlayacağını kim tahmin edebilirdi? Veya 1977'de, sadece on beş yıl sonra, büyük bir Filistin ayaklanmasından Soğuk Savaş'ın sona ermesine kadar öngörülemeyecek bir olaylar zincirinin sonucunda İsraillilerin ve Filistinlilerin aynı masaya oturacağını kim tahmin edebilirdi? Sonunda, çatışmanın iki asli tarafına ızdırap veren yaralar kadar bugün müzakere edilmesi mümkün görülmeyen taleplerin de yarın bölgesel ve küresel koşullardaki değişmelerin ihtimal alanını genişletmesiyle birlikte bu kadar önemli görülmemeye başlaması kesinlikle mümkündür.

BELGELER

Osmanlı Ordusunda Bir Arap Askeri

İhsan Hasan et-Tercüman (1893-1917) Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda savaşan bir Arap askeriydi. Selim Temâri tarafından yayına hazırlanan ve *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Türkçe'de *Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916*) adıyla yayımlanan günlükleri savaş esnasında sıradan bir Arap'ın yaşamı ve düşüncüleri hakkında emsalsiz bilgiler sunmaktadır.

Sahipsiz Ok
(Çarşamba öğleden sonra)

Bugün en güzel ve mutlu günlerimden biriydi. Nasıl olmasın? Yüzünü bir kez bile olsa görmeyi dilediğim kişiyi görmüştüm. Ancak peçeyle örtülmüş bir halde görebiliyordum onu. Rüyada mıydım, uyanık mıydım? Hayır! Ben sevgilimi, hanımımı, kader arkadaşımı ayık bir halde görmüştüm. Evinin önünde bir hanımla konuşurken görmüştüm onu. Peçesini yüzünden kaldırmıştı. Ama beni görünce peçesini indirdi ve konuşmaya devam etti. Peçenin altında parlayan bir dolunay, güzel bir yüz, saf bir renk görmüştüm. Şair yahut yazar olsaydım, onu çok daha güzel anlatabilirdim. Onunla evlenen ne kadar mutlu olurdu. Onu alırsam ne kadar mesut yaşardım. Avrupalı, Amerikalı, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi kadınları görmüştüm. Ama vallahi, bundan güzelini hiç görmedim. Ey güzellerin sultanı, seni yaratan Mevlâ ne kadar yüce! Bugünden önce ona hayalî bir aşk besliyordum. Onun çocukluğundaki şeklini gözümün önüne getiriyor ve büyüdüğünde nasıl olacağını, şimdiki şeklini ve güzelliğini hayal ediyordum. Ama onu görünce bu gönül çelen güzelliğini gördüm. Onun güzelliğinin insanın tasavvur edebileceğinin çok daha üstünde olduğunu anladım. Artık onu gözlerimle gördüm ve ona gerçekten tutuldum. Onu gördüğümde güneş batmak, karanlık etrafa sinmek üzereydi. Ama yüzünün ruhu karanlığı yırtmış, yüzüme yansımıştı. Ah keşke onu o gönül çelen yüzünü biraz daha seyredebilseydim. Ama olsun, onu görmek bile bana yeter. Nasıl unutabilirim, evlerinin kapısının önünden geçerken onu kapalı halde eve gittiğini gördüğümde nasıl seviniyor, kalbimin derinliklerinde ona sadece onun duyabileceği bir sesle selam veriyordum. Onun yüzünü, şeklini bile bilmiyordum. Buna bile bu kadar seviniyordum.

Onun için çok korkuyorum. Başka birisi gelip onu elimden kapacak diye ödüm kopuyor. İşte bunu düşündükçe aklım başımdan gidiyor. Ben önceden sadece Sekâkînî'yi severdim. Ama artık ona ve ailesine karşı sevgim daha da arttı. Çünkü sevgilimi görmeme vesile oldular. Allah onlara iyilikler ihsan etsin. Seni Allah'a emanet ediyorum güzel sevgilim. Birkaç yıl sonra görüşmek üzere. Bu sürenin daha fazla uzamamasını dilerim.

Çekirge Buk'a'ya Ulaşıyor
20 Mayıs 1915

Çekirge ülkenin her tarafında, özellikle de Yafa taraflarında çoğalmış ve ekinleri yok etmişti. Oradan gelen birisi bana hükümetin herkesi çekirge öldürmeye mecbur ettiğini, bu işi yapamayanları veya gitmek istemeyenleri ise her altı gün için bir Osmanlı lirası vermekle yükümlü tuttuğunu söyledi. Annemin söylediğine göre çekirge Buk'a taraflarına kadar varmıştı. Bunu kendisine çekirgeyi gözleriyle gören kardeşinin haber verdiğini söyledi. Allah bize lütufta bulunsun!

Kudüs'te Tifo Salgını
24 Mayıs 1915

Bugün beni sarsan bir haber duydum. Hacı Reşit Efendi'nin oğlu, şu anki Kudüs mebusu Ragıp Bey'in kardeşi, Ahmed en-Neşâşîbî tifodan ölmüş. Cenazesi bugün öğleden sonra kaldırılıp defnedilmiş. Herkes onun gençliğine üzülmüştü. Hastalıklar tüm ahaliyi, özellikle de sağlıklarıyla pek ilgilenmedikleri için Müslümanları kırıp geçiriyor. Allah onları affetsin. Sözüne güvendiğim birisinin bana söylediğine göre, bir sağlık memuru kendisine bir günde bu hastalığa sadece Bâbu Hıtta Mahallesi'nden dört kişinin yakalandığını haber vermiş. Bu ve buna benzer haberleri işitince binlerce hesap yapıyorum. Gün boyunca askerlerin içerisinde pirelerle, belki de bitlerle dolu bir yerde olduğum ve temiz bir çevre bulamadığım için bu hastalıklara yakalanmaktan korkuyorum. Evet, evimizin en temiz evlerden biri olduğunu inkâr etmiyorum. Ama evin girişi ve eve giden yollar en pis mahallerden. Ben hayatı seviyorum ve ölmek istemiyorum. Ben dünyanın zevklerinden hiçbir şeyi tatmamış bir gencim. Allah'ım bana bu günlerde ölümü gösterme.

Ben Sözde Osmanlı'yım, Benim Vatanım Dünya
10 Eylül 1915

Çarşamba akşamı saat 5.30'da karargâha telefonla şöyle bir emir geldi: Sansürde, merkezlerde, jandarmada ve diğer kurumlarda istihdam edilen neferlerin çoğunun bölge halkından olduğu işitilmiş. Cemal Paşa, şehir ve çevre köylerin halkından kimsenin kendi şehrinde istihdam edilmemesini emretmiş. Bu kimselerin çöldeki Bi'rüsseb' karargâhına sevk edildikten sonra sicil defterlerinin düzenlenmesini talep etmiş. Onların sevk tarihini bilmek istiyormuş. Çöl karargâhında ise kıtalara ayrılmalarını ve bu dağıtıma dair kayıt defterlerinin gönderilmesini emretmiş. Taburlarda bulunan kişiler bu kararın dışında tutulmuşlar. Bu karar konusunda ihmali görülen ve herhangi bir neferi yanında tutmak isteyen subaylar da divân-ı harbe gönderilmekle tehdit ediliyormuş. Bu emir burada sekizinci kolorduya, Şam'daki Dördüncü Ordu'ya ve Cemal Paşa komutasındaki tüm karargâhlara gönderilmiş. Karargâh bu emri alınca Kudüslülerin ve çevre köylerden olan erlerin isimlerinin düzenlenmesini istedi. Bu emrin yerine getirilişi için tarih olarak Eylül'ün başı belirlendi.

Herkes bu haberi duyunca ayaklandı, heyecanlandı ve Kudüs'te kalabilmek için tıbbi muayene ile hasta raporu alma gibi işe yaramaz yollara tevessül etmeye başladılar.

Karargâh müfettişi bu haberi duyunca deliye döndü. Öncelikle maiyetinde çok sevdiği ve ayrılmak istemediği kimseler vardı. İkinci olarak buraya gelenler arasında millete gerçekten faydası olanlar vardı. Üçüncü olarak da bazı şahısların gitmesi halinde karargâhın amâlhane gibi bazı bölümleri aksayacaktı. Eğer hepsi bu bölgenin halkından olan insanlar giderlerse ne yapacaklardı?

Bu haberi gelişinden on beş dakika sonra duydum. Ama ilk anda inanamadım. Sonunda iyice araştırdım. Cemal Paşa'nın böyle bir karar verebileceğini sanmıyor veya onu böyle bir emir vermeye sevk edecek sebepleri bilmiyordum. Pek çok insan bana bu kararın uygulanamayacağını söyledi. Ama benim gibi olan pek çok kişi hakkında uygulanacaktı. Kime söyleyeyim de bana iltimas geçsin. Kimsenin bana iltimas geçmesini kendime yediremem zaten. Çünkü ben onurlu bir insanım.

Çöle gidecekmişim. Niçin gideceğim ki? Vatanımı savunmak için gidecekmişim. Ben sözde Osmanlı'yım, benim vatanım dünya. Bana seçme hakkı verseler ve deseler ki "İhsan, oraya gidersen Mısır'ı alacağız," bunu bana söyleseler, ben de bunun gerçekleşeceğine emin olsam, hiç yorulmayacağımı bilsem yine de gitmem.

Vahşi, barbar Cengiz Devleti gidip bizim sırtımızdan Mısır'ı ele geçirmek, orada hüküm sürmek istiyor. Orayı harap etmek istiyor. Ben cepheye gitmek istemiyorum. Neden gideyim ki? Beni, Arap kardeşlerimi yönetime ortak edecekleri için mi gideyim? Biz onlardan ne gördük? Oraya gidip de kanımı heder mi edeyim? Vallahi de billahi de canım bu işi yapamayacak kadar kıymetli. Eğer devlet gelişmiş, bize eşit muamele eden bir devlet olsaydı, malım canım her şeyim vatana feda olsun. Ama şu an bulunduğumuz durumda kanımın bir damlası bile bütün Osmanlı Devleti'ne denk.

Gidersem anneme babama, bütün aileme ne olur? Annem babam bu haberi duyduktan sonra daha gitmeden büyük bir endişeye kapıldılar. Cephedeki askerlerin yaşantısı hakkında duyduklarına ağlıyorlardı. Çocuklarını, ciğerpârelerini oraya uğurlarlarsa halleri nice olur?

İhsan'ın Hayalleri
Kudüs, Çarşamba, 22 Eylül 1915

Bugün tek başıma Fransızca çalışmaya başladım. Savaş bitene kadar Fransızca öğrenmeye niyet ettim. Sonra Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'ne gidip orada iyice Fransızca çalışarak konuşmamı ve yazımı da geliştiririm. Daha sonra ailemden ve babamdan ziraat okumam için bana İsviçre'ye gitme konusunda izin vermelerini isteyeceğim. Ziraat diplomasını alıp derslerimi tamamlayınca bir arazi satın alacağım. Sonra sevdiğim ve hayat arkadaşım olmasını istediğim hanımla evleneceğim. Bütün mesleklerin değerli olduklarını inkâr etmiyorum. Ama ziraat, içlerinde en değerli olanı. Bu yüzden bütün gücümle ziraati öğrenmek için çalışacağım. Ama bunun bazı zorlukları olduğunu görüyorum. En önemlisi de ailem eğitim için bile olsa Avrupa'ya gitmeme izin vermeyecektir. İkinci olarak, gitmeme izin verseler de, Fransızca bilmiyorum.

Mısır Hücumunun Ertelenmesi
Perşembe, 25 Ekim 1915

Bugün Sultan hazretlerinin Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Ahmed Cemal Paşa'ya bu savaş sırasındaki hizmetleri ve kazandığı zaferlere ödül olarak Ferik rütbesini verdiğine dair bir telgraf geldi. Allah aşkına bu adam ne yapmış, nereyi fethetmiş de kendisine böyle bir pâye veriliyor? Bu hangi zafermiş acaba? Paşa, Mısır'a karşı zafer kazanıp orayı ele mi geçirmiş?

Bugünlerde İstanbul'daki yöneticilerin Kumandan Cemal Paşa'nın İstanbul'a gelişini daha uygun bulduklarına dair bir haber ulaştı. Ama bu sadece bir söylentiden ibaret. Bir süre önce savaş hazırlıklarının ve askerin yeterli olmaması sebebiyle Türkiye'nin Mısır'a bu yaz saldırmaktan vazgeçtiğini duydum.

Halep ve Humus tarafından hastalıkların halkı kırıp geçirdiği söyleniyor. Hastalıktan günde, çoğu Ermeni, 60-70 kişi hayatını kaybediyormuş.

Buğday ve Unun Tükenmesiyle Birlikte Filistin Halkı İsyan Edecek mi?
Pazartesi, 27 Kasım 1915

Hayatımda hiç böyle günler görmemiştim. Sadece bizim için değil herkes için sıkıcı bir haftaydı. Buğday ve ekmek cumartesi gününden beri tükenmişti. Halkın çoğu o günden beri ekmek yemiyordu. Bu sabah karargâha giderken Bâbü'l-Amûd'da pek çok adam, kadın ve çocuğun sıra beklediklerini, karınlarını doyuracak biraz buğday alabilmek için birbirlerini ezdiklerini gördüm. Öğlen eve döndüğümde de sayıları iki katı fazlalaşmıştı. Çoğu çiftçilerdendi. Onların haline çok üzüldüm ve kendi kendime şöyle dedim: Ne kadar zavallısın ey fakir insan! Hayır, bugünlerde hepimiz zavallıyız.

İki gün önce bizim evimizde de un tükendi. Bugün yiyecek bir şey kalmadı. Babam, kardeşim Arif'e para verip ekmek almaya gönderdi. Gitmedik dükkân bırakmamış, ama elleri boş geldi, ekmek bulamamıştı. Akrabalarımızdan birisi bizim evdeydi. Bizim yememiz için simit yollayacaklarını söyledi. Kendilerine bu iyilikleri için teşekkür ettik. Dün ninemin kız kardeşi Ümmü İbrahim halimizi görünce sabah bize biraz, üç rıtl kadar un göndermiş. Bize un göndermeselerdi ekmeksiz kalacaktık.

Buğday deposu olan ülkemizde un arayacağımızı hiç düşünmezdim. Evimizde buğday kalmayacağı hiç aklıma gelmezdi. Sorumluluk hükümete ait değil mi? Buğday ve un için bir kota belirlediler. İyi de yaptılar. Ama bunu belirlemeden önce halk buğday alamaz hale gelirse onlara buğday ulaştırmak için bir yol düşünmeleri gerekmez miydi? Kudüs'te ve diğer şehirlerde buğday kalmamış olsa bile zenginlerin çoğu ihtiyaten evlerinde en az bir senelik buğday depolamışlardı. Buğday ve un depolamayanlar ise bizim gibi erzaksız kalıyorlardı. Zararına bile olsa bulduğu ile günlük gıdalarını karşılıyorlardı. Devletin bugünlerde fakirlere satabilmek için önceden buğday ve benzeri erzakın bir kısmını depolaması gerekmez miydi?

Eğer bu durum devam ederse, olması hiç arzulanmayan şey gerçekleşir ve ahali devlete isyan eder. Devlet, o zaman pişman olur ama hiçbir faydası olmaz.

Pirinci bıraktık, istemedik. Şekeri bıraktık, bize zor gelmedi. Gazı bıraktık, umursamadık. Bıraktık, her şeyi bıraktık. Ama buğdayı da bırakamayız ki, bunu bilmen gerekiyor ey Türklerin hükümeti.

Para ay başından beri çok büyük bir değer kaybına uğradı. Paranın değeri aşağıdaki gibi oldu, kuruş ise çeyrek metelik haline geldi.

Osmanlı Parasının Yeni Değerleri

Yeni Para Kuruş	Eski Para Kuruş
120 İngiliz lirası	136,10 Ingiliz lirası
108 Osmanlı lirası	125,10 Osmanlı.lirası
90 Fransız lirası	109 Fransız lirası
20 Mecidî	23 20 Mecidî

5 Çeyrek (Kuruş, 3 metelik 2 buçuk Para hesabıyla)

Turjman, Ihsan Salih. *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*, edited by Salim Tamari. Berkeley, CA: University of California Press, 2011. (Türkçesi için bkz. Ihsan et-Tercüman, *Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916*, çev. Ali Benli, Istanbul: Klasik, 2012.)

Şam'daki Suriye Genel Kongresi'nin 2 Temmuz 1919 Tarihli Kararı

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, Suriye Genel Kongresi toplandı ve Suriye halkının geleceği için bir program üzerinde anlaştı. İtilaf Devletleri hükümetleri, Milletler Cemiyeti Misakı'nın 22. maddesine aykırı olarak, kongrenin aşağıda yer verdiğimiz kararını görmezden geldiler.

Biz, aşağıdaki metni imzalayan Suriye Genel Kongresi üyeleleri olarak, 2 Temmuz 1919 Çarşamba günü Suriye'nin Güney, Doğu ve Batı bölgelerinde yaşayan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudileri temsilen toplandık ve bizi bu kararları Uluslararası Komisyon'un Amerikan Seksiyonu'na sunmak üzere seçen ülke halkının arzularını yansıtan şu 10 madde üzerinde uzlaştık. Beşinci madde çok büyük bir çoğunlukla, diğer maddeler oy birliğiyle kabul edildi.

1. Suriye için şu sınırlar dâhilinde mutlak surette tam bağımsızlık talep ediyoruz: Kuzeyde Toros Dağları; güneyde Refah ve El Cevh'ten Suriye'nin güneyine uzanan bir hat ve Akabe'ye kadarki Hicaz hattı; doğuda Fırat ve Habur nehirleri ve Ebu Kemal'in doğusundan El Cevh'in doğusuna uzanan bir hat ve batıda Akdeniz.

2. Bu Suriye ülkesinin, geniş ademimerkeziyet prensiplerine dayanan, azınlıkların haklarını koruyan demokratik sivil bir anayasal monarşiyle yönetilmesini, kralın da özgürlüğümüz için şanlı bir mücadele veren ve hepimizin güven ve sadakatini kazanan Emir Faysal olmasını istiyoruz.

3. Suriye'de yaşayan Arapların daha gelişmiş olduğu düşünülen diğer ırklardan tabiatları gereği daha az yetenekli veya bağımsızlığının ilk yıllarındaki Bulgarlardan, Sırplardan, Yunanlardan ve Romanyalılardan daha az gelişmiş olduğu düşünülemeyeceğinden, bizi bir mandater gücün himayesinde kalmaya mecbur olan orta gelişmişlik seviyesindeki milletler arasına yerleştiren Milletler Misakı'nın 22. maddesini protesto ediyoruz.

4. Bu haklı protesto anlayamayacağımız belli sebeplerden ötürü bir şekilde reddedilirse, Başkan Wilson'ın savaşa girmekteki sebebinin yayılmacılık ve sömürgeciliğe bir son vermek olduğu yönündeki açıklamalarına dayanarak, Milletler Cemiyeti Misakı'nda sözü edilen manda yönetimini ancak tam bağımsızlığımıza halel getirmeyecek bir ekonomik ve teknik yardımın muadili olarak görebiliriz. Ve ülkemizin sömürgeciliğin pençesine düşmesini istemediğimizden ve Amerikan ulusunun herhangi bir sömürgecilik düşüncesinden en uzak ulus olduğuna ve ülkemiz üzerinde hiçbir siyasi emelinin olmadığına inandığımızdan, yirmi yılı geçmemek şartıyla bu teknik ve ekonomik yardımın Amerika Birleşik Devletleri tarafından yapılmasını talep ediyoruz.

5. Amerika'nın kendini bizim yardım isteğimizi yerine getirecek bir konumda görmemesi durumunda, tam bağımsızlığımızı ve toprak bütünlüğümüzü çiğnememesi ve bir önceki maddede belirtilen süreyi aşmaması şartıyla, bu yardımın İngiltere tarafından üstlenilmesini arzuluyoruz.

6. Fransız hükümeti tarafından Suriye topraklarının herhangi bir parçası üzerinde bulunulan hiçbir hak iddiasını tanımıyoruz ve Fransa'nın herhangi bir koşul altında ve herhangi bir yerde bize yardım etmesini veya üzerimizde herhangi bir kontrole sahip olmasını kabul etmiyoruz.

7. Siyonistlerin Suriye'nin güneyindeki Filistin olarak bilinen topraklarda bir Yahudi vatanı yaratma gayretlerine ve ülkemizin herhangi bir parçasına yapılacak Siyonist göçlere karşıyız. Çünkü onların iddialarını kabul etmediğimiz gibi, Siyonizm'i ulusal, ekonomik ve politik yönlerden halkımız için büyük bir tehdit olarak görüyoruz. Yahudi vatandaşlarımız hepimizin faydalandığı haklardan faydalanacak ve hepimizin ortak sorumluluklarını üstlenecektir.

8. Filistin olarak bilinen Suriye'nin güney kısmının veya Lübnan'ı içeren sahildeki batı bölgesinin Suriye'den ayrılmasına kesinlikle karşıyız. Ne olursa olsun ülkemizin toprak bütünlüğünün güvence altına alınmasını istiyoruz.

9. Özgürlüğünü kazanmış Mezopotamya için tam bağımsızlık talep ediyoruz. İki ülke arasında hiçbir ekonomik engelin olmaması gerektiğini savunuyoruz.

10. Başkan Wilson tarafından öne sürülen gizli antlaşmaları mahkûm eden temel ilkeler bizi ülkemizin bölünmesini ve Suriye'nin güneyinde Siyonist bir vatanın kurulmasına yönelik her tür girişimi en kesin bir şekilde protesto etmeye sevk ediyor. Dolayısıyla bu yöndeki her tür plan ve antlaşmanın iptal edilmesini istiyoruz.

Başkan Wilson'ın benimsediği soylu ilkeler kalbimizin derinliklerinden doğan arzularımızın geleceğimizi belirlemede tayin edici faktör olacağı; Başkan Wilson ve özgür Amerikan halkının umutlarımızı gerçekleştirme yolunda bizi destekleyeceği; böylelikle genel olarak zayıf ulusların özel olarak da Arap halkının isteklerini soylu bir şekilde kabul etmede ne kadar samimi olduklarını gösterecekleri yönündeki inancımızı güçlendiriyor.

Ayrıca şuna kesin olarak inanıyoruz ki, Barış Konferansı, ulusal haklarımızı ihlal etmeselerdi sivil hayatta, siyasette ve temsiliyette aynı haklardan yararlandığımız Türklere karşı isyan etmemiş olacağımızı fark edecek ve savaştan sonraki siyasal haklarımız savaştan önceki haklarımızdan daha az olmasın diye bütün isteklerimizi tamamen gerçekleştirecektir. Çünkü özgürlük ve bağımsızlık uğruna çok kanımızı akıttık.

Son olarak, haklarımızı savunmak ve isteklerimizin gerçekleşmesini güvence altına almak için bizi Barış Konferansı'nda temsil edecek bir heyet göndermemize izin verilmesini talep ediyoruz.

J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, vol. 2: British–French Supremacy, 1914–1945* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1979), pp. 180–82.

Theodor Herzl: Yahudi Sorununa Bir Çözüm

Theodor Herzl (1860–1904) Siyonist hareketin kurucularından biriydi. Londra'da haftalık olarak yayımlanan ***The Jewish Chronicle*** için 1896 yılında yazdığı bu makalede Herzl bir Yahudi devleti kurulmasıyla ilgili önerisinin ana hatlarını ortaya koyuyor ve bu devletin kurulacağı yer için alternatifleri değerlendiriyor.

Yahudi meselesi hâlâ varlığını sürdürüyor. Bunu inkâr etmek tam anlamıyla ahmaklıktır. Yahudi meselesi, Yahudilerin sayıca kendilerini hissettirdikleri her yerde varlığını sürdürmektedir. Yahudi meselesinin henüz hissedilmediği yerlerde de, Yahudi göçü gerçekleştiğinde hissedilecektir. Biz Yahudiler doğal olarak zulüm gördüğümüz yerlerden görmediğimiz yerlere göç ediyoruz ve göç ettiğimiz yerlerde de çok geçmeden zulme uğramaya başlıyoruz. Bu her ülkede yaşanan bir vakıa haline geldi ve kalıcı bir duruma dönüştü. Hatta bu, örneğin Fransa gibi en medeni ülkelerden birinde bile, Yahudi meselesi siyasi bir çözüme kavuşuncaya dek böyle olmaya devam edecek. Hakikaten hayli karmaşık bir hareket olan anti-Semitizm'i anladığıma inanıyorum. Anti-Semitizm'i, Yahudilerin penceresinden, korku veya nefrete kapılmadan ele almaya çalışıyorum. Onun içindeki o kaba şakaları, ortak ticari çıkarları, kıskançlıkları, tarihten devralınmış ön yargıları, meşru müdafaa iddialarını ve buna benzer unsurları tek tek görebildiğime inanıyorum.

Biz bir milletiz, tek bir millet!.. Bizler, her ülkede etrafımızdakilerin toplumsal hayatına karışıp atalarımızın inancını korumaya gayret ediyoruz. Ancak ne yazık ki, bunu yapmamıza izin verilmiyor. Bizler boşu boşuna bulunduğumuz ülkeye sadakat gösteriyoruz, hatta sadakatimiz bazı durumlarda aşırı noktalara gidiyor. Boşu boşuna hayatımızdan ve mülkümüzden fedakârlık ediyor, yaşadığımız ülkenin bilim ve sanattaki ününü artırmak için çabalıyor, ticaret yaparak ve iş sahaları oluşturarak yaşadığımız ülkenin zenginliğini arttırıyoruz. Yüzyıllardır yaşadığımız bu ülkelerde bize hâlâ yabancı muamelesi yapılıyor. Hem de Yahudiler nice acılar çekerken ataları henüz bu topraklara daha yerleşmemiş olanlar tarafından... Yine de sadık vatandaşlar olmaya devam ediyoruz. Ülkelerini terk etmek zorunda bırakılan Fransız Protestanları kadar sadığız ülkelerimize. Huzur ve barış içinde yaşamamıza izin verilse ne olurdu sanki?

Biz tek bir milletiz! Düşmanlarımız, tarihte defalarca yaşandığı gibi, bizim rızamız olmadan bizi tek bir millet yaptılar. Sıkıntılarımız bizi birbirimize bağladı, böylece birleştik ve aniden gücümüzü keşfediverdik. Evet, biz bir devlet oluşturacak kadar, gerçekten örnek bir devlet oluşturabilecek kadar kuvvetliyiz. Ülkümüz için gerekli olan bütün insani güce ve kaynağa sahibiz... Mesele özü itibariyle gayet basit. Herkes tarafından anlaşılması gerektiğine göre zaten öyle de olmalıydı.

Dünyanın belli bir bölgesinde ihtiyaçlarımızı karşılayacak kadar bir toprak üzerinde bize egemenlik hakkı tanınsın. Gerisini biz hallederiz. Bu cümledeki her sözcüğün, hatta her harfin bizi küçümseyenler ve bize şüpheyle bakanlar tarafından lime lime edileceğine eminim. Kendileri gülünç duruma düşmek

istemiyorlarsa bunu dikkatli bir şekilde yapmalarını tavsiye ederim. Yeni bir devlet kurmanın gülünç veya imkânsız bir yanı yok. Günümüzde nüfusunun çoğunluğu orta sınıftan oluşmayan, aksine bizden daha yoksul, daha az eğitimli ve daha zayıf milletlerin bunu başardığına tanık olduk. Anti-Semitizm belasıyla uğraşan bütün ülkelerin hükümetleri bizim bu isteğimize yardım ederek aslında kendi çıkarlarına hizmet etmiş olacaklar. Önerdiğim hareket şeklinin hiçbir ekonomik krize yol açmayacağını gören bu hükümetler bize bu kapıyı daha da rahat aralayacaklar. Çünkü Yahudi aleyhtarlığının doğal bir sonucu olan bu krizler tam da benim planım hayata geçirildiğinde engellenebilecek. Bu bağlamda Yahudilerin boşalttığı yerlere yavaş yavaş ve sistematik biçimde Hıristiyanların yerleştirilmesini öneriyorum. Şayet istediklerimiz bizi mağdur etmeden ve gerçekten bize yardım edilerek yapılırsa, Yahudilerin mülklerini tarihte hiç görülmemiş derecede barışçı yollarla Hıristiyanlara devretmemiz mümkündür.

Filistin'i mi, yoksa Arjantin'i mi seçmeliyiz? Biz, bize verileni ve Yahudi halkının tercih ettiğini alacağız. Arjantin, geniş arazileri olan, seyrek bir nüfusun yaşadığı, dünyadaki en verimli topraklara sahip ülkelerden biri. Arjantin Cumhuriyeti, arazisinin bir kısmını bize bırakırsa saygın bir kazanç elde eder. Ancak Yahudilerin bu bölgeye sızması kesinlikle bazı hoşnutsuzluklar doğurmuştur ve bizim yeni hareketimizin farklılığı hakkında Arjantin Cumhuriyeti'nin bilgilendirilmesi gerekebilir.

Filistin bizim hiç unutmadığımız tarihî vatanımız. Filistin'in sadece ismi bile halkımızı olağanüstü bir şekilde cezbedecektir. Eğer Sultan Hazretleri bize Filistin'i verseydi, biz Türkiye'nin bütün maliyesini yeni baştan düzenleme görevini üstlenebilirdik. Ve orada medeniyetin temsilcisi olarak Asya'dan gelen barbarlığa karşı koyan bir sınır karakolu, bir kale oluşturabilirdik. Biz devletimizin bekasını garanti edecek bütün Avrupa devletleriyle ilişki içinde olan tarafsız bir devlet olarak kalmalıyız. Hıristiyanlığın kutsal yerleri, buralara uluslararası bir statü verilerek korunabilir. Bu kutsal mekânları korumak için bizzat bir şeref kıtası oluşturabiliriz. Bu şeref kıtası Yahudilerin neredeyse on dokuz asır acı çektikten sonra Yahudi sorununa getirilen çözümün mükemmel bir simgesi olacaktır.

Paul Mendes-Flohr and Jehuda Reinharz, *The Jews in the Modern World: A Documentary History* (New York: Oxford University Press, 1995), s. 534–36.

Balfour Deklarasyonu

Dışişleri Bakanlığı
2 Kasım 1917

Saygıdeğer Lord Rothschild,

Yahudilerin Siyonist özlemlerine sempatisini dile getiren aşağıdaki deklarasyonun kabineye sunulmuş ve onun tarafından onanmış olduğunu Majestelerinin hükümeti adına size bildirmekten mutluluk duyuyorum: Majestelerinin hükümeti, Filistin'de Yahudi halkı için bir ulusal yurt kurulmasına olumlu bakmaktadır ve Filistin'de bulunan Yahudi-olmayan toplulukların yurttaşlık ve dinsel haklarına ya da herhangi bir ülkedeki Yahudilerin sahip oldukları haklara ve siyasal statüye zarar verebilecek herhangi bir şeyin yapılmaması kaydıyla bu hedefe erişilmesi için elinden gelen tüm çabaları harcayacaktır. Bu deklarasyonu Siyonist Federasyonun bilgisine sunarsanız, size minnettar olacağım.

Saygılarımla, Arthur James Balfour

J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, vol. 2: British–French Supremacy, 1914–1945* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1979), s. 180–82.

Mahmud Derviş: Endülüs Üzerinde On Bir Yıldız

Mahmud Derviş birçok Filistinli tarafından Filistin'in milli şairi olarak görülür. 1948 savaşı sırasında harab edilmiş bir köyde doğan Derviş hayatının büyük bir kısmını sürgünde geçirdi. Sürgün tecrübesi, diğer Filistinli şairlerde olduğu gibi, onun şiirinin de mihenktaşlarından biridir. Aşağıdaki şiirin başlığı "Endülüs Üzerinde On Bir Yıldız"dır. Kur'an'a göre Hazreti Yusuf rüyasında "on bir yıldız" görmüştü. "Son Endülüs seması"ndan kasıt ise Müslümanların İspanya'dan kovulmasıdır.

Bu ülkedeki son akşamımızda
Doğruyoruz günlerimizi genç ağaçlarımızdan,
sayıyoruz kaburgaları,
yanımızda götüreceğimiz,
ardımızda bırakacağımız... Bu son akşamda,
ne veda ettiğimiz herhangi bir şey, ne de nihayete erdirmek için zaman var...
Her şey neyse öyle kalıyor, rüyalarımızı ve konuklarını değiştiren bir yer burası.
Kayboluyor ansızın ironi melekemiz. Bu yer, şimdi binlerce toz zerresini ağırlayacak...
Burada, son akşamımızda, bulutları kuşatan dağlara yakından
Bakıyoruz: Bir fetih... Ve bir karşı fetih,
Ve kapılarımızı açması için bu yeni zamana anahtarlar veren
bir eski zaman.
Böyle girer evlerimize fatihler ve selis *Muvaşşah** şarabımızdan
içerler. Geceyiz, geceyarısında ve hiçbir atlı şafağı getirmeyecek yatsı
ezanı camiinden.
Çayımız yeşil ve sıcak; iç.
Fıstıklarımız taze; ye.
Yataklarımız yeşil sedirden;
At kendini üzerlerine,
Bu uzun kuşatmayı müteakip, uzan rüyalarımızın kuştüylerine.
Çarşaflarımız kolalı, mis kokular kapılarda hazır ve mebzul
miktarda aynalar,
gir oralara ve külliyen çıkalım biz. Yakında, tarihinizin köşe
bucağını araştıracağız, uzak ülkelerden, bir zamanlar tarihimiz
olanı bulmak için. Ve nihayet soracağız kendimize:
Burada ya da orada, neredeydi Endülüs? Bu toprakta mıydı yoksa bu şiirde mi?

* Endülüs şiirine has bir biçim. Okunur ve şarkı biçiminde söylenir. Arap dünyasında hâlâ icra edilmektedir.

Mahmud Darwish, *Adam of the Two Edens: Selected Poems*, ed. Munir Akash and Daniel Moore (Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2001), s. 147-70. (Türkçe çeviri için bkz. Alphan Akgül, *Granada Edebiyat Dergisi*, Sayı: 3, 37-39, Ağustos-Eylül 2013)

OKUMA ÖNERİLERİ

Aghaie, Kamran Scott, and Marashi, Afshin, ed. *Rethinking Iranian Nationalism and Modernity*. Austin: University of Texas Press, 2014. (İran milliyetçiliği ve bununla ilişkili hareketleri milliyetçilik çalışmaları ve kültürel tarih alanının geniş perspektifi içine yerleştiren geniş yelpazeli bir makaleler derlemesi.)

Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2010. (Osmanlı Devleti'nin savaşa İttifak Devletleri'nin safında girme kararını Osmanlı elit kültürünün merceğinden inceleyen yeni bir yaklaşım.)

Arsan, Andrew, and Schayegh, Cyrus, eds. *The Routledge History Handbook of the Middle East Mandates*. London: Routledge, 2015. (Manda altındaki ülkeler, Milletler Cemiyeti ve Ortadoğu halklarının manda sistemine tepkisi gibi konuları çeşitli yönleriyle inceleyen bir makaleler derlemesi.)

Chehabi, Houchang E. "Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-Building Under Reza Shah." *Iranian Studies* 26 (Summer/Fall 1993): 209–21. (Rıza Şah'ın kılık kıyafet politikalarının kökenlerini ve nasıl uygulandığını açıklayan bir çalışma.)

Commins, David Dean. *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*. London: I. B. Tauris, 2009. (Vehhabiliğin ve bu akımın Suudi devletiyle ilişkisinin dününü, bugününü ve yarınını inceleyen revizyonist bir çalışma.)

Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*. Berkeley: University of California Press, 1995. (Filistin'in iki yüzyıllık sosyal, ekonomik ve kültürel tarihi hakkında çığır açıcı bir çalışma.)

Fromkin, David. *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East*. New York: Henry Holt, 1989. (Birinci Dünya Savaşı'nın ardından büyük güçlerin Ortadoğu'daki pazarlıkları ve çatışmalarını anlatan çok rahat okunan bir kitap.)

Gelvin, James L. *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*. Berkeley: University of California Press, 1998. (Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Levant'ta hem halk hem elit milliyetçiliğinin gelişimi hakkında derinlemesine bir inceleme.)

Gelvin, James L. *The Israel-Palestine Conflict: One Hundred Years of War*. 3. baskı. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2013. (Çatışmanın tarihini anlatmaktan ziyade analitik bir değerlendirme yapmaya çalışan bu kitap XIX. yüzyıldan günümüze rakip milliyetçilikler hakkında yorumlayıcı bir anlatım sunuyor.)

Gelvin, James L. "Modernity *and* Its Discontents: On the Durability of Nationalism in the Arab Middle East." *Nations and Nationalism* 5, no. 1 (January 1999): 71–89. (Ortadoğu'da milliyetçiliğin kökenleri ve sürekliliği hakkında bir inceleme.)

Halliday, Fred. "The Nationalism Debate and the Middle East." In *Middle Eastern Lectures*, edited by Martin Kramer, 3. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1999. (Bölgede milliyetçiliği anlamak için ikna edici bir teorik model sunan ve bunu somut olaylara uygulayan bir çalışma.)

Hertzberg, Arthur, ed. *The Zionist Idea: A Historical Analysis and Reader*. New York: Atheneum, 1981. (Siyonizm'in entelektüel tarihine ilişkin muhteşem bir giriş yazısına sahip geniş yelpazeli bir Siyonist yazarlar derlemesi.)

Hurewitz, J. C. "The Entente's Secret Agreements in World War I: Loyalty to an Obsolescing Ethos." In *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner, 341-48. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986. (Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin yaptığı gizli antlaşmaları Avrupa'da güçler uyumunun bozulması çerçevesinde analiz eden bir çalışma.)

Jankowski, James, and Gershoni, Israel, eds. *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*. New York: Columbia University Press, 1997. (Milliyetçi tarih yazımı da dâhil olmak üzere, Arap Ortadoğu'sundaki milliyetçi akımların bütün yönlerini ele alan mükemmel bir makaleler derlemesi.)

Khoury, Philip S. *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987. (Fransız mandater politikalarının Suriye'de milliyetçiliğin doğuşu üzerindeki etkilerini inceleyen tanımlayıcı bir çalışma.)

Smith, Charles D. *Palestine and the Arab-Israeli Conflict: A History with Documents*. Boston: Bedford/St. Martin's, 2001. (Filistin anlaşmazlığının muhtemelen en kapsamlı tarihî anlatımı.)

Turjman, Ihsan Salih. *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*, ed. Salim Tamari. Berkeley: University of California Press, 2011. (Filistinli bir Arap askerinin gözüyle Birinci Dünya Savaşı yılları.)

KISIM IV

Yakın Dönem

Şayet Ortadoğulu bir Rip van Winkle[13*] Birinci Dünya Savaşı'ndan on yıl kadar sonra uykuya dalmış ve yetmiş-seksen yıl sonra uyanmış olsaydı, aşina olduğu pek çok şeyle karşılaşırdı. Uykuya daldığında henüz embriyo halinde olan devlet sistemi, uyandığında tamamen vücut bulmuş olurdu. O uyurken çeşitli milliyetçi akımlar doğmuş ve bir süre sonra ortadan kaybolmuş olsa da, gözlerini açtığında bölgedeki halklar hâlâ gözleri ağırlaşmaya başladığı zamanlarda olduğu gibi siyasal topluluklarını milliyetçiliğin ilkelerine göre örgütlemeye devam ediyor olurlardı. Ortadoğulu Rip van Winkle uykudayken Siyonist yerleşimcilerle bölgenin yerli sakinleri arasındaki cepheleşme İsrail'i, komşularını ve olgunlaşmış bir Filistin milli hareketini içine alan daha geniş bir cepheleşmeye dönüşmüştü bile. Yine de gözlerini açtığında Filistin sorunu kalıcı ve çözülmesi çok zor görünen bir sorun olarak kalmaya devam ediyor olurdu. Bu süre zarfında İngiltere ve Fransa'nın nüfuzu azalmış olsa da büyük güçlerin bölgeye müdahalesi Amerikan kalkanı altında devam ediyor olurdu. İran şahı devrilip İslâm cumhuriyeti kurulmuş olmakla beraber İran'ın sınırları Birinci Dünya Savaşı'nın ardından nasılsa Ortadoğulu Rip van Winkle uyandığında da öyle olurdu. Zira İran'ın devrimden sonra Rıza Şah ve halefi döneminde İran'ın elde ettiği güçten vazgeçecek hali yoktu.

Birinci Dünya Savaşı'nın ve hemen sonrasında yaşananların Ortadoğu tarihi üzerinde, pek çok bakımdan muazzam etkileri oldu. Ancak bu etkileri gereğinden fazla abartmamak gerekir. Tarih birikimli olarak ilerler ve devrimci olduğu söylenen olaylar değişimin sebebi olduğu kadar sonucudur da. Örneğin, XIX. yüzyıldaki büyük dönüşüm uygun bir zemin hazırlamasa, Ortadoğu'da hiçbir milliyetçi hareket veya milli devlet ortaya çıkamazdı. Ayrıca savaşın bölgedeki ekonomik ve sosyal ilişkilerin mahiyeti üzerinde de çok büyük bir etkisi olmadı. Bu alandaki dönüşüm daha sonra yaşandı.

13 Çevirmenin notu: Rip van Winkle Wahington Irving'in 1819'da yayımlanan meşhur hikâyesinin bir kahramanıdır. Hikâyede Rip van Winkle bir büyü sonucunda 20 yıl boyunca uyutulur ve uyanıp kasabasına döndüğünde her şeyi değişmiş bulur.

Yine de Birinci Dünya Savaşı kullanışlı bir nirengi noktası olmaya devam etmektedir. Tabii ki bu kullanışlılığın sınırlarını göz önüne almak kaydıyla.

Bu arada, bölgede Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşen eşit derecede önemli diğer değişimleri de göz ardı etmemek gerekir. Peki, tarihçiler bu değişimleri nasıl değerlendirmelidir? Günümüzün tarihçileri son yetmiş-seksen yılda yaşanan olaylara o kadar yakındırlar ki olaylarla aralarındaki mesafenin kendilerine sağlayacağı geniş perpesktifi elde etmeleri mümkün değildir. Örneğin, 1789 Fransız Devrimi'nin önemini inkâr edecek tarihçi yok denecek kadar azdır, ancak iş Fransız Devrimi'nin öncelikle hangi açıdan önemli olduğunu tespit etmeye gelince birçok görüş ayrılığı belirir. Hal böyleyken, tarihçiler 1978-1979 İran Devrimi'nin, hele hele son Arap isyanlarının önemi hakkında nasıl hüküm verebilirler? Gazetecilerin durumunda olduğu gibi, son yetmiş-seksen yılda yaşananlar hakkında yazan tarihçilerin de bize sağlayabileceği şey, en fazla, bu dönemin tarihinin bir ilk taslağı olabilir.

Yine de bu, yakın geçmişi yorumlamaya çalışmak konusunda tarihçilerin cesaretini kırmamalıdır. Bu kitapta en başından beri, Ortadoğu tarihini anlamanın tek yolunun onu küresel bir bağlam içine yerleştirmek olduğunu savunduk. Ayrıca modern çağı önceki çağlardan ayıran şeyin modern dünya ekonomisi ve modern devlet sistemi olduğunu ileri sürdük. Küresel düşünmeye devam eder, dünya ekonomisini ve devlet sistemlerini nirengi noktası alırsak yakın dönem Ortadoğu tarihinin iki alt döneme ayrılabileceğini söyleyebiliriz: 1929-1945 yıllarında başlayan ve 1970'lerin başında sona eren ilk dönemle 1970'lerde başlayan ve günümüze kadar devam eden ikinci dönem.

İlk dönem Büyük Bunalım'ın ve İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle başladı. Her iki olay da bölgedeki sosyal, ekonomik ve siyasal ilişkilerin mahiyetini değiştirdi. Büyük Bunalım devletlerin işleri bir şekilde yoluna koyabilmek için ekonomilerine müdahale etmesi ihtiyacını doğurdu. Birçok siyasal lider İngiliz ekonomist John Maynard Keynes'in teorilerine kulak verdi. Keynes'e göre düzgün bir ekonomi politikasının iki hedefi olmalıydı: Tam istihdam ve fiyat istikrarı. Dünyadaki birçok hükümet ayrıca ekonomik krizin sebep olduğu ekonomik altüst oluşlarla başa çıkmak, vatandaşlarının sıkıntılarını hafifletmek, hatta kimi durumlarda halk ayaklanmalarını önlemek için ekonomiye müdahale etmek zorunda kaldı. Çeşitli biçimlerde karşımıza çıkan refah devletleri işte bu koşullar altında doğdu. Örneğin, bu dönem ABD'nin yaşlı nüfusunun yaşadığı yaygın yoksullukla mücadele etmek için bir sosyal güvenlik önemli olarak New Deal programını yürürlüğe soktuğu yıllardı. Zamanla bu tip program ve uygulamaların çoğu "devlet tarafından vatandaşa tanınan haklar" olarak nitelendirilmeye başladı. Yani Amerikalılar artık bu sosyal politikaların birer vatandaşlık hakkı olduğuna inanmaktaydılar. Ayrıca devletler tarafından uygulanan politikalar dünyanın her yerinde hükümetlerle vatandaşlar arasındaki ilişkinin mahiyetini

değiştirdi. Hükümetler vatandaşlarının her tür faaliyetini büyük ölçekli ve kesintisiz savaşa yönelik üretime yönlendirmek zorunda kaldılar. Dünya çapında "savaş ekonomilerinin" yaygınlaşması devletlerin tam istihdamı sağlama, çalışma ilişkilerini düzenleme ve her tür ekonomik faaliyeti kontrol etme sorumluluğunu daha da artırdı ve derinleştirdi. Bütün bunların yanı sıra hükümetler ayrıca sadece ekonominin değil savaşın da bütün yükünü taşıyan vatandaşlarının devlete sadakatini de sağlamak durumundaydı.

Hükümetlerin üstlendiği ve vatandaşlarından üstlenmesini istediği yeni sorumluluklar, siyaset bilimcilerinin "yönetim pazarlığı" (ruling bargain) olarak adlandırdığı bir dönüşümü beraberinde getirdi. Devletin ve vatandaşların karşılıklı olarak birbirlerinden talep ettiği hak ve yükümlülüklere işaret eden "yönetim pazarlığı", gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda olduğu gibi Ortadoğu'da da Büyük Bunalım'dan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktı. Ortadoğu'daki yönetim pazarlığını şu basit formülle özetlememiz mümkündür: "İtaat karşılığında menfaat."

Bu yönetim pazarlığı bölgede beş etken sebebiyle kök saldı. Birincisi bölgede savunmaya yönelik kalkınma politikalarının ve emperyalizmin bıraktığı mirastı. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, her iki süreç de devletin erişim alanını genişletmek ve halkın toplumsal gücünü daha etkin bir şekilde seferber etmek üzere tasarlanmış yapılar ve kurumlar yarattı. Ortadoğu devletlerinin veya onların sömürgeci efendilerinin uygulamaya koyduğu münferit programlar başarı kazanmamış olabilir. Bu programların bölgede eşitsiz ve dengesiz bir şekilde uygulandığı da doğrudur. Ancak savunmaya yönelik kalkınma politikaları ve emperyalizm, her şeye rağmen, siyasal elitler ve vatandaşlar arasında devlet idaresi, toplumsal pratikler ve hükümetin vatandaşlara karşı sorumlulukları hakkında köklü bir tutum değişikliğine sebep olmuştur. Sonraki devlet adamları ve siyasetçiler kuşağı da bu temel üzerinde iş görmüştür.

İkinci etken, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan tecrübeydi. On ikinci bölümde, örneğin Türkiye ve İran'ın kendi ekonomilerini ve siyasal düzenlerini kurarken faşizmden komünizme kadar dönemin mevcut modellerinden nasıl faydalandığından bahsetmiştik. Ortadoğu'da Milletler Cemiyeti'nin manda idaresi altında bulunan ülkelerde mandater güçler Batı Avrupa'nın siyaset laboratuvarında üretilmiş refah devleti, ekonomik planlama ve kalkınma yardımı politikalarını uyguladılar. Bunu cömertliklerinden yapmadılar. Mandater güçler emperyal egemenliklerini tehlikeye atacak milliyetçi isyanlardan ve işçi-köylü yığınlarının infial yaratmasından çekiniyorlardı. Mısır'da ise hükümetler ve siyasal partiler son derece rekabetçi bir siyasal ortamda halkın desteğini sağlamak için yeni yönetim pazarlığıyla bağlantılı temel politikaları savundular.

Bölgede yeni yönetim pazarlığını sağlamlaştıran üçüncü etken, savaş sonrası uluslararası ekonomik sistemin sağladığı uygun ortamdı. Bu sisteme,

1944'te 44 ülkenin temsilcilerinin dünya ekonomisinin sorunlarını konuşmak üzere bir araya geldiği New Hampshire eyaletinin Bretton Woods kasabasına atfen Bretton Woods sistemi dendi. İşin ilginci, uluslararası kapitalist sistemin yapılarını otuz yıla yakın bir süre boyunca istikrara kavuşturan ve genişleten Bretton Woods Konferansı'nın mimarı, Amerika'yı temsilen konferansa katılan ve tarihte Amerikan devletine sızmayı başarmış en üst düzey Sovyet ajanı olan maliye bakanlığı yetkilisi Harry Dexter White idi. Bretton Woods sistemini az sonra daha detaylı olarak inceleyeceğiz. Şu an için bu sistemin şu iki yönünden söz etmek yeterli olacaktır. Birincisi, Bretton Woods Sistemi siyaset bilimci John Gerard Ruggie'nin "embedded liberalism" (gömülü liberalizm) olarak adlandırdığı bir anlayışın damgasını vurduğu küresel bir ekonomik yapı kurdu. Yani, ticaret ve gümrüklerle ilgili ekonomik kararlar devletler arasındaki genel mutabakatla alınacak, buna karşılık devletler ülke içinde kendi ekonomilerine uygun gördükleri gibi müdahale etmekte özgür olacaklardı. Bazı devletler ekonomiden nispeten elini çekmeyi, bazılarıysa tam istihdamı, sanayileşmeyi ve bunun gibi hedefleri sağlamak adına daha müdahaleci olmayı tercih edebilirdi. İkincisi, sistemi planlayanlar iki kurum yarattılar: Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası. IMF'nin amacı sistemin genel istikrarını sağlamaktı. Dünya Bankası'nın amacıysa büyük ölçekli altyapı projelerine fon sağlayarak kalkınmayı desteklemekti. Dünya Bankası, başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da da faal bir kurumdu. 1957-1974 arasında banka sadece İran'a çeşitli projeler için 1.2 milyar dolar kredi sağladı. 1956'da Dünya Bankası'nın Asvan Barajı'nın yapımı için vadettiği krediyi iptal etmesi, aynı yıl Süveyş Savaşı'nın patlak vermesine yol açacak olaylar zincirini tetikledi. Ne olursa olsun, Dünya Bankası'nın kurulmasının en önemli sonucu şuydu: Bu kurumun bizatihi varlığı "kalkınma" idealinin uluslararası bir norm olarak yüceltilmesini temin etti.

Savaş sonrası uluslararası ekonomik sistemin merkezinde dünyanın en büyük ekonomik gücü olan ABD vardı. Amerikan politikaları aynı zamanda yeni yönetim pazarlığının dünya çapında yayılmasını teşvik etti. Amerikan politikasının ardındaki saikler ideolojik, ekonomik ve (Amerikalıların ekonomik sıkıntıları Sovyetler'in gelişmekte olan ülkelere nüfuz etmesinin temel sebeplerinden biri olarak görmeleri sebebiyle) politikti. Elli yıl boyunca Amerikan dış politikası Sovyetler'i kuşatmaya ve Sovyet nüfuzunun dünyanın geri kalanına yayılmasını engellemeye odaklandı. Amerikan siyasetine yön verenler, yoksulluğun ve eşitsizliğin yüksek seviyede olduğu ülkelerde komünizmin daha rahat kök salabileceğine inanıyorlardı. Bu sebeple ABD Batı Avrupa ve Japonya'da savaşın tahrip ettiği ekonomilerin iyileşmesine, başka yerlerde de ekonomik kalkınmaya destek olacak politikalar uyguladı.

ABD, kalkınmayı desteklemek için, büyük ölçüde kendi ekonomik bunalım ve savaş dönemi tecrübelerinden çıkarttığı derslere dayanan çok yönlü

bir yaklaşım benimsedi. Bu doğrultuda, Ortadoğu başta olmak üzere birçok ülkede planlama dairelerine uzman yetiştirilmesini teşvik etti ve buralara uzman sağladı. Kalkınma yönelimli bir "yeni orta sınıf"ın güçlendirilmesini destekledi. Bazı durumlarda (bunun kaç kez olduğu tartışmalıdır) ABD tarihin akışını hızlandırmak için bu orta sınıfın "öncüsü" olan "modernleştirici" askerleri iktidara el koymaya teşvik etti. Büyük Bunalım dönemindeki Tennessee Valley Authority ve Hoover Barajı gibi projeleri örnek alan büyük ölçekli kamusal bayındırlık projelerine destek oldu. Amerikalılar bu tip projelerin milli ekonomik kalkınmaya temel oluşturacağına inanıyorlardı. Son olarak Amerikan siyasetine yön verenler Ortadoğu'da ve diğer yerlerde hükümetleri toprak reformu yapmaya teşvik etti. Bunu yapmalarının sebebi sadece komünistlerden ilham alan devrimci hareketlerin rüzgârını kesmek değil milli ekonomilere canlılık kazandırmak istemeleriydi. Onlara göre zenginleşen köylüler ülke içinde üretilen mallar için de talep oluşturacaklardı.

Yeni yönetim pazarlığının Ortadoğu'da kök salmasına imkân veren son etken sömürgeciliğin sona ermesiydi. Dekolonizasyon olarak adlandırılan bu süreçte (1950'ler-1970'ler) dünyanın büyük çoğunluğunda resmî emperyalizm sona erdi ve "post-kolonyal devletler" kuruldu. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Ortadoğu'da tam bağımsız olan sadece beş devlet vardı: Türkiye, İran, Suudi Arabistan, Umman ve Irak. Cezayir doğrudan Fransa'nın bir parçasıydı. Tunus ve Fas Fransız (Fas'ın belli kısımları İspanyol) himayesindeydi. Lübnan ve Suriye Fransız, Ürdün ve İsrail/Filistin ise İngiliz mandası altındaydı. Basra Körfezi'nin çeşitli yerlerine dağılmış İngilizlerin hamilik ettikleri devletler vardı. İngilizler ayrıca Yemen'de bir sömürgeye ve 1922'den sonra yarı-bağımsız statüdeki Mısır'la da anlaşılması güç özel bir ilişkiye sahipti. Son olarak Libya İtalya'nın bir parçasıydı. Gerek resmî gerek gayriresmî olarak emperyal güçlere bağımlı olan ülkelerin kendi ekonomileri üzerinde hiçbir denetimi yoktu ve emperyal güçler genellikle onları emperyal merkezi zenginleştirecek birer sağmal inek olarak görüyorlardı. Buna karşılık, 1971'e gelindiğinde, bölgedeki (Filistin hariç) bütün devletler bağımsızdı. Bu, artık devletlerin, (uluslararası sistemin izin verdiği ölçüde) kendi milli ekonomilerinin denetimini ellerine alabilecekleri ve vatandaşlarının yararına kullanabilecekleri anlamına geliyordu.

Kalkınma vaadi dünya ekonomisinin periferisinde yer alan neredeyse bütün ülkelerde rağbet gördü. Dolayısıyla dünya çapında kalkınmaya yönelik ortak yaklaşımlar ve tedbirler ortaya çıktı. Dünya ekonomisinin periferisinde (Yugoslavya lideri Tito'dan Endonezya lideri Ahmet Sukarno'ya, Hindistan lideri Jawaharlal Nehru'ya, Gine lideri Sékou Touré'ye, Kongo Lideri Patrice Lumumba'ya, Gana lideri Kwame Nkrumah'ya ve Mısır lideri Cemal Abdülnasır'a kadar uzanan) dikkate değer bir liderler kuşağı "gömülü liberalizm" sisteminden kendi ülkeleri için faydalanarak yeni yönetim pazarlığını desteklemek üzere tasarlanmış yeni siyasal/ekonomik politikalar yürürlüğe

soktular. Genel olarak bu politikalar devlet öncülüğünde ekonomik kalkınma, merkezî ekonomik planlama ve ithal ikameci sanayileşmeden oluşuyordu. (İthal ikameci sanayileşme bir ülkenin kendi üretebileceği malları ithal etmektense içeride üretmesi ve böylelikle elindeki kıt dövizi daha ileri teknoloji içeren sofistike ithal ürünler için kullanabilmesi anlamına gelir.) Bunu finanse etmek için devletler genellikle daha önce yabancıların elinde olan en değerli kaynaklarını tamamen üzerlerine almaya çalıştılar. Bunu bazen başardılar (örneğin, Nasır 1956'da Süveyş Kanalı'nı millileştirdi), bazen de İran'ın 1951'de petrol konusunda aynısını yapmaya çalışıp yapamadığı gibi başaramadılar. Bu politikaların hepsine birden ekonomik milliyetçilik denir. Bazı devletlerin liderleri (örneğin, 1952 sonrası Mısır, bağımsızlık sonrası Cezayir, Irak ve Suriye'nin çeşitli zamanlarda yaptığı gibi) ekonomik milliyetçilikle yeni yönetim pazarlığını anti-emperyalizmi ve "devrimci kitlelerin" erdemlerini yücelten bir halkçı söylemle birbirine bağladılar. Suudi Arabistan ve Ürdün liderleriyse aynı yolu tutmadılar.

Şayet İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki yıllara "Üçüncü Dünya" olarak bilinen ülkelerdeki ekonomik milliyetçilik tarafından desteklenen bir yönetim pazarlığının iyimser vizyonu damga vurduysa, 1960'ların sonuna da bu iyimserliğin gitgide zayıflaması damgasını vurdu. Daha 1960'ların başında bile istatistikler Üçüncü Dünya'nın dünya ticareti ve toplam geliri içindeki payının azalmakta olduğunu gösteriyordu. On yıl içinde sanayileşmiş ülkelerle sanayileşmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik fark bir uçuruma dönüşmüştü bile. Ayrıca periferideki devletlerin pek azı dünya ekonomik sistemi içindeki konumunu değiştirebilmeyi başarmıştı. Üçüncü Dünya'nın bazı önde gelen iktisatçıları bundan Bretton Woods Sistemi'ni ve bu sistemin yarattığı ekonomik düzeni sorumlu tuttular. Onlara göre, kalkınmaları için ihtiyaç duydukları pahalı mamul malları satın almak için ucuz hammadde satmak zorunda kaldıkları sürece, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş dünyaya yetişmeleri mümkün değildi. Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere yetişmelerini daha da zorlaştıran şey, bu ucuz hammaddelere bile hâlâ büyük ölçüde yabancıların sahip olmaya ve bunların fiyatını belirlemeye devam ediyor olmalarıydı. Dolayısıyla Üçüncü Dünya liderleri bunun telafi edilebilmesi için kendilerine gümrükleri belirleme hakkı tanınmasını ve ihraç ettikleri ürünlerin mülkiyeti, fiyatlandırılması ve ticaretini düzenleyen yeni kurallar getirilmesini talep ettiler. Ayrıca en az bunlar kadar önemli olarak, masada kendilerine de bir sandalye ayrılmasını istediler. Yani, uluslararası ekonomik politikaların belirlenmesi hakkının, (Üçüncü Dünya'nın çıkarlarını hep göz ardı eden ABD başta olmak üzere) dünyanın en zengin devletlerinin tekelinde kalmasını kabul etmediklerini belirttiler ve kendilerinin de bu kararların alındığı müzakerelere katılma hakkı olduğunu iddia ettiler. Nitekim 1973'te, Cezayir ve Irak gibi "radikal"lerden Lübnan ve Ürdün gibi "ılımlılara" kadar yetmiş

yedi Üçüncü Dünya ülkesi, Bretton Woods sistemine son verilmesi ve küresel ekonomik sistemin yapısını Üçüncü Dünya'nın ihtiyaçlarına daha çok cevap verecek şekilde değiştiren bir Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen talebiyle bir araya geldi.

Üçüncü Dünya ülkeleri Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen talebini "kolektif haklar" kavramına dayandırdılar. "Halkların hakları" veya "dayanışma hakları" gibi isimler de alan bu kolektif haklar kavramı, Vladimir Lenin ve Woodrow Wilson'un halkların kendi kaderini tayin hakkını desteklemelerinden beri uluslararası ilişkilerin sözcük dağarcığının bir parçası haline gelmişti. Zamanla devletler, listeye kendi kaderini tayin hakkını derinleştiren ve genişleten ekonomik haklar ve kalkınma hakkı gibi başka haklar da eklediler. Kolektif haklar kavramına inananlara göre kolektif toplulukların (örneğin milletlerin) kendilerine has hakları vardı ve bu hakları gerçekleştirmek uğruna çalışmak bu topluluklar içindeki bireylerin göreviydi. Aynı zamanda uluslararası topluluk da bu haklara saygı duymakla yükümlüydü. Kolektif haklar kavramı, bireyin ayrılmaz bir parçası olan medeni, siyasi ve şahsi hakları vurgulayan günümüzdeki insan hakları söyleminden farklıdır. Milletler Cemiyeti Sözleşmesi her ne kadar kontrolsüz bir kendi kaderini tayin hakkından hiç bahsetmese de, böyle bir hakkın ardındaki mantık teşkilatın hücrelerine kadar yerleşmiş durumdadır. Bu hak, aynı zamanda dekolonizasyona da gerekçe sağlamıştır.

1970'lerin başında yaşanan iki olay olmasaydı, Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen talebi genel olarak sanayileşmiş ülkeleri özelde de ABD'yi biraz sinirlendirmekten başka bir sonuç doğurmazdı. Bu olaylardan birincisi Bretton Woods sisteminin çöküşüydü. 1945'ten 1960'ların sonuna kadar ABD dünyanın rakipsiz ekonomik gücüydü. Amerikan doları güçlüydü ve Amerikan hükümeti doların diğer hükümetler tarafından resmî olarak sabitlenmiş bir altın rezervi karşılığında alınıp satılabilmesini garanti ediyordu. Yani dolar uluslararası ticarete dayanak teşkil ediyordu. Ne var ki, 1970'lerin başına gelindiğinde ABD artık 1945'teki gibi rakipsiz bir ekonomik güç değildi. Almanya ve Japonya Amerika'nın konumuna meydan okuyor ve finans uzmanlarını telaşa düşürecek seviyede dolar biriktirmeye başlıyordu. 1971'de İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ilk kez Amerika'nın ithalatı ihracatını aştı. Bunun bir sonucu olarak da, ABD dışındaki ülkelerin elinde bulunan dolarlar bu dolarların karşılığı olması gereken Fort Knox'taki altın rezervlerini aşmaya başladı. Bunun üzerine Amerikan hükümeti dolarla altın arasındaki ilişkiyi kopardı ve doları dalgalanmaya bıraktı. Aslına bakarsanız dolar dalgalanmaktan ziyade düpedüz battı. Sağlam bir limana demir atmasını sağlamış olan dolar çapasından mahrum kalan uluslararası ekonomiyse bir parasal krizden diğerine sürüklenmeye başladı. Bu esnada dünya liderleri uluslararası sistemi nasıl düzeltebilecekleri veya yeniden düzenleyebilecekleri konusunda tartışıp durdular.

Gelişmiş dünyayı yerinde doğrulup gelişmekte olan dünyanın taleplerine kulak vermeye mecbur eden ikinci olay 1973-1974 petrol şokuydu. "Petrol şoku" petrolün fiyatının 1973-1974'te üç ay içinde yüzde 380 artış göstermesine verilen isimdir. Fiyat artışı petrol üreticilerinin fiyat belirleme yetkisini, o güne kadar "ilan edilen fiyatı" belirlemekte olan petrol şirketlerinin elinden alması sonucunda gerçekleşti. Petrol şoku bir grup Üçüncü Dünya ülkesi açısından egemenlik haklarını, pazar güçlerini ve aralarındaki amaç birliğini ifade etmek açısından benzersiz bir olaydı. Petrol şoku Amerikan siyasetine yön veren birçok kişiyi de korkuttu. Çünkü onlara göre bu olay sanayileşmiş dünyayla Üçüncü Dünya arasındaki güç dengesinde bir değişmeye işaret ediyor ve bu değişme bizzat ABD'nin varlığına tehdit oluşturuyordu. Üçüncü Dünya ülkelerini teker teker, gruplar halinde veya hep birlikte güçlerini kullanarak sanayileşmiş ülkeler arasında hammadde ve pazar kavgaları başlatmaktan alıkoyacak ne vardı? Onları menkul kıymetler piyasalarını alt üst etmekten veya ABD'ye ayrımcılık yapmaktan alıkoyacak ne vardı? Bakır, kalay, kauçuk, boksit, kahve, hatta kereste üreticilerini, petrol üreticilerinin yolundan giderek, bir araya gelmekten ve kendi mallarının üretimini, fiyatlandırılmasını ve dağıtımını koordine edecek kendilerine ait kurumlar oluşturmaktan alıkoyacak ne vardı?

Petrol bütün malların üretimini ilgilendiren bir şey olduğu için (kamyon olmadan bir yerden bir yere sebze taşıyın bakalım) "petrol şoku" ABD başta olmak üzere gelişmiş ülkelerde çok nadir rastlanan bir durum olan enflasyon zamanında durgunluğun, yani stagflasyonun yaşanmasına sebep oldu. İşsizlik ve yüksek fiyatlar aynı zamanda yönetim pazarlığını da tehlikeye atmaya başladı. Üçüncü Dünya'yla uzlaşma arayan Avrupalıların ve iki taraflı anlaşmalarla sorununu çözmeye çalışan Japonların aksine ABD hırçın bir tavır aldı. Amerika'nın Birleşmiş Milletler'deki temsilcisi Daniel Patrick Moynihan'ın söylediği gibi, şimdi ABD için "muhalefete geçme" zamanıydı.[14]

Bu muhalefet iki şekilde oldu: Ekonomik ve siyasi. Ekonomik açıdan ABD Üçüncü Dünya devletlerinin ekonomik milliyetçiliğine, ileride "neo-liberalizm" olarak anılanacak bir politika ile karşılık verdi. Neo-liberalizm ekonomik milliyetçiliğin tam tersiydi. Bu yeni paradigmaya göre siyaset ve ekonomi suyla petrol gibiydi, yani birbirlerine karışmamaları gerekiyordu. Hükümetler istihdam güvenceleri vererek, devlet işletmeleri kurarak ve benzeri şekillerde serbest piyasaya müdahale ettikçe işlerin doğal akışını bozuyorlardı. Bunun yerine devletin müdahalesi asgari düzeye inmeli ve piyasaların kendi kendilerini yönetmesine izin verilmeliydi. Dolayısıyla ABD doğrudan kalkınmacı devleti ve onun desteklediği yönetim pazarlığını hedefe oturttu. Zamanla ABD siyasi ve iktisadi alanda güç göstererek diğer sanayileşmiş ülkeleri de yanına çekmeyi başardı.

14 Daniel Patrick Moynihan, "The United States in Opposition," *Commentary* (1 Mart 1975), http://www.commentarymagazine.com/article/theunited-states-in-opposition/.

ABD'nin işleri Üçüncü Dünya'nın aleyhine döndürmesini mümkün kılan gelişme, esasen 1979-1982 krizi oldu. Şöyle ki; 1973'te petrol fiyatlarının hızlı yükselişi, yeni zenginleşen petrol üreticileri açısından tuhaf bir probleme yol açtı: Petrol üreticileri fiyat artışından kaynaklanan bu muazzam serveti ne yapacaklardı? On yıllık süre zarfında bu servetin büyük bir kısmı (96 milyar dolar kadarı) Avrupa'daki Amerikan bankalarına aktı. Bu bankalar da bu parayı gelişmekte olan ülkelere kredi olarak verdiler. Gelişmekte olan ülkeler bu paraya gelişmiş ülkelerden aldıkları yüksek maliyetli mamul malları finanse edebilmek için ihtiyaç duyuyorlardı. Petrol bu malların üretiminde kullanılan vazgeçilmez bir bileşendi ve üreticiler petrole ödedikleri yüksek fiyatları doğrudan müşterilerine de yansıttılar. Bu düzenlemede bir problem vardı: Gelişmiş ülkelerin daha pahalı petrol satın alabilmeleri için daha çok dolar basılmalıydı. Basılan dolar miktarı arttıkça doların değeri düştü. Ucuz para düşük faiz anlamına geldiği için borç alanlar için harika olabilirdi. Ancak ihtiyaç duydukları mallar için daha çok dolar ödemek zorunda kalan Amerikan iş dünyası ve tüketicileri açısından bu hiç de iyi bir durum değildi. Dolayısıyla 1979'da Amerikan Federal Rezerv Bankası borçlanmayı zorlaştırmak ve dolar akışını geri çevirmek için faiz oranlarını yükseltti. Ucuz kredi dönemi artık kapanmıştı. Amerikan Federal Rezerv Bankası'nın kararı gereğinden fazla bir düzeye ulaşmış olan borçluların ardındaki desteği çekti ve Üçüncü Dünya'yı 1980'lerin borç krizine sürükledi.

Ekonomik olarak en güçlü durumdaki ülkeler borç krizinin üstesinden gelebilmek için Bretton Woods kurumlarını yeniden yapılandırdılar. Ayrıca öyle açılımlar yaptılar ki bir Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen umudunu tamamen yok etmekle kalmadılar, savaş sonrası dönemde dünya çapında egemen olan yönetim pazarlığını ayakta tutan destek sistemini de ortadan kaldırdılar. Artık ekonomik milliyetçilik *out*, Washington Konsensüsü *in* idi. Washington Konsensüsü'nün şartlarına göre (konsensüsün ismi bile yeni politikaların kaynağını ortaya koyuyordu) yeniden canlandırılan IMF borçlu Üçüncü Dünya ülkelerine acil durum kredisi verecekti. Ancak karşılığında borçluların da IMF tarafından dayatılan bir dizi neo-liberal şartı kabul etmesi gerekiyordu. Bu şartlar arasında ticaretin liberalleştirilmesi, yabancı yatırımlar önündeki engellerin kaldırılması ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesi gibi uygulamalar vardı. Bunların her birinin ekonomik etkinlik adına yapılması tavsiye ediliyordu.

Neo-liberal politikalar Arap dünyasında ilk kez Aralık 1976'da Mısır'da denendi. IMF Mısır'a 450 milyon dolar kredi verilmesi ve 12 milyar dolarlık dış borç ödemesinin ertelenmesi karşılığında, Mısır hükümetinin erzak yardımlarında 123 milyon, doğrudan devlet sübvansiyonlarında 64 milyon dolar kesinti yapmasını istedi. Sonuç herkesin tahmin edebileceği gibi oldu. Mısır'da seksen ilâ yüz göstericinin öldüğü, bin iki yüz kişinin tutuklandığı iki gün süren kanlı bir ayaklanma yaşandı. IMF'nin borç ödemeleri ve

yeni kredilerle ilgili neo-liberal şartlar dayattığı Fas (1983), Tunus (1984), Lübnan (1987), Cezayir (1988) ve Ürdün'de de (1989, 1996) benzer "IMF ayaklanmaları" yaşandı.

Bölgedeki halkların "menfaat karşılığında itaat" denklemine dayanan yönetim pazarlığının "menfaat" kısmından vazgeçen devletlere karşı öfkelerini dışa vurdukları tek yol bu kendiliğinden patlak veren IMF ayaklanmaları değildi. Halkın öfkesine sebep olan tek şeyin ekonomik meseleler olduğu da söylenemezdi. Otoriter rejimler 1980'ler ve 1990'lar boyunca bağnaz İslâmcı hareketlerle uğraştı. Ancak bunun yanı sıra bizzat otoriter devletin yapı ve kurumlarını hedef alan toplumsal hareketlerle de yüz yüze geldi. Bunun nasıl böyle olduğunu ve neden bu şekli aldığını anlamak için 1970'lerde Amerika'nın Üçüncü Dünya'ya karşı mücadelesine ve Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen tartışmalarına geri dönmek gerekir.

ABD ezici ekonomik gücünü politik gücüyle tamamladı. ABD Üçüncü Dünya'nın Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen talebine IMF aracılığıyla dayatılan neo-liberalizmle karşılık verirken, bu talebin ardında yatan ideolojik dayanak olan kolektif haklar kavramına da kendi tanımladığı bireysel insan hakları kavramıyla karşılık verdi ve bunu uluslararası toplumun gündemine yerleştirdi. Bu hamle, Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen talebinin ardındaki mantığı hiçe saymasının yanı sıra, iki açıdan ABD'nin işine yaramaktaydı. Birincisi, bireysel insan hakları kavramı neo-liberalizmin mantıksal temeliydi. Serbest piyasa bilgi toplamakta, karar almakta ve (ister bir menkul kıymetler borsasında ister bir kasaba toplantısında olsun) gönüllü kuruluşlarda başka insanlarla bir araya gelmekte özgür olan özerk bireylere dayanıyordu. Başka bir deyişle, insan haklarını bireysel haklarla eşitlemek, Üçüncü Dünya devletlerinin kendi vatandaşlarının hayatlarına müdahale etme ve onları disiplin altına alma kapasitesini en aza indirmek ve bu devletlerin ekonomik ve siyasal olarak altlarını oymak anlamına geliyordu. İkincisi, ABD bireysel insan hakları kavramını öne sürerek, bu haklara pek de riayet edilmeyen Üçüncü Dünya devletlerini uluslararası kurumlarda savunma pozisyonuna yerleştirmiş oluyordu. Cezayirliler her fırsatta Filistin sorunu veya apartheid uygulaması gibi Üçüncü Dünya'nın kolektif haklara bağlılığının simgesi haline gelmiş sorunları uluslararası topluluğun gündemine getirebilirlerdi. Ancak Moynihan'ın dediği gibi, bunu her yaptıklarında ABD Cezayir'in ilk devlet başkanı olan ve bir darbeyle devrilen Ahmed Ben Bella'nın "hâlâ Cezayir zindanlarında çürümeye devam edip etmediğini" soracaktı.[15]

ABD kendi insan hakları tanımını uluslararası konferanslarda ve Birleşmiş Milletler'de çeşitli samimiyet düzeylerinde gündeme getirdi. Bu yöndeki ilk hamlesi Kuzey Amerika ve Avrupa'daki devletler arasında imzalanan ve Avrupa'daki milli sınırların ihlal edilemeyeceğini teyit eden 1975 tarihli Helsinki Sözleşmesi'ydi. ABD sözleşmede insan haklarına bir bölüm ayrılarak

15 Moynihan, a.g.m.

imzacı devletlerin vatandaşlarına düşünce, inanç ve vicdan özgürlüğü sağlamayı taahhüt etmesi konusunda ısrarcı oldu. Böylikle hem kendi insan hakları görüşüne hukuki bir dayanak kazandıracak hem de ülke içinde Amerikan hükümetinin bu sözleşmeyi imzalayarak Doğu Avrupa'yı Sovyetler Birliği'ne sattığını iddia eden anti-komünist muhalefeti yatıştıracaktı. ABD ayrıca insan haklarını ihlal etmekle suçladığı rejimlere ekonomik yaptırımlar da uyguladı. Bu rejimler sağcı da olabiliyordu (örneğin, Carter döneminde Somoza liderliğindeki Nikaragua) solcu da (örneğin, Reagan döneminde Sandinistaların yönetimindeki Nikaragua).

ABD'nin Sovyet Yahudilerinin başka bir ülkeye gitmelerinin yasaklanmasına, Polonyalı sendikacıların baskı görmesine ve Doğu Bloku ülkeleri ile Küba'daki muhaliflerin hapse atılmasına karşı çıkması, elbette ki kolaydı. Öte yandan, Ortadoğu'daki müttefiklerine bu konularda baskı yapması hiç de kolay değildi. Çünkü Ortadoğu'da kaybedilecek bir sürü şey vardı; petrol, İsrail ve nakliye hatları gibi. Nitekim 1980'ler ve 1990'larda Ortadoğu'daki devletler baskı aygıtlarını daha da genişlettiler. Bazı liderler İslâmî grupların oluşturduğu hayati tehdidin kendilerini olağanüstü hal yasaları çıkartmak, işkence yöntemlerine ve hukuk dışı tutuklamalara başvurmak zorunda bıraktığını iddia ediyorlardı. Bazıları bunu devletin yönetim pazarlığını bozmasının sonucu olarak yaşanması muhakkak olan büyük bir toplumsal patlamadan çekindiği için yapıyordu. Bazılarıysa sırf bunu yapmaya güçleri yettiği için. Öyle ya, hazineler tıka basa petrol parasıyla doluyken ve bu parayla son teknolojiyle üretilmiş askerî ve güvenlik ekipmanlarını almak işten bile değilken, bu güvenlik tedbirlerini almaktan çekinmeye ne lüzum vardı? Bütün bunlar olup biterken ABD bütün hileli seçimlere, çadır tiyatrosunu andıran yargılamalara ve tutulmayan reform vaatlerine hep gözlerini kapadı. Hatta kuzuyu kurda emanet edip bu ülkelerdeki hükümetlerin insan hakları konusunda uluslararası standartlara uyup uymadığını belirlemek üzere aynı hükümetler tarafından resmî insan hakları heyetleri kurulmasına bile izin verdi. 2008 yılına gelindiğinde bu insan hakları heyetlerinden Arap devletlerinde ve Filistin topraklarında dokuz tane vardı.

İnsan haklarını Helsinki Sözleşmesi metnine yerleştirmenin beklenmedik sonuçları oldu. Doğu Bloku'nun çeşitli yerlerinde, örneğin Çekoslovakya'daki 77 Bildirgesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Moskova Helsinki İzleme Grubu gibi NGO'lar (non-governmental organizations-hükümet dışı kuruluşlar) ortaya çıktı ve devletlerinin uluslararası yükümlülükleri ihlal edip etmediğini takip etmeye başladı. Benzer bir durum, resmî insan hakları heyetlerinin insan hakları ihlallerini takip eden ve haklar söylemini ortak bir siyasal kelime dağarcığının bir parçası haline getiren hükümet dışı kuruluşların ortaya çıkmasını kolaylaştırdığı Arap dünyasında da yaşandı. Bu grupların ilki olan Tunus İnsan Hakları Derneği, 1976 yılında, yani İnsan

Hakları İzleme Örgütü'nden (Human Rights Watch) iki yıl önce kuruldu. O zamandan beri de bölgede insan hakları örgütleri pıtrak gibi çoğaldı.

İnsan hakları ve demokratik yönetim konusundaki duyarlılığın sadece küçük bir Batılılaşmış elitle sınırlı olduğu düşünülmesin diye şunu belirtelim ki, 1980'lerden bu yana Arap dünyasında hızla yayılan sayısız protesto ve isyan bunun aksini kanıtlamaktadır. Bu protesto ve isyanların çoğuna, gerçekten de, İslâmcılardan liberallere, sendika hareketlerinden solculara kadar farklı mezhep ve görüşlerden insanlardan oluşan geniş bir koalisyon katıldı. Bölgede bu isyanların ilki, ironik bir şekilde insan hakları talepleriyle Amerikan karşıtlığını ve anti-emperyalizmi birleştiren 1978-1979 İran isyanıydı. Bunu Arap dünyasındaki diğer isyanlar takip etti. Cezayir ve Suriye'de azınlık hakları, Mısır'da çok partili seçimler, Bahreyn'de genel oy ve Kuveyt'te kadınlara seçme hakkı talebiyle kitleler sokağa döküldü. Bu protesto ve isyanların doruk noktası Aralık 2010'da başlayan Arap isyanlarıydı. Çoğu kez bu isyanlar katılanların beklediği sonuçları yaratamadı. İran Devrimi ve 2010-2011'deki Arap isyanlarının çoğu bu konuda çarpıcı örnekler sunmaktadır. Yine de XXI. yüzyıl ilerlerken Ortadoğu'yu insan hakları ve demokrasiye kapalı bir bölge olarak görmek veya Aralık 2010'a kadar siyaset bilimcilerinin kendilerinden emin bir şekilde söyledikleri gibi bölgede otoriter yönetimlerin kalıcılığından söz etmek gitgide zorlaşmaktadır.

Bu bölümde yakın dönemi üç tema üzerinden ele alacağız: Ortadoğu'da otoriter devletlerin yükselişi ve gerileyişi, bu otoriter devletlerin ardındaki iki temel dayanak olan Amerikan dış politikası ve petrol, son olarak da otoriter devletlere karşı halkların çeşitli şekillerde gösterdiği direniş.

BÖLÜM 15

Otokratik Devlet

Her yıl, *The Economist* dergisinin eklerinden biri olan *The Economist Intelligence Unit* bir "Demokrasi Endeksi" yayımlar. Bu endeks dünyadaki her devletin demokratik kültürünü ve uygulamalarını şu beş ölçüte göre sıralar: Seçim süreci ve çoğulculuk, devletin işleyişi, siyasal katılım, siyasal kültür ve insan hakları. 2010 yılında, yani Arap isyanlarının patlak vermesinden önceki yıl Ortadoğu devletlerinden biri bile bu endeksin "tam demokrasi" kategorisinde yer almıyordu. "Kusurlu demokrasi" kategorisinde sadece tek bir Ortadoğu devleti vardı: İsrail. O da 37. sıradaydı. Kusurlu demokrasiler özgür ve adil seçimlerin yapıldığı ve temel insan haklarına saygı gösterildiği, ancak diğer demokratik uygulamalarda, örneğin yönetimle ilgili problemlerde önemli zaafları olan ülkelerdir. 2010 yılının demokrasi endeksinde yer alan bölge ülkeleri arasında İsrail'den sonra en yüksek skora sahip olanlar Lübnan (86), Türkiye (89), Filistin (93) ve Irak'tı (111). *The Economist* bu devletleri "melez demokrasiler" olarak adlandırıyordu. Bu dört ülkenin hepsinde seçimlerde önemli uygunsuzluklar bulunuyordu, yaygın yolsuzluk yapılmaktaydı ve zayıf bir sivil toplum söz konusuydu. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki geri kalan yirmi ülkenin tamamı "otoriter rejimler" kategorisindeydi. En kötü skora sahip olan ülke, toplam 167 ülke arasında 160. sırada yer alan Suudi Arabistan'dı. (Suudi Arabistan bir milli parola benimseyecekse, bu "Teşekkürler Orta Afrika Cumhuriyeti" olabilir. Çünkü o bir basamak aşağısındadır.) Ayrıca Ortadoğu ve Kuzey Afrika, Sahraaltı Afrika'dan sonra dünyada en düşük birleşik skora sahip olan bölgeydi.

The Economist'in listesindeki farklı yerlerinden de anlaşılacağı gibi bölgedeki otokratik rejimler tek tip değildir. Örneğin, Kuveyt (114) ve Ürdün (117) Suudi Arabistan gibi monarşiyle yönetilmesine karşın, ikisinin de parlamentoları vardır ve bu parlamentolarda kimi zaman hararetli tartışmalar olabilmektedir. Suudi Arabistan'da ise parlamento yoktur. Ne var ki bu üç ülkede de krallar nihai yetkiye sahiptir: Başbakanları azledebilirler, hükümetleri atayabilirler. Kuveyt ve Ürdün'de çok ciddi seçim hileleri yapılmaktadır. İsyandan önce Mısır bir siyaset bilimcinin "yarı-otoriter" dediği bir yönetim

şekline sahipti. Başka bir deyişle, hükümet (isyan öncesi dönemde ana bileşeni Müslüman Kardeşler olan) muhalefetin belli ölçüde örgütlenmesine ve seçimlere katılmasına izin vermesine karşın, onlara kazanma fırsatı vermiyordu. Bir Birleşmiş Milletler raporundaki ifadeyle Mısır, bölgedeki hemen hemen diğer bütün devletler gibi, bir "kara delik devleti"ydi. Yani yürütme (başka bir deyişle başkan veya kralın makamı) o kadar kuvvetliydi ki "çevresindeki muhiti hiçbir şeyin hareket etmediği ve kendisinden hiçbir şeyin kaçamadığı bir ortam" haline getiriyordu. Öte yandan, "kardeş lider" Muammer Kaddafi tarafından yönetilen Libya herhangi bir hükümete bile sahip olmadığını iddia ediyordu. Libya bildiğimiz anlamda bir devlet değil, Kaddafi'nin "kitlelerin kendi kendini yönetmesini" ifade etmek için bulduğu bir kelime olan *cemahiriye* idi. Kaddafi'ye göre Libya, temsilcilerin aracılığına gerek olmaksızın herkesin yönetime katıldığı bir doğrudan demokrasiyle yönetilmekteydi. Elbette ki böyle bir sistemin işlemesine imkân olmadığı için, Libya'nın gerçekte iki hükümeti vardı: Kâğıt üzerindeki bir "halk hükümeti" ve Kaddafi, akrabaları ve gözdelerinden oluşan bir gerçek hükümet. Libya demokrasi endeksinde Suudi Arabistan'ı birkaç sıra geride bırakırken 158. sırayı İran'la paylaşıyordu.

Melez demokrasiler de hem sıralamadaki yerleri, hem de yönetim biçimleri açısından epey farklılık gösteriyordu. Yine de hepsinin ortak bir özelliği vardı: Hepsi 2010'dan sonra listede daha aşağılara düştüler. Lübnan seçim sistemi, seçmenlerin liderlerini mezheplerine göre sınıflandırılmış aynı eski siyasal şefler listesinden seçmek zorunda oldukları bir "mezhep oligarşisi" olarak adlandırılabilir. Örneğin, 2014 yılında en iddialı iki başkan adayından biri (ki bu koltuk Mârûnî Hıristiyanlara ayrılmıştır) 1975-1991 Lübnan iç savaşı sırasındaki cinayetlerden mahkûm olmuş tek Lübnanlı komutandı. Aynı yıl ülkedeki Şii milis hareketi ve siyasal parti Hizbullah mecliste gereğinden çok veya gereğinden az sandalye kazanırsa ülke şiddete sürüklenir endişesiyle seçimler ertelendi. Diğer melez ülkeler için de 2014, liderlerin ihtiyatı elden bırakarak direksiyonu demokrasinin aksi istikametine kırdığı bir yıldı. Örneğin, parti tüzüğü gereği bir dönem daha başbakan olması imkânı kalmayan Recep Tayyip Erdoğan Vladimir Putin'i taklit ederek devlet başkanlığı koltuğuna oturmaya karar verdi. Besbelli ki Erdoğan, aslında büyük ölçüde simgesel bir mevkii olan cumhurbaşkanlığını, kukla bir başbakanla ülkeyi yönetmeye devam edeceği bir makam haline getirmeyi düşünüyordu. Irak'ta ise kötü yönetimi sebebiyle yaygın bir hoşnutsuzluğa sebep olan Başbakan Nuri el-Maliki, iktidarda kaldığı her an IŞİD'in hâkim bir rol oynadığı işgalci güçlerin ekmeğine yağ sürse de, inatla koltuğuna yapıştı. IŞİD ise devlet sistemini tamamen ortadan kaldırıp yerine evrensel bir hilafet getirmeyi amaçlıyor.

Peki bu iç karartıcı tablo nasıl oluştu? Ortadoğu'da otoriter hükümetler tarafından yönetilen güçlü devletlerin doğuşuna sebep olan birkaç etken

vardır. Birincisi, otoriter yapılar çok eski zamanlardan beri bölge devletlerinin DNA'sına yerleşmiş durumdadır. Otoriterliğin neden bu kadar yaygın ve yerleşik olduğunu anlamak için bölgedeki devletleri üç kategoriye ayırabiliriz. Birinci kategoride iki savaş arası dönemde doğan İran, Türkiye ve Suudi Arabistan vardır. Üçünde de devletlerin kurulmasında ordular öncü bir rol oynamış ve askerî liderler bu devletlerin ilk yöneticileri olarak ortaya çıkmıştır. İran ve Suudi Arabistan'ın başındaki otokrat liderlerin her ikisi de yabancılardan (İngiltere) destek görmekteydi, hatta Suudi Arabistan İngiltere'nin himayesi altındaydı. Ayrıca iki savaş arası dönemde otokratik devlet inşa modelleri tüm dünyada yükseliştedi. İkinci kategorideyse sömürge dönemindeki kurumları sürdüren devletler vardı. Fas, Ürdün, Bahreyn, Katar, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin yanı sıra Lübnan da bu kategoride yer alıyordu. Ummanın İngiltere'yle ilişkisi daha gayriresmîydi. İngilizler ve Fransızlar, ülkeyi demir yumrukla yönetip kontrolü ellerinde tuttukları sürece bu ülkelerdeki monarkları güvenilir işbirlikçiler olarak gördüler. Lübnan'da olduğu gibi, monarşiler tarafından bağımsızlığa geçiş genellikle barışçı yollardan gerçekleşti (kaldı ki Körfez'de İngiltere'nin artık bu ülkelere yardımı kesmesini ısrarla isteyen monarklar değil İngiltere'nin kendisiydi). Dolayısıyla sömürgelikten çıkıp bağımsızlığa geçerken kurulan devletler bir kırılmadan ziyade sürekliliğe işaret ediyordu. Son kategorideyse bağımsızlıklarını kazandıktan sonra sömürge düzenini yok ederek devletlerini inşa eden post-kolonyal cumhuriyetler vardı: Tunus (sivil bir liderin bir monarkı devirerek iktidara geldiği bu kategorideki tek devlet), Cezayir, Libya, Mısır, Suriye, Irak ve Yemen. Bir kez daha zamanlama çok önemliydi. Daha önceden bağımsız olan iki Yemen'in 1990'da mecburi evliliğinden doğan bugünkü Yemen dışında, bu devletlerin hepsi, eski düzenin kalıntılarını yok etmeye can atan albaylar tarafından gerçekleştirilen darbelerin günün taktiği olduğu dekolonizasyon döneminin zirvesinde doğdular. Bu gruptaki ülkelere az sonra tekrar döneceğiz.

Büyük güçler de otokratik yönetimlerin bölgede yerleşmesinde önemli bir rol oynadılar. XX. yüzyıl boyunca büyük güçler sadece devletler kurmakla kalmadılar, devletlerin iç işlerine doğrudan müdahale ettiler ve onları iç ve dış tehditlere karşı korudular. Ayrıca siyasal ve ekonomik alanlardaki güçlerini kullanarak bu hükümetlere belli politikalar dayattılar ve onlara mali yardım sağladılar. Bu ülkelerde demokrasiyi desteklemek onlar açısından öncelik değildi.

Bölgedeki hükümetler güçlerini artırmak için başka finansal kaynaklara da başvurabiliyorlardı. Örneğin, Ortadoğu'daki devletlerin neredeyse hepsi, doğrudan veya dolaylı olarak petrol zenginidir. Petrole sahip olacak kadar talihli olmayanlar da petrole sahip olanlardan yardım almaktadır. Doğrudan veya dolaylı olarak petrolden elde edilen gelirlere özel kişiler veya şirketler değil de doğrudan hükümetler sahip olduğu için, Ortadoğu'da hükümetler

rakipsiz bir ekonomik güce erişmiştir. Rakipsiz ekonomik güç beraberinde rakipsiz siyasal gücü getirmiştir.

Bölgede güçlü, otoriter rejimlerin doğuşu ve devamlılığını sağlayan dördüncü bir etken daha vardır. Son iki yüzyılda, Ortadoğu'da hem elitler hem de elit olmayanlar ekonomik kalkınmayı giderek artan oranda toplumsal adalete ve millet inşasına eşitlediler. Devleti ekonomik kalkınmanın temel sürükleyicisi olarak gördüler. Devletin önde gelen görevlerinden birinin ekonomik kalkınmaya öncülük etmek ve toplumsal adalet sağlamak olduğu inancı bölgedeki devletlerin elinde ölçüsüz bir gücün toplanmasına sebep oldu.

"Kalkınmacı zihniyet" olarak adlandırabileceğimiz bu tutum Ortadoğu'da XIX. yüzyılda ortaya çıktı. Tıpkı milliyetçilik ideolojisi gibi kalkınmacılık da bölgedeki halklar arasında hızla yayıldı. Her ikisi de devlet olanaklarının çarpıcı bir şekilde genişlemeye başladığı bir ortamda coşkulu taraftarlar buldu. Devletlerin yeni kurum ve yapıları kabul ettirmeyi ve halkın enerjisini "ortak çıkarlar" adına seferber edebilmesini en iyi becerdiği yerlerde bir değişim meydana geldi. Devletin bu girişimlerinden etkilenen halklar devletin kendi eylemlerini meşrulaştırmak için ortaya koyduğu ilkeleri içselleştirdi ve sanki kendisine aitmiş gibi benimsedi. Aslında bu, hükümdarların ve bürokratların yönettikleri bölgelerin sakinleri arasında ortak bir kalkınmacı zihniyet yaratan savunmaya yönelik kalkınma uygulamalarının sonucundan başka bir şey değildi.

Devlet inşasının pratik detaylarıyla ilgilenen milliyetçiler elbette ki kalkınmacılığın en kararlı savunucuları arasındaydı. Türk milliyetçiliğinin babası olarak bilinen Ziya Gökalp XX. yüzyılın başında şöyle diyordu:

> Türkler, mazide nail oldukları bu iktisadi refaha istikbalde de mazhar olmalıdırlar. Hem de kazanılacak servetler, Salur Kazan'ın zenginliği gibi umuma ait olmalıdır... Fertlerin bu temettüleri kendilerine hasretmesi meşru değildir. Fazla temettülerin *plusvalue*'lerin cemiyet namına toplanmasıyla husule gelecek büyük meblağlar, cemiyet hesabına açılacak fabrikaların, tesis olunacak büyük çiftliklerin sermayesi olur. Bu umumi teşebbüslerden husule gelecek kazançlarla fakirler, öksüzler, dullar hastalar, kötürümler, körler ve sağırlar için hususi melceler ve mektepler açılır. Umumi bahçeler, müzeler, tiyatrolar, kütüphaneler tesis olunur. Ameleler ve köylüler için sıhhî evler inşa edilir. Memleket umumi bir elektrik şebekesi içine alınır.[16]

Bu ideallere inananlar sadece Gökalp gibi aleni milliyetçiler değildi. Örneğin, 1899'da İslâmî modernist akıma mensup olan ve Mısır'ın en büyük dinî otoritesi konumundaki baş müftü Muhammed Abduh, yayımladığı bir fetvada şunları söylemekteydi:

16 Ziya Gokalp, *The Principles of Turkism*, trans. Robert Devereaux (Leiden: EJ Brill, 1968), t.y. (Türkçesi için bkz. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, Varlık Yayınları, 1963, s. 21.)

> Sanayi tesisleri kurmak bir farz-ı kifayedir. Milletin içinde, milletin ayakta kalması için gereken sanayileri kuracak bir grup bulunmalıdır... Şayet yoksa, o anda devleti kim yönetiyorsa milletin ihtiyaçları için bu sanayileri bizzat kurmalıdır.[17]

Abduh'un fetvasından kısa bir zaman sonra Şam'daki ehl-i sünnet ulemâsı da koroya katıldı ve Jön Türk hükümetini uyararak "ekonomik kalkınma için çalışmayanın İslâm'dan çıkacağını" söyledi.

Dolayısıyla, XX. yüzyılın başına gelindiğinde, kalkınmacı zihniyet bir önceki yüzyılda savunmaya yönelik kalkınma politikasının en çok etkili olduğu bölgelerde iyice yaygınlaşmış durumdaydı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeni devletler daha önce imparatorluk otoritesinin kendini gösteremediği bölgelere doğru gücünü yaydıkça, kalkınmacı zihniyetin kapsamı daha da genişledi. Kalkınmacı zihniyetin etkisi, devlet öncülüğünde ekonomik kalkınmanın küresel bir norm haline geldiği, savaş sonrası ekonomik sistemin kalkınmacı politikalar için destekleyici bir ortam yarattığı ve bir dizi askerî darbe sonucu Mısır, Suriye ve Irak'ta yeni rejimler kurulduğu 1950'ler ve 1970'ler arasındaki dönemde doruğa ulaştı. Kurulan yeni rejimlerin meşruiyeti ekonomik kalkınmayı ve toplumsal adaleti sağlayabilmelerine dayandırılıyordu. Bu rejimler aynı zamanda devletin tutumuyla ilgili yeni standartlar belirlediler, ki bu standartlar bölgedeki hükümetleri ve halkları hâlâ etkilemeye devam ediyor.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Mısır, Suriye ve Irak'taki gelişmeleri gözlemleyen pek az kişi birkaç on yıl içinde bu devletlerin bölgedeki yeni eğilimlere yön vereceğini tahmin edebilirdi. Zira Mısır bağımsızlığını büyük ölçüde bir dış güç tarafından tanımlanmış koşullar altında kazanabilmişti. Diğer iki devletse doğrudan dış güçler tarafından kurulmuşlardı. Her üç devletin de yönetim yapısı emperyalistlerden miras kalan yapıyı yansıtıyordu.

İki savaş arası dönemde hem İngilizler hem de Fransızlar bölgedeki nüfuzlarını sürdürmek için mahallî eşrafa ve kendilerine yakın hükümdarlara dayandılar. Mahallî eşrafı ve hükümdarları güvenilir vekiller olarak görmelerinin birkaç sebebi vardı. Mahallî eşrafın çıkarları genellikle İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarıyla uyuşuyordu. Onların topraklarında yetişen pamuk ve ipek gibi ürünler İngiliz ve Fransız fabrikalarına gidiyordu. Ayrıca manda altındaki bölgelerde ve Mısır'da yaşayanlar doğrudan Paris'ten veya Londra'dan yönetilmeyi istemezlerdi. Buna karşılık İngilizler ve Fransızlar, halkın kendi hemşerileri kanalıyla dolaylı olarak onları yönetmelerine tahammül edeceğini varsayıyordu. Üstelik dolaylı yönetim daha ucuzdu. Birinci Dünya

17 Jacqueline S. Ismael and Tareq Y. Ismael, "Cultural Perspectives on Social Welfare in the Emergence of Modern Arab Social Thought," *The Muslim World* LXXXV:1–2 (January–April 1995), 95.

Savaşı'nda bu kadar insanını ve maddi varlığını kaybeden büyük güçler için bu, önemli bir öncelikti. Son olarak mahallî eşrafa ve hükümdarlara dayanmak İngiliz ve Fransızların bölgedeki denetimlerini sürdürmelerini kolaylaştırıyordu. Eşrafın kendi arasındaki ve hükümdarla eşraf arasındaki güç ve nüfuz rekabeti, emperyalist güçleri ülkeden çıkartabilecek birleşik milliyetçi hareketlerin doğmasını engelliyordu. Bunun Mısır'da nasıl işlediğini görmüştük. Hatırlanacağı üzere saray, çoğu zaman İngiliz elçisiyle işbirliği halinde, Vaft partisinin Mısır siyasetine yön vermesine engel oluyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı İngiltere ve Fransa'nın Levant, Mezopotamya ve Mısır'da bıraktıkları devletler başlangıçta güçsüz, gerçek temsilî kurumlardan yoksun ve bölünmüş durumdaydı.

Elbette ki Mısır'da veya Irak'ta Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bir krallık geleneği yoktu. Mısır ancak 1922'de krallıkla yönetilmeye başladı. Irak'ta krallığın kurulmasıyla bir Irak devletinin icat edilmesi aynı anda gerçekleşti. Tıpkı krallığın Mısır ve Irak'ya yepyeni bir olgu olması gibi, İngilizlerin ve Fransızların bölgede dayandıkları toprak sahibi eşraf sınıfı da

Üst sınıf mensubu bir Mısırlı kadın, 1920'ler. *(Yazarın koleksiyonundan)*

yeniydi. Bunların bazıları servetlerinin kökenini en erken, ihracata dayalı ürün fiyatlarının yüksek oluşu ve 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi sayesinde gayrimenkul yatırımının cazip bir kazanç alanı haline geldiği XIX. yüzyıla kadar geri götürebiliyorlardı. Diğerleriyse bundan bile köksüzdü. Suriye ve Irak henüz manda altındayken, Fransızlar ve İngilizler bu ülkelerdeki aşiret liderlerine ve mahallî eşrafa toprak dağıttı. Böylelikle onların sadakatini kazandılar ve şehir eşrafını onlarla dengelediler. Bu insanların elindeki topraklar hiç de azımsanacak boyutlarda değildi. XX. yüzyılın ortasına gelindiğinde Suriye nüfusunun yüzde 1'i toprakların yüzde 50'sine sahipti. Keza Mısır'da nüfusun aşağı yukarı yüzde 1'i toprakların yüzde 72'sini elinde bulunduruyordu. Bu arazilerin bu kadar yakın zamanda edinilmiş olması ve hâlâ büyük ölçüde kırsal olan bu toplumlardaki büyük gelir dengesizliği, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra toprak reformunu gündemin merkezine oturttu.

Bütün bunlar, tarihçileri, 1920'lerden 1930'ların ortalarına (hatta bazı durumlarda daha da geç bir tarihe) kadar süren bir döneme büyük bir nostalji hissiyle bakmaktan alıkoymamıştır. Onlara göre bu dönem kültürel açıdan kozmopolitanizmin, siyasal açıdan da "liberal deneyim" veya "liberal çağ"ın hüküm sürdüğü dönemlerden biriydi. Bu görüş hakkında söylenecek çok şey vardır. 1940'larda bile İskenderiye'nin (Mısır) yüzde 40'ı "yabancı"lardan oluşuyordu. Bu yabancılar arasında Yunanlar, İtalyanlar, Suriyeliler, Maltalılar ve Yahudiler vardı. 1950'lerin başına kadar, Irak'ın çok kavimli ve çok dinli başkenti Bağdat'ta en büyük yekpare grup Yahudilerdi. Bugünse İskenderiye'nin ezici bir çoğunluğu yerli Mısırlılardan oluşuyor ve Bağdat'ta olsa olsa bir avuç Yahudi yaşıyor. Siyaset alanında, iki savaş arası dönemin belli kısımlarının "liberal çağ" olarak adlandırılmasının sebebi bu dönemde parlamentoların açık olması, siyasal partilerin var olması, anayasaların yürürlükte olması, seküler hakların kurumsallaşması ve gazetelerin yayımlanmasıdır. Sekizinci bölümde bahsettiğimiz gibi, Mısır feminizminin efsanevi başlangıcı da bu dönemde gerçekleşmiştir.

Ne var ki üç Mısırlı kadının herkesin önünde başlarını açmasını feminizmin başlangıcı olarak kutlamak, "liberal çağ" argümanı açısından esaslı bir zaafa işaret eder. Tesettür Mısır'da esasen üst sınıf kadınlar arasında yaygındı. Onların başlarını açıp kapatmalarının birçok Mısırlı kadın açısından pek bir önemi yoktu. Bu döneme bir altın çağ olarak bakmak dikkatleri Arap Ortadoğu toplumlarına nüfuz eden ve "liberal çağ"ı sadece bir avuç insan için liberal hale getiren derin sosyal uçurumların göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Örneğin, kozmopolitan İskenderiye'de yabancılar birçok Mısırlı'nın sahip olmadığı ayrıcalıklardan faydalanıyorlardı. Mısır'ın yerlileri ise tramvaylarda, kulüp ve kafelerde ayrımcılık görüyor veya dışlanıyor ve ekonomik hayatın en düşük mevkilerinde çalışıyorlardı. Bu dönemde Arap Ortadoğu'sundaki devletlerin demokratik hayatın biçimsel gereklerini yerine getirdiği doğruysa da, bunlar aslında çoğu zaman daha temeldeki

demokratik olmayan uygulamaları ve toplumsal ayrımcılıkları gizleyen bir maske işlevi görüyordu. Parlamentolar olmasına karşın oy hakkı ve dokunulmazlık sınırlıydı ve seçilen vekiller halkı temsil etmiyordu. Her ne kadar siyasal örgütlenmeler ve sendikalar mevcutsa da, örgütlenme hakkı son derece sınırlanmıştı ve çoğu zaman emperyalist güçler veya yerli otokratlar tarafından engellenmekteydi. Her ne kadar gazeteler yayımlansa da, basın sürekli olarak sansüre maruz kalıyordu.

1920'lerden 1940'lara kadarki siyasal yaşamın ağır basan olgusu, Mısır, Suriye ve Irak'ta bu durumu değiştirecek veya değiştirebilecek hükümetlerin veya milliyetçi partilerin olmamasıydı. Hükümetler zayıf ve istikrarsızdı ve ülkelerini bölgedeki varlığını sürdüren emperyalist güçlerin müsamaha ettiği kadar yönetebiliyorlardı. Kendilerine hâkim olan elitlerin çıkarlarını yansıtan milliyetçi hareketler bütün çabalarını bağımsızlığı kazanmaya veya sağlama bağlamaya yoğunlaştırıyor, toplumsal ve ekonomik sorunlara gereken ilgiyi göstermiyordu.

Yine de, 1918'den İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde, kalkınmacı zihniyet taraftar bulmaya devam etmekle kalmadı, bu üç devletin siyasetinin de temel unsurlarından biri haline geldi. Tüccarlar, yerli sanayiciler, hatta toprak sahipleri bile bunda önemli bir rol oynadı. Hâkim oldukları hükümetler aracılığıyla, hiçbir şey için değilse bile her birinin çıkarları için, ekonomik kalkınmaya yönelik temel programlar planladılar. Örneğin, hep birlikte yol yapımı gibi temel altyapı yatırımlarını desteklediler. Çünkü yollar hükümetlerin taşradaki denetimini sağlamlaştırmasını, sanayicilerin fabrikaları için işgücü ve hammadde temin etmelerini, toprak sahiplerinin de ürünlerini rahatlıkla pazara taşımalarını mümkün kılıyordu. Aynı şekilde hepsi eğitim imkânlarının genişletilmesini, merkezî ekonomik planlamayı ve şahsi teşebbüsün önünün açılmasını destekliyorlardı.

1920'lerin başında Mısır'da ve daha sonra Suriye ve Irak'ta ortaya çıkan ilk sanayiciler ve bankacılar kalkınmacılık idealini canlandırmakta önemli bir rol oynadılar. Ekonomik milliyetçilik görüşünü yayarak kalkınmacılığı milliyetçiliğin temel bileşenlerinden biri haline getirdiler. Mısırlıları Mısır malı almaya teşvik etmekle kalmadılar, milliyetçi hareketlere ekonomik ve toplumsal reform coşkusu aşıladılar. Onlara göre gerçek bağımsızlık siyasi bağımsızlıkla sınırlı olamazdı. Tam bağımsızlık aynı zamanda ekonomik bağımsızlık demekti. Ekonomik bağımsızlık ancak ekonomik kalkınmanın sağlanmasıyla ve herkesin millet inşa sürecine katılmasına imkân veren bir toplumsal sistem kurarak gerçekleştirilebilirdi.

Ekonomik milliyetçilerin mesajı yeni tipte siyasal partiler ve örgütler tarafından yayıldı. Büyük Bunalım sırasında kırsal kesimde yoksulluk arttıkça ve şehirler istihdam ve eğitim olanakları ümidiyle köylüleri cezbetmeye başlayınca, şehir merkezlerinde nüfus patlaması gerçekleşti. Örneğin 1917'de Kahire ve İskenderiye'nin toplam nüfusu 1 milyon 250 bin idi.

1947'ye gelindiğinde üç milyonun üzerine çıktı. Şehir nüfusu yükselince siyasal amaçlara seferber edilecek insanların sayısı da arttı. Çeşitli siyasal partiler ve dernekler kuruldu, dağıldı ve tekrar kuruldu. Bunlar arasında komünist partilerden Müslüman Kardeşler'e, Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'nden, Suriye'deki Milli Hareket Derneği'ne, Irak'taki Milli Demokratik Parti'den Mısır'daki Vaftist Öncü ve Genç Mısır hareketlerine kadar çok çeşitli örgütlenmeler vardı. Bu parti ve dernekler önceki milliyetçi partilerden üç yönden ayrılıyordu: Sıkı bir şekilde örgütlenmişlerdi, bir orta sınıf tarafından önderlik ediliyor ve orta ve alt sınıflar tarafından destekleniyorlardı ve siyasal bağımsızlık çağrısının ötesine geçen öğretilerini savunuyorlardı. Bütün bu örgütlenmeler şehrin yeni sakinlerinin günlük geçim dertleriyle meşgul olmaktaydı. Örneğin, Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'nin kurucusu şöyle diyordu:

> Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'nin amacı Suriye milletinin varoluş mücadelesinde başarıya ulaşması için birliği sağlamaktır. Bozuk bir ekonomik sistemle ve hastalıklı bir toplum düzeniyle bu birliği sağlamak mümkün değildir. Dolayısıyla sosyal ve ekonomik adaletin sağlanması Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'nin başarı ve zaferi açısından son derece önemlidir.[18]

İronik bir şekilde, Büyük Güçlerin faaliyetleri de yeni siyasal hareketlerin ve kalkınmacı fikirlerin yayılmasını teşvik etti. İngiltere, Fransa ve İkinci Dünya Savaşı sırasında da ABD, bölgeye Büyük Bunalım'ın veya İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı sorunların üstesinden gelmek için hayata geçirilmeye çalışılan yeni idari uygulamalar soktu. Bu uygulamalar devletin imkânlarını genişletti, toplumun ekonomik ilişkilere yönelik yakın devlet denetimine alışmasını sağladı, halkın beklentilerini yükseltti ve kalkınmacı akımlar için yeni imkânlar getirdi. Örneğin, Büyük Bunalım sırasında Suriye'deki mandater Fransız idarecileri ekonomiyi istikrara kavuşturmak ve düzeni sağlamak üzere belli tedbirler getirdiler. Bu tedbirler 1936-1938 arasında Fransa'yı yöneten Halk Cephesi hükümetinin refah devleti politikalarına dayanmaktaydı. Ancak fiyat destekleri, ücret göstergeleri, iş kanunları, yoksullara yönelik destek politikaları ve erzak yardımları uygulamaya konur konmaz, şehirli Suriyeliler bunları devletin bir lütfu değil yükümlülüğü olarak görmeye başladı.

Ortadoğu Tedarik Merkezi'nin (MESC) faaliyetleri kalkınmacı zihniyeti daha da güçlendirdi. MESC İkinci Dünya Savaşı sırasında Müttefikler tarafından bölgedeki tüketici ihtiyaçlarını tespit etmek ve böylelikle yük gemilerindeki taşıma alanını daha etkin bir şekilde kullanabilmek için kurulmuştu. Savaşın seyri içinde MESC bu rolünü genişletti. MESC lağvedildiğinde

18 Labib Zuwiyya Yamak, *The Syrian Social Nationalist Party: An Ideological Analysis* (Cambridge, MA: Harvard Middle Eastern Monograph Series, 1966), 98.

ithalatı düzenliyor, sanayi yatırımlarına rehberlik ve destek sağlıyor, temel ihtiyaç maddelerinin dağıtımını üstleniyor ve Levant ve Mısır'daki üretimi denetliyordu. MESC Mısır'ın sanayi üretiminde yüzde 40 artışa yol açtı. Suriye'deki sanayi yatırımları savaş yıllarında dört katına çıktı. MESC'in faaliyetleri devlet öncülüğünde ekonomik kalkınma için bir standart belirlemekle kalmadı, savaş sonrası hükümetlerin takip edeceği bir kalkınma planı sağladı.

Elitler ve popüler siyasal örgütlenmeler tarafından savunulan kalkınmacı politikalar ve yabancı güçlerin istenmeyen faaliyetleri Mısır, Suriye ve Irak'ta siyasal meşruiyet kriterlerini yeniden tanımladı. Çoğu zaman parlamenter siyaset üzerinde tahakküm kuran "eski kafalı" siyasetçiler yeni taleplere cevap vermek zorunda kaldılar. Ancak bu özde değil sözde bir cevaptı. Bütün bunlar yirmi yıl içinde değişecekti. 1949'dan itibaren ordu içindeki klikler her üç ülkede de önce sivil siyasetçilere, sonra da Suriye ve Irak'ta önceden güçlenmiş olan askerî rejimlere karşı-darbeler yaptılar.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilk askerî darbe Suriye'de gerçekleşse de, bölgedeki diğer devletlere model oluşturan esas darbe 1952 yılında Mısır'da Hür Subaylar hareketi tarafından gerçekleştirildi. Hür Subaylar hareketi 1940'ların sonunda büyük ölçüde genç subaylar tarafından kuruldu. Darbenin hemen ardından, hareketin lideri Cemal Abdülnasır Mısır devlet başkanı oldu. Nasır 1918'de İskenderiye yakınlarında bir köyde doğmuştu. Bir postacının oğlu olarak Mısır ordusunda albay rütbesine kadar yükseldi. 1948'deki Filistin savaşına katıldı ve bu esnada ciddi bir şekilde yaralandı. Destekçilerinin pek çoğu gibi bu savaş onun hayatında da eski rejimin kokuşmuşluğunu, beceriksizliğini ve hainliğini gösteren bir dönüm noktasıydı. Hür Subaylar hareketi darbeyi bu kokuşmuşluk, beceriksizlik ve ihanete son vermek için gerçekleştirdiğini iddia etti. Başlangıçta askerler geniş boyutlu bir ideolojik vizyon sergilemediler. Aksine özel sektör ve mahzurlu olmayan siyasal partilerle birlikte çalışmayı ve işleri yoluna koyduktan sonra yeniden demokrasiyi tesis etmeyi vadettiler. Bu yüzden Hür Subaylar hareketi yaptıkları darbeyi sadece bir "hareket" olarak adlandırdılar. Ancak belli bir süre sonra fikir değiştirerek, daha önceki amaçlarını olduğundan büyük göstermeyi tercih ettiler ve "hareket" sözcüğünün yerine "devrim" sözcüğünü kullanmaya başladılar.

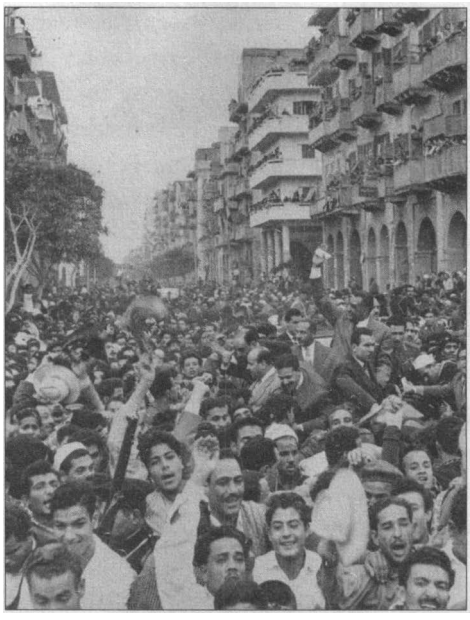
Buna rağmen, Hür Subaylar'ın ve 1949-1958 arasında iktidarı ele geçiren diğer askerî kliklerin ideolojik açıdan boş olduklarını söyleyemeyiz. Şehirli askerî okul mezunları ve alt orta veya orta sınıf kültürüyle yetişmiş olan bu subaylar, mensup oldukları sınıfların yeni siyasal akımların çekirdeğini teşkil ettiği bir zamanda devrin siyasal tartışmalarına zaten iyice dalmış durumdaydılar. Ayrıca modernlik ve ilerlemeyle ilgili olarak kendilerine belli varsayımları benimseten bir çevrede yetişmişlerdi. Suriye'de 1949 yılında iktidarı ele geçiren Hüsnü el-Zaim gibi hiçbir vizyonu olmayan biri bile, ipleri eline alır almaz içgüdüsel olarak bölgedeki diğer askerî ihtilallerle özdeşleşen

politikaları benimsedi. Sadece üç ay iktidarda kalabilen Albay Zaim'in devrilmeden kısa bir süre önce şöyle söylediği rivayet edilir: "Bana beş yıl verin, Suriye'yi İsviçre kadar zengin ve aydınlanmış bir ülke haline getireyim."

Yine de, bölgedeki askerî ihtilalciler ekonomilerini ve toplumlarını yeniden yapılandırmaya yönelik kapsamlı programlara ancak 1956 Süveyş Savaşı'ndan sonra girişmeye başladılar. Savaş tam bir bozgundu. Mısırlılar, yanlış bir düşünceyle, bunu Mısır'ın İngiliz, Fransız ve İsrail güçlerince işgali olarak gördüler. Öyle ki günümüzde bile Üçlü İşgal olarak adlandırmaya devam ediyorlar. Hâlbuki bu üç devletin amacı Mısır'ı işgal etmekten ziyade, çıkarlarına çomak sokan Nasır'ı devirmekti. Çünkü Nasır Süveyş Kanalı'nı millileştirmişti, Fransızlara karşı Cezayir bağımsızlık savaşını destekliyordu, İsrail'in deniz yollarını engelliyordu ve bu savaştan hemen önce bölgesel güç dengesinin sarsılmasına yol açacak bir kararla Çekoslovakya ile bir silah antlaşması imzalamıştı. İngilizler, Fransızlar ve İsrailliler onun kesinlikle gitmesi gerektiğine inanıyorlardı.

Üçlü işgal Nasır'ı deviremedi. Aksine uluslararası baskı sebebiyle işgalci devletler amaçlarına ulaşamadan çekilmek zorunda kaldılar. İngiltere, Fransa ve İsrail'in bu başarısızlığının bir sonucu olarak, savaş fiilen Nasır'ın ülke içindeki ve bölge halkları üzerindeki siyasi etkisini artırdı. İşgalin Arap dünyası ve Mısır için üç sonucu oldu. Birincisi, Nasır'ı Hür Subaylar hareketinin henüz ülke içindeki gericilik ve yabancı emperyalizmin oluşturduğu ikiz tehdidi ortadan kaldıramamış olduğuna ikna etti. Bu andan itibaren rejim gericilikle ve emperyalizmle uzlaşma aramak yerine kendi kaderini tamamen kendi ellerine aldı. Bu amaçla gericilerin ve emperyalistlerin mallarına el koydu ve bunları hızlı ekonomik ve sosyal kalkınma için kullanmaya karar verdi.

Süveyş Savaşı Irak'ta da monarşinin bir askerî darbeyle devrilmesini neredeyse kaçınılmaz hale getiren bir siyasal atmosfer yarattı. Bu darbe 1958'de gerçekleşti. Bunu çok geçmeden diğerleri takip etti ve Irak'a ilk kez Mısır'da denenen politikaları soktu. Son olarak, Nasır'ın anti-emperyalist tutumu Suriye'de Mısır'la birliği savunan siyasal grupların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu grupların en önde geleni Baas (Diriliş) Partisi'ydi. 1949 yılında kurulan Baas Partisi, Arap birliği konusunda birden coşkulu nutuklar atmaya başlayan romantik entelektüeller kadar sıkı örgütçüler arasında da taraftar buldu. Bu ikinci gruptakiler siyasal eğitimlerini 1930'lardaki Ekonomik Bunalım sırasında almışlardı. Dolayısıyla partiye ekonomik ve sosyal reforma yönelik halkçı talepleri soktular. Nasır kadar ideolojik olmayan ancak iktidara tutunmak konusundaki hırsıyla onu hiç de geride bırakmayan Baasçı rejimler 1963'ten günümüze kadar Suriye'yi, 2003'e kadar da Irak'ı yönettiler. Mısır ve Suriye'nin birleşmesi 1958'de gerçekleşti ve Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu. Bu sırada Mısırlılar kendi kalkınma modellerini doğrudan Suriye'ye taşıdılar.

Cemal Abdülnasır Süveyş Savaşı'ndan sonra Port Sait'te destekçileri tarafından selamlanıyor. (*Kaynak: Fondation Arabe pour l'image, Beirut*)

Subaylar ve onların "sivilleşmiş" halefleri, iktidarı aldıkları her yerde (önce Mısır, Suriye ve Irak, sonra Yemen, Libya ve Sudan) ilk önce eski elitlerin gücünü yok etmeye veya zayıflatmaya çalıştılar. Bunu çeşitli şekillerde yaptılar. Mısır, Irak ve Libya'da kralı devirdiler, onun mülküne el koydular ve saray patronajının merkezini dağıttılar. Ayrıca toprak sahiplerine siyasal operasyonları için bir dayanak sağlayan parlamentoları lağvettiler ve çözümden ziyade sorunun bir parçası olarak gördükleri siyasal partileri kapattılar.

Bu siyasal tedbirlerin yanı sıra, darbeciler eski elitlerin doğrudan ekonomik güçlerini de hedef aldılar. Eski elitlerin bu şekilde güçlerinin kırılmasının yollarından biri toprak reformuydu.

Dördüncü kısmın girişinde belirttiğimiz gibi, toprak reformu o kadar da devrimci bir fikir sayılmazdı. Çünkü Amerikan hükümetinin, İngiliz hükümetinin, hatta Dünya Bankası'nın bile desteklediği bir adımdı. Amerikalılar gibi, İngilizler ve Dünya Bankası da toprak reformunun kırsal kesimdeki yoksulluğu azaltacağını ve ithal ikameciliğin bir sonucu olarak ülke içinde üretilen malları satın alacak bir kırsal tüketiciler sınıfı yaratacağını düşünüyordu. Ayrıca halk arasında da toprak reformunun vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak görüldüğü anlaşılıyordu. Örneğin, 1963'teki Suriye devriminin hemen öncesinde köylülerin yüzde 60'ı topraksızdı. Irak'ta bu rakam yüzde 80'di. Bu ihtiyaç ne düzeyde olursa olsun, devrimci rejimler toprak reformunu öncelikle rakiplerini zayıflatmak için uygun bir araç olarak görüyorlardı.

Toprak reformu, onlara göre aynı zamanda kırsal kesimdeki geniş halk kitlelerini kazanmak ve güçlerini geniş kesimlere yaymak için de bir araçtı.

Mısır'daki toprak reformu diğer devletlerin kabul ettiği türdeki tarım politikalarının tipik örneğiydi. Mısır hükümeti bireylerin veya ailelerin sahip olabileceği toprak miktarı için bir üst sınır belirledi. Bu sınır başlangıçta iki yüz feddan iken, daha sonra yüz ve son olarak elli feddana düştü. 1971 yılına gelindiğinde yaklaşık bir milyon feddan arazi 350 bin köylü ailesine dağıtılmıştı. Kendisine toprak dağıtılan köylüler devlet tarafından üretimi geliştirmek, tarımsal ürünlerin satışını ve fiyatlandırmasını kontrol etmek ve kredi sağlamak için kurulmuş olan kooperatiflere katılmak zorundaydılar. Aslında bu kooperatifler daha önce toprak sahiplerinin elinde olan kredi sağlama ve ürünleri pazarlama gibi faaliyetleri doğrudan devletin üstlenmesi için kurulmuşlardı. En parlak devrinde beş bin kooperatif vardı ve bu kooperatiflerde üç milyon köylü çalışmaktaydı. Suriye ve Irak'ta da benzer kooperatifler, hatta komünler kuruldu.

Köklü siyasal elitlerin zayıflatılması veya yok edilmesi yeni siyasal elitlerin iktidara gelmesinin yolunu açtı. Askerî darbeler yeni orta sınıf (meslek sahipleri, idareciler, şirket yöneticileri) denilen kesimin ve taşradaki ve kırsal kesimdeki grupların temsilcilerini güçlendirdi. Mısır'da Hür Subaylar darbesinden sonra kurulan iktidardaki Devrimci Komuta Konseyi'nin on iki üyesinden sekizi kırsal kökenliydi. Bizzat Nasır'ın kendisi taşralı bir orta sınıf ailesinden geliyordu. Benzer şekilde, 1968-1977 arasında Irak'ı yöneten Devrimci Komuta Konseyi'nin on beş üyesinden on üçü küçük köylü veya küçük burjuva kökenliydi. Bölgede, gitgide genişleyen bürokrasinin elemanları köken olarak taşralı alt orta sınıflardan gelmekteydi. Siyasal ve bürokratik gücün daha önce dışlanmakta olan bu kesime geçişinin bir sonucu olarak hükümetler bu kesimin ihtiyaç ve ideallerine daha önce hiç olmadığı kadar çok cevap vermeye çalıştılar. Sağlık ve eğitim hizmetlerinin genişletilmesi, ev kiralarının sabitlenmesi ve yiyecek yardımları gibi sosyal politikalardan en çok faydalanan kesim de bunlardı.

Askerî yönetimler bu hizmetleri finanse edebilmek için ekonominin bütün sektörlerine el koydular. Elbette ki bunu yapmalarının başka sebepleri de vardı. Örneğin, ülkelerinin uluslararası pazarlara ve sanayileşmiş Batı'ya bağımlılığını sona erdirmek, yeni yönetime düşman oldukları birçok kez ortaya çıkmış olan sanayicilerin gücünü kırmak ve halk üzerindeki denetimini sıkılaştırmak gibi. Bu amaçla hükümetler, genişletilmiş devlet planlaması ve yatırımları aracılığıyla kaynakları seferber ettiler ve ilgili yerlere yönelttiler.

Devlet tarafından seferber edilen bu kaynaklardan bazıları yabancı veya özel malların millileştirilmesiyle elde edildi. Rejimler bu millileştirmeler aracılığıyla sadece el koydukları mülkler ve iş kolları üzerinde denetimi ele geçirmekle kalmadılar, istedikleri yere yatırabilecekleri bir gelir elde etmiş oldular. Ayrıca millileştirmeler Ortadoğu'daki bu rejimlere yabancıların,

siyasal hasımlarının ve "yerleşmek amacıyla gelen yabancıların" ülke ekonomisi üzerindeki nüfuzunu azaltma imkânı verdi. Mısır'da bu son kategori yüzlerce değilse bile onlarca yıldır aileleri Mısır'da yaşayan Yunanlıları, İtalyanları, Suriyelileri ve Yahudileri de kapsıyordu. Mısır hükümeti Süveyş Kanalı'na ve birçok Fransız ve İngiliz yatırımına el koymakla kalmadı, Mısır'ın en büyük bankasının kasalarında bulunan yüz milyon Mısır sterlininin denetimini de üzerine aldı. 1960'ların ortalarına gelindiğinde Mısır hükümeti bankalara, sigorta şirketlerine, tekstil fabrikalarına, rafine şeker ve gıda işleme tesislerine, hava ve deniz ulaşım şirketlerine, kamu hizmet kuruluşlarına, toplu taşıma araçlarına, sinemalara, tiyatrolara, departmanlı mağazalara, tarım kredi kurumlarına, gübre fabrikalarına ve inşaat şirketlerine sahip hale gelmişti. Otuz yıldan fazla süren bir liberalleşme döneminin ardından bugün Mısır hükümeti hâlâ enerji üretimi, ulaşım, ağır sanayi ve sigorta alanını tekelinde bulunduruyor ve diğer birçok hizmet ve sanayi kolunda da hisseleri bulunmakta.

Kârlılık açısından değerlendirildiğinde, ekonominin bu kadar büyük bir kısmında devlet kontrolünün söz konusu olması son derece verimsiz olmuştur. Ancak millileştirmelerin ve onları takip eden "devlet sosyalizmi" veya "devlet kapitalizmi" (bakış açınıza bağlı) programının başarısı sadece verimlilik açısından değerlendirilemez. Devletler bu kadar çok sayıda sınaî ve ticari kuruluşu yönetmeleri sayesinde, ülkedeki kaynakları kendi amaçları için kullanma ve stratejik endüstriler üzerinde hâkimiyet kurma imkânını elde etmişlerdir. Ayrıca, her ne kadar işsizlerin birçoğunu bizzat istihdam etmek zorunda kalsalar da, işsizlik oranını kayda değer ölçüde azaltmayı başarmaları da bu sayede mümkün olmuştur. Örneğin, 1961'de Mısır hükümeti "Devlet İstihdam Garantisi Planı"nı kabul etti. Adında da anlaşılacağı üzere bu plan her üniversite mezununa devlet sektöründe iş bulmayı vadetmekteydi. Üç yıl sonra planda değişikliğe gidilerek lise mezunları da iş bulunacaklar arasına alındı. Sonuç herkesin bekleyeceği gibi oldu. Hiçbir zaman hoş bir görünüşü olmayan Mısır bürokrasisi 1952'de 350 bin kişiden oluşuyorken 1970'te bürokraside çalışanlar 1,2 milyon kişiye ulaştı. IMF'nin zorlamasıyla hükümet 1990'da bu kanunu yürürlükten kaldırsa da, bürokrasi büyümeye devam etti. 2008 yılına gelindiğinde hükümet 5 milyon Mısırlıyı istihdam ediyordu. Devlet memurları, bu kadar büyük sayıda oldukları için, genellikle normalden az çalışmakta ve gülünç derecede düşük maaşlar almaktadırlar. İmkânı olanlar, çalışma saatlerinin dışında, iş bulmanın daha zor ama kazançların daha yüksek olduğu özel sektörde çalışarak ek gelir kazanmaktadır.

Ekonomik kaynakları kontrol etmek devletlere toplum içindeki rollerini artırma ve toplumu daha iyi kontrol edebilecekleri şekilde yeniden düzenleme fırsatı verdi. Hükümetler merkezî olarak planlanan ekonomiler ve rakipsiz devlet gücü aracılığıyla ekonomik saikleri vatandaşlarının kendilerine itaat

etmesini sağlamak ve hükümetlerin temsilcisi olduğunu iddia ettiği kesimleri ödüllendirmek için kullandılar. Devletlerin sağladığı menfaatler çok büyük boyutlardaydı. Devletler yollar ve okullar inşa ettiler, köyleri elektriğe kavuşturdular, sağlık ve eğitim seferberliğine giriştiler. Okul ücretlerini düşürerek veya tamamen kaldırarak eğitim imkânlarını her kesimden insan için genişlettiler. Örneğin, Şam Üniversitesi'nde 1963-1968 yılları arasında eğitim gören öğrencilerin yarısı kırsal kökenliydi. Devletler ayrıca vatandaşlarının gıda ve diğer temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çeşitli yardımlar sağladılar. Örneğin, buğday, un, yağ, pirinç, şeker, çay, benzin ve gaz dağıttılar. 2009-2010 yıllarında Mısır'ın devlet harcamalarının yüzde 42'si sağlık ve eğitim gibi sosyal harcamalara ayrılmaktaydı. Sadece gündelik ihtiyaç maddelerinden oluşan yardımlara ayrılan para bile toplam harcamaların yüzde 23'ünü buluyordu. 2012–2013'e gelindiğinde bu oran toplam harcamaların üçte birine ulaştı.

Mısır, Suriye ve Irak hükümetleri, ekonomik olarak destekçilerini ödüllendirmenin ve muhaliflerini cezalandırmanın yanı sıra, belli grupları meşru kabul edip diğerlerini tanımayarak toplumu idare etmeye çalıştılar. Meşru kabul edilen gruplara hükümet kurullarına (yani parti kongrelerine ve hınk deyici parlamentolara) katılma ve devlet avantalarının paylaşılması konusunda meşru kabul edilen diğer gruplarla çekişme hakkı tanındı. Örneğin, 1960'larda Mısır hükümeti beş grubu yeni toplumun yapıtaşları olarak tanımladı: Köylüler, işçiler, aydınlar ve profesyonel meslek sahipleri, milli ("iyi") kapitalistler ve ordu. Bu grupların itinayla seçilmiş temsilcileri 1962 Milli Eylem Belgesi'ni onaylamaya ve bileşenlerini hükümetin kararları konusunda bilgilendirmeye çağrıldı.

İlginç bir şekilde, bu sistem Nasırcı Mısır'da ve Baasçı Suriye ve Irak'ta bazı grupların haklarını azaltsa da, diğerlerinin hakları üzerinde olumlu bir etkide bulundu. Örneğin, sistem işçi haklarını önemli ölçüde budadı. Her üç ülkede de, devlet sendikaların kurumsal bağımsızlığını ortadan kaldırdı. İlk olarak devlet sendikaların başındaki liberalleri, solcuları ve İslâmcıları temizledi. Sonra sendikaları daha geniş konfederasyonlar içinde birleştirdi. Bu konfederasyonlara mensuplarını devlet nezdinde münhasıran temsil etme yetkisi verildi. Devrimin başlangıcında bağımsız olarak örgütlenen diğer basın ve meslek kuruluşları ve sendikalar bağımsızlıklarını kaybetti.

Devrimci devletler örgütlü emeğin haklarını budadıysa da, kadın haklarını genişletti. Örneğin, Mısır hükümeti kadınları özel olarak ilgilenilmeye layık ayrı bir toplumsal kategori olarak kabul etti. 1956 ve 1962 Mısır anayasaları bütün Mısırlılara cinsiyetlerinden bağımsız olarak eşit haklar tanıdı. Suriye devletinin ilk askerî darbeden sonra yaptığı gibi Mısır devleti de kadınlara seçimlerde oy kullanma, hamilelik döneminde ücretli izin ve büyük fabrikalarda çalışıyorsa çocuk bakımı hakkı tanıdı. Suriye ve Irak'taki Baas rejimleri de 1970'lerde benzer adımlar attılar. Aynı dönemde Mısır

hükümetinin yaptığı gibi, kadınların evlilikle ilgili haklarını da genişlettiler ve miras haklarını güvence altına aldılar. Rejimlerin bu mayınlı araziye girmelerinin ve "devlet feminizmini" desteklemelerinin, resmî olarak toplumsal adalet ilkesine bağlılıkları dışında iki sebebi daha vardı. Birincisi, orta sınıfın bu konudaki duyarlılığını yatıştırmak ve 1920'lerden itibaren bölgede faaliyet gösteren feminist örgütlenmenin yerini almak istiyorlardı. Çünkü bu örgütlenmeler kendi yönetimlerine karşı liberal bir muhalefete katılabilirlerdi. Ayrıca, tıpkı Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah'ın yaptığı gibi otoritelerini vatandaşlarının özel hayatına kadar genişletmek istiyorlardı.

Dolayısıyla devrimci rejimler siyasi, ekonomik ve sosyal politikalarda diğer Ortadoğu devletlerinin de paylaşacağı bir modele öncülük ettiler. Askerî darbe yaşamamış olan Ortadoğu devletleri bile Nasır'ın Mısır'da, Baasçıların Suriye ve Irak'ta uyguladığı idari, iktisadi ve içtimai politikaların pek çoğunu benimsediler. Genellikle bunu yapmalarının sebebi Kahire Radyosu'ndan Cemal Abdülnasır'ın baştan çıkarıcı sesini dinleyen kitlelerin kalbini kazanmaktı. Ürdün Kralı Hüseyin olduğunuzu ve Kahire Radyosu'nda Cemal Abdülnasır'ı Ürdünlülere "şu cüceyi (İngilizler ve Amerikalılar Kral Hüseyin'den "our PLK"-*plucky little king*, yani bizim yürekli küçük kralımız olarak bahsediyorlardı) alın ve İngiliz elçiliğinin kapısına asın" diye seslenirken dinlediğinizi düşünün. Ayrıca bölgedeki liderler Nasır'ın ve Baas rejimlerinin siyasi, ekonomik ve sosyal politikalarının rakipsiz bir merkeziyetçi devlet yarattığını da anlamışlardı. Sadece bu bile bu politikaları cazip kılmaya yetiyordu.

Bölgedeki hemen hemen bütün devletler Mısır, Suriye ve Irak'takine benzer politikalar uygulamış olsa da, bu kalkınmacı politikaların ilham kaynağı her ülkede doğrudan devrimci komşuları değildi. Bunların etkilendiği başka kaynaklar da vardı. Örneğin, dostlarının ayakta kalmasından endişe eden ABD, hiç de nazik olmayan bir şekilde onlara yol göstermekteydi. Sonra, her yere aynı çözümü öneren birbirinin aynı kalkınma uzmanları vardı. Uluslararası kurumların sunduğu teşvikler vardı. Ayrıca, bir devlet güçlenme ve kalkınma yoluna girmeye bir kez karar verdiğinde, tercih edebileceği kullanıma hazır seçenekler sınırlıydı. Örneğin, 1963-1964'te Baas Partisi hem Suriye hem de Irak'ta iktidarı ele geçirdi. Parti yönettiği ülkelerin ekonomi ve siyasetini yeniden yapılandırmaya yönelik olarak o zamana dek görülmüş en radikal adımları attı. Bankaları, sigorta şirketlerini, ticari ve sınai kuruluşları millileştirdi. Politikalarının ana unsuru toprak reformunun genişletilmesiydi. Tam bu sıralarda İran Şahı Ak Devrim olarak adlandırdığı kendi kalkınma planını açıkladı. Baasçılar gibi Şah da toprak reformu başta olmak üzere geniş çaplı sosyal ve ekonomik reformlara girişti. Şah toprak reformunun Amerikalıları memnun edeceğine inanıyordu. Çünkü Amerikalılar hâlâ devlet eliyle yukarıdan aşağı uygulanan bir toprak reformunun aşağıdan yukarı gerçekleşecek bir toplumsal kalkışmayı önleyeceğine

inanıyorlardı. Şah ayrıca en etkili propaganda araçlarından birini ellerinden alarak, Kübadan, Çinden ve yerli devrimcilerden etkilenmiş liberal ve solcu muhaliflerinin fiyakasını bozmayı amaçlıyordu. Üstelik toprak reformu taşradaki toprak sahiplerinin gücünü kıracak, köylüleri doğrudan merkezi hükümete bağlayacak ve böylelikle şahın gücünü artıracaktı. Toprak reformu programı toprak sahiplerinin sahip olabileceği köy sayısını sınırladı ve ortakçı haklarına sahip olduğunu kanıtlayabilen köylülere toprak dağıttı. Bunun karşılığında toprak sahiplerine de Ak Devrim'in büyüttüğü devlet fabrikalarında hisse verildi. Ancak ne yazık ki şahın yaptıkları pek çok kişiyi memnun etmedi. Nitekim tarihçiler 1978-1979'daki İran Devrimi'nin sebeplerini sayarken, genellikle Ak Devrim'in başarısızlığından veya toplumun belli kesimleri içinde yol açtığı huzursuzluklardan da bahsederler.

Bölgedeki birçok devlet, devrimci cumhuriyetlerin öncülük ettiği ekonomik ve politik stratejileri taklit ettiği veya kendi başlarına yeniden ürettiği için, bu devletlerin siyasal, ekonomik ve sosyal sistemleri de birçok açıdan birbirine benziyordu. Cumhuriyetle yönetilen Mısır'dan monarşik Suudi Arabistan'a ve İslâmcı İran'a kadar birçok devlet hâlâ ekonomik alanda önemli bir rol oynamaya devam ediyor. Birçok devlette küçük ve birbirine bağlı bir yönetici grup tartışmaların dışında kalarak devletin makbul vatandaşlarına avanta dağıttı. Bu, vatandaşları devlete bağlarken, onları normal koşullarda kendilerini dışlayacak bir siyasal sistemin suç ortağı haline getirdi. Birçok devlette siyasal tartışma sanılan şeyler, aslında kaynakların paylaşımıyla ilgili çekişmelerden başka bir şey değildi. Birçok devlette hükümet çeşitli sosyal grupları ekonomik ödüller için etkin bir şekilde yarıştırdı. Bu politika çoğu zaman toplumun mensup olunan aşiret, etnik grup, memleket veya din/mezhep temelinde ayrışmasına yol açtı.

Bütün bunların dışında bir de bu rejimlerin halka uyguladığı baskıdan bahsetmek gerekir. Devrimci rejimler "milli iradeyi" temsil ettiklerini iddia ettikleri için, muhaliflerine baskı uyguladılar ve onları "halk düşmanları" olarak tanımladılar. 2010-2011'deki Arap isyanlarından önce, bölgedeki hükümetler çıkarlarının tehdit altında olduklarını düşündüklerinde veya herhangi bir sebeple işlerine geldiğinde güç kullanmaktan çekinmiyorlardı. Örneğin, Mısır'da Hür Subaylar, daha iktidarlarının birinci ayında bir tekstil fabrikasında patlak veren grevi vahşi bir şekilde bastırdılar. 545 işçiyi tutukladılar ve Hür Subaylar'ın düzeni sağlamak konusunda ne kadar kararlı olduklarını göstermek için uyduruk bir yargılama sonucunda iki işçiyi darağacına gönderdiler. Ancak bundan daha kötüleri de yaşanacaktı. Nasır, Mısır hapishanelerini solculardan İslâmcılara kadar bir sürü muhalifle doldurdu. Bir keresinde hoşlanmadığı bir soru soran bir yabancı gazeteciye Enver Sedat şöyle demişti: "Başka zaman olsa seni çoktan vurmuştum, ancak şu muhalefetten ne kadar muzdaripsem demokrasiden de o kadar muzdaribim." Suriye hükümeti Hama şehrinde bir İslâmcı ayaklanmayla

Bir Fıkra

Psikanalizin babası Sigmund Freud'a göre şakalar beynin bir bölümünün diğer bölümünün "zihinsel alıcılarını" alt etmesini ve böylelikle acıyı hazza dönüştürmesini sağlar. Ortadoğu'da zihinsel alıcılar dışında başka alıcılar da olduğu için şakalar başka işlevler de yerine getirir. Örneğin Ortadoğuluların devletin radarına yakalanmayan bir ortamda şikâyetlerini dile getirmelerini sağlar.

Şimdi size ilk kez 1990'ların başında Suriye'de duyduğum bir fıkrayı anlatmak istiyorum. Aynı fıkrayı daha sonra Ürdün ve Mısır'da da duydum. Bu fıkraları merak ediyorsanız aşağıdaki fıkrada "Suriye" yerine "Ürdün" veya "Mısır" sözcüğünü koyun yeter.

"Bir gün dünyanın en iyi istihbarat örgütleri, kimin en iyi olduğunu belirlemek için bir yarışma düzenlemeye karar vermişler. Yarışmaya CIA, KGB, Mossad ve Suriye istihbarat örgütü el-Muhaberat davet edilmiş.

karşılaştığında, şehri top ateşine tuttu ve on ilâ on iki bin vatandaşını katletti. Irak hükümeti tarafından yürütülen el-Enfal harekâtında, 50 bin ilâ 150 bin arasında Kürt peşmerge ve sivil öldürüldü.

Ortadoğu'da bu devrimci modelin parlak dönemi kısa sürdü. Mısır, Suriye ve Irak'ın ekonomileri en başından itibaren milleştirmeler, yabancı yardımı ve petrol gelirleriyle desteklenmekteydi ve bu 1970'ler boyunca devam etti. Ne var ki 1980'lerin başında üçü de istikamet değiştirmek zorunda kaldılar. Merkezî ekonomik planlamanın etkin bir ekonomik yöntem olmadığı bütün dünyada olduğu gibi Arap Ortadoğusu'nda da kanıtlanmıştı. Devletlerin millileştireceği mülk kalmamış, petrol fiyatları da hızlı bir yükselişten sonra dibe vurmuştu. Her üç devlet için işleri daha da kötüleştiren şey, dünya ekonomisinin bir kriz dönemine girmekte oluşuydu. Bu koşullar altında ABD'nin Üçüncü Dünyalı muhaliflerine karşı zaferi neo-liberal ekonomik politikaları gündeme getirdi.

Neo-liberal ekonomik politikaların Ortadoğu'ya girişi ne bir anda oldu ne de toptan. Devletler halklarıyla yaptıkları yönetim pazarlığını bozarlarsa halkın isyan edeceğinden korkuyor ve rejimin güvenliğini sağlayan ve kitleleri itaatkâr hale getiren siyasal-ekonomik aygıttan vazgeçmek istemiyorlardı. Ayrıca neo-liberalizm devrimci devletlerin anti-emperyalist ve halkçı söylemini inandırıcı olmaktan çıkararak meşruiyet temelini ortadan kaldırıyordu. Yine de, mevcut rejimlerin zayıf ekonomik performansı ve alternatif bir ekonomik modelin olmaması (öyle ya, Kuzey Kore'yi veya Küba'yı mı örnek alacaklardı) bölgedeki siyasal liderleri istikamet değiştirmeye zorladı. Yeni normları kabul etmelerini talep eden uluslararası kredi kuruluşlarıyla yönetim pazarlığını yeniden müzakere etmeye yönelik her tür karara karşı

En iyinin belirlenmesi için bir tavşan ormana salınacakmış. Tavşanı ilk getirmeyi başaran istihbarat örgütü yarışmayı kazanacakmış.

Tavşan ormana salınmış ve rahatlıkla kaçıp saklanabilmesi için bir süre beklenmiş. Kısa bir süre sonra istihbarat örgütleri tavşanın peşinden ormana dalmışlar. Bir saat sonra Amerikan istihbaratçıları yanlarında tavşanla geri dönmüşler. Böylece yarışma bitmiş. İki saat sonra KGB, ondan sonra Mossad gelmiş. Elbette ki elleri boş gelmişler.

Bir gün geçmiş, iki gün geçmiş, Suriyeli istihabaratçılar ortalıkta gözükmüyormuş. Bir hafta sonra diğer ekipler Suriyelileri aramak için yeniden ormana dalmaya karar vermişler. Arama ekibi kayıp Suriyelileri bulmak için ormanın altını üstüne getirmiş ve nihayet bir açık alana varmışlar. Açık alanın ortasında bir ağaç ve bu ağaca bağlanmış bir eşekle karşılaşmışlar. Suriyeliler ağacın çevresindeymişler. Biri eşeğe sopayla vururken bir yandan da bağırıyormuş: 'İtiraf et. Sen bir tavşansın.'"

direniş gösteren halklar arasında kalan devletler eğreti bir piyasa ekonomisiyle verimsiz bir komuta ekonomisini birleştiren kısmi bir refom anlayışını benimsedi. Suriye hükümetinin 2005 yılında "yenilenmiş" ekonomik sistemine verdiği çelişkili isim bu anlayışı çarpıcı bir şekilde yansıtmaktadır: "Sosyal piyasa ekonomisi."

Sonuç, her yerde mümkün olan dünyaların en kötüsüydü. Devletler petrol üretimi gibi en kazançlı gelir kaynaklarının yanı sıra, kelepir fiyatına bile satamadığı zarar eden kuruluşları da elinden bırakmadı. Özelleştirme gerçek bir kapitalizmden ziyade ahbap-çavuş kapitalizmine yol açtı. Çünkü içeriden bilgi sızdırabilen rejim mensupları iktidarla ilişkilerinden faydalanarak kendilerine avantaj sağladılar. Hükümetler yıllarca şişirilmiş olan devlet kurumlarını küçülttüler veya kademeli olarak özelleştirdiler. Bu da işsizliğin artmasını ve emeklilik güvencelerinin ortadan kalkmasını beraberinde getirdi. ABD de dâhil olmak üzere neo-liberal politikaların yürürlüğe konulduğu her ülkede olduğu gibi, Ortadoğu'da da gelir dağılımı bozuldu. Dolayısıyla, 2010-2011 yıllarında sokaklara dökülen insanların esasen yolsuzluk ve ekonomik özelleştirmeden ve baskıcı rejimlerin pervasızlığından şikâyet etmelerine ve baskıcı rejimlerin de onlara iş bulmayı, destek ve yardımları arttırmayı, kısacası fiilen "ekonomik reform" öncesine dönmeyi vadetmesine şaşmamak gerekir.

Peki, ülkenin ekonomik hayatına yön vermek üzere devletin yoğun bir şekilde ekonomiye müdahale etmesine dayanan kalkınmacı zihniyet devletlere ölçüsüz bir güç veriyor ve Ortadoğu'da otokrasinin temel dayanaklarından birini oluşturuyorduysa, ekonomik liberalleşme neden otokrasiye son verip siyasal liberalizmin önünü açmadı? 1990'larda bazı siyasal bilimciler

neo-liberalizmin ekonomik liberalizmiyle siyasal liberalizmin birbiriyle ilişkili olduğunu iddia ettiler. Onlara göre neo-liberalizm kendilerini rasyonel, özerk, çeşitli yasal haklarla donanmış, özgürlük peşinde bireyler olarak gören vatandaşlar yaratacaktı. Bütün bunlar da onları demokratik haklar talep etmeye zorlayacaktı. 2010-2011 isyanlarının patlak vermesinden sonra bazıları bu argümanı yeniden dirilttiler ve bir kez daha bölgede neo-liberalizmle insan hakları ve demokrasi talebi arasında bağlantı kurmayı denediler. Hâlbuki neo-liberalizm bölgede 2000'lerin başında kalkışa geçmişti ve protestocuların bilinçlerinde ancak on yıl sonra bir etkide bulunmuş olması makul değildi. Ayrıca o zaman bile neo-liberalizm ülkeye derinlemesine girmemiş ve böyle bir değişime sebep olacak kadar topluma nüfuz etmemişti.

Öyleyse olan neydi? Birincisi, neo-liberalizmin bölgede tamamen bir serap olduğunu düşünmek yanlışsa da, derinlere kök salmadığı da kesindir. Mısır isyanı sırasında Mısır ordusu ekonominin yüzde 5 ilâ yüzde 40'ını, imalat sanayiinin yüzde 50'sini elinde bulunduruyordu. Üstelik İsrail'le savaşmayacaksa, kendisini meşgul edecek bir şeylerle uğraşmalıydı. Bu arada, bazılarına göre bölgede devletler o kadar güçlüydü ki vatandaşlarıyla demokratik hakların genişlemesi konusunda "pazarlık" yapmaya zaten mecbur değillerdi. Son olarak devletler ekonomik ve siyasal liberalizmi etkin bir şekilde birbirinden ayırabiliyorlardı. Örneğin, 1974'te Mısır "ekonomik reform" programının ilk dalgası için benimsenen planın ana hatlarını ortaya koyan "Ekim Belgesi"nde Enver Sedat, Hür Subaylar hareketinden beri sağlanan toplumsal ilerlemenin ancak hükümetin siyasal süreci sıkı bir şekilde kontrol etmesi halinde korunabileceği konusunda herkesi uyarmıştı. "Ekim Belgesi"nin ilan edilmesinin ardından Mısır hükümetleri, yabancı baskıları ve iç tehditleri savuşturmak amacıyla çoğulcu demokrasinin biçimsel gereklerini gönülsüz bir şekilde kabul ettiler. Bunu yaparken, potansiyel muhalifleri baskı altına alarak, seçim sistemini kendi çıkarlarına kullanarak, sürekli devlet yardımlarıyla halkın bir bölümünü satın alarak ve bizzat rejim tarafından yaratılan toplumsal ayrımları bir grubu diğerine karşı oynamak için kullanarak rejimin devamını sağlamaya çalıştılar. Böylece Mısır bir kez daha bölgeye yön veren ülke olduğunu gösterdi.

BÖLÜM 16

Petrol

1950'ler ve 1960'lar boyunca ekonomik ve sosyal kalkınma vaadi, modern dünya sisteminin periferisindeki diğer ülkelerde olduğu gibi, Ortadoğu'da da hükümet politikalarının esasını oluşturdu. Ortadoğu devletleri faaliyetlerinin genişlemesini çeşitli kaynaklardan elde ettikleri gelirlerle destekledi. Hükümetler öncelikle yabancıların ve "devlet düşmanlarının" varlıklarının millileştirilmesi yoluyla gelir elde ediyordu. İkinci olarak yabancı yardımlarla gelirlerini artırıyorlardı. Üçüncü olarak da doğrudan veya dolaylı olarak petrol gelirlerine sahiptiler.

Petrol üretimi Ortadoğu'da devlet yapısını ve otokratik hükümetlerin devamlılığını birkaç açıdan etkiledi. Birincisi, topraklarından petrol çıkan devletler petrol gelirlerini halkın tutum ve davranışlarını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmekte ve "itaat karşılığında menfaat" şeklinde özetlenebilecek olan yönetim pazarlığının "menfaat" boyutunu sürdürmekte kullandılar ve böylelikle muhalefeti de büyük ihtimalle satın aldılar. Petrol geliri aynı zamanda petrol üreten ülkelerin kendileri kadar şanslı olmayan devletlere yardım etmelerini ve böylelikle onların da kendi halklarını satın alabilmelerini mümkün kıldı. Bunu bu devletlere doğrudan hibede bulunarak ve işsizlerine iş imkânı sağlayarak becerdiler. Aynı zamanda doğal zenginlikler açısından kendileri kadar şanslı olmayan komşularına yabancı saldırılara ve iç isyanlara karşı yardım ettiler. Örneğin, Suudiler 1960'ta Mısır birlikleri tarafından desteklenen cumhuriyetçilere karşı Yemen'deki kral yanlılarını destekleddiler. Keza Bahreyn'de 2011'deki isyanın bastırılması için Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Bahreyn'e asker ve polis gönderdi. Son olarak petrol, Batı'ya ve bilhassa ABD'ye istikrarı devam ettirmek adına dünyadaki en berbat rejimlerden bazılarını desteklemek için bir sebep verdi. Myanmar yaptırımlarla karşılaşırken Suudi Arabistan F-15 Eagle savaş uçaklarıyla ödüllendirildi.

İktisatçılar petrol ve benzeri kaynaklardan elde edilen gelirleri "rant" olarak adlandırırlar. Rantı ise devletlerin vergi dışı kaynaklardan elde ettiği gelirler olarak tanımlarlar. Bazı iktisatçılar gelirlerinin önemli bir kısmı

ranta dayanan devletleri "rantiye devlet" olarak adlandırır. Başka iktisatçılarsa onlara "ulûfe devletleri" (*allocation state*) derler. Çünkü bu devletler elde ettikleri rant gelirlerini makbul vatandaşlara ve işlere dağıtır. Dünyanın başka hiçbir bölgesinde Ortadoğu'daki kadar gelirleri böylesine ranta dayanan devlet yoktur. Bölgedeki her devletin geliri az ya da çok ranta dayanmaktadır. Gelirleri en çok petrole dayanan ülkeler Suudi Arabistan, Kuveyt ve Irak'tır. 2013 itibariyle Suudi Arabistan'ın petrol ihracatı gelirlerinin yüzde 90'ını oluştururken Kuveyt'in yüzde 83'ünü oluşturmaktaydı. Diğer büyük petrol ihracatçıları ekonomilerini bilhassa finans sektörü üzerinden çeşitlendirmede daha başarılıydı. Aynı yıl petrol ihracatı Irak'ın gelirlerinin yüzde 99'una tekabül ediyordu. Amerika'nın Irak'ı işgal ettiği yıl bu rakam yüzde 100 idi. Mısır ve Suriye gibi genellikle petrol üretimiyle özdeşleşmemiş olan ülkeler bile haddinden fazla ranta bağımlıdır. Mısır ve Suriye'deki isyanlardan bir yıl önce, yani 2010 yılında, Mısır'ın gelirlerinin yüzde 40'ı, Suriye'nin yüzde 50'si ranta dayanıyordu. Mısır'ın petrol geliri 11 milyar dolardı, ancak başka rant kaynakları da vardı. Bunlar arasında yaklaşık 1.6 milyar dolarlık Amerikan yardımı ve 5 milyar dolarlık Süveyş Kanalı geçiş ücreti vardı. Suriye daha yaratıcı olmak zorundaydı ve petrol satışından elde ettiği sönük gelire bölgede sürekli sorun yaratan komşularından barış ve huzur isteyen devletlerin ödediği koruma paralarını veya sorun çıkarmayı sürdürmek

"Ve zeminden yukarı fokur fokur köpüren ham petrol çıkıyor", Irak'ta yüzeye sızan petrol, 1909. (*Gertrude Bell'in koleksiyonundan, University of Newcastle*)

için verilen rüşvetleri ekledi. Rant gelirlerinin Ortadoğu devletleri için neyi ifade ettiği konusunda bir fikir verebilmek için Çin'in 2010 yılındaki rant gelirinin toplam gelirinin sadece yüzde 5.4'üne tekabül ettiğini belirtelim.

Şu an için petrol bölgedeki en büyük rant kaynağını oluşturuyor. Buna karşılık aslında XX. yüzyıla kadar petrol Ortadoğu için önemli bir ürün değildi. Kaldı ki petrol XIX. yüzyılın son birkaç on yılına kadar hiçbir yerde önemli bir ürün değildi. İktisat tarihçilerinin "birinci sanayi devrimi" dedikleri dönem XVIII. yüzyılın son birkaç on yılında başladı. Çoğumuzun birinci sanayi devrimiyle özdeşleştirdiği "karanlık şeytani değirmenler" ilk önce su gücüyle, sonra da kömürle çalıştırılıyordu. XIX. yüzyılın büyük bir bölümünde kömür hem evleri ısıttı hem de dünyanın en büyük donanmalarına yakıt sağladı. İnsanlar lambalarda kullanılan gaz yağını bile kömürden elde etti. Kömürün modern hayat içindeki önemi, "ikinci sanayi devrimi"nin başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında azalmaya başladı. Birinci sanayi devriminin simgeleri tekstil atölyeleri ve ilkel fabrika sistemleriyse, ikinci sanayi devriminin simgeleri de içten yanmalı motor, yakıt olarak petrol kullanan savaş gemileri ve petrokimya sanayi idi. Dolayısıyla ikinci sanayi devrimi petrole dayanan ekonomilerin kurulmasına yol açtı.

Petrol kullanımı XIX. yüzyılın sonunda artmakla birlikte, Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya Ortadoğu'dan daha yakın petrol kaynakları vardı. 1900 yılında Rusya dünyanın en büyük petrol üreticisiydi. Nitekim bugün de bazen böyle. Dünyanın petrol ihtiyacının yüzde 50'sini Rusya karşılıyordu. O zamanlar dünyanın diğer petrol kaynakları ABD, Meksika ve Romanya'daydı. Suudi Arabistan'da petrolün keşfedilmesi için bile 1931'i beklemek gerekiyordu. Petrol üretimiyse bundan ancak yedi yıl sonra başlayabildi.

Tarihçilerin çoğu Ortadoğu'da petrolden faydalanmanın tarihini beşinci bölümde ele aldığımız d'Arcy imtiyazına kadar geri götürür. D'Arcy imtiyazı petrol işinde son derece önemli olan riski paylaşma faktörünün ne kadar önemli olduğunu gösterdi. Petrol işinde operasyonlara sırf başlamak için bile muazzam bir sermaye gerektiği için daha bu işten kazanç elde etmeye başlayamadan d'Arcy'nin parası bitti ve imtiyaz haklarını İngiliz hükümetine satmak zorunda kaldı. İngiliz hükümeti de bunun üzerine Anglo-Persian Oil Company adlı petrol şirketini kurdu. Osmanlı hükümeti birkaç yıl sonra benzer bir imtiyaz verdiğinde yatırımcılar buradan çıkan dersi kulak arkası etmediler. Örneğin, bugünkü Irak'ta bulunan bütün petrolden faydalanma hakkını elde eden Turkish Petroleum Company (daha sonra Iraq Petroleum Company ismini aldı) Anglo-Persian Oil Company, Royal Dutch Shell ve çeşitli Alman hissedarlarını birleştiren ortak bir girişimdi. The Anglo-Persian Oil Company hisselerin yüzde 50'sine sahipken, diğerleri yüzde 25'erlik hisselere sahiptiler. Bu tip ortaklıklara konsorsiyum denilmektedir. Konsorsiyum tek bir şirketin boyunu aşan projeleri yürütmek amacıyla birkaç

şirketin bir araya gelmesi ve projenin ortak bir girişimle gerçekleştirilmesidir. D'Arcy imtiyazından sonraki ilk birkaç on yıl boyunca bütün petrol imtiyazları konsorsiyumlara verilmiştir.

XX. yüzyılın ilk otuz yılındaki imtiyazlar başka yönlerden de birbirlerine benziyordu. Tıpkı D'Arcy imtiyazı gibi (altmış yıllığına akdedilmişti), diğer imtiyazlar da uzun süreli, genellikle altmış ilâ yetmiş beş yıllık anlaşmalardı. Çok geniş bir coğrafyayı, örneğin İran'ın tamamına yakınını veya Kuveyt'in tamamını kapsıyorlardı. Konsorsiyum, faydalanmadan üretime, rafineden nakliye ve pazarlamaya kadar petrol endüstrisiyle ilgili bütün faaliyet alanlarında tek hak sahibi kabul ediliyordu. Bütün bunlar karşılığında konsorsiyum sadece imtiyazı veren devlete belli bir ücret ödüyordu. Ancak 1950'lerden sonra konsorsiyumlar petrol üreticisi ülkelere kârlarından belli bir hisse ödemeye başladılar. Son olarak üretilen petrolün miktarını ve fiyatını belirleme yetkisi petrol üreticisi ülkelere değil imtiyaz sahibi konsorsiyumlara aitti. Dolayısıyla XX. yüzyıldan başlayarak elli yılı aşkın bir süre boyunca Batı Ortadoğu'nun petrol kaynaklarını Ortadoğu devletlerinin neredeyse hiçbir müdahalesiyle karşılaşmaksızın ve onlara pek az menfaat sağlayarak kullandı.

1970'lerde doruğuna ulaşan petrol devrimi denilen şey, Batılı konsorsiyumların elindeki bu ayrıcalıkların topraklarında petrol bulunan devletler tarafından adım adım azaltılmasından başka bir şey değildi. Örneğin, 1961'de Irak hükümeti, Irak'ın Iraq Petroleum Company tarafından işletilmeyen bölgelerinde petrol kuyuları açma hakkı olduğunu ilan etti. Petrol üreticisi ülkeler büyük petrol şirketleriyle petrolün fiyatı konusunda tartışabilme hakkını 1971'de elde edebildiler. Petrol fiyatlarını tek taraflı olarak belirleme hakkını ise ancak 1973'te kazanabildiler. Ülkelerinde faaliyet gösteren konsorsiyumlar üzerinde tam denetim hakkını elde edebilmeleri içinse ekonomik milliyetçiliğin ve Üçüncü Dünyacılığın altın çağı olan 1970'lerin ilk yarısını beklemeleri gerekiyordu. Cezayir ve Irak, sırasıyla 1971'de ve 1972'de petrol endüstrisini millileştirerek yolu açtılar. Libya da 1971'de millileştirme mücadelesine başladı. 1973'te İran fiilen Anglo-Iranian Oil Company'ye el koyması anlamına gelen bir antlaşma yapmayı başardı. İronik bir şekilde d'Arcy imtiyazını hatırlatan anlaşma İran'ın "antlaşmaya konu olan bölgede ham petrolün, gazın ve petrol ürünlerinin faydalanma, geliştirme, yatırım, üretim, rafine ve nakliye hakları da dâhil olmak üzere petrol endüstrisiyle ilgili bütün faaliyetlerin yönetim ve denetimini" üstleneceğini bildiriyordu.

Kuveyt ve Dubai'den başlamak üzere Körfez ülkeleri de 1975'te koroya katıldılar. Ancak bu ülkeler Batılı diplomatların gözlerinin önünde kızıl bayraklar canlandıracak olan "millileştirme" sözcüğünü kullanmak yerine, petrol endüstrisine el koyma kararlarını ülkelerinde çalışan konsorsiyumlara "yüzde 100 katılım" olarak adlandırdılar. Birçoğu bu yüzde 100 katılımı

bir anda gerçekleştirmedi. Örneğin 1973'te Suudi Arabistan hükümetinin ülkedeki petrol endüstrisine hâkim olan ARAMCO'da (Arabian-American Oil Company) yüzde 25 hissesi vardı. Bir yıl sonra bu oran yüzde 60'a çıktı. Katılımın yüzde 100'e ulaşması 1980'i buldu. Yüzde 100 katılım denilen şeyin de pratikte millileştirmeden hiçbir farkı yoktu.

Petrol üreticisi ülkelerin ellerindeki en önemli kaynak üzerindeki hâkimiyetlerini artırmayı başarmaları, belli ölçüde ortak hareket etmelerinden kaynaklanıyordu. Petrol üreticileri arasındaki işbirliği ilk kez İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Venezüela'nın teşvikiyle başladı. 1947'de Venezüela hükümeti ülkelerinde petrol çıkartan şirketlerin, bu imtiyaz karşılığında kazançlarını kendisiyle yarı yarıya bölüşmelerini talep etti. Venezüelalılar petrol şirketlerinin kendilerini bırakıp daha kazançlı hale gelen Ortadoğu ülkelerine yönelmelerini engellemek için, Ortadoğu'ya elçiler gönderdiler ve yarıya yarıya kâr paylaşımı fikrinin orada da yayılmasını sağladılar. Ancak petrol üreten ülkeler arasındaki işbirliği fikri, hiç de bu önerinin petrol üreten ülkelerin gelirlerini ciddi bir şekilde artırmayı vadettiği için benimsenmedi. 1960'ta Venezüelalılar bu sefer petrol üreticilerinin ortak çıkarlarını temsil eden bir örgüt kurma fikriyle bölgeye temsilciler gönderdiler. Tarihçiler böyle bir kurum oluşturma fikrinin birdenbire doğmasının sebepleri konusunda farklı düşüncelere sahiptir. Birçoğuna göre bunun sebebi petrol şirketlerinin arz fazlası sebebiyle petrol fiyatlarında ciddi bir indirime gitmiş olmalarıydı. O zamanlar işler böyle yürüdüğü için şirketler fiyat indirimiyle ilgili olarak petrol üreticisi ülkelere danışmamışlardı. Kazancı yarı yarıya paylaşma formülü altında, fiyat indirimi petrol üreticisi ülkelerin gelirlerinin azalması anlamına geliyordu. Olayların gidişatından dolayı öfkeye kapılan Venezüela hükümeti durumdan etkilenen diğer dört hükümetle (Kuveyt, Suudi Arabistan, İran ve Irak) görüşmeleri başlattı. Bu görüşmeler sonucunda "üye ülkelerin petrol politikalarında birlik sağlamak ve onların çıkarlarını en iyi şekilde güvence altına alacak araçları belirlemek" amacıyla Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) kuruldu.

OPEC Birleşmiş Milletler Genel Kurulu gibi uluslararası platformlara hâkim olmaya başlayan Üçüncü Dünya devletlerinin kendi kaderini tayin hakkına ekledikleri ekonomik boyutu uluslararası toplumun gündemine almayı başardıkları 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında iyice kendini gösterdi. 1974'te Birleşmiş Milletler "Devletlerin Ekonomik Hakları ve Görevleri Şartı"nı kabul etti. Buna göre her devlet kendi kaynakları üzerinde tam anlamıyla egemenlikte bulunma, kendi sınırları dâhilinde faaliyet gösteren ulusötesi şirketlerin işleyişini düzenleme ve denetleme, yabancı mülkiyeti millileştirme ve kamulaştırma ve aynı ilksel malı üreten ülkelerle birlik oluşturma hakkına" sahipti. O sırada OPEC çoktan şahlanmıştı bile. Şartın kabul edilmesinden önceki on yıl içinde OPEC üreticileri belli başlı petrol şirketlerini defalarca fiyat artışlarını kabul etmeye zorlamışlardı. OPEC

üreticileri şirketlere kolektif pazarlık yapma ve kendi bölgelerindeki konsorsiyumlara katılma haklarını kabul ettirdiler. Enflasyonla otomatik olarak uyumlandırılmış bir fiyatlama sistemi getirdiler. Ve bütün bunları yapabilmelerinin sebebi, belirsizlikle dolu bir ekonomik ortam içinde, petrol için artan bir rekabetin söz konusu olmasıydı.

İsrail ile Mısır ve Suriye arasında 1973 Ekim Savaşı patlak verdiğinde, OPEC ile büyük petrol şirketleri arasındaki fiyat müzakerelerinin son turu daha yeni bitmiş ve bir sonuç alınamamıştı. OPEC bu fırsattan faydalanarak tarihinde ilk kez şirketlerin görüşünü almaksızın petrol fiyatlarını tek taraflı olarak belirledi. Daha sonra OPEC mensupları fiyatın aşağı düşmemesini garanti altına aldılar. Savaşan iki Arap devletini desteklediklerini ilan eden Arap üyeler geçici olarak üretimi azalttı. Bu, arzı düşürdü ve dolayısıyla fiyatları yükseltti. Petrol fiyatı yüzde 380 arttı ve zenginlik sanayileşmiş, petrol ithal eden ülkelerden bölgeye geri aktı.

OPEC'in son dönüşümü örgütün bir kartel haline geldiği 1982'de gerçekleşti. İktisatçılar karteli şirketlerin veya bu örnekte devletlerin rekabeti sınırlamak için politikaları arasında eşgüdüm sağlamaları olarak tanımlarlar. Bu eşgüdüm onların ürünleri için yüksek bir fiyatı güvence altına almalarını sağlar. 1982'ye gelindiğinde, 1973'teki büyük artışa ve 1978-1979 İran Devrimi'nin ardından yaşanan ani yükselişe rağmen petrol fiyatları yerinde saymaya başlamıştı. OPEC ülkeleri fiyatları yüksek tutmak için uluslararası piyasayı aralarında paylaşmaya karar verdiler.

OPEC bakanları her üreticinin ne kadar petrol pompalayacağını belirlemek için düzenli olarak toplandılar. Toplantılar genellikle "fiyat şahinleri" ile "fiyat güvercinleri" arasındaki daimi çatışma sebebiyle çekişmeli geçiyordu. Suudi Arabistan güvercinler arasındaydı. (Kadınların seyahat edebilmek, eğitim alabilmek veya tedavi olabilmek için kocalarından izin almalarının zorunlu olduğu bir krallığı Amerikan devlet adamlarının niçin "ılımlı" bir ülke olarak gördüklerini şimdi daha iyi anlayabiliriz.) Suudi Arabistan hiçbir zaman bir endüstriyel güç merkezi haline gelmeyecek ve hiçbir zaman petrol gelirlerine olan bağımlılığından kurtulamayacak. Suudi Arabistan bakanlarının geleneksel tutumu hep yeni petrol kaynaklarının daha ekonomik hale gelmesini engellemek için fiyatları düşük tutmaya çalışmak olmuştur. Örneğin, 1973'teki fiyat artışının ardından Kuzey Denizi ve Alaska'daki petrol sahaları kârlı hale gelmişti. Suudiler ayrıca yüksek petrol fiyatlarının Batı'nın nükleer enerji veya güneş enerjisi gibi alternatif enerji kaynaklarına yönelmesine neden olacağından korkmaktadır.

İran ise geniş bir nüfusa ve Suudi Arabistan'ın ancak kıskanabileceği bir endüstriyel altyapıya sahiptir. 1950'lerden beri bir endüstriyel güç haline gelerek petrol gelirlerine olan bağımlılığından kurtulmaya çalışmaktadır. Öyle ki, son İran şahı, besbelli ki Sovyet ekonomisinin gücünü abarttığı için, İran'ı dünyanın en büyük beşinci askerî ve ekonomik gücü haline getireceğim diye

böbürleniyordu. Dolayısıyla İranlı bakanlar gelecekteki endüstriyel ekonomilerine yatırım yapabilmelerini sağlayacak kazançları bir an önce elde edebilmek için yüksek petrol fiyatı politikasını desteklemektedirler. İran'ın kendi nükleer programını geliştirmeye çalışmasının ardındaki sebeplerden biri de bu rüyayı gerçekleştirmektir. Aksi gibi, Batı İran'ın nükleer çalışmalarına güvenmedi ve ona yaptırımlar uygulayarak nükleeer programını sınırlayana kadar petrol satışını engelledi. Sonuçta İran'ın petrol (ve doğalgaz) geliri, yaptırımların ilk yılı olan 2011-2012'de yüzde 47, bir sonraki yıl yüzde 11 daha düştü.

Velhasıl, OPEC'te ülkelerini temsil eden çeşitli petrol bakanları genellikle uzun tartışmalar sonucunda her ülkenin petrol üretim kotasını belirleyen bir anlaşmaya varırlar. Sonra ülkelerine dönüp bu anlaşmayı hükümetlerine sunarlar, hükümetleri de bir yolunu bulup bu anlaşmaya uymaz. Örneğin, 2011'de Suudi Arabistan belirlenen kotayı 2 milyon varil aşan bir üretim gerçekleştirmiştir.

Fiyatları sabitlemeye dönük çabalara karşın, Batılı politikacıların ve petrol tüketicilerinin açgözlü bir kartelin elinde rehin olduklarına dair şikâyetleri, Casablanca filminde Claude Rains'in Humphrey Bogart'ın gece kulübünde kumar oynandığını keşfetmesine benzemektedir. 1973'ten önce zaten "yedi kızkardeş" (Exxon/New Jersey'in Standard Oil'i, Mobil/ New York'un Standard Oil'i, Chevron/ California'nın Standard Oil'i, Gulf, Texaco ve British Petroleum/ Anglo-Iranian Oil Company) bir Batılı petrol şirketleri karteli petrol endüstrisinin bütün faaliyet alanlarına egemendi. Petrolün milli ekonomiler için taşıdığı önem sebebiyle kartel ev sahibi ülkelerle aralarındaki müzakerelerde ve anlaşmazlıklarda Batılı hükümetlerin desteğinden faydalanabiliyordu. Örneğin, 1951'de İran hükümeti Anglo-İran Petrol Şirketi'nin İran'daki varlıklarını millileştirme cüretini gösterdiğinde, İngiliz ve Amerikan hükümetleri İran'a çeşitli yaptırımlar uyguladılar, İran petrolüne karşı bir uluslararası boykot düzenlediler ve İran hükümetini bir darbeyle devirdiler. Petrol devriminin yaptığı şey, sadece bir kartelin yerine başka bir karteli getirmekten ibaretti. Üstelik bu yeni kartel önceki kadar etkin bile değildi. 2013'e gelindiğinde OPEC'in petrol üretimindeki pazar payı küresel üretimin sadece yüzde 40'ı kadardı ve petrol ve doğalgazın kaya çatlaklarından emilmesini sağlayan "fracking" (hidrolik kırılma) yöntemi gibi yeni teknolojiler ve Kanada'nın Alberta eyaletindeki "katran kumları" rezervleri gibi yeni petrol kaynakları sebebiyle bu pay daha da düşme eğiliminde. 2013 yılında Rusya OPEC petrolünün yüzde 30'unu üreten Suudi Arabistan'dan daha çok petrol üretti ve yapılan hesaplara göre bir yıl sonra ABD dünyanın en büyük petrol üreticisi olarak ikisini de geride bırakacak. Suudi Arabistan'ın petrol pompalarının fazla mesai yapması da, muhtemelen hükümetin hidrolik kırılma yöntemini ekonomik olarak uygulanabilir olmaktan çıkarmak istemesinden kaynaklanıyor.

Yine de, 1970'ler hem Ortadoğu hem de dünyanın geri kalanı için yeni bir çağın başlangıcına işaret ediyormuş gibi görünüyordu. Büyük tarihçi Fernand Braudel, bütün bu yaşananları yorumlarken, petrol devriminin yüzyıllardır Doğu'dan Batı'ya akan zenginlik akışını tersine çevireceği için yeni bir çağ açabileceğini söylemişti. Braudel'e göre Ortaçağ'dan XVIII. yüzyıla kadar, Avrupalıların Doğu'dan satın aldığı ipek, baharat gibi malların değeri Doğu halkları tarafından Avrupalılardan satın alınan mallardan daha fazla olduğu için zenginlik Batı'dan Doğu'ya doğru akmıştı. XVIII. yüzyıldan XX. yüzyılın son çeyreğine kadar Doğu halklarının Batı'dan satın aldığı ve çoğunlukla mamul maddelerden oluşan malların değeri Batı halklarının Doğu'dan satın aldıkları malların değerini aşmıştı. Braudel'in tahminine göre, petrol devriminin zenginlik akışının bir kez daha tersine döneceği bir çağın başlangıcını müjdeliyor olması pekâlâ mümkündü.

Kırk yıl sonra apaçık ortada olan bir şey var ki, petrol devriminin etkileri, söz gelimi Avrupalıların Amerika'yı keşfi veya sanayi devriminin yaptığı gibi yeni bir çağ açmaya yetmemiştir. Bir kere, Ortadoğulu petrol üreticileriyle Batılı petrol tüketicileri çatışmaya mahkûm iki düşman değildir. Daha ziyade ikisi de birbirlerine bağımlıdırlar ve rahatsız bir pozisyonda birbirleriyle kucaklaşmış insanlara benzerler. Ortadoğulu petrol üreticileri ürettikleri petrolü satmak zorundadır. Batılılar da satın almak. Dolayısıyla, 1991'deki Körfez Savaşı'nın ardından ABD ile Irak arasında yaşanan hiç bitmeyen düşmanlığa ve ABD'nin Bağdat rejimine durmadan yeni yaptırımlar uygulamasına karşın, bütün bu dönem boyunca, Irak hükümetinin satmaya izinli olduğu petrolün en büyük alıcısı yine ABD idi. Batı'dan büyük miktarda paralar Ortadoğu'ya gidiyordu, ancak bunun büyük bir kısmı ya yatırım olarak Batı'ya dönüyor ya da Batı'nın bankalarına konuluyor ve burada "geridönüşümü" sağlanıyordu. Başka bir deyişle petrol devriminin sonucunda Batı'nın ve Ortadoğu'nun nispi konumlarında hiçbir ciddi değişiklik olmadı. Hatta doğrusunu söylemek gerekirse, pamuk XIX. yüzyıl Mısır ekonomisi üzerinde nasıl bir etkide bulunduysa petrol de XX. yüzyıl Ortadoğu'sunu öyle etkiledi. Her ikisi de Batı'nın lehine işleyen bir ticaret kalıbını pekiştirdi.

Bu, petrol devriminin bölgede hiçbir değişime sebep olmadığı anlamına gelmez. Daha ziyade, petrol devriminin sebep olduğu değişimler esasen Ortadoğu'nun kendi ekonomik, siyasal ve sosyal hayatını etkilemiştir. Örneğin, on beşinci bölümde ele aldığımız gibi, bölgede hükümetlerin devamını sağlayan rant gelirleri, aynı zamanda hükümete devleti yönetme konusunda da benzersiz imkânlar sunmuştur. Ne var ki, bölge açısından bunun ne anlama geldiği tartışmalıdır. Bazı siyaset bilimcileri ranta aşırı bağımlılığın aslında Ortadoğu hükümetlerinin Aşil topuğu olduğunu ileri sürerler. Onlara göre bölgedeki hükümetler son derece tehlikeli bir şekilde uluslararası piyasaya veya yabancı hükümetlerin insafına bağımlıdır. Bu kaynakların kuruması (örneğin petrol fiyatlarının düşmesi veya yabancı hükümetlerin yardımı

kesmesi) durumunda Ortadoğu devletlerinin bu açığı kapatacak hiçbir güvenlik ağı yoktur. Ranta bağımlı devletlerin vatandaşları devletlerine tam da himaye altındaki birinin hamisine bağlılığı türünden bir ilişkiyle bağlı olduğu için, devlet yardımları, istihdam desteği veya refah politikalarının sağladığı menfaatler ortadan kalkmaya başladığı an, halkla devleti birbirine bağlayan bağ bir anda kopabilir. Tam da bu sebepten dolayı 2010-2011'de Arap isyanlarının patlak vermesinden hemen sonra Suudi Arabistan hükümeti, sessiz kalmalarını sağlamak için Suudi vatandaşlarına cömert bir ikramiye paketi sundu. Suudi vatandaşları devlet kurumlarında altmış bin yeni iş imkânı, asgari ücret artışı, devlet memurlarına ikramiye, yarım milyon yeni konut ve şahsi borçların affedilmesi gibi kalemlerden oluşan toplam 130 milyar dolar tutarında bir rüşvetle susturuldu.

Öte yandan, bu tip harcamaların etkili olacağının garantisi de yoktu. Örneğin, 2011'de krallıkla yönetilen Ortadoğu ülkeleri arasındaki en şiddetli protestolardan birinin (Bahreyn isyanı) arefesinde Bahreyn kralı Bahreynli her aileye bir seferde 2650 dolar nakit ödemeyi vadetti. Protestolar devam etmekle kalmadı, daha da tırmandı. Geçmişteki tarihçiler Fransız Devrimi'ni ekmek fiyatlarındaki artışa bağlayarak Bastil zindanını basan Parislileri seçenekleri değerlendirerek tercihlerde bulunan insanlar olarak değil de belli uyaranlara içgüdüsel tepkiler veren laboratuvar fareleri olarak görmüşlerdi. Günümüzde Ortadoğu halkları hakkında da aynı hataya düşmemek gerekir.

Bağdat'taki bu konut projelerinin finansmanı petrol gelirlerinden karşılanıyordu. (*Kaynak: Fondation Arabe pour l'image, Beyrut*)

Petrol devriminin Ortadoğu'daki tek tek devletleri etkilemesinin yanı sıra bir de bölgesel bir boyutu vardı. Petrol devriminin ardından bölgedeki zengin devletleri yoksul devletlerden ayıran sınır daha da belirginleşti. Zengin devletler petrol, yoksul devletler ise petrol üreten ülkelere işgücü ihraç ediyorlardı. Örneğin, 1968'de yurtdışında çalışan Mısırlı işçilerin sayısı on bin iken, on yıl içinde bu sayı yarım milyonu aştı. 1973-1985 arasında kırsal kökenli Mısırlıların üçte biri hayatlarının bir döneminde bir şekilde Körfez ülkelerinde çalıştılar. Aynı dönemde Ürdünlülerin yüzde 40'ı yurtışında çalıştı.

Bu işgücü ihracının bir sonucu olarak, işgücü ihraç eden ülkeler, finansal sorunlarının üstesinden gelebilmek için giderek başka ülkelerde çalışan işçilerin gönderdikleri paralara bağımlı hale geldiler. İşçi dövizleri kendine özgü bir rant şeklidir. Bu paralar doğrudan devlete değil kişilere ve ailelere gider. Bu yüzden, bazı siyaset bilimciler bu işçi dövizlerinin, ilgili ülkelerdeki vatandaşların devlete bağımlılığını azalttığı için, pratikte, işçi ihraç eden devletleri zayıflattığını ileri sürerler. Yine bu görüş de tartışmadan azade değildir. Bu görüşe şüpheyle yaklaşanlar işgücü ihracının bambaşka bir etkisi olduğunu ileri sürerler. Örneğin, işgücü ihracı, nüfus artışının ve eğitimin yaygınlaşmasının iş imkânlarını kat kat aştığı devletlerde bir emniyet sübabı vazifesi görebilir. Ayrıca işçilerin gönderdiği paraların bir kısmı devletlerin kasasına da girer. Örneğin, ithalat vergilerini artırır. Ülkelerine dönen işçiler ve aileleri satın aldıkları Toyota kamyonetler, Sony televizyon setleri ve Çin malı çakma kot pantolonlar sayesinde petrol üretmeyen devletlere istikrarlı bir ithalat vergisi geliri kazandırırlar. Keza devletin kasasına döviz girmesini de sağlarlar.

Petrolün eşitsiz dağılımı gibi işgücü ihracının da bölgesel siyasal sonuçları oldu. İşçi dövizleri işgücü ihraç eden devletler için önemli bir ek gelir kaynağı haline geldiğinden, işgücü ithal eden devletlerin misafir işçileri sınırdışı etme tehdidi işgücü ihraç eden komşularından tavizler kopartabilmek için kullandıkları potansiyel bir araç olabiliyordu. Kimi zaman işgücü ithal eden ülkeler, işi tehdidin ötesine de taşıdılar. Örneğin, 1991'deki Körfez Savaşı'nın hemen öncesinde Irak bir milyon Mısırlı işçiyi sınırdışı etti. Mısır Körfez Savaşı koalisyonunun bir parçasıydı. Savaştan sonra Kuveyt yetmiş bin Filistinliyi Irak'ın beşinci kolu olarak faaliyet gösterdikleri gerekçesiyle sınırdışı etti. Suudi Arabistan, komşusundan geri kalmamak için, Yemen'in Irak'ı desteklemesini protesto etmek üzere bir milyon Yemenli misafir işçiyi aynı yıl sınırdışı etti. Böylelikle işçi göçü, bölgesel güç dengesinde işgücü ithal eden ülkeleri daha da güçlendirdi.

İşçi göçü bölgedeki sosyal hayatı da etkiledi. Örneğin, erkek işçilerin Körfez ülkelerinde istihdamı bir Mısırlı sosyoloğun "Mısır ailesinin feminizasyonu" olarak tanımladığı bir olaya ve kadının toplumsal rollerinde bir dönüşüme yol açtı. Erkeklerin yokluğunda alt ve orta sınıf mensubu Mısırlı kadınlar geçici olarak "aile reisi" haline geldiler, ev içi kararların alınmasında

daha önemli bir rol oynamaya başladılar ve ev dışında kendilerine dayanak oluşturacak geniş, cemaat temelli ilişki ağları inşa ettiler. Mısır'da yeni cemaat formlarının oluşmasını sağlayan işçi göçü işgücü ithal eden ülkelerin çoğunda bunun tam zıddı bir etkide bulundu. Buralarda işçi göçü hükümetin sağladığı menfaatlerden faydalanma hakkı olan vatandaşlarla olmayanlar arasında bir uçurum yarattı. 2013 yılı itibariyle vatandaş olmayanlar (ister bölge içinden ister dışından gelmiş olsun) Suudi Arabistan'da yaşayanların yüzde 30'unu, Kuveyt'tekilerin yüzde 70'ini, Birleşik Arap Emirlikleri'ndekilerin yüzde 75'ini ve Katar'dakilerin yüzde 85'ini oluşturuyordu. Kuveyt'in Fuhayhil, Cahra, Havalli veya Keyfan gibi yoksul şehirlerinde yaşayan Pakistanlılar ve Bangladeşliler petrol zengini emirliğin vasıfsız işgücü kaynağını oluştururken, ülkenin yerlilerinden oluşan ayrıcalıklı azınlık tarafından dışlanıyorlardı.

Petrol zengini devletlerde çok sayıda misafir işçinin bulunmasından kaynaklanan sosyal uçurum bu devletlerin güçlerini ve istikrarını azaltmada pek de önemli bir rol oynamadı. Bilakis misafir işçiler olgusunun bunun tam zıddı bir etkisi olduğu bile söylenebilir. Örneğin, Katar'ı ele alalım. Katar'da 2 milyon insan yaşamaktadır. Bunların 278 bini devletin her tür imkânından faydalanan Katar vatandaşlarıdır. Buna karşılık 1,75 milyon kadarı büyük çoğunluğu Güney Asya'dan gelen misafir işçilerden oluşmaktadır. Misafir işçiler, yaşadıkları devletin siyasal süreçlerinde herhangi bir hakka sahip olmadıkları için ülke siyasetiyle de ilgilenmezler. Kaldı ki siyasete bulaşmaları durumunda işten çıkartılabilir veya sınırdışı edilebilirler. Şu tesadüfe bakın ki, 2010-2011'de herhangi bir protesto veya isyanla karşılaşmayan beş Arap ülkesinden biri Katar, diğeri de 1,6 milyon vatandaşa karşılık 6,4 milyon misafir işçi barındıran Birleşik Arap Emirlikleri'dir.

Misafir işçilerle vatandaşlar arasındaki bölünme, petrol devriminin yarattığı tek çatlak değildir. Diğer çatlak Körfez'deki petrol üreticisi ülkelerin nispeten Batılılaşmış vatandaşlarının özlemleriyle, geleneksel toplumun sosyal normlarını dengelemek zorunda olmalarından kaynaklanmaktadır. "Gelenekselciler" ile "Batıcılar" arasındaki çatışma genellikle eski elitleri ülkeyi yöneten hanedanlarla boy ölçüşmeye sevk eden bir mücadelenin bağlamı içinde ortaya çıkar. Aşiret liderleri, tüccarlar, toprak sahipleri ve ulemâ, çoğu zaman, toplumun "geleneksel" değerlerini temsil ettikleri iddiasıyla Batıcıların politika ve uygulamalarının karşısına dikilirler. Hiç de tesadüf olmayan bir şekilde, bu politika ve uygulamalar onların zaten azalmakta olan güçlerini daha da azaltacaktır. Öte yandan, daha küçük Körfez devletlerindeki sözde Batıcı politika ve uygulamaların çoğu krallar ve emirler tarafından yukarıdan aşağıya dayatılmaktadır. Yine hiç tesadüf olmayan bir şekilde, bu politika ve uygulamalar merkezî hükümetin toplumun daha kozmopolit unsurları arasındaki popülaritesini artıracağından onları güçlendirecektir.

Petrolün Ortadoğu üzerinde burada bahsedilmeye değer iki etkisi daha vardı. Birincisi, Ortadoğu'nun daha kalabalık ve kozmopolit bölgelerinde yaşayan birçok insan tarafından sosyal ve kültürel açıdan nispeten önemsiz bir yer olarak görülen Körfez bölgesi, petrol gelirlerinin bir sonucu olarak, Araplar arasındaki güç dengesinde yeni ve önemli bir rol üstlendi. Örneğin, 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya (o zamanlar muhafazakâr bir monarşiydi) İsrail sınırındaki devletlere, askerî teçhizatlarındaki eksikleri tamamlamaları için düzenli destek ödemesi yapmaya başladılar. Ödemeler üç aylık taksitler halinde yapıldığından petrol üreticisi devletler Mısır, Ürdün ve Suriye'nin dış politikaları üzerinde daimi bir baskı oluşturdular.

Daha yakın zamanda, Katar ve Suudi Arabistan 2010-2011 isyanlarında çok büyük bir rol oynadılar. Katar merkezli haber servisi *el-Cezire* Tunus ve Mısır'daki isyanlarla ilgili haberleri bütün Ortadoğu'ya duyurarak bu protestoların çeşitli yerlerde adeta fotokopiyle çoğalır gibi yayılmasını sağladı. Katar Libya'da Kaddafi'ye karşı savaşmak için asker gönderdi ve Birleşik Arap Emirlikleri ile birlikte buraya hava kuvvetlerini konuşlandırdı. Katar petrolden elden ettiği zenginliği de bu işler için doğrudan kullandı. 2014 itibariyle Suriye muhalefetinin en büyük finansörü olan Katar, Mısır'da da, askerî darbeyle yıkılmadan önce Müslüman Kardeşler hükümetine 8 milyar dolara varan bir destekte bulunmuştu. Suudi Arabistan da bir o kadar aktifti. Suudiler Yemen devlet başkanını görevden ayrılmaya zorlayan anlaşmaya aracılık ettiler ve Bahreyn'deki isyanı bastırmak için Birleşik Arap Emirlikleri ile birlikte bu ülkeye asker gönderdiler. Hatta Fas ve Ürdün'ü Suudilerin hâkimiyetindeki Körfez İşbirliği Örgütü'ne katmak ve böylelikle konseyin bölgesel kapsamını genişletmek için ağız bile yokladılar. Katar gibi onlar da Suriye muhalefetini finanse ettiler ve 2013-2014'te Mısır'daki askerî hükümeti ayakta tutmak için Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri ile birlikte 20 milyar dolara varan bir destekte bulundular.

Petrol zengini devletlerin Araplar arası güç dengesindeki yükselen rolleri bilhassa Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelerin kendi aralarındaki görüş ayrılıklarının ve çatışan politikalarının bir sonucu olarak azalabilir. Bunun en bariz bir şekilde su yüzüne çıktığı yer Suriye ve Mısır politikasıdır. Suriye'de Katar ve Suudi Arabistan farklı grupları kullanmakta, Mısır'da ise iktidarda hak iddia eden rakip güçlere destek olmaktadır. Suudi-Katar rekabeti, her iki ülkedeki rejimlerin, durmadan değişen bir siyasal ortamda farklı ayakta kalma stratejileri benimsemelerinden kaynaklanmaktadır. Suudi Arabistan geniş yüzölçümü ve muazzam zenginliği sayesinde Körfez bölgesine hâkim olmayı başaran statükocu bir güçtür ve Mısır ve Irak'ın Arap siyasetinde (en azından şu an için) safdışı bırakılmasıyla birlikte Arap dünyasının tamamında hâkim bir rol oynamak için kolları sıvamış durumdadır. Suudi Arabistan değişimden oldum olası hoşlanmadığı gibi

Arap isyanlarının yarattığı türde bir değişimden ise hiç hoşlanmamıştır. Bu yüzden karşı devrimin ana karargâhı olma rolünü üzerine almış durumdadır. Bu stratejinin bir parçası olarak, Müslümanları siyasal katılıma teşvik eden (ki gördüğümüz gibi Suudiler bilhassa kendi ülkelerinde tam aksini yapmaktadır) ulusötesi Müslüman Kardeşler hareketini ortadan kaldırmak için elinden geleni yapmaktadır. Katar ise bunun tam zıddı bir strateji benimsemiştir: Arap dünyasındaki huzursuzluğu arızi bir şey olarak değil de hayatın gerçeği olarak gören Katar, örgütlenebildiği her yerde halkın desteğini alabildiği ortaya çıkmış olan Müslüman Kardeşler'i destekleyerek Arap dünyasındaki protesto dalgasını arkasına almaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Katar, meyvelerini ileride toplamak ümidiyle şu an Müslüman Kardeşler'i desteklemeye karar vermiş durumdadır. Gelişmelerin aksini kanıtlaması mümkünse de, Suudi-Katar rekabeti bölgedeki esas rekabetin Sünnilerle Şiiler arasında olduğunu ileri sürenlerin basbayağı yanlış yaptıklarını göstermektedir. Zira hem Suudi Arabistan'da hem de Katar'da Sünni İslâm'ın Vehhabi kolu devletin resmî dinidir.

Son olarak petrol, bölgeyi ABD başta olmak üzere dış güçler açısından stratejik olarak önemli hale getirmiştir. Olaya bir de şu açıdan bakalım: ABD'nin Batı Afrika'daki Liberya ile tarihsel bir bağı vardır. 1822 yılında azat edilen Amerikalı köleler tarafından kurulan Liberya, XIX. ve XX. yüzyıllarda, kâğıt üzerinde böyle olmasa da, bir Amerikan sömürgesine benziyordu. 1989-1996 yılları arasında Liberya 250 bin vatandaşını kaybettiği kanlı bir iç savaş yaşadı. 1999'da Liberya'da bir iç savaş daha patlak verdi. Kuveyt'in ise ABD ile hiçbir tarihsel bağlantısı yoktu. Bağımsızlığını kazandığı 1961'e kadar Kuveyt İngilizlerin himayesindeydi. Uluslararası Af Örgütü'ne göre Irak'ın Kuveyt'i işgali sırasında (1990-1991) Liberya iç savaşında ölenlerden çok çok daha az (birkaç yüz) Kuveytli öldü. Buna karşın ABD Kuveyt'i kurtarmak için bir uluslararası koalisyon oluşturdu ve bölgeye beş yüz bin Amerikan askeri sevk etti. ABD'nin Liberya'daki olaylara karşı tutumu, en hafif ifadesiyle, umursamazdı. Birleşmiş Milletler genel sekreteri 2003 yılında bir barış gücü göndermesi için Amerikan hükümetine resmen başvurmasından sonra bile ABD iki yüz deniz piyadesinden oluşan sembolik bir kuvvet gönderdi. Kuveyt dünyanın en büyük petrol üreticilerinden (2013 itibariyle on üçüncü) biri ve dünyanın en büyük petrol havzasının tam ortasında bulunuyor. Liberya hükümeti bile Liberya'nın petrol rezervlerini "mütevazı düzeyde" olarak sınıflandırıyor.

ABD'nin 1991'deki Körfez Savaşı'nı veya 2003'teki Irak istilasını sadece petrol için gerçekleştirdiğini söylemek meseleyi çok basite indirgemek olur. Ancak petrolün devleti yönetenlerin hesapları açısından ne kadar önemli olduğunu inkâr etmek de bir o kadar yanlıştır. Bu hesaplar epey karışıktır. Dengelemeye çalıştıkları çıkarlar ve şekillendirdikleri politikalar da öyle. İşte bu yüzden bir sonraki bölümün konusu da bunlar olacak.

BÖLÜM 17

ABD ve Ortadoğu

Soğuk Savaş'ın son yıllarında önde gelen tarihçilerden biri Ortadoğu'daki Amerikan-Sovyet rekabetini "türkü yine o türkü, sazlarda el değişti" mealinde tanımlıyordu. Yani, Soğuk Savaş yıllarında bölgedeki nüfuz mücadelesinini XIX. yüzyıldaki Şark Meselesi'nin bir uzantısı olarak görebilirdik. Ortadoğu dışındaki büyük güçler rakipleri karşısında stratejik avantaj elde etmek için yine bölgeye müdahale etmekteydiler. Sadece oyuncular ve onların acil hedefleri değişmişti. İngiltere, Çarlık Rusyası ve Fransa'nın yerini ABD ve Sovyetler Birliği almıştı. Kendi çıkarlarını Hindistan yolunu korumak veya sıcak denizlere inmek şeklinde tanımlayan büyük güçlerin aksine, yeni büyük güçler kendi aralarındaki çıkar çatışmasını dünyanın geleceği için muazzam bir çekişmeye mahkûm olan rakip ideolojik sistemler arasında bir mücadele olarak tanımladılar. İkisi de Ortadoğu'daki rekabeti bu büyük mücadelenin cephelerinden biri olarak görüyordu.

Daha önce gördüğümüz gibi, tarihçiler Soğuk Savaş'ın 1989'da mı yoksa 1991'de mi sona erdiği konusunda hemfikir değildir. Ayrıca bu kadar reklamı yapılan "Yeni Dünya Düzeni"ne giden yolun da sanıldığından çok daha inişli çıkışlı olduğu ortaya çıktı. Yine de bugün içinde yaşadığımız dünyayı tanımlayan şey, Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş'ta ABD ve müttefikleri tarafından yenilgiye uğratılmış olmasıdır. Ayrıca ABD'nin uluslararası ilişkilerde hâkim bir konum elde ettiği bir dünyadır bu. Bütün bunlardan dolayı bu bölüm, geriye kalan son süper güç olan ABD'nin perspektifinden yazılmıştır.

Soğuk Savaş sona ermeden önce bile ABD Ortadoğu'daki hâkim süper güç olduğunu kanıtlamıştı. 1970'lerin başında Enver Sedat'ın Mısır'ı Sovyet kampından Amerikan kampına taşırken söylediği gibi, ABD "bölgedeki kartların yüzde 99'unu" elinde tutuyordu. ABD, üstünlüğünü birkaç faktöre borçluydu: Soğuk Savaş sırasında kurduğu ve sürdürdüğü ittifaklar sistemi, toprak karşılığı barış formülü temelinde İsrail ile komşuları arasında müzakerelere dayanan bir çözüm geliştirebilen tek güç olması ve Ortadoğu'daki otokrat rejimlerle muhatap olurken Amerikan çıkarlarına dokunmadıkları sürece kendi değerlerini bir kenara itmeye hazır oluşu. İşin ilginç yanı ABD

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra bile bölgeye aynı şekilde yaklaşmaya devam etti.

Amerika'nın Ortadoğu'yla sıkı ilişkisi yakın tarihin olgularındandır. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Ortadoğu, Amerikan hükümetinin pek de umurunda değildi. Tabii ki bu, özel kişilerin ve hükümet dışı grupların bölgeyle ilgilenmedikleri anlamına gelmez. Massachusetts kolonisinin ilk valisi John Winthrop yerleşimcileri yeni yurtlarını "tepedeki bir şehir" haline getirmeye çağırdığından beri, bu imge Amerikalıların hayalini süslemişti. Amerikan tarihi boyunca birçok Amerikalı "Kutsal Topraklar"da bulunan bu hakiki tepedeki şehre özel bir muhabbet besledi. Amerikan misyonerler ve seyyahlar ruhları kurtarmak ve Kitab-ı Mukaddes'te bahsedilen yerleri görmek için bölgeye gittiler. Orada okullar ve hastaneler kurdular. 1866'da Amerikalı misyonerler, şu an Beyrut Amerikan Üniversitesi olarak bilinen Suriye Protestan Koleji'ni kurdular. Okulun kapısında şöyle yazıyordu: "İnsanlar bolluk içinde bir yaşama sahip olsun diye." Ve hâlâ öyle yazıyor. Başka bir deyişle Amerikan misyonerler kendilerine, İslâm ve "Türk" idaresi altında yüzlerce yıl boyunca zor günler geçirmiş olduğuna inandığı, Hıristiyanlığın doğduğu topraklara medeniyet götürme ve burayı ilerletme vazifesini biçmişlerdi.

Amerikan hükümeti Soğuk Savaş'tan önce diplomatik, hatta askerî yollarla Ortadoğu'ya gelişigüzel bir şekilde daldı. Yerel bir hükümdarın Amerika'ya savaş ilan etmesi üzerine Thomas Jefferson bugünkü Libya'da bulunan "Trablus kıyılarına" küçük bir gemi filosu gönderdi. Sorun eli sıkı başkanın kendinden öncekilerin bu hükümdarın korsan gemilerinin Amerikan

"Bir parça memleket": Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi, 1920.
(*Yazarın arşivinden*)

Basra Hurmalarından California Hurmalarına

Hershey Bar sütlü çikolataları 1900 yılında piyasa çıkmadan önce Amerikalılar ağızlarını Arabistan ve Basra hurmalarıyla tatlandırıyorlardı. Nitekim XIX. yüzyılda Amerika dünyanın en kazançlı meyveli şeker piyasası haline geldi. Özel bir hurma çeşidi olan faris hurması tüccarlar ve tüketiciler arasında en çok tutulan ürünlerden biriydi. Tüccarların bu ürünü beğenmesinin sebebi Basra Körfezi'nden Amerika'ya yüz günlük yola dayanabilmesiydi. Tüketicilerin beğenmesinin sebebiyse daha serin iklimlerden gelen hurmalardan daha önce, Ağustos ayında olgunlaşmasıydı. Hurmaların New York'a varışı kış tatilinin başlangıcına denk geliyordu. Nasıl ki bugün Macy's Şükran Günü Geçit Töreni bizim tatil sezonumuzun başladığına işaret ediyorsa, hurmaların varışı da Amerikalılar için aynı şeyi ifade ediyordu.

Zamanla yelkenli gemilerin yerini buharlı gemiler aldı ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte yüz günlük yolculuk altmış güne düştü. Bu, Basra'dan gelen daha geç olgunlaşan "altın hurmaların" artık Şükran Günü yemeklerine eşlik edebileceği anlamına geliyordu. Sonraları, Amerikalıların hurma tutkusuna daha da tatlı bir şey eklendi. 1899'da nakliye şirketleri kimin gemisinin daha önce New York'a ulaştığını belirlemek için yılda bir gerçekleşen bir "hurma yarışı" tertiplemeye başladılar. Amerikan gazeteleri hurmaların Basra'dan New York'a yolculuğunu adım adım takip etti. Söz konusu olan sadece övünme hakkı ve ödül değil, hurma bekleyen bir piyasaya daha pahalı hurma satabilme imkânıydı. Sonuçta, hurma yarışının yarattığı heyecan, artan kentleşme, genişleyen tüketim kültürü ve güz/kış tatillerinin evcilleşmesi ve ticarileşmesi, 1885-1925 yılları arasında Amerika'nın hurma ithalatının yedi kat artmasına yol açtı.

ticaret gemilerine saldırmasını önlemek için ödemekte oldukları koruma ücretini vermekte tereddüt etmesi üzerine çıkmıştı. Jefferson'ın halefi James Madison da onun yolundan gitti, ancak bu kez Cezayir'e bir filo gönderdi. Abraham Lincoln ise savaş gemileri yerine, Şam'da sürgünde bulunduğu sırada yaşanan 1860 mezhep ayaklanmalarında Hıristiyanları korumak için olaylara müdahale eden eski Cezayirli direnişçi lider Abdülkadir el-Cezeri'ye takviye silah gönderdi. Lincoln ayrıca dünyada birçok kişinin ABD'nin uzun ömürlü olup olmayacağından emin olmadığı bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu ile bir ticaret ve seyrüsefer antlaşması imzaladı. Ahmet el-Resuli adlı bir Faslı haydut Amerikalı işadamı Ion Pericardis'i kaçırdığında Theodore Roosevelt "ya Pericardis'i canlı olarak bize teslim edersiniz ya da Resuli ölür" diye haykırarak Amerikan kamuoyunun beğenisini kazandı. Roosevelt Faslılara sopa göstererek kasıla kasıla yürürken, Fas hükümeti Resuli'nin istediği fidyeyi sessizce ödemişti bile. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonra Amerikan başkanları ve Kongresi Ermeni katliamıyla ve Siyonizm'le meşgul oldular (birincisinin yasını tutarken ikincisini

Ne var ki küresel hurma ticaretinin olumsuz bir yanı da vardı. Hurma üretimi yoğun emek isteyen bir işti. Örneğin, hurma ağaçlarının sürekli sulanması ve döllenmesi gerekiyordu. Sulama ilkel teknolojiyle yapılıyordu. İkincisiyse elle. Toplama ve paketleme işleri de zahmetliydi. Dolayısıyla hurma endüstrisi büyük bir işgücü gerektiriyordu. Ironik olan şuydu ki, modern dünya ekonomisinin canlandırdığı ve genişlettiği bir sektör olan hurma ihracatı en eski çalışma sistemlerinden biri olan köleliği yeniden diriltmişti. Amerikalıların ağzını tatlandırmak için Afrikalı kölelerin emeğine başvuruluyordu.

Tabiri caizse küresel ticaret hurma ticaretinin hem genişlemesinin hem de gerilemesinin "tohumlarını" ekti. 1902'de Amerikan Tarım Bakanlığı'nın temsilcileri Basra Körfezi'nden Amerika'ya hurma ağacı fideleri göndermeye başladı. Tarım Bakanlığı hurma ağacının yetişmesi için en elverişli yerin California'daki Salton Havzası olduğuna karar verdi. Neredeyse on yıl geçmişti ki havzada 200 bin hurma ağacı vardı. 1920'lerde Amerikan hurma üretimi aldı başını gitti ve Basra Körfezi ekonomisini krize sürükledi.

İşler bu kadarla kalmadı. Basra Körfezi'ni dünya ekonomisine bağlayan bir ürün daha vardı: İnci. Büyük ölçüde köleler tarafından yapılmakta olan denize dalıp inci çıkarma işi deniz kıyısında yaşayan toplumlarda yüzlerce yıllık bir gelenekti. 1896'da Kokiçi Mikimoto isimli bir Japon makarnacı bir yapay inci üretme metodu geliştirdi. 1908-1911 yılları arasında onun "ürettiği inciler" uluslararası piyasayı fethetti. Hurma endüstrisiyle beraber Basra Körfezi'nin inci endüstrisi de çöktü. İkisi de bir daha belini doğrultamadı.

(Matthew S. Hopper'in çalışmasından)

destekledi̇ler). Velhasıl, bütün bunlara karşın, iş dış politikaya geldiğinde bölge Amerikan hükümetinin ilgi alanının dışında kalmaya devam etti. Ortadoğu, yani o zamanki Osmanlı İmparatorluğu, her şeyden önce, XIX. yüzyılın önemli bir bölümünde Avrupa Uyumu'nun bir parçasıydı. Bu yüzden Amerikalılar Avrupalıları Ortadoğu'nun problemleriyle baş başa bıraktı.

Amerikan hükümeti iki savaş arasında Amerika'nın Körfez'deki petrol çıkarlarını İngiliz ve Fransız petrolcülerinin "açgözlülüğünden" korumak için bölgeye adım attığı zaman bile, bölgedeki esas emperyal sorumluluğun Fransa'ya ve bilhassa İngiltere'ye ait olduğunu kabul ediyordu. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikalılar bölgedeki eski emperyalist güçlerin yerine geçmek için çabalamaya başladılar. Ve ancak 1956'da, Süveyş Savaşı'nın ardından Fransa ve İngiltere'nin yerine geçerek bölgedeki hâkim Batılı güç haline gelmeyi başardılar.

İlginç bir şekilde, Amerika'nın Ortadoğu politikası XX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca nispeten değişmeden kaldı. Bunu daha iyi görmek için Soğuk Savaş'ın başındaki Amerikan politikasını temsil eden bir belgeyle

sonundaki bir belgeyi karşılaştırabiliriz. Temmuz 1954'te Milli Güvenlik Konseyi, Başkan Dwight D. Eisenhower'a "ABD'nin Ortadoğu'yla İlgili Hedefleri ve Politikaları" başlıklı bir rapor sundu. "Hedefler" başlığı altında şu maddeler listelenmekteydi:

a. ABD ve müttefiklerinin bölgenin kaynaklarından, stratejik konumundan ve geçiş haklarından faydalanması, Sovyet bloğunun faydalanamaması.
b. Bölgede, içeriden kaynaklanan komünist eğilimli hareketlere göğüs gerebilecek ve komünist yayılmaya karşı koyabilecek, istikrarlı, kendi ayakları üzerinde durabilen, dost hükümetler.
c. Bölgede barışı ve düzeni sağlamanın temel dayanaklarından biri olarak Arap devletleriyle İsrail arasındaki belli başlı sorunların çözümü.
d. Arap kamuoyunun Amerikan karşıtı eğilimlerinin tersine çevrilmesi.
e. Bölgede Sovyet nüfuzunun geriletilmesi.
f. "Hür Dünya"da bölge ülkelerinin egemen devletler olarak tanınması ve daha çok kabul görmesi, bölge ülkelerinin de bölgeye ve genel olarak "Hür Dünya"ya karşı sorumluluklarının daha çok bilincinde olması.

Nisan 1981'de, Ronald Reagan yönetiminin Doğu ve Güney Asya ilişkilerinden sorumlu dışişleri bakan yardımcısı Peter Constable kongre önünde "Ortadoğu ve Basra Körfezi'ne yönelik Amerikan politikaları hakkında bütünlüklü bir tablo" sundu. Constable Amerika'nın bölgedeki hedeflerini, dost ülkelerin güvenliğinin ve kaynakların emniyet içinde temin edilebilmesinin sağlanması ve hayati öneme sahip ulaşım ve haberleşme yollarının korunması olarak özetliyor ve sonra da "tehdit ve sorunları" tanımlıyordu. En önemli sorun doğrudan veya dolaylı olarak gerçekleşen Sovyet yayılmasıydı. Constable'ın konuşmasının Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinden iki yıl sonra yapıldığını söylemek gerekir. Amerikan çıkarlarına yönelen ikinci tehdit bölgesel istikrarı yok eden ve Sovyetler Birliği'ne bölgeye müdahale için faydalanabileceği verimli imkânlar sunan bölgesel çekişme ve çatışmalardı. Lübnan İç Savaşı veya İran-Irak, Etiyopya-Somali savaşları gibi çeşitli çatışmalar da Amerika'ya bir tehdit oluştursa da, Constable en çok Arap-İsrail çatışması üzerinde durmuştu. Ona göre "derin bölünmeler ve çözülmemiş sorunlar... geniş kabul gören bir çözüme ulaşana kadar ABD'nin çıkarlarını, ilişkilerini ve hedeflerini etkilemeye devam edecekti." Son olarak Constable siyasal değişimin, sosyal kalkınmanın ve ekonomik büyümenin istikrarsızlaştırıcı etkilerine işaret etti. Üçüncü Dünya'nın kararlılığından ve İran'daki çalkantılardan da anlaşılabileceği üzere, "değişim, "kalkınma" ve "büyüme" gibi kavramların, Soğuk Savaş'ın başındaki karar vericilerin tahmin ettiğinin aksine bölgeye istikrar getirmediği görülmüştü. Bunlar sahte ümitler, istikrarsızlıklar ve Amerika'ya yönelik tehditler yaratan kavramlardı.

1954-1981 arasında ve Soğuk Savaş'ın sonuna kadar, karar vericiler Amerika'nın bölgedeki hedeflerinin ana hatlarını ortaya koyan başka açıklamalar da yaptılar. Taşıdıkları detaya ilişkin küçük farklılıklara karşın, bunların çoğu büyük ölçüde Milli Güvenlik Konseyi ve Peter Constable tarafından tarif edilen hedefleri tekrarlayıp durdu. Dolayısıyla, ABD'nin kırk yıl boyunca bölge politikalarına yön veren altı hedef tespit edebiliriz.

Amerika'nın bölgedeki birinci ve en önemli hedefi, Sovyetler Birliği'nin çevrelenmesiydi. Başka bir deyişle, ABD'nin, Soğuk Savaş dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Ortadoğu'da da esas amacı Sovyet nüfuzunun yayılmasını engellemekti. Nitekim ABD'nin bundan endişelenmek için her tür sebebi vardı. Sovyetler Birliği Avrasya kıtasının kalbinde yer alıyordu ve Sovyet rejiminin jeopolitik hedeflerinin Çarlık Rusya'sından farklı olduğuna inanmak için hiçbir sebep yoktu. Zaten ABD ile Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş cepheleşmesi ilk kez Ortadoğu'da başladı. 1946'da Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı sırasında işgal etmiş olduğu Kuzey İran'dan birliklerini çekmeyi reddetti. Sonunda yavaş yavaş birliklerini çekse de, bunu ancak bir baskı sonucunda yaptı. 1950'lerin sonunda Sovyet stratejisinin değişmesiyle Ortadoğu iki süper gücün savaş alanı haline geldi. 1953-1964 yılları arasında çeşitli mevkilerde Sovyetler Birliği'ni yöneten Nikita Kruşçev döneminde Sovyet stratejisyenleri birdirbir oynar gibi çevrelerindeki devletlerin sırtına basarak dünyaya açılmaya ve Sovyet nüfuzunu yaymaya çalıştılar. Böylelikle etraflarındaki kuşatmayı yaracaklarına, anti-emperyalist duygulardan ve Üçüncü Dünyacıların sosyal ve ekonomik adalet için koparttıkları yaygaradan faydalanabileceklerine ve nükleer gücüyle doğrudan karşı karşıya gelmeksizin ABD'yi alt edebileceklerine inanıyorlardı. Dolayısıyla Sovyetler Birliği 1955'ten itibaren Ortadoğu'da kendine müttefikler aramaya başladı. Örneğin, üç devrimci cumhuriyet (Mısır, Suriye ve Irak) bu müttefikler arasına katılacaktı.

ABD'nin Ortadoğu'daki ikinci hedefi Batılı ülkelerin petrole ulaşmasını sağlamaktı. Bunun ekonomik ve stratejik sebepleri vardı. İç tüketim için petrole ulaşmak, doğal olarak Amerikan devlet adamlarının yıllardır temel kaygılarından biriydi. Ancak Soğuk Savaş'ın başlarında ABD petrolde Ortadoğu'ya bağımlı değildi. Doğrusu, 1950'lerde uluslararası petrol piyasası o kadar aşırı doyurulmuş durumdaydı ki Başkan Eisenhower petrol şirketlerini fiyat düşüşlerinden korumak için ithalat kotaları getirmek zorunda kalmıştı. ABD ancak 1969 yılından sonra iç tüketim için bölgeden ham petrol ithal etmeye başladı. 1973'teki petrol krizi sırasında ABD petrolünün üçte birini Ortadoğu'dan ithal ediyordu. Bu oran daha sonra bilinçli bir şekilde düşürüldü. 2013 yılı itibariyle ithal petrolün sadece yüzde 25'i Ortadoğu'dan (Basra Körfezi ve Kuzey Afrika) geliyordu ve bu da Amerika'nın tedarik ettiği toplam enerjinin yüzde 9'una tekabül ediyordu.

Ne var ki, petrol iç tüketim açısından Amerika'nın acil ihtiyaçları arasında olmasa da, stratejik bir ürün olarak Amerika için son derece önemliydi. İkinci

Dünya Savaşı'ndan sonra ABD Avrupa'nın ve Japonya'nın yıkılan ekonomilerinin yeniden onarılmasını ucuz Ortadoğu petrolüyle finanse etti. ABD bu bölgelerdeki ekonomik iyileşmeyi toplumsal hareketleri ve komünist devrimleri engellemek açısından son derece önemli görüyordu. O zamandan beri petrol Amerikalılar için stratejik ürün olma özelliğini günümüze kadar sürdürdü. 2013 yılı itibariyle Avrupa hâlâ petrolünün yüzde 39'unu, Japonya ise yüzde 83'ünü Ortadoğu'dan ithal ediyordu.

Amerika'nın Ortadoğu'daki üçüncü hedefi çatışmaların barışçı yollardan çözümünü sağlamak ve bölgedeki güç dengesini sürdürmekti. Amerikan hükümeti, Arap-İsrail çatışması başta olmak üzere, devletler arası çatışmaların bölgeyi kutuplaştıracağından korkuyordu. Kutuplaşma bazı devletlerin Sovyetler Birliği'ne yönelmesine (ki Soğuk Savaş boyunca Ortadoğu devletlerinin ikinci tercihi hep Sovyetler Birliği'ydi) ve Amerika'ya dost hükümetlerin istikrarsızlaşmasına yol açabilirdi. Bölgede istikrarı sağlamanın en iyi yolu bir çeşit bölgesel güç dengesi kurmaktı. Truman dönemi boyunca ABD ve müttefikleri, bölgede herhangi bir tarafın bariz bir üstünlük elde etmesini engellemek için İsrail'e ve Arap devletlerine silah satışını koordineli bir şekilde yürütmek konusunda anlaştılar. Bu politika çöktükten sonra Amerikalı karar vericiler genellikle İsrail'i en azından potansiyel düşmanlarının toplamı kadar güçlü tutarak barışı sağlamaya çalıştılar. Amerikalılar aynı zamanda Körfez'de bir güç dengesi kurmaya çalıştılar. Bunun bir sonucu olarak ABD İran-Irak Savaşı sırasında Irak'a "meyletti", bu savaşın bitmesinden sadece üç yıl sonra ise Körfez Savaşı'nda bir uluslararası koalisyon oluşturarak Irak'a saldırdı.

ABD bölgesel istikrarı sağlamak için, Ortadoğu'da otokratik olsa bile Batı yanlısı olan devletleri destekledi. Amerikalılar ayrıca bölgedeki devletlerin güçlü olurlarsa vatandaşlarının isteklerine cevap verebileceklerine ve böylece Ortadoğulu insanların da Sovyetler'in tatlı sözlerine kanmayacağına inanıyordu. Başlangıçta ABD Ortadoğu halklarının isteklerini anti-emperyalizm, milliyetçilik ve ekonomik kalkınma çerçevesinde tanımladı. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, bölgede Sovyetler'in üstünlüğü ele geçiremediği her yerde sömürgelikten kurtuluş hareketlerini destekledi, Sovyetler'in üstünlüğü ele geçirdikleri yerlerdeyse bu taleplere kaçamak yanıtlar verdi. Örneğin, İngilizler "Süveyş'in Doğusu" politikasını (yani 1971'de Süveyş Kanalı bölgesinin doğusundaki bütün üslerinden çekileceğini) ilan edip Körfez'de himayesi altındaki güçsüz ülkelere bağımsızlık tanıyacağını açıkladığında, ABD İngiltere'nin bölgede kalması karşılığında İngiliz hükümetinin bütün altyapı harcamalarını üstlenmeyi teklif etmişti (İngilizler yine de çekildiler). ABD'yi bu kadar korkutan şey dört yıl önce Yemen'de Sovyet yanlısı Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ve Umman'da Marksist bir isyanın patlak vermesiydi. Yine de ABD genellikle tarihin akışının ne yöne doğru olduğunu görebildi. Bu yüzden,

dekolonizasyon sürecinin sömürgeci güçlere sömürge pazarlarında ayrıcalık sağlayan tercihli gümrük tarifesi sistemini alt üst etmesi onu etkilemedi, aksine bu pazarları Amerikan şirketlerine açtı.

Yeni bağımsızlığını kazanan devletlerin kendilerinden beklenen "modernleşme" yolunu tutmalarını sağlamak için, Amerikan dışişleri yetkilileri, bölge için siyaset üretenler ve CIA ajanları genellikle askerî darbelerle iktidara gelen "modernleşmeci" subayları destekledi. Onlara göre askerler bu ülkeleri yönetmek için biçilmiş kaftandı. Çünkü kaynaşmış bir grup olarak çalışmaya alışkındılar, bölgedeki diğer insanlara kıyasla teknolojik gelişmelere daha açıktılar ve daha iyi yetişmişlerdi ve işlerinin tabiatı gereği bir şeyin nasıl zor kullanarak yaptırılabileceğini biliyorlardı, bu yüzden de "feodal" ve "yozlaşmış" "geleneksel düzeni" yıkma işinde sonuç almaları daha muhtemeldi. Dolayısıyla Ortadoğu tarihi (bir kısmı uydurma olsa da) büyükelçilerin albaylara işaret verdiği ve CIA ajanlarının kendilerinden isteneni daha iyi anlamaları için çantalar dolusu paralar dağıttıkları yerel politikaların ve askerlerin hikâyeleriyle doludur. Örneğin, bazı rivayetlere göre Arap dünyasının İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk darbesi olan ve Suriye'nin seçilmiş hükümetini deviren 1949'daki askerî darbenin arkasında Amerikalılar vardı. Yine doğruluğu kanıtlanmamış rivayetlere göre, bundan kısa bir süre sonra Amerikalı yetkililer Cemal Abdülnasır'ın da içinde bulunduğu bir grup Mısırlı subayla görüşmeye başlamış ve onlara darbe yapmaları durumunda ABD'nin kendilerine karşı çıkmayacağını söylemişlerdi. Amerikalılar Nasır'ın kendi adamları olarak kalması için ona 6 milyon dolar rüşvet vermişler, buna karşılık Nasır parayı almış ama Amerika'nın adamı olmamak bir yana, Amerikalılarla dalga geçercesine bu parayla Kahire Kulesi'ni inşa etmişti.

Bununla birlikte, ABD açısından istikrar ve anti-komünizm her şeyden önemli olduğu için, ABD ve müttefikleri gerçek veya hayalî komünist yıkıcılık faaliyetlerinin tehdidi altındaki monarşileri desteklemek için de bölgeye müdahale ettiler. Örneğin, İngiltere 1950'lerde Umman ve Ürdün'de monarşi karşıtı gösterileri bastırmak için müdahale etti, ama en çok yankı uyandıran müdahale İran'ın demokratik olarak seçilmiş hükümetini deviren Anglo-Amerikan destekli darbeydi. Muhammed Musaddık İran meclisinin İngilizlere ait Anglo-İran Petrol Şirketi'ni millileştirme kararı almasından kısa bir süre sonra İran başbakanı oldu. Kendisi de zaten bu kararın hararetli savunucularındandı. Musaddık ayrıca Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'nin yetkilerini sınırlamayı vadetti ve "negatif denge" olarak adlandırdığı bir politika benimseyerek İran'ın Soğuk Savaş'ta tarafsız olduğunu açıkladı. Millileştirme İngilizleri son derece öfkelendirdi. Millileştirmenin yanı sıra, Musaddık'ın Soğuk Savaş'taki tarafsızlığı ve komünistlerden etkileniyor olabileceği söylentileri de Amerikalıları tedirgin etti. Şahın Musaddık'ı azletme girişimi püskürtüldü ve şah karşıtı büyük gösteriler sonucunda Muhammed Rıza Pehlevi İran'dan kaçmak zorunda kaldı. Buna karşın ABD ve İngiltere

kesenin ağzını iyice açarak, sağcı siyasetçiler, dinî liderler ve generallerin yanı sıra kalabalıkları da satın almayı başardı. Ordu yönetime el koydu, Musaddık'ı tutukladı ve şahı yeniden tahta çıkardı. ABD'nin darbedeki bu rolü sayesinde Amerikan petrol şirketleri İran petrolü üzerinde yüzde 40 hak elde etti. Amerikan ve İngiliz darbesi İran'ın tarihsel hafızasında derin bir iz bıraktı ve 1978-1979 İran Devrimi sırasında Batı'nın ve bilhassa ABD'nin kalleşliğinin simgesi olarak görüldü.

ABD bölgedeki devletleri daha da güçlendirmek ve sosyal devrimi engellemek için, gerek doğrudan yardımlarla gerekse Dünya Bankası gibi uluslararası ekonomik kurumlar aracılığıyla ekonomik kalkınmaya da destek oldu. Kalkınma uzmanları genellikle bölge ülkelerini adeta ekonomik kalkınmaya bir anda hız verecek bir sihirli değnek olarak gördükleri büyük inşaat projelerine teşvik ediyordu. 1950'lerin modasıydı bu. Örneğin, 1953-1955 arasında Eisenhower yönetimi Amerikan Sinema Filmleri Derneği eski başkanı Eric Johnston'ı Ürdün Nehri'nin sularını İsrail, Lübnan, Ürdün ve Suriye arasında paylaştıracak dev bir proje için görüşmeler yapmak üzere Ortadoğu'ya gönderdi. 1950'ler ve 1960'lar boyunca geliştirilen "ekonomik kalkınma yoluyla barış" projelerinin hepsinde olduğu gibi, Johnston'ın çabaları da başarısızlıkla sonuçlandı. (Ürdünlü bir hükümet yetkilisi ülkesindeki Amerikan elçisine şöyle demişti: "Bin yıldır zaten fakiriz. İsrail'le barış yapmaktansa bir bin yıl daha fakir kalırız daha iyi.")

ABD Süveyş Savaşı'nın ardından bölgede İngiltere ve Fransa'nın yerini alsa da, vaktiyle bu iki devlete karşı kanalize etmeye çalıştığı anti-emperyalizm ve milliyetçilik çok geçmeden kendisini tehdit etmeye başladı. ABD 1952'de Nasır'ı ve Hür Subaylar hareketini desteklemişti. 1958'deyse Dışişleri Bakanı John Foster Dulles Nasır'dan "palavracı bir Hitler" diye bahsediyordu. Irak'taki Batı yanlısı monarşiyi deviren 1958 darbesinin ardından ABD kendisini Nasır'a ve onun temsil ettiği Pan-Arap milliyetçiliğine karşı konumlandırdı. On beş yıl kadar sonra "aşırı" ekonomik milliyetçiliği doğrudan milli güvenliğine yönelmiş bir tehdit olarak algılayan ABD, devlet öncülüğünde ekonomik kalkınma konusunda da aynı tavrı alacaktı. Soğuk Savaş'ın sonuna gelindiğinde ABD, bir kez daha, egemen olduğu uluslararası finans kurumlarıyla birlikte, Ortadoğu'da ekonomik kalkınma ve siyasal istikrarın ancak ekonomilerin liberalleşmesi ve hür teşebbüsün serbest bırakılmasıyla gerçekleşebileceğini söylüyordu. İktisatçıların durmadan tekrarladıkları "modernleşme" sloganının yerini artık "neo-liberalizm" almıştı.

Soğuk Savaş sırasında Amerikan dış politikasının bölgedeki beşinci hedefi İsrail Devleti'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumaktı. Amerikan-İsrail ittifakı bir anda başlamadı. Başkan Truman'ın 1948'de İsrail'i tanıma kararı tereddütsüz alınmış bir karar değildi. Amerikan politikasını planlayanlar Filistin'in parçalanmasının bölgeyi bir kan gölüne çevireceğinden ve bu yüzden Amerika'nın askerî güçlerinin ve ilgisinin Avrupa'dan

Ortadoğu'ya kaymak zorunda kalacağından endişe ediyorlardı. Ayrıca ABD'nin İsrail'i tanımasının Arap dünyasıyla ilişkilerini tehlikeye sokacağından ve bunun da Avrupa ve Japon ekonomilerine ciddi zarar vereceğinden korkuyorlardı. Başkan Truman kapalı kapılar ardındaki bir toplantıda Filistin'in parçalanmasını onaylamayı planladığını söylediğinde Dışişleri Bakanı George Marshall şöyle demişti: "Başkanım, şayet bunu yaparsanız bir dahaki seçimde size oy vermem." Sekiz yıl sonra Eisenhower İsrail'in İngiltere ve Fransa ile birlikte Süveyş Savaşı'na katılmasına o kadar kızdı ki, İsrail Mısır topraklarından çekilmezse onu ekonomik misillemede bulunmakla tehdit etti. Ancak John F. Kennedy zamanına gelindiğinde Amerikan başkanları İsrail'den müttefik olarak söz etmeye başladılar.

Yine de ABD İsrail'in egemenliğine ve güvenliğine verdiği önemi sürekli olarak vurguladı. İdeolojik sebeplerden stratejik sebeplere ve Amerika'nın iç meselelerine kadar Amerikan-İsrail ittifakını etkileyen sayısız faktör vardı. İdeolojik açıdan İsrailliler kendi davalarını ABD'de çok iyi anlattılar ve İsrail'i bölgede Amerikan değerlerini içinde barındıran tek demokrasi olarak sundular. Stratejik açıdan ABD çoğu zaman İsrail'i bölgede Sovyet nüfuzunun yayılmasına karşı mücadelede kendisinin vekili olarak gördü. İç politikadaysa Amerikan başkanları ve kongre üyeleri kendilerini İsrail'in destekçisi olarak göstererek Yahudilerin (ve son zamanlarda bir de evanjelik Hıristiyanların) desteğini almaya çalıştılar. Yine de bütün bunlar Amerikan-İsrail ilişkilerinin sorunsuz ilerlediği veya ABD'nin sınır sorunları, işgal altında bulunan topraklardaki yerleşimciler, Arap-İsrail çatışmasını sona erdirme yönündeki yaklaşımlar veya Kudüs'ün statüsü gibi konuların hepsinde İsrail'le hemfikir olduğu anlamına gelmez.

Amerikan dış politikasının bölgedeki son hedefi ABD ve Avrupa'yı Asya'ya bağlayan deniz yolları, haberleşme hatları ve benzeri bağlantıları korumaktı. Ortadoğu her şeyden Doğu'nun "orta"sıdır. Ortadoğu'nun coğrafi konumu ona küresel amaçlar peşindeki her gücün uğruna mücadele etmesine değecek bir değer kazandırmaktadır.

En derli toplu haliyle Sovyetler Birliği'ni çevrelemek, petrole erişimi sağlamak, bölgedeki devletler arasında yaşanan çatışmalara barışçı çözümler oluşturmak ve bir güç dengesi tesis etmek, İsrail'i korumak ve bölgenin coğrafi konumundan faydalanmak şeklinde özetleyebileceğimiz ABD'nin Ortadoğu'daki hedefleri Soğuk Savaş'ın kırk yılı boyunca değişmeden kaldı. Peki, neden sanki öyle değilmiş gibi görünüyor?

Amerikan dış politikasının tutarsızmış gibi görünmesinin birkaç sebebi vardır. Her şeyden önce, her ne kadar Amerikan yönetimleri kırk yıl boyunca aynı altı politik hedefi samimiyetle benimsemiş olsa da, bu hedefleri gerçekleştirmek için başvurulan yaklaşımlar farklılık göstermiştir. Örneğin, Soğuk Savaş boyunca Sovyetler Birliği'ne karşı iki çeşit çevreleme stratejisi uygulandı: Periferik çevreleme ve mukavemet noktası. Periferik çevrelemenin

ardındaki fikir, Sovyetler Birliği'ni birbirine bir ittifaklar sistemiyle bağlanmış Amerikan yanlısı devletlerden oluşan kırılmaz bir zincirle çevrelemekti. Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş'ın ilk yıllarındaki yayılmacı politikalarına karşı uygun cevabın bu olacağı düşünülüyordu.

Bu ittifakların en meşhuru ve en başarılısı NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) idi. Ancak başkaları da vardı. Örneğin, 1955'te İngilizler, İngiltere, Türkiye, Irak, Pakistan ve İran'dan oluşan Bağdat Paktı'nın kurulmasına ön ayak oldular. Pakt başarısız oldu. Çünkü Irak ve Mısır Soğuk Savaş'ın büyük bir kısmında Arap dünyasının liderliği için büyük bir rekabetin içine girdiklerinden Mısır pakta karşı çıktı. 1955'te Mısır hükümeti Sovyet Bloku üyesi Çekoslovakya ile bir silah antlaşması imzalayarak paktı anlamsız hale getirdi. Zaten 1958'de askerlerin monarşiyi yıkmasından sonra Irak bizzat ittifaktan çekildi. Koskoca örgütten kala kala, geriye kalan birkaç ülkenin oluşturduğu CENTO denilen içi boş bir kabuk oldu. Sonuçta SEATO (Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü) Güneydoğu Asya'da Sovyet nüfuzunun yayılmasını engellemede ne kadar etkili olduysa Bağdat Paktı ve CENTO da Ortadoğu'da Sovyet nüfuzunun yayılmasını engellemede o kadar etkili oldu.

Avrupa dışındaki bölgelerde periferik çevreleme stratejisinin başarısızlığa uğramasıyla birlikte, Amerikan politikasını belirleyenler mukavemet noktası stratejisini benimsediler. Mukavemet noktası stratejisi çeşitli bölgelerde "kale" haline getirilmiş birkaç müttefikin makul bir şekilde güçlendirilmesine dayanıyordu. Bu strateji sayesinde Sovyetler Birliği'nin uydu devletler aracılığıyla gücünü dışarı yansıtmasının engellenebileceği ümit ediliyordu. ABD, kale vazifesi görecek bu devletleri ekonomileri, orduları veya hükümetleri güçlü olan ülkeler arasından seçti. Böylelikle 1970'lerde ABD, Sovyetler Birliği'nin müttefiki Suriye'yi kullanarak nüfuzunu yaymasını engellemek için, Ortadoğu'nun batısında İsrail'e dayanmaya başladı. Ortadoğunun doğusunda ise ABD, Sovyetler Birliği'nin bu kez Irak'ı kullanarak nüfuzunu yayma çabalarına karşı İran hükümetine (ve daha az ölçüde Suudi Arabistan'a) dayandı. Bu strateji kısa vadede başarılı olsa da, sonunda ABD'nin bölgedeki konumu açısından iki feci sonuç doğurdu: 1978-1979 İran Devrimi ve İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgali.

Sovyetler Birliği'ni çevrelemek, birden fazla yola başvurularak gerçekleştirilebilecek bir hedefti. İsrail Devleti'nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasıysa başka bir hedefti. Soğuk Savaş sırasında bazı karar alıcılar bu hedefin İsrail'i bir "stratejik varlık" (Reagan dönemine ait bir ifade) olarak görmek suretiyle gerçekleştirilebileceğine inandılar. Diğer yaklaşım ise 1977'de Amerikalı diplomat George Ball'ın bir makalesinin başlığında ifadesini buldu: "İsrail'i İsrail'e rağmen nasıl kurtarabiliriz?" Ball'a göre İsrail'in uzun vadeli güvenliği Arap-İsrail çatışmasına bir çözüm getirilmesine ve komşularıyla iyi ilişkiler kurmasına bağlıydı. İsrail'in dikkafalılığı

düşmanlık havasını devam ettirmekle kalmıyor, Ürdün gibi ılımlı tavrı karşılığında elde edeceği hiçbir şeyi olmayan ılımlı komşu hükümetlerin elini zayıflatıyordu. Dolayısıyla ABD şayet İsrail'in çıkarlarını gerçekten korumak istiyorsa daha "tarafsız bir yaklaşım" benimsemeli ve İsrail'i gerekirse zorla pazarlık masasına oturtup adil bir barışın gerçekleşmesini sağlamalıydı. Söylemeye bile gerek yok ki, birbiri ardına gelen İsrail hükümetleri ve onların ABD'deki destekçileri Ball'un bu yaklaşımına hep mesafeli durdular.

ABD'nin bölgedeki Soğuk Savaş politikasının kimi zaman tutarsız görünmesinin ikinci sebebi Amerikan politikasını belirleyenlerin genellikle diğer hedefleri gözardı etmek pahasına bir hedefi gerçekleştirmeye çalışmalarıydı. 1969'da Asya seyahatinden dönmekte olan Başkan Richard Nixon Guam adasında durup bir basın açıklaması yaptı ve Nixon Doktrini adıyla anılacak olan politikayı açıkladı. ABD o sıralar Vietnam belasının içindeydi ve gelecekte benzer belalara bulaşmamanın yollarını aramaktaydı. Nixon doktrinine göre ABD bizzat bölgeye asker göndermek yerine, uluslararası komünizme karşı savaşacak olan bölgesel uydulara destek verecekti. Bu fikir Nixon'ın selefi Lyndon Baines Johnson'ın (sonradan doğru çıkmayacak olsa da) şu sözlerini kuvvetlendirmekteydi: "Asyalıların kendi başlarına yapmaları gereken işler için Amerikan evlatlarını evlerinden dokuz veya on bin mil uzağa gönderecek değiliz." Bu açıklamadan kısa bir süre sonra OPEC petrol fiyatlarını artırmaya karar verdi. Bu karar Amerikan politikasını belirleyenlerin çoğunun tüylerini diken diken etti ve ABD'nin Üçüncü Dünya ile daha eşit koşullarda mücadele etmesine yol açtı. Bununla beraber bazıları bu kararın ABD açısından iyi bir yönünün de olduğunu düşünüyordu. Fiyat artışları ABD'nin bölgedeki uydularının (bilhassa İran'ın) yeni kazandıkları servetle Amerikan silahları almasını ve böylelikle Körfez'de Sovyetler Birliği ve Irak'ın emellerine engel olmalarına imkân sağlayacaktı. Kısacası bu örnekte Sovyetler Birliği'ni çevreleme hedefi petrolle ilgili hedefin gerçekleşmesine engel olmaktaydı.

Amerikan politikasının tutarsız görünmesinin sebeplerinden biri de "niyetlenilmemiş sonuçlar kanunu" denilen şeyle ilgiliydi. ABD Ortadoğu politikasını planlarken ve uygulamaya koyarken bir boşlukta hareket etmiyordu. ABD'nin Ortadoğu'da attığı her adıma karşı Sovyetler Birliği ve yerli aktörler de bir karşı adım atabiliyor ve bu adım çoğu zaman beklenmedik bir adım oluyordu. Rakibinin bu karşı adımları da ABD'nin stratejik ve taktik yaklaşımını yeniden değerlendirmesine yol açıyordu.

ABD'nin attığı adımlar tek tek devletler üzerinde etkili olmakla kalmadı, çoğu zaman (niyetlenilmemiş olmakla birlikte) bölgesel güç dengesini de etkiledi. Jimmy Carter İsrail ile Mısır arasındaki Camp David Antlaşması'nda oynadığı arabuluculuk rolünden dolayı ne kadar takdirle karşılanırsa karşılansın, Camp David Antlaşması'nın taraflarından hiçbirinin ummadığı sonuçları oldu. Mısır İsrail'le anlaştıktan sonra Arap Birliği'nden çıkartıldı.

Bu, Irak'ın Araplar arasındaki güç dengesinde hâkim güç olmasını sağladı. Birçok siyaset bilimciye göre Irak'ın 1980'de İran'a saldırmasının sebebi Körfez'deki hegemonik konumunu sağlamlaştırmak istemesiydi. Keza birçok siyaset bilimciye göre İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgal etmesi de Camp David'le ilişkiliydi. Mısır'la güney sınırını güvenceye alan İsrailliler, Lübnan'da konuşlanan Filistin Kurtuluş Örgütü'nün peşine düşmek ve İsrail'in Batı Şeria'da güvenliği sağlama çabalarına engel olan bu örgütü kesin olarak ortadan kaldırmak konusunda kendini daha rahat hissetmişti. İsrail hükümetinin, Mısır'ın barış antlaşmasına uyacağına inanmasa böyle bir maceraya girişip girişmeyeceği şüphelidir. Durumu daha da karmaşık hale getiren, Camp David'in doğrudan veya dolaylı bir sonucu olarak Enver Sedat'ın suikasta kurban gitmesi ve Beyaz Saray'ın çimleri üzerindeki el sıkışmanın gitgide parıltısını yitirmesiydi.

Son olarak, ABD'nin Soğuk Savaş'ı sırasındaki politikalarının tutarsız görünmesi, bir süper gücün bile dünyada her istediği yaptırma gücünün olmamasından, bu yüzden de her başarısızlığın politikaların yeniden gözden geçirilmesini gerektirmesinden kaynaklanıyordu. Birbiri ardına iş başına gelen Amerikan hükümetleri, İsraillileri ve Arapları pazarlık masasına oturtmak, Mısır'a halk tarafından beğenilmeyen ekonomik politikalar dayatmak veya Lübnan'da yaşayabilir bir devlet inşa etmek yönündeki girişimlerden şunu öğrendiler ki, ABD'nin gelişmeleri yönlendirme veya devletleri kendi arzusu doğrultusunda yeniden yapılandırma imkânı, en iyi ihtimalle, sınırlıydı.

Peki, tutarlı olsun veya olmasın, bölgedeki Amerikan politikası başarılı mıydı, başarısız mıydı? 11 Eylül 2001 olaylarından önce, eski Milli Güvenlik Konseyi üyesi William Quandt Amerikan politikasının başarılı olduğunu iddia eden bir dizi makale yazmıştı. Örneğin, Quandt ABD'nin bölgedeki politikalarının maliyetiyle faydasını karşılaştırıyordu. Tuttuğu çeteleye göre, Ortadoğu'daki Amerikan politikası ABD'nin dünyanın diğer bölgelerindeki politikalarına kıyasla çok daha başarılıydı. Kırk yıllık Soğuk Savaş boyunca yaklaşık beş yüz Amerikalı Ortadoğu'da devletlerine hizmet ederken hayatlarını kaybetti. Bunların neredeyse yarısı 1983'te Beyrut'ta gerçekleştirilen tek bir saldırıda öldürülen Amerikan askerleriydi. Güneydoğu Asya'da ise on yıl içinde (1965-1975) elli binin üzerinde Amerikan askeri hayatını kaybetti. Üstelik ABD, hedeflerine ulaşmak açısından da Güneydoğu Asya'ya kıyasla Ortadoğu'da çok daha başarılıydı. ABD, yukarıda sıraladığımız altı hedeften beşini (çevreleme, petrol, istikrarlı devletler, İsrail, deniz ve iletişim yolları) bariz şekilde gerçekleştirdi, birininse bir kısmını gerçekleştirdi, bir kısmını gerçekleştiremedi. Şöyle ki ABD Arap-İsrail çatışması başta olmak üzere bölgesel çatışmalara son vermeyi başaramasa da, bölgesel güç dengesini korumayı büyük ölçüde başardı. Bütün bunların maliyeti kırk yılda harcanan 150 ilâ 200 milyar dolar oldu (Anlaşıldığı kadarıyla bu rakama Cemal Abdülnasır'a ödendiği iddia edilen 6 milyon dolarlık rüşvet de

dâhildi). Bu, ABD'nin hiçbir işe yaramayan Vietnam Savaşı için harcadığı paranın yarısından azdı. ABD'nin bölgedeki insani kayıpları ve ekonomik harcamalarıyla, bunun karşılığında elde ettiği kazançları mukayese ettiğimizde Amerikalıların Soğuk Savaş boyunca Ortadoğu'da dünyanın diğer bölgelerine kıyasla (Eisenhower yönetiminin ifadesiyle) "harcadığı paranın karşılığını fazlasıyla aldığını" söyleyebiliriz.

Quandt yine de bu zafer gösterisini biraz sınırlandırmak ihtiyacını duymuştur. Örneğin, Amerika'nın bölgedeki politikasının Soğuk Savaş boyunca yaşanan felaketlerde ve yarı-felaketlerde rolü olduğunu kabul eder. ABD'nin İran Devrimi'ni öngörememesini veya etkin bir şekilde bu sorunun üstesinden gelmeyi başaramamasını birinci kategoriye yerleştirebiliriz. 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın en sonunda Sovyetler Birliğiyle Amerika arasında patlak veren gerginliği ve son anda engellenen nükleer çatışmayı ise ikinci kategoriye yerleştirmek mümkündür. Quandt, aynı zamanda, yaptığı fayda/maliyet analizinin başarıyı sadece ABD açısından ele aldığının ve Amerikan politikasının bizzat bölgedeki etkilerini hesaba katmadığının farkındadır. Örneğin, ABD bu hedefleri gerçekten berbat rejimlere destek vererek gerçekleştirmiştir ve bölge halklarının yaşadığı dehşette Amerikan politikalarının da payı vardır. 1982'de Lübnan'da ve günümüze dek Filistin topraklarında sivil halka karşı Amerikan silahları kullanılmıştır. ABD 1983'te Filistinlileri ve Lübnanlıları, 1975 ve 1988'de Kürtleri ve 1991'de güney Irak'taki Şiileri umursamaz bir şekilde kendi kaderlerine terk etmiştir. ABD bölgedeki rejimlere, çoğu zaman Ortadoğu halklarına faydadan çok zarar getirecek ekonomik politikalar dayatmıştır. Yol açtığı insani maliyet, bölge ve dünya halklarına bıraktığı miras ve ABD'nin yardımseverlik iddialarıyla bu "yardımseverlik" sebebiyle insanların yaşadığı bariz sıkıntılar arasındaki bu tutarsızlık olmasa, bütün bunlar pekâlâ Amerikan politikasının talihsiz yan etkileri olarak daha rahat gözardı edilebilirdi. Ancak bu koşullarda bunu yapmak mümkün değildir.

YENİ BİR BAŞLANGIÇ YAKALAMAK

Barack Obama 2009 yılında başkan olduğunda, Obama'nın dış politika ekibi, ağırlıklı olarak, ABD'nin George W. Bush devrinde Ortadoğu meselelerine gereğinden çok zaman ve mesai harcadığını, buna karşılık XXI. yüzyılda küresel rekabetin merkez üssü olacağına inandıkları Asya'ya gereken önemi vermediğini düşünüyordu. Bu yüzden Obama yönetimi ABD'nin ilgisini Ortadoğu'dan Asya'ya kaydıran bir "eksen değişimi" gerçekleştirmeye karar verdi. Ne var ki, (Afganistan ve Irak'taki bitmek bilmeyen savaşlardan el-Kaide ve müttefiklerine karşı yürütülen operasyonlara, devam eden İsrail-Filistin çatışmasından Arap isyanlarına ve bunların artçı etkilerine) Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler böyle bir eksen değişikliğine izin vermedi.

Bilakis, Obama yönetimi bölgeye en az bir önceki yönetim kadar mesai harcadı. Hatta Obama bölgede IŞİD'e karşı bir savaş bile yürüttü.

Eksen değişimini pratikte uygulama şansı olmasa da, en azından Obama'nın sezgileri mantıklıydı. Gördüğümüz gibi, Ortadoğu Soğuk Savaş sırasında Amerikan dış politikasının odak noktası haline geldi ve Amerikan dış politikasını da Soğuk Savaş çatışması şekillendirdi. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Amerikan dış politikasının temel hedefi olan Sovyetler Birliği'ni çevrelemek ve Sovyet nüfuzunu kırmak anlamsız hale geldi. Dolayısıyla bölgeye yönelik Amerikan dış politikasının bu yeni koşullara uygun olarak değişmesi gerekiyordu. Ama mesele bunun nasıl olacağıydı. Bu politikalar siyaset bilimi literatüründe "realizm" başlığı altında toplanan kategoriye tekabül ediyordu. Realistler iki temel ilkeye inanıyorlardı. Birincisi, realistlere göre devletlerin eylemlerine yön veren şey idealler değil çıkarlardı. ABD'nin başkanları ve dışişleri bakanlarının başka yerlerde demokrasi ve insan haklarından bahsetmelerine karşın, Ortadoğu'da Amerikan hükümetinin otoriter rejimleri desteklemesi bu birinci ilkeden kaynaklanıyordu. İkincisi, realistlere göre uluslararası sistemin istikrara kavuşması rekabet halindeki devletler arasında kurulacak bir güç dengesine bağlıydı ve bu dengeyi sağlamak da deneyimli ve bilgili siyasal karar mercilerinin işiydi. Soğuk Savaş'ın çevreleme politikası da bu ilkenin bir sonucuydu. Şöyle ki, çevrelemenin amacı Sovyetler Birliği'ni ve Sovyet nüfuzunu tamamen ortadan kaldırmak veya Doğu Avrupa'da geriletmek değil, onu kontrol altında ve dengede tutmaktı. ABD elbette ki Sovyetler Birliği'yle bir nüfuz rekabeti içindeydi, ancak bu rekabet Sovyet İmparatorluğu'nun içinde değil çevresinde yaşanmaktaydı.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden hemen sonra başkan George H.W. Bush Yeni Dünya Düzeni'nin doğuşunu ilan etti. Halefi Bill Clinton esas olarak iç meselelere odaklansa da, dış politikada o da selefiyle aynı yoldan ilerledi. Yeni Dünya Düzeni üç temel ayak üzerinde duruyordu. Birincisi realizmdi. Örneğin, 1990'da Irak Kuveyt'i işgal ettiğinde ABD krallığı kurtarmak için duruma müdahale etti. Çünkü iddia edildiğine göre bölgesel istikrar, uluslararası düzen ve hayati Amerikan çıkarları söz konusuydu. Ne var ki ABD bu hedefi gerçekleştirdikten sonra ne Irak'ı demokratikleştirmeye çalıştı ne de Saddam Hüseyin'i devirmeye çalışan hükümet karşıtı isyancıları destekledi. Yeni Dünya Düzeni'nin ikinci ayağı çok taraflılıktı. ABD mümkün olduğunda ortak dış politika hedeflerini gerçekleştirmek için diğer devletlerle birlikte çalışacak, maliyet ve sorumlulukları onlarla paylaşacaktı. Bu da ABD ve Avrupalı müttefiklerini NATO'yu oluşturarak Moskova'ya karşı ortak bir cephede birleştirmeye yönelten Soğuk Savaş politikasının bir devamıydı. Nitekim 1991'de bir Birleşmiş Milletler kararını arkasına alan ABD otuz iki ülkeden oluşan bir koalisyon oluşturarak Irak'ı, işgal ettiği talihsiz komşusunun topraklarından çıkardı. Son olarak Amerikan politikasına yön

verenler Yeni Dünya Düzeni'nin anahtar sözcüğü olarak "küreselleşme"yi benimsediler. 1980'lerde Üçüncü Dünya'nın bozguna uğramasından ve on yılın sonunda "demir perde"nin yıkılmasından sonra malların, sermayenin ve işgücünün tam anlamıyla küresel bir ticaret ağı içinde birbirine bağlanacağı bir dünya ekonomisi anlamına gelen neo-liberalizm hüküm sürecekti.

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra Soğuk Savaş politikalarına devam etmek ABD'nin önündeki ilk seçenekti. Ancak bir seçenek daha vardı. ABD neden rakipsiz hegemonyasından faydalanarak dünyayı bir Amerikan planına göre yeniden yapılandırmasındı? Bu anti-realist akımın daha ideolojik bir yönelime sahip olanları neo-muhafazakârlar olarak tanındı. Neo-muhafazakârlar 1970'lerin uluslararası politikasında neo-liberalizm ile (hangi amaç için olursa olsun) küresel ölçekte bireysel insan haklarının genişletilmesi mücadelesini bir araya getirenlerin veya daha da geri gidersek Birinci Dünya Savaşı'na "dünyayı demokrasi için daha güvenli hale getirmek" için giren Woodrow Wilson'ın devamı olarak görülebilirdi. Neo-muhafazakârlar eklektik bir gruptu. Örneğin, aralarında (Sovyet muhaliflerine özgürlük ve Yahudilerin Sovyetler Birliği'nden göç etme hakkı gibi) Amerika'nın baş düşmanının totaliter özelliğini ön plana çıkaran meselelerle meşgul olan muhafazakâr demokratlar vardı. Solun İsrail'i terk etmesinden ve büyük bir tutkuyla pozitif ayrımcılık gibi Amerika'nın gündemindeki iç meselelere odaklanmasından rahatsızlık duyan eski Marksist-Yahudi aydınlar vardı. Chicago Üniversitesi profesörlerinden Leo Strauss'un ahlaki göreliliğe meydan okuyan ve devlet politikalarının oluşturulmasında entelektüel elitlere özel bir rol verilmesi gerektiğini savunan görüşlerinden etkilenmiş aydınlar vardı.

Her ne kadar neo-muhafazakârlık o kadar net bir kategori olmasa da, birçok neo-muhafazakâr şu dört ilkeye bağlıydı. Birincisi, neo-muhafazakârlar Amerikan çıkarlarının demokrasi, insan hakları ve hür teşebbüs gibi Amerikan değerlerinin yayılmasıyla yakından ilişkili olduğuna inanıyorlardı. İkincisi bu değerlere bağlı olanların Amerika'nın dostu, bu değerlere karşı olanların ise Amerika'nın düşmanı olduğuna inanıyor ve bu uğurda güç kullanılmasını meşru görüyorlardı. Üçüncüsü, tıpkı 1970'lerde Üçüncü Dünya'nın Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda ve diğer platformlarda kendi davasını savunmasına küçümsemeyle bakan benzerleri gibi, onlar da ABD'nin Amerikan çıkarlarını korumak için uluslararası kurumlara, uluslararası hukuka ve uluslararası antlaşmalara güvenmemesi gerektiğine inanıyorlardı. Üstelik ABD artık dünyadaki rakipsiz süper güç olduğuna göre, neden bunlara güvenmek zorunda olsundu ki? Son olarak neo-muhafazakârlar ABD'nin dünyadaki tek hâkim güç olduğuna ve öyle kalması gerektiğine inanıyorlardı. Bunun anlamı, uluslararası topluluk karşısına ne tür engeller çıkartırsa çıkartsın, ABD'nin neyi, nerede, ne zaman yapmak isterse yapmakta özgür olduğuydu. Bu çerçevede bazıları "yardımsever bir Amerikan imparatorluğu"ndan söz etmeye bile başladı.

1990'larda neo-muhafazakârlar Başkan George H. W. Bush'un ilgisizliğinden şikâyet eden ve "Sayın Gorbaçov, şu duvarı yıkın artık" nostaljisiyle Reagan yıllarını özleyen marjinal bir gruptu. Ne var ki, 11 Eylül'deki el-Kaide saldırılarından sonra neo-muhafazakârlar ve onların George W. Bush yönetimi içindeki destekçileri ön plana çıktı. Saldırıların hemen ardından Bush yönetimi Terörizme Karşı Küresel Savaş başlattı. ABD el-Kaide ve lideri Usame Bin Ladin'i koruyan Taliban hükümetini devirmek ve Ladin ve arkadaşlarını etkisiz hale getirmek için Afganistan'ı işgal etti. Saldırıların üzerinden bir yıl geçmemişti ki Milli Güvenlik Konseyi neo-muhafazakâr fikirleri yansıtan bir dizi dış politika ilkesi benimsedi. Bu ilkelere göre Amerikan çıkarlarını korumak gerektiğinde ABD'nin önleyici ve tek taraflı eyleme girişme hakkı vardı. Bush doktrini olarak adlandırılan bu ilke, sonradan yanlış çıkan, Irak hükümetinin kitle imha silahlarına sahip olduğu iddiasına dayandırılarak gerçekleştirilen Irak işgalini meşrulaştırmak için kullanıldı. Yeni dış politika ilkelerine göre ABD uluslararası ilişkilerde rakipsiz hâkim güç olarak kalmaya devam edecek ve dünya çapında Amerikan yanlısı demokrasileri aktif bir şekilde destekleyecekti. Bu doğrultuda Bush 2003 yılında bu hedefleri gerçekleştirecek ve böylelikle ABD'nin "terörizmin kana buladığı bataklıkları kurutmasını" mümkün kılacak "Özgürlük Ajandası"nı ilan etti.

Bu üç dış politika hedefini dünya çapında uygulamaya geçirmek o kadar da kolay değildi. Öncelikle, Terörizme Karşı Küresel Savaş'ta başarı kazanmak istiyorsa, ABD'nin müttefikleri konusunda çok da seçici olmaması gerekiyordu. Dolayısıyla Bush yönetimi kendi amacına hizmet etmediği zaman ve yerde "Özgürlük Ajandası"nı kolaylık terk edebildi. Örneğin, Mısır halkı Mısır'ın İsrail'le anlaşmasına sıcak bakmıyordu, bu yüzden ABD Hüsnü Mübarek'in hileli seçimlerine ve baskıcı devlet aygıtına göz yumdu. Benzer şekilde, Libya'nın psikopat lideri Muammer Kaddafi kitle imha silahları programını tasfiye edeceğini açıkladıktan sonra, o kadar da kötü bir adam olarak kabul edilmemeye başladı.

Amerika'nın neo-muhafazakâr dönemi daha Bush yönetimi görevden ayrılmadan sona erdi. Çünkü Amerika'nın Afganistan ve Irak'taki askerî maceralarının insani ve mali açıdan çok maliyetli ve açık uçlu, hükümet yetkilileri açısından bile meşrulaştırılması gitgide güç hale geldiği ve Amerika'nın dış politika hedefleri açısından faydasız, hatta düpedüz zararlı olduğu ortaya çıktı. Öyle ki, bu iki savaşın Amerika'nın gücünü ve itibarını artırmak şöyle dursun, ikisine de büyük zararlar verdiği söylenebilir. Amerikalılar bilhassa 2008'deki küresel ekonomik iflasın ve iki savaşın hiç de parlak olmayan sonuçlarının ardından bunun tam anlamıyla farkına vardılar.

Obama göreve geldiğinde sadece dış politika eksenini Asya'ya kaydırmaya kararlı olmakla kalmadı, ABD'nin dışarıdaki maceralarına da sınır getirmeye karar verdi. Bunun bir sonucu olarak büyük ölçüde Soğuk Savaş

döneminin realizmine geri döndü. ABD gerekli olduğunda önleyici ve tek taraflı eyleme geçme hakkını ileri sürmektense (ki Irak saldırısı bu hakka dayandırılmıştı) Terörizme Karşı Küresel Savaş'ın kapsamını "yurtdışında koşullara bağlı operasyonlarla" sınırladı, doğrudan kara harekâtlarına girişmek yerine terörist olduğu teşhis edilen hedeflere yönelik insansız hava aracıyla yapılmış nokta saldırılara yöneldi. Uluslararası ilişkilerde rakipsiz Amerikan hegemonyası iddiasında bulunmak yerine çok taraflı ittifaklar arama politikasını yeniden canlandırdı. Örneğin, ABD Libya'ya karşı yapılan hava harekâtında diğer NATO üyelerine destek oldu (süreç içinde bu tutum, "arkadan liderlik etmek" adıyla yaygınlık kazandı) ve Suriye ve Irak'taki IŞİD'e karşı savaşta da aynı stratejiyi benimsedi. ABD ayrıca yüzden fazla devletten oluşan ve Birleşmiş Milletler'de Rusya'nın müttefiki Suriye'ye yönelik yaptırımları veto etme ihtimalini devreden çıkarmak için kurulmuş olan "Suriye'nin Dostları" örgütünün de baş organizatörlerinden biriydi. Obama yönetimi dünya çapında Amerikan yanlısı demokrasileri aktif bir şekilde desteklemek yerine, dünyanın en iyi niyetli çabaları bile hükümsüz bırakan karmakarışık ve pis bir yer olduğunu kabul ederek hareket etti. Arap isyanlarına aşırı derecede ihtiyatla yaklaşmakla kalmadı, onlarca yıldır süren insan hakları ve demokrasi söylemine karşın Ortadoğu'da sadece tek bir muhalefet hareketinin zafer kazanmasına yardım etti. Bu istisna Libya'ydı ki Obama yönetimi orayı da hemen kendi haline bıraktı.

Obama yönetimi Ortadoğu'da Bush yönetiminin Özgürlük Ajandası ile yapmaya çalıştığı türden bir "herkese tek beden elbise" yaklaşımını da "ya bizimlesin ya da teröristlerle" söylemini de reddetti. Çünkü Obama bu tip açıklamaların önceki yönetim döneminde Amerikan politikasını belirleyenlerin elini kolunu bağladığını ve ilan edilen doktrinden sapan her eylemi meşrulaştırmak için şekilden şekile girmelerine neden olduğuna inanıyordu. Dolayısıyla Obama dış politikasını ABD'nin imkânlarının ve dış politika ihtiyaçlarının tek tek ülkeler bazında değerlendirilmesine dayandırdı.

Obama'nın Ortadoğu politikasını eleştirenlere göre bu politika ABD'nin kararsız ve zayıf görünmesine yol açmış, bu yüzden de İran gibi Amerikan düşmanları cesaretlenirken Suudi Arabistan ve Türkiye gibi Amerikan müttefikleri Ortadoğu'da yakın zamana kadar hayal bile edilemeyecek ölçüde bağımsız politikalar geliştirme ihtiyacı duymalarına yol açmıştır. Peki acaba ABD'nin bölgedeki gücü gerçekten de zayıflamakta mıdır? Şurası kesindir ki, birçok Amerikalı bölgede yeni askerî maceralara girişmek konusunda isteksizdir. Bu yüzden Başkan Obama Amerikalılara IŞİD'i "itibarsızlaştırma ve yok etme" niyetini açıklarken kara harekâtı yapılmayacağına dair garanti vermekten de geri durmamıştır. Ve Amerikan halkı bölgeye Amerikan müdahalesinin faydalı olacağından şüphe duyma konusunda yalnız değildir. Örneğin eski savunma bakanı Robert M. Gates 2011 yılında West Point'teki Harp Akademisi öğrencilerine hitap ederken (General Douglas

MacArthur'dan alıntı yaparak) şöyle demiştir: "Bence, başkana Asya'ya, Ortadoğu'ya veya Afrika'ya büyük bir Amerikan ordusu gönderilmesini tavsiye edecek bir savunma bakanının aklından zoru var demektir ve bir an önce doktora gitmelidir." Bir ülkenin gücü sadece savaşla ölçülemez. Güç aynı zamanda başkalarını zor kullanmadan etkileyebilmek demektir. Bu açıdan, ABD'nin Ortadoğu'da zayıflayan bir güç olup olmadığıyla ilgili olarak iki şeyi yeniden düşünmeye değer: Birincisi, 2010-2011'de Arap dünyasındaki protestolarda insanlar sokaklarda insan hakları ve demokrasi talep ettiler. Bu iki değer ABD'nin kırk yıldan beri (bazen utanmazca bazen samimi bir şekilde) her uluslararası platformda gündeme getirdiği değerlerdir. İkincisi, ne kadar sıkıntıya sebep olursa olsun, Ortadoğu'da ve dünyanın geri kalanında ekonomik iyileşme için mevcut tek seçenek hâlâ neo-liberalizmdir, ki o da "made in USA" damgasını taşımaktadır.

BÖLÜM 18

Direniş

5 Ocak 2008'de Tunus'un batısındaki Redeyef'te protesto gösterileri patlak verdi. Redeyef'in ekonomisi, gübrelerden ateşe dayanıklı ürünlere kadar çok çeşitli bileşiklerin içinde yer alan bir kimyasal madde olan fosfat madenlerine dayanıyordu. Protestolar bir devlet işletmesi olan Gafsa Fosfat Şirketi ile Tunus'un bu yoksul bölgesindeki en zengin işadamı arasındaki bir kiralama tartışmasından doğdu. Bölgedeki istihdam politikaları bilhassa önemliydi, çünkü işsizlik yüzde 39'a kadar çıkmıştı. Bu sebeple Tunus İşsiz Üniversite Mezunları Birliği burada çok başarılı bir şekilde örgütleniyordu. Nitekim protestoların kıvılcımını ateşleyen eylem hükümetle ilişkili resmî sendika federasyonunun binası önünde dört işsiz üniversitesi öğrencisinin açlık grevine başlamasıydı. Protestolar çok geçmeden bölgedeki diğer madenci kasabalarına da yayıldı ve binlerce lise öğrencisi, geçici işçi, işsiz madenci ve kocaları maden kazalarında ölen veya sakat kalan kadınlar protestoculara katıldılar. Üç yıl kadar sonraki ilk Arap isyanında devrilecek olan Tunus devlet başkanı Zeynel Abidin bin Ali çok geçmeden protestocuların taleplerinin gitgide siyasallaştığını ve sokak eylemlerinin topyekûn bir isyana dönüşmekte olduğunu fark etti. Sokak gösterileri ve oturma eylemlerinden demiryollarının ulaşıma kapatılması ve polise saldırılar düzenlenmesine kadar çeşitli barışçı ve şiddet içeren eylemlerden oluşan ve altı ay süren protestolardan sonra hükümet, devletlerin elindeki baskıcı tedbir imkânlarının her türüne başvurarak sonunda isyanı bastırmayı başardı.

27 Mayıs 1995'te kendilerini "Cumartesi Anneleri" olarak isimlendiren bir grup Türk kadını İstanbul'un en işlek caddelerinden birinde protesto amacıyla nöbet tutmaya başladı. Kendilerine, 1977'den itibaren her hafta Buenos Aires'te çocuklarının hesabını sormak için bir araya gelen Arjantinli annelerden oluşan *Las Madres de Plaza de Mayo*'yu örnek alıyorlardı. Bu gösteriler Arjantin hükümetinin kendi vatandaşlarına karşı yürüttüğü Kirli Savaş sırasında "kaybettiği" çocukların hesabını vermesi için yapılıyordu. Cumartesi Anneleri de yaşadıkları üzüntüyü herkese göstermek ve 1980 askerî darbesinden sonra işkence yapılan ve "kaybedilen" çocukları için Türk

hükümetinin hesap vermesini sağlamak için İstanbul'da toplanıyorlardı. Cumartesi Anneleri'nin sevgili evlatları ya solcuydu ya da Kürt bağımsızlık hareketine karşı 1990'larda yürütülen acımasız kontrgerilla faaliyetleri sırasında kaybedilen insanlardandı. Her Cumartesi öğlen saatlerinde toplanan anneler bu sessiz protestoyla sokak tiyatrosunu birleştirdiler. Özledikleri evlatlarının resimlerini taşıdılar, onların hayat hikâyelerini ve nasıl ortadan kaybolduklarını anlattılar. Kendileri de evlatları gibi devlet şiddetiyle karşılaştılar, dayak yediler, biber gazına ve tutuklamalara maruz kaldılar. 1999'da eylemlerine ara veren anneler on yıl sonra yeniden başladılar.

İran'da mevcut devlet başkanının yüzde 60'tan fazla oyla seçimi "kazandığı", ancak muhalefetin onu oyları çalmakla suçladığı (zira yetmiş şehirde kullanılan oy sayısı seçmen sayısından fazlaydı) 2009 devlet başkanlığı seçimlerinin ardından İran'ın dört bir yanında protestolar patlak verdi. İki gün içinde, bir ilâ üç milyon arası insan Tahran'daki kitlesel bir gösteriye katılırken, diğer şehirlerde de binlerce kişi sokaklara döküldü. Halkın öfkesine hazırlıksız yakalanan İslâm İnkılabı Rehberi Ayetullah Ali Hamaney oyların kısmen yeniden sayılmasını emretti, daha sonra da başlangıçtaki seçim sonucunu doğruladı. Kalabalıklar "Oyum Nerede?" sloganından "Diktatöre Ölüm" sloganına geçiş yaparken rejim paramiliter gruplar eliyle göstericilere şiddet uygulayarak, kitlesel tutuklamalara girişerek ve tutukladıklarına işkence yaparak eylemleri çok sert bir şekilde bastırdı. Rejim "Yeşil Devrim"in ilk raundunu kazansa da, kesin bir zafer elde etmekten uzaktı. 14 Şubat 2011'de Tunus ve Mısır isyanlarıyla dayanışma amacıyla başlayan binlerce kişinin katıldığı kitlesel gösteriler hükümet karşıtı bir isyana dönüştü. Muhalifler bir hafta sonra Tahran'daki gösterilerde öldürülen iki eylemciyi anmak için yeniden bir araya geldiler. 2013'te Yeşil Devrim Hareketi ile mollalar arasında bir köprü olabileceği düşünülen Hasan Ruhani, bu kez adil olduğuna inanılan bir seçim sonucunda İran İslâm Cumhuriyeti'nin yedinci devlet başkanı oldu.

Tunus, Türkiye ve İran'daki olaylar sömürgecilik sonrası Ortadoğu coğrafyasındaki toplumların mücadelesini verdiği meselelerin kapsamı ve çeşitliliği hakkında bir fikir vermektedir. Bu olaylar aynı zamanda din, kabilecilik, kendine özgü tarihsel deneyim ve bölgeye atfedilen benzeri özelliklerin Ortadoğu toplumlarını dünyanın geri kalanında yaşanan aynı sosyal ve siyasal hareketleri tecrübe etmekten alıkoymadığını göstermektedir.

Toplumu bütünüyle yeniden inşa etmeyi amaçlayan Marksist hareketleri saymazsak, başka yerlerde olduğu gibi, sömürgecilik sonrası Ortadoğu coğrafyasında da toplumsal ve siyasal hareketlerin iki temeli olabilir: Yerlicilik ve hakların restorasyonu veya genişletilmesi. Yerlicilere göre belli bir toplumun yeniden ayağa kalkmasının tek yolu bu toplumun kendi hakiki özelliklerine ve geleneklerine dönmesidir. Örneğin, Batı'nın tahribatına karşı imparatorluğu korumanın tek yolunun kuruluş temellerindeki İslâmî

prensiplere geri dönmek olduğuna inanmaları açısından, Yeni Osmanlıların güçlü bir yerel eğilim taşıdıkları söylenebilir. XX. yüzyılın başında Şam'da *el-Hakaik* gazetesinde yazan "ortodoks" ulemâ için de bu gerçerlidir. İslâm dünyasında yerlici akımı dünyadaki diğer yerlici akımlardan ayıran şey, otantik olanın tanımlanmasında İslâm'ın belirleyici bir rol oynamasıdır.

Sömürgecilik sonrası Ortadoğu coğrafyasında toplumsal ve siyasal hareketlerin ikinci temeli, ister sosyal ve ekonomik adalet veya kolektif haklar, ister bireysel haklar uğruna olsun, hak mücadelesidir. Bu bölümün başında bahsettiğimiz üç olayda da, her ne kadar göstericiler spesifik şikâyetlerin düzeltilmesi talebiyle yetinmeyip doğrudan devletin otoritesine meydan okumaya yönelmiş olsalar da, bütün bu hareketler bu tip haklar peşinde verilmiş toplumsal ve siyasal mücadelelerdir.

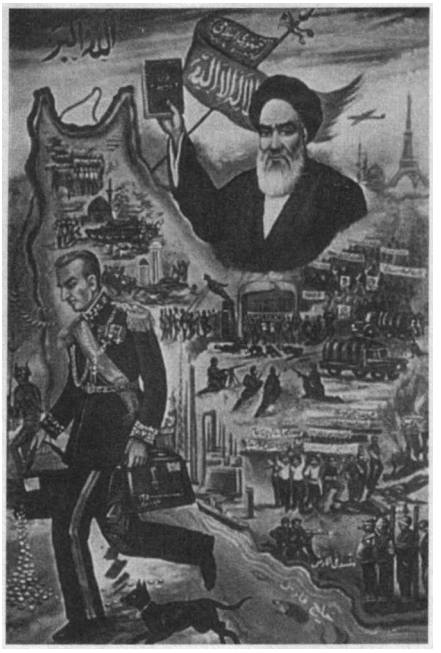
Bazı toplumsal ve siyasal hareketler tamamen yerel veya tamamen hak temellidir. Örneğin, Vehhabilik, Selefîlik ve el-Kaide ve onunla bağlantılı gruplar inanç sistemlerini tamamen yerellikten alırlar. Öte yandan çağdaş sendika hareketleri ve tüketici boykotları genellikle geleneğe atıfta bulunmaksızın ekonomik adalet söylemini kullanırlar. Örneğin, 1980'lerde bölgede yaygınlaşan IMF karşıtı isyanlar böyleydi. Bununla birlikte sömürgecilik sonrası dönemde birçok toplumsal ve siyasal hareket yerlicilikle hak mücadelesini birleştirmiştir. Bölgede az sayıdaki devletsiz toplum (örneğin, Filistinliler, Kürtler, Fas'ın güneyindeki Sahraviler) ve ayrı bir dilsel, etnik ve tarihsel geleneğe dayanan bir kendi kaderini tayin hakkını savunan bütün milliyetçi hareketler kesinlikle bu tiptedir. Benzer şekilde diğer gruplar da. Örneğin, 1980'de Cezayir'in yüzde 18 ilâ 30'unu oluşturan bir etnik-dilsel azınlık olan Berberiler 1980'de gösteriler düzenleyerek kendi kimlikleri ve dillerini (Tamazight) koruma ve geliştirme hakkı talep ettiler. Başka bir deyişle, Arap dünyasında hak temelli bir söylem kullanan bir dizi kitlesel hareketin ilki olan ve Berberi Baharı denilen bu hareket Cezayir'de yaşayan Berberilerin geleneklerini sürdürme hakkını talep ediyordu.

1978-1979 İran Devrimi de yerlicilikle toplumsal adalet ve bireysel hak taleplerini birleştirdi. Şah Muhammed Rıza Pehlevi İran'ın muazzam petrol zenginliklerini toplumsal mühendisliğe girişmek, kendi iktidarını sağlamlaştırmak, devletin baskıcı gücünü artırmak ve vatandaşlarının günlük hayatlarına daha fazla müdahale edebilmesini sağlamak için kullanmıştı. Şahın politikaları yaygın bir memnuniyetsizlik yarattı. Şah, kırsal kesimdeki sosyal ve ekonomik düzeni bozan ve İran'ın tarım sektörünü büyük ölçüde çok uluslu ziraat şirketlerine teslim eden acımasız bir toprak reformu uygulayarak toprak sahiplerini kendine düşman etti. Köylüler de zorla kooperatiflere katılmaya zorlanmaktan ve köy proleteryasına dönüşmekten pek memnun değillerdi. Kentsel planlama ve kalkınma kisvesi altında denetimlerini daha kolay hale getirmek için *bazari* denilen İran esnafının dükkânlarını yıkması bu güçlü toplumsal grubu da şaha

düşman etti. Vurgunculuğa karşı mücadele kapsamında bunlardan yirmi üç bininin sürgün edilmesi bu tutumun daha da keskinleşmesine yol açtı. Şah, dinî eğitimin aleyhine olacak şekilde resmî eğitimi yaygınlaştırarak, Amerika'nın İran'daki askerî ve diplomatik personeline hukuki muafiyetler tanıyan bir antlaşma imzalayarak (ulemâya göre bu, İran'ın yabancı egemenliğine teslim olması anlamına geliyordu) ve kadın haklarını genişleterek ulemâyı da kızdırdı. Şah aydınlarla, insan hakları savunucularıyla, sendikacılarla ve orta sınıf mensuplarıyla da çeşitli sebeplerle arasını açtı. Katı bir sansür uyguladı. Siyasal katılımı sınırladı ve bağımsız siyasal partileri yasakladı. Şah, kendisine 5 milyar ilâ 20 milyar dolar arası bir servet kazandıran bir yolsuzluk şebekesinin merkezindeydi. Halk içinde casusluk yapmak ve halka korku salmak için kullandığı altmış bin ajandan oluşan bir güvenlik aygıtı (SAVAK) kurdu. Muhaliflerini hapse attı ve onlara işkence yaptırdı. 1976'da Uluslararası Af Örgütü "dünyada hiçbir ülkenin İran'dan daha kötü bir insan hakları karnesi olmadığını" rapor etmişti.

1960'ların başına gelindiğinde şahın politikaları bir direnişin fitilini ateşlemeye başlamıştı. Cezayir ve Filistin kurtuluş hareketlerini kendilerine örnek alan silahlı gruplar şaha karşı bir gerilla savaşına başladılar. Bu gruplardan bazıları Kübalı Che Guevara ve Vietnamlı Ho Chi Minh gibi meşhur devrimcilerden etkilenmişlerdi. Bazılarıysa İslâmî modernizmle Marksist analizin belli unsurlarını birleştiren bir görüşe sahip olan İranlı yazar ve siyasal aktivist Ali Şeriati'nin fikirlerden faydalanmaktaydı. Şeriati'nin fikirleri üniversite öğrencilerinden ulemâya kadar geniş bir kesimde yankı buldu. Bunda şaşılacak bir şey yoktu. Ali Şeriati'nin Batı'yı kölece taklit edenleri eleştirmesi, kültürel öze dönüşü savunması, toplumları ve milletleri ezenler ve ezilenler diye ikiye bölmesi ve devletin temel görevinin vatandaşlarına eşit ekonomik, siyasal ve sosyal haklar tanımak olduğunu savunması yerellik söylemiyle toplumsal adalet söylemini birleştiriyor ve o devirde popüler olan diğer Üçüncü Dünyacı ideolojilerin birçok unsurunu içinde barındırıyordu.

Ne kadar etkili olursa olsun, İran Devrimi'nin esas teorisyeni Şeriati değildi. Bu şeref Ayetullah Ruhullah Humeyni'ye aitti. Humeyni ilk kez 1964 yılında Amerikalılarla antlaşma imzaladığı için şahı istifaya çağırmasıyla adını duyurdu. Ona göre şah bu antlaşmayla "İran halkını Amerikan köpeğinden daha aşağı bir seviyeye indirmişti." Ceza olarak şah onu ilk önce Irak'a sonra da Fransa'ya sürgün etti. Humeyni ilk kez Irak'ta sürgündeyken İran'ın ulemâ tarafından yönetilen bir teokrasiye dönüştürülmesi fikrini gündeme getirdi. Fransa'dayken İran genelinde yaygın olarak dağıtılan kasetler aracılığıyla takipçileriyle irtibatını sürdürdü. Ortadoğu'da "halkın gücüne" dayanan ilk devrim olarak değerlendirebileceğimiz devrim dalgası şahı sürgüne gitmeye mecbur edince Humeyni İran'a döndü. Onu kendinden geçmiş kalabalıklar karşıladı. Humeyni'nin itibarı doruktaydı.

Humeyni şahı sepetliyor. İran Devrimi'nden bir poster, 1978-1979. *(Kaynak: Barry M. Rosen, ed., Iran Since the Revolution: Internal Dynamics, Regional Conflicts and the Superpowers (Boulder, Colo.: Social Science Monographs, 1985), s. 43)*

Humeyni'nin İran'daki rejime ilişkin fikirleri 1979'da kabul edilen İran anayasasında görülebilir. Anayasaya göre İslâm Cumhuriyeti'nin bütün kanunları "İslâmî prensiplere" dayanmalıdır. Bu prensiplere uyulup uyulmadığını belirleyecek olan ulemâdır. Siyasal piramidin en tepesinde (Batı dillerine Orwell'i anımsatırcasına "supreme leader" olarak tercüme edilen) Veliyy-i Fakih bulunur. Anayasaya göre Veliyy-i Fakih "adil, takvalı, zamanın sorunlarını bilen, cesur, tedbirli, idareci bir fakih (İslâm hukukuyla ilgili meselelerde uzman)" ve "halkın çoğunluğu tarafından mercilik ve rehberliğe kabul edilmiş" olmalıdır. Bu Velâyet-i Fakih doktrinini geliştiren Ayetullah Humeyni aynı zamanda ilk Veliyy-i Fakih oldu. Onun 1989'da ölümü üzerine, anayasadaki hükümler uyarınca din adamlarından oluşan bir heyet onun yerine Seyyid Ali Hamaney'i seçti. Her iki lider de bulundukları makamı sadece sembolik bir merci olarak görmeyi reddettiler. Bu yüzden İran'da en yüksek dinî lider sadece denetim görevini yerine getirmekle kalmayıp yasama ve yürütmeye de müdahale edebilmektedir. İslâm Cumhuriyeti'nin yüksek mahkemesi ve meclisin geçirdiği yasaların İslâm'a uygun olup olmadığını denetleyen Anayasa Koruma Konseyi de ulemâdan oluşmaktadır.

Devrimci Bir Sembolün Oluşumu

Başarılı devrimlerde çeşitli gruplardan oluşan geniş bir koalisyon ortak sloganlar ve semboller etrafında birleşir. Örneğin 1917 Rus Devrimi'nin "ekmek, barış, özgürlük" ve 1789 Fransız Devrimi'nin "eşitlik, özgürlük, kardeşlik" sloganlarında olduğu gibi. İran Devrimi'ne katılanlar tek bir talep etrafında birleşmişti: şahın gitmesi. Bunlar aynı zamanda Şii geleneğinden aldıkları sembolleri benimsediler.

Şiiler açısından yılın en önemli günü Hz. Muhammed'in torunu ve üçüncü imam Hz. Hüseyin'in Kerbela Savaşı'nda öldürülmesinin yıldönümüdür. Hüseyin bugünkü Irak'ta yer alan Kufe şehrine giderken öldürülmüştü. Kufeliler halife olarak ona biat edeceklerini açıklamış, ancak Kufe valisi Hz. Hüseyin'e karşı bir ordu gönderince Hz. Hüseyin'in destekçileri bir anda dağılmış ve geriye savaşmak için sadece yetmiş kadar erkek, kadın ve çocuk kalmıştı. Savaşın sonucu herkesin tahmin edebileceği gibi oldu. IX. yüzyıla ait bir kronikte kaydedildiğine göre Kufe valisinin ordusundaki bir asker savaşı şöyle tarif ediyordu:

> "Sabahleyin, güneş doğarken üzerlerine yürüdük. Kendilerini her taraflarından çepeçevre kuşattık. Onlar kılıçlara tutuldukları zaman; en sığınılmayacak yüksek, çukur yerlere, şahinden kaçan güvercinler gibi, sığınmaya çalışıyorlardı! Vallahi, ey mü'minlerin emîri! Deve boğazlanacak veya kuşluk uykusu uyunacak kadar bir müddette onların sonuna erdik! İşte sana onların cansız cesetleri! Topraklara bulanmış elbiseleri ve yüzleri! Şimdi, güneş onları eritmekte! Rüzgârlar onların üzerlerine tozlar topraklar saçmakta! Ziyaretçileri de akbabalar ve kartallardır!" *

Her yıl Muharrem ayında Şiiler Kerbela Savaşı'nı hatırlamak için anma törenleri düzenlerler. En çok ihtiyaç duyduğu anda imamlarını yalnız bırakmalarının kefaretini ödemek adına, saflar halinde yürürler, kendilerini kırbaçlarlar ve "Ah Hüseyin, biz senin yanında değildik" diye inlerler."

* F.E. Peters, *A Reader on Classical Islam* (Princeton: Princeton University Press, 1994)

Humeyni'nin İran için öngördüğü gelecek planı rakipsiz değildi. İran'ın geleceği için düşünülen başka çözümler de vardı. Devrimin mesajını yaymada ulemâ kritik bir rol oynamış olsa da, devrimin başarısı geniş bir kesim tarafından desteklenmesinden kaynaklanıyordu. Örneğin, petrol işçilerinin grevi, Şah rejimini hayati önemdeki gelirlerinden yoksun bıraktığı için, işleri devrimcilerin lehine çevirmede son derece önemli bir rol oynamıştı. Bu grev sayesinde hükümetin devrimi bastırması iyice zorlaşmıştı. Öğrenciler, solcu gerillalar, Tudeh adlı komünist partinin mensupları, hatta kadın hareketi şahtan kurtulmak için seferber olmuş ekonomik ve sosyal adaleti ve insan haklarını devrim mücadelesinin gündemine yerleştirmişlerdi. Yine de ulemâ birkaç sebepten dolayı hareketin başını çekti. İranlı din adamları şehirli kitlelerle ve bilhassa devrimde son derece önemli bir rol oynayan bazari sınıfıyla yakın ilişkide olmalarının yanı sıra (Şah döneminde bile ticari

Bir korkaklığın anılması elbetteki devrimci ateşi körükleyecek bir etkide bulunamaz. Iran Devrimi'nin arefesinde yandaşlarına Kerbela Savaşı'nın farklı bir yorumunu sunan Ayetullah Humeyni ise bambaşka bir şey yaptı. Humeyni yandaşlarına artık imamlarını yalnız bırakma teması üzerine odaklanmamayı öğütledi. Ona göre Iranlılar Hüseyin'i terk edenlerin korkaklığını hatırlamak yerine, kendilerinden çok daha güçlü olmasına karşın zalimlerin karşısına dikilen Hüseyin ve bir avuç destekçisinin cesaretini örnek almalıydı. Humeyni Iranlılara şöyle sesleniyordu:

> "Size şunu söyleyeyim ki, önümüzde karanlık ve tehlikeli bir gelecek var ve göreviniz buna karşı koymak ve Islâm'a ve Müslüman halklara hizmet etmektir. Ezilen halkımıza karşı hergün uygulanan zulme karşı ayağa kalkın. Kayıtsızlık ve bencillikten kurtulun, bahane üretmeyi ve sorumluluktan kaçmak için gerekçeler icat etmeyi bırakın. Sizin elinizde Seyyidü'ş-Şüheda'nın (a.s.) elindekinden çok daha fazla imkân var. O yanındaki bir avuç insanla şehit olana kadar direnmiş ve savaşmıştı. Eğer (neuzubillah) zayıf, vurdumduymaz ve bencil bir insan olsaydı, benim şer'i vazifem değil ki kıyam edeyim diyebilirdi. Emevi sarayı Seyyidü'ş-Şüheda'nın (a.s.) oturmasına ve söz söylememesine çok sevinirdi. Onlar da böylece muratlarına ermiş olurlardı. Ama O Müslüm Ibni Akil'i halkı biat etmeye böylece de Islâm hükümetinin teşkil edilip bu fesat hükümetinin ortadan kaldırılmasına çağırmak için, göndermişti. Eğer o da Medine'de yerinde otursaydı ve o merdek (adamcık, bir tür alçaltma ve hor görme sözcüğü) biat istemeye geldiğinde, Neuzubillah çok iyi; deseydi, sevinirler ve elini dahi öperlerdi. Siz de sessiz oturup etliye sütlüye karışmazsanız, size de saygı duyarlar, ancak ölmüş bir veliye duyulan türden bir saygıdır bu. Ölmüş bir veliye herkes saygı duyar, ancak yaşayan bir veli veya imamın kafası uçurulur."**

** Ayatollah Khomeini, *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini*, trans. and annot. Hamid Algar (Berkeley: Mizan Press, 1981), 207.

sözleşmeleri onaylama yetkisi devletin değil ulemânın elindeydi) geniş kitlelere hitap eden bir dili de çok iyi bir şekilde kullanabiliyorlardı. Ulemâ gerek şah rejiminin seküler milliyetçiliğine gerekse Tudeh partisinin komünizmine karşı "kültürel olarak yerli" bir seçeneği temsil edebiliyor ve Batı'dan ithal edilen fikirlere dayanan rakiplerini yerli olmamakla suçlayabiliyordu.

İran Devrimi'nin gerçek ironisi de budur. Humeyni ve yandaşları her ne kadar köklere dönerek İran toplumunu saf İslâm toplumu haline getirdiklerini iddia etseler de, İran'ın devrimci hükümet modeli birçok açıdan Batı'dan alınmıştır. Kur'an'ın veya hadislerin neresinde bir İslâm *cumhuriyeti*nden söz edilir? Ya da seçimlerden, parlamentolardan veya anayasalardan bahseden bir temel İslâmî kaynak var mıdır? Hâlbuki İslâm Cumhuriyeti'nde bunların üçü de vardır. Elbette ki anayasada halk egemenliği fikri sanki biraz muallakta bırakılmış gibidir. Zira İran anayasası bir yandan egemenliğin Allah'a ait olduğunu

İslâmcılık mı Fundamentalizm mi?

Bu kitap Islâmî sembolleri ve söylemi kullanan ve İslâm hukukuna ve "Islâmî değerlere" dönüşü savunan gruplardan "Islâmî hareketler" ve "Islâmcılar" diye bahsetmektedir. Ancak bu grupları ifade etmek için literatürde kullanılan başka terimler de vardır. Gerçekten de, bu grupları tanımlamak için herkesin üzerinde birleştiği İngilizce bir terim bulmak sosyal bilimciler ve yorumcular için hiç de kolay olmamıştır. Çünkü burada mesele bir Arapça sözcüğü alıp ona uygun bir karşılık bulmak değildir, aksine bu grupları ifade etmek için kullanılan herkesin üzerinde birleştiği bir Arapça sözcük de yoktur.

Yaygın olarak kullanılan bir terim fundamentalizm, yani köktendinciliktir. Ortadoğu uzmanlarının çoğu, bariz bir şekilde Batı'nın, özellikle de ABD'nin tecrübesinden aktarıldığı için bu terimin kullanılmasına karşı çıkarlar. Fundamentalizm ABD'de XIX. yüzyılda ortaya çıkan ve Hıristiyanlığın köklerindeki en temel ilkelere dönülmesini savunan bir teoloji ekolü olarak ortaya çıkmıştır. Esasen Amerikalı Protestanlar arasında etkili olmakla birlikte, Amerikan Katoliklerini de etkisi altına almıştır.

Hıristiyanlığın temellerine dönme arzusu Amerikan Hıristiyanlığı içindeki iki harekete cevap olarak ortaya çıkmıştı: Modernizm ve sosyal gospel hareketi. Protestan ve Katolik modernistleri, Islâmî modernistlerin yaptığı gibi dinî modern bilimin, sosyal teorinin ve yeni sosyal tecrübelerin gerekleriyle uyumlu hale getirmeye çalışıyorlardı. Sosyal gospel hareketiyse Hıristiyanlığın ilkelerini sosyal problemlerin çözümüne uygulamak istiyordu. Bunlar yoksulluk ve suç gibi Amerika'da sanayileşmenin ve kentleşmenin ortaya çıkardığı problemlerdi. Birçok Amerikalı, Hıristiyan modernizm savunucularının ve sosyal gospel öğretisinin teolojik köklerle teması kaybettiğini düşünüyordu. Onlara göre bilhassa Hıristiyanlığı bir "yeryüzü cenneti" yaratmak için kullanmak Hıristiyanlığın en temel iki öğretisini yok saymak anlamına geliyordu. Şöyle ki ilk günah öğretisine göre bu çabanın bizzat kendisi günahtı, ikincisi Isa Mesih'in yakın zamanda beklenen dönüşü bu çabayı gereksiz kılıyordu.

1878'den itibaren Hıristiyanlığın temellerine dönüşü savunanlar New York şehir merkezinin dışında yılda bir kez Niagara Şelalesi İncil Konferansı başlıklı toplantılarda bir araya gelmeye başladılar. Yine bu sıralarda, Princeton İlahiyat

iddia ederken, bir yandan da Allah'ın "insanı kendi toplumsal kaderinden sorumlu bir varlık olarak dünyaya yerleştirdiğini" söyler. Keza İslâm Cumhuriyeti milliyetçi ideolojiyi de reddetmez. Örneğin, İslâm Cumhuriyeti'nin devlet başkanı İranlı olmalıdır. Humeyni bizzat "İran vatanından" söz eder. Dolayısıyla devrimin milleti İslâmîleştirmekten çok İslâm'ı millileştirdiği söylenebilir. Milli devlet sistemi o kadar güçlüdür ki sonuçta oyunun kurallarını o belirler.

İran Devrimi'nden kısa bir süre sonra, bölgede toplumlarının yeniden doğuşunu İslâmî yönetime veya İslâmî geleneklere dönüşle özdeşleştiren yerlici hareketler ortaya çıktı. Bu İslâmcı hareketler bölgede yeni değildi.

Fakültesi'yle ilişkili muhafazakâr Protestan ilahiyatçılar da konuyla meşgul olmaya başladılar. İncil'de anlatılanların lafzen de gerçeği yansıttığına inanan bu ilahiyatçılar "Princeton Okulu" veya "Princeton Teoloji" olarak bilinen bir teoloji okulu kurdular. Niagara Şelalesi İncil Konferansı'nın bütün gerçek Hıristiyanların inanması gereken beş temel ilkeyi ilan ettiği 1895'te bu iki grup birleşti. Beş temel inanç ilkesi şöyleydi: İncil'in lafzi gerçekliğine, İsa'nın bir bakireden doğmuş olduğuna ve Tanrısallığına, İsa'nın ölümüyle insanların günahlarının kefaretini ödediğine, İsa'nın bedeniyle birlikte dirildiğine ve yakın zamanda geri döneceğine iman. Bu ilkelerin yaygın bir şekilde bilinmesini sağlamak için Milton ve Lyman Steward adlı iki kardeş "The Fundamentals" adıyla on iki sayı süren bir risaleler serisi yayımladı. Union Petrol Şirketi'nin kurucuları olarak iki kardeş oldukça zengin olduklarından bu risalelerden üç milyonun üzerinde basıp dağıtmayı başardılar. 1920'lerin başında "The Fundamentals" risalelerindeki temel ilkelere bağlı olanlara modernist rakipleri tarafından "fundamentalistler" denilmeye başlandı.

Hıristiyan fundamentalistler Hıristiyanlığın ilk kaynaklarına dönmeyi savunuyorlarsa, ilk kaynaklara dönmeyi savunan Müslümanlara neden fundamentalist veya köktendinci demeyelim? Birçok Ortadoğu uzmanına göre bu iki hareketi yaratan ve onların gelişmesini sağlayan koşullar birbirinden o kadar farklıdır ki her ikisini de "fundamentalizm" olarak adlandırmak meseleyi aydınlatmaktan ziyade karanlıkta bırakır. Kaldı ki Batı tecrübesine ait bir olguyu anlatmak için kullanılan bir terimi Ortadoğu gerçeğinden doğmuş bir hareket için kullanmak Batı'nın kültürel kibrini yansıtmaktadır. Bunu kabul edersek bir kez daha ilk kez Batı'da ortaya çıkmış bir modelin Ortadoğu'daki ucuz bir kopyasıyla karşı karşıya olduğumuzu düşünmemiz gerekir. Ortadoğu uzmanlarına göre Amerika'daki fundamentalist hareketin toplumsal bileşimi de Ortadoğu'dakinden farklıdır: Çağdaş İslâmî hareketler daha çok iyi eğitimli şehirliler arasında taraftar bulurken, Protestan fundamentalizmi daha Amerika'nın kırsal bölgelerinde yaşayan daha düşük eğitimli kesimler tarafından benimsenmektedir. İlginçtir ki, bu her zaman böyle değildi. Amerikan fundamentalizmi şehirli bir hareket olarak başladı ve ilk olarak Philadelphia, Minneapolis ve Los Angeles gibi şehirlerde kendine taraftar buldu. Başlangıçta hareket, ilkeleri Princeton İlahiyat Fakültesi mensupları tarafından geliştirilmiş bir hareketten bekleneceği üzere eğitimli kesimlere de hitap ediyordu.

Daha önce gördüğümüz gibi, Hasan el-Benna Mısır'daki Müslüman Kardeşler örgütünü daha 1928'de kurmuştu. Müslüman Kardeşler'den sonra başka gruplar da ortaya çıktı. Bunların bir kısmı sadece İslâm'ı yaymakla veya hayır işleriyle ilgilenirken, bazıları daha siyasal nitelikli amaçlara sahipti. 1980'ler ve 1990'larda ise, ister Sünni ister Şii olsunlar, toplumlarını "İslâmî" olduğunu düşündükleri ilkelere göre yeniden düzenlemek isteyen İslâmî grup, parti, hatta hükümetlerin sayısı hızla arttı.

İslâmcılar ve İslâmî gruplar arasında bu ilkelerin hangileri olduğu ve bunları nasıl uygulamak gerektiği konusunda bazı görüş ayrılıkları vardır.

11 Eylül'den sonra Amerikalılar tarafından devrilen Afganistan'daki Taliban veya Irak ve Suriye'deki IŞİD gibi İslâmcılar bu ilkelerin kendilerine bir milim sapmamaları gereken bir yol haritası sunduğuna inanmaktadır. Erkeklerin ve kadınların giyimiyle ilgili sıkı kurallar (erkekler için sakal, kadınlar için başörtüsü ve peçe) getirmeleri ve uymayanları sert bir şekilde cezalandırmaları bundan kaynaklanır. IŞİD daha da ileri giderek gerçek İslâm'ın ne olduğunu karar verme yetkisinin sadece kendisinde olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla IŞİD Müslümanlığın şartlarını taşımayanları belirleme hakkını (tekfir) kendinde bulmakta, mürtet ilan ettiği, yani dinden çıktığını söylediği kişileri öldürmektedir. Tunus'ta 2010-2011 isyanından sonra iktidara gelen Ennahda hareketi gibi İslâmî hareketler ise ya siyaseten elverişli koşullar olmadığından ya da İslâm'ın Aydınlanma değerleriyle uyumlu olduğuna samimiyetle inandıklarından, İslâmî kanunları daha ihtiyatla ele alırlar. Ennahda'nın demokratik süreçlere bağlı kalması ve içinde şeriatın adının bile geçmediği ve kadınlara eşit haklar tanıyan bir anayasa için laiklerle bir araya gelmesi bunun sonucudur. İleride göreceğimiz üzere bu tip gruplar, XIX. yüzyılın İslâmî modernistleri gibi yerellikle hak temelli söylemi bir araya getirerek kendilerine yakın olan laik hareketlerle koalisyon kurmaktan çekinmeyecektir.

Sosyal bilimciler, İran Devrimi'nin ardından İslâmî grupların neden hızla çoğaldığını açıklamak için birkaç sebep ileri sürmüşlerdir. Bazılarına göre İran Devrimi'nin başarısı, bilhassa seküler milliyetçiliğin şu veya bu biçimini benimseyen Arap devletlerinin 1967'deki İsrail savaşında yaşadığı içler açısı duruma tanıklık etmiş olan birçok kişiye, İslâm'ın seküler milliyetçiliğe göre daha güçlü bir toplumsal kaynaşma ve daha başarılı bir siyasal eylem imkânı sunduğunu göstermiştir. Bazılarıysa İslâmî diriliş denilen şeyin tam da Körfez bölgesine muazzam miktarda paranın girmesine sebep olan petrol devrimiyle aynı zamana denk geldiğine işaret eder. Körfez ülkelerinin hükümetleri ve onlar tarafından desteklenen yeni zenginleşmiş vakıflar servetlerini İslâm dünyasında her yere camiler inşa etmekte kullanmış, bu camiler İslâmî grupların örgütlenebilecekleri mekânlar sağlamıştır. Bu gruplar aynı zamanda halkın tutumunu etkileyen İslâmî hayırseverlik faaliyetleriyle de ilgilenmiş ve Körfez bölgesinde egemen olan muhafazakâr İslâm anlayışının yayılmasını sağlayan eğitim kurumları açmıştır. Başkalarıysa İslâmî hareketlerin ortaya çıktığı bazı ülkelerdeki hükümetlerin de isteyerek veya istemeyerek bu hareketlere uygun bir ortam hazırladığını ileri sürerler. Örneğin, bazı hükümetler bu grupların kurulmasına ve yayılmasına doğrudan destek olmuş veya en azından göz yummuştur. Örneğin, Enver Sedat kendisini devirmek isteyen Nasırcıların ve diğer grupların önünü kesmek için Cemal Abdülnasır'ın hapse attığı bazı Müslüman Kardeşler mensuplarını serbest bırakmıştı. Keza İsrail'in Filistin Kurtuluş Örgütü'ne karşı bir ağırlık oluşturması için, Hamas'ın kurulmasına ve örgütlenmesine göz yumarak veya bunu aktif bir şekilde destekleyerek, ne ölçüde yardım

ettiği hâlâ hararetli bir şekilde tatışılmaya devam etmektedir. Hükümetler bazen istemeden de bu hareketlerin gelişmesine imkân hazırlayabilmiştir. Örneğin, bazı hükümetler, hiç farkında olmadan İslâmcıların buluşup tartışabileceği ve stratejiler oluşturabileceği mekânları bizzat sağlamıştır. İslâmcı hareketin efsanevi isimlerinden Müslüman Kardeşler lideri Seyyid Kutub ve el-Kaide liderlerinden Eymen el-Zevahiri, İslâmcı yoldaşlarıyla devletin hapishanelerinde buluşmuş, tartışmış ve strateji üretmiştir.

Bütün bu açıklamalar akla yatkın olmakla birlikte kanıtlanabilir değildir. Bir entelektüel modayı kesin olarak açıklamanın veya belli bir fikrin neden tarihin belli bir anında "günün fikri" haline geldiğini kesin kanıtlarla göstermenin hiçbir yolu yoktur. Ayrıca sömürgecilik sonrasında Ortadoğu'da meydana gelen diğer hareketleri de gözardı etmememiz gerekir. Biraz ileride göreceğimiz üzere, dünyanın büyük bir kısmı bölgedeki İslâmî hareketlere odaklanmış olsa da, bölgede insan hakları ve demokrasiye dayanan bir sosyal düzenin kurulmasını amaçlayan veya sosyal ve ekonomik adalete odaklanan başka hareketler de otokratik rejimlere karşı mücadeleye girişmiş durumdadır.

1980'lerde ve 1990'larda gelişen İslâmcı hareketlerin hepsi yerli otokratları ve rejimleri hedef almıyordu. Örneğin, Hizbullah ve Hamas yarı-demokratik sistemlerde başarılı bir şekilde parti siyaseti yürütmüş ve iç rakiplerine karşı şiddet bile uygulamış olmakla birlikte, her ikisi de (Lübnan'da 1982-2000, Filistin'de 1967'den sonra) yaşanan İsrail işgaline karşı kurulmuş örgütlerdi. Bu örgütler İsrail'e, yani yabancı bir güce karşı direnişi temel ilke haline getirdiler. Türkiye'deki Adalet ve Kalkınma Partisi ise komplike bir siyasal aygıt inşa etti ve koşullar olgunlaşınca seçimleri kazanarak iktidara geldi. Zamanla sol/liberal bir muhalefetin (ve muhalif İslâmcıların) durmadan veryansın ettikleri bir "tek adam" yönetimine dönüştü. Selefî grupların birçoğu (en azından 2010-2011 Arap isyanlarından önce) siyasete ve siyasetçilere küçümseyerek bakıyordu. Onlara göre İslâm'ı yaşayış şekli o kadar sulandırılmış durumdaydı ki Müslüman halklar bir İslâm devletinde yaşamaya hazır olmadığı gibi layık da değildi. Dolayısıyla onları yönetmeye talip olmanın hiçbir anlamı yoktu. Bu yüzden Selefîler bu aşamada sadece davet, sosyal hizmet ve hayır işleriyle mükellef olduklarını düşünüyorlardı. Sonra, hiçbir kaideye uymayan ve daha önce gördüğümüz gibi ulus-devleti Haçlı-Siyonist komplosunun bir ürünü olarak Müslümanları bölmek için İslâm dünyasına dayatılan bir tuzak olarak gören el-Kaide vardı. El-Kaide'nin düşmanı yerli otokratlar veya rejimler değil bunları kukla olarak parmağında oynatan uzaklardaki düşmandı. Ne olursa olsun, 1980'ler ve 1990'larda birçok İslâmî grup kendini, kimi zaman barışçı yollardan kimi zaman şiddete başvurarak, içinde yaşadıkları rejimlerle mücadele ederken buldu.

Önce şiddete başvuran gruplardan başlayalım. İran Devrimi'ni takip eden yirmi yıl boyunca Arap dünyasındaki hükümetler, şiddete başvuran

muhaliflerine karşı imha savaşlarına giriştiler. Bu gruplardan bazıları sansasyonel şiddet eylemleriyle hatırlanmaktadır. Örneğin, Mısır'daki İslâmî Cihat örgütü 1981'de Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ı öldürmüştü. Cezayir'deki GIA (Silahlı İslâmî Grup) 1990'larda hükümete karşı on binlerce kişinin ölümüne sebep olan bir silahlı mücadele yürüttü. Mısır'daki İslâmî Grup Mısır ekonomisinin hayati sektörlerinden birini felce uğratmak ve böylelikle Mısır hükümetini dize getirmek amacıyla popüler turist bölgesi Luxor'da altmıştan fazla kişinin ölümüyle sonuçlanan bir katliam gerçekleştirdi. Diğer gruplar bu kadar akılda kalıcı eylemler yapmadıkları için büyük ölçüde unutuldular.

Kötü şöhretlerine veya unutulmuş olmalarına karşın, bu grupların bazı ortak özellikleri vardı. Birincisi, devrimi amaçlayan gruplar arasında o zaman yaygın olan anlayışa göre, bu tip gruplar genellikle küçüktü veya küçük birimler halinde örgütleniyorlardı. Örneğin, GIA, büyüklüğü yirmi veya daha az kişiden üç yüz kişiye kadar değişen bağımsız milis gruplarından oluşmaktaydı. Gruplar devletin her yere ulaşan güvenlik aygıtından kurtulmak için gizli örgütleniyordu. Başarının ancak şiddet eylemleriyle elde edilebileceğine inanıyorlardı. Bu eylemlerin "İslâmî olmayan" liderleri ve rejimleri bertaraf etmek, bu rejimleri baskıcı eylemlere girişmeye zorlayarak zalim yüzünün halk tarafından görülmesini sağlamak (ilk kez Marksist Tupamaro gerillaları tarafından Uruguay'da kullanılan bir taktikti bu), turizmi ve finansal kurumları hedef alarak rejimlerin ekonomik temellerini felce uğratmak ve kahramanca direniş örnekleri göstererek halkı ayaklandırmak gibi çeşitli amaçları vardı. Gruplar Leninist'ti. Yani, tıpkı Vladimir Lenin gibi değişimin kitlelerin seferber olmasıyla değil küçük ve adanmış bir azınlığın eylemleri sonucunda gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Son olarak, savaştıkları rejimin yıkılıp yerine şeriat ile yönetilen bir "İslâm devleti" kurulmasını savunmaları dışında, programları son derece belirsizdi. Dolayısıyla, ideolojiyi bir yana bırakırsak, Arap devletlerinin 1980'lerde ve 1990'larda savaştığı bu gruplar, 2010-2011 Arap isyanlarından sonra seçimlere katılan çeşitli İslâmcı partilerden ziyade Almanya'daki Baader Meinhof Çetesi'ne veya Amerika'daki Weather Underground'a çok daha fazla benziyorlardı.

Arap devletlerinin bu dönemde mücadele ettiği başka gruplar da vardı. Hükümetler, şu veya bu ölçüde, sistem içinde kalmayı taahhüt eden grupları bile hedef aldılar. En çok hedef haline getirilenler arasında Tunus'taki Ennahda ve Cezayir'deki İslâmî Selamet Cephesi (FIS) vardı. Her iki grup da başarısız ekonomik ve sosyal politikaların halk isyanlarına yol açtığı 1980'lerin sonunda ortaya çıktı. Halk isyanları Tunus ve Cezayir hükümetlerini geçici olarak daha açık siyasal sistemlere yönelmeye mecbur etmişti. Her iki grup da parlamento seçimlerinde ciddi bir destek kazanınca (örneğin, FIS ile ilişkili adaylar 1991'de yaklaşık yüzde 50 oy almışlardı) Tunus ve

Cezayir hükümetleri bu grupları yasa dışı ilan etti ve üyelerini hapse atmaya başladı. Ennahda lideri Raşid Gannuşi Londra'ya kaçtı ve oradan ayaklanma çağrısı yaptı. Benzer bir şekilde, FIS'ın kapatılmasıyla birlikte bu hareketin mensupları silahlı gruplar oluşturarak devlete savaş ilan etti. Kısa süren "liberalleşme" döneminden alınan ders (yani Tunus ve Cezayir rejimlerinin ayrıcalıklarından barışçı yollarla vazgeçmeyi hiçbir zaman kabul etmeyecekleri gerçeği) her iki ülkede de şiddete başvuran örgütlerin doğmasına uygun bir ortam hazırladı.

Mısır'da Mübarek rejiminin Müslüman Kardeşlere karşı tavrı bu kadar sansasyonel olmamakla birlikte hiç de etkisiz değildi. Yıllarca baskı gördükten sonra Müslüman Kardeşler 1972'de şiddetten tamamen vazgeçtiğini ilan etmiş ve 1987'de bunu tekrar teyit etmişti. Yasaklanan ancak müsamaha gösterilen ve kendi partisini kurmasına izin verilmeyen Müslüman Kardeşler, devlet tarafından onaylanan partilerle ittifak yaptı ve seçimlere ya onların listelerinden ya da bağımsız aday olarak katıldı. Tunus ve Cezayir'i sallayan türden bir halk isyanının Mısır'da da patlak vermesinden bir yıl sonra, 1987'de yapılan parlamento seçimlerinde muhalefet, her tür engelleme ve hileye rağmen, hiç beklenmedik oranda oy alarak mecliste altmış sandalye elde etti. Rejim buna 1990'larda bir siyaset bilimcisinin tabiriyle "Mısır'ı siyasal olarak deliberalize" ederek karşılık verdi. Rejim Müslüman Kardeşler'in seçim kazanımlarını elinden aldı ve başka baskıcı tedbirler uyguladı. Bundan da bir ders alınmıştı. 1972'de Müslüman Kardeşler'in şiddeti bırakması örgütte bir bölünmeye yol açmış ve İslâmî Grup ve Mısır İslâmî Cihadı kurulmuştu. Mısır'da siyasal hakların rafa kaldırılması, siyasal değişimi sağlamak için tek etkili yolun şiddet olduğu fikrine meşruiyet kazandırdı ve bu grupların konumunu güçlendirdi.

1980'ler ve 1990'lar boyunca devletler gerçek ve abartılmış düşmanlarına karşı savaşmak için uzun vadeli tedbirler aldı. Mısır ve Cezayir hükümetleri İslâmcı şiddeti gerekçe göstererek, sırasıyla 1981'de ve 1992'de olağanüstü hal ilan ettiler. Suriye hükümetinin 1963'te olağanüstü hal ilan etmesinin gerekçelerinden biri de buydu. Her üç örnekte de hükümetler olağanüstü hal uygulamalarını olağanüstü yetkilere sahip özel mahkemeler oluşturmak ve askerî mahkemeler kurmak ve anayasal hakları, örneğin haksız yakalama ve tutuklamayı yasaklayan anayasal hükümleri askıya almak için kullandı. Bu, hükümetlere kitlesel tutuklamalar yapabilme imkânı verdi. Örneğin, 1992-1997 arasında Mısır hükümeti 47 bin kişiyi tutukladı. XXI. yüzyılın başlarında Ortadoğu devletleri hapishanelerdeki siyasi mahkûmlara düzenli olarak işkence uyguladı. Bazen bu mahkûmlar, yargısal denetime açık olmayan "devlet güvenlik mahkemeleri" kararıyla hapse atıldı, bazen bunun için göstermelik bir mahkemeye bile gerek duyulmadı.

Baskı aygıtının daha düzgün işlemesi için devletler yaygın bir güvenlik ağına dayandılar ve zamanla bu ağ gitgide daha da genişledi. Cezayir'deki

isyan sırasında hükümet düzeni sağlamak için elli bin polis kullandı. İsyan bastırıldıktan sonra bile polis sayısı artırılmaya devam etti ve XXI. yüzyılın ikinci on yılına girerken 170 bine çıktı. Mısır, Yemen, Bahreyn ve Suriye'de hükümetler güvenlik aygıtını o kadar büyüttüler ki bu iş için resmen taşeron çeteler kullanmaya başladılar. Mısır, Yemen ve Bahreyn'deki "baltacılar" (Arapçası *baltagiya*) ve Suriye'deki yönetici elitle aynı mezhepten ve bölgeden seçilen *şebbiha* (Arapça hortlaklar anlamına gelir) gibi çeteler devlet tarafından muhalifleri bastırmak için kullanıldı. Bunlar devletin gözü kulağı olmakla kalmadı, halkı korkutan tehdit edici bir atmosfer yarattılar. Mısır'daki 2011 isyanının arefesinde güvenlik aygıtının, içişleri bakanlığı bürokratlarından sahadaki ajanlara ve muhbirlere kadar yaklaşık bir milyon Mısırlıyı kendisine angaje ettiği tahmin edilmektedir. Ayrıca, bu güvenlik aygıtının yanı sıra rejimlerin kendilerini tehlikede hissettikleri yaygın toplumsal ayaklanmaları bastırmak için kullanılacak özel askerî birlikler de vardı.

Velhasıl, Arap devletlerinin şiddete başvuran İslâmcı gruplara karşı 1980'lerde ve 1990'lardaki mücadelesi iki açıdan bir başarı olarak kabul edilmelidir: Bu mücadele şiddete dayalı muhalefeti yok etmiş ve bu gruplar tarafından benimsenen taktiklerin faydasız olduğunu göstermiştir. Ne var ki meselenin bir de başka bir boyutu vardır. Aynı şekilde, Arap devletlerinin şiddete başvuran İslâmcı gruplara karşı 1980'lerde ve 1990'larda yürüttüğü mücadelenin bu hükümetler açısından tam bir felakete yol açtığı da ileri sürülebilir. Bunun da iki sebebi olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, hükümetlerin İslâmcı gruplara karşı mücadelesi şiddete dayalı çözümlerin iflas etmesine sebep olarak kitle temelli, şiddet yanlısı olmayan İslâmcı örgütlenmelerin, içinde filizlenebileceği bir siyasal ortam yaratmıştır. 2011-2012 seçimlerinde Fas, Tunus ve Mısır'daki İslâmcı gruplara gayet iyi hizmet eden siyasal ortam tam da bunun bir sonucudur. Bu sayede Leninist yaklaşımın aksine halkın gücüne dayanan ve marjinalleştirilmesi veya bastırılması çok zor olan muazzam kalabalıklarla kitlesel eylemlere girişen hareketler Ortadoğu'nun dört bir yanına yayılmıştır. İkincisi, hükümetlerin şiddete başvuran İslâmcı grupları yok etmek için başvurduğu taktikler (örneğin, olağanüstü hal ilan edilmesi, baskının ve baskı aygıtının genişletilmesi ...) hak temelli protesto hareketlerine ilham vermiş, bunlar da 2010-2011'deki isyanların yolunu açmıştır.

Hak temelli protesto hareketlerinin doğmasına yardım eden ve bu hareketleri cesaretlendiren şey, insan hakları ve demokratik yönetime ilişkin uluslararası normların dünya çapında yayılmasıydı. Kısım IV'ün başında ele alındığı gibi, Ortadoğu'daki eğilimler her zaman dünyadaki daha yaygın eğilimleri yansıttı ve hükümet politikalarını çok etkilemese bile, en azından örnek alınacak bölgesel modeller yarattı. İnsan hakları ve demokratik yönetimle ilgili uluslararası normların bölgede yayılmasının örnekleri Berberi Baharı ile başlayan ve otuz yıl boyunca devam eden protesto ve isyan dalgalarında görülebilir. 2010-2011 isyanları gibi bu protestolar da sosyal

adalet, demokratik reform ve "insan hakları ihlallerine son" talepleriyle ortaya çıkmıştı. Bunlardan birkaçını sıralayalım:

- Hor görmek amacıyla "Kuskus İsyanları" olarak da adlandırılan Cezayir'deki Kara Ekim isyanları bir ekmek isyanı olarak başladı ve hızla siyasal bir şekil aldı. İsyancılar rejimin yolsuzluklarını, işkencelerini ve diğer baskı biçimlerini ve demokratik kurumlardan ve haklardan yoksun oluşunu protesto ettiler. Protestolar ülke genelinde yayıldı ve işçilerin, öğrencilerin ve yeni kurulan sivil toplum örgütlerinin grev ve boykotlarıyla daha ileri bir noktaya taşındı. İktidardaki FLN protestoları o kadar ciddiye aldı ki, ifade ve örgütlenme özgürlüğünü güvence altına alan ve hiçbir yerinde FLN'den bahsetmeyen bir anayasa teklifinde bulundu. Ayrıca Arap dünyasında gerçekten özgür ilk seçimlerin yapılmasını sağlayan bir seçim kanunu çıkardı, bu seçimde kırktan fazla parti birbiriyle yarıştı. (Ne var ki, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, ilk raundda İslâmî Selamet Cephesi kazanınca hükümet, seçimleri geçersiz ilan etti ve bu da korkunç sonuçlara yol açtı.)
- 1994-1999 Bahreyn intifadası sıkıyönetimin sona ermesini, sıkıyönetim döneminde askıya alınan hakların yeniden yürürlüğe konmasını, siyasi mahkûmların serbest bırakılmasını, siyasi sürgünlerin affedilmesini ve kadın haklarının genişletilmesini talep eden bir imza kampanyasıyla başladı. İmzacılar aynı zamanda, üyelerinin üçte ikisi seçimle belirlenen bir parlamento öngören 1973 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesini talep ediyorlardı. Yaklaşık olarak vatandaşların onda biri bu kampayaya imza verdi. Hükümetin bir din adamını tutuklaması üzerine halk kitlesel gösterilere başladı. Hükümet şiddetle cevap verince gösteriler isyana dönüştü. İsyan ancak yeni bir kralın tahta çıkması ve Ulusal Eylem Senedi denilen bir belgeyi referanduma sunmasıyla yatıştı. Ulusal Eylem Senedi temel hakları, evrensel oy hakkını ve hukukun üstünlüğünü garanti ediyordu. (Sonunda yeni kral gerçek yüzünü gösterdi ve senetteki vaatlerini yerine getirmeyerek 2002 yılında senette vadedilen demokratik hakları askıya alan yeni bir anayasayı yürürlüğe soktu.)
- Suriye'yi otuz yıldır yönetmekte olan Hafız Esad'ın ölümü ve yerine oğlu Beşar Esad'ın geçmesinin ardından, 2000 yılında kısa süren bir "Şam Baharı" yaşandı. Şam Baharı ev toplantılarında başladı. Bu toplantılara katılanlar önce "Doksandokuzlar Bildirisi", ardından "Binler Bildirisi" ile hareketi genişlettiler. Bu bildirilerde, başka şeylerin yanı sıra, sıkıyönetimin sona erdirilmesi, siyasi mahkûmların serbest bırakılması, çok partili seçimlerin yapılması ve konuşma, toplanma ve ifade özgürlüğü talep ediliyordu. Şam Baharı Şam Kışı'na döndükten sonra bile hareketin artçı sarsıntıları devam etti. 2005'te laik ve İslâmcı muhalefeti demokratik hak taleplerinde birleştiren (en azından başlangıcında böyledi) Şam Deklarasyonu Hareketi bunlardan biriydi.

- Kuveyt'te de iki "renkli devrim" gerçekleşti. Birincisi, "Mavi Devrim" 2002'den 2005'e kadar sürdü. İsmini parlamento önünde protesto gösterisinde bulunan eylemcilerin taşıdığı mavi işaretlerden alan bu hareket Kuveytli kadınlara seçme hakkı kazandırdı ve kadın hakları düşünüldüğünde pek de akla gelmeyecek bir gruptan, İslâmcılardan destek aldı. 2006'da ise Kuveyt'te ismini çoğunluğu genç göstericilerin giydikleri turuncu tişörtlerden alan "Turuncu Devrim" yaşandı. Göstericiler bir grup parlamenterin artık ayyuka çıkan seçimlerde oy satın alma işini engelleyecek tedbirleri almak konusunda kasıtlı olarak hiçbir şey yapmayan hükümeti protesto etmek için meclisi terk etmelerinden sonra sokaklara döküldü. Sonunda istedikleri reform gerçekleşti, ama oy satın alma yine de devam etti.
- Mısır'da 2004 yılında, Hüsnü Mübarek'in beşinci dönemi için referanduma gitmesinden kısa bir süre önce *Kifaye* (Arapça *Yeter!*) hareketi başladı. Kifaye hareketi milliyetçilerden komünistlere ve İslâmcılara kadar çok çeşitli siyasal akımları seçim reformu talebi temelinde bir araya getiren ortak bir hareketti. Mübarek'in istifasını talep eden ilk grup onlardı. Kifaye 2011'deki isyancıların tekrarlayacakları birçok talebi ortaya çıkarmakla kalmadı, şiddete dayanmayan protesto ve sosyal medyanın kullanımı gibi taktikler konusunda da onlara öncülük etti. Dolayısıyla Kifaye'nin Mısır isyanından yıllar önce sona ermiş olmasına karşın, Ocak 2011'deki Tahrir Meydanı protestolarında çok önemli bir rol oynayan 6 Nisan Gençlik Hareketi'nin kurucularından birinin Kifaye kökenli olması hiç de şaşırtıcı değildir.
- Yine 2004 yılında Fas'taki kitlesel çalkantılar Eşitlik ve Uzlaşma Komisyonu'nun kurulmasına yol açtı. Kral VI. Muhammed, bu komisyonu babasının zamanındaki "Kurşun Yılları" denilen otuz yıllık baskı ve yargısız infaz dönemindeki insan hakları ihlallerini araştırmakla görevlendirdi. Kurşun Yılları'nda rejim yüzlerce muhalifini öldürmüş ve kaybetmişti. Komisyon görevini tamamlayınca kral Faslılardan hanedan adına özür diledi. (Benzer bir talep Bahreyn'de de söz konusu oldu. Ulusal Şehitler ve İşkence Kurbanları Komitesi 33 bin imzalı bir dilekçeyle insan hakları ihlalleri kurbanlarının sorumlulara karşı dava açma hakkını elinden alan bir yasanın yürürlükten kaldırılmasını talep etti.)
- Lübnan Başbakanı Refik Hariri'nin büyük ihtimalle Suriye yanlısı Hizbullah tarafından öldürülmesinin ardından (çünkü Hariri Suriye'nin katlanamayacağı kadar bağımsız hareket ediyordu) 2005 yılında Batılıların Sedir Devrimi Lübnanlıların ise "istiklal intifadası" olarak adlandırdığı bir devrim gerçekleşti. Beyrut'un merkezinde bir ay süren gösterilere her mezhepten 1,2 milyon insan katıldı. Bu, Lübnan'ın toplam nüfusunun dörtte birinden fazlaydı. Protestocular

1976'dan beri Lübnan topraklarında bulunan Suriye kuvvetlerinin çekilmesini, Suriye yanlısı hükümetin istifa etmesini, serbest seçimler yapılmasını ve Hariri suikastını araştırmak için bağımsız bir komisyon oluşturulmasını talep ettiler. Lübnan'daki son Suriye birlikleri iki ay sonra çekildi, hükümet düştü ve yerine yeni bir Suriye karşıtı hükümet kuruldu.

Liste bu şekilde uzayıp gidiyor.

Bölgedeki hak temelli kitlesel hareketler bireysel insan haklarıyla sınırlı değildi. Bölgede neo-liberal ekonomik politikaların dayatılması ekonomik ve sosyal adalet taleplerini de kaçınılmaz hale getirdi ve 1980'lerdeki IMF isyanlarına benzer halk direnişlerine ve işçi eylemlerine yol açtı. Gafsa grevi bunlardan sadece bir tanesiydi. Bunun gibi daha birçok örnek söz konusuydu. Örneğin, 2004-2010 arasında Mısır'da iki milyon işçi ve ailelerinin katıldığı, üç binden fazla grev, oturma eylemi ve yürüyüşten oluşan bir işçi hareketleri dalgası yaşandı. Mısır'da işçi hareketinin gitgide militanlaşması 8 Şubat 2011'den itibaren ülkeyi saran grev dalgasına da zemin oluşturdu. Mısır ekonomisinin en büyük paydaşlarından biri olan orduyu üç gün sonra Mübarek'i devirmeye ikna eden şey, büyük ihtimalle bu grev dalgasıydı.

Otuz yıl boyunca bölgeyi saran kitlesel gösteri dalgasının tarihi, akla neden hiç kimsenin 2010-2011'deki patlamayı öngöremediği sorusunu getirmektedir. Bunun cevabı iki yönlüdür. Birincisi, birçok gözlemci Arap rejimleriyle İslâmcı muhalefet arasındaki savaşa odaklanmıştı. Dolayısıyla herkes serbest seçim, toplanma özgürlüğü, sıkıyönetime son gibi taleplerle ortaya çıkan her hareketi belli bir ortak kalıbın veya dalganın bir parçası olarak değil de yerel sorunlardan kaynaklanan kural dışı bir durum olarak gördü. İkincisi, yaygın eğilim bütün İslâmcıları tek bir demokrasi karşıtı cephede toplamak; ister mesleki örgütlerde ister parlemento seçimlerinde olsun, seçimlere katılan İslâmcıları oportünist olarak damgalamak; İslâmcıların yerel söylemiyle liberal ve sol muhalefetin hak temelli söylemi arasındaki farkların sürekli altını çizmek ve bu tip bir muhalefetin son derece dindar olan halkla bağı olmadığını, dolayısıyla çok küçük bir grup oluşturduğunu sanmak yönündeydi. Son otuz yılda İslâmcıların başka her şeyi dışlayarak iki kat daha yerlici bir söyleme yöneldikleri ve insan hakları söylemini *bidat* olarak görüp küçümsedikleri doğruysa da, bilhassa genç İslâmcıların önemli bir kesimi ortak bir düşmana karşı daha seküler gruplarla ortak değerler temelinde koalisyon oluşturmanın mümkün olduğuna inanmaya başladı. Bu, yerellikle hak ve özgürlüklere dayalı söylemin birbiriyle uyumsuz olmak zorunda olmadığını gösteren bir diğer olgudur. Kaldı ki, siyasete katılmayı tercih eden İslâmcı gruplar, gerek insan hakları ve demokrasi gerekse sosyal ve siyasal adalet taleplerinden gitgide daha çok etkilenen bir siyasal ortamda faaliyet göstermek durumundaydı. Dolayısıyla, son otuz yılda insan hakları

ve demokrasi mücadelesinde önemli bir rol oynayan yukarıda bahsettiğimiz seküler-İslâmcı koalisyonların çoğalması, bir bakıma 2010-2011 isyanlarının provasıydı.

Şubat 2011'den beri 2010-2011 Arap isyanlarından "Arap Baharı" olarak bahsetmek yaygın bir tutum oldu. Ne var ki birkaç sebepten dolayı bu doğru değil. Birincisi Arap Baharı ifadesi takvim açısından yanlıştır. Bahar ekinoksundan iki gün önce patlak veren Suriye isyanını saymazsak Arap isyanlarının hiçbiri baharda gerçekleşmedi. İkincisi, bahar neşeyle ve yenilenmeyle ilişkili bir şeydir. Arap Baharı ifadesi bu açıdan beklentileri o kadar yükseltti ki, ümitlerin suya düşmesi zaten kaçınılmazdı. Ve öyle de oldu. Cici eylemcilerin mutlu görüntüleriyle dolu Tahrir Meydanı, kısa zaman içinde Suriye mezbahasına dönüştü. Arap Baharı ifadesinden kesin olarak vazgeçmek için belki de en ikna edici sebep, bu ifadenin Arap dünyasında otoriter rejimlere karşı insan hakları, demokrasi, sosyal ve ekonomik adalet uğruna verilen mücadelenin sanki tek bir mevsim içinde ve tek bir aktörler grubu tarafından yürütülmekte olduğu izlenimini vermesidir. Hâlbuki, gördüğümüz gibi, bu kesinlikle gerçek durumu yansıtmamaktadır.

BÖLÜM 19

Arap İsyanları

Önceki bölümde gördüğümüz üzere, Muhammed Buazizi'nin kendini yakmasından sonra patlak veren Arap isyanlarını, münferit olaylar olarak değil, önceki otuz yıl boyunca bölgede gerçekleşen protesto ve isyanların bir devamı olarak görmek gerekir. Nitekim kendilerinden önceki protesto ve isyanlar gibi 2010-2011'de (ve daha sonra) gerçekleşen Arap isyanları da insan hakları, demokrasi, sosyal ve ekonomik adalet söylemlerini kullandı.

Buazizi'nin eylemi Tunusluları harekete geçirdi ve protestolar Buazizi'nin memleketinden hızla bütün ülkeye yayıldı. Protestocular, işsizlik, gıda fiyatlarındaki enflasyon, yolsuzluklar, kötü yaşam koşulları, özgürlüklerin yokluğu ve hükümetin bu dertlere deva olamayışı gibi bir dizi sorunu masaya yatırdılar. Tunus Genel İşçi Sendikası'nın desteğiyle, protestolar ivme kazandı. Ülkeyi çeyrek asırdır yönetmekte olan Devlet Başkanı Ben Ali başlangıçta protestocuları yatıştırmaya çalıştı. Arap dünyasında sık sık yapıldığı gibi, üç yüz bin yeni iş, yeni parlamento seçimleri ve "ulusal diyalog" vadetti. Ancak bu vaatler protestocuları pek de yatıştırmadı. Buazizi'nin kendini yakması üzerinden bir ay dahi geçmemişti ki, 14 Ocak 2011 tarihinde ordu ve siyasi liderler meseleye el koymaya karar verdiler. Ordunun Başkanlık Sarayı'nı çevirmesiyle Ben Ali görevinden istifa etti ve başbakanını geçici hükümetin başına geçmek üzere görevlendirdi. Protestolar devam edince, kısa bir süre sonra, eski rejimle o kadar özdeşleşmemiş yeni bir başbakan atamak zorunda kaldı. Tunus'taki isyan Arap dünyasında o zamana dek bir diktatörü devirmeyi başaran ilk isyandı.

Ben Ali'nin istifa etmesinden yaklaşık bir buçuk hafta sonra, bu kez Mısır'da birçoğu "6 Nisan Hareketi"ne dâhil olan gençler Kahire'deki Tahrir Meydanı'nı işgal etmeye başladılar (Tahrir Meydanı Mısır'da o günkü protestolara ev sahipliği yapan birçok yerden biri olmasına karşın, Mısır isyanının sembolik merkezi haline geldi). "6 Nisan Hareketi" ismini, Facebook kullanıcısı gençlerin devlet tarafından işletilen bir tekstil fabrikasında greve gitmiş olan işçilere destek vermek için genel grev çağrısında bulundukları

tarihten almaktaydı. Bugün Facebook ile diğer sosyal medya araçlarına atfedilen mucizevi gücü yalanlarcasına, genel grev çağrısına uyulmadı. Ancak bu 2008'teydi. Birkaç yıl sonra tekrar denediklerinde bu kez daha başarılı oldular. Güvenlik güçleri ve grev kırıcılar protestocuları dağıtmayı başaramayınca, ordu protestoculara ateş açılmayacağını duyurdu. Grevler ve hükümet karşıtı protestolar bütün Mısır'a yayıldı. 11 Şubat 2011'de, ordu yönetime el koydu. Devlet başkanı Hüsnü Mübarek'i görevden aldı ve Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası altında yeni bir yönetim tesis etti. Mısır isyanının ilk sokak evresi olarak adlandırılabilecek bu aşama yalnızca onsekiz gün içinde nihayete ermişti.

Tunus ve Mısır isyanlarının yolu açmasından kısa bir süre sonra, başka yerlerdeki insanlar da havadaki isyan kokusunu almaya başladılar. Yine de Tunus ve Mısır isyanlarını takip eden olayları bu ilk iki isyanın penceresinden değerlendirmek o kadar da doğru olmaz. Mısır'dan sonra benzer protesto hareketlerinin Yemen'de de yaşandığı doğrudur. Ancak burada protestolar Mısır ve Tunus'takilerden farklı sonuçlar doğurdu. Sosyal ağlar yardımıyla örgütlenen gençlerden işçilere, parlamenter muhalefetten aşiret reislerine kadar geniş bir kesimi bir araya getiren bir kategori olan muhalefet ile rejim arasındaki pat durumu Yemen'de yabancı güçlerin diplomatik müdahalesine kadar devam etti ve sonunda sadece eski başkanın tahrik edici varlığının ortadan kalktığı ama eski rejimin yerinde kaldığı bir çözüm sağlandı. Bahreyn'de Mısır'dakileri örnek alan protestolar patlak verince, Bahreyn hükümeti protestocuların arkasında İran'ın olduğu bahanesine sığınarak "düzeni sağlamak" amacıyla Suudi Arabistan ile Birleşik Arap Emirlikleri'ni ülkeye davet etti. Bu ülkelerden gelen askerî birlikler ve polislerin işgali altında sert bir bastırma harekâtı yaşandı. Suudi Arabistan, ve Fas'ta kendilerini "reformcu" olarak takdim eden krallar temsiliyetin genişletilmesi, yolsuzlukların durdurulması ve monarşik iktidara yönelik anayasal denetim mekanizmalarının tesis edilmesi gibi taleplerle karşılaşsalar da, Tunus ve Mısır'daki diktatörler gibi rejim değişikliği talebiyle karşılaşmadılar. Suudi Arabistan'da 130 milyar dolarlık bir rüşvetle, Fas'ta da yüzeysel reformlarla hükümetler vatandaşlarını susturmayı başardı.

Libya ve Suriye'deki isyanlar, uzun sürdü ve kanlı oldu. Libya'da, önde gelen bir insan hakları avukatının tutuklanmasından sonra rejim muhalifleri Libya'nın başkentinden bir hayli uzakta bulunan Bingazi'de büyük bir protesto gösterisi düzenlediler. Söz konusu avukat, 1996'da yaşanan bir olayda rejimin gözünü kırpmadan öldürdüğü iki yüz "kayıp" siyasi tutuklunun ailelerini temsil etmekteydi. Kısa süre içerisinde Libya kendisini, NATO'nun düzenlediği sert bir hava harekâtıyla sonlanacak altı aylık bir iç savaş içerisinde buldu. Bir kez daha, dışarıdan gelen müdahale bir isyanın gidişatını belirleyen unsur olmuştu. Derken, aylarca "aynısı Suriye'de olmaz" diye tahminler yürütüldükten sonra, Suriye de kervana katıldı. Mart 2011'de Suriye güvenlik

güçleri Dera'da en büyükleri on beş yaşlarında olan on öğrenciyi tutukladı. Peki, suçları neydi? Mısır isyanından öğrendikleri sloganla, duvarlara grafiti şeklinde "kahrolsun *nizam* (rejim)" yazmak. Aileleri bu tutuklamayı protesto etmek için sokaklara çıktı ve güvenlik güçleri ateş açarak bunların bir kısmını öldürdü. Ertesi gün Dera'da yaşamakta olan yirmi bin kişi sokaklara döküldü. Suriye'yi kan gölüne çeviren olaylar işte böyle başladı.

Protestonun yaşandığı başlıca yerler bunlardı. Bir de bu kadar göz önünde olmayan birkaç yer daha vardı. Peki, olup biten tam olarak neydi?

Neredeyse her yerde karşımıza çıkan "Arap baharı" yakıştırmasını saymazsak, Buazizi'nin ölümünden sonra Arap dünyasındaki yaşananları tarif etmek için kullanılan en yaygın sözcük "dalga"dır. Farklı özelliklere sahip isyanlara bir dalganın parçaları olarak bakmanın artıları ve eksileri vardır. Artılara bakacak olursak, sonraki Arap isyanlarının öncekilerin mobilizasyon teknikleri ile sembollerini almış oldukları su götürmez bir gerçektir. Örneğin, Arap dünyası genelinde protestoların gerçekleştirildiği mekânlar olan şehir meydanları, Kahire'deki protestoların merkezi olan "Tahrir Meydanı" ismini aldı. Ayrıca birçok isyan yine Mısır örnek alınarak, önceden planlanmış bir "Öfke Günü" ile başladı. Keza, "Halk Rejimin Gitmesini İstiyor" ve "İrhal! [Defol!] gibi ilk kez Tunus ve Mısır sokaklarında Zeynel Abidin Ben Ali ve Hüsnü Mübarek'e karşı atılan sloganlar Arap dünyasında bir salgın gibi yayıldı. Sosyal paylaşım sitelerinin kitleleri seferber etmek amacıyla kullanımını da bu listeye dâhil etmek gerekir. Son olarak insan hakları ve demokrasi ve ekonomik ve sosyal adalet talepleri de bütün isyanların ortak özelliğiydi.

Buna karşılık, dalga metaforunun kullanılmasına karşı iki önemli itiraz getirilebilir. Birincisi ve en önemlisi, söz konusu metafor tıpkı kuvvetli bir dalganın kumsalı kaplamasının kaçınılmaz olması gibi, isyan ve protestoların da ülkeden ülkeye yayılışının kaçınılmaz olduğunu ima eder. Bundan dolayı metaforun kullanımı, bu isyan ve protestoların her gün devletin baskıcı gücüyle karşı karşıya gelmeyi bilinçli olarak tercih eden cesur katılımcılarca alınan yüz binlerce tekil kararın bir sonucu olarak yayılmış olduğu gerçeğini bulanıklaştırmaktadır. Dalga metaforu ayrıca, isyanlar ile protestoların hedeflerinin ve tarzlarının ülkeden ülkeye bir hayli farklılaştığı olgusunu da belirsizleştirmektedir. Gördüğümüz üzere, bu eylemlerin bir kısmının hedefi rejimin tamamen yıkılmasıyken, diğerlerinin hedefi rejimlerin reformdan geçirilmesiyle sınırlıdır. Bir kısmında ilk protestolar titiz bir hazırlık sonucu meydana gelmişken, diğerlerinde kıvılcım birdenbire tutuşmuştur. Ayrıca isyanların ağırlıklı olarak barışçıl olduğu örnekler de vardır, şiddetli bir hale büründükleri örnekler de.

Diğer yandan dalga metaforu, Arap dünyasında meydana gelen şeyin hem ulus ötesi hem ulusal unsurlar taşıdığı gerçeğini unutmadığımız takdirde kullanışlı bir metafordur. Ulus ötesi unsurlar çoğunlukla girdiler biçiminde

Abdüsselam Trimek kimdi?

Tunus isyanını ve dolaylı olarak 2010-2011'de başlayan bütün isyanların fitilini ateşleyen olay Muhammed Buazizi adlı bir işportacının intihar etmesiydi. Ölümü şehitlikle ilgili bütün özellikleri üstlenerek öyle etkili bir sembol haline geldi ki, Tunus devlet başkanı Zeynel Abidin bin Ali bile kendini bir hastanede ölmek üzereyken Buazizi'yi ziyaret etmek zorunda hissetti. Başkanın ölmekte olan işportacının yatağının başucundaki fotoğrafı Tunuslulara zalim bin Ali'nin merhametli tarafını göstermek amacıyla yaygın bir şekilde dağıtıldı. Gelgelelim, Buazizi'yi ziyaret etmek için iki hafta beklediği için, bu fotoğraf Tunuslulara bin Ali'nin hakiki karakterini hatırlatmaktan başka bir işe yaramadı. Buazizi'nin kendini yakmasından bir yıl sonra, bu ümitsiz eylemi gerçekleştirdiği yer olan Sidi Bouzid kasabasının sakinleri onun anısına yapılmış seyyar tezgâh şeklindeki bir beton heykelin açılışını yaptılar. Yeni Tunus devlet başkanı, bin Ali'nin hatasını tekrarlamadı ve açılış töreninde bizzat bulundu.

Buazizi'nin intiharı o yıl Tunus'ta gerçekleşen tek intihar değildi. Örneğin, 3 Mart 2010'da Abdüsselam Trimek adında bir sokak satıcısı Buazizi'nin eylemiyle neredeyse aynısını yapmıştı. Trimek Tunus sahil şeridindeki Manastır isimli bir kasabadaki hükümet binasının önünde kendini yaktı. Sabahın erken saatlerinde Trimek belediyeye gitmiş ve satıcı ruhsatının iptal edilmesini protesto etmişti. Yetkililerden olumlu bir cevap alamayınca pazara geri döndü ve yanıcı bir sıvıyı üzerine döktükten sonra çakmağını çaktı. Trimek daha otuzlu yaşlarının başındaydı ve iki çocuk babasıydı. Buazizi gibi o da kısa bir süre hastanede ölümle cebelleşti. Bu sırada Manastır bölgesinin öfkeli sakinleri polisle çatıştı. Trimek öldüğünde cenazesine binlerce kişi katıldı. Bir habere göre 80 bin nüfuslu bu yerleşim yerinde Trimek'in cenazesine tam 50 bin kişi katılmıştı. Cenaze töreni öfkeli bir hükümet karşıtı gösteriye dönüştü. Cenaze töreni kameraya kaydedildi ve sosyal medya aracılığıyla yayıldı. İki intihar hikâyesi arasındaki bütün bu benzerliklere karşın arada çok büyük bir fark vardı: Trimek'in cenaze töreninden sonraki gün şehirde hayat normale döndü ve Manastır dışındaki pek az kişi olayı umursamaya devam etti. Trimek'in eylemi Tunuslular arasında Buazizi'nin uyandırdığı reaksiyonu uyandıramadı.

Yine de hikâye burada bitmiyor Lewis Carroll'un hikâyelerinde sık sık söylediği gibi "daha da ilginç, daha da ilginç" hale geliyor. Trimek'in intiharıyla Buazizi'nin intiharı arasında yedi Tunuslunun daha benzer şekilde intihar ettiği anlaşılıyor. Örneğin, orta/batı Tunus'taki Metlaoui'de yaşayan otuz bir yaşındaki

karşımıza çıkar: Son yarım yüzyıl boyunca tüm Arap devletleri aynı nitelikleri paylaşır hale gelmiştir. Son yirmi yıllık zaman dilimindeyse, tüm Arap devletleri onları halkın öfkesi karşısında kırılgan hale getiren benzer şoklarla karşılaşmıştır. Ulusal unsurlar ise isyanların farklı ülkelerde izlediği farklı yollarda karşımıza çıkar. Devlet kurumları ve olanaklarındaki farklılıklar, ordunun kendi içindeki kaynaşma derecesi, muhalefetin birleşik ve geniş bir koalisyona sahip olup olmadığı ve yabancı müdahalenin yaşanıp

Şems Edin Heni bunlardan biriydi ve Buazizi'den bir aydan daha az bir zaman önce intihar etmişti. Şems Edin Heni memleketindeki yoksul hayatından kurtulmak için İtalya'ya gitmek istiyordu ve seyahat belgelerini alması için gereken para yüzünden babasıyla tartışmıştı. Öyleyse soru hâlâ yerli yerinde duruyor: Esasen birbirine bu kadar benzer olaylar karşısında niye böylesine farklı tepkiler söz konusu oldu?

Bazı gözlemciler Sidi Bouzid'in Manastır'dan kayda değer derecede daha yoksul olduğuna işaret etmektedir, ancak Metlaoui de öyledir. Bazıları sendikacılar ve meslek örgütü liderleri gibi yerel kanaat önderlerinin Trimek'in ölümünü daha büyük ölçekli siyasal ve ekonomik konularla ilişkilendirmediklerini ileri sürerler. Hâlbuki Trimek'in intiharından sonra ve cenaze töreni sırasında kalabalık tarafından atılan sloganlar ve otorite sembollerine yönelik saldırılar böyle bir şeye pek de gerek bırakmamaktaydı. Bazı gözlemcilerse Buazizi'nin intiharıyla diğerleri arasında önemli bir fark olduğunu ileri sürerler: Buazizi'nin intiharı ve sonrasındaki olaylar cep telefonlarına kaydedilmekle kalmamış, bu kayıtlar el-Cezire tarafından toplanarak uydu üzerinden bütün Tunus'a ve Arap dünyasına sürekli olarak duyurulmuştur. Bu durum olayın anlam ve önemini değilse bile bilinirliğini artırmıştır.

Her ne kadar basitliği sebebiyle cazip görünse de, bu açıklama da ikna edici değildir. Tunus isyanını televizyonların eylemleri gösterip göstermemesine bağlayan bu açıklama tarihçilerin "mekanik" dediği türden bir açıklamadır. Yani bu açıklama uyaran ve tepki arasındaki ilişkide insanların tercihlerine hiçbir alan bırakmaz. Tunuslular Buazizi'nin trajik ölümünü siyasal bir çerçeve içinde değerlendirmeyi tercih etmekle kalmadılar, bu konuda bir şeyler yapmayı da tercih ettiler. Yapılması gereken şey onlara göre Arap isyanlarının en yaygın sloganı haline gelen "rejimin yıkılması" idi.

Velhasıl, Buazizi'nin ölümünün Tunus isyanına yol açmasına karşın Trimek'in ve Heni'nin ölümlerinin niçin yol açmadığını bir gün bilebilecek miyiz? Elbette ki hayır. Çünkü burada yanlış sorulan bir soruyla karşı karşıyayız. Tunus'ta 2010'da yaşanan isyan, dünya tarihinde sık rastlanan olaylar kategorisinde yer almaz, son derece istisnaidir. Dolayısıyla bu kadar istisnai olan bir olayın şu veya bu zamanda niye gerçekleşmediğini açıklamaya gerek yoktur. Esas muamma Tunusluların ve Arap dünyasının Buazizi'nin ölümüne böyle istisnai bir tepki vermiş olmasıdır. İşin ilginci, büyük ihtimalle bunun sebebini de hiçbir zaman bilemeyeceğiz.

yaşanmadığı gibi faktörler her ülkedeki isyanın kendine özgü özelliklerini şekillendirmiştir.

Genel olarak, Arap dünyasını halkın öfkesine karşı saldırıya açık hale getiren dört ulus ötesi faktörden söz edebiliriz. Bunların birincisi, bu kitabın okuyucusunun aşina olduğu bir faktör olan neo-liberalizmdir. Neo-liberal politikalar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arap hükümetleriyle yönettikleri insanları birbirine bağlayan "menfaat karşılığı itaat" formülünü ve

bu formüle dayanan yönetim pazarlığını bozdu ve Arap toplumlarını hükümetten soğuttu. Çünkü bu politikalar sonucunda sosyal güvenlik ağı zayıfladı, orta sınıfın refah devleti uygulamalarından elde ettiği kazanç azaldı, zenginle fakir arasındaki uçurum büyüdü ve halkın büyük öfkesini üzerine çeken bir ahbab-çavuş kapitalistleri sınıfı doğdu.

Arap dünyasındaki rejimleri kırılgan hale getiren ikinci faktör demografidir. Arap dünyasındaki nüfusun yaklaşık yüzde 60'ı otuz yaşın altındadır. Çoğu insanın ilk kez işgücü piyasasına adım attığı ve evlilik piyasasında rekabete başladığı 15-29 yaş arasındaki gençlerin oranı daha da çarpıcıdır. Bu oran Tunus'ta yüzde 29, Mısır'da yüzde 30, Cezayir'de 32 ve Libya'da yüzde 34'tür. Bu kesim aynı zamanda işsiz nüfusun da en büyük bölümünü oluşturmaktadır. Örneğin, Mısır'daki işsiz nüfusun yüzde 90'ı 15-29 yaş arasındaki gençlerden oluşmaktadır.

Elbette ki demografi kader değildir. İstihdamla veya hayattaki beklentilerle ilgili yaşanan hayal kırıklıklarının bir ülkede mutlaka isyana yol açması da gerekmez. Ayrıca isyanlar sırasında seferber olan toplumun tek kesimi de gençlik değildi. Örneğin, Tunus ve Mısır'da işçiler önemli bir rol oynadı, Libya ve Suriye'de çocuklarına yapılan muameleyi protesto eden ebeveynler isyanın fitilini ateşledi. Yine de 2010'a gelindiğinde Arap dünyasının her yerinde belli şikâyetleri olan bir gençlik grubu isyan etmeye hazır durumdaydı. Uygun şartlar bir araya geldiğinde bu gençlik grubunun muhalif siyasete yönlendirilmesi mümkün oldu.

Arap dünyasındaki rejimleri kırılganlaştıran üçüncü faktör, uluslararası gıda tedarik zincirinde yaşanan sorunlardır. Arap nüfusun yoğun olduğu Ortadoğu bölgeleri, toplu gıda ithalatına dünyadaki diğer birçok bölgeden daha çok bağımlıdır. Tek başına Mısır, dünyanın en büyük buğday ithalatçısıdır. 2010 yılının ortalarından başlayarak dünya buğday fiyatları, iki kattan fazla artış göstererek Ocak 2011'de doruğuna ulaştı. İktisatçılar bunu spekülatif eylemlerden kuraklığa ve ABD ile Avrupa'nın biyoyakıt üretimi için dönümlerce araziye mısır ekmesine kadar çeşitli faktörlere bağladılar.

Aniden fırlayan gıda fiyatlarının Arap dünyasında önemli bir yük oluşturmasının gıda ithalatına bağımlılığın dışında iki sebebi daha vardır. Birincisi, Arap dünyasında gıdaya ayrılan hane halkı harcamaları, Fas'ta olduğu gibi yüzde 63'e kadar çıkabilmektedir. Bu rakamı, örneğin ABD'de gıdaya giden hane halkı harcamalarının ortalaması olan yüzde 7 ile karşılaştıralım. Üstelik bu rakam bir sosyal etkinlik olarak yemek yemeyi, yani dışarıda yemeyi de kapsamaktadır. Fırlayan gıda fiyatlarının Arap dünyasında yol açtığı zararın korkunç bir boyutta olmasının ikinci sebebi, bölgedeki hükümetlerce benimsenen neo-liberal ekonomi politikalarıdır. ABD ile IMF'den gelen baskılar hükümetlerin fiyat ayarlamaları yoluyla piyasalara müdahale etmesini engellemiş ve hükümetleri herkese yönelik gıda sübvansiyonlarını kaldırmaya zorlamıştır.

Rejimleri saldırıya açık hale getiren son faktör ekonomik kırılganlıktır. Ekonomik krizin başladığı 2008 yılı ile Tunus'taki ilk isyan arasında geçen yıllar, dünyadaki tüm hükümetler için zor zamanlardı. Hükümetler kendilerini bir yanda kemer sıkma politikaları öneren bankacı ve iktisatçıların, diğer yanda bildikleri refah devletinin sona ermesinden korkan vatandaşların arasında buldular. Arap dünyasında isyanlar yayılırken, İngiltere, Yunanistan, İrlanda, Portekiz, İspanya, İzlanda, Slovakya, Kanada, Hollanda, İtalya ve Fransa'da halk muhalefet partilerine yöneldi. Amerika Birleşik Devletleri'nde başkanlık Cumhuriyetçilerden Demokratlara geçerken, Temsilciler Meclisi'nde tersine bir geçiş yaşandı. Avrupa'nın dört bir yanında insanlar işçi ücretlerinin ve işsizlik ödemelerinin kesilmesine, emeklilik yaşının yükseltilmesi ve emekli maaşlarının budanmasına ve çocuklu ailelere yapılan ek ödemelerin kaldırılmasına karşı sokaklara döküldü. Yine de bütün bu süreç boyunca ne tek bir hükümet düştü ne de politik kurumlar radikal bir şekilde sorgulandı. Suç politikacılara, partilere ve dayattıkları politikalara atıldı.

Siyasal kurumların zayıf ve devlet başkanı, iktidar partisi ve iktidar kurumları (örneğin, parti kongresi, parlamento, ordu, istihbarat örgütleri vb.) arasındaki sınırların bulanık olduğu, hatta kimi zaman bu kurumların bazılarının hiç bulunmadığı Arap dünyasına geldiğimizde bambaşka bir tabloyla karşılaşırız. Birçok ülkede seçmenin halkın temsilcilerini mevkilerinden düşürerek cezalandırma imkânı bulunmamaktadır, çünkü iktidar kurumlarında halkın temsilcisi diye bir şey yoktur. Olduğu az sayıdaki ülkede de yetkileri son derece sınırlıdır. Bölge genelinde halkın ilk seçenek olarak sokaklara çıkmasının sebebi budur. Ayrıca bu, aynı dönemde atılan en yaygın sloganların neden "Kahrolsun *Nizam* (rejim, sistem, düzen)" ve "Kahrolsun Hükümet" olduğunu da açıklamaktadır.

O halde bu dört faktör, Aralık 2010'dan itibaren şahit olduğumuz bu sokak protestoları karşısında Arap dünyasındaki tüm rejimleri kırılgan hale getirmiştir, isyanlara sebep olan elbette bunlar değildir. İsyanları bu veya başka faktörlere bağlamak, bir isyanın gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini belirleyen temel bir değişkeni -insan unsurunu- görmezden gelmek olur. Yine de kayda değer olan bir diğer olgu, Aralık 2010'dan bu yana isyanlar veya protestoların, Arap Birliği'nin üyesi olan yirmi iki devletten beşi hariç (protesto ve isyanların nasıl tanımlanacağına bağlı olarak değişmekle birlikte bu beş ülke Komor Adaları, Lübnan, Somali, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'dir) hepsinde öyle veya böyle meydana gelmiş olmasıdır. İsyanlar bölgede başladıktan sonra zamanla farklı biçimler almıştır. Genel olarak şimdiye dek patlak vermiş isyanlar beş grup içinde sınıflandırılabilir.

Birinci grup ordunun müdahale ederek yaygın bir muhalefete sebep olan diktatörleri (yani Mısır'ı otuz yıldır yönetmekte olan Hüsnü Mübarek'i ve Tunus'u yirmi üç yıldan beri yönetmekte olan Zeynel Abidin bin Ali'yi) devirdiği Tunus ve Mısır'dan oluşmaktadır. Bu ülkelerde ordu devrimci süreci fazla

uzamadan sona erdirdi ve böylelikle her iki devlet içindeki sıkı bir ayıklamayı engellemiş oldu. Daha önce gördüğümüz üzere, Tunus ve Mısır belli özellikleri sebebiyle, Arap dünyasında benzeri olmayan ülkelerdir. XIX. yüzyıldan itibaren her iki ülke de iki yüz yıl süren bir devlet inşa tecrübesi yaşamıştır. Bunun bir sonucu olarak, her iki ülkede de yürütmeden bağımsız olarak işleyen uzun ömürlü ve özerk kurumlar oluşmuştur. Ordu bu kurumlardan yalnızca biridir. Ordunun dışında yargı ve güvenlik bürokrasisi de benzer bir yapıdadır. Bu kurumlar hep birlikte siyaset bilimcilerin "derin devlet" dediği şeye tekabül ederler ve alışılmadık bir kriz durumuyla karşılaştıklarında kendilerini korumak için birbirlerine kenetlenirler.

Derin devlet ile değişim isteyen güçler arasındaki mücadele her iki ülkede de isyanın kaderini tayin etti. Ilımlı İslâmcı örgütler (Tunus'ta Ennahda, Mısır'da Müslüman Kardeşler) seçimlerde hükümet oluşturacak düzeyde bir halk desteği sağlayınca, derin devlet bunu hiçe sayarak eski rejimin diğer kalıntılarıyla ve seküler gruplarla işbirliği yaptı. Mısır'da Müslüman Kardeşler kendisini düşmanlarıyla bir ölüm kalım savaşı içinde buldu. Dolayısıyla onlarla iktidarı paylaşmayı reddetti, hatta yargının usul hatalarını gerekçe göstererek anayasa hazırlama komisyonunu dağıtmak üzere olduğu anlaşılınca kendi anayasa taslağını dayatmaya bile çalıştı. Kriz tırmandıkça ve Mısır ekonomisi hızla kötüye gitmeye başlayınca yüzbinlerce Mısırlı sokaklara döküldü. Ordu bir kez daha duruma müdahale etti, Müslüman Kardeşler iktidarını devirdi, örgütlerini dağıttı, derin devletin gücünü artıran bir anayasa taslağı hazırlattı ve Mübarek'inkinden çok daha baskıcı bir rejim kurdu. Örneğin, Mısır Ekonomik ve Sosyal Haklar Merkezi'nin raporuna göre ordu iktidarı yeniden ele geçirdiği Temmuz 2013'ten Ekim-Kasım 2013'e kadar kendi vatandaşlarından 2665 kişiyi öldürdü, 16 bin kişiyi yaraladı ve 13415 kişiyi tutukladı.

Tunus'ta işler Mısır'daki gibi kötü gitmedi. Ennahda Müslüman Kardeşler'in aksine kendini olduğundan güçlü görmedi. Başından itibaren muhalefet partilerini de yönetime katmaya çalıştı. Gerek Ennahda gerekse muhalifler Mısır'da Müslüman Kardeşler'in karşılaştığı türden krizlerle karşılaştıklarında işleri yokuşa sürükleyecek adımlar atmaktan kaçındılar. Ennahda kendi hâkim olduğu hükümeti dağıtıp seçime gitmekle kalmadı (üstelik bu seçimi kaybetti) Arap dünyasındaki en liberal anayasaya imza attı. Arap isyanları arasında mutlu sonla bitecek biri varsa, buna en yakın olan Tunus isyanıdır.

İsyanların yaşandığı devletlerin oluşturduğu ikinci grup, rejimlerin parçalandığı, rejime sadık olanlarla muhalefete katılan askerlerin, bakanların, politikacıların ve diplomatların hizipleştiği

Yemen ve Libya'dan oluşmaktadır. (Rejimlerin az gelişmiş kurumsal yapılarının eksiklerini tamamlamak için dayandıkları kabileler ve kabile konfederasyonları bile muhalif kamplara bölünmüştür.) İki ülkede de rejimlerin

parçalanmış olması şaşırtıcı değildir: Tunus ve Mısır'ın aksine, Yemen ve Libya siyaset bilimcilerce "zayıf" olarak tanımlanan devletlerin tipik örnekleridir. Zayıf devletlerde hükümetler ve dayandıkları bürokrasiler otoritelerini yönettikleri sınırların tamamı içinde kullanmaktan acizdir. Dahası topluma derinlemesine nüfuz etme becerisinden de yoksundurlar. Kısmen bu sebepten dolayı zayıf devletlerdeki halklar güçlü milli kimlikler taşımaz. Yemen ve Libya'daki durum tam da böyledir.

Yemen ve Libya devletlerinin zayıflığı, belli ölçüde, coğrafyanın bir sonucudur. Yemen'de arazilerin çok engebeli, Libya'daysa uçsuz bucaksız olması sebebiyle iki ülke de yönetilmesi kolay toprak parçalarına sahip değildir. Yemen ve Libya devletlerinin zayıf olması biraz da tarihlerinin (yahut tarihleri olmayışının) sonucudur. Her iki devlet de göreli olarak yakın zamanda, birbirinden kopuk unsurların yapay bir şekilde bir araya getirilmesiyle yaratılmışlardır. Yemen 1990 yılına dek, Kuzey ve Güney Yemen olmak üzere ikiye bölünmüş haldeydi. Bu iki Yemen'deki toplumsal yapıların zıt özellikler taşıması, güneyin geçmişte resmî emperyalizmin egemenliğinde olması, kuzeyinse olmamasından kaynaklanmaktadır. 1952 yılında Birleşmiş Milletler, 1934'e dek birbirinden ayrı tutulan üç eski İtalyan sömürgesinin kalıntılarından bağımsız ve federe bir Libya yaratmıştır. Buna rağmen bölgesel farklılıklar ortadan kalkmamıştır. Son olarak Yemen ile Libya devletlerinin zayıflığı, liderlerinin yönetim tarzından kaynaklanmaktadır: Hem Yemen'deki Ali Abdullah Salih hem de Libya'daki Muammer Kaddafi kendi şahsi yönetimleri uğruna güçlü kurumlar yaratmaktan kaçınmışlardır.

"Halk Rejimin Yıkılmasını İstiyor." Sana, Yemen, Mart 2011.
(Kaynak: Corbis Images)

Her iki ülkede de rejimler parçalanmış durumda olduğu için, Tunus ve Mısır'da olduğu gibi müdahalede bulunarak isyanlara son verecek birleşik bir ordu yoktu. Bunun bir sonucu olarak, her iki ülkedeki isyanlar uzun sürdü, çok şiddetli oldu ve ancak yabancı güçlerin müdahalesiyle bitirilebildi. Yemen'de, Suudi Arabistan'ın egemen olduğu Körfez İşbirliği Konseyi, ABD ve BM bir "milli diyalog" başlatmak amacıyla isyana müdahale etti. Libya'daysa NATO'ya bağlı hava gücü duruma müdahale ederek rejimle muhalefet arasındaki yenişememe durumunu muhalefet lehine sona erdirdi. Sonuçta, diktatörler yıkılsa da uluslararası topluluğun dikkati başka yere yönelir yönelmez her iki ülkede büyük bir siyasal kaos başladığı için, bu müdahalelerin başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Her iki ülkede de rejim muhaliflerini birleştiren tek ortak zemin rejime besledikleri düşmanlıktı. Ali Abdullah Salih ve Muammer Kaddafi devrilir devrilmez bu ortak zemin ortadan kalkmış oldu ve muhalefetin çeşitli unsurları birbirleriyle ve eski rejimin kalıntılarıyla iktidar mücadelesine giriştiler.

Yemen'de muhalefet iki kamptan oluşuyordu: "Dışarıdakiler" olarak iktidardan bir pay isteyen siyasal elitler ve gerçek bir değişim isteyen sosyal medyaya aşina gençler ve işçiler. İkinci grubun oluşturduğu koalisyon, bir kısmı rejimin bir kısmı da onun sadık muhalefetinin bir parçası olan eski elitlerin lehine olacak şekilde düzenlenen milli diyaloğa katılmayı reddetti. Güney Yemen'in bağımsızlığını talep edenler de aynı şekilde davrandı. Herhangi bir milli uzlaşmaya varılamadı ve güneydeki ayrılıkçıların gitgide güç kazanmasına bakılırsa, Yemen'in toprak bütünlüğünü kaybetmesi gerçek bir ihtimal haline gelmiş durumda. Coğrafi anlamda bir tanık tepe olan Yemen Araplar arası güç dengesinde ihmal edilebilir bir güç olduğundan uluslararası topluluğun, böyle bir bölünmeyi engellemek üzere müdahale etmek için, Suriye ve Irak'tan çok daha az sebebi vardır.

Libya'ya gelince, isyanın hemen ardından İslâmcı olsun olmasın yerel milis güçleri kaynaklar, toprak ve siyasal iktidar için birbiriyle çekişmeye başladı. Zamanla İslâmcı milislerle İslâmcı olmayan eski rejim artıkları iki düşman kampa bölündü. Tunus ve Mısır'da olduğu gibi Libya politikasında isyan sonrasındaki ana ayrım İslâmcılarla İslâmcılık karşıtı muhalifler arasındaydı. Ne var ki Tunus ve Mısır'ın aksine dış güçler Libya'da iç savaşı körükledi. Katar ve Türkiye İslâmcılara silah sağlarken Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri seküler muhalefet adına yapılacak bir askerî müdahaleye ön ayak oldu.

Üçüncü grupta, rejimlerin isyanlara karşı birliklerini korumayı başardığı Suriye ve Bahreyn bulunmaktadır. Hatta Suriye ve Bahreyn'deki rejimlerin isyanlar karşısında birliklerini korumak dışında hiçbir seçeneklerinin olmadığı bile söylenebilir. Bundan dolayı isyanların bu iki ülkede baş göstermesiyle birlikte, ne Tunus ve Mısır'da olduğu gibi iktidardaki kurumun bir unsuru diğerine karşı harekete geçti, ne de Libya ve Yemen'de olduğu gibi iktidardaki kurumlar parçalara ayrıldı.

Suriye ve Bahreyn'de iktidarda olanlar, diğer şeylerin yanı sıra mezhep ve aşiret bağlarından da yararlanarak birbirine sıkı sıkıya bağlı bir yönetici grup inşa ettiler ve böylelikle rejimlerini etkili bir biçimde "darbeye karşı dayanıklı" hale getirdiler. Suriye'de bu yönetici grup, Beşar Esad, geniş ailesi ve nüfusun yaklaşık yüzde 11'ini oluşturan Alevi azınlığına mensup kişilerden meydana gelmektedir. Bundan dolayı Beşar Esad Başkanlık Muhafızları'nın başına kuzenini, Cumhuriyet Muhafızları'nın ve Dördüncü Zırhlı Tümen'in başına kardeşini, Genelkurmay Başkan yardımcılığına da kayınbiraderini getirdi. Kimse rejime sırtını dönemezdi. Rejim giderse, onlar da giderdi. Gerçi önemli mevkilerde olan birkaç kişi rejime ihanet etmedi değil. Örneğin, bir tuğgeneral, bir başbakan (Suriye'de başbakanlık önemli bir mevki değildir), bir Irak büyükelçisi rejime sırtını döndü. Ancak bunların hiçbiri Alevi değildi.

Benzer bir biçimde Bahreyn'deki rejimin çekirdeği, başbakanlıktan başbakan yardımcılığına, savunma bakanlığından dışişlerine, maliyeden ulusal güvenliğe kadar bütün önemli mevkileri işgal etmiş olan el-Halife ailesinin mensuplarından oluşmaktadır. Ordu komutanı ile kraliyet muhafızları alayının komutanı da bu ailedendir. Suriye'deki rejimin temel dayanağı nasıl azınlıktaki Alevilerse, Bahreyn'de rejimin temel dayanağı da, nüfusun yaklaşık yüzde 30 veya 40'ını oluşturan Sünni Müslümanlardır. Son isyanlar özü itibariyle farklı mezheplerden gelen insanlarca başlatılmasına rağmen Suriye'de olduğu gibi rejimin baskısı arttıkça mezhep çatışmaları artmış, rejim kendisini korumak amacıyla Sünni topluluklara yaslanmıştır. Ancak yine Suriye'de olduğu gibi, azınlıktaki bir toplulukla özdeşleşen rejimin baskısı ve bu topluluğu kendisine iyice bağlamak için kasıtlı olarak mezhep çatışmasını körüklemesi, isyanlara mezhepçi bir özellik kazandırmış ve şiddetin yoğunluğunu artırmıştır.

Yabancı müdahale hem Bahreyn hem de Suriye'de isyanların seyrini belirlemede son derece önemli bir rol oynadı. Bahreyn'i ana karaya bağlayan geçiti geçen bin Suudi askeri ve beş yüz Emirlik polisi, başkent Manama'da konumlandı. Bu da Bahreyn'i yöneten ailenin mensuplarının idaresinde bulunan ve Pakistan, Ürdün ve başka yerlerden gelen ve Sünnilerden oluşan güvenlik kuvvetlerinin isyanı bastırmasını mümkün kıldı. Daha sonra rejim Körfez standartlarına göre bile sert sayılması gereken bir baskı süreci başlattı. Rejim muhalifleri kitlesel tutuklamalarla karşılaştı ve cezaevlerinde yoğun işkence gördü, bütün gösteriler yasaklandı, krala hakaret suçu yedi yıla kadar hapisle cezalandırıldı ve isyancı kılığındaki güvenlik güçleri isyancı Şii köylerini kuşatarak gece baskınlarıyla buralarda yaşayanları canından bezdirdi. Hükümet anarşistlerin ve dünyadaki *Occupy* hareketlerine katılanların tercih ettiği Guy Fawkes maskelerini de yasakladı ve bu maskelerle yakalanları cezalandırdı. Bütün bunlar olurken rejim sonuçlarını kendisinin belirlediği bir dizi milli diyalog görüşmesinin ardına saklandı.

Bahreyn'de yabancı müdahale isyanların bastırılmasına yardım ederken Suriye'de tam tersi bir etki yarattı. Rejimi destekleyen İran, Rusya ve Hizbullah

ile muhalefeti destekleyen Batı, Suudi Arabistan, Katar, Türkiye ve diğerleri savaşan güçlere silah ve para yağdırdılar, bu arada Hizbullah ve muhtemelen İranlı askerler de doğrudan çatışmalara katıldı. Bu, şiddeti tırmandırmakla kalmadı IŞİD'in güçlenmesini ve Suriye ve Irak'ın belli parçalarını bir araya getiren bir halifelik kurmasını mümkün kılan koşulları yarattı. Bugüne kadar rejimin dış destekçilerinin muhalefetin dış destekçilerine nazaran daha etkin olmalarının iki sebebi vardır. Birincisi muhalefet, Batı tarafından desteklenen acemi "ılımlı" güçlerden Katar ve Suudiler tarafından desteklenen selefîlere kadar farklı amaçlara sahip gruplardan oluşmaktadır. İkincisi, muhalefeti destekleyen devletlerin de amaçları farklıdır: Kanlı bir mezhep boğazlaşmasından ve muhalefet içindeki İslâmî grupların gücünden çekinen Batı, muhalefetin kesin bir zafer kazanmasını kolaylaştıracak adımlar atmak konusunda, en hafif tabiriyle, tereddütlüdür. Öte yandan, Suudiler ve Katarlılar Suriye'yi rejimi yıktıktan sonra İslâm'ın katı bir yorumuna göre yönetmek isteyen grupları desteklemektedir. Neticede 2014 itibariyle Suriye, bir kısmı köy ve kasabaların ve kırsal kesimdeki çeşitli yerlerin kontrolünü ele geçirmiş olan bin civarında muhalefet grubuna katılmış olan 120 bin muhalefet savaşçısına ev sahipliği etmekteydi. Birleşmiş Milletler ve Arap Birliği'nin Suriye özel temsilcisi Lakhdar Brahimi'nin söylediği gibi, Suriye'nin sonunda "Somalileşmesi" kuvvetle muhtemeldir. Yani Suriye büyük ihtimalle kâğıt üzerinde bir devlet olarak kalmaya devam edecek, ancak gerçek iktidar hükümetle kendi topraklarında egemen olan rakip çeteler arasında bölünecektir.

İsyanlara ev sahipliği yapan devletlerden oluşan dördüncü grup, geriye kalan yedi monarşiden beşini, yani Fas, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Umman'ı içermektedir. Burada isyan kelimesini kullanmak hatalı olur: Bahreyn'deki (Ürdün'deki) isyan hariç, Arap monarşilerindeki *protestolar*, Arap cumhuriyetlerindeki *isyanlardan* kendilerini ayıran iki önemli özellik taşımaktadır: Kapsamları açısından sınırlı olmaları ve *nizamın* yıkılmasını değil reformdan geçirilmesini talep etmeleri.

Bu farklılığın sebebinin ne olduğu ve böyle devam edip etmeyeceği çok açık değildir. Bazı siyaset bilimcilere göre krallıklarda halkın devrim değil reform talep etmesinin sebebi kralların hiçbir devlet başkanının, hatta kendilerini ömür boyu başkan ilan edenlerin bile sahip olmadığı bir imkâna sahip olmalarıdır. Başkanların aksine krallar, yasama erkini seçilmiş bir meclisle başbakana bırakırken yürütme erkini elinde tutabilmektedir. Dolayısıyla işler yolunda gitmediğinde halkın öfkesini üzerine çeken kral değil meclis ile başbakan olmaktadır. Böylelikle krallar krizleri zarar görmeksizin atlatabilmektedir. Ne yazık ki, bu açıklama pek ikna edici değildir. En azından, kimi zaman oldukça gürültülü tartışmalara sahne olan bir parlamentoya sahip olan Kuveyt için geçerli olabilse bile, herhangi bir parlamentonun bulunmadığı ve kralın aynı zamanda başbakan olduğu Suudi Arabistan'ı açıklayamaz. Başka

bir açıklamaya göreyse petrolden elde edilen servet kralların muhalefeti satın almasını veya oluşumunu engellemesini mümkün kılmaktadır. Bu açıklama Körfez'deki krallıklara bir ölçüde uymakla birlikte Fas ve Ürdün'e uymaz. Zira Fas ve Ürdün'ün petrolü olmadığı gibi uzun bir isyan tarihine sahip olan ve 2011'de dört başı mamur bir isyan yaşayan Bahreyn hidrokarbon zenginidir.

Gelecekte monarşiyle yönetilen devletler kategorisine gerek kalmaması bile pekâlâ mümkündür. Nitekim muhalefet liderlerinin kralın devrilmesini talep ettiği tek yer Bahreyn değildi. Aynı şey Kasım 2012'de Ürdün'deki gösterilerde de tekrarlandı ve her ne kadar bu gösteriler çok geçmeden enerjisini kaybetse de bu fikrin ne kadar derinlere kök saldığını veya gelecekte tekrar ortaya çıkıp çıkmayacağını kestirmek kolay değildir. Ayrıca, dünya Suudi Arabistan'ın başkentinde sosyal medya aracılığıyla örgütlenen sönük gösterilere odaklanırken, ağırlıklı olarak Şiilerin yaşadığı ülkenin doğu vilayetlerinden birinde şiddet içeren sokak gösterileri yaşandı ve sert bir şekilde bastırıldı. Bu tip protestoları göz önüne aldığımızda monarşiyle idare edilen ülkelerdeki protestoların kapsam olarak tek tiple sınırlı olduklarını söylemek zorlaşır. Son olarak bu kategorideki monarşilerin sayısının az oluşu (bölgedeki sekiz ülkeden dördü) isyanların niteliği açısından monarşilere istisnai özellikler atfeden açıklamaları sorunlu kılmaktadır.

Beşinci ve son grup isyanların yaşandığı ancak görmezden gelindiği Irak ve Filistin'den oluşmaktadır. Her iki ülkenin de "melez demokrasiler" kategorisinde bulunmaları göstericilerin talep ve hedeflerini etkiledi. Sokaklara dökülen insanlar seçilmiş hükümetlerin yolsuzluklarının ve beceriksizliklerinin hesabını vermesini talep ettiler. Irak'ta iki protesto dalgası yaşandı. Birincisi 25 Şubat 2011'de yapılan "Öfke Günü" çağrısıyla başladı. Kuzey'deki Musul'dan güneydeki Basra'ya kadar on binlerce Iraklı elektrik ve su kesintilerini, yüksek işsizlik oranlarını, yolsuzlukları ve hükümetin yanlış politikaları yüzünden ülkenin çıkmaza sürüklenmesini protesto etmek için sokaklara döküldü. 25 Şubat'taki gösteride on beş Iraklı hayatını kaybetti. Protestolar ancak başbakanın ilgili bakanların hesap vereceğini vadetmesi ve güvenlik güçlerinin bütün gücüyle duruma müdahale etmesi sonucunda yatıştırılabildi. İkinci protesto dalgası 2014 kışında ülkenin Sünni bölgelerinde başladı. Protestocular Şii Nuri el-Maliki hükümetinin Sünnilere karşı yürüttüğü ayrımcı politikalara son vermesini talep ettiler. Hükümet protestolara aşırı orantısız bir şiddet uygulayarak karşılık verdi. Göstericilere karşı misket bombası bile kullanıldı. Bunun bir sonucu olarak Sünni aşiret liderleri kendi topluluklarını korumak amacıyla bir "aşiret ordusu" kurdular. IŞİD Irak topraklarını fethetmeye başladığında Sünnilerin oturup seyretmesinin veya açıkça IŞİD'i desteklemesi de büyük ölçüde hükümetin bu tutumundan kaynaklandı.

Filistin isyanı birkaç safhada gerçekleşti. Ocak 2011'de kendisini "Gazze Gençliği İsyan Ediyor" diye isimlendiren bir gençlik grubu ilk bildirisini

yayımladı. Bu bildiride şöyle deniyordu: "İçimizde büyüyen bir isyan var. Memnuniyetsizliğimiz ve hayal kırıklığımız o kadar büyük ki bu enerjiyi statükoyu değiştirebilecek ve bize biraz umut verebilecek bir şeye kanalize edemezsek dönüp bizi mahvedecek."[19] Bu enerji, 15 Mart Gençlik Hareketi'ne "kanalize" oldu. Sosyal medya aracılığıyla bir araya gelmiş gençlerin gevşek bir örgütlenmesi şeklindeki bu hareket Mısır'daki isyanı başlatan 6 Nisan Gençlik hareketine benziyordu. 15 Mart Gençlik Hareketi de 6 Nisan Gençlik Hareketi gibi protestolarına on binlerce Filistinlinin katıldığı bir "Öfke Günü" ile başladı. Ancak onlar Mısır'daki yoldaşları gibi hükümetin devrilmesini değil el-Fetih ile Hamas'ın yeniden uzlaşmasını talep ettiler. Filistin isyanının son safhası, Batı Şeria'da Eylül 2012'de hükümetin gıda ve akaryakıt fiyatlarına zam yapmasının hemen ardından yaşandı. Mısır isyanında belirleyici bir rol oynayan işçi eylemleriyle aynı türden hareketlere mensup grupların başını çektiği eylemciler kısa bir süre sonra ekonomik taleplerden siyasal taleplere yöneldiler. Filistin Yönetimi'nin başbakanının azledilmesini (ve kimi durumlarda başkan Mahmud Abbas'ın istifa etmesini), Filistin Yönetimi'nin lağvedilmesini, Oslo Antlaşması'nın ve onunla ilişkili ekonomik protokollerin yürürlükten kaldırılmasını ve başkenti Doğu Kudüs olan 1967 sınırları içinde bir Filistin Devleti kurulmasını talep ettiler. Protesto Filistin Yönetimi'ni derinden sarstı. Başbakanın görevden alınmasına yol açmakla kalmadı, Abbas'ı inisiyatifi ele almaya ve kamuoyunu yatıştırmak için Filistin'in devlet olma davasını Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na götürmeye yöneltti.

Topluca değerlendirirsek, 2010-2011'de başlayan isyanların sonuçları iç karartıcıdır. Mısır'da ve bütün monarşilerde tutucu güçler değişim taleplerini bastırmış durumda. Libya ve Yemen parçalanmayla karşı karşıya, Suriye'de kan gövdeyi götürüyor ve bu durumun düzeleceği yönünde tek bir işaret yok. Iraklılar artık elektrik ve su kesintilerinden çok daha ciddi problemlerle yüz yüze. Tunus'un "başarı öyküsü" bile çok sağlam bir zemin üzerinde durmuyor. Bölgedeki diğer petrolsüz ülkeler için olduğu gibi, Tunus'ta da isyanın akıbeti Tunus hükümetinin bozuk ekonomik durumu düzeltmek için neler yapabileceğine bağlı. Üstelik neo-liberalizmin hüküm sürdüğü bir dünyada yaşadığımız için, bütün devletlerin hükümetleri, şimdiye dek yaşamamışlarsa bile bundan sonra IMF'nin talepleriyle halkın talepleri arasında sıkışıp kalma durumunu kaçınılmaz olarak yaşayacaklar.

Öte yandan, kısa vadede olmasa da, uzun vadede iyimser olmak için iki sebep var. Birincisi, 2010-2011'de başlayan isyanları münferit bir olay değil de otuz yıllık bir sürecin bir parçası olarak görürsek, isyan ve protestoların gerçekleştiği dört aylık dönemi daha geniş bir perspektif içine yerleştirebiliriz. Bu onlarca yıllık sürecin ne kadar devam edeceğini ve sonunda

19 Gaza Youth Breaks Out, http://gazaybo.wordpress.com/manifesto-0-1/

ne zaman Arap dünyasına tam anlamıyla yön vereceğini kim söyleyebilir? İkincisi, bir önceki bölümde 2010-2011'de başlayan olayları bağlamından yalıttığı için "Arap Baharı" ifadesinin kullanılmasına karşı çıkmış olsak da, bahar metaforunun tarihçiler tarafından ilk kez ne zaman kullanıldığını hatırlamak faydalı olabilir. Tarihçiler ilk kez 1848 devrimlerine "Milletlerin Baharı" demişlerdi. Çünkü liberal fikirlere ve milliyetçiliğe dayanan bu devrimler o sırada bütün Avrupa'yı sarmaktaydı. Tarihsel benzerlikler daima eksik ve kusurludur, ancak 1848 olayları belki Arap isyanlarını kavramak için bize bir bakış açısı sağlayabilir. 1848'in o kasvetli günlerinde yaşanan devrimlerin hiçbiri başarılı olamadı. Ancak geriye dönüp baktığımızda patlak veren bu devrimler tek bir şeye işaret ediyordu: Avrupa'daki siyasal mücadeleler bundan böyle baskıcı rejimlere karşı demokratik alternatifler olmaksızın düşünülemezdi. Bu alternatiflerin tam anlamıyla hayata geçirilmesi ve bütün Avrupa'yı içine alması yüz elli yıl sürse de bu böyleydi. Dolayısıyla Arap isyanları başarılı olsa da olmasa da onlardan da aynı dersi çıkarmamız mümkündür.

SONUÇ

Bir Dönemin Sonu mu?

XX. yüzyılın sonunda tarihçiler geriye bakmaya ve bütün olup bitenlerin ne anlama geldiğini değerlendirmeye başladılar. İlgilendikleri problemlerden biri periyotlamayla, yani XX. yüzyılın tarihsel sınırlarını çizmekle ilgiliydi.

Kronolojik olarak elbette ki XX. yüzyıl 1900'de (veya detaylara çok düşkün biriyseniz 1901'de) başlar, tıpkı XIX. yüzyılın 1800'de (veya 1801'de) başladığı gibi. Ancak tarihçilerin büyük çoğunluğu tarihteki olayların planını çizerken takvime bakmakla yetinmez. Örneğin, birçok tarihçiye göre XIX. yüzyıl 1789'daki Fransız Devrimi'yle başlar ve 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sona erer. Tarihçiler buna "uzun XIX. yüzyıl" derler. Onların anlatımına göre uzun XIX. yüzyıl kendine özgü birtakım özellikleriyle diğer yüzyıllardan ayrılır. Birincisi, XIX. yüzyılda modern dünya ekonomik sistemi yerkürenin dört bir yanına ulaşmış, bütün kıtalardaki işçiler ve köylüler dünya çapındaki iş bölümünün bir parçası haline gelmiştir. İkincisi, ulus-devlet hâkim siyasal birim olarak imparatorluğun yerini almış ve bütün dünyaya yayılmıştır. Üçüncüsü, kendisi de bizzat XIX. yüzyılın alamet-i farikası olan Avrupa'nın küresel egemenliğinin bir sonucu olarak ilerlemeye ve medeniyetin üstün standartlarına olan inanç, halk egemenliği ilkesi ve milliyetçilik fikri neredeyse evrensel geçerlilik kazanmıştır. Son olarak, kentleşme ve sanayileşmenin bir sonucu olarak burjuvazi ve işçi sınıfı gibi yeni sınıflar tarih sahnesine çıkmıştır.

Eğer XIX. yüzyılı farklı kılan, bu olguların hepsi veya bir kısmıysa, XX. yüzyılı ayırt edici kılan olgular nelerdir? Bazı tarihçiler "uzun XIX. yüzyıl" tabirine benzer bir "kısa XX. yüzyıl" tabirini kullanırlar. Örneğin, büyük İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm, XX. yüzyılı Birinci Dünya Savaşı'yla başlatır ve 1991'de bitirir. XX. yüzyılı içine yerleştirdiği zaman dilimi Rusya'da dünyanın ilk büyük "sosyalist tecrübesi"nin yaşandığı dönemle çakışır. Bu tecrübe dünyayı rakip sosyalist ve kapitalist kamplara bölmüştür. Hobsbawm'a göre Sovyet komünizmi sadece bir sosyalist devlet yaratmakla kalmamış, bütün dünyayı etkilemiştir. Sosyalist olmayan devletler kapitalizmi korumak için

bazı reformlar yapmak zorunda kalmış, bu reformlar Batı'da refah devletinin doğuşuna ve liberal kapitalizmin kurtarılmasına yol açmıştır. Hobsbawm XX. yüzyılı Sovyetler Birliği'nin yıkılması, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve ABD'nin tek süper güç olarak kalmasıyla sona erdirir.

Daha önce gördüğümüz üzere, refah devleti fikri gerçekten de Ortadoğu devletleri ve toplumları üzerinde kalıcı bir iz bırakmıştır. Ancak bu periyotlama, Ortadoğu'ya veya Avrupa dışındaki bölgelere başka açılardan pek uygun değildir. Büyük ihtimalle Avrupa'da başka türden gelişmeler yaşansa bile Ortadoğu devletleri devlet öncülüğündeki kalkınma yoluna girecek ve refah devletinin çeşitli özelliklerini benimseyecekti. Nitekim bazı tarihçiler ve siyaset bilimciler, iktisatçı Alexander Gerschenkron'dan ilham alarak, sanayi devriminden sonra doğan milletler için bir "geç kalkınma" modeli önermişlerdir. Gerschenkron ve takipçilerine göre, XIX. yüzyıl Almanya'sından XX. yüzyıl Hindistan'ına kadar birbirinden farklı birçok ülkede piyasa güçleri endüstriyel kalkınma için yeterli bir temel sağlamıyordu. Bu ülkelere endüstriyel kalkınma görevini üstlenecek ve çeşitli vaatlerle toplumsal sınıfları kendi davasına kazanacak merkezî bir mekanizma, yani bir devlet veya endüstriyel elitler grubu lazımdı. Görüldüğü gibi bunun sosyalist blokun yükselmesiyle hiçbir alakası yoktur. Üstelik ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki süper güç rekabeti bölge üzerinde etkili olup bölgesel çatışmaları artırmış olsa da, bu dönemin ayırt edici özelliği olduğu söylenemez. Çünkü daha önce gördüğümüz üzere, bölgedeki Amerikan-Sovyet rekabeti, XIX. yüzyıldaki büyük güçler arası rekabetin yeni aktörlerle devamından başka bir şey değildi.

Hobsbawm gibi diğer tarihçiler ve siyaset bilimciler de XX. yüzyılı tanımlamaya gayret etmiştir. Bunların bazılarına göre Hobsbawm'ın kısa XX. yüzyıl tabirinin yerine uzun XX. yüzyıl tabirini kullanmak gerekmektedir. Örneğin Charles S. Maier XX. yüzyılın 1850'de başlayıp 1970'de bittiğini ileri sürmüştür. Maier'in XX. yüzyılı teritoryal devletin yükselişi ve çöküşüyle çakışır. Ne var ki bu periyotlamayı kabul ettiğimizde XIX. yüzyılın sınırlarını nasıl çizeceğimiz belirsizleşir. Ayrıca, epey bir süre çığırtkanlığı yapılan, gitgide küreselleşen dünya ekonomisinde teritoryal devletlerin zayıfladığı tezinin sosyal bilimlerin basiretsiz bir şekilde hayranlık beslediği yanlış bir öngörü olması da kuvvetle muhtemeldir.

XX. yüzyıl tarihinin ana fikrini ortaya çıkarmaya yönelik bu cesur girişimler tarihçilerin tarihi tek lokmalık parçalara bölerken karşılaştıkları temel probleme işaret etmektedir. Tarihçiler tarihsel dönemlere anlam kazandırmak için onları bir önceki ve bir sonraki dönemden ayıracak belli özellikler tespit etmeye çalışırlar. Bunun anlamı tarihçilerin belli tercihlerde bulunup belli olayları veya olguları vurgulayıp diğerlerini ikinci plana atmalarıdır. Örneğin, Rönesans'ın Avrupa'da büyük bir sanatsal atılım dönemi olduğunu biliyoruz. Gelgelelim acaba bu dönemin sosyal ve ekonomik hayatı Ortaçağ'daki veya Reform dönemindeki gündelik hayattan ne kadar farklıydı?

Tarihsel dönemlendirmeler bir yandan tarihçilere değişim unsurlarını vurgulama imkânı tanır, bir yandan da bazı değişim tiplerini diğerlerinden daha önemli göstererek tarihsel süreklilikleri göz ardı etmelerine yol açar.

Örneğin, iki tarihsel dönemi birbirinden ayıran ana olay olarak Birinci Dünya Savaşı'nı aldığımızı düşünelim. Hatırlanacağı üzere bu kitabın üçüncü ana bölümünde Birinci Dünya Savaşı'nın dört sebepten dolayı modern Ortadoğu tarihinin belki de en önemli siyasal olayı olduğunu iddia etmiştik. Bu dört sebep şunlardı: Ortadoğu devletler sisteminin yaratılması, İsrail-Filistin anlaşmazlığı, bölgede çeşitli milliyetçi duyguların yayılması ve bunların çoğunun devletlerin şahsında cisimleşmesi ve son olarak İran'ın Rıza Şah döneminde modern bir ulus-devlet olarak konsolidasyonu. Bunların hepsi elbette ki önemli gelişmelerdir, ancak bu konuda ifade etmemiz gereken iki şey vardır. Birincisi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan bu gelişmelerin hepsinin kökleri XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürülebilir. Osmanlılar daha öncedem modern kurumları ve yönetim yapılarını bölgeye sokmamış olsalardı milliyetçi hareketlerin bölgede yayılması imkânsız olurdu. Filistin'e göç eden Siyonistler kendilerini doğrudan Avrupa sömürgeci geleneğinin bir temsilcisi olarak görüyor ve "medeniyeti" yaymakla yükümlü olduklarına inanıyorlardı. Yine son zamanlarda yapılan araştırmalar Rıza Şah dönemine atfedilen milliyetçilik ve savunmaya yönelik kalkınma gibi yeni politikaların da köken olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Kaçar dönemine dayandığını göstermiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı modern Ortadoğu tarihinin en önemli siyasal olayı olmakla birlikte, bölgenin sosyal ve ekonomik tarihini o kadar da çok etkilemedi. Gördüğümüz üzere bölge sanayileşmiş dünyayla bir sömürge ilişkisi içinde kalmaya devam etti ve XIX. yüzyılda Ortadoğu toplumunu tanımlamış olan sosyal ve ekonomik yapılar 1930'lar ve 1940'larda bozulana ve 1950'ler ve 1960'larda yeniden yapılandırılana kadar değişmeden kaldı.

Peki, XX. yüzyılı Birinci Dünya Savaşı da başlatmadıysa ne başlattı? Belki de hiçbir şey başlatmadı. Maier'in yaklaşımını ayakları üzerine oturtursak, Ortadoğu için bir XX. yüzyılın söz konusu olmadığını ileri sürebiliriz. Bu, Ortadoğu'nun bir şekilde geri kalmış olduğu anlamına gelmez. Ancak, XIX. yüzyılda Ortadoğu'da gerçekleşen ikiz devrimden, yani bölgenin modern dünya ekonomisine ve uluslararası devletler sistemine entegre olmasından sonra bölgede bunlarla kıyaslanabilecek devrimci sonuçlara sebep olan hiçbir olayın yaşanmadığı pekâlâ ileri sürülebilir. Tam da bu sebepten dolayı tarihçiler Ortadoğu'nun tarihsel dönemlendirmesi için gerçekten anlamlı olabilecek bir mihenk taşı öneremişlerdir.

Bununla birlikte, geçmişi bu şekilde değerlendirmenin tatmin edici olmayan bir tarafı vardır. Bu hem statik, hem de nüans ve detayları göz ardı eden bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, tarihi Hegel'in deyişiyle "bütün ineklerin siyah göründüğü bir geceye" indirger. 2011'in sonundaki Ortadoğu 2009'un

sonundaki Ortadoğu'dan farklı bir yerdi ve 1970'lerdeki insan hakları devrimi denilen şey bölge üzerinde gerçekten o kadar kalıcı bir etki bıraktı ki hâlâ etkisini sürdürmeye devam ediyor. Öyleyse belki de gerekli olan sadece nirengi noktasını oluşturan olaylara (yani bölgenin modern döneme damgasını vuran ikiz sistemlere entegre olmasına) odaklanmak yerine tarihe iki farklı kronolojik çerçeveden bakmaktır. Birinci kronolojik çerçeve Ortadoğu'nun dünya ekonomisine ve dünya ulus-devletler sistemine entegrasyonunun getirdiği devrimci, uzun vadeli ve geri döndürülemez değişimler üzerinde durur ve "dönemsel zaman" olarak adlandırılabilir. "Tarihsel zaman" olarak adlandırabileceğimiz ikinci kronolojik çerçeveyse bu geniş kronolojik çerçeve içinde meydana gelen olayların, örneğin siyasi tabiatlı olan değişimlerin üzerinde durur.

Dikkatimizi tarihsel zamana yönlendirdiğimizde kendimizi Ortadoğu tarihinde belki Birinci Dünya Savaşı'ndan ve kesin olarak 1958'den bu yana yaşanan en çekişmeli dönemin içinde bulacağımıza şüphe yoktur. 2009-2014 arasında Ortadoğu/Kuzey Afrika bölgesindeki yirmi ülkenin on yedisi toplumsal kargaşalarla, kitlesel gösterilerle, isyanlarla veya bunların hepsinin bileşimiyle karşı karşıya kaldı. Arap isyanlarının yanı sıra Türkiye, İran ve İsrail'de de geniş kapsamlı protesto hareketleri oldu. Türkiye'de protestolara yol açan şey, hükümetin İstanbul'da halka açık bir parkı yıkmak istemesi ve hayatın her alanını adım adım İslâmîleştirmesi, İran'da seçim hileleri, İsrail'deyse ucuz konut bulunmaması ve kamu hizmetlerinin bozulmasıydı. Bahreyn, Irak, Suriye ve belki Ürdün ve İran'da bu isyanlar rejimi tehdit edici boyutlara ulaştı; üçünde (Tunus, Mısır ve Yemen) diktatörlerin devrilmesine yol açtı ve Libya'da bütün bir rejimi yıktı. Bölgenin tamamında siyaset daha çok şiddet içermeye başlasa da bu açıdan Suriye, Libya, Yemen ve Irak gibi birkaç devlet bilhassa ön plana çıktı. Bir devlet (Yemen) bölünmenin eşiğine geldi, üçüyse (Libya, Suriye ve Irak) kâğıt üzerinde devlet olarak kalmaya devam etmekle birlikte topraklarının önemli bir kısmı üzerinde neredeyse hiçbir kontrole sahip değil veya çok az sahip.

Geçmişten bu yana tarihsel değişimler hep dönemsel değişimin araçlarını sağlamıştır. Örneğin, keşifler ve icatlar gibi tarihsel olayların XV. ve XVI. yüzyıldaki Ticari Devrim'i nasıl mümkün kıldığını, bunun da çağdaş dünya ekonomisine giden yolu açtığını görmüştük. Öyleyse, şimdiye kadar bahsettiğimiz gelişmelerin ışığında, Ortadoğu'nun yeni bir dönemin eşiğinde olduğundan emin olabilir miyiz? Acaba, XIX. yüzyılda başlayan çığır açıcı dönüşüme bir nokta koyup oyunun kurallarını değiştirecek ve bölgedeki hayatın her alanını derinden etkileyecek bir anın ortasında bulunuyor olabilir miyiz?

Bölgenin dünya ekonomisiyle ilişkisinden başlayalım. Soğuk Savaş'ın sonunda "küreselleşme" sözcüğü toplum bilincine daha yeni nüfuz ediyordu ve en çok tartışılan mesele küreselleşmenin "iyi bir şey" mi yoksa "kötü bir şey" mi olduğuydu. Artık bu tartışma anlamını yitirdi. Çünkü dünya

ekonomisinin tarihinde bu dönemi öncekilerden ayıran neo-liberalizmin zaferi (yani Levi's pantolonunuzun ABD'den ziyade Meksika'da veya Kamboçya'da üretilmesinin daha muhtemel olması olgusu) artık hepimizin gündelik hayatının bir parçası haline gelmiş durumda. Peki, bu yeni küreselleşme dönemi Ortadoğu'nun dünya ekonomisi içindeki konumunu değiştirdi mi? Her hâlükârda, neo-liberallerin söylemekten hoşlandığı gibi, yükselen bir dalga bütün kayıkları yükseltir.

Yine de, bölgedeki şu veya bu ülkenin "Ortadoğu'nun İsviçre'si" olmanın eşiğinde olduğuna dair bütün konuşmalara karşın, Ortadoğu'nun dünya ekonomisi içindeki konumu "küreselleşme" sözcüğünün moda haline geldiği dönemden öncesine kıyasla daha da kötü durumda. Ortadoğu dünya ekonomisi içindeki periferik konumu içine hapsolmaya devam ediyor ve bir ihtimal Türkiye ve İsrail dışında bölge devletlerinin öngörülebilir gelecekte bu konumunu değiştirmesi mümkün görünmüyor. Aslına bakarsanız, Sahraaltı Afrika'yı saymazsak, Ortadoğu dünyanın en az küreselleşmiş bölgesidir. Diğer gelişmekte olan ülkeler 1980'den bu yana uluslararası piyasalar içindeki paylarını iki kattan fazla artırırken, Ortadoğu'nun ihraç ettiği şeyler, petrol, doğalgaz ve işsiz gençler dışında, son birkaç on yılda aynı seviyede kaldı. Bölgenin ihraç mallarının yüzde 60'ı şu an itibariyle Avrupa'ya gidiyor. Bu durum iki soruna işaret ediyor. Birincisi, bölgenin diğer bölgeler karşısındaki tek mukayeseli üstünlüğü Avrupa'ya yakın oluşu. İkincisi bölge genel olarak küresel ekonomiden, özel olarak da Çin gibi yeni gelişen piyasalardan tecrit olmuş durumda.

Küreselleşmenin Ortadoğu'ya getirdiği şey, bütün ülkelere dayatılan neo-liberal ekonomik politikalardan ibaret. Bunlar da işsizlik oranlarını artırmış, devletle vatandaşlar arasındaki yönetim pazarlığını bozmuş ve her ülkedeki gelir dağılımı uçurumunu artırmış durumda. Bir Dünya Bankası raporuna göre "Önceki on yıllarda yoksulluğu azaltma yönünde sağlanan önemli ilerlemeler 1980'lerin ikinci yarısında son buldu... 1987-2001 arasında yoksulların saflarına 11 milyon insan daha katıldı. Çünkü bölgede nüfus artmasına karşın ekonomi büyümedi." Raporda işaret edilen eğilim sonraki on yılda da devam etti. Bölgenin dünya ekonomisinden tecrit olmasından, yolsuzluklardan ve hükümetlerin ekonomik "reform" konusundaki gönülsüzlüklerinden, yani devletçi ekonomilerin en kötü yanlarıyla piyasa ekonomilerinin en kötü yanlarının bir araya gelmesinden kaynaklanan zayıf ekonomik performans, Arap isyanları başarıya ulaşsa bile, Ortadoğu halklarının ekonomik durumunun düzelip düzelmeyeceği ve sosyal istikrarın sağlanıp sağlanamayacağı konusunda ciddi soru işaretleri yaratıyor.

Küreselleşmeyi coşkuyla savunanlar ekonomik entegrasyon yönündeki küresel eğilimin ulusal sınırları ortadan kaldıracağına, dönüşüme uğratacağına, zayıflatacağına ve belki de ulus devletlerin ve ulus-devlet sisteminin sonunu getireceğine inanıyorlardı. Ayakları yere basmayan bu görüşe göre

ekonomi siyasete baskın çıkacaktı. Bunun böyle olmadığı apaçık ortada. Küreselleşmecilerin iddiasına şüpheyle bakanların söylediği gibi milliyetçiliğin ve ulus-devlet sisteminin son derece dayanıklı olduğu ortaya çıktı. Ne var ki, küreselleşme trenini kaçıran bir bölge için bunun zaten pek bir önemi yok. Gelgelelim uzmanlar ulus-devleti ve Ortadoğu'daki mevcut ulus-devletler sistemini tehdit eden başka eğilimler olduğuna işaret ediyor. En yaygın üç eğilimden birincisi mezhep siyasetinin yaygınlaşması ve bölgede yaşayanların ülkesel bağlılıktan ziyade mezhep kimlikleriyle hareket etmeye başlamaları; ikincisi bölgede Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaratılan devlet sistemine yönelik meydan okumaların güçlenmesi ve sonuncusu da ulus-devlet fikrini savunmaya geçmek zorunda bırakan alternatif siyasal örgütlenme anlayışlarıdır. Şimdi bu dönüşüme bakalım.

Gördüğümüz üzere, mezhepçilik bazı siyasal girişimciler belli siyasal amaçlara ulaşmak için mezhep siyasetini faydalı bir araç olarak gördüklerinde siyasetin bir faktörü haline gelir. Bu siyasal girişimci hükümet de olabilir, yabancı güçler de, belli bir lider veya grup da. Günümüz Ortadoğu'sunda bunların üçü de mezhep siyasetinde önemli bir rol oynamaktadır.

Ortadoğu siyasetinde son dönemde hâkim eğilim haline gelen mezhepçiliğin sebeplerini birkaç maddede toplamak mümkündür. Birincisi, bölgedeki rejimler öyle ya da böyle bir dinî toplulukla özdeşleşmiş durumdadır. Bazılarında azınlıktaki bir topluluk (örneğin, Suriye ve Bahreyn gibi "darbeye karşı dayanıklı" rejimlerde olduğu gibi) iktidardadır, bazılarında (Türkiye, Yemen ve Saddam sonrası Irak gibi) çoğunluktaki bir topluluk. Rejimin belli bir dinî toplulukla özdeşleşmesi ve bu topluluğa mensup olmayan vatandaşlarına karşı ayrımcılık yapması bu vatandaşların kendilerini mecburen mezhepleriyle tanımlamalarına yol açmaktadır. İkincisi Suriye iç savaşı da mezhepçiliğin yayılmasında etkili olmuştur. 2014 sonu itibariyle Türkiye, azınlıktaki dinî toplulukların yoğunlaştığı bir bölgede, birçoğu Sünni olmak üzere bir milyon civarında Suriyeli mülteciye ev sahipliği yapmaktaydı ve bu durum Sünni olmayan toplulukları rahatsız etti. Mezhep çatışmasına hiç yabancı olmayan Lübnan'da Suriye iç savaşı Esad yönetimini destekleyen Şii Hizbullah ile Suriye muhalefetini destekleyen çoğunluklu Sünni gruplar arasında çatışmalara yol açtı. Bunlara ek olarak, bazı siyasal aktörler de kendi siyasal amaçları için mezhep siyaseti gütmektedir. Örneğin, IŞİD İslâm topluluğunun "arınmasını" ve kendi hilafetinin kurulmasını sağlamak için bilinçli olarak Sünni olmayanları (ve İslâm'ı kendi istedikleri gibi uygulamayan Sünnileri de) hedef almaktadır. Son olarak Sünni Suudi Arabistan ile Şii İran arasındaki bölgesel hâkimiyet mücadelesi de mezhep çatışmalarını körüklemektedir. Gerçi bu güç mücadelesi dinsel değil jeostratejik niteliklidir. Statükocu bir güç olan Suudi Arabistan bölgesel güç dengesindeki en ufak bir değişiklikten bile çekinirken İran kendi lehine bir değişim yaratmak istemektedir. Bununla birlikte her iki devlet de rakibine üstünlük sağlamak

amacıyla Sünni veya Şii toplulukların desteğini almak için mezhep kartını kullanmaktan hiç çekinmemektedir.

Mezhep siyasetinin gitgide merkeze oturması bölgenin geleceği açısından ne ifade ediyor? Daha önce gördüğümüz üzere bir ülkede mezhepçi siyaset bir kez yerleştikten sonra bir daha sökülüp atılması mümkün olmamaktadır. Topluluklar çoğu zaman kendilerini fiziksel olarak birbirlerinden ayırmakta veya Lübnan'da olduğu gibi mezhepçilik doğrudan resmî siyasal sitemin bir parçası haline gelmektedir. Örneğin, Suriye'de mezhep çatışması hiç de son bulacak gibi gözükmüyor, ama son bulsa bile, emin olun ki Alevi azınlık kendisini korumak ve siyasi kurumlarda orantılı olarak temsil edilmesini sağlamak için anayasal güvenceler isteyecektir. Ancak yine gördüğümüz üzere, mezhepçilik ille de ayrılmaya veya devletin parçalanmasına yol açmak zorunda değildir. Örneğin, Yemen'de devlet, yüzyılın başından beri ülkenin kuzeyindeki "Husî İsyanı" adında bir isyancı hareketle savaşmaktadır. Husîler isimlerini meşhur bir Zeydî şeyh ve ailesinden almaktadır (Zeydî İslâm Şiiliğin bir koludur ve Yemen nüfusunun yüzde 25 ilâ 40'ını oluşturmaktadır). İsyanın ivme kazanmasına sebep olan olay hükümetin Zeydîlerin memleketinde Sünni İslâm'ın katı bir yorumunu yaymaya çalışmasıydı. 2013 yılına gelindiğinde Husîler devlet içinde devlet kurmuş durumdaydılar. Bir yıl sonra, isyanı bastırmak için kuzeye gönderilen bir Yemen ordusunu bozguna uğrattılar ve Yemen'in başkenti Sana'ya doğru ilerlediler. Yemen devlet başkanını hükümeti dağıtmaya ve yeni hükümette Husîlerin temsil edilmesini güvence altına almaya zorladılar. Yine de, bunu başarabilecek olmalarına karşın, kuzeyin bağımsızlığını talep etmediler. Benzer bir şekilde, Suudi Arabistan ve Bahreyn'deki isyanlar sırasında da Şiiler ayrılmayı değil daha da kaynaşmayı talep ettiler.

Bölgeyle ilgili gözlemciler ulus-devleti ve Ortadoğu'daki mevcut ulus-devletler düzenlemesini tehdit eden ikinci eğilim olarak Birinci Dünya Savaşı sonrası devlet sistemine yönelik meydan okumaları göstermektedir.

Son zamanlarda Ortadoğu devletlerini birbirinden ayıran sınırların yapaylığı ve Ortadoğu devlet sisteminin bilhassa bölgedeki artan mezhep çatışmalarının ve IŞİD gibi örgütlerin baskısı altında ayakta kalıp kalamayacağı konusu yoğun olarak tartışılmaktadır. Medya el-Kaide'nin terminolojisini benimsemekte (ve pratikte el-Kaide ile aynı argümana başvurarak) "Sykes-Picot sınırları" ifadesini Ortadoğu'daki mevcut devlet sisteminin gayrimeşru olduğuna işaret eden bir kod olarak kullanmaktadır. Hâlbuki Mark Sykes ve François Georges-Picot tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında çizilen sınırlar ile bugünkü devlet sınırları arasında pek de bir benzerlik yoktur. Örneğin, ne güney ve orta Anadolu Fransa'nın elindedir, ne İngiltere Irak ve doğu Arabistan'dadır, ne de Kudüs uluslararasılaştırılmış bir topraktır. Söz konusu sınırlar bölgedeki on dokuz devletten sadece altısını etkilemiştir. Kaldı ki, dünyadaki bütün sınırlar çok uzaklardaki diplomatlar tarafından

masa başında çizilmiş olmasa da, sonuçta bir şekilde yapaydır. Dolayısıyla gerçekte yapılması gereken Ortadoğu devlet sistemini kırılgan ve istikrarsızlık üreten bir yapı olarak görmek yerine tam tersini düşünmektir. Her ne kadar Basra Körfezi'ndeki devletler arasında en az sekiz sınır anlaşmazlığı varsa da, Suriye (buna çok yaklaşmış olmasına karşın) Türkiye'nin Hatay vilayeti üzerindeki iddialarından vazgeçmese de, Suriye ile İsrail arasındaki "toprak karşılığı barış" antlaşması güven vermese de ve Sahravi ve Filistin sorunu halen çözüme kavuşmamış olsa da, Ortadoğu'daki devlet sistemi yine de elli yıldan fazladır veya hiç değilse İngilizlerin 1971'de Körfez'den çekilmesinden bu yana şaşırtıcı bir şekilde istikrarını korumayı başarmıştır. Gelecekte de böyle olacağına inanmamak için hiçbir sebep yoktur. 1990'da iki Yemen'in birleşmesini ve Körfez'deki birkaç adamının bölge devletleri arasında el değiştirmesini saymazsak, son elli yıldır bölgedeki devletlerin çoğunun sınırları aynı kalmıştır.

Bunun böyle olmasının iki sebebi vardır. Birincisi, Yemen'in bölünmenin eşiğindeymiş gibi görünmesine, Suriye'de mezhepsel ve etnik kimlikler milli kimlikle rekabet halinde olmasına ve Irak'ta milli kimliğe baskın çıkmış gibi görünmesine karşın, on üçüncü bölümde tartışılan sebeplerden dolayı devlet oluşumunun ilk günlerinden itibaren ülkeye bağlılık bölgenin çoğu ülkesinde sürekli olarak güçlenmiştir. Bu vatansever tutum, göstericilerin sadece rejimlerin devrilmesini hedeflediği ancak ülkelerine bağlı kaldıkları ve genellikle milli sembolleri yoğun bir şekilde kullandıkları Arap isyanlarında da görülmüştür. Ortadoğu'daki devlet sisteminin neslinin tükenmemesinin ikinci sebebine yine bu on üçüncü bölümde işaret etmiştik. Hatırlarsak, herhangi bir devletin bütünlüğü tehlikeye düştüğünde ya büyük güçlerden biri (önceleri İngiltere, daha sonra ABD) veya bölgesel bir güç müdahale ederek statükoyu korumuştur. İran'ın Umman'daki bir isyana (1962–1976), (Arap Birliği'nin desteğini alan) Suriye'nin Lübnan'daki iç savaşa (1976) ve on yıllar boyunca Suudilerin Yemen'in meselelerine müdahale etmeleri hep bu çerçevede düşünülmelidir.

Büyük güçlerin tek tek devletleri ve devletler sistemini korumak için gerçekleştirdikleri müdahalelerin listesi epey uzundur. Örneğin, İngiltere ülkeyi bölünmenin eşiğine getiren isyanları bastırmak için Umman'a iki kez (1959, 1979) müdahale etti. İngilizler yeni bağımsızlığını kazanmış olan Kuveyt'i, onu Irak'ın on dokuzuncu eyaleti olarak gören kuzeyli komşularından korumak için 1961'de yeniden Körfez'e müdahale ettiler. Saddam Hüseyin 1990'da bu iddiayı yeniden gündeme getirince yabancı güçler de bir kez daha müdahale ederek Irak'ı Kuveyt'ten çekilmeye zorladılar. Büyük güçleri müdahaleye sevk eden tek faktörün petrol olduğu da düşünülmesin. Petrolü olmayan devletleri "korumak" için de müdahalelerde bulunuldu. Örneğin, ABD ve İngiltere 1958'de bölgesel istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir dönemde Lübnan ve Ürdün'deki rejimleri desteklemek için bu ülkelere

müdahale ettiler. Petrolün de bu müdahalelerde bir payı olduğu aşikârdır, tıpkı bölgedeki Batı'ya bağımlı ülkelerin korunmasının ve Soğuk Savaş sırasında Sovyet nüfuzunun yayılmasından duyulan korkunun payı olduğu gibi. Ancak sadece istikrarın kendisi için müdahale edildiği de oldu. Bu, tam da siyaset bilimci Boaz Atzili'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında "sınırları sabit tutma takıntısı" olarak adlandırdığı şeyle ilgiliydi. Ortadoğu ABD için önemli bir bölge olarak kaldıkça, tek tek devletlerin ve genel olarak bölgesel düzenin istikrarını sağlamak için müdahale etme geleneği de devam edecek. Nitekim Suriye'deki keşmekeşe bulaşmamak için üç yıldan fazla direnen Barack Obama bile sonunda bu geleneğe uymak zorunda kaldı.

Obama Eylül 2014'te IŞİD'e karşı savaşa girmeyi meşrulaştırmak için savaş nedeni olarak IŞİD'in giriştiği şiddet eylemlerini ve örgütün Amerikalılara ve doğrudan Amerikan ülkesine karşı potansiyel bir tehlike oluşturmasını gösterdi. Bahsetmediği şeyse belki de bu kararın ardındaki en inandırıcı sebepti: IŞİD'in bölgesel düzene karşı oluşturduğu tehdit. Diğerlerine de örnek oluşturacak şekilde Suriye'den ve Irak'tan toprak kopartılması, Irak'ın güney komşusu Suudi Arabistan'ı rahatsız etmekle kalmıyor, çeşitli sebeplerden dolayı dış güçlerden de hiçbirinin işine gelmiyordu. Örneğin, bu durum İsrail-Suriye çatışmasının gelecekteki muhtemel çözümünü (ki iki ülke Suriye'de isyan patlak verene kadar gizli müzakereler yürütmekteydi) hükümsüz hale getiriyordu. Keza, bağımsız bir Kürt devletinin kurulması (ki bu devlet başlangıçta Irak ve Suriye'nin topraklarını bölerken ileride Türkiye ve İran'ın topraklarını da kendine katması muhtemeldi) bölgedeki düzeni mahvedecekti. Bu yüzden ABD, her ne kadar "görevin başarıyla tamamlanması" Amerika'nın Irak felaketi kadar (ki her şeyden önce IŞİD'i yaratan da bu felaketti) uzun sürebilecek olsa da, bir kez daha bir uluslararası koalisyon oluşturdu ve IŞİD'le savaşmaya başladı.

Son olarak, milli birimler şeklinde örgütlenmiş devletlerin meşruiyetine meydan okuyan hareketlerin yarattığı tehditten söz etmek gerekir. Gerçi el-Kaide çağdaş Ortadoğu/İslâm dünyasında ulus-devlet fikrini bir problem olarak gören ilk grup değildi (bu "şeref" büyük ihtimalle 1953'te kurulan Filistin kökenli Hizbu't-Tahrir grubuna aitti), ancak ulus-devlet karşıtlığı bu grubun ideolojisinin temel unsurlarından biridir. El-Kaide önde gelen sözcülerinden biri olan Louis Attiya'ya göre:

> (Arap) ulus-devletleri... Batı'nın İslâmî Doğu'ya yönelik genel sömürgeci planını gerçekleştirmesini mümkün kılmak amacıyla Batı tarafından yaratılmış bir Batılı modele dayanmaktadır. Bu devletlerin hiçbirinin dinî bir temeli yoktur. Varolma hakları olmadığı gibi zaten halk desteğine de sahip değillerdir. Bu devletler Müslüman toplumlara dayatılmıştır ve ayakta kalmaları onları yaratan Batılı güçlere bağlıdır. Bu yüzden cihadın ve mücahitlerin genel amacı Batı sömürgeci sisteminin, yani dünya düzeni denilen şeyin

> temellerine ve altyapısına saldırmak ve daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse yüzyıldır süren bu haçlı savaşında haçlıları yenilgiye uğratmaktır. Onların yenilgisi bütün ulus-devletlerin ortadan kalkması anlamına gelir. Öyle ki, bu yıkıntıdan doğacak şey, İslâm'ın aşina olduğu tabii mevcudiyet olan büyük İslâm devleti altındaki bölgesel bir yapı olacaktır.[20]

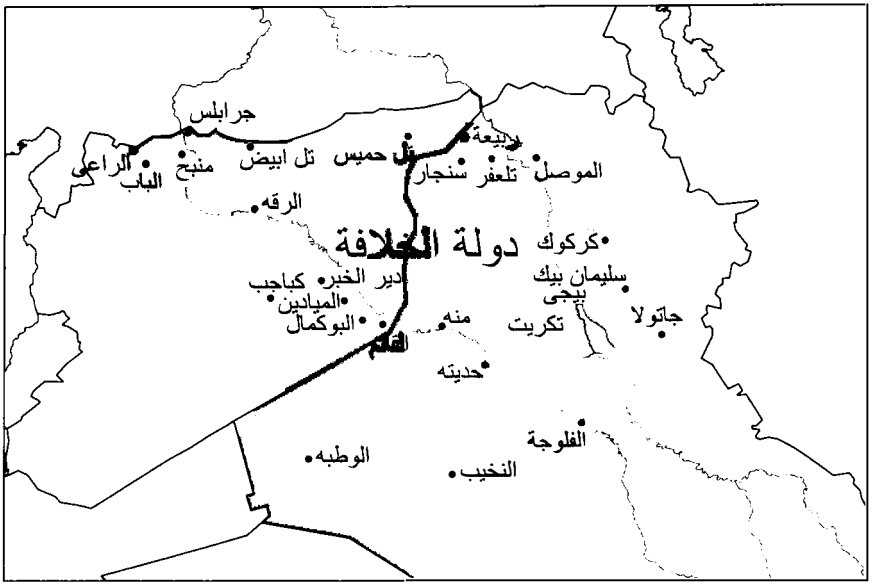
Gelgelelim, daha XIX. yüzyılın başlarında anarşistlerin de keşfettiği gibi, ulus-devletin siyasal toplulukların temel örgütlenme biçimi olduğu bir dünyada uygulanabilir bir siyasal örgütlenme biçimini hayata geçirmek bir yana kavramsallaştırmak bile neredeyse imkânsızdır. El-Kaideciler gelecekteki hilafet devleti için mücadele ettiler ve bunun ne tip bir şey olacağını tarif etmeye çalıştılar. Kimi zaman "hilafet"i bir metafor olarak kullandılar. Örneğin, el-Kaide'nin ikinci adamı Eyman el-Zevahiri'ye göre hilafet "gölgesinde her Müslümanın, hatta bu dünyadaki her bir mazlumun ve adalet arayan kişinin güven içinde yaşayacağı... vatandaşlarının haklarına ve onuruna saygı gösteren, her tür yozlaşmayla mücadele eden ve yeryüzünde adaleti ve eşitliği yayan bir İslâmî yönetim" olacaktı.[21] Kimi zaman hilafet el-Kaideciler tarafından post-milenyarist bir sanrıya dönüştü. El-Kaide'nin bir numaralı adamı Usame Bin Ladin seyrek de olsa bu meseleye temas etmiş ve örneğin bir keresinde şöyle demişti: "Peygamber efendimizin sahih bir hadisinde müjdelediği üzere Allah'ın izniyle raşid hilafet geri dönecektir ve günümüzde bütün İslâm ümmeti bu raşid hilafetin kurulması için harekete geçmiş durumdadır."[22] Kesin olarak söylenebilecek şey el-Kaidecilerin modern bir ulus-devletin sahip olduğu disiplin ve hiyerarşilere sahip bir İslâmî üst devlet kurmak niyetinde olmadığıdır. El-Kaide'nin ateşli muhayyilesinde hilafet daha ziyade ulus-devlet sisteminin sınırlamalarından kurtulmuş ve şeriatla yönetilen geniş bir toprak üzerinde kurulan bir İslâmî düzeni ifade ediyordu. El-Kaideciler sadece istikbaldeki bu hilafetin yolunu hazırlamakla meşguldüler.

Ne var ki el-Kaide'nin hayal ettiği bu hilafete giden yolda garip bir şey meydana geldi. El-Kaide içindeki Cebat el-Nusra adlı Suriyeli bir grup ve onu takip eden Ensar el-Şeriat isimli çeşitli gruplar mücadelelerinin ancak belli ulus-devletler çerçevesinde sonuca ulaşabileceği fikrini kabul etmeye başladılar. Dolayısıyla bugün birçok Suriyelinin Beşar Esad rejimini desteklememesine karşın Suriyeli oldukları fikrini reddetmeye de bir o kadar karşı olduklarını fark eden Cebat el-Nusra kendisini *Suriyeli* bir cihad hareketi olarak tanımlamaktadır. Kendilerini Tunus'taki Ensar el-Şeriat bi-Tunus veya Libya'daki Ensar el-Şeriat olarak tanımlayan gruplar da aynı mantığı takip etmektedir.

20 Voice of Jihad (August/September 2004) in Brad K. Berner, *The World According to Al Qaeda* (n.l.: Booksurge, 2005), 147–8.

21 Laura Mansfield, *Al Qaeda 2006 Yearbook: 2006 Messages from Al-Qaeda Leadership*, ed. Laura Mansfield (N.L.: TLG Publications, 2007), 61, 234.

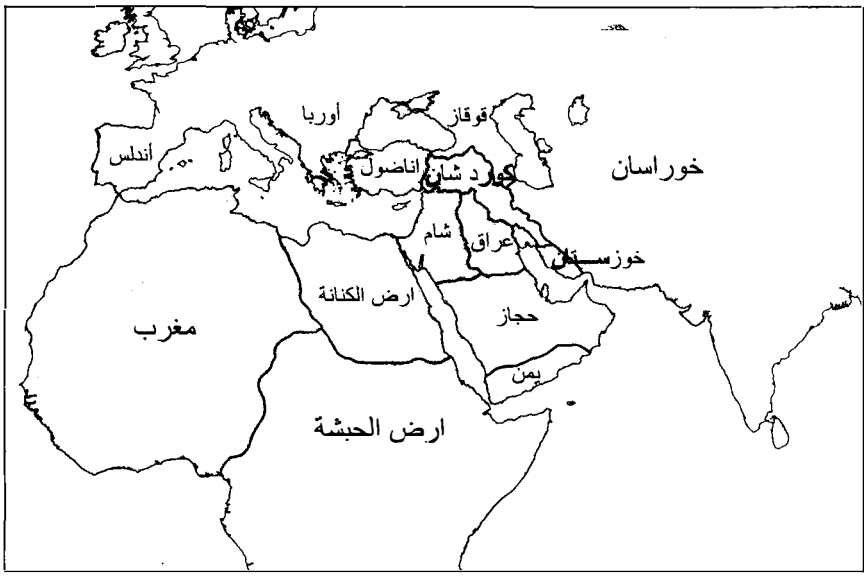
22 http://ar.marefa.org/sources/index.php.

2014'ün sonu itibariyle IŞİD yönetimindeki (kendi deyimleriyle) İslâm Devleti Hilafeti.

El-Kaide'nin yan gruplarının, bir şekilde ona özenenlerin ve el-Kaide taklitçilerinin çoğalması ve yeni topraklarda yayılması bu yüzden orijinal el-Kaideciler açısından son derece sıkıntı verici bir durumu maskelemektedir. El-Kaide aslında başından beri örgütlenmeye düşkün bir örgüt değildir. Bizzat Bin-Ladin bir keresinde el-Kaide diye bir şeyin aslında olmadığını söylemişti. Ona göre el-Kaide Afganistan'ın çorak arazilerinde üslenen bir grup mücahidin karargâhlarını adlandırmak için (Arapçada *kaide* "üs" anlamına gelir) kullandıkları bir sözcükten başka bir şey değildi. Ona bir örgüt anlamı yükleyen Batılılardı. Örgütten daha önemli olan şey el-Kaide'ye bağlı çeşitli kişi ve grupları birbirine ve el-Kaide merkezine bağlayan ideolojiydi. Ne var ki artık, el-Kaide'nin ideolojik birliği de, el-Kaide merkezi de dağılmış durumda. El-Kaide'ye bağlı bazı gruplar ve el-Kaide taklitçileri, mevcut durumda, istemeyerek de olsa realiteye teslim olmuş durumdalar.

Suriye ve Irak'tan kopardığı topraklarda halifelik ilan ederek ulus-devlete meydan okuyor görünen IŞİD'i düşünelim. Tıpkı Mark Twain'in ölümü gibi, Ortadoğu'da ulus-devletin ölümüyle ilgili haberler de aşırı derecede abartılı olmakla kalmıyor, aynı zamanda gülünç de. Her şeyden önce, IŞİD hilafetin tam olarak ne olduğunu henüz tanımlamadı. Şu an ve yakın gelecek için tanımlamak zorunda da değil. Çünkü asıl derdi egemenliği altındaki toprakları elinde tutmak ve yeni topraklara doğru yayılmak. Buna karşılık, IŞİD gözlemcileri bölgede ulus-devlet formuna karşı çıkmaya çalışmış olan diğer hareketler hakkında kafa yormalı. Örneğin, fetihlere öncülük

Örgütün hedef ve beklentilerine göre 2019'da
İslâm Devleti Hilafeti'nin egemen olacağı topraklar

eden savaşçılar grubunu bugün Suudi Arabistan'ı oluşturan toprakların dışında fetihlere yönlendirerek bu toprakları tehlikeye atmak yerine onları geri döndüren Abdülaziz ibn el-Suud örneği akla geliyor. İbn el-Suud İslâm dünyasını bidatlardan arındıran büyük kahraman olarak hareket etmektense, yapabileceği en iyi şeyin bir ulus-devlet kurmak olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. İran İslâm Cumhuriyeti yaşadıklarından aynı dersi çıkardı. Nitekim İran, dünya çapındaki mazlum halkları emperyalizmin pençesinden kurtarma misyonuyla ilgili durmadan tekrarladığı bütün palavralara rağmen, Irak savaşı (1980-1988) sırasında kendi vatandaşlarını seferber etmek için İran vatanseverliğine başvurdu.

Bir hilafet devletinin yeniden kurulmasının bölgedeki ulus-devlet formu açısından sahici bir tehlike oluşturmamasının ikinci sebebi IŞİD'in geleceğinin o kadar da parlak olmamasıdır. IŞİD sayıca küçüktür (savaşçı sayısı hakkındaki tahminler otuz binden yüz binin üzerine kadar çıkmaktadır) ve güçleri geniş bir şerit boyunca uzanmaktadır. Suriye'de yönetimini ele geçirdiği toprakların her birinde uyguladığı "İslâmî cezalar ve kurallar" ve örgütün kana susamışlığı IŞİD'i halkın gözünde o derece sevimsiz hale getirmiş durumdadır ki Cebat el-Nusra bile onun yönetimini tanımamak durumunda kalmıştır. Suriye hükümetinden Suriye muhalefetinin birçoğuna ve uluslararası koalisyona kadar birçok cephede birçok düşmana karşı savaşmaktadır. Şimdiye dek savaş alanında örgütlü ve iyi donanımlı bir orduyla karşı karşıya gelmediği gibi böyle bir orduya 2013'te Mali'deki Fransız

ve Afrika Birliği güçleriyle karşı karşıya gelen koalisyondan daha iyi karşı koyması da hiç mümkün gözükmemektedir. IŞİD Musul'daki (dört yüz ilâ sekiz yüz savaşçı şehri hiçbir direnişle karşılaşmadan aldı) ve diğer yerlerdeki "zafer"lerini Saddam Hüseyin'e hizmet etmiş olan eski Baasçı askerlerle ve aşiret reisleriyle kurduğu koalisyona borçludur ve bu grupların hiçbiri IŞİD'le aynı dünya görüşünü paylaşmamaktadır. Nitekim 2014'ün sonlarından itibaren bu gruplarla IŞİD arasında çatışmalar başlamıştır. Kısacası, Barack Obama IŞİD'in bölgeye ve dünyanın geri kalanına yönelik olarak oluşturduğu tehdidi ve örgütün önemini abartarak George W. Bush'un hatasını tekrarlamaktadır.

IŞİD, El-Kaide ve benzeri örgütlerin oluşturduğu tehdidi daha da azaltan bir faktör de, bu cihatçı örgütlerin Müslümanların kalbini kazanmada başarısız olmasıdır. Pew Research Küresel Tutumlar Araştırması bulgularına göre İslâm dünyasında El-Kaide'ye (yani merkezi El-Kaide'ye ve onun ilkelerine sadık kalmaya devam eden yan örgütlerine) destek 2013'te bütün zamanların en düşük seviyesine inmiştir. Araştırmaya katılanların yüzde 57'si örgüte karşı antipati beslerken, sadece yüzde 13'ü örgüt hakkında olumlu bir görüş ifade etmiştir. İntihar saldırılarına destek konusunda da aynı eğilim söz konusudur. Toparlarsak, İslâm dünyasının çeşitli ülkelerinde görüşlerine başvurulan kişilerin yüzde 67'si aşırı İslâmcı örgütlerden rahatsızlığını belirtmiştir ki bu durum bu grupların geleceği açısından iyi bir işaret değildir.

Bütün bunların işaret ettiği şey, göründüğü kadarıyla, bölgede son yıllarda gerçekleşen isyanlara karşın, Ortadoğu dönemsel bir dönüşümün eşiğinde değildir. Modernliğin tanımlayıcı özelliği dünya ekonomisinin baskın konumu ve ulus-devlet sistemleriyse, Ortadoğu'nun bu modern momente sıkıca yerleşmiş olduğu ve büyük ihtimalle bulunduğu yerde kalacağı söylenebilir. Yani şimdilik Ortadoğu'nun ufkunda bir postmodern moment söz konusu değildir.

BELGELER

Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdül Nasır'ın 23 Kasım 1961'de Port Said'deki Zafer Günü Kutlamalarında Yaptığı Konuşma

Mısır devlet başkanı Cemal Abdül Nasır aşağıdaki konuşmayı Süveyş Savaşı'nın sona ermesinin beşinci yıldönümünde Port Said'de yapmıştır.

1956'da halk her şeyini feda etti, kanını verdi, şehit oldu. Kanımızı vermekten ve şehit olmaktan geri durmadık. Zalimlerin gücü halkı korkutmadı, büyük güçler, İngiltere, Fransa, İsrail... hiçbiri halkı korkutmadı...

Kardeşlerim, şuna kalpten inanıyorum ki sizin 1956'da kazandığınız o büyük zafer bize yeni bir toplum inşa etmenin yolunu açmıştır. Şundan da hiç şüphem yok: Birleşik Arap Cumhuriyeti'nde yaşayan herkes, bütün halk geçmiş yıllarda sizin özgürlük ve bağımsızlık için mücadele verdiğiniz gibi yeni toplum için de mücadele etmeye ve kendini feda etmeye hazırdır. Savaştık, mücadele ettik. Emperyalizmden ve onun türlü oyunlarından yılmadık, zalimlerin gücünden korkmadık. Emperyalizmin içimize nifak tohumları serperek bize diz çöktürme planlarına boyun eğmedik. Bunun kanıtı bugün özgür bir toplum olarak yaşıyor olmamızdır. Açık veya örtülü emperyalizm bize egemen olamadı, aksine biz bugün siyasal özgürlüğün keyfini sürüyoruz, çünkü siyasal özgürlüğümüzü kazanmak için mücadele ettik. Bu siyasal özgürlüğü elde etmemizin sebebi Batı'nın siyasal egemenliğine son vererek kaderimizi kendi ellerimize almamızdır. Emperyalizmin, yabancı egemenliğinin ve işgalin kahrını çektiğimiz o uzun yıllar boyunca halk özgürlüğünü kazanmak için ayağa kalktı ve mücadele etti. Allah'a şükür kardeşlerim bugün özgürüz. Mücadelemiz meyvelerini verdi. Biz, babalarımız ve onların babaları hep bu özgürlük için mücadele etmiştik. Yabancı güçlerin sömürücü egemenlikleriyle hep cephe cepheye savaştık ve ne olursa olsun bu tavrımızdan geri adım atmadık...

Artık kardeşlerim, bu uzun mücadelenin ardından, nihayet arzu ettiğimiz gibi bir toplum inşa etme ümidimizi gerçekleştirecek olan yol açılmış durumda. Bolluk ve refahın hüküm sürdüğü, sınıf ayrımlarının ortadan kalktığı, efendilerin ve kölelerin değil aynı vatanın evlatlarının yaşadığı ve herkesin kendisini diğer kardeşleriyle eşit hissettiği bir toplum olacak bu...

Bu ikinci devrim halkın devrimidir, bu milletin bütün evlatlarının devrimidir, sosyal adalet için, sınıf farklarının ortadan kaldırılması için yapılan bir devrimdir. Yani demek istiyorum ki, devrimimiz ilerlerken, arzuladığımız toplum, her birimizin kendisi ve evlatları için arzuladığı toplum, bolluk ve refahın hüküm süreceği toplum, ne kapitalist ne de feodal bir diktatörlük olacak, bu toplumda ne sömürü ne tekel olacak, sadece bu milletin her bir ferdine sosyal adalet ve fırsat eşitliği sunan bir toplumdan bahsediyorum. Evet, bu toplumda hiçbir koşulda insanın insan tarafından sömürüsü söz konusu olmayacak...

Kendi kendine yeterlilik ve adalet diyoruz. Adalet ayrım gözetmeyen bir eşitlik anlamına gelir, adil bir düzende sermaye diktatörlüğü, feodal diktatörlük, siyasal, ekonomik veya sosyal sömürü olmaz. Adalet bu ülkenin zenginliklerinin

bu ülkenin evlatları arasında herkesin emeğine göre adil ve eşit bir şekilde dağıtılması demektir. Adalet işte budur. Kendi kendine yeterlilik ise çalışmak, çabalamak, ter dökmek ve milli gelirimizi artırmak demektir. Bu ülkenin payına düşen zenginliği artırmak için bankaları, sigorta şirketlerini ve bazı fabrikaları ve şirketleri millileştirdik. Bütün yabancı ticareti, Anglo-Mısır Petrol Şirketi'ni ve bazı buna benzer şirketleri de millileştirdik. On Mısır sterlininin üzerindeki kazançları da millileştirdik. Bu şekilde halka haklarını verdik. Hakkı gerçek sahibine teslim ettik. Üretim araçlarına kapitalistler sahipken işçilerin elinde ne vardı? Sadece emeği. Peki kapitalistin nesi vardı? Parası. Kapitalist işçiyi istihdam ediyordu. İşçilerin ücreti kârın yüzde 25'iydi, bir avuç kapitalist kârın yüzde 75'ini ceplerine atıyordu. Şimdi bu adalet midir? Hakka hukuka şeriata uygun mudur bu? Adalet midir, Allah'ın kanununa yakışır mı? Bu İslâm mıdır? Bu din midir? Bu Hıristiyanlık mıdır söyleyin bana. Bu sömürü ve emperyalizmdir. Bu emperyalizm, gericilik ve sömürü arasındaki işbirliğidir. Bunu kim kabul edebilir? Eskiden bütün kazanç küçük bir gruba gidiyor, bir milyon işçi beş bin kişiden ücret alırken, beş bin kişi bir milyon işçinin üç katını kazanıyordu. Bir düşünün beş bin kapitalist bir milyon işçinin üç katı kadar kazanıyor. Allah'ın kanununa uyar mı bu? Bunu kimse kabul edebilir mi?

* *President Gamal Abdel-Nasser's Speeches and Press-Interviews, January–December 1961* (Cairo: Information Department, United Arab Republic, 1962), s. 332–43.

Zekeriya Tamer: Onuncu Günde Kaplanlar

Cemal Abdül Nasır konuşmalarında devrim sonrası Ortadoğu devletlerinde madalyonun bir yüzünden bahsediyordu. Suriyeli yazar Zekeriya Tamer "Onuncu Gündeki Kaplanlar" adlı bu kısa öyküsünde madalyonun diğer yüzünden bahsediyor.

Kafese kapatılmış olan kaplan, artık balta girmemiş ormanlardaki memleketinden çooook uzaklardaydı, ama yine de onu bir türlü unutamıyordu. Şu an yüzünde öfkeli bir ifadeyle kafesin etrafında toplanan adamlara bakıyordu. Adamlar gözlerinde merakla ama korkmadan onu gözlüyorlardı.

İçlerinden biri adamlara bir şey anlatıyordu. Sesine sakin ama buyurgan bir ton hâkimdi: "Benim mesleğimi, yani kaplan yetiştiriciliğini gerçekten öğrenmek istiyorsanız, bir an bile unutmamalısınız ki hasmınızın midesi ilk hedefinizdir. Bu mesleğin hem zor hem de kolay olduğunu göreceksiniz."

"Şimdi şu kaplana bakın. Son derece vahşi ve mağrur, özgürlüğünden ve cesaretinden aşırı derecede emin bir kaplan değil mi? Gelin görün ki kısa zaman için değişecek ve bir o kadar nazik, yumuşak huylu ve küçük bir çocuk kadar itaatkâr olacak. Elinde yiyecek olanla olmayan arasında neler geçeceğini kendiniz seyredin ve öğrenin."

Adamı dinleyenler hayvan yetiştiriciliği mesleğini öğrenmek için onu can kulağıyla dinleyeceklerini söylediler ve hayvan yetiştiricisi bundan memnun olarak gülümsedi. Sonra kaplana döndü ve alaycı bir ifadeyle sordu: "Sevgili misafirimiz nasıllarmış bakalım?"

"Bana ne yiyorsam ondan getir," dedi kaplan, "yemek saatim geldi de geçiyor."

Hayvan yetiştiricisi yüzünde sahte bir şaşkınlık ifadesiyle cevap verdi: "Seni şu kafese kapatan benim. Sen bana emir vermeye kalkıyorsun. Ne kadar matrak bir kaplansın sen! Şunu bilmelisin ki burada emirleri yalnız ben veririm."

"Hiç kimse kaplanlara emir veremez," dedi kaplan.

"Evet, ama artık sen bir kaplan değilsin," dedi hayvan yetiştiricisi. Kendi ormanında bir kaplandın, ama artık bir kafesin içindesin. Emirlere itaat eden ve ne istersem onu yapmak zorunda olan bir kölesin."

"Hiçkimsenin kölesi olmayacağım ben," dedi kaplan sert bir ses tonuyla.

"Bana itaat etmek zorundasın, çünkü yiyeceğin benim elimde," dedi hayvan yetiştiricisi.

"Senin yiyeceğini istemiyorum," dedi kaplan.

"Öyleyse istediğin kadar aç kalabilirsin," dedi hayvan yetiştiricisi, "çünkü seni istemediğin bir şey yapmaya zorlamayacağım."

Ve talebelerine dönüp ekledi: "Nasıl değişeceğini göreceksiniz. Dik duran bir baş aç bir mideyi doyurmak için hiçbir işe yaramaz."

Kaplan acıktı ve kederli bir hale bürünerek avının peşinde bir rüzgâr gibi özgürce koşturduğu günleri hatırladı.

İkinci gün hayvan yetiştiricisi ve talebeleri kaplanın kafesinin önünde durdular. Hayvan yetiştirici şöyle dedi: "Hâlâ acıkmadın mı? Acıktığın o kadar belli oluyor ki. Büyük bir eziyet çekiyor olmalısın. Bana aç olduğunu söyle ve sana istediğin eti vereyim."

Kaplan sessizliğini bozmadı. Bunun üzerine hayvan yetiştiricisi şöyle dedi: "Söylediğimi yap, aptal olma. Acıktığını itiraf et ve istediğin yemeği ye."

"Evet, açım," dedi kaplan.

Hayvan yetiştiricisi güldü ve talebelerine döndü: "İşte sonunda tuzağa düştü. Göreceksiniz, artık bu tuzaktan kurtulması mümkün değil."

Emir verdi ve kaplana bir sürü et getirdiler.

Üçüncü gün hayvan yetiştiricisi kaplana şöyle dedi: "Bugün yemek yemek istiyorsan, senden isteyeceklerimi yapmak zorundasın."

"Sana itaat etmeyeceğim," dedi kaplan.

"Cevap vermekte bu kadar acele etme. Çünkü senden isteyeceğim şey çok basit. Şu an kafesinde bir ileri bir geri dolanıp duruyorsun. Senden istediğim şu: Dur dediğimde duracaksın."

"Bu gerçekten önemsiz bir istekmiş", diye düşündü kaplan, "bunun için inat edip aç kalmaya değmez."

Kaplan hemen durdu ve hayvan yetiştiricisi neşeli bir sesle "Aferin," dedi.

Kaplan bir güzel karnını doyurdu ve halinden gayet memnundu. Bu sırada hayvan yetiştiricisi talebelerine şöyle diyordu: "Göreceksiniz, birkaç güne kalmaz o kâğıttan bir kaplan olacak."

Dördüncü gün kaplan hayvan yetiştiricisine şöyle dedi: "Karnım acıktı, benden durmamı iste."

Hayvan yetiştiricisi talebelerine döndü: "Gördünüz mü, emirlerimden hoşlanmaya başladı bile."

Sonra kaplana döndü ve şöyle dedi: "Bugün kedi gibi miyavlamadığın müddetçe yemek yiyemezsin."

Kaplan öfkesini güçlükle bastırarak kendi kendine şöyle dedi: "Kedi miyavlamasını taklit ederek belki biraz eğlenirim, neden olmasın?"

Kaplan kedi gibi miyavladı, ama hayvan yetiştiricisi kaşlarını çattı ve miyavlamadan hiç memnun olmadığını belirten bir bakışla:

"Taklidin hiç güzel değildi. Sana kükre demedim miyavla dedim. Tekrar dene," dedi.

Kaplan tekrar miyavlamayı denedi, ama hayvan yetiştiricisi ona dik dik bakmaya devam etti ve küçümseyen bir tavırla: "Sus! Kapa çeneni!" dedi. "Taklidin hâlâ çok kötü. Bugün yanından ayrılıyorum. Yarına kadar iyice çalış. Yarın miyavlamanı kontrol edeceğim. Eğer miyavlamayı öğrenebilmişsen sana yemek vereceğim, ama taklidini beğenmezsem aç kalacaksın."

Hayvan yetiştiricisi kaplanın kafesinden yavaş adımlarla ayrıldı. Onu kendi aralarında fısıldaşan ve kıkırdayan talebeleri takip etti.

Kaplan Tanrı'ya yalvarırcasına balta girmemiş ormanlarda olmayı diledi, ama artık memleketi çok uzaklarda kalmıştı.

Beşinci gün hayvan yetiştiricisi yeniden kaplanın yanına geldi: "Hadi bakalım," dedi, "bir kedi gibi miyavlamayı başarabilirsen sana koskoca bir parça et vereceğim."

Kaplan kedi gibi miyavladı. Hayvan yetiştiricisi onu neşeli ve takdir edici bir ifadeyle alkışlamaya başladı: "Aferin sana, harikasın. Mart ayında kediler nasıl miyavlıyorlarsa sen de tam öyle miyavladın."

Altıncı gün hayvan yetiştiricisi kafesin önüne gelir gelmez kaplan hemen kedi gibi miyavlamaya başladı. Gelgelelim hayvan yetiştiricisi sessizliğini bozmadı ve somurttu.

"Ama dün miyavladığımda böyle yapmamıştın," dedi kaplan.

"Şimdi eşek gibi anırmanı istiyorum," dedi hayvan yetiştiricisi.

"Ben mi? Ormandaki bütün hayvanların korktuğu kaplan mı eşek gibi anıracak? Bunu yapacağıma ölürüm daha iyi."

Hayvan yetiştiricisi tek bir kelime etmeden kafesten uzaklaştı ve arkasına bakmadan yürüdü. Yedinci gün gülümseyerek kaplanın kafesine yaklaştı. "Hâlâ yemek yemek istemiyor musun?" diye sordu.

"İstiyorum," dedi kaplan.

"Her şeyin bir bedeli var," dedi hayvan yetiştiricisi. "Yemek yemek istiyorsan eşek gibi anırmalısın."

Kaplan balta girmemiş ormanları hatırlamaya çalıştı, ama başaramadı. Gözlerini kapayarak öne atıldı ve anırmaya başladı. "Hiç güzel anıramadın," dedi hayvan yetiştiricisi, "ama sırf sana acıdığım için bir parça et vereceğim."

Sekizinci gün hayvan yetiştiricisi kaplana şöyle dedi: "Şimdi sana bir nutuk atacağım. Bitirdiğimde çılgınca tezahürat yapıp alkışlayacaksın."

Hayvan yetiştiricisi konuşmasına, "Yurttaşlarım!" diye başladı, "bundan önce sayısız kez kaderimizi etkileyen meselelerle ilgili tavrımızı net bir şekilde ortaya koyduk. Bundan sonra da, iç ve dış düşmanlarımız bize karşı hangi dolapları çevirirlerse çevirsinler bu kararlı ve net tavrımızdan asla vazgeçmeyeceğiz. İnancımız sayesinde zafer bizim olacaktır!"

"Söylediklerinden hiçbir şey anlamadım," dedi kaplan.

"Senin üzerine düşen vazife, söylediğim her şeye hayran olmak ve heyecanla alkışlamak," dedi hayvan yetiştiricisi.

"Beni affet," dedi kaplan. "Ben cahil ve eğitimsiz bir hayvanım. Söylediklerin gerçekten harika, çok güzel konuşuyorsun, bundan sonra senin istediğin gibi yapacak ve konuşmanı bitirdikten sonra alkışlayacağım," dedi.

Kaplan hayvan yetiştiricisini alkışlamaya başladı. Ancak hayvan yetiştiricisi bundan memnun olmadı: "İkiyüzlülükten ve münafıklardan hiç hoşlanmam," dedi hayvan yetiştiricisi. "Ceza olarak bugün sana yemek vermeyeceğim."

Dokuzuncu gün hayvan yetiştiricisi elinde bir demet otla çıkageldi ve otu kaplanın önüne attı. "Ye bakalım," dedi.

"Bu ne böyle?" dedi kaplan. "Ben etoburum."

"Bugünden itibaren ottan başka bir şey yemeyeceksin," dedi hayvan yetiştiricisi.

Açlığı dayanılmaz boyutlara ulaşınca kaplan otları yemeye çalıştı ve tadı o kadar kötüydü ki iğrenerek otlardan uzaklaştı. Gelgelelim çok geçmeden yeniden otların yanına geldi ve hatta yedikçe otların tadını beğenmeye başladı.

Onuncu gün hayvan yetiştiricisi, talebeler, kaplan ve kafes ortadan kayboldu: Kaplan bir vatandaşa, kafes de bir kente dönüşmüştü.

* Zakaria Tamer, *Tigers on the Tenth Day and Other Stories*, trans. Denys Johnson-Davies (London: Quartet Books, 1985), s. 13–17.

Ali Şeriati Tarih Felsefesi: Habil ile Kabil'in Hikâyesi

Ali Şeriati (1933–1977) Paris'teki Sorbonne ve İran'daki Meşhed üniversitelerinde sosyoloji eğitimi aldı. İslâmî modernizmle Marksizmi birleştiren fikirleri devrimden önceki birkaç on yılda İran'da geniş bir grup tarafından takip edildi. Bu seçkide Ali Şeriati Habil ve Kabil kıssasını yeniden yorumluyor.

...Müfessirler ve diğer din âlimleri Habil ile Kabil'in kıssasını anlatan ayetlerin, insan öldürmenin (cinayetin) mahkûm edilmesi için nazil olduğunu belirtiyorlar. Bence bu çok yalın ve yüzeysel yorumdur. Benim teorim doğru olmasa bile, bu kıssanın anlamı ve amacı onların sandığı kadar da basit olmasa gerektir. İbrahimî dinler (özellikle de İslâm), söz konusu kıssayı, insanoğlunun bu dünyadaki hayatının ilk büyük olayı olarak zikretmektedirler. Bunun biricik amacının, cinayeti mahkûm etmek olması bana pek inandırıcı gelmiyor. Altında yatan derin anlam ne olursa olsun, bence bu kıssadan çıkartılacak tek "hisse", "böylece anlamış olduk ki, adam öldürmek kötü bir şeydir, onun için bu kötülüğü işlemekten kaçınmalıyız... Bundan sonra, özellikle kardeşlerimizi öldürmeyelim", demek değildir.

Benim görüşüme göre bu olay tarihin akışını birdenbire saptırmış olan, insanlık tarihinin en önemli olayını temsil etmektedir. Çünkü bu kıssa, ilkel toplumun, avcılığa ve balıkçılığa dayalı üretim tarzında ifadesini bulan eşitlik ve kardeşlik düzeninin sonunu ve bu düzenin yerine tarımsal üretimin geçişini; özel mülkiyetin doğuşunu; ilk sınıflı toplumun, imtiyaz ve sömürü sisteminin ortaya çıkışını; zenginliğe tapmanın başlamasını; gerçek inancın kaybolup, düşmanlığın, hırs ve tamahın, yağmacılığın ve köleliğin, kardeş katilliğinin alıp yürümesini anlatmaktadır. Habil'in ölmesi, Kabil'inse sağ kalması nesnel tarihî gerçeklerdir. Gerçekçi, eleştirel, ilerici bir çözümleme de, o zamandan beri 'din'in, hayatın, ekonominin, yönetimin ve insanın akıbetinin hep Kabil'in ellerinde olduğunu gösterir. Aynı şekilde, Habil'in zürriyet bırakmadan öldüğünü ve bugünkü insanlığın, Kabil'in vârislerinden meydana geldiğini biliyoruz. (Burada vâris sözü biyolojik anlamda değil; tipolojik anlamda kullanılmıştır.) Her toplumda, her çağda düşünce ve maneviyat kargaşasının, dengesizliğinin sürüp gitmesinin nedeni Kabil'in toplum, yönetim, "din", ahlak ve dünya görüşünün evrenselleşmesidir.

Kabil ile Habil arasındaki çelişkinin kaynağı, Kabil'in Habil ile nişanlanan kız kardeşini, kendi nişanlısına tercih etmesidir. O, Habil'in nişanlısını almakta ısrar etmiş, Hz. Âdem'in onayıyla gerçekleştirilen nişanın hükümsüz sayılmasını istemiştir. İki kardeş, Hz. Âdem'in huzuruna gitmişler; o da, her birinin Allah'a bir kurban sunmasını önermiştir. Kimin kurbanı kabul edilirse, o kızla o evlenecek, kaybeden de sonuca razı olacaktı. Kabil hile yapmaya yeltenmiş, kurban olarak sararmış hububat sunmuş ve tabii kurbanı kabul edilmemiştir. (Kabil'in gerekli olduğuna inandığı zaman hileye, hatta Allah'a karşı hileye başvurmasına dikkatinizi çekerim. Kabil düzeninin bütün temsilcileri aynı şekilde davranıyorlar.) Bunun üzerine Kabil tekrar hileye başvurmuş, Allah'ın hükmüne değil de kendi tutkularına uymayı tercih etmiş ve -kendisinden hiçbir şey istemeyen, Allah'a sahip olduğu en kıymetli şeyi, en güzel devesini sunan ve kurbanı kabul edilen- Habil'i öldürmüştür.

Bu olaydan biraz önce aralarında geçen konuşma da ibret vericidir. Kabil'in kendisini ölümle tehdit etmesine karşılık, Habil'in cevabı: "Fakat ben sana karşı

elimi kaldırmayacağım." olmuştur. Böylece Habil'in temsil ettiği toplum ve düzen, hiçbir direnme göstermeden yerini Kabil'in saldırgan ve gasp düzenine bırakmıştır. Habil ile Kabil kıssası üzerinde düşünürken, cinsiyet meselesinin, ekonomiden daha güçlü ve daha belirleyici bir aktör olup olmadığında ilk bakışta tereddüt ettim. Freudizm bu durumda haklı olamaz mıydı? ... Kabil'in, kardeşinin nişanlısına duyduğu ilgi yüzünden, böyle bir sorun çıkmasına yol açtığı doğrudur. Ama iki kardeşten niye Kabil böyle bir davranış göstermektedir? İki kardeşin de aynı soydan ve aynı çevreden geldiğini bildiğimize göre, ikisinin de tıpatıp aynı şekilde davranmaları, aynı kararlılığı ve dürüstlüğü göstermeleri gerekmez miydi? ... Hiç kimse doğuştan kötü değildir, çünkü herkesin özü, Âdem'in özüyle aynıdır. Kabil'i kötü yapan, köleliği ve efendiliği doğuran, insanları kurt, tilki ve koyun haline sokan insanlık dışı düzen, sınıflı toplum ve özel mülkiyet rejimidir... Hayır, Bay Freud!... O, bütün bunları, cinsi içgüdüleri, diğerlerinden daha güçlü olduğu için değil, insani erdemleri olağanüstü zayıfladığı için yapmıştır...

Bu kıssayı böylesine ayrıntılı incelememin nedeni, en başta, bu kıssanın sadece ahlaki gayelerle dolu olduğu düşüncesini çürütmek; ikinci olarak da, bu kıssanın, iki kardeş arasındaki mücadeleyi anlatmadığını açıklamaktır. Bu kıssa, insan toplumunun iki kolunu, iki değişik üretim tarzını anlatmaktadır. Bu tarihin; bütün çağlarda ikiye ayrılmış insanlığın, hâlâ sona ermiş olmayan savaşın nasıl başlandığının hikâyesidir. Habil'in temsil ettiği kol, ezilmişlerin, tarih boyunca Kabil'in özel mülkiyet sistemi tarafından köleleştirilmişlerin, halkın koludur. Habil'le Kabil'in kavgası, her kuşağın yeniden yaşadığı bitmeyen bir kavgadır. Kabil'in bayrağı, hâkim sınıflar tarafından hep yüksekte tutulmuş, Habil'in kanının intikamını almak tutkusu ise, adalet, özgürlük ve gerçek inanç için her çağda savaşmış olan torunlarınca kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Kabil'in silahı "din"di, Habil'in silahı da "din"di. Bu yüzden dinin dine karşı yürüttüğü mücadele de insanlık tarihinin demirbaşlarındandır. Bir tarafta Allah'a ortak koşan, toplumda şirke ve sınıf ayrımına gerekçe hazırlayan "şirk dini", öbür tarafta da, Allah'ın birliğini, bütün sınıfların ve ırkların eşitliğini savunan tevhit dini... Habil'le Kabil'in tarih boyunca süren mücadelesi, aynı zamanda tevhitle şirkin adalet ve eşitlikle toplumsal ve ırki ayrımın da mücadelesidir. Sahte "din"le, uyuşuklukla, statükoculukla gerçek din, canlılık ve devrimcilik arasındaki mücadele insanlık tarihi boyunca sürmüştür, sonuna kadar da sürecektir. Kabil ölüp de, "Habil'in düzeni" yeniden kurulana kadar bu devam edecektir. Bu kaçınılmaz devrim, Kabil tarihinin sonu olacaktır. O zaman, bütün dünyada eşitlik gerçekleşecek, eşitlik ve adalet temelleri üzerinde birlik ve kardeşlik sağlanacaktır. Tarihin kaçınılmaz gidişi budur. İnsan hayatının tüm şubeleri evrensel bir devrim geçirecektir. Allah'ın müjdeledikleri gerçekleşecektir: "Biz, memlekette güçsüz sayılanlara (mustaz'aflara) iyilikte bulunmak onları önderler kılmak, onları vâris yapmak, memlekete yerleştirmek; Firavun, Haman ve her ikisinin de askerlerine çekinmekte oldukları şeyleri göstermek istiyorduk" (Kasas, 5).

Geleceğin bu kaçınılmaz devrimi, Habil ve Kabil'in mücadelesiyle başlayan, yönetenle yönetilen arasındaki diyalektik çatışmanın zirvesi olacaktır. Tarihin kaçınılmaz sonucu, adaletin, eşitliğin ve gerçekliğin zaferi olacaktır.

*Ali Shariati, *On the Sociology of Islam*, trans. Hamid Algar (Berkeley, Calif.: Mizan Press, 1979), s. 103–9. (Türkçesi için bkz. Ali Şeriati, *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, çev. Kamil Can, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980.)

Ayetullah Humeyni: İslâm Devleti

1970'te Ayetullah Humeyni "Islâm Devleti" başlığıyla Necef'teki (Irak) medrese talebelerine dersler verdi. Bu derslerde Islâm'ın devlet yönetimi alanında nasıl bir rol oynaması gerektiği yönündeki fikirlerini anlattı.

Islâm hak ve adalet peşinde olan mücahit insanların dinidir. Hürriyet ve bağımsızlık isteyenlerin dinidir. Mücadeleci insanların ve sömürüye karşı olanların okuludur. Ama bunlar Islâm'ı başka türlü gösterdiler ve göstermektedirler. Avamın zihninde Islâm'a dair oluşturdukları yanlış tasavvur ve dinî ilmiye medreselerinde Islâm'ı öğrencilere eksik olarak öğretmelerinin sebebi Islâm'ı inkılâbî ve hayatî özelliğinden soyutlamak ve Müslümanları hareket, çaba ve kıyamdan alıkoymak, Islâm ahkâmını öğrenmelerini önlemek, saadetlerini temin edecek bir devlet kurmalarına ve bir hayat sürdürmelerine mani olmak içindir.

Mesela Islâm'ın eksiksiz bir din olmadığını, hayat dini olmadığını, toplumu idare edebilecek kanun ve kuralları bulunmadığını, devlet biçimi ve devletle ilgili gerekli kanun ve düzenlemelere sahip olmadığını, Islâm'ın sadece hayız ve nifasla ilgili ahkâmdan ibaret olduğunu propaganda edip durdular. Islâm'ın ahlakla ilgili bazı kuralları vardır, ama yaşamla ilgili ve toplumun idare ve yönetimine dair hiçbir şeyi yoktur, dediler. Onların bu kötü propagandaları maalesef etkili olmuş durumdadır. Halkın avam kesimi şöyle dursun, bugün üniversiteli ve çoğu medreseli tahsilli kesim bile Islâm'ı doğru anlamış değildir, Islâm hakkında yanlış kanaatler taşımaktadırlar. Bir yabancı -garip- halk arasında nasıl tanınmıyorsa, Islâm da öylece tanınmamaktadır. Dolayısıyla da Islâm bütün dünyada "garip" olarak ve "gurbette" yaşamaktadır. Öyle ki, birisi kalkıp da Islâm'ı gerçek haliyle tanıtmak istese insanlar ona kolay kolay inanmayacak; hatta sömürücülerin, din öğrencilerinin yetiştirildiği medreselerdeki uşakları yaygaralar koparıp ortalığı velveleye vereceklerdir... Bunlar, işi bu raddeye vardırmış olan yoğun propagandaların ürünüdür, işi öyle bir noktaya getirmişlerdir ki şimdi kalkıp Islâm'ın da devlet ve yönetimle ilgili kanun ve kuralları bulunduğunu ispat edebilmek için zahmete katlanmak zorundayız!

Durumumuz işte böyle! Ecnebiler propaganda ve misyonerler vasıtasıyla işi bu noktaya getirdiler, bu esası uydurdular. Islâm'ın adli ve siyasi kanunlarının tamamı uygulama safhasından kaldırılmış, yerine Avrupa usulleri yerleştirilmiş ve böylelikle Islâm'ı küçümseyip Müslümanların hayatından uzaklaştırmak ve kendi uşaklarını iş başına geçirip o malum emellerini -Islâm ülkelerinin imkânlarını kendi çıkarları için kullanmayı- gerçekleştirmek istemişlerdir...

Biz Velayet'e inanıyoruz ve Hz. Peygamber-i Ekrem Efendimiz'in (sas) halife tayin etmesi gerektiğine inanmaktayız ki bunu yapmıştır da. Halife tayini sırf hükümlerin beyanı için midir?

Hükümlerin beyanı halifeyi şart kılmaz ki! O hazretin kendisi ahkâmı bizzat beyan ediyordu zaten! Bütün hükümleri bir kitapta yazabilir ve uygulaması için halka verirdi -olup biterdi- Halife tayin etmesi gerektiğinin mantıkî tarafı, yönetim, idare ve devlet içindir. Biz, kanun ve hükümleri uygulayıp icra etmesi için gerekli görmekteyiz halifeliği, sırf kanunu beyan etmesi için değil. Kanunun bir uygulayıcısı olmalıdır. Dünyanın her yerinde böyledir bu, sırf kanun koymuş olmanın hiçbir

faydası yoktur ve insanlığın saadetini sırf kanun koymayla temin edemezsiniz. Kanun koyulduktan sonra bir yaptırım gücü ve bir icraat -yürütme- kuvveti de oluşturulmalıdır. Bir devlet veya bir yasamada yürütme kuvveti de olmazsa eksiklik var demektir. Bu nedenledir ki Islâm kanun koyuculukta -yasama- bulunduğu gibi yürütme kuvvetini de belirlemiştir. Islâm'da "veliyy-i emr" kanunları uygulama -yürütme- vazifesini de üstlenmiştir. Eğer Hz. Resul-i Ekrem (sas) halife tayin etmeseydi, risaletini tamamlamış olmayacaktı. Islâm hükümlerinin uygulanma zarureti ve yürütme gücünün gerekliliği ve insanlığın saadetini temin edecek bir adalet düzeninin kurulması ve böylece risalet ve peygamberlik gayesinin tahakkuk bulup gerçekleşmesindeki önemidir ki Hz. Peygamber'in kendisinden sonra bir vasi tayin etmesini risaletin kemal bulup tamamlanmasıyla eşdeğer saymıştır.

Hz. Resul-i Ekrem (sas) zamanında kanun sadece iblağ ve beyan edilmiyor, bilakis aynı zamanda uygulanıyordu da! Hz. Resulullah Efendimiz (sas) kanunu uygulayan merci ve yürütme gücüydü. Mesela ceza kanunlarını uyguluyordu o; hırsızın elini kesiyor, had vuruyor, recmediyordu. Halife de bu işler içindir. Halife kanun koyucu değildir. Halife, Allah Resulü'nün (sas) getirdiği kanun ve hükümleri icra etmek için vardı. Devletin kurulması, yürütme ve idare sisteminin oluşturulması bu noktada zaruri olmaktadır işte! Islâm devleti kurulması gerektiğine, bunun yürütme organı, yönetim ve idare kurumunun oluşturulması gerektiğine inanmak velayetin bir parçasıdır; tıpkı bunun gerçekleşmesi için mücadele verip gayret göstermenin, velayete inanmanın bir parçası olması gibi!

Islâm devleti kanun devleti olduğundan, bu devletin başına geçecek kimsenin kanunu bilmesi şarttır. Rivayette de böyle geçer bu...

Yönetimin başında bulunacak olanın itikadî ve ahlâkî açıdan mükemmel ve âdil olması gerekir, günahkâr olmamalıdır. Islâm ceza kanunlarını icra etmek isteyen birinin, beytülmali elinde bulundurup memleketin gelir ve giderlerini belirleyen ve Allah'ın kullarının yönetim ve idaresini üstlenen birinin elbette ki günahkâr olmaması gerekir: "Zalimler benim ahdime erişemez" ayetinde de buyurduğu üzere Allah Teâlâ, zalim olana "devlet yönetiminde bulunma hakkı" vermemektedir. Yönetici âdil olmazsa Müslümanların haklarını verme, vergileri toplama ve doğru yollarda harcanmasını sağlama ve ceza kanunlarını uygulama gibi hususlarda adaletle davranmayacaktır; yakınlarını ve akrabalarını halkın başına musallat edebilecek, Müslümanların beytülmalini şahsî garazları, heves, şehvet ve keyfi istekleri doğrultusunda kullanabilecektir.

*Ayatollah Khomeini, "Islamic Government," trans. Joint Publications Research Service (Arlington, Va.: 19 January 1979). (Türkçesi için bkz. Imam Humeyni, *Velâyet-i Fakih/ İslâm Devleti*, Imam Humeyni'nin Eserleri'ni Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu, Iran Islâm Cumhuriyeti, t.y.)

Seyyid Kutub: Yoldaki İşaretler

Seyyid Kutub (1906–1966) Islâmcılığın en etkili teorisyenlerinden biriydi. Mısır'daki Müslüman Kardeşler Örgütü'nün bir mensubu olan Seyyid Kutub önce hapse atıldı, daha sonra Cemal Abdülnasır hükümeti tarafından idam edildi. Bu seçkide Kutub Islâm'dan önceki devri anlatan cahiliye kavramını ele alıyor ve bu kavramı Müslümanların Islâm'ın ilkelerine göre yaşamaması veya yaşayamaması anlamında yeniden yorumluyor.

Hayata yön veren prensiplerin ve düzenlerin temel kaynağı açısından günümüzün dünyası (Peygamberimiz'den önceki devirlerde olduğu gibi) bir "cahiliye" dönemi yaşıyor. Öyle bir "cahiliye" devri ki, şu korkunç maddi refah ve üstün maddi gelişmeler onun kötülüğünü hafifletmeye yetmiyor. Bu cahiliye devri, Allah'ın yeryüzü üzerindeki hâkimiyetine, uluhiyetin en belirgin özelliği olan ilahi otoriteye el koyma esasına dayanır. Bu cahiliye devri, hâkimiyeti insanlara dayandırarak onları birbirinin rabbi durumuna geçirmektedir. Fakat bunu, eski cahiliye döneminin bilinen iptidai ve sade şekli ile yapmıyor. Günümüz "cahiliye" mantığı bu sapıklığı hayat hakkında Allah'ın metodunu hesaba katmaksızın ve Allah'ın izin vermediği konularda kavramlar, değer hükümleri, prensipler, yasalar, düzenler ve uygulamalar ortaya koyma hakkı iddia ederek yapıyor. Allah'ın hâkimiyetine karşı girişilen bu tecavüzden O'nun kullarına karşı tecavüz doğuyor...

Bu noktada Islâm'ın tutumu, diğer bütün beşeri düzenlerden tamamen ayrılır. Çünkü Islâmî düzenden başka bütün düzenlerde şu veya bu şekilde insanlar birbirlerine taparlar. Sadece Islâm temeline dayanan düzende tek Allah'a kulluk ederek, tek Allah'ın buyruğuna uyarak ve tek Allah'ın huzurunda boyun eğerek bütün insanlar birilerine tapmaktan, başkasının kölesi olmaktan kurtulurlar...

Peygamberimiz (sas) zamanında Islâm'a giren kişi, giriş kapısının eşiğinde cahiliye dönemindeki geçmişinin tümünden sıyrılmanın şuuru içinde olurdu. Adam Islâm'a girdiği anda cahiliye devrinde yaşadığı hayattan her yönü ile başka olan yeni bir hayat dönemine başladığının iyice farkında idi. Cahiliye dönemindeki bütün tutum ve davranışları karşısında kuşkulu, şikâyetçi, çekingen bir tavır takınır, bütün o davranış ve tutumları Islâm ile bağdaşmaz birer kirli çamaşır gözü ile görürdü. Islâm'ın yeni hidayetine, bu duygu içinde kavuşurdu. Nefsinin arzusuna bir daha yenilince, eski bir alışkanlığı yeni baştan onu kendine çekince, Islâm'ın omuzlarına bindirdiği yükümlülüklerden herhangi birini yerine getiremeyince derhal günah ve kusurunun farkına varır, üzerine bulaşan kötülükten arınması gerektiğini vicdanının derinliklerinde duyar ve yeni baştan Kur'an'ın kılavuzluğu uyarınca yaşamaya girişirdi.

Demek ki, Müslüman'ın cahiliye dönemindeki geçmişi ile Islâm'a girdikten sonraki hayatı arasında şuur alanında gerçekleşen kesin bir kopukluk vardı. Bundan cahiliye cemiyetindeki ilişkilerinden ve kendisini kuşatan sosyal ilişkilerde de beliren kesin bir uzaklaşma ortaya çıkıyordu. Çünkü o cahiliye ortamından kesinlikle ayrılarak yine aynı kesinlikle Islâm ortamına katılmıştı. Bazı müşrikler ile ticari alışverişi ve gündelik hayat boyunca bazı ilişkileri olsa bile, şuur alanında gerçekleşen kopukluk ve ayrılık başka, gündelik basit ilişkiler başka bir şey idi.

Bunun yanında şirke dayalı inanç sisteminden arınıp tevhide dayalı inanç sistemini benimsemeden doğan, varlık ve hayat hakkında cahiliye anlayışından sıyrılıp Islâm'ın getirdiği görüşü kabul etmeden dolayı meydana gelen, yeni bir yönetim altındaki yepyeni bir Islâm cemiyetine katılarak bu yeni cemiyet ve yönetimin sağladığı yetki, görev ve bağlılıklardan ileri gelen bir cahiliye ortamından, onun gelenek, kavram, alışkanlık ve ilişkilerinden sıyrılma olayı vardı.

Bu nokta bir yol ayrımıydı. Yeni yolda ilerlemenin başlangıcı idi. Cahiliye dönemi cemiyetinin yürürlükte tuttuğu tüm geleneklerin, orada üstün sayılan bütün kavram ve değer hükümlerinin baskılarından sıyrılmanın sağladığı hafiflik içinde adım atılan umut dolu bir yürüyüştü bu. Müslüman'ın karşılaştığı işkence ve fitnelerden başka bir sıkıntı yoktu. Ne var ki, onlar da artık bitmiş, sona ermişti. Cahiliye anlayışındaki baskının, cahiliye cemiyetinde yürürlükte olan geleneklerin geri gelmesine imkân yoktu.

Biz de bu gün, Islâm'dan önceki cahiliyenin tıpkısı, hatta belki de daha koyusu içindeyiz. Çevremizdeki her şey cahiliye damgasını taşıyor. İnsanların bakış açıları ile inançları, alışkanlık ve gelenekleri, kültür kaynakları, sanat ve edebiyatları, yasa ve hukukları... Hatta Islâm kültürü, Islâm kaynağı, Islâm düşüncesi ve Islâm görüşü olarak saydığımız değerlerin çoğu bile cahiliye ürünüdür! Bu yüzden Islami değerler vicdanımızda tutunamıyor, kafalarımızda bir Islâmî bakış açısı belirmiyor, Islâm'ın ilk döneminde yetişen o neslin bir benzeri gibi yeteri sayıda bir grup aramızda meydana çıkmıyor.

Buna göre Islâmî hareket metodu uyarınca girişeceğimiz eğitim ve oluşturma dönemi boyunca içinde yaşadığımız ve dayandığımız tüm cahiliye etkilerinden sıyrılmamız gerekir. İlk Müslümanların dayandığı ana kaynağa dönmemiz gerekir. İçine yabancı hiçbir unsurun karışmadığı ve hiçbir şekilde bulanmadığı kesinlikle belli olan o kaynağa. Ona döneceğiz, gerek varlıkların tümü, gerek insan varlığının içyüzü ve gerekse bu iki varlık bölümü ile mutlak varlık olan Allah arasındaki her çeşit ilişkiyi ona dayandırmak için. Hayatla ilgili görüşlerimizi, değer hükümlerimizi ahlak esaslarımızı, yönetim, politika, ekonomi ve hayata yön veren diğer kesimler hakkındaki görüşlerimizi oradan edineceğiz.

Oraya başvururken inceleme ve manevi haz kazanma endişesi ile uygulama ve eyleme dönük bir idrak şuuru ile başvurmalıyız. Varolabilmek için nasıl olmamız gerektiğini öğrenmek amacıyla o kaynağa başvurmalıyız. Bu yolda ilerlerken Kur'an'da san'at açısından güzelliğe, etkin ifadeli hikâyelere, kıyamet görüntülerine, insan vicdanı ile dolaysız şekilde bağdaşan bir mantığa ve manevi haz elde etmek isteyen ilmî araştırmacıların aradığı diğer unsurlara rastlayacağız.

Fakat biz bütün bunlarla, onları asıl hedef edinmeksizin karşılaşacağız. Bizim asıl amacımız Kur'an bizden neler yapmamızı istiyor, bizden nasıl bir kâinat görüşü edinmemizi istiyor, Allah'ı nasıl düşünmemizi istiyor, hayattaki ahlakımızın, tutumumuzun ve pratik cemiyet düzenimizin nasıl olmasını istiyor sorularına cevap bulmaktır.

Sonra da cahiliye cemiyetinin vicdanlarımızın derinliklerine sinen baskılarından, dünya görüşlerinden, geleneklerinden ve bağımlılığından sıyrılmalıyız. Bizim amacımız bu cahiliye cemiyetinin pratiği ile uzlaşmak veya onun egemenliğini

onaylamak değildir. O bu vasıfta iken, cahiliye vasfını korurken onunla uzlaşmamız mümkün değildir. Bizim amacımız, daha sonra bu cemiyeti değiştirebilmek için önce kendi kendimizi değiştirmektir.

İlk görevimiz, İslâm metod ve bakış açısı ile temelden çelişen ve ilahi metod uyarınca yaşamaktan zorla ve baskı ile bizleri alıkoyan cahiliye cemiyetinin pratiğini kökünden değiştirmektir.

Bu yolda atacağımız ilk adım, kendimizi bu cahiliye cemiyetinin, onun değer ve görüş açılarının üzerine çıkarmak, dışında tutmaktır. Yolumuz boyunca onunla buluşmak gayesi ile değer hükümlerimizden ve bakış açılarımızdan, az ya da çok sapmamaktır. Biz ve onlar ayrı yolların yolcusuyuz. Ona bir adım bile uyduğumuz zaman metodumuzun tümünü ve yolumuzu kaybederiz.

Bu uğurda sıkıntı ve meşakkatle karşılaşacağız. Bu tutum bize, ağır fedakârlıklar yükleyecek. Fakat ilahi metodun yeryüzünde kökleşmesine vesile olan cahiliyenin hayat metodunu ortadan kaldırmak için Allah'ın desteğine mazhar olan o ilk neslin yolundan gitmek istiyorsak, başka bir alternatifimiz, tercih edeceğimiz başka bir yol yoktur.

Bunun yanında, her zaman metodumuzun özelliğini, durumumuzun özelliğini, o örnek ve eşsiz nesil gibi cahiliyeden sıyrılabilmek için tutmamız gereken yolun özelliğini iyi kavramak çok yararımıza olacaktır.

* Sayyid Qutb, *Milestones* (Cedar Rapids, Iowa: The Mother Mosque Foundation, n.d.), s. 10–11, 19–22. (Türkçesi için bkz. Seyyid Kutub, *Yoldaki İşaretler*, çev. Salih Uçan, İstanbul: Hicret Yayınları, 1980.)

6 Nisan Hareketi'nin Gençliğin Taleplerini ve Taraflarla Pazarlık Yapmayı Reddettiğini İlan Eden Bildirisi

6 Nisan Hareketi Mısır halkını Ocak 2011'de Kahire'deki Tahrir Meydanı'nda toplanmaya çağıran grupların en meşhurlardan biriydi. Aşağıdaki belge bu grubun şikâyet ve taleplerini içermektedir.

6 Şubat 2011

Mısır Direniş Hareketi

Mısır gençliği geri adım atmadı ve zalim diktatörlere karşı mücadele etti. Büyük bir cesaretle göğsümüzü kurşunlara siper ettik. Bu devrimin yaratıcısı olan büyük Mısır halkını selamlıyoruz. Bu vesileyle, zaferin Mübarek ve rejiminin düşmesi anlamına geldiğini bildiririz.

25 Ocak'taki Mısır İsyanı'ndan itibaren diktatörün meşruiyetini yıktık. Mısır artık kahraman Mısır halkı tarafından yönetilmektedir. Barışçı ve muzaffer isyanımızı korumak için gelin kendimizi ve Mısır'ın tüm varlıklarını terörist rejimin yıkım ve haydutluğuna karşı koruyalım.

25 Ocak'ta başladığımız işi bitireceğiz. Mısır gençliği olarak, Mısır halkının duygularını istismar etmeye çalışan ve otuz yıldır yapmaya alışık olduğu gibi nutuklarla, sahte vaatlerle ve hileli seçimlerle halkın zekâsını hafife alan Mübarek'in sözlerine karnımız tok. Mübarek bu aldatıcı konuşmalara Mısır halkını eskiden olduğu gibi kandırabileceği ümidiyle başladı.

Vatanını seven bütün Mısırlılara sesleniyoruz: Biz sizin evlatlarınızız, sizin taleplerinizi seslendiriyoruz. Hepimiz Mübarek rejiminin cefasını birlikte çektik. Mübarek Mısır halkının taleplerini tamamen kabul ediyormuş gibi yapıyor, ancak şunu anlamalısınız ki bu Mısır rejiminin evlerine dönmeyi ve protestoları bitirmeyi reddeden özgür Mısır halkını kandırmak için başvurduğu bir hileden başka bir şey değil. Aramızda her kim Cuma günkü gösterilerden sonraki son birkaç günün olaylarını dikkatle incelerse, Mısır rejiminin Mübarek'i iktidarda tutmak için şeytani bir plan uyguladığını rahatlıkla görecektir. Mısır'ın güvenliğinden çok kendi şahsi emniyetleriyle ilgili olan rejim unsurları da Mübarek'i iktidarda tutmayı istemektedir.

Bütün yaşananlardan sonra başbakan diyalog çağrısında bulundu. Diyaloğun önemine ne kadar inandığını göstermek için yaptığı ilk şey sivil kıyafetler giydirdiği güvenlik görevlileri ve rejim yanlısı haydutları Tahrir Meydanı'ndaki silahsız gençlere saldırtmak oldu. Bundan dolayı yüzlerce genç yaralandı ve on biri şehit oldu. Ayrıca rejim 25 Ocak gösterileri için çağrıda bulunan 6 Nisan Hareketi mensuplarına, birçok avukata ve insan hakları eylemcisine ve çeşitli gençlik gruplarının temsilcilerine yönelik geniş çaplı tutuklamalara girişti. Başbakan bu diyalogdan tatmin olmadı ve masum göstericilere gerçek mermilerle ateş açılması emrini verdi. Tutuklamalar ve hareket mensuplarına yönelik operasyonlar hâlâ devam ediyor. Ömer Süleyman ve Ahmet Şefik'in diyalog dediği bu mu?

Bizler, 6 Nisan Hareketi mensubu gençler olarak, Ömer Süleyman'ın (başkan yardımcısı) diyalog çağrısını reddettiğimizi ilan ediyoruz. Mübarek koltuğunu

terk etmediği müddetçe hiçbir diyaloğu kabul etmiyoruz. 25 Ocak'ta başladığımız işe devam edip Mübarek rejiminin 30 yıl boyunca bizden çaldığı hakları geri almaya kararlı olduğumuzu ilan ediyoruz.

Tahrir Meydanı'ndan bir kez daha haykırıyoruz!

Aşağıdaki talepler kabul edilene kadar mücadelemize devam edeceğiz:

- Mübarek derhal koltuğunu terk etmelidir.
- Meclis ve senato dağıtılmalıdır.
- Halk temsilcilerinden ve siyasetçilerden, aydınlardan, hukukçulardan ve 25-28 Ocak gösterilerini örgütleyen gençlik gruplarının temsilcilerinden oluşan bir "milli kurtuluş grubu" kurulmalıdır. Bu grup geçiş döneminde ülkeyi yönetecek bir koalisyon hükümeti oluşturmakla görevlendirilmelidir. Grup aynı zamanda bir sonraki başkanlık seçimlerine kadar geçişi sağlayacak bir geçici başkanlık konseyi oluşturmalıdır.
- Özgürlük ve sosyal adaleti güvence altına alan yeni bir anayasa hazırlanmalıdır.
- Tahrir Meydanı'nda şehit edilen yüzlerce kişinin ölümünden sorumlu olanlar cezalandırılmalıdır.
- Gözaltına alınanlar ve tutuklananlar derhal serbest bırakılmalıdır.

Bunlar 25 ve 28 Ocak gösterileri için çağrıda bulunan bütün gençlik örgütlerinin üzerinde hemfikir oldukları taleplerdir.

Ayrıca Mübarek görevine devam etmekteyken gösterilere son verip müzakerelere başlama teklifinde bulunan "Akil Adamlar Heyeti" ile hiçbir bağlantımız olmadığını da ilan ederiz.

Mübarek Mısır'ın emniyet ve istikrarı için derhal koltuğunu terk etmelidir.

Mübarek koltuğunu bırakana kadar hiçbir müzakereye girişilmeyecektir.

*"Statement of the April 6 Movement Regarding the Demands of the Youth and the Refusal to Negotiate with Any Side," translated by Fida Adely and Aiman Haddad. *Jadaliyya ezine*, 8 February 2011, http://www.jadaiiyya.com/pages/index/579/statement-of-the-april-6-movement-regarding-the-de.

Yassir Al-Manawahly: IMF

Müzik, eski rejimi hicvetmek ve gençler başta olmak üzere Arap halkının büyük çoğunluğunun sosyal, ekonomik ve politik şikâyetlerini dile getirmek suretiyle Arap isyanlarında önemli bir rol oynadı. Bu şarkıda Mısır'ın popüler şarkıcı ve şarkı sözü yazarlarından biri olan Yassir al-Manawahly ince alaya ve hicve başvurarak IMF'nin sıradan Mısırlıların hayatlarındaki etkilerini sert bir şekilde eleştiriyor. Şarkıya eşlik eden video klip bir gencin ders kitabından şu sözleri okumasıyla başlıyor ve bitiyor: "Arap milleti zeki ve becerikli insanlarla... kutsanmıştır."

IMF, onun zehir vardır balında.
Kim denemek ister?
(tekrar)

Evimi sen kurdun, ey IMF.
Toprağımı sen ektin, ey IMF.
Sensiz hayatın zevki yok, ey IMF.

Nasıl üreteceğimi bana göster, ben de önünde diz çökeyim, ey IMF.
Çıkarlarımın nerede olduğunu göster, ey IMF.
(tekrar)

O, lütfen bana yardım et!
Kredilerinle beni kendine bağla,
Ülkemi ele geçir,
Kendini burada evinde hisset, ey IMF.

Bir Nil nehrim olsaydı benim,
ölen bir bitkiden, yitik bir milletten bahsederdi (tekrar)
O bitkiyi senden başka kim büyütebilir, ey IMF?

Kendi kaderime hâkim olsaydım, buğdayım artardı benim,
Şerefimle yaşar, başımı dik tutardım (tekrar)
Şimdi benim yerime kim dik tutacak bu başı, IMF'den başka...

Evimi sen yapıyorsun, düşüncelerime ortak oluyorsun.
Geleceğimi sen planlıyorsun, kararımı denetliyorsun.

Benim çıkarımın nerede olduğunu bir sen biliyorsun, bütün ihtiyaçlarımı sen karşılıyorsun.
Yaralarımı sarıyorsun.
İmkânsızı başarıyorsun.
Benim için imkânsızı kim başarabilir, IMF'den başka...

Peki bu devrim niye oldu, ey IMF?
Niye öldü bu insanlar?
Bana şerefin anlamını göster, ey IMF.
"Başınızı kaldırın" ne demek, ey IMF.
Niye bağırdık "kahrolsun rejim" diye, ey IMF?
Özgür insanlar nasıl beslenir göster bize, nasıl, nasıl, nasıl?

Geçmişimizi sildin ve para topladın bizim için (iki defa)
Sinsice soktun elini ceplerimize ve çarptın bizi.
Can dostumsun benim, bütçemi bile sen yapıyorsun.
Biz yoksuluz, bizi sen destekliyor, arzularımızı sen gerçekleştiriyorsun.
Kim gerçekleştirir arzularımızı, IMF'den başka...
Ey IMF (tekrar)

*Yassir al-Manawahly, "Sanduquh" ("The International Monetary Fund"), translated by Amr Osman, https://www.youtube.com/watch?v=kJIW4LX8Tus.

OKUMA ÖNERİLERİ

Abrahamian, Ervand. *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. Berkeley: University of California Press, 1993. (1978-1979 devriminin İran siyasetini ve toplumunu nasıl etkilediğini inceleyen harika bir makaleler derlemesi.)

Arjomand, Said Amir. *After Khomeini: Iran Under His Successors*. New York: Oxford University Press, 2009. (1989'dan itibaren İran'ın siyasal ve toplumsal hayatını detaylı bir şekilde anlatan bir kitap.)

Beblawi, Hazem, and Luciani, Giacomo, eds. *The Rentier State*. London: Croon Helm, 1987. (Ortadoğu'da petrolden elde edilen zenginliğin, işçi dövizlerinin ve dış yardımların sebep olduğu ekonomik, siyasal ve sosyal değişimler hakkında geniş kapsamlı bir makaleler derlemesi.)

Beinin, Joel, and Vairel, Frédéric, eds. *Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2011. (Bölgedeki isyanları incelemek için "toplumsal hareket teorisini" kullanan müthiş bir makaleler derlemesi.)

Brownlee, Jason. *Democracy Prevention: The Politics of the US-Egyptian Alliance*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2012. (ABD'nin demokrasiyle ilgili bütün söylemlerine rağmen demokratik dönüşümü engellemek için gizlice Hüsnü Mübarek'i desteklediğini iddia eden bir kitap.)

Gelvin, James L. *The Arab Uprisings: What Everyone Needs to Know*. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 2015. (Arap isyanlarını en başından itibaren geçirdiği evrim içinde ele alan ve tarihsel ve küresel bir çerçeveye yerleştiren bir kitap.)

Gordon, Joel. *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution*. New York: Oxford University Press, 1992. (1952 Mısır Devrimi'nin siyasal kökleri hakkında berrak bir şekilde kaleme alınmış bir inceleme.)

Halliday, Fred. *Islam and the Myth of Confrontation: Religion and Politics in the Middle East*. London: I. B. Tauris, 1996. (Batı'nın Ortadoğu'ya ilişkin tutum ve yaklaşımlarının eleştirel değerlendirmesi.)

Heydemann, Steven, ed. *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*. Berkeley: University of California Press, 2000. (Modern dönemde savaşın Ortadoğu'daki devlet oluşumu ve sosyal dönüşüm üzerindeki etkisi hakkında harika bir makaleler derlemesi.)

Jones, Toby Craig. *Desert Kingdom: How Oil and Water Forged Modern Saudi Arabia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2010. (Devletin petrol ve suyu kendi amaçları için kullanma becerisine odaklanarak Suudi Arabistan'ın doğuş hikâyesini anlatan bir kitap.)

Khomeini, Ayatollah Ruhullah Musawi. *Islam and Revolution: Writings and Declarations*, translated by Hamid Algar. London: Routledge and Kegan Paul, 1985. (Humeyni'nin yazılarının İran'ın önde gelen âlimlerinden biri tarafından kısaltılarak yapılmış bir derlemesi.)

Kurzman, Charles. *The Unthinkable Revolution in Iran.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. (Neden hiç kimsenin İran Devrimi'ni -dolaylı olarak da Arap isyanlarını neden tahmin edemediğini açıklayan bir çalışma.)

Lesch, David W. *The Middle East and the United States: A Historical and Political Reassessment.* 5th ed. Boulder, Colo.: Westview Press, 2013. (Bölgede 1919'dan günümüze Amerikan politikasının izini süren güçlü bir makaleler derlemesi.)

Louis, William Roger. *The British Empire in the Middle East: 1945–1951: Arab Nationalism, the United States, and Postwar Imperialism.* Oxford: Clarendon Press, 1984. (Bölgede savaş sonrası İngiliz diplomasisi ve İngiliz-Amerikan rekabetini anlatan bir çalışma.)

Malley, Robert. *The Call from Algeria: Third Worldism, Revolution, and the Turn to Islam.* Berkeley: University of California Press, 1996. (Üçüncü Dünyacı hareketlerin yükselişi ve düşüşü hakkında çok rahat okunan bir entelektüel tarih.)

Migdal, Joel S. *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World.* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1988. (Rejimin gücünden ziyade zaaflarına yol açan alternatif bir Nasır rejimi değerlendirmesi.)

Mitchell, Timothy. *Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil.* London: Verso, 2011. (Fosil yakıtların ulusal ve küresel siyasetle ilişkisini yeniden değerlendiren etkileyici bir çalışma.)

Owen, Roger. *The Rise and Fall of Arab Presidents for Life.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012.(Arap devlet başkanlarının düşüşünden çok yükselişlerini analiz eden bu kitapta Owen bölgede otoriter yönetimin temellerini araştırıyor.)

Owen, Roger, and Pamuk, Sevket. *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999. (*The Middle East in the World Economy* kitabının kronolojik olarak devamı; bölgenin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki tarihini incelemek için "milli ekonomi" yaklaşımına dayanır.)

Richards, Alan, and Waterbury, John. *A Political Economy of the Middle East.* Boulder, Colo.: Westview Press, 1998. (Owen ve Pamuk'la aynı coğrafyayı kapsamakla birlikte, ele aldığı malzemeyi kronolojik veya ulusal değil kavramsal temelde düzenleyen bir çalışma.)

Tripp, Charles. *A History of Iraq.* Cambridge, England: Cambridge University Press, 2007. (Modern Irak devletinin kuruluşundan 2007 yılına kadarki tarihi hakkında yazılmış muhtemelen en iyi kitap.)

Wedeen, Lisa. *The Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria.* Chicago: University of Chicago Press, 1999. (Hafız Esad hükümetiyle halk arasındaki yönetim pazarlığının mahiyetini analiz etmek için fıkraları, ilginç anekdotları ve siyasal söylemleri inceleyen bir çalışma.)

Wickham, Carrie Rosefsky. *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2013. (Kapsamlı bir saha çalışmasına dayanan Wickham'ın kitabı kuruluşundan dağıtılmasının eşiğine kadar Müslüman Kardeşler'in hikâyesini anlatıyor.)

Zubaida, Sami. *Islam, the People, and the State: Political Ideas and Movements in the Middle East*. London: I. B. Tauris, 1993. (Bölge siyaseti ve bölgedeki siyasal gelişmeler üzerine yazılmış en iyi makaleleri bir araya getiren bir derleme.)

al-Zubeidi, Layla, et al., eds. *Diaries of an Unfinished Revolution: Voices from Tunis to Damascus*. New York: Penguin Books, 2013. (Bizzat katılanların tanıklığıya Arap isyanları.)

Tarih Cetveli

1453	Osmanlılar'ın Konstantinopol'ü fethi ve bin beş yüz yıllık Roma İmparatorluğu'nun sonu.
1497	Vasco Da Gama'nın Ümit Burnu'na giden yolu keşfetmesi ve Avrupalı tüccarların Ortadoğu'ya giden karayolunu kullanmadan doğunun zenginliklerine ulaşmalarını sağlaması.
1501	Şah İsmail'in Tebriz'e girerek Safevî İmparatorluğu'nu kurması.
1517	Osmanlı Devleti'nin imparatorluk haline geldiği kabul edilen tarih.
1517	Martin Luther'in Wittenburg Katedrali'nin kapısına 95 tezini asması, Protestan Reformu'nun başlangıcı olarak kabul edilen tarih.
1519	Hernando Cortes'in Meksika'yı fethi; beş yıl sonra da Francisco Pizarro Peru'yu fethetti.
1526	Hint-Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu.
1569	Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kez bir Avrupalı güce kapitülasyon vermesi.
1722	Safevî İmparatorluğu'nun çöküşü.
1756–1763	Yedi Yıl Savaşları; İngiltere'nin Atlantik ekonomisinde Fransa'yı gölgede bırakması ve Hindistan'da hâkim güç haline gelmesi.
1774	Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Rusya'ya Karadeniz'de sağlam bir mevzi kazandırması.
1796	Kaçar İmparatorluğu'nun kuruluşu.
1798	Napolyon'un Mısır'ı işgali.
1801	Mehmet Ali'nin Mısır'da hâkimiyeti ele geçirmesi ve 1953'e kadar sürecek olan bir hanedan kurması.
1803	Muhammed ibn Suud'un Mekke'yi ele geçirmesi ve "ilk Suudi devleti"ni kurması.
1817	Balkan milliyetçiliği çağının öncüsü olarak Sırp isyanı.
1820	Bahreyn'in Basra Körfezi'nde İngiliz himayesine giren ilk devlet olması, Bahreyn'i başka devletler de takip etti.
1821	Osmanlı İmparatorluğu'na karşı "Yunan Bağımsızlık Savaşı"nın başlaması.

1830	Fransa'nın Cezayir'i işgali.
1831–1840	Mısır'ın Levant'ı ele geçirmesi.
1838	Balta Limanı Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu pazarını İngiltere'ye daha da açması.
1839	Osmanlı sultanının ilan ettiği Gülhane Hattı Hümayunu ile Tanzimat döneminin başlaması.
1851	İran'da subay ve bürokrat yetiştirmek amacıyla Darülfünun adında bir okul kurulması.
1856	Tanzimat Fermanı'nın ilkelerini teyit eden ve buradaki hakları genişleten Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi.
1861	Tunus'ta Ortadoğu'nun ilk anayasal rejiminin kurulması.
1861–1865	Amerikan İç Savaşı'nın Mısır ve Levant'ta pamuk üretiminin genişlemesine yol açması.
1869	Süveyş Kanalı'nın açılması ve böylelikle İngiltere ve Hindistan arasında seyahat eden gemilerin kat etmesi gereken mesafenin yarı yarıya azalması.
1872	İranlıların Julius de Reuter'e geniş bir ekonomik faaliyetler yelpazesini kontrol etme imtiyazı tanıması.
1873	Gerçekten dünya çapında sonuçları olan ilk dünya ekonomik krizinin patlak vermesi.
1876	Osmanlı ve Mısır'ın iflas etmesi ve maliyelerinin Avrupalı güçlerin denetimine geçmesi.
1876	Osmanlı'da Birinci Meşrutiyet'in ilanı.
1878–1908	Tanzimat dönemini sona erdiren ve ülkeyi anayasasız ve parlamentosuz idare eden Sultan II. Abdülhamit dönemi.
1881	Tunus'un bir protektora olarak Fransa'nın himayesi altına girmesi.
1881–1882	Mısır'da Urâbî İsyanı ve isyanı bitiren İngiliz işgali.
1882	Filistin'e ilk Yahudi göç dalgasının başlaması.
1901	İran hükümetinin William Knox d'Arcy'ye Ortadoğu'daki ilk petrol imtiyazını vermesi.
1904–1905	Rus-Japon Savaşı ve ardından Rus Meşrutiyet Devrimi.
1905	İran Meşrutiyet Devrimi'nin başlaması.
1907	Arap dünyasındaki ilk milliyetçi partinin Mısır'da kurulması.
1908	Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet'in ilanı.
1911	İtalya'nın müstakbel Libya'yı işgale başlaması.
1912	Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlıların Avrupa'daki geri kalan topraklarının çoğunu kaybetmesi; Fransa ve İspanya'nın Fas'ta iki ayrı protektora kurmaları.
1914–1918	Birinci Dünya Savaşı'nın Ortadoğu'nun siyasal haritasını değiştirmesi.
1915	Emir Faysal'ın Osmanlılara karşı "Arap İsyanı"nı başlatması.
1917	Rusya'da Bolşevik Devrim.
1917	İngiltere'nin Siyonist hareketi destekleyen Balfour Deklarasyonu'nu yayımlaması.

1919	İngiliz işgaline karşı Mısırlıların isyanı.
1919–1922	Türk Bağımsızlık Savaşı.
1920	Sevr Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk ve Türk olmayan bölgeleri arasındaki bağlantıyı resmen koparması; Levant ve Mezopotamya'da manda sistemi.
1921	İngilizlerin Kahire Konferansı'nda Trans-Ürdün'ün kurulduğunu ilan etmesi.
1922	Mısır'a İngiltere tarafından şartlı bağımsızlık verilmesi.
1924	Mustafa Kemal'in hilafeti kaldırması.
1925	Son Kaçar şahının tahttan indirilmesi.
1926	Rıza Han'ın İran Şahı ilan edilmesi.
1928	Modern siyasal İslâmî hareketlerin ilk örneklerinden biri olan Müslüman Kardeşler'in Mısır'da kurulması.
1929	Büyük Bunalım'ın başlangıcı olarak kabul edilen tarih.
1932	Irak'ın bağımsızlığını kazanan ilk manda altındaki ülke olması; İbn Suud'un Suudi Arabistan devletinin kuruluşunu ilan etmesi.
1936–1939	Filistinlilerin Siyonistlere ve İngiltere'ye karşı isyan etmesi.
1938	Suudi Arabistan'da petrol bulunması.
1939–1945	İkinci Dünya Savaşı; Ortadoğu Tedarik Merkezi'nin idaresi altında Ortadoğu'da sınai üretimin yüzde 50 artış göstermesi.
1941	Müttefiklerin İran'ı işgal etmesi; Rıza Şah'ın yerine oğlu Muhammed Rıza Şah'ın getirilmesi.
1948	Birinci Filistin Savaşı'nın ardından İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesi.
1949	Savaş sonrasında Arap dünyasındaki ilk darbenin Suriye'de gerçekleşmesi.
1951	Birleşmiş Milletler'in Libya'ya bağımsızlık vermesi.
1952	Mısır'da Hür Subaylar darbesi; Cemal Abd-ül Nasır'ın çok geçmeden Mısır devletinin başına geçmesi.
1953	Anglo-İran Petrol Şirketi'nin milleştirilmesi üzerine ABD ve İngiltere'nin ortak bir harekâtla İran hükümetini devirmesi.
1954–1962	Cezayir bağımsızlık savaşı.
1955	Bağlantısızlar hareketinin başlamasına işaret eden Bandung Konferansı'nın toplanması.
1956	İngiltere, Fransa ve İsrail'in Mısır'a karşı Süveyş Savaşı'na girmesi; Fransa'nın Fas ve Tunus'a bağımsızlık vermesi (İspanya'nın da Fas'taki iddialarından vazgeçmesi).
1958	Irak'ta monarşiye son verilmesi.
1958–1961	Mısır ve Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti adıyla birleşmesi.
1960	Venezüela, Kuveyt, Suudi Arabistan, İran ve Irak'ın Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (OPEC) kurmaları.
1967	İsrail ve Arap devletleri arasında yaşanan Haziran Savaşı; İsrail'in Mısır, Suriye, Ürdün, Doğu Kudüs, Batı Şeria ve Gazze'yi işgal etmesi.

1968	İngiltere'nin "Süveyş'in Doğusu" politikasını ilan ederek, 1971'e kadar Körfez'den çekileceğini taahhüt etmesi.
1969	Yaser Arafat'ın Filistin Kurtuluş Örgütü'nün başına geçmesi.
1971	Nixon Doktrini'nin ilan edilmesiyle birlikte ABD'nin İran şahına desteğini artırması; patlak veren uluslararası ekonomik krizin savaş sonrasında kurulan uluslararası ekonomik düzeni alt üst etmesi.
1973	Üçüncü Dünya'nın ekonomik milliyetçiliğinin en büyük zaferi olarak OPEC ülkelerinin başardığı petrolde "fiyat devrimi".
1974	Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun ve Arap devletlerinin Filistin Kuruluş Örgütü'nü "Filistin halkının tek meşru temsilcisi" olarak kabul etmesi.
1978	Mısır ve İsrail arasındaki Camp David Barış Görüşmeleri.
1978–1979	İran Devrimi ve İran İslâm Cumhuriyeti'nin kurulması.
1979	Borç krizinin Üçüncü Dünya devletlerinde bir kemer sıkma dönemini başlatması.
1980–1988	Yarım ilâ bir milyon ölü ve bir ilâ iki milyon yaralıya mâl olan İran-Irak savaşı.
1982	İsrail'in Lübnan'ı işgali.
1990	Irak'ın Kuveyt'i işgali ve 1991'de Körfez Savaşı.
1993	İsrail'in ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün karşılıklı olarak birbirlerini daha kapsamlı tanımalarını sağlayan Oslo Antlaşması.
2001	Kaçırılan uçakların Dünya Ticaret Merkezi, Pentagon ve Pennsylvania'ya saldırmaları; George W. Bush'un Terör'e Karşı Küresel Savaş'ı başlatması.
2003	ABD ve müttefiklerinin Irak'ı işgal etmesi ve Saddam Hüseyin'i devirmesi.
2004–2007	Irak'ta isyan ve mezhep çatışması.
2007	Hamas'ın Gazze'yi ele geçirmesi; Filistin Kurtuluş Örgütü'nün kuruluşundan bu yana Filistin kurtuluş hareketinin yaşadığı en büyük bölünme.
2010	Muhammed Buazizi'nin Tunus'ta kendini yakması ve Arap baharı denilen Arap isyanlarının fitilini ateşlemesi.
2011	İsyanların Mısır'a ve Arap dünyasına yayılması.
2014	Irak ve Şam İslâm Devleti (IŞİD) adlı oluşumun Suriye ve Irak'ın önemli bir kısmında bir "hilafet" kurduğunu ilan etmesi ve ABD'nin bir uluslararası koalisyon oluşturarak bu oluşuma karşı savaşmaya başlaması.

Kısa Biyografiler

Şah Abbas (1571-1629) İspanyol Armadası'nın yola koyulduğu 1588 yılında Safevî tahtına çıkan Şah Abbas çağdaşı Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptığına benzer bir şekilde Pers İmparatorluğu'nu "bürokratikleştirdi" ve güçlendirdi. Kızılbaşların gücünü kırdı, doğrudan imparatorluğun denetiminde bir ordu ve bürokrasi kurdu ve imparatorluğun sınırlarını genişletti. Projelerini ve fetihlerini finanse etmek için, daha önce Kızılbaşlara tahsis edilmiş olan arazilere el koydu, ipek üretimi ve dokuması üzerinde devlet tekeli kurdu ve ticari faaliyetleri devlet denetimine aldı. Şah Abbas merkezi iktidarı erken modern İran tarihi boyunca görülmedik düzeyde genişletmeyi başarsa da, ölümünden kısa bir süre sonra Safevî İmparatorluğu bir kriz dönemine girdi.

Cemal Abdülnasır (1918-1970) 1918 yılında İskenderiye dışındaki bir köyde bir posta memurunun oğlu olarak dünyaya gelen Nasır, Mısır ordusunda albaylığa kadar yükseldi. Hür Subaylar grubu olarak bilinen bir gizli örgüte liderlik eden Nasır Mısır'da monarşiye son veren devrime katıldı ve kısa bir süre sonra Mısır'ın lideri oldu. Üçüncü Dünyacılığın doğuşu ve Mısırlılar tarafından Üçlü Saldırı olarak adlandırılan 1956'daki Süveyş Savaşı ile birlikte bağlantısızlar hareketinin kahramanlarından biri oldu ve Ortadoğu'daki ve dünyanın başka yerlerindeki birçok ülkeye ilham kaynağı olan halkçı ve devletçi bir kalkınma programını yürürlüğe soktu. Nasır'ın 1956'dan sonra parlayan yıldızı, büyük bir yenilgiyle sonuçlanan 1967 savaşından sonra aniden söndü. Nasır 1970'te öldü.

II. Abdülhamit (1842–1918) 1876-1909 tarihleri arasında hüküm süren Osmanlı sultanı. Genellikle gerici ve bağnaz bir padişah olarak alaya alınsa da, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun son büyük modernleştirici padişahıdır. II. Abdülhamit meşrutiyet getirme vaadiyle tahta çıkmasına rağmen, iki yıl içinde anayasayı askıya aldı ve meclisi tatil etti. II. Abdülhamit'in merkezî iktidarı sağlamlaştırarak devleti güçlendirmeye ve Osmanlı-İslâm kimliğini desteklemeye yönelik çabaları ve İstanbul'u Medine'ye bağlayan Hicaz Demiryolu gibi büyük kamu işlerine girişmesi aynı dönemdeki Rus Çarları'nın faaliyetlerini akla getirmektedir.

Cemaleddin Afgani (1839–1897) Adının Afgani olmasına karşın, Afganistanlı değil İranlı olması çok daha muhtemeldir. Bu da gayet anlamlıdır. Zira

Afgani'nin fikirleri her ne kadar Usûlî ekolünden geldiğini ele verse de, kendisi bu fikirleri Sünni Türk ve Arap topraklarında yaymaya çalışmıştır. Cemaleddin Afgani şu üç unsuru birleştiren selefî bir ideolojiye inanmaktaydı: Emperyalizme ve bilhassa İngiliz emperyalizmine karşı şedid bir nefret; emperyalizme karşı mücadelenin ancak bütün Müslümanların bir araya gelmesiyle başarılı olacağı inancı ve Müslümanların düşmanlarını yenilgiye uğratmak için Batı'nın teknolojisini ve bilimsel yöntemini benimsemesi gerektiği düşüncesi. Siyasal eylemciliği düşünürlüğünün ötesine geçen Cemaleddin Afgani'nin etkisi daha çok ilişkide olduğu kişilerden kaynaklanıyordu. Örneğin arkadaşlarından biri (Muhammed Abduh) Mısır müftüsü oldu, talebelerinden biri İran Şah'ına suikast gerçekleştirdi ve takipçileri 1905'teki İran Meşrutiyet Devrimi'nde önemli bir rol oynadı.

Ahmet Bey (1806–1855) Ahmet Bey Mısırlı Mehmet Ali gibi savunmaya yönelik kalkınma politikası izleyen bir hükümdardı. O zamanlar bir Osmanlı eyaleti olan Tunus tahtına 1837'de çıktı. Savunmaya yönelik kalkınma politikaları izleyen Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa'nın Kuzey Afrika'daki emelleri arasında sıkışıp kalan Ahmet Bey askerî reforma öncelik verdi, bir düzenli ordu kurdu, Fransa'dan silah satın aldı ve Fransa'ya eğitim amaçlı subay gönderdi. Avrupalıların desteğini sağlamak için Kırım Savaşı'na bir Tunus birliği gönderdi, köle ticaretini yasakladı ve Tunus'taki Yahudi cemaatinin yaşam koşullarını iyileştirdi. Bütün bunlar işe yaradı. Ahmet Bey 1854'te Osmanlıları Tunus'un özerkliğini ve ailesinin ömür boyu Tunus'u yönetmesini kabul etmeye mecbur bıraktı.

Yaser Arafat (1929–2004) Kudüs'te veya Kahire'de varlıklı bir tüccar ailesinde dünyaya gelen Arafat Mısır'daki Kral Fuat Üniversitesi'nden mühendislik diploması aldı. Sömürgecilik karşıtı mücadelenin bütün dünyada doruk-ta olduğu seküler Arap milliyetçiliğinin altın çağında siyasi tecrübe kazandı. 1950'lerin sonunda el-Fetih adında bir Filistin gerilla örgütü kurdu, ancak 1967 savaşının sonrasına kadar kendi grubunu Filistin Kurtuluş Örgütü'nün dışında tuttu. 1967 savaşından sonra birçok Filistinli, ülkelerinin kurtuluşu için Arap devletlerine veya mevcut haliyle FKÖ'ye bel bağlanamayacağına kanaat getirdi. 1969'da FKÖ lideri seçilen Arafat yirmi beş yıl boyunca örgüte liderlik ettikten sonra Filistin Yönetimi'nin ilk başkanı seçildi. 2004'teki ölümü Oslo sürecinin ölüm sancılarıyla aynı zamana denk geldi.

Hasan el-Benna (1906–1949) Mısır'daki Mahmudiye kasabasında bir saatçinin oğlu olarak dünyaya gelen Hasan el-Benna, 1928 yılında, birçok bilim adamına göre ilk modern İslâmî siyasal örgüt olan Müslüman Kardeşler'i kurdu. Kahire Üniversitesi'nde Öğretmen Yetiştirme Merkezi'nde öğrenim gördükten sonra 1927'de öğretmen oldu. Hasan el-Benna Müslüman Kardeşler'i kahvehanelerinde ve diğer kamusal mekânlarında propaganda yapıp adam topladığı Süveyş Kanalı'ndaki İsmailiye şehrinde kurdu. Söylendiğine göre 1934 yılına gelindiğinde Müslüman Kardeşler'in Mısır genelinde elliden fazla şubesi vardı. Müslüman Kardeşler'in ideolojisi anti-emperyalizm ve milliyetçilikle ahlaki ve dinî yeniden inşa çağrısını bir araya getiriyordu. Müslüman Kardeşler

Süveyş Kanalı bölgesinde İngilizlere karşı gerilla savaşı verdi ve 1948'de Filistin'e gönüllü savaşçılar gönderdi. Hasan el-Benna, muhtemelen Mısır başbakanının öldürülmesine misilleme olarak (hükümet bu eylemi Müslüman Kardeşler'den bilmişti) 1949 yılında öldürüldü.

Muhammed Buazizi (1984–2011) Yaşadığı ve öldüğü Sidi Bouzid kasabasında bir işçi çocuğu olarak doğdu. Ailesine yardımcı olmak için okulu bırakmak zorunda kaldı. İşportacılık da dâhil olmak üzere çeşitli işlerde çalıştı. Öldüğü sırada işportacılık yapıyordu. 17 Aralık 2010'da bir polis tarafından hakarete uğradı ve mallarına el kondu. Başvurduğu yetkililerden hiçbir tatmin edici cevap alamayınca, belediye binası önünde kendini yaktı. Bu olay Tunus isyanının fitilini ateşledi, Tunus'u çok uzun süredir yönetmekte olan Zeynelabidin bin Ali'nin devrilmesine ve bütün Ortadoğu'da Arap isyanlarının başlamasına yol açtı.

İbrahim Paşa (1789–1848) Mehmet Ali Paşa'nın oğlu olan İbrahim Paşa XIX. yüzyılın önemli askerî liderlerinden biriydi. Başarıları arasında Arabistan'da Vehhabi hareketinin bozguna uğratılması, Mekke ve Medine'de Osmanlı egemenliğinin yeniden tesis edilmesi gibi başarılar vardı. Yunan ayrılıkçılarla baş etmeyi başaramasa da (zira filosu ortak bir İngiliz, Fransız ve Rus filosu tarafından 1827'de Navarin'de batırılacaktı) çok geçmeden bir askerî harekât ile Büyük Suriye'yi Mısır'a bağladı ve yaklaşık on yıl boyunca elinde tuttu. Bu süre zarfında babasının Mısır'da öncülük ettiği savunmaya yönelik kalkınma politikalarının çoğunu Levant'ta da uyguladı. Sonunda İbrahim Paşa'nın ordusu Osmanlılarla İngilizlerin ortak bir askerî operasyonu ve mahallî bir isyan sonucunda bölgeden çıkartıldı.

Şah İsmail (1487–1524) Kürt mutasavvıf Safiyüddin'in soyundan gelen İsmail 1501'de İran'da iktidarı ele geçiren bir Kızılbaş grubunun lideriydi. Şah İsmail neredeyse ilahi bir varlık olduğunu iddia eden karizmatik bir liderdi. Onun liderliği altında Kızılbaşlar Azerbaycan'ı, Batı İran'ı ve Dicle-Fırat havzasını ele geçirdiler. Ayrıca Orta ve Doğu Anadolu'daki Türk aşiretleri arasında da geniş taraftar buldular ve böylece Osmanlılara karşı bir tehdit oluşturdular. Şah İsmail 1514'teki Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılarla karşı karşıya geldi ve büyük bir bozguna uğradı. Yine de bölgede önemli bir miras bıraktı. Günümüze kadar pek değişmeyen Osmanlı-İran sınırı onun fetihleri sonucunda oluştu. İran'da Safevî yönetimi onun devrinde sağlamlaştı ve İran onun devrinde Şiiliği benimsedi.

Mustafa Kemal "Atatürk" (1881–1938) Mustafa Kemal Birinci Dünya Savaşı'nın en başarılı Osmanlı komutanıydı. Çanakkale savunmasını yönetenler arasındaydı. Savaştan sonra İtilaf Devletleri Anadolu'nun belli kısımlarını işgal edince, Anadolu'nun her yanında direniş örgütleri kurulmaya başladı. Mustafa Kemal başlangıçta saray tarafından bu hareketi bastırmak için görevlendirildi. O ise isyanın önderliğini ele geçirdi, yabancı güçleri Anadolu'dan kovdu, bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarak "Atatürk" ismini benimsedi. Mustafa Kemal amansız bir Batıcı ve laikti. Saltanatı ve hilafeti kaldırdı, Türk alfabesini "Latinize" etti, kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanıdı, bir milli ekonomik

kalkınma politikası benimsedi, hatta şapka kanunu bile çıkarttı. Ne var ki bütün bunların bir bedeli vardı: Azınlıklar baskı gördü, kültür standartlaştırılmaya çalışıldı, muhaliflere siyasal baskı yapıldı ve tek parti dönemi yaşandı.

Ayetullah Ruhullah Humeyni (1899–1989) 1963'ten önce, Ayetullah Humeyni Kum şehrinde yetişmiş ve dinî ilimlerde uzmanlaşmış pek tanınmayan bir din adamıydı. 1963'te şahın Ak Devrim'i başlatarak kadın haklarını genişletmesi ve İran'daki Amerikalıların hukuki ayrıcalıklarını artırmasıyla birlikte, Humeyni şahın ve Amerikalı destekçilerinin en amansız ve sesi en gür çıkan muhaliflerinden biri olarak ün kazandı. Bu yüzden önce Irak'a, sonra Fransa'ya sürgüne gönderildi. Şah'ın 1977'de muhalefet üzerindeki baskılarını artırıp İran'ın resmî gazetesinde Humeyni'ye yönelik çirkin saldırılara girişmesi üzerine, Kum'daki medrese öğrencileri bu durumu protesto ettiler. Ordu göstericilere ateş açtı, yetmiş kişiyi öldürdü ve böylelikle İran Devrimi'nin fitilini ateşledi. Humeyni devrimcilerle irtibatını sürdürdü. Onun kasetlere kaydedilen ve Müslümanları devrime çağıran konuşmaları yaygın bir şekilde İran'a dağıldı. Humeyni 1979'da İran'a döndü ve "Velayet-i Fakih" olarak adlandırdığı din adamları vesayetinde bir devlet veya daha yaygın ismiyle bir "İslâm Cumhuriyeti" kurdu.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1770?–1849) Napolyon istilasının ardından Osmanlı'nın Mısır eyaletini ele geçiren ve 1953'e kadar Mısır'ı fiilen yönetecek olan bir hanedan kuran Mısır hükümdarı. Arnavut bir tüccarın veya (başka kaynaklara göre) korsanın oğlu olan Mehmet Ali Mısır'a Osmanlılar tarafından gönderilen bir askerî birliğin komutanıydı. Mısır'ın fiilî yöneticisi olarak, ülkenin askerî, idari ve iktisadi kurumlarını yeniden yapılandırmaya ve böylelikle kendisinin ve ailesinin Osmanlı İmparatorluğu içinde özerk bir hanedan kurup bu hanedanı devam ettirebilmesini sağlamaya çalıştı. Mehmet Ali bir ülkenin ayakta kalmasının modernleşmesine ve iktidarın merkezileştirilmesine bağlı olduğunu ilk fark eden Ortadoğulu liderlerden biriydi. İronik bir şekilde, Mısır'ın özerkliğini korumak için geliştirilen politikalar Mısır'ın dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmesine, ekonomisinin iflas etmesine ve İngilizler tarafından işgal edilmesine yol açtı.

Muhammed Musaddık (1882–1967) İsviçre'de eğitim gören İranlı siyasetçi ve 1951-1953 arasında İran başbakanı. Musaddık petrol endüstrisini millileştirme, parlamenter yönetime dönme, reform ve ekonomik kalkınma vaadiyle, yani Nasır'ın ve diğer birçok Üçüncü Dünya liderinin hemfikir olduğu bir programla iktidara geldi. Önceleri Musaddık o kadar geniş bir destek buldu ki şah yaşamından endişe ederek ülkeden kaçtı. Ne var ki Musaddık'ın ülke içinde uygulamaya koyduğu program İran halkının bazı kesimlerinin hoşuna gitmedi. ABD ve İngiltere'nin cesaretlendirmesiyle Musaddık karşıtı hareket büyüdü. Ordu iktidara el koyarak şahı yeniden tahta çıkardı ve Musaddık'ı ev hapsine koydu. 1967'de ölen Musaddık o tarihten itibaren İran milliyetçi anlatısının ana unsurlarından biri haline geldi.

Osman Gazi (1259–1326) Osmanlı hanedanının efsanevi kurucusu. Osman Batı Anadolu'da Bizans topraklarına aralıksız akınlar düzenleyen bir uç beyiydi. Osmanlı İmparatorluğu onun kurduğu beylikten doğdu.

Rıza Han/ Rıza Şah (1878–1944) İran ordusu içinde Ruslar tarafından kurulan bir birim olan Kazak Tugayı'nın komutanıyken Birinci Dünya Savaşı'nın kargaşası, yabancı müdahaleleri, savaş ağalığı ve kıtlık koşullarından faydalanarak iktidarı ele geçiren Rıza Şah, İran'ı 1979'a kadar yönetecek bir hanedan kurdu. Rız Han başlangıçta İran'da bir cumhuriyet kurma fikriyle oyalandıysa da, İran parlamentosunun Kaçar şahını tahttan indirmesiyle birlikte kendini şah ilan etti. Kendisine örnek aldığı Mustafa Kemal "Atatürk" gibi Rıza Şah da geniş kapsamlı bir merkezîleşme ve modernleşme programını hayata geçirdi. Onun döneminde aşiretlerin gücü kırıldı, eğitim ve hukuk ulemânın elinden alındı, devlet öncülüğünde bir ekonomik kalkınma gerçekleşti ve devlet kılık kıyafetten dinî ayinlere kadar her alanda baskın bir rol oynadı. Nazilere sempati duyduğu için Müttefikler İkinci Dünya Savaşı sırasında onu tahttan indirerek oğlu son İran şahı Muhammed Rıza'yı tahta çıkardılar.

Muhteşem Süleyman (1494–1566) Kanuni Sultan Süleyman adıyla da bilinen Süleyman, I. Elizabeth'in Britanya, II. Philip'in İspanya imparatorluklarını yönettiği devirde Osmanlı İmparatorluğu'nun başındaki padişahtı. Çağdaşları gibi o da imparatorluğun gücünü konsolide etti, merkezî bürokrasiyi genişletti, sanatçıları himaye etti ve anıtsal binalar dikti. Onun döneminde Osmanlı İmparatorluğu devrinin en önde gelen Müslüman devleti haline geldi.

Ahmet Urâbî (1841–1911) Ahmet Urâbî Mısır'ın yönetici elitlerinin Türk, Arnavut ve Çerkez kökenli olduğu bir devirde Mısırlı bir köylü ailesinin çocuğu olarak Mısır ordusunda albaylığa yükselmiş bir askerdi. Urâbî İsyanı'nın (1881–1882) lideri olduğu dönemde Mısır iflasını açıklamış ve Mısır maliyesi Avrupalı alacakların denetimi altına girmişti. Avrupalılar hükümeti vergileri artırmaya ve askerî harcamaları kısmaya zorladılar. Askerî harcamaların kısılması ve Mısır'ın yerlilerine karşı sergilenen ayrımcılık ordu içinde büyük bir öfkeye sebep oldu. Vergilerin artırılmasıysa ordunun bu hoşnutsuzluğunu başkalarının da paylaşmasına yol açtı. Böylelikle askerin öncülük ettiği gösterilere durumdan memnun olmayan diğer gruplar da katıldılar ve çok geçmeden Mısır hıdivi, yabancı müdahalesinin sona ermesini, bir milli "misak" kabul edilmesini ve hıdivin yetkilerinin azaltılmasını talep eden geniş kapsamlı bir isyan hareketiyle karşı karşıya kaldı. İsyanın iki kalıcı etkisi oldu: İsyanı bastırmak için Mısır'ı işgal eden İngilizler yetmiş beş yıl kadar Mısır'da kaldılar ve Mısırlılar ulusal panteonlarının ilk kahramanlarını kazandılar.

Saad Zaglul (1857–1927) Nil Nehri deltasında orta halli bir köylü ailesinde doğan Saad Zaglul Kahire'deki el-Ezher İslâm Üniversitesi'nde eğitim gördükten sonra Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. Bir Mısır başbakanının kızıyla evlendikten sonra çeşitli bakanlık görevlerinde bulundu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ılımlı bir milliyetçi olan Zaglul Ümmet Partisi'ne mensuptu. Bu parti İngilizlere Mısırlıların yeterince "medenileşmiş" olduğunu göstererek Mısır'ı bağımsızlığına kavuşturmayı amaçlıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde Zaglul daha radikal bir tutum benimsedi. O ve arkadaşları savaş sırasında mevkilerinden faydalanarak ülke genelinde milliyetçi komiteler kurdular. Savaş sonrası dönem

için bu komiteler Zaglul ve aynı görüşteki milliyetçiler açısından paha biçilmez bir yatırım oldu. Savaşın hemen ardından Zaglul İngilizlere bir dilekçeyle başvurarak Paris Barış Konferansı'nda Mısır halkını temsil etmek istediğini söyledi. Bu yöndeki çabalarına karşılık İngilizler Zaglul'u ve bazı arkadaşlarını sürgüne gönderdiler. Bu karar 1919 Mısır Devrimi'nin fitilini ateşledi. 1922'de İngilizler Mısır'a şartlı bir bağımsızlık tanıdılar. Zaglul'un partisi Vaft ilk seçimde parlamentodaki sandalyelerin yüzde 90'ını kazandı ve Zaglul Mısır'ın "bağımsızlık" sonrasındaki ilk başbakanı oldu.

Terimler ve Kişiler Sözlüğü

Abdullah Şerif Hüseyin'in oğlu; Trans-Ürdün'ün hükümdarı ve daha sonra Ürdün'ün ilk kralı.

Ahbariler Ulemânın fıkha ve İslâm öğretisine dair kararlarında Hz. Peygamber'in hadisleri ve on iki imamın öğretilerinden başka bir şeye dayanamayacağını iddia eden Şii düşünce akımı.

Alevilik Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'ye özel bir hürmet gösteren mezhep. Suriye'de yönetici grup Alevidir.

Aliya (çoğulu: aliyot) Lafzen yükseliş anlamına gelir; Filistin'deki her bir Yahudi göçü dalgasına verilen ad.

Anadolu Aleviliği Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 20'sini meydana getiren azınlıktaki bir mezhep.

Anadolu Küçük Asya, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yönettiği ülke.

Anglo-İran Antlaşması (1919) Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İngilizlerle İran hükümeti arasında yapılan ve şayet yürürlüğe girmiş olsa İran'ı fiilen İngiltere'nin himayesine sokacak olan antlaşma.

Anglo-Persian Oil Company İngiliz hükümetinin William Knox d'Arcy'nin petrol imtiyazını satın almasından sonra kurulan petrol şirketi. Başlangıçta İran'daki petrol sektörünün neredeyse tamamına hâkim olan şirket, daha sonra Anglo-Iranian Oil Company ismini aldı.

Askerî himaye devleti Toplumun yönetici bir askerî sınıfla geri kalanlar arasında bölündüğü XIII. yüzyıldan sonraki Türk-Moğol devletlerine verilen isim; bu devletlerde toprak iktidardaki askerî aile veya ailelere aitti ve askerî sınıf tarafından verilen çeşitli hizmetlere karşılık olarak kiralanmaktaydı ve hukuk İslâm hukukuyla yerel âdet ve geleneklerin karışımına dayanıyordu.

Aşiret/kabile Ortak bir atayla, hatta birbirleriyle akrabalık ilişkili olsun veya olmasın, ortak bir atadan geldiğini iddia eden bir grup insana verilen isim.

Ateşkes Devletleri Körfez'de İngiltere'nin himayesi altında bulunan bir grup küçük emirlik; daha sonra Birleşik Arap Emirlikleri'ne dönüştü.

Ayetullah Lafzen Allah'ın ayeti; fetva verme yetkisi olan en üst düzey müctehid.

Bağlantısızlık Üçüncü Dünya devletleri tarafından savunulan ve hem Batı ittifakından hem de Sovyet Bloku'ndan bağımsız olmayı öngören politika.

Bakü Azerbeycan'ın başkenti; XX. yüzyılın başından itibaren petrol çıkan bir bölge.

Balfour Deklarasyonu İngiliz hükümeti tarafından 1917'de yayımlanan ve İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi vatanı kurulmasına sıcak baktığını ilan eden belge.

Baltalimanı Antlaşması (1838) Osmanlılarla İngiltere arasında imzalanan ve Osmanlıların kendi ülkelerindeki tekelleri kaldırmayı ve gümrük vergilerini düşürmeyi kabul ettiği antlaşma; İngilizler bu antlaşma karşılığında Mısırlı birlikleri Levant'tan çıkartmak için Osmanlılara yardım ettiler.

Baring, Evelyn (Earl of Cromer) Mısır'daki ilk İngiliz başkonsolosu.

Bast Sığınma; camiye veya bir hükümet binasına sığınmak İran'da yaygın bir protesto şekliydi.

Başkonsolos 1882-1922 arasındaki İngiliz işgali döneminde Mısır'da görev yapan en yüksek mevkideki İngiliz yetkilisi.

bazari İran'da pazarlarda mallarını satan esnafa verilen isim.

Bedevi Göçebe aşiret mensubu.

Berat XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı elçiliklerin Osmanlı vatandaşlarına verdikleri ve onları yabancı ülkelerin fahri vatandaşları haline getirerek yabancıların sahip olduğu ayrıcalıklarla donatan belgelere verilen isim.

Beratlı Berat sahibi kimse.

BM 242 No'lu Kararı BM Güvenlik Konseyi tarafından 1967 savaşından sonra alınan ve "toprak karşılığı barış" formülünü ilk kez gündeme getiren karar.

BM 338 No'lu Kararı BM Güvenlik Konseyi tarafından 1973 savaşından sonra alınan ve esasen BM'nin 242 No'lu kararını teyit eden karar.

Bretton Woods Sistemi İkinci Dünya Savaşı sonrasında yürürlüğe giren ve 1971'e kadar devam eden uluslararası ekonomik sistem.

Bush Doktrini 11 Eylül'den sonra Amerikan başkanı George W. Bush tarafından ilan edilen ve ABD'nin düşmanlarına karşı tek taraflı olarak önleyici eyleme girişmekte özgür olduğunu savunan stratejik doktrin.

Büyük (Filistin) İsyan(ı) (1936–1939) Siyonist göçlere ve İngiliz egemenliğine karşı Filistin genelinde gerçekleşen isyan; İngiltere tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır.

Büyük Enflasyon Avrasya kıtasında XVI. yüzyıldan itibaren gerçekleşen büyük fiyat artışlarına verilen isim. Büyük Enflasyon'un sebepleri tarihçiler arasında her zaman büyük tartışmalara konu olmuştur.

Büyük Oyun XIX. yüzyılda Orta Asya'da İngiltere ile Rusya arasındaki rekabete işaret eden ve Rudyard Kipling'in yaygınlaştırdığı terim.

Caisse de la Dette 1876'da Mısır'ın ekonomik iflasının ardından Avrupalı alacaklılarının hükümetleri tarafından borçların geri ödemesini denetlemek için oluşturulan kurum.

Camp David Sözleşmesi (1978) Jimmy Carter, Menachim Begin ve Enver Sedat arasında 1978'de imzalanan ve başka şeylerin yanı sıra İsrail ve Mısır arasındaki barış için bir çerçeve sağlayan antlaşma; 1979'da İsrail ile Mısır arasında bir barış antlaşması imzalanmasına yol açtı.

Canning, Stratford 1856'da padişaha Islahat Fermanı'nın şartlarını dikte ettirdiği iddia edilen İngiltere'nin İstanbul elçisi.

Cihat Kelime anlamı mücadele; sözcüğün çeşitli anlamları vardır, bazen dindarlık uğruna bir "iç mücadele", bazen de savaşmak anlamına gelir.

Cis-Jordan Akdeniz ve Ürdün Nehri arasında kalan ve 1921'den sonra Filistin olarak adlandırılan bölge.

Comstock Lode XIX. yüzyılda Nevada'da keşfedilen muazzam miktardaki gümüş kaynağı; İran bir "gümüş bölgesi" olduğu için Comstock Lode gibi yeni gümüş kaynaklarının bulunmasının İran ekonomisi üzerinde son derece olumsuz etkileri oldu.

Corvée Zorunlu işgücü hizmeti.

Crémieux Kararnamesi Fransız hükümeti tarafından 1870'te çıkarılan ve Cezayir Yahudilerine Fransız vatandaşı olma hakkı veren kararname.

Çerkez Kafkas kökenli bir etnik grup.

D'Arcy, William Knox 1901 yılında İran hükümetinin ilk petrol imtiyazını verdiği İngiliz serüvenci.

Darülfünun 1851'de İran'da kısa bir savunmaya yönelik kalkınmacılık dönemi sırasında kurulan bir okul.

Dayı Cezayir'de Cezayirliler tarafından seçilen Osmanlı valisi.

De Reuter, Julius İran hükümetinden 1872'de geniş kapsamlı bir imtiyaz alan kişi.

Dekolonizasyon Eski sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanma süreci; bu dönem 1940'ların sonundan 1970'lere kadar devam etti.

Département Fransız vilayetlerine verilen isim.

Derin devlet Devletin ordu, yargı ve güvenlik örgütleri gibi değişime direnen resmî kurumları.

Devşirme Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde Balkan Hıristiyanlarının imparatorluk bürokrasisinde ve yeniçeri birliklerinde çalıştırılmak üzere zorla devlet hizmetine alınması uygulaması.

Dünya ekonomisiyle bütünleşme (entegrasyon) ve periferileşme Dünyanın çeşitli bölgelerinin ortak bir ekonomik sisteme dâhil olması (entegrasyon), ancak bunun sanayileşmiş bir merkeze bağımlı bir pozisyonda (yani çoğunlukla hammadde tedarikçisi olarak) gerçekleşmesi (periferileşme).

Dürzî En çok Lübnan ve Filistin'de yaşayan ezoterik bir dinî grubun mensuplarına verilen isim.

Düyun-ı Umumiye Avrupalı alacaklılar tarafından 1876'daki Osmanlı iflasından sonra Osmanlı borçlarının geri ödenmesi sürecini gözetip yönetmek amacıyla oluşturulan kuruluş.

el-Ezher Birçok kişi tarafından Sünni dünyanın en itibarlı dinî okulu olarak kabul edilen Kahire'deki İslâm Üniversitesi.

El-Senusi, Muhammed ibn Ali (1787–1859) XX. yüzyılın başında İtalyanlara karşı verilen mücadelede önemli bir rol oynayan Kuzey Afrika'daki Senusiyye tarikatının piri.

Encümen İran'da bir kulüp veya bir gizli cemiyet. Encümen denilen bu örgütlenmeler bilhassa 1905 İran Meşrutiyet Devrimi sırasında faaldi.

Fakih Şeriatı ilgilendiren konularda hüküm verebilecek vasıflara sahip olan İslâm hukuku uzmanı.

Faysal Şerif Hüseyin'in oğlu; Arap İsyanı'nın lideri; sonra Irak kralı.

Feddan Arazi ölçüm birimi; bir feddan aşağı yukarı bir dönüme eşittir.

Fes XIX. yüzyılda modernliğin simgesi olarak Osmanlı İmparatorluğu'na giren siperliksiz, konik keçe şapka.

Filistin Yönetimi Oslo Antlaşması tarafından Filistin'i yönetmesi ve İsrail'le bağımsız bir Filistin devleti için müzakereleri yürütmesi amacıyla tesis edilen yönetim aygıtı.

Gaybet inancı (okültasyon) Saklı, kayıp olma durumu; Şiiler son imamın (bazılarına göre yedinci, bazılarına göre on ikinci imamın) Allah tarafından gizlendiğine, ancak günün birinde ümmetine rehberlik etmek için geri döneceğine inanırlar.

Gazi Uç bölgelerindeki Müslüman savaşçı.

Geç Antikite IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar uzanan tarihsel dönem.

Gelibolu Batı Anadolu'da bir yarımada; İngiltere ve Commonwealth güçleriyle Osmanlı güçleri arasında Türk Boğazları uğruna verilen büyük savaşın gerçekleştiği yer; Mustafa Kemal bu savaştaki kahramanlıklarıyla ün kazanmıştır.

***Gulam* (çoğulu *gılman*)** Orduda veya bürokraside çalışmak üzere İran'a getirilen kölelere verilen isim.

Hac Yılda bir kez Müslümanların ibadet amacıyla Mekke'ye yaptıkları kutsal yolculuk.

Hadis Hz. Muhammed'e ve ashabına ait söz ve fiillere ilişkin rivayetlere verilen isim.

Halife Hz. Muhammed'in halefi anlamına gelir; tarihsel olarak Sünnilere göre İslâm ümmetinin liderini ifade eder.

Hamas İslâmî Direniş Hareketi'nin kısaltılmış hali, işgal altındaki bölgelerde birinci intifada sırasında kurulan İslâmcı örgüt.

Hemmat Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin İran şubesi; 1905 İran Meşrutiyet Devrimi'nde bu örgütün de rolü olmuştur.

Hıdiv Mısır'daki Osmanlı genel valisi; 1914'e kadar bu unvan Mehmet Ali'nin soyundan gelenler tarafından kullanılmıştır.

Hicaz Arap Yarımadası'nın Batı kısmı; Mekke ve Medine'nin yer aldığı bölge.

Hicazi, Salamah Nahda hareketinin etkili mensuplarından biri; Arap müziğinde ve tiyatrosunda "neo-klasisist" akımın öncüsü.

Hilafet Halifenin yönettiği ülke.

Histadrut XX. yüzyılın başında Filistin'de Siyonistler tarafından kurulan bir işçi sendikaları federasyonu.

Hizbullah Lübnan'da Şii sosyal/siyasi/askerî hareket.

Hür Subaylar 1952'de Mısır'da iktidarı ele geçiren cuntanın ismi; en meşhur üyesi Cemal Abdülnasır idi.

Hüseyin I. Şerif Hüseyin: Hz. Peygamber'in soyundan gelen ve Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Arabistan'daki iki kutsal şehirden sorumlu kişi; Birinci Dünya Savaşı sırasında altın, silah ve bağımsızlık vaadi karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı İngilizlerle işbirliği yaptı. II. İmam Hüseyin: Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'nin oğlu ve Şiilere göre üçüncü imam; halifeye karşı isyana önderlik etti, ancak 680 yılındaki Kerbela Savaşı'nda yenilgiye uğradı.

IMF (Uluslararası Para Fonu) Başlangıçta Bretton Woods Sistemi'nin bir parçası olarak küresel ekonominin istikrarını sağlamak amacıyla kurulan, daha sonra neo-liberal ekonomik politikaların dayatılmasının aracı haline gelen kurum.

Imperial Tobacco Company 1889'da İran'da tütün ve tütün ürünlerinin tamamının üretim, satış, dağıtım ve ihracatının imtiyaz haklarını elde eden şirket; protestolar üzerine İran hükümeti bu imtiyazı iptal etmek zorunda kalmıştır.

Iraq Petroleum Company Irak'taki bütün petrol endüstrisini kontrol eden uluslararası konsorsiyum.

Islahat Fermanı (1856) Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı vatandaşlarına vadedilen hakları teyit eden ve daha da genişleten ferman.

IŞİD (Irak-Şam İslâm Devleti) 2014'te Suriye ve Irak'ın belli kısımlarını ele geçiren ve orada bir hilafet devleti kuran grup.

İbn Abdülvehhab, Muhammed Günümüz Suudi hükümetinin resmî ideolojisi olan Vehhabiliğin kurucusu.

İbn Suud, Muhammed Aşiret reisi ve Muhammed İbn Abdülvehhab'ın takipçisi; XIX. yüzyılın başında Arabistan'da İbrahim Paşa tarafından yıkılan bir devlet kurdu.

İçtihat İslâm'ın temel metinlerinde açıkça yer almayan hususlarda akla dayanarak yine bu metinlerden hüküm çıkarmak.

İhvan Kelime anlamıyla kardeşler; Abdülaziz ibn El-Suud'un aşiret bağlantılı olmayan askerleri ve müritlerine verilen isim; ihvan Abdülaziz ibn El-Suud'un Arap yarımadasını fethetmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İkinci Serflik XVI. ve XVII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da, kısmen Büyük Enflasyon sebebiyle, serfliğin yeniden gündeme gelmesi.

İmam Sünni İslâm'da namaz kıldıran kişi; Şii İslâm'da ise Hz. Ali'nin soyundan gelen ve Müslümanların meşru lideri olan şahıs.

İmtiyaz Bir hükümetle bir girişimci veya şirket arasında imzalanan ve imzacı tarafa altyapı yatırımlarında bulunma, doğal kaynaklardan faydalanma, kurumlar oluşturma ve benzer alanlarda tekel hakkı sağlayan bir antlaşma; XIX. yüzyılda yabancı sermayeye imtiyaz vermek İran'da ekonomik kalkınmayı desteklemek için en çok tercih edilen yollardan biriydi.

İntifada 1987'de İsrail işgaline karşı patlak veren ve 1993'e kadar devam eden Filistin isyanına verilen ad; ikinci intifada 2000 yılında başlamıştır.

İslâmcı İslâmcılığı savunan kişi.

İslâmcılık Toplumun İslâm hukukuna ve İslâmî ilkelere göre düzenlenmesi gerektiğini savunan düşünce akımı.

İşçi dövizleri Yabancı bir ülkede çalışan misafir işçilerin kendi memleketlerine gönderdikleri para.

İtilaf/İttifak Devletleri Birinci Dünya Savaşı'nda karşı karşıya gelen iki temel ittifak; İtilaf Devletleri esasen İngiltere, Fransa, Rusya ve daha sonra ABD'den oluşuyordu; İttifak Devletleri ise Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1889'da Osmanlı ordusu içinde bir gizli cemiyet olarak kurulan ve 1913'te iktidarı tamamen ellerine alan örgüt.

Jön Türkler II. Abdülhamit'e muhalif olan gruplara verilen ortak isim; 1908'de Jön Türkler isyan ederek meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini sağladılar.

Kadı İslâmî mahkemelerde yargıçlık görevini üstlenen kimse.

Kahire Konferansı (1921) Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra düzenlenen ve İngiltere'nin Trans-Ürdün'ü yarattığı konferans.

Kapitülasyonlar Avrupalı ülkelere Ortadoğu topraklarında ticari, dinî vb. imtiyazlar tanıyan antlaşmalar.

Kazak Tugayı XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Ruslar tarafından eğitilen ve donatılan ancak İranlılardan oluşan bir süvari birliği; Rıza Han bu birliğin başındaki isimlerden biriydi.

Kemalizm Mustafa Kemal "Atatürk" tarafından Türkiye'de yürürlüğe konan ilkeler.

Kervansaray Kervanlar için dinlenme ve ticaret merkezi.

Kırım Savaşı (1854–1856) Rusya'nın yayılmasına karşı İngilizleri, Fransızları, Piyemontelileri ve Osmanlıları bir araya getiren savaş.

Kızılbaş Safiyüddin'in ve haleflerinin Türkmen takipçilerine verilen isim.

Kibbutz (çoğulu kibbutzim) Siyonist/İsrail komünal çiftliklerine verilen ad; ilk kibbutz 1909-1910'da kuruldu.

Konsorsiyum Riski paylaşmak için kurulan ve şirketlerin bir araya gelmesiyle oluşan bir şirket.

Kürt Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İran'ın batısı, Irak'ın kuzeyi ve Suriye'de yaşayan etnik grup.

Lawrence, T. E. ("Arabistanlı Lawrence") Arap isyanının İngiliz akıl hocası.

Levant Genellikle bugünkü Suriye'yi, Lübnan'ı, İsrail'i, Filistin'i, Ürdün'ü ve Irak'ın batısını kapsadığı kabul edilen doğu Akdeniz'e en yakın bölge.

Lonca Belli bir meslek veya iş kolunda çalışan herkesi bir araya getiren birlik.

Lord Milner İngiliz hükümetinin 1919 Mısır Devrimi'yle ilgili yürüttüğü tahkikattan sorumlu devlet görevlisi. İngiltere Milner Komisyonu'nun teklifi üzerine 1922'de Mısır'a şartlı bağımsızlık vermiştir.

Manda sistemi Milletler Cemiyeti tarafından tesis edilen ve "ileri" devletlerin "geri" toplumları gelişme yolunda gözetip denetleyeceği ve onları "modern dünyanın zor koşullarına" hazırlayacağı bir idari sistem.

Mandater güçler Manda altındaki bölgeler üzerinde egemenlik haklarını kullanan devletler.

Mârûnî Esasen Lübnan'da yaşayan bir Hıristiyan mezhebine mensup olanlara verilen isim.

Megali İdea Kelime anlamı büyük ülkü; Balkanlar, Akdeniz ve Anadolu'da yaşayan bütün Yunanca konuşan, Ortodoks halkları tek bir Yunan devleti altında birleştirmeyi amaçlayan Yunan milliyetçisi fikir.

Meclis Parlamento; hem Arap dünyasında hem de İran'da kullanılmaktadır.

Memlük İlk olarak Arap halifeleri tarafından Türk aşiretleri arasından alınıp Ortadoğu'ya getirilmiş olan köle askerler; daha sonra bölgede kendi devletlerini kurmuşlardır.

Merkantilizm Altın biriktirmeyi milli ekonomik politikanın başlıca amacı haline getiren XVII. yüzyıl Avrupa'sının hâkim ekonomik doktrini.

Mezhepçilik Çok dinli bir ortamda dinî bağlılıkların kolektif kimliğin temeli haline gelmesi.

Millet Sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî azınlıkların eğitim, hayır işleri ve özel hukuka ait meselelerde kendi başlarına hareket ettiği ve temsilcileri aracılığıyla İstanbul'da temsil edildikleri bir idari uygulama.

Moşav (çoğulu moşavim) Yahudi göçmenler tarafından ilk kez 1921'de Filistin'de kurulan kooperatif çiftlikler.

Musul Irak'ın kuzeyindeki eyalet; aynı zamanda bu eyaletteki en büyük şehir.

Mutasarrıflık 1861'de Cebel-i Lübnan'da tesis edilen, Lübnanlı olmayan bir Osmanlı Hıristiyanı tarafından yönetilen ve Avrupa Uyumu tarafından korunan özel bir idari birim.

Müctehid Şii İslâm'da temel İslâm kaynaklarından yola çıkmakla birlikte akla dayanarak hukuki konularda hüküm verebilen din âlimi.

Müftü İslâm hukukunu yorumlayarak hüküm veren yargı yetkilisi.

Mültezim Belli bir arazinin veya işin vergisini önceden ödeyen ve bunun karşılığında bu araziden veya işten elde edilen artık ürüne el koyma hakkını elde eden kişi.

Müslüman Kardeşler Mısır'da 1928'de Hasan el-Benna tarafından kurulan İslâmcı sosyal ve politik örgüt.

Nahda Daha geniş bir kültürel ve sosyal reformun bir parçası olan XIX. yüzyıl Arap edebi rönesansı.

Nakba Kelima anlamı felaket; Filistinlilerin 1948 Savaşı için kullandığı sözcük.

Nasreddin Şah XIX. yüzyılın sonlarında İran'ın başında bulunan ve 1896'da bir suikasta uğrayarak hayatını kaybeden hükümdar.

Naus, Joseph İran hükümeti tarafından gümrük vergilerinin toplanması işini organize etmek için görevlendirilen Belçikalı bir idareci; Naus'un politikaları İran Meşrutiyet Devrimi'ni tetikleyen sebeplerden biriydi.

Necd Arap Yarımadası'nın orta ve doğusundaki bir bölge.

Neo-liberalizm İlk kez 1970'lerde ABD tarafından gündeme getirilen ve "serbest piyasa"nın minimum devlet müdahalesiyle kendi kendini düzenlemesini savunan ekonomik görüş.

Neo-muhafazakârlar Soğuk Savaş'ın ardından ABD'nin dünyadaki benzersiz konumundan faydalanarak "Amerikan değerlerini" dünyaya yayması ve bu konumunu rakipsiz bir şekilde sürdürmesi gerektiğini savunanlara verilen isim.

Neo-sufizm XVIII. yüzyıldan başlayarak sufi hareketlerin daha fıkhi ve kutsal metne dayalı bir yaklaşımı yansıtacak şekilde yeniden tanımlanması.

On Dört İlke Birinci Dünya Savaşı'nda Amerika'nın Woodrow Wilson tarafından ilan edilen amaçları; dünyanın çeşitli yerlerindeki milliyetçi liderler Wilson'un görünüşteki desteğinden büyük bir umuda kapıldılar.

OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) Büyük petrol üreticilerinin petrol politikaları arasında eşgüdüm sağlamak amacıyla 1960'ta kurulan örgüt; OPEC 1982'de bir üretici karteli haline geldi.

Oslo Antlaşması İsrail ile Filistinliler arasında karşılıklı tanımayı da içeren ve daha ileri müzakereler için bir çerçeve oluşturan 1993 tarihli antlaşma.

Osmanlılık Aşağı yukarı Osmanlı milliyetçiliğine tekabül edebilecek bir ideoloji.

Örtülü protektora Uluslararası camia tarafından tanınmamış olan protektora.

Pan-Arabizm Arapların tek bir millet olduğunu savunan fikir; Pan-Arap milliyetçileri Arapların tek bir devlet içinde bir araya gelmeleri gerektiğine inanırlar.

Pazar ekonomisi Esasen tüketime yönelik üretime dayanan ekonomik sistem.

Pehlevi İran'ı yöneten son hanedan (1926–1979).

Piyasa ekonomisi Esasen mübadeleye yönelik üretime dayanan bir ekonomik sistem.

Prebendalizm Toprakların çoğunluğunun özgür çiftçiler tarafından işlendiği, ancak yönetici hanedana ait olduğu Osmanlı ve Safevî toprak yönetim sistemine verilen ad; bu sistemde toprakların alınıp satılması mümkün değildi.

Proleterleşme Emeklerini satmak zorunda olan insanlardan oluşan bir sınıf yaratma süreci.

Protektora Kâğıt üzerinde bağımsız olan ama dış politikası ve savunması başka bir devlet tarafından üstlenilen devlete verilen ad.

Rantiye devlet Toplam gelirinin önemli bir kısmı vergi dışı kaynaklardan elde edilen paraya dayanan devlet.

Resmî/gayriresmî emperyalizm Resmî emperyalizm emperyal bir gücün belli bir ülke üzerinde doğrudan egemenlik kurmasıdır; gayriresmî emperyalizmde ise emperyal güç ilhak veya işgal yoluyla değil ekonomik ve diplomatik yollarla bir ülke üzerinde denetim kurar.

Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi XX. yüzyılın başında Rusya dışında Bakü ve kuzey İran'da da etkili olan Rus sosyalist partisi.

Safiyüddin Safevî hanedanının efsanevi kurucusu; önemli bir Türkmen tarikatının piri.

SAVAK Devrim öncesi İran'da çoğu zaman çok vahşi yöntemlere başvuran istihbarat ajansı.

Savunmaya Yönelik Kalkınmacılık Ortadoğudaki hükümetler tarafından iktidarlarını güçlendirmek ve ekonomik faaliyetleri desteklemek amacıyla girişilen merkezileşme ve "modernleşme" politikası.

Sedat, Enver Nasır'dan sonraki Mısır devlet başkanı (1970–1981); Nasır döneminin popülist politikalarının çoğuna son vermesiyle, Amerikan yanlısı tutumuyla ve 1979'da İsraillilerle bir antlaşma imzalamasıyla ünlüdür.

Selef-i Salihin İlk İslâmî cemaati meydana getiren, örnek alınacak bir model vazifesi gören, Hz. Muhammed'in hadislerini kaydeden ve rivayet eden kişiler.

Selefîlik İslâm'da dinî hakikate sadece İslâm'ın temel metinlerine dönerek ve ilk İslâm topluluğunu model alarak ulaşılabileceğini savunan yaklaşım.

Siyonizm Yahudilerin kendi bağımsız devletlerini kurma hakkına sahip bir millet olduğu inancı; Siyonistlerin çoğu bu devletin Filistin'de olması gerektiğine inanmaktadır.

Stagflasyon Enflasyon ve ekonomik durgunluğun aynı anda yaşandığı bir ekonomik kriz türü; 1973-1974 petrol fiyat devriminin ardından stagflasyon yaşanmıştır.

Sultan Ortadoğu'da hükümdarlar için kullanılan yaygın bir unvan. Osmanlı İmparatorluğu'nun başında bulunan hükümdara da sultan denirdi.

Sünnet Sünni İslâm'a göre Hz. Peygamber'in sözleri ve davranışları ve onun Medine'deki ashabının fiilleri; Şiiler buna on iki imamın sözleri ve fiillerini de eklerler.

Sünnilik Türkiye ve Arap dünyasının çoğu da dâhil olmak üzere İslâm dünyasındaki en yaygın mezhep.

Süveyş Savaşı/Üçlü İşgal 1956'da Nasır yönetimindeki Mısır'a karşı İngiltere, Fransa ve İsrail'in yürüttüğü savaş.

Süveyş'in Doğusu 1968'de ilan edilen İngiliz politikası; buna göre İngiltere 1971 yılına kadar Süveyş Kanalı'nın doğusundaki askerî üslerini terk edecekti.

Sykes-Picot Antlaşması Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli antlaşmalardan biri; hiçbir zaman uygulanmamış olsa da bu antlaşma Arap Ortadoğusu'ndaki devletlerin sınırlarını belirlemede dış güçlerin oynadığı rolü temsil edegelmiştir.

Şah İran hükümdarı.

Şark Meselesi XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini belirlemek üzere İngiltere, Fransa, Rusya ve daha sonra Almanya arasında yaşanan rekabete verilen isim.

Şeriat İslâm hukuku.

Şiilik İslâm'ın iki temel mezhebinden biri; her yerde belli bir nüfusa hitap etmekle birlikte İran, Irak ve Bahreyn'de hâkim mezheptir.

Şura Kelima anlamı danışma; İslâmî modernistler tarafından parlamentolar için model alınan çok eski bir İslâmî uygulama.

Tanzimat Fermanı (1839) Bütün Osmanlı vatandaşlarına eşit haklar vadeden ferman, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemini başlatan olay olarak görülür.

Tanzimat Kelime anlamı düzenlemeler; hem XIX. yüzyılda Osmanlıların çeşitli alanlardaki yeni düzenlemelerine hem de bu düzenlemelerin yapıldığı döneme Tanzimat adı verilir.

Tarik (çoğulu turuk) Tasavvufta yol, meşrep.

Tasavvuf Kimi zaman mistik özellikler taşıyan halk dindarlığı; bir pirin müritleri tarik denilen ve kendine özgü edep ve erkânı olan tasavvuf yollarında gruplar halinde bir araya gelirler.

Tasfiye Kanunu (1880) Mısır Hükümeti tarafından çıkartılan ve Caisse de la Dette'ye borç ödemeleri için gelirleri toplama konusunda daha geniş yetkiler veren kanun.

Tebriz Kuzey İran'da bir şehir.

Tekfir Kendilerini İslâm cemaatinin bir parçası olarak gören kişileri gayrimüslim ilan ederek "hakiki Müslümanların" onları öldürmesini mümkün kılan uygulama.

Tımar Erken dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda bir süvari birliğinin komutanına askerî hizmetleri karşılığında verilen arazi.

Ticari Devrim XVI. yüzyılda Avrupa'da yaşanan teknolojik, kurumsal ve yapısal değişimler sonucunda ticaretin genişlemesi ve modern dünya ekonomisinin kurulmasına yol açan olaylar zincirine verilen isim.

Tiyul Tımarın İran'daki muadili.

"Toprak karşılığı barış" İsrail ve komşuları arasında barışı tesis etmek için İsrail'in 1967 Savaşı sırasında ele geçirdiği topraklardan çekilmesi ve bunun karşılığında Arap devletlerinin de İsrail'i tanıması ve ona düşman olarak davranmaktan vazgeçmesini öngören formül.

Trans-Ürdün Ürdün Nehri'nin doğusunda kalan bölge; günümüzde Ürdün Haşimi Krallığı.

Tudeh İran Komünist Partisi.

Turkish Petroleum Company Ortadoğu'daki ikinci büyük imtiyazı alan petrol konsorsiyumu. Bugünkü Irak'ın çok büyük bir kısmındaki petrol endüstrisinin bütün dallarına bu konsorsiyum hâkimdi.

Ulemâ (tekili: *âlim*) Müslüman din âlimlerine verilen isim.

Urâbî İsyanı (1881–1882) Mısır ordusunun yabancı müdahaleye, içerideki otokrasiye ve yerli Mısırlılara yönelik ayrımcılığa karşı başlattığı isyan. İsyan Mısır'da çok geniş bir destek alsa da İngilizler tarafından bastırıldı.

Usûlî Seçkin din âlimlerinin İslâm'ın orijinal kaynaklarını akla başvurarak yorumlayabileceğini (yani içtihatta bulunabileceğini) savunan Şii fıkıh okulu.

Vaft Kelime anlamı heyet; Mısır'da Saad Zaglul tarafından kurulan siyasal parti.

"Vaka-yı Hayriye" (1826) Sultan II. Mahmut'un emriyle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve mensuplarının katledilmesi olayına verilen tarihsel isim.

Vehhabilik XVIII. yüzyılda Muhammed İbn Abdülvehhab tarafından kurulan aşırı tutucu İslâmî hareket.

Velayet-i Fakih Kelime anlamı fakihin yönetimi; devlet başkanının şeriata ilişkin meselelerde hüküm verebilecek vasıflara sahip bir fakih olduğu İran İslâm Cumhuriyeti'nin yönetim biçimi.

Veliyy-i Fakih İran İslâm Cumhuriyeti'nin devlet başkanı.

Yeni Dünya Düzeni George H. W. Bush tarafından Soğuk Savaş sonrası ortamı tanımlamak için kullanılan ifade.

Yeni Osmanlılar XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâmî modernizmi ve meşrutiyeti savunan geniş bir aydın grubuna verilen isim.

Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen 1970'lerde Üçüncü Dünya ülkelerinin Bretton Woods Sistemi'nden kaynaklandığına inandıkları eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için önerdikleri talepler bütününe verilen ad.

Yerleşimci kolonyalizmi Yabancı bir ülkeye göçmenlerin yerleştirilmesi şeklinde uygulanan bir emperyalizm biçimi.

Yerlicilik Bugünkü sosyal, kültürel ve siyasal düzenin gerçek veya hayali bir geçmişin kurum ve değerlerine dayandırılması gerektiğini savunan görüş.

Yönetim pazarlığı Halkla hükümet arasındaki ilişkiyi tarif etmek için siyaset bilimciler tarafından kullanılan bir metafor.

İndeks

I. Fransuva (Fransız Kralı) 48
II. Hüsrev (Sasani İmparatoru) 13
XIX. yüzyılın büyük dönüşümü
  sınırların değişkenliği 121
  foto-yazı 133
  kamusal alan 213
  sosyal sınıflar ve 121, 213
XVII. yüzyılın krizi 34, 36, 39, 46
11 Eylül 2011 2, 3, 170, 348, 352, 364
15 Mart Gençlik Hareketi (Filistin) 386
1856–1857 krizi 179
1869 Vatikan Konsili 169
1873 Depresyonu 39
1919 Anglo-İran Antlaşması 431
1919 Devrimi (Mısır) 230
1930'ların Depresyonu. Bkz. Büyük Bunalım
6 Nisan Hareketi (Mısır) 373, 414
6 Nisan Hareketi Bildirisi 373, 414
77 Bildirgesi (Çekoslovakya) 301
93. İskoç Alayı 217

A

Abbas, Mahmut 274, 386
Abbas, Şah 27, 28, 29, 33, 35, 425
ABD 105, 179, 216, 219-26, 233, 262, 265, 270, 271, 276, 292, 294, 295, 297, 300, 301, 311, 318-21, 325, 329, 330, 335, 336-54, 378, 397
  Arap isyanları ve 382
  Amerikan iç savaşı 87, 88, 106, 109
  soğuk savaş (bkz. Soğuk Savaş)
    1873 krizi 92, 179
  kalkınmacı zihniyet ve 311
  Ortadoğu'yla erken dönem ilişkileri 337-40
  Mısır ve 324, 336, 342-47, 353
  devlet yardım programları 344
  gıda fiyatları ve 378
  Fransız ve Hint Savaşı 52
  altın standardı 181, 219-20
  insan hakları ve 300- 301
  göç 103
  İran ve 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348
  Irak ve 324, 325, 330, 335, 342
  Ayrıca bkz. Irak Savaşı 2003; Körfez Savaşı
  IŞİD'e karşı savaşı 2, 349, 350, 353, 396, 401
  İsrail ve 262, 265, 270, 271, 272, 276
  ...'deki Yahudiler 219, 262
  toprak reformunu desteklemesi 295, 314
  Libya ve 4, 352
  neoliberalizmi desteklemesi 299-301, 320, 322, 344, 345, 346-7, 351, 354
  petrol ve 299, 300, 301, 338, 339, 341, 342, 344, 345, 347, 348
  FKÖ'yü tanıması 272
  dünya üstünlüğünün sebepleri 336-37
  Ortadoğu politikasının sebepleri 294-95
  yakın dönem Ortadoğu politikası 349-52
  yönetim pazarlığı ve 320
  11 Eylül saldırıları 3, 170, 348, 352
  tek süper güç olarak 336, 348, 351, 390
  Üçüncü Dünya ve 272, 296, 298, 299, 300, 320, 341, 347, 351
  Dünya Savaşı'ndan sonraki ticari talepleri 22-23
  Vietnam Savaşı ve 271, 347, 349
  Birinci Dünya Savaşı ve 216, 219, 220, 221, 351
ABD'nin Yakındoğu'ya İlişkin Hedef ve Politikaları (rapor) 340
Abduh, Muhammed 202, 203, 306, 426
Abdullah, Emir 224,
Abdülaziz I, Sultan 177

Abdülhamid II, Sultan 90, 159, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 253, 422
kısa hayat hikâyesi 425
meşrutiyetçilik ve 425
devrilmesi 173
Abdülnasır, Cemal 268, 271, 295, 312, 314, 343, 348, 364, 411
hayatı 312, 318
kısa hayat hikayesi 425
İsrail ve 268
FKÖ'nün kuruluşu ve 271
baskıcı politikaları 317-318
ABD ve 342-343, 348
Zafer Günü konuşması 402-3
Açlık Grevi (Tunus) 355
Adaleli Hıristiyanlık 124
Adalet Evi (İran) 176
Adalet ve Kalkınma Partisi (Türkiye) 244, 245, 365
Aden 41, 104
Adım adım diplomasi 274
Afgani, Cemaleddin 166, 202, 425, 426
Afganistan 2, 8, 95, 159, 349, 364, 399, 425
...'dan gelen bir ordunun Safevî İmparatorluğu'nu yıkması 82
Sasani İmparatorluğu'nda 12
Sovyet işgali 340
Taliban 352, 364
Amerikan işgali 352
Africa 44
bkz. Kuzey Afrika
... kapışması 56, 104
Sahraaltı 303, 393
Afrika Birliği 401
Afrika Kapışması 56, 104
Afyon 19, 44, 46
Afyon Savaşları 45
Ağa Han 17
Ahbap-çavuş kapitalizmi 321
Ahbari ekolü 166
Manevi yeniden inşa hareketi 162-63
Ahmet Bey 86, 89, 177, 426
Ak Devrim 318, 319, 428
Akabe Körfezi 258
Akdeniz 11, 13, 18, 20, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 62, 64, 70, 82, 88, 105, 111, 117, 121, 212, 257, 283
Akdeniz ekonomisi 43, 49
Akdeniz stratejisi (Fransa) 57, 105
Akkoyunlu 22
Alaska petrol sahaları 328
Albert Gümüş Madeni 181
Alberta 329
Aleviler 119, 172, 383
Âlim. Bkz. Ulema
Aliyot 259, 260, 261, 431
Allah, Louis Attiya 397
Almanya 9, 47, 56, 61, 90, 125, 179, 211, 215, 216, 218, 221, 224, 236, 239, 248, 260, 297, 336, 390
imtiyazlar ve 98
Doğu Sorunu ve 47, 56
Fransız rekabeti ve 56
milliyetçilik 248
birleşmesi 61, 90, 215-16, 255
Birinci Dünya Savaşı ve 56, 211, 216, 218
Altın 9, 37, 38, 44, 48, 49, 63, 66, 181, 201, 219, 297, 338, 435, 437
Altın Standardı 181
Altyapı 25, 40, 89, 91, 96, 97, 112, 123, 172, 227, 245, 250, 273, 294, 310, 328, 342, 398, 435
Amerikan doları 297
Amerikan Federal Rezerv Bankası 299
Amman 224
Anadolu 11, 12, 22, 23, 34, 36, 92, 98, 123, 172, 213, 220, 229, 234, 235, 236, 241, 242, 395, 395, 427
Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra paylaşılması 213, 234-35
Osmanlılar tarafından fethedilmesi 21, 22
...'daki nüfus artışı 33
savaş ağaları 31
Birinci Dünya Savaşı ve... 213
Anadolu Aleviliği 431
Anarşizm 157, 180
Anayasa Koruma Konseyi (İran) 359
Anayasalar
Cezayir 369
Bahreyn 369
Mısır 168, 179, 317, 380
İran 176, 177, 205, 207, 359, 361
Osmanlı 84, 90, 124, 164, 177, 178, 182, 422, 425
Tunus 169, 380, 422
Anglo-İran Petrol Şirketi 100, 154, 240, 329, 343, 423
Anglo-Pers Petrol Şirketi 88, 138f, 215, 290
Anti-emperyalizm 232, 296, 302, 342, 344, 426
Anti-semitizm 180, 261, 263, 285,
Antun, Farah 127
Apartheid 300
Arabistan 1, 2, 11, 16, 23, 42, 86, 158, 163, 219
...'da İslam 11, 16

...'da Osmanlılara karşı isyan 86
Suudi güçlerinin Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratılması 163, 232
Birinci Dünya Savaşı ve... 213
Arabistan 11, 16, 23, 42, 86, 158, 163, 219, 232, 233, 239, 338, 395, 427, 435, 436
Arabistan Çölü 11
Arafat, Yaser 217, 271, 274, 424, 426
ARAMCO 327
Aramice 12
Arap Barış İnisiyatifi 272
Arap Birliği 219, 313, 347, 379, 384, 396
Arap edebiyatı 127, 156
Arap İsyanı 219, 220, 223, 422, 434
Arap İsyanları (2010-2011) 1-2, 4, 160, 228, 234, 255, 292, 302, 303, 319, 331, 334, 349, 353, 365, 366, 372, 373, 375, 377, 379, 380, 392, 393, 416
Arap baharı ifadesinin yanlışlığı 375, 387
...'nın katalizörü 1
önceki protestoların bir devamı olarak... 371-72, 373
beş küme 379-87
konular 373
belli başlı yerler 373-75
ulusal diyalog 373, 375, 376
...'ndaki ulusal unsurlar 375, 376
petrol üreticisi ülkeler ve... 323, 331, 334, 383-85
vatanseverlik 396
...'nda Selefiler 160-64, 365, 384
sosyal medya ve... 370, 374, 382, 385, 386
ulus-ötesi unsurlar 378-80
iyiye gitme ihtimalinin zayıf olması 393
amaç ve üslup farklılıkları 375-78
dalga metaforu 375-376
Arap milliyetçiliği 248, 252, 253, 254, 262, 263, 344, 426
Arapça 16, 17, 18, 19, 42, 110, 122, 124, 125, 127, 129, 156, 168, 169, 170, 230, 239, 252, 273, 362, 368, 370, 399
Arap-İsrail çatışması 258-59, 265-72, 271, 340
ayrıca bkz. İsrail-Filistin çatışması
yaşanan kayıplar 268, 270
...'nı etkileyen faktörler 265-66
üç hayır politikası 270
Arap-İsrail Savaşı (1948) 258, 264, 266, 267, 268, 273, 288, 312, 437
Arap-İsrail Savaşı (1967) 265, 268, 270, 271, 334, 365, 423, 425, 426, 432, 440
Arap-İsrail Savaşı (1973) 265, 271, 328, 349, 432
Arjantin 179, 286, 355
Arnavutlar 31, 173
Arnavutluk 110, 152
Asimetrik kalkınma 113
Askerî himaye devleti 24-31, 431
Asvan Barajı 269
Aşiretler 21, 22, 24, 25, 97, 172, 226, 233, 244
Ateşkes Devletleri 105
Ateşli Silah İmparatorlukları 24
Atlantik ekonomisi 43, 45, 49, 82, 421
Atzili, Boaz 397
Avrupa
...'da ticari devrim 8, 9, 41, 42, 45, 392, 440
... Uyumu 61, 103, 215, 216, 217, 339, 437
savunmaya yönelik kalkınma ve... 81, 85, 91, 100
....'da 1873 Depresyonu 179
Doğu... 41, 82, 259, 301
ekonomik kriz ve... 379
emperyalizm ve... (bkz. Emperyalizm)
İstanbul Konferansı ve... 117, 177
...Yahudileri 131, 259
modern dünya sistemi ve... 46
petrol ve... 325
Osmanlı İmparatorluğu ve... 23, 41-42, 47-50, 61, 92, 103, 170, 171
...'da din savaşları 9, 47, 169
sekülerizm 169
ticaret ve... 37, 38, 41, 80, 393
Batı... 37, 38, 40, 41, 46, 83, 180, 293, 294
Avrupa Uyumu 61, 103, 215-217, 339, 437
Avusturya 8, 50, 52, 64, 109, 211, 216, 436
Avusturya Veraset Savaşları 52
Aydınlanma 159, 167, 202, 364
Aztek İmparatorluğu 37

B

B. Altman & Co. 141
Baader Meinhof Çetesi (Almanya) 366
Baas Partisi (Suriye ve Irak) 313, 317, 318, 401
Babi/Bahailik 158, 164
Babür Han 8
Bach, Johann Sebastian 43
Badem 108
Bağdat 12, 16, 19, 20, 21, 34, 129, 151, 182, 255, 266
Abbasilerin başkenti 16

Mithat Paşa'nın model vilayetlerinden biri olarak... 182
...'ın yağmalanması 20
savaş ağaları 31
Bağdat Paktı 346
Baharat adaları 41
Baharat ticareti 40, 41
Bahreyn 105, 116, 302, 305, 323
...'deki Arap isyanları 1, 2, 323, 331, 334, 368, 374, 382-85, 392
anayasası 369
İngiltere ve... 105
...'de İslam 16, 17, 22, 382
...'de direniş hareketleri 368, 369, 370
...'de mezhep çatışması 394, 395
Bahşiş 42
Bakır 64, 65, 70, 298, 363
Bakü 183, 432, 438
Balaklava 217
Balfour Deklarasyonu 422, 432, 219, 220, 257,
Balkan Savaşları 235
Balkanlar 8, 48, 58, 60, 92, 93, 100
...'daki Hıristiyanlar 27
Doğu Sorunu ve ... 49
...'da milliyetçilik 50, 57-58, 171, 251
...'ın Osmanlılar tarafından fethi 23
Birinci Dünya Savaşı ve ... 216
Ball, George 346, 347
Balta Limanı Antlaşması 87, 103, 185, 422
Baltagiya 368
Bankacılık. Ayrıca bkz. Ulusal bankalar 9, 41
Baring, Evelyn (Earl of Cromer) 111, 432
Barings bankası 111
Basra 9, 52, 128, 194, 225, 232, 250, 295, 338, 339, 340, 341, 385, 396, 421
Basra Körfezi 9, 52, 194, 232, 250, 295, 338, 339, 340, 341
devletler arasındaki sınır anlaşmazlıkları 396
misafir işçiler 332-33
denizlerde daimi ateşkes 104
Bast 176, 432
Baş müftü 306
Başarısızlığa uğramış devletler 255
Batı Avrupa 37, 38, 40, 41, 46, 83, 180, 294
Batı Roma İmparatorluğu 12
Batı Şeria 109, 266, 268, 271, 273, 274, 275, 348, 386
Batılılaşma
kültürel-entelektüel hareketler 157, 163-65
XIX. yüzyılın büyük dönüşümü 17-29
İran'da 236-37
Osmanlı İmparatorluğu ve 90-91
Türkiye'de 236-37
Bazariler 357, 360, 432
Beden eğitimi 124
Beden kültü 124
Bedevi 75, 87, 252, 432
Belçika 94, 182, 211
Belediye Meclisleri 122-123, 130
Ben Bella, Ahmed 300
Berat 116, 185, 190, 432
Beratlı 116, 432
Berberi Baharı 357, 368
Berberiler 357
Berlin Kongresi 56
Beyaz Sayfa (1919) 264, 265
Beyrut 92, 117, 131, 137, 149, 157, 168, 209, 250, 280, 331, 337, 348, 370
Beyrut Amerikan Üniversitesi 337
Beyrut-Şam Demiryolu 149
Bidat 371, 400
Bin Ali, Zeynel Abidin 355, 375, 376, 379
Bin Ladin, Usame 352, 398, 399
Bingazi 4, 374
Binler Bildirisi 369
Birinci Balkan Savaşı 422
Birinci Dünya Savaşı 31, 46, 53, 56, 106, 108, 109, 112, 113, 114, 125, 128, 131, 151, 175, 178, 183, 215, 224, 229, 231, 233, 234, 240, 242, 244, 246, 251, 254, 283, 289, 291, 292, 307, 308, 338, 351, 389, 390, 391, 395
Cezayirli işçiler 107
kayıplar 211-14
İttifak devletleri 216, 218
sömürgeler 211
Kazak Tugayı 97, 98, 235
İtilaf devletleri 216, 218, 219, 220, 221, 235, 248, 283
etnik temizlik 212
Avrupa-Ortadoğu ilişkileri 215-16
Çanakkale Savaşı 235
tarihsel önemi 257, 262, 392
dolaysız sebebi 211
milliyetçilik ve 214, 218, 229, 257, 262, 394
...'nın sonucunda oluşan yeni siyasal düzen 212-14
...'ndan sonraki Paris barış görüşmeleri 221-23, 229-30, 246
peryodizasyon ve 389
...'nın bir mirası olarak yönetim pazarlığı 293
gizli antlaşmalar 219-22
et-Tercüman'ın günlükleri 278-82

Birinci Sanayi Devrimi 325
Birleşik Arap Emirlikleri 305
Arap isyanları ve 334, 374
İngiltere ve 104
petrol ve 333
Birleşik Krallık. Bkz. İngiltere
Birleşmiş Milletler 270, 272, 275, 298, 300, 304, 327, 350, 351, 353, 381
Arap isyanları ve 382, 384
İsrail-Filistin çatışması ve 265
Birleşmiş Milletler Filistinli Mültecilere Yardım Ajansı (UNRWA) 266
Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 272, 275, 327, 351, 386, 265
Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (242 ve 338 nolu kararlar) 270, 432
Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi 212
Bismarck, Otto von 60, 227, 228, 255
Bizans İmparatorluğu. Ayrıca bkz. Roma İmparatorluğu 12, 13, 22, 23, 234
Bizantiyum 12
Boksit 298
Bolşevikler 220, 235, 236
Bonaparte, Napolyon 52, 53, 105, 227, 421, 428
Borç Krizi, Üçüncü Dünya 299, 424
Borsaların çöküşü 179
Bosna Sırpları 177
Boşanma 237
Boşnaklar 171
Brahimi, Lakhdar 384, 407
Braudel, Fernand 330
Bretton Woods Sistemi 294, 296, 297, 299, 432, 435, 441
British Petroleum 329
Brudenell, James 217
Bryan, William Jennings 181
Buazizi, Muhammad 1, 2, 4, 373, 375, 376, 377, 424, 427
Buenos Aires 355
Buğday 179, 281-82
Buharlı gemiler 46, 94, 121, 149, 150, 249, 238
Bulgaristan 8, 49, 60, 171, 182
Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu" (Gladstone) 60
Burgundialılar 26
Bush Doktrini 352, 432
Bush, George H.W. 350, 352, 441
Bush, George W. 349, 352, 353, 401, 424, 432
Bürokrasiler
meşrutiyetçilik ve ... 90
XVII. yüzyılın krizi ve ... 34
savunmaya yönelik kalkınmacılık ve ... 84, 91
Mısır 110, 316
Irak 315
askeri himaye devletlerinde 25, 26, 27, 28
Osmanlı İmparatorluğu'nda 27, 45-46, 91, 92, 182
Safevi İmparatorluğu'nda 28, 45-46
zayıf devletlerde 381
Büyük Bunalım 131, 244, 292, 293, 295, 310, 311, 423
Büyük Enflasyon 43, 432, 435
Büyük İskender 23
Büyük İsyan (1936-1939 Filistin) 264, 265
Büyük Katerina 50
Büyük Oyun 47, 52, 82, 96, 103, 432
Büyük Petro 50
Büyük Suriye 250, 251, 427
Byron, Lord 58

C-Ç

Cadiz 37
Cahiliye 411-13
Cahra 333
Caisse de la Dette 109, 110, 432, 440
Camp David Antlaşmaları 270, 347, 348, 424, 433
Canning, Stratford 93, 433
Cardigan, Earl of 217
Carter, Jimmy 75, 301, 347, 433
Carthage (buhar gemisi) 149
Cebat el-Nusra (Suriye) 398-9, 400
Cebel-i Lübnan 86
ayrıca bkz. Lübnan
emperyalizm 103, 115-119
Birinci Dünya Savaşı ve 212
Cebelitarık 13
Cebelitarık 13
Cebrail 13
Celal, Osman 127
Cemahiriye (Libya) 304
Cenova 42
CENTO 346
Cevheriye Kahvehanesi 131
Cevheriye, Vasıf 120-7, 129-32, 156, 199, 208
Ceyhun ırmağı 11
Cezayir 56, 89, 104, 114, 140, 143, 295, 296, 302, 305, 313, 338, 358, 366, 368
...'deki Arap isyanları 1, 2, 378
...'in anayasası 369
...'deki darbe 300
...'deki seçimler 108, 396

...'deki IMF isyanları 300
...'deki emperyalizm 105-109
...'in bağımsızlığı 53
...'in Yahudileri 116-118, 260
...'deki milliyetçilik 106-108
petrol ve... 326
yenilginin şiiri 197-198
...'deki direniş hareketleri 357, 358, 366, 367, 369
mezhepçilik 118-119
bağımsızlık savaşı 106-108
gençlik 378
Cezayir (şehir) 143, 338
Cezzar, Ahmet 31,
Chardin, Sir John 71, 72, 74
Chevron 329
Chinoiserie, 40
Churchill, Winston 100, 224, 225
CIA 323, 343
Cihatçı gruplar (örgütler) 401
Cis-Jordan 433
Clemenceau, Georges 221
Clinton, Bill 350
Columbian Exchange 42
Comstock Lode 433
Comte, Auguste 165-167
Constable, Peter 340, 341
Crémieux Kararnamesi 118, 433
Cromer, Earl of. Bkz. Baring, Evelyn
Cumartesi Anneleri (Türkiye), 355, 356
Cumhuriyet Muhafızları (Suriye) 383
Curzon, George Nathaniel 52
Çaldıran Savaşı 23, 26, 427
Çalışma hayatının fethi 261, 263
Çanakkale Savaşı 235, 427
Çeçenler 171
Çekoslovakya 301, 313, 346
Çerkezler 171, 173
Çevreleme politikası 350
Çin 20, 21, 34, 38, 80, 237, 393
...'de anayasa hareketleri 158, 319
XVII. yüzyıl krizi ve... 34
...'de ekonomik kriz 181
afyon ticareti ve... 44, 45
...'de rant geliri 325
Taipingler 158
ABD ve ... 271
Çokeşlilik 237
Çok taraflılık 350, 352, 353

D

d'Arcy Petrol İmtiyazı 194, 240, 325, 326, 431
d'Arcy, William Knox 99, 100, 194, 422, 433
Darbe 60, 109, 202, 211, 213, 225, 235, 250, 268, 300, 305, 314, 317, 344, 355, 383, 394
Mısır'da 2, 229, 307, 312, 315, 318, 334, 343, 423
ayrıca bkz. Hür Subaylar darbesi
İran'da 215, 229, 329, 343
Irak'ta 226, 307, 313, 344
Suriye'de 173, 307, 312, 343, 394, 423
Türkiye'de 242, 245, 355
Amerikan destekli... 343, 344
Darülfünun 97, 129, 164, 165, 182, 422, 433
Darvinizm 157
Dayı (Cezayir'de unvan) 105, 106, 433
Decline and Fall of the Roman Empire (Gibbon) 25
Deir Yasin 266
Dekolonizasyon 266, 295, 297, 305, 343, 433
Delacroix, Eugène 245
Delhi 37
Demiryollar 46, 85, 92, 94, 149, 172, 179, 180, 182, 187, 217, 230, 249, 250, 355, 425
Cezayir'de 106
Mısır'da 110, 114, 115
Hicaz 172
İran'da 96, 98
Suriye'de 98
Democracy Endeksi 303, 304
Demografi (Arap Dünyası) 92, 378
Demokrasi 243-44, 302, 305, 312, 319, 345, 350, 351, 352, 353, 372, 373, 375
Arap isyanları ve... 353, 373
meşrutiyetçilikle mukayesesi 90
ülkelerin ... puanları 303, 304
kusurlu ... 303
tam... 303
melez... 303, 304, 385
İslam ve... 2
... talep eden hareketler 322, 354, 365, 371
neoliberalizm ve... 322
kamusal alan ve ... 128, 243
Demokrat Parti (Türkiye) 242
Dera 375
Derin Devlet 90, 380, 433
Derviş, Mahmud 288
Derviş, Nidal 168
Détente 271
Devlet feminizmi 318
Devlet inşası
otokratik model 305-06
en uzun süren ülkeler 380
kararnameyle 215-28
kalkınmacı zihniyet ve 306-07

milliyetçilik ve 248, 251
devrim ve fetihle 229-45
Devlet İstihdam Garantisi Planı (Mısır) 316
Devlet kapitalizmi 316
Devlet sosyalizmi 316
Devlet tarafından vatandaşa tanınan haklar 292
Devlet tekelleri 29, 40, 85, 86, 185, 241
Devletçilik 240
Devletlerin Ekonomik Hakları ve Görevleri Şartı (BM) 327
Devrimci Komuta Konseyi (Mısır ve Irak) 315
Devşirme 27, 433
Dicle Nehri 150
Dikicilik 144
Diller Okulu (Kahire) 201
Din savaşları 9, 169
Din. Ayrıca bkz. sekülerizm; dinler
savunmaya yönelik kalkınma ve 92-94
askeri himaye devletlerinde 28-33
modernlik ve 168-75
Cebel-i Lübnan'da 115-18
Dinî vakıflar 29, 87, 106, 111, 172, 238,
Dinwiddie, Robert 57
Direniş hareketleri 355-372, 392
Ayrıca bkz. Arap isyanları 2010–2011
temelleri 356-57
içindeki İslami unsurlar 364-68, 371-72
belli başlı olaylar 369-72
yerlicilik 356-57, 358, 364, 372
hak temelli ... 356, 357, 368-72
devletin cevabı 366-68
şiddet 367-68
Disraeli, Benjamin 18, 60
Djanik Elmassian İhracat Şirketi 142
Doğu Avrupa 8, 41, 47, 48, 82, 259, 301, 350, 435
Doğu Hint Adaları 40, 129, 179
Doğu Kudüs 274, 386, 423
Doğu Roma İmparatorluğu (Bkz. Roma İmparatorluğu)
Doğu Sorunu 47, 49, 51, 56, 60, 215
Doksan Beş Tez 9
Doksandokuzlar Bildirisi 369
Domates 9, 42
Dostluk ve Ticaret Antlaşması 68
Dönemsel Zaman 392
Dubai 326
Dulles, John Foster 344
Dünya Bankası 294, 314, 344, 393
Dünya imparatorlukları sistemi 38-39
Dünya Sistemi Analizi 38
Dürzî 115, 117, 118, 228, 433
Düyun-ı Umumiye 109

E

Economist Intelligence Unit, The 303
Economist, The 303
Edebiyat 124, 127, 156, 157, 182, 288, 412
Eflak 216
Eğitim 315
savunmaya yönelik kalkınmacılık ve... 83, 86
Mısır'da 89, 114, 162, 201, 229, 230
İran'da 20, 129, 164, 165, 166, 167, 182
Kudüs'te (Osmanlı) 121, 125
Türkiye'de 237, 238, 239, 244, 245
kadınların eğitimi 237, 328
Ehl-i kitap 18, 27
Eisenhower, Dwight D. 340, 341, 344, 345, 349
Ekim Belgesi 322
Ekim Savaşı. Bkz. 1973 Arap-İsrail Savaşı
Ekmek fiyatları 37, 331
Ekonomik adalet 311, 341, 357, 365, 372, 373
Ekonomik kalkınma
manda sistemi ve... 225, 227
devlet destekli... 294, 296, 306, 307, 310, 312, 344, 429
Amerikan destekli... 294, 295, 342, 344
Ekonomik krizler
Arap isyanları ve... 373, 393, 416
küresel ... 179
Ekonomik milliyetçilik 296, 299-310
doğuşu ve yayılması 296, 310
ABD tarafından teşvik edilmesi 299
Ekonomik politika
Ayrıca bkz. Modern dünya sistemi
otokratik rejimlerde 315-16, 320-22
savunmaya yönelik kalkınmacılık ve... 83, 86-87, 91-92
Mısır'da 87-90, 105, 296, 315-16, 322
İran'da 240-43
Keynezyen 262
neoliberal (bkz. Neoliberalizm)
Osmanlı İmparatorluğu'nda 89-91
yönetim pazarlığı ve... 294-95, 301
değişen trendler 293-302
Üçüncü Dünya ve... 298-300
Türkiye'de 239-41
Ekonomik reform 321, 322
El-Benna, Hassan 232, 363, 426, 427, 437
El-Cezeri, Abdülkadir 338
El-Cezire 1, 377
El-Ezher 162, 429, 434
El-Fetih 109, 271, 275, 386, 426
El-Hakâik 173, 174, 175, 178, 357
El-Kabir, Ali Bey (Ali Bey el-Kebir) 31

El-Kaide 3, 118, 119, 349, 352, 365, 395, 397
halk desteğinin zayıflaması 401
IŞİD'le mukayese 256
ulus-devlete meydan okuması 398-400, 401
yerlicilik ve 357
El-Maliki, Nuri 304, 385
El-Manawahly, Yassir 416
El-Menar 129
El-Nur (Mısır) 160
El-Ömer, Zahir 31
El-Resuli, Ahmed 338
El-Zaim, Hüsnü 312
El-Zehavi, Cemil Sıdkı 129
El-Zevahiri, Eyman 365, 398
Emevi Camii 172
Emperyal tercihler 220-23, 342-43
Emperyalizm 94, 102-19, 120, 259, 313
Ayrıca bkz. anti-emperyalizm; sömürgecilik
Cezayir'de 105-109, 114
kültürel-entelektüel hareketler ve 157, 158, 164
tanımı 102
Mısır'da 104, 109-15
resmi 103-104, 115
gayriresmi 103, 104, 115
kullandığı metotlar 102-105
Cebel-i Lübnan'da 115-20
yeni 181
yönetim pazarlığı ve 293
Süveyş Savaşı ve 313
...'in bir aracı olarak telgraf 92
Emsar 19
Encümen 165, 182, 207, 434
Endonezya 19, 41, 161, 295
Endülüs Üzerinde On Bir Yıldız (Derviş) 288
Enfal Harekâtı 320
Enflasyon 34, 35, 36, 37, 38, 69, 181, 229, 298, 328, 373, 432, 435, 439
Ennahda (Tunus) 364, 366, 367, 380
Ensar el-Şeriat 398
Entegrasyon 40, 46, 251, 392, 393, 433
Entelektüeller/entelejensiya
Arap milliyetçiliği ve 251-52
Balkanlarda 56
meşrutiyetçilik ve 90, 173
savunmaya yönelik kalkınmacılık 84
XIX. yüzyılın büyük dönüşümü ve 156
İran'da 165
Erdoğan, Recep 244, 304
Erken modern dönem 7-9, 25, 28, 29, 31, 37
Ermeniler 69, 129, 212, 221, 242
Esad, Beşar 369, 383, 398
Esad, Hafız 369
Eşitlik ve Uzlaşma Komisyonu (Fas) 370
Eşkenaz Yahudiler 126
Etimoloji 18, 51
Etiyopya 42, 340
Etnik Temizlik 31, 60, 212, 241, 242
Evlilik 119, 168, 199, 230, 233, 318, 378
Evliya Çelebi 62, 63, 64, 67
Exxon 329
Ezbekiye Bahçeleri 147

F
Fabrikalar 40, 87, 92, 97, 107, 180, 194, 227, 306, 307, 310, 316, 317, 319, 403
Facebook 373, 374
Faiz oranları 299
Faiz. Bkz. Tefecilik/faiz
Fakih 27, 125, 434
Faris hurması 338
Farsça 18, 19, 129, 196, 239
Fas 23, 56, 295, 300, 305, 334, 338, 357, 385
Arap isyanları 1, 374, 384
seçimler 368
gıda harcamaları 378
IMF isyanları 300
direniş hareketleri 357, 370
Faşizm 293
Fawkes, Guy 383
Faysal, Emir 219, 223, 224, 225, 283, 422
Feminizm. Ayrıca bkz. Kadınlar
Fenike milliyetçiliği 246
Fes 237, 238
Fırat Nehri 11, 225, 226, 283, 427
Filipinler 104
Filistin 86, 92, 109, 117, 120, 122, 126, 132, 215, 217, 219, 220, 223, 224, 225, 247, 267, 268, 275, 276, 281, 291, 295, 300, 301, 303, 312, 332, 344, 345, 348, 349, 357, 358, 364, 365, 396, 397
Ayrıca bkz. İsrail-Filistin çatışması; çeşitli Arap-İsrail savaşları
Arap isyanları 1, 385-87
Hıristiyanlara yönelik katliam 119
Kırım Savaşı ve 216
demokrasi 303, 385
Büyük İsyan 132
Yahudi göçü 108, 121, 131, 214, 224, 257-64, 267, 263, 284, 285
manda sistemi ve 257, 259, 262, 263, 265, 273, 283
milliyetçilik 131, 251, 259, 262, 271, 274, 357
bölünmesi teklifi 265

mülteciler ve geri dönüş sorunu 258, 264, 265-67
yerleşimci-plantasyon sistemi 265-66
devlet olma meselesi 272, 273, 386
Suriye'den ayrılması 263
toprakları 258, 267
Birinci Dünya Savaşı 216, 222
İkinci Dünya Savaşı ve 265)
Filistin toprakları. (Bkz. İşgal altındaki Filistin toprakları)
Filistin Yönetimi 225, 273, 274, 275, 386, 426
Filmler 131
Firdevsi 247
Five Feddan Law (Mısır) 112
Fiyat devrimi 34
FKÖ (Filistin Kurtuluş Örgütü)
kuruluşu 271
rakibi olarak Hamas 273, 365
İsrail'in tanıması 266
Fort Knox 297
Fosfat madenleri 355
Fracking (hidrolik kırılma) 329
Fransa 13, 37, 44, 45, 57, 69, 83, 94, 128, 176, 211, 237, 248, 284, 285, 291, 344, 345, 402
Cezayir ve... 53, 56, 89, 104-109, 118, 197, 295, 313, 422, 433
Dostluk ve Ticaret Antlaşması 68
Anadolu ve 220, 234
kapitülastonlar ve 48-49
sömürgecilik ve 51-52, 295
imtiyazlar ve 98, 100
Kırım Savaşı ve 89, 216
XVII. yüzyılın krizi ve 34, 82
kalkınmacı zihniyet ve 307, 311
Doğu Sorunu ve 47, 48, 336
ekonomik kriz ve 379
Mısır ve 52, 53, 109, 313, 339
On Dört İlke ve 221
Yunan İsyanı ve 60
emperyalizm ve 103, 104, 106-107
Humeyni'nin sürgün edilmesi ve 358-360
Mali ve 400-401
Manda sistemi ve 219-220, 222, 223, 224, 295
tarafından desteklenen krallıklar 305
Cebel-i Lübnan ve 118
milliyetçilik 248
Yeni Dünya'daki keşifleri 37
petrol ve 339
Osmanlı İmparatorluğu ve 48-49, 52, 56
kullandığı uyduları 308
sekülerizm 238
Süveyş Savaşı ve 313
Suriye ve 86, 98, 108, 217, 218, 220, 222-25, 227, 228
ticaret ve 44
Tunus ve 56, 89
kadınların seçme ve seçilme hakkı 237
Birinci Dünya Savaşı ve 53, 56, 106, 107, 108, 215, 216, 224, 233, 235, 292, 395
Fransa-Prusya Savaşı 56
Fransız Devrimi 106, 254, 292, 331, 360, 389
Fransız Medeni Kanunu 238
Fransız-Hint Savaşı 52
Ayrıca bkz. Yedi Yıl Savaşları
Franz Ferdinand, Arşidük 211, 212
Freud, Sigmund 320
Front de libération nationale (FLN) 107
Fuhayhil 333
Fundamentalizm 362, 363

G

Gafsa Fosfat Şirketi 355
Gallagher, John 103, 104
Gama, Vasco de 41, 421
Gana 295
Gannuşi, Raşid 367
Gates, Robert M 353
Gaybet inancı (okültasyon) 434
Gayriresmi emperyalizm/imparatorluk 103, 104, 155, 438
Gazeteler 129, 130, 171, 172, 239, 309
Gaziler 22, 64
Gazneliler 22
Gazze Gençliği İsyan Ediyor 385
Gazze Şeridi 266, 268, 271, 273
Geç Antikite 11-23
Geç Kalkınma Modeli 390
Genç Mısır 311
Genç Müslümanlar Derneği (Birliği) 124
Georges-Picot, François 395
Geri Dönüş Kanunu (İsrail) 267
Gerschenkron, Alexander 390
Gıda tedarik zinciri 378
Gıda yardımları 73, 317, 378
Gılman 27, 434
Gibbon, Edward 25
Gine 295
Gladstone, William 60
Golan Tepeleri 268, 271
Göç
Osmanlı İmparatorluğu'na 171

Filistin-İsrail'e 108, 121, 131, 214, 224, 257, 258, 259-64, 267, 268, 391
Rusya'dan 259, 260, 262
Sovyetler Birliği'nden 301, 351
ABD'ye 105
Gökalp, Ziya 252, 306
Gölge oyunu 65
Gömülü liberalizm 294, 295
Gramofon 130, 131, 156
Grek Ortodoks Kilisesi 118
Grevler 319, 355, 360, 369, 371, 373, 374
Guam 104, 347
Guevara, Che 358
Gurlular 22
Gutenberg, Johannes 129
Gümrük gelirleri 38, 41, 48
Gümrük vergileri 29, 38, 41, 48, 68, 85, 92, 99, 110, 113, 116, 176, 185
Gümüş 9, 37, 38, 44, 69, 70
Gümüş standardına dayalı para 181
Güneş Dil Teorisi 239
Güney Afrika 181
Güney Sudan 255
Güney Yemen 255, 381, 382
Güneydoğu Asya Antlaşma Örgütü (SEATO)
Gürcistan Krallığı 51
Gürcüler 27

H

Habsburg İmparatorluğu 48, 49
Hac 29, 30, 119, 172, 434
Haçlı Seferleri 18-20, 398
Hadis 66, 160, 162, 163, 164, 166, 202, 398, 431, 434, 439
Hafif piyade tugayı taarruzu 217
Hak temelli protestolar 357, 364, 368, 371
Halep 69, 117, 127, 250, 253, 281
Halı dokuyanlar 143
Halife ailesi 383
Halifeler 16, 18, 20, 437
Halka Önderlik Eden Özgürlük (Delacroix) 245
Halkın gücüne dayanan devrimler 358, 368
Hama 319
Hamaney, Seyyid Ali 356, 359
Hamas (Filistin) 273, 274, 275, 364, 365, 386, 424, 434
Hamilelik izni 317
Hammaddeler 38, 40, 85, 86, 227, 241, 296
Hanedan Hukuku 24, 29
Haraç 12, 38, 68, 82, 105
Hariri, Refik 370, 371
Hartum Konferansı 270
Haşhaş 19
Haşhaşîler 19
Haşimi Ailesi 223, 233
Hatay 396
Havalli 333
Havran 250
Hayalet Dansı hareketi 158
Hayfa 260
Hayvancılık 21, 25, 227
Hazar Denizi 51, 235
Hegel, G. W. F. 391
Heliopolis 133
Helsinki Sözleşmesi 300, 301
Hemmat (Rusya) 133
Heni, Şems Edin 377
Henry VIII, İngiltere Kralı 29, 48
Henry, Fitzroy James 217
Heraklius, Roma İmparatoru 13
Herzl, Theodor 259, 285
Hıdivler 111-2, 114, 130
Hıristiyan tecdit (yenilenme) hareketi 124
Hıristiyanlar
takvim 13
kültürel-entelektüel hareketler 157
İslam'la erken dönem ilişkileri 18-19
Mısır'da 111
fundamentalist 362-63
kutsal yerleri 217, 218, 219
Irak'ta 226
İsrail'i desteklemeleri 345
Osmanlı Kudüs'ünde 122, 123, 125-26
Lübnan'da 225, 228, 304
Marûnîler 115, 118, 217, 304
...'a yönelik katliamlar 111, 117, 118, 226, 338
Cebel-i Lübnan'da 115-19, 212
Ortodokslar: bkz. Ortodoks Hıristiyanlar
Osmanlı İmparatorluğu'nda 25, 27, 48, 49, 93, 171-72, 251
Roma İmparatorluğu'nda 12
Türkiye'de 240-42
Hırvatistan 49
Hicaz 135, 434, 233, 283
Hicaz Demiryolu 172, 283, 425
Hicazi, Salamah 127, 128, 434
Hicret 13, 68
Hilafet
ilk hilafet 16
IŞİD 256, 304, 394, 399, 400, 424, 435
El-Kaide'nin görüşü 398
Türkiye'de kaldırılması 238, 423, 427
Hindistan 129, 295, 390
...'a giden Ümit yolu 41
...'da ekonomik kriz 181
İngiltere ve bağımsızlığı 265

Müslümanlar tarafından istila edilmesi 19
... 'da İsmailîler 18
ahlâkî yeniden inşa hareketi 161
afyon üretimi 44-45
Birinci Dünya Savaşı ve 220
Hindistan'ın Pencap Bölgesi 112
Hindular 19
Hint Okyanusu 41, 52
Hint-Avrupa Telgraf Departmanı 95
Histadrut 261, 435
Hititler 239
Hitler, Adolph 11
Hizbullah 304, 365, 370, 384, 394, 435
Hizbu't-Tahrir 397
Ho Chi Minh 350
Hobsbawm, Eric 389, 390
Hodgson, Marshall G. S. 34, 75
Hollanda 37, 44, 45, 69, 82, 129, 179, 248, 379
Hollanda Doğu Hint Adaları 129
Hoover Barajı 295
Hukuk sistemleri
Ayrıca bkz. İslam hukuku; Şeriat/savunmaya yönelik kalkınma ve 84, 91, 97, 100
İran'da 238-39
Filistin mandasında 263
askeri himaye devletlerinde 24-29
Osmanlı'da 29, 84, 91
İran'da 167
Türkiye'de 238-39
Humeyni, Ayetullah Ruhullah 358-61
kısa hayat hikayesi 428
"İslam Devleti" 409, 410
Humus 250, 281
Huntington, Samuel P. 3, 4
Hurma 64, 338, 339
Husi İsyanı (Yemen) 395
Huzistan 239
Hür Subaylar Darbesi (Mısır) 315, 423
Hürriyet 204
Hüseyin (üçüncü imam) 360, 435
Hüseyni ailesi 123
Hüseyin, Saddam 119, 228, 255, 350, 394, 396, 401, 424
Hüseyin, Şerif 219, 220, 223, 224, 233, 431, 434, 435
Hüseyin, Ürdün Kralı 224, 318
Hz. Ali 16, 17, 431, 435
Hz. İsa 13
Hz. Muhammed 13, 14, 16, 66, 160, 161, 162, 164, 205, 360, 398, 409, 410, 411

I-İ

IMF 294, 299, 300, 316, 371, 378, 386, 416, 417
IMF 294, 299, 316, 378, 386, 416, 417, 435
IMF İsyanları 300, 357, 371
IMF isyanları (amacı) 300, 357
Imperial Tobacco Company 99, 435
International Monetary Fund, The (al-Manawahly) 417
Irak 2, 3, 8, 12, 13, 20, 108, 128, 151, 172, 215, 220, 227, 233, 239, 250, 256, 295, 303, 304, 308, 309, 310, 313, 314, 315, 317, 318, 320, 334, 340, 341, 344, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 364, 383, 384, 390, 392, 395, 396
Arap İsyanları 1, 382, 385-86
Bağdat Paktı ve 346
darbe 226, 305, 307, 312
demokrasi 303, 304, 386
kalkınmacı zihniyet 306, 307, 311
ekonomik politika 296, 297
misafir işçilerin kovulması 332
bağımsızlığı 226, 295
mezhepler arası evlilik 168
İslam 16, 17, 18, 168, 385
Humeyni'nin sürgün edilmesi 358-60
Kuveyt'i işgal etmesi 335, 350, 396
toprak reformu 314, 315
"liberal çağ" 309
manda sistemi ve 222, 223, 225-26
modern dünya sistemi ve 40
krallığın tesis edilmesi 310
milliyetçilik 254-55
petrol ve 324, 325, 326, 327, 332, 334, 335
Sasanî İmparatorluğu'nda 12, 13
mezhepçilik 118, 119, 394
ABD ve 324, 325, 330, 335, 342
ayrıca bkz. Irak Savaşı (2003; Körfez Savaşı
kadın hakları 309
Birinci Dünya Savaşı ve 222
Irak Savaşı (2003) 342
Iraq Petroleum Company 325, 326, 435
Isfahan 35, 72, 73, 99
Islahat Fermanı 93, 190, 422, 433, 435
IŞİD 5, 304, 364, 385, 399
doğuşuna yol açan koşullar 3, 384
kendisini bekleyen karanlık gelecek 400-401
mezhepçi politikaları 119, 256, 395
2019 itibariyle tahmini toprakları 400
ABD'nin ...'e karşı savaşı 2, 349, 352, 353, 396, 401

İbadîler 160
İbn Abdülvehhab, Muhammed 435, 441
İbn Ali el-Senusi, Muhammed 163, 434
İbn el-Suud, Abdülaziz 233, 400
İbn Haldun 170
İbn Suud, Muhammad 163, 232, 423, 435
İbrahim Paşa 68, 427, 435
İbranice 259, 261
İçtihat 435
İç savaşlar
Amerikan 87, 88, 106, 109, 422
Çin 158
Lübnan 118, 119, 304, 340, 396
Liberya 335
Libya 374, 382
Suriye 5, 394
İflas
Mısır'ın 88, 109, 110, 180, 422, 428, 429, 432
Osmanlı'nın 92, 109, 170, 422, 433
İspanya'nın 37
Tunus'un 89
İhracat 29, 45, 46, 83, 86, 87, 92, 97, 99, 100, 106, 120,121, 142, 179, 185, 217, 241, 297, 309, 324, 339,
İhracata yönelik tarımsal ürünler 9, 29, 39, 83, 85, 86, 100, 179, 241
İhvan (Müslüman Kardeşler) 233, 435
İkinci Dünya Savaşı 211, 221, 226, 227, 230, 231, 236, 241, 254, 260, 265, 266, 292, 293, 194, 295, 296, 309, 310, 311, 312, 327, 337, 339, 341, 342, 343, 377, 397
dekolonizasyon 266
sosyal ve ekonomik sonuçları 292-94
İkinci sanayi devrimi 325
İkinci serflik 41, 82
İlk günah 362
İlksel bağlılıklar 228
İltizam 28, 29, 46, 85, 86, 87, 91
İmamlar 17
İmparatorluklar 251
XVII. yüzyılın krizi ve... 34, 46
...'ın doğuşu 7
resmi... 102-103, 115, 374-75
ulus-devletlerle mukayesesi 9, 12, 57, 80, 81
dünya imparatorlukları sistemi 38, 39
İmtiyazlar
Petrol 194, 195
tütün 99, 435
İnci 339
İngiliz Kilisesi 29, 48
İngiltere 18, 29, 61, 69, 95, 96, 103, 124, 170, 185, 214, 223, 224, 226, 229, 231, 248, 283, 307, 308, 313, 342, 343, 344, 345, 379, 396, 402
Bağdat Paktı ve 346
Bahreyn ve 105, 395
kapitülasyonlar ve 49
sömürgecilik ve 50-51, 294-96
imtiyazlar ve 97-100, 325
Kırım Savaşı ve 89, 93
XVII. yüzyılın krizi ve 34, 82
kalkınmacı zihniyet ve 306, 311
Doğu Sorunu ve 47, 60, 336
Süveyş'in Doğusu politikası 342
ekonomik kriz ve 379
Mısır ve 53, 84, 87, 88, 89, 100, 104, 108, 109, 111, 113, 114, 229, 230, 253, 254, 295, 345
On Dört İlke ve 220
Büyük Oyun ve 47, 52, 82, 96, 103
Büyük İsyan ve 264-65
Yüzyıl Savaşları ve 25
Hindistan ve 8, 52, 53, 88, 94, 104, 108, 110, 111, 217, 225, 235, 265
İran ve 235, 240, 291, 326, 329
Kuveyt ve 396
savunduğu toprak reformu 309
liberalizm 90
manda sistemi ve 219-22, 257, 259, 265
tarafından desteklenen krallıklar 305
Cebel-i Lübnan ve 117
milliyetçilik 248
petrol ve 325, 329, 338-39
afyon ticareti ve 44-45
Osmanlı İmparatorluğu ve 45, 48, 49-53, 60, 85, 87, 88, 89
kullandığı uyduları 309
Suudi Arabistan ve 235, 236, 305
Süveyş Savaşı ve 313
ticaret ve 44-45, 47
Birinci Dünya Savaşı ve 211, 216, 218, 219, 220
İkinci Dünya Savaşı ve 221, 230, 265, 311, 339
Siyonizmi tanıması 215
Ayrıca bkz. Balfour Deklarasyonu
İnhitat 156
İnka İmparatorluğu 37
İnsan Hakları 297, 300-302, 303, 322, 351, 352, 360, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 392
Arap isyanları ve 1, 4, 353, 354, 369, 374, 375
İran'ın insan hakları karnesi 358
... talep eden hareketler 1, 4, 354, 365, 369, 371, 375, 414
İnsan hakları devrimi 392

İnsan Hakları İzleme Örgütü 302
İnsansız hava aracı saldırısı 353
İntifada 273, 274, 275, 434, 436
İntihar bombalamaları 275, 401
İntihar eylemi 401
İpek 20, 29, 38, 40, 69, 70, 85, 86, 92, 122, 143, 217, 307, 330,
İpek eğirme fabrikası 143
İpek yolu 20
İran 12, 116, 291
Ayrıca bkz. İran/Arap isyanları ve 374
"Aryan kökleri" 11
Chardin'in gezileri 69-71
otokrasi 303-305
Bağdat Paktı ve 346
İran ismini alması 11, 234
bir ulus-devlet olarak gücünü sağlamlaştırması 391
ahlaki yeniden inşa hareketi 162
afyon ticareti ve 45
anayasası 359, 361
darbe 343
seçimler 2-3, 356, 361
bağımsızlığı 215, 295
Birinci Dünya Savaşı ve 211-13, 214, 235
Büyük Oyun ve 52, 82
XVII. yüzyılın krizi ve 34
İslam 16, 238, 358-61, 362, 364, 400
toprak reformu 318, 357
İngiltere ve 235, 240, 291, 326, 329
milliyetçilik 239-41, 247, 361
İslâmî modernizm 164-67
nükleer silahlar 3, 329
emperyalizm 95, 102, 103
petrol ve 240, 296, 326, 327, 328, 343
Umman isyanı ve 396
Türkiye'yle sınırları 23
direniş hareketleri 356, 392
yönetim pazarlığı 295
Safevî mirası 8
modern dünya sistemi ve 40, 46
mezhepçilik 394
matbaa devrimi 129
İslam 16, 238, 358-61, 362, 364, 400
ipek üretimi 29, 42-43
Safeviler ve 8, 23, 27, 29, 72
Selçuklular 21
Sovyetler Birliği ve 341
telgrafın girişi 95
Rusya ve 47, 51, 52, 103
devlet inşası 234, 235-40, 243-45
ABD ve 340, 342, 344, 347, 348, 349
yeniden adlandırılması 11, 236
yönetim modeli üzerindeki Batı etkisi 362-63
Dünya Bankası kredileri 294
İran 1905 Meşrutiyet Devrimi 164, 166, 176, 179, 180, 182, 426
İran Devrimi 99, 113, 236, 244, 292, 302, 319, 344, 346, 349, 357, 358, 364, 365
petrol fiyatları ve 328
başarılı olmasının sebepleri 361-63
sebepleri 359-61
ABD ve 344, 346, 349
İran-Irak Savaşı 342, 424
İrlanda 379
İskenderiye 68, 100, 110, 112, 113, 146, 209, 309, 310, 312, 425
İslam 337
Cezayir'de 108, 118, 119
Arap isyanları ve 380, 382, 384
Babi-Bahai hareketi ve 158, 164
takvimi 13, 237
fetihleri 11, 13, 15, 17-18
demokrasi ve 2
çeşitliliği 3-4
ilk yılları 13-21
Mısır'da 13, 16, 18, 161, 230-32
doğuşu 12
İran'da 16, 238, 358-61, 362, 364, 400
Kudüs'te 126, 130-31
misyonerleri 233
yanlış anlaşılması 3-4
modernite ve 168-75
Ayrıca bkz. İslâmî modernizm
bir millet olarak 173
yerlicilik ve 356-58
Osmanlı İmparatorluğu'nda 22, 27-28, 29-31, 93-94, 168-75, 178, 252
reform hareketleri 159-67
direniş hareketleri ve 363-68, 372-72
Suudi Arabistan'da 17, 233
Şii (bkz. Şiilik)
kölelik ve 27-28
sufi 22, 161, 162
Sünni (bkz. Sünni İslam)
Türkiye'de 2, 17, 239, 240, 241, 244-45
Vehhabi 158, 159, 163, 172, 233, 335
Zeydi 160, 395
İslam Devleti (Humeyni) 11, 20
İslam Hukuku. Ayrıca bkz. Şeriat
İslam'ın çekirdek alanı 11-12, 16, 20
İslamcılık 362, 382, 436
İslâmî Grup (Mısır) 363, 366, 367
İslâmî modernizm. Ayrıca bkz. İslam, modernite ve
İslâmî Selamet Cephesi (Cezayir) 366, 369

İslâmîleşmek bkz. Tırmanan İslâmîleşme
İsmail (Altıncı imamın oğlu) 17
İsmail (Hıdiv) 130
İsmail (Şah) 23, 30, 421, 427
İsmaililer 17
İsmailiye 130, 136, 231
İspanya 44, 46
  iflas etmesi 37
  XVII. yüzyılın krizi ve 37
  ekonomik kriz ve 379
  Fas ve 56
  İslam orduları 13
  Yeni Dünya'nın fethi 37, 44
  Osmanlı İmparatorluğu ve 48
İsrail 214, 215, 223, 225, 259, 260, 261, 269, 274, 291, 295, 392, 393, 396
  Ayrıca bkz. İsrail-Filistin çatışması; Arap-İsrail savaşları
  ...'e silah satışları 341-43
  devletin yaratılması 222, 257, 258, 265
  demokrasi 303
  sınır komşuları 334
  Ürdün Nehri ve 344
  Filistinli nüfusu 265-67
  nüfus artışı 267-68
  FKÖ'nün tanınması 273
  Arap devletlerinin İsrail'i tanımayı reddetmesi 268, 270
  ayırma duvarı 275
  Süveyş Savaşı ve 313
  toprakları 267
  ABD ve 262, 265, 270, 271, 272, 276
İsrail'i İsrail'e rağmen nasıl kurtarabiliriz? (Ball) 346
İsrail-Filistin çatışması 257-277
  uzun sürmesinin sebepleri 276
  ilk büyük çaplı olaylar 214
  ilk safhası 257, 258-267
  işgal edilen topraklar ve (bkz. İşgal edilen topraklar/Filistin toprakları)
  çözülme ihtimali 277
  ikinci safhası (bkz. Arap-İsrail çatışması)
  üçüncü safhası 259
  gerçek mahiyeti 257-8
  ABD ve 262, 265, 270, 271, 272, 336, 340, 341-2, 346-9
İsrail-Filistin çatışmasına tek devletli çözüm 326
İstanbul
  Kültürel-entelektüel hareketler 157
  Avrupa Konferansı 117, 177
  Hicaz Demiryolu ve 172
  direniş hareketleri 355-7
  Rusya'nın hak iddiası 217
  Birinci Dünya Savaşı ve 235
İstanbul Antlaşması 218
İstanbul Tramvayı 150
İstanbul-Hicaz telgraf hattı 135
İstihdam 172, 316, 378
İstiklal intifadası (Lübnan) 370
İşçi dövizleri 332
İşçi Hareketleri 231, 355, 357, 372
  Ayrıca bkz. Sendikalar-Sendikacılık
İşçi Konfederasyonları 317
İşçi Partisi (İsrail) 261
İşçi Siyonizmi 261
İşgal altındaki Filistin toprakları 268-75, 364
  zaptedilmeleri 268
  yaşam koşulları 272-74
  İsrailli yerleşimciler 271, 274-76
  İsrail'in kısmi geri çekilmesi 274
İşgücü ihraç eden devletler (Bkz. Misafir işçiler)
İşkence 301, 355, 356, 358, 367, 369, 370, 383, 412
İşsizlik. Bkz. İstihdam
İtalya 48, 104, 377
  Anadolu ve 220, 234
  kültürel-entelektüel hareketler 157
  ekonomik kriz ve 379
  Libya ve 53, 104, 106, 163, 215, 234, 235, 295
  birliğini sağlaması 90
  Birinci Dünya Savaşı ve 216
İtalyan Ceza Kanunu 238
İtalyanlar 106, 157, 316
İthal İkameci Sanayileşme 240, 241, 296, 314
İthalat 49, 53, 87, 110, 131, 297, 332, 338, 341, 378
İttihat ve Terakki 165, 182, 436
İttihat-ı Muhammedi Fırkası 173, 174, 175, 178, 184
İzlanda 379
İzmir 69, 70, 139, 142

J
Jakobenler 254
Japonya 40, 294
  meşrutiyet 179, 182
  ekonomik kriz 180
  petrol ve 297, 342
Jefferson, Thomas 337-8
Johnson, Lyndon Baines 347
Johnston, Eric 344
Jön Türk Devrimi 173
Jön Türkler 173, 174, 178, 184, 252, 307

K
Kaçakçılık 38
Kaçar Hanedanı 27
savunmaya yönelik kalkınma ve 82, 94-97, 391
otoritesinin sınırlılığı 82, 94-96
devrilmesi 97
ülkeyi yönettiği dönem 8
Kaddafi, Muammer 304, 334, 352, 381, 382
Kadınlar
Babi-Bahai hareketi ve 158
Bahreyn'de 369
Mısır'da 4, 87, 129, 157, 168, 200, 317, 332
İran'da 243-245, 360
Irak'ta 364
Kuveyt'te 302, 370
İran'da 187, 237, 238, 258
Tunus'ta 364
Türkiye'de 237, 238, 255
Kadınların seçme seçilme hakkı
Mısır'da 302, 317
İran'da 244
Kuveyt'te 302, 370
Türkiye'de 245
Kafkas dağları 8
Kahire
...'deki Arap isyanları 1, 230, 373, 375, 414
ahlaki inşa hareketi 162
nüfus artışı 310
Kahire Amerikan Üniversitesi 124
Kahire Konferansı 224, 423, 436
Kahire Kulesi 343
Kahire Radyosu 318
Kahve 42, 43, 53, 86, 130, 298
Kahve Kantatı (Bach) 43
Kahvehaneler 42, 43, 119, 130, 131, 426
Kalay 48, 65, 66, 298
Kalkınmacı zihniyet 306, 307, 310, 311, 321
Kalvinistler 48
Kamil, Mustafa 254
Kanada 109, 329, 379
Kanuni Sultan Süleyman 30
Kapalı çarşı (Şam) 137
Kapitalizm 316, 321, 389, 390
Kapitülasyonlar 48, 49, 185, 230, 436
Kara delik devletleri 304
Kara Ekim isyanları 369
Kara Ölüm 36
Karadağ 60, 204
Karadeniz 49, 51, 62, 64, 67, 234, 421
Karakoyunlu 22
Karakoyunlu kabile konfederasyonu 22
Karizmanın rutinleşmesi 35
Karteller 328, 329, 438
Katar
Arap isyanları ve 334, 335, 379
krallığın tesis edilmesi 305
Katolikler 47, 217, 362
Katran kumları petrol rezervleri 329
Kauçuk 298
Kayıp İmam 17, 157, 166
Kayıplar 196, 212, 349
Kazak Tugayı 97, 98, 235, 429, 436
Kemal, Mustafa (Atatürk) 239, 318
yetiştiği çevre 235
kısa hayat hikayesi 427
politikaları 236-45
Kemal, Namık 204, 205
Kemalizm 242-3
Kemer sıkma 379, 424
Kendi kaderini tayin hakkı 214, 221, 266, 297, 327, 357
Kennedy, John F. 345
Kentleşme/kent hayatı
İran'da 357
foto-yazı 133
Kerbela 239
Kerbela ayinleri 239, 360, 361
Kerbela Savaşı 360, 361, 435
Keyfan 333
Keynes, John Maynard 292
Kıbrıs 56, 215
Kırım 51, 216
Kırım Savaşı 61, 89, 216, 217, 426, 436
Kısa XX. yüzyıl 389, 390
Kıtlık 8, 72, 73, 177, 212, 229, 429
Kıyafet düzenlemeleri 236, 237, 238, 289, 429
Kızılbaş 23, 27, 425
Kızıldeniz 86, 268
Kibbutzim 260
Kifaye (Mısır) 370
Kim (Kipling) 47
Kiracı çiftçiler 85,227
Kirli Savaş 242, 355
Kissinger, Henry 271
Knesset 267
Kolektif haklar 297, 300, 357
Komor Adaları 379
Komünizm
Mısır'da 361
İran'da 293, 361
Nixon Doktrini ve... 347
Komünler 315
Kongo 295
Konsorsiyum 325, 326, 328, 435, 436, 440

Konstantin (imparator) 12
Konstantin (şehir) 118
Konstantinopol 12, 13, 25, 50, 68, 201, 421
Kooperatifler 92, 315, 357
Korsanlık 89, 104
Korsanlık faaliyetleri 89, 104
Kosova Savaşı 23, 25, 30, 31
Kölelik 27
Kömür 100, 104, 144, 325
Körfez İşbirliği Konseyi 382
Körfez Petrolü 194, 333, 334, 339
Körfez Savaşı 226, 330, 332, 335, 342
Köylüler 161, 177, 250, 295, 306, 319
  Cezayir'de 106
  Babi-Bahai hareketi ve 158
  Çin'de 34
  Doğu Avrupa'da 41
  Mısır'da 229, 230
  İran'da/Irak'ta/manda sistemi ve/Cebel-i Lübnan'da 158
  milliyetçilik ve 248, 249
  Osmanlı İmparatorluğu'nda 244, 249, 310, 315, 317
  Suriye'de 250, 314
Krallıklar 303, 305, 307, 308, 383-4
Kruşçev, Nikita 341
Kruvasan (ayçöreği) 51
Ktesifon 12
Kudüs 250, 260, 274, 274, 345
  Doğu 386
  ...'teki uluslararası bölge 220
  İslâmî açıdan önemi 31
  İsrail tarafından zaptedilmesi 268, 271
  Cevheriye'nin günlüklerinde 120-132
Kudüs Saat Kulesi 121-22
Kufe 360
Kur'an
  Hıristiyanların çalışmaları 124, 125-27
  basımı üzerindeki devlet tekeli 172
Kurşun Yılları (Fas) 370
Kuskus İsyanları (Cezayir) 369
Kusurlu demokrasiler 303
Kutsal Topraklar 194, 218, 220, 232, 337
Kutub, Seyyid 365, 411, 413
Kuveyt 302, 305
  Arap isyanlar 1, 384
  otokrasi 303
  seçimler 370
  İngiltere ve 56, 105, 335
  misafir işçilerin kovulması 33
  bağımsızlığı 335
  Irak tarafından işgal edilmesi 228, 255, 335, 350, 396
  İslam 17
  petrol ve 324, 326, 327, 332, 333, 335
  direniş hareketleri 370
Kuzey Afrika 13, 75, 100, 104, 105, 161, 163, 303, 342, 392
  otokrasi 303
  Fransa ve 52, 53, 215, 233
  İslam 13
  petrol 341
  Osmanlı toprakları 8, 92, 213
Kuzey Denizi 328
Kuzey Kore 320
Kuzey Yemen 104
Küba 301, 319, 320, 358
Küçük Kaynarca Antlaşması 51
Kültürel/entelektüel hareketler
  emperyalizm ve ... 105, 120, 232
  İslam'da 125, 126, 175
  siyasette 120, 156, 158, 159, 251, 252, 361, 437
Küreselleşme 274, 392-394, 367, 392
Kürtler 12, 221, 226, 242, 349, 357

L
Latham, A. J. H. 45
Latin Amerika. Ayrıca bkz. Yeni Dünya 108
Lawrence, T. E. (Arabistanlı Lawrence) 219, 436
Lazar, Çar 30
Lenin, Vladimir 3, 221, 297, 304, 366
Levant 12, 308, 312
  sözcüğün kökeni 11
  ...'ta İslam 13
  manda sistemi ve 227, 228
  ...'ta milliyetçilik 254
  ...'ta devlet inşası 215
  Birinci Dünya Savaşı ve 191, 220
Liberal çağ 309
Liberal reform dönemi (Osmanlı İmparatorluğu). Ayrıca bkz. Tanzimat 93
Liberalizm
  İngiliz liberalizmi 90
  gömülü... 294, 295
  neo (bkz. neoliberalizm)
Liberya 335
Libya 161, 162, 235, 255, 256, 304, 305, 314, 326, 337, 352, 353, 374, 380, 381, 386, 392, 398
  Arap isyanları 1, 2, 334, 374, 378, 382, 386, 392, 398
  otokrasi 304
  iç savaş 374, 382
  kuruluşu 163
  İtalya ve 53, 104, 106, 163, 215, 234, 235, 295

petrol ve 326, 334
ABD ve/gençlik 378
Likud Partisi (İsrail) 262
Limanlar 29, 45, 46, 50, 51, 68, 85, 86, 87, 185, 212, 250,
Lincoln, Abraham 338
Lloyd George, David 219, 224
Loncalar 29, 38, 92, 253
Londra Antlaşması 218
Louis XIV (Fransa Kralı) 35
Lumumba, Patrice 295
Luther, Martin 9, 47
Luxor 366
Lübnan 92, 105, 217, 222, 258, 296, 304
Ayrıca bkz. Cebel-i Lübnan/Arap isyanları 379
mezhepler arası evlilik 168
iç savaş 118, 119, 304, 396
kültürel-entelektüel hareketler 157
demokrasi 304, 305
Fransa ve 108, 223, 228, 295
IMF isyanları 299
bağımsızlığı 118
İslam 17, 23
İsrail işgali 346, 348, 365
Ürdün Nehri'nin sınır oluşturması ve 344
manda sistemi ve 222, 223, 225, 227
milliyetçilik 246
FKÖ'nün ülkeden çıkarılması 273
direniş hareketleri 370-71
mezhepçilik 395
Suriye tarafından işgal edilmesi 370-72
Suriye'den ayrılması 223
ABD ve 348

M

Macaristan 8, 48, 49
Macarlar 23
MacArthur, Douglas 355
Madison, James 338
Madres de Plaza de Mayo, Las 355
Mahmut (Gazneli) 19
Mahmut II, Sultan 19, 91, 182, 274
Mahsül 212, 268
Maier, Charles S. 390, 391
Makedonya 178
Malcolm X 108
Mali 400
Malkum Han 165, 166, 167
Manama 383
Manastır 376, 377
Manda sistemi 222-28, 229, 250, 254, 262, 263
Arap milliyetçiliği ve 254
ekonomik kalkınmayı engellemesi 227
yönetim pazarlığı 295
şartları 220-21
lağvedilmesi 265
Siyonizm ve 259, 263
Marja Meydanı 135
Marko Polo 20
Marshall, George 34, 345
Marûnîler 115, 117
Matbaa devrimi 129
Matran, Halil 127
Mavi Devrim (Kuveyt) 370
Mazandaran 235
Medeniyet 3, 21, 79, 107, 155, 170, 171, 174, 190, 203, 231, 259, 276, 286, 337, 389, 391
Medeniyetler çatışması tezi 3, 171
Medine 13, 16, 29, 30, 160, 162, 163, 172, 232, 239, 361
Megali idea 234
Mehmet Ali 31, 56, 61, 82, 83, 110, 163, 170, 185, 201, 231, 232, 253
kısa hayat hikayesi 428
savunmaya yönelik kalkınma ve 86-89, 91, 111
Yunan isyanı ve 60
iktidarı ele geçirmesi 53
Mekke 13, 29, 162, 163, 172, 219, 223, 224, 232, 239
Meksika 37, 41, 179, 325, 393
Melez demokrasiler 303, 304, 385
Memlükler 20, 53, 87, 253
Menfaat karşılığında itaat 300
Merkantilizm 44, 248, 437
Merkez (dünya sistemi analizinde) 40, 43, 294
Mesudî 21
Meşrutiyetçilik 176-184, 251
anti-emperyalizm ve... 181
demokrasiyle mukayese 90
ekonomik kriz ve ... 178-81
Mısır'da 182
...'in doğuşuna sebep olan faktörler 178-81
başarısız oluşu 183-84
Osmanlı İmparatorluğu'nda 164, 179-83
İran'da 84, 97, 164, 176, 177, 178, 179-80, 183-84
kamusal alan ve ... 129, 178
önemi 184
Metlaoui 376, 377
Metternich, Prince Klemens von 8
Mezhepçilik

milliyetçilikle mukayese 116, 255-56
ulus-devlet sistemini tehdit etmesi 394-95
Mezopotamya 11, 215, 284, 308
Sözcüğün kökeni 11
...'da İslam 13
manda sitemi ve 221, 227, 228
...'da milliyetçilik 254
...'da devlet inşası 215
Birinci Dünya Savaşı ve 213
Mısır 4, 11, 12, 20, 104, 164, 302, 313-19, 323, 328
Arap Birliği'nden çıkarılması 347
...'da Arap isyanları 1-2, 302, 367, 368, 373, 374, 375, 380, 382, 386, 414-15
...'da asimetrik kalkınma 113
iflası 88, 89, 109-10, 180
kapitülastonlar ve... 49, 230
verdiği imtiyazlar 98
...'da meşrutiyet hareketleri 179, 182
anayasası 168, 317, 380
darbe 307, 312, 313, 318, 334
Ayrıca bkz. Hür Subaylar darbesi
Çekoslovakya'yla silah antlaşması 313, 346
...'da savunmaya yönelik kalkınma 83, 86, 92, 94, 100, 253
...'da kalkınmacı zihniyet 307, 310-12
seçimler 366-67
Fransa ve... 52, 53, 108, 339, 344
Gazze Şeridi ve... 266
...lı Misafir işçiler 332-33
IMF kredileri 299
...'da emperyalizm 104, 109-14
bağımsızlığı 214, 215, 229-32
...'da İslam 13, 16, 18, 161, 230-32
İsrail ve... 266, 268, 270, 272, 328, 348, 352
...'da toprak reformu 314-15
...'da liberal çağ 309-10
...'da askeri isyan (bkz. Urâbî İsyanı)
krallığın kurulması 308
ahlaki yeniden inşa hareketi 162
...'da milliyetçilik 246, 252, 253, 254,
petrol ve... 324, 334
Osmanlı İmparatorluğu'nda 49, 53, 56, 60, 61, 82, 83, 84, 86, 87, 91, 92, 94, 98, 110, 229
...'da beden eğitimi 124
siyasal deliberalizasyon 367
nüfüs artışı 36
...'da direniş hareketleri 356, 363, 366, 367, 368, 370
...'da yönetim pazarlığı 293
...'da Selefî partiler 160
Sasaniler tarafından fethi 13
...'da yarı-otoriterlik 303-305
Sovyetler Birliği ve... 341
...'da devlet inşası 229-32, 379
Süveyş Savaşı ve... 313
Suriye'yi istila etmesi 61, 86
Suriye'yle birleşmesi 255, 313
ticaret ve... 46, 86-88
ABD ve... 336, 341, 343, 344, 347, 348
savaş ağaları ve... 31
Dünya Bankası kredileri 294
Birinci Dünya Savaşı ve... 213, 229, 231, 233, 254
İkinci Dünya Savaşı ve... 231, 312
gençliği 373
Mısır (Arapça karşılığı) 19
Mısır ailesinin feminizasyonu 332
Mısır Ekonomik ve Sosyal Haklar Merkezi 380
Mısır İslamî Cihadı 367
Mikimoto, Kokichi 339
Millet sistemi 30, 238, 437
Milletler Cemiyeti 221, 223, 225, 229, 257, 269, 283, 293, 297
Milli Demokratik Parti (Irak) 311
Milli Düsturiye (Anayasa) Mektebi 124
Milli Güvenlik Konseyi (ABD) 340, 341, 348, 352
Milli Hareket Derneği (Suriye) 311
Millileştirmeler 315, 316, 326, 327 (petrol 329, 343/Süveyş Kanalı 296, 313, 316)
Milliyetçi Parti (Mısır) 254
Milliyetçilik
Cezayir'de 107-8
Arap milliyetçiliği 213-14, 248, 251, 252, 253, 254, 262, 263, 344
Balkan milliyetçiliği 56-58, 60, 93, 171, 251
kültürü 247-251, 256
kalkınmacı zihniyetle mukayesesi 306
ekonomik-bkz. Ekonomik milliyetçilik
Mısır'da 114, 1-214, 229, 230-32
doğuşu 246-47
İran'da 239-40
mobilizasyon 250
mahiyeti ve temel varsayımları 246-7
resmi 250
Filistin 131, 251, 259, 262, 271, 274, 357
milliyetçi partiler 253-4
kamusal alan ve 114
mezhepçilikle mukayesesi 115, 255-56
Sırp 30-31

güçlenmesi 255
Türkiye'de 213-14, 239, 244, 306
ABD'nin hedeflerine engel olması 344-46
Birinci Dünya Savaşı ve 213-14, 246, 251, 253, 254
Siyonizm 214, 259, 263, 271, 276
Milliyetçilik kültürü 247-249, 251, 256
Milner Komisyonu 230
Milner, Lord 230, 436
Miloseviç, Slobodan 31
Ming Hanedanı 34
Misafir İşçiler 332, 333, 436
Misket bombaları 385
Mission civilisatrice 107
Misyonerler 48, 156, 172, 337, 409
Mithat Paşa 182
Mitralyöz 94
Mobil Oil 329
Modern dünya sistemi/ekonomisi 34-46, 292, 323 391
getirdiği değişimler 392, 393/özellikleri 36-37
XVII. yüzyılın krizi ve 32-35, 36
kültürel-entelektüel hareketler ve 157
savunmaya yönelik kalkınmacılık ve 100-101
emperyalizm ve 104, 105
Protestan reformu ve 47
yayılması 80
ticaret ve 37, 38, 39, 42-46
Modernizm 362 Ayrıca bkz. İslâmî modernizm
Modernlik 79-81
tanımlanmasındaki zorluk 79-80
sekülerizm ve 163, 168-175
yayılması 80, 81
Moğol İmparatorluğu 8
Moğollar 20-21, 24
Moka 19, 86
Mollalar 245
Moritanya 1
Morse, Samuel F. B. 94
Moskova 37
Moskova 37
Moskova Helsinki İzleme Grubu 301
Moşavim 260
Moynihan, Daniel Patrick 298, 300
Muhacirin 171
Muhammet Rıza Şah Pehlevî 214, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 247, 357-58, 391, 429
Muhammed VI, Fas Kralı 370
Musa 17
Musaddık, Muhammed 343, 344, 428
Muscat limanı 141
Musitch Stefan (şiir) 30
Mussolini, Benito 236, 240
Musul 225, 385, 437
Mutasarrıflık 118
Muzafferüddin Şah 146
Mübarek, Hüsnü 1, 2, 22, 352, 367, 370, 371, 374, 375, 379, 380, 414, 415
Müctehidler 205
Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri 234, 235, 242
Mülkiyet 19, 28, 85, 87, 90, 93, 106, 120, 123, 158, 205, 206, 227, 296, 327, 407, 408
Münevver el-fekr 165
Müslüman Kardeşler 2, 161, 231, 232, 234, 304, 311, 334, 335, 363, 366, 367, 380
Arap isyanları ve 380
kuruluşu 231
çıkarttığı adaylar 367
Katar tarafından desteklenmesi 334
Müteferrika, İbrahim 129
Mütenevvir 165
Müzik 126, 130, 225
Myanmar 323

N
Nablus 121, 250
Nahda 127, 156-7
Nakba Ayrıca bkz. 1948 Arap-İsrail Savaşı 258, 264, 266
Napolyon Savaşları 40, 58, 105, 121, 215, 216
Nargile 130
Nasreddin Şah 130, 166
Nassar, İssam 120
NATO 1, 31, 346, 350, 353, 374, 382
Naus, Joseph 176
Navarin Savaşı 60
Navarin Savaşı 60
Nazizm 118, 239, 265
Necef 239, 409
Necid 233
Negatif denge 343
Nehru, Jawaharlal 295
Neoliberalizm 298, 300, 320, 322, 344, 351, 354, 377, 384, 393
Arap isyanları ve 371, 377, 386
ilkeleri 298
sonuçları 321-22
Neomuhafazakarlar 350-51
Neo-sufizm 162
Nes Zionah 260
New Deal 292
New York Borsası 179

NGO'lar 301
Niagara Şelalesi İncil Konferansı 362, 363
Nikaragua 301
Nil Nehri 11
Nil Savaşı 53
Nişabur 20
Nixon Doktrini 347
Nixon, Richard 347
Nizam 375, 379, 384
Nizam-ı Cedid 91
Nkrumah, Kwame 295
Nüfus artışı 36, 332
Nükleer silahlar/tehdit 3, 271, 341, 349

O-Ö

Obama, Barack 349, 350, 352, 353, 397, 401
Okuryazarlık 127
On Dört İlke 221, 438
OPEC 271, 327-29, 347
Opera binası (Kahire) 88
Ordu
  Ayrıca bkz. Darbe/Arap isyanları ve 374, 379
  otokrasi ve 305, 312
  mecburi askerlik 93, 97
  meşrutiyetçilik 183, 184
  XVII. yüzyılın krizi ve 34
  savunmaya yönelik kalkınmacılık ve 83, 84, 85, 86, 89, 91, 97
  Mısır ordusu 86, 89, 90, 343, 346, 374, 379
  Fransız ordusu 83
  İran ordusu 244
  Osmanlı Ordusu 44-46, 83, 86, 179, 182
  askeri reform 83, 84, 86, 89
  Safevi ordusu 97
  Tunus ordusu 82, 83
  Türk ordusu 242, 244, 245
Orta Geçit 44
Ortadoğu Tedarik Merkezi (MESC) 311
Ortak çıkar 125, 216, 247, 248, 306, 327
Ortodoks Hıristiyanlar 49, 216, 217
Oslo Antlaşması 259, 272, 273, 386
Oslo II Antlaşması 273
Oslo Süreci 273, 274
Osman 22-23, 26, 428
Osmanlı Arazi Kanunnamesi (1858) 156, 227, 309
Osmanlı İmparatorluğu
  Cezayir 105-106
  Dostluk ve Ticaret Antlaşması 68-71
  iflas etmesi 92, 180
  kapitülasyonlar ve 48-49, 116
  Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi 62-63
  verdiği imtiyazlar 92, 325
  meşrutiyet hareketleri 164, 166-67, 176, 177-79
  anayasası 84, 90, 164, 176, 177-78, 182
  Kırım Savaşı ve 89, 216
  XVII. yüzyılın krizi ve 34, 36
  kültürel-entelektüel hareketler 157-59, 178
  savunmaya yönelik kalkınmacılık ve 82, 83, 85, 89, 90, 91, 92
  gerileyişi 7, 213-14, 254, 257
  Doğu Sorunu ve 49-51
  Mısır 49, 53, 56, 60, 61, 82, 83, 84, 86, 87, 91, 92, 94, 98, 110, 229
  yayılması 47-49
  kuruluşu 21-21
  Yunan isyanı ve 60-61
  ateşli silahlar ve 25-27
  emperyalizm 102, 103, 182
  parçalanması 50, 56
  İslam 22, 27-28, 29-31, 93-94, 168-75, 178, 252
  Kudüs 120-32
  uzun ömürlü oluşu 7, 27, 31
  bir askeri himaye devleti oluşu 24-31
  modern dünya sistemi ve 41-44, 45-46
  ahlaki yeniden inşa hareketi 162
  milliyetçilik 246, 247, 248, 251, 252
  afyon ticareti ve 45
  Safevilerle savaşı 22-23, 25
  Suudi güçlerini yenilgiye uğratması 163, 232
  kaçakçılık 38
  toprakları 8, 54-55, 59
  egemenliğine yönelik tehditler 181
  Tunus 82
  ABD ve 338
  Birinci Dünya Savaşı ve 211-14, 215-18, 234, 235
Osmanlılar 8, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 40, 41, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 60, 61, 70, 82, 85, 86, 89, 82, 95, 111, 118, 121, 164, 212, 216, 217, 219, 226, 232, 233, 263, 391
Osmanlılık 170, 247
  tanımı 214, 438
  amaçları 93, 251
  İslâmî 173
Otokratik reform dönemi (Osmanlı İmparatorluğu'nda) 90, 181
Otokratik rejimler 302, 303-22
  ekonomi politikası 315-16, 318-22
  ...'in doğuşuna yol açan faktörler 304-308

İslami hareketler ve ... 365-66
...'in karşıtı olarak "liberal çağ" 309-10
petrol gelirleri ve ... 305, 320, 321
...'de siyasal sistemler 311, 319-20
...'de baskı 319
sosyal politika 317, 318
tipleri 303
ABD tarafından desteklenmeleri 350
Öfke Günü 375, 385, 386
Öpüşme eylemi 245
Özgürlük Ajandası 352, 353

P

Paganlar 18
Pakistan 333
Pamuk
savunmaya yönelki kalkınma ve... 109-10, 112
fiyatı 87, 109
Pan-Arabizm 228
Papa'nın yanılmazlığı doktrini 169
Parabirimi
gümüş temelli 37, 38, 44, 70, 181
Amerikan doları 297
Paris 37, 50, 106, 130, 150, 165, 166, 170, 201, 221, 228, 230, 241, 246, 307, 407
Paris Komünü (1871) 106
Parlamenter sistem
Mısır'da 309
Ürdün'de 303
Kuveyt'te 303, 384
"liberal çağ"da 309
Osmanlı İmparatorluğu'nda 164, 178
Filistin'de 274, 275
İran'da 176, 177, 180
Suriye'de 223
Patates 9, 42
Pax Mongolica 20
Pehlevice 12
Pekin 37
Pericardis, Ion 338
Periferi (dünya sistemi analizinde) 40, 46, 77, 296, 393
Periferik çevreleme 346
Periferileşme 40, 46, 80, 102, 120, 157, 158, 163
Peru 37, 41
Petrol 4, 105, 225, 235, 301, 302, 323-25, 337-38, 345, 348, 357, 385, 396, 397
otokratik rejimler ve 305, 320, 321, 323
İranlıların boykotu 329
karteller 328, 329
imtiyazlar 100, 194-96, 240, 325-26
konsorsiyum 325-26, 292
...'den kaynaklanan bölünmeler 332-334
ilk dönemdeki kullanımı 324-25
İsrail-Filistin çatışması ve 271
millileştirilmesi 295, 326, 327, 329
Ortadoğu'nun ithal edilen petrol oranı 342
fiyat azalışları 327, 330, 341
fiyat artışları 298, 299, 320, 327, 328, 347
üretim kotaları 329
Petrol Devrimi/Şoku (1973) 326, 329, 330, 332, 333, 364
Philip II, İspanya Kralı 37, 429
Piramidler 114, 154
Piyasa ekonomileri 102, 393
Piyemonteliler 436
Pogromlar 260
Polonya 301
Port Said 130, 136, 138, 142, 144, 402
Portakal 121
Portekiz 37, 40, 379
Porto Riko 104
Post-kolonyal devlet 295
Posta güvercini 94
Pozitivizm 165
Prebendalizm 28
Prens (Kral) Faruk Caddesi 142
Princeton Teoloji 362, 363
Protektoralar 56, 233
Protestan Reformu 9, 47, 48
Protestanlar 47, 48, 117, 285, 362
Protestolar. Bkz. Arap isyanları 2010–2011; Direniş hareketleri
Prusya 56, 60, 83
Purim 126
Putin, Vladimir 3, 304

Q

Quandt, William 348, 349

R

Raglan, Lord 217
Rant 323-25, 330, 331, 332
Rantiye devletler 324
Reagan, Ronald 301, 340, 346, 352
Realizm (dış politikada) 350, 353
Redeyef 355
Refah devletleri
Reform Kitabı (Malkum Han) 166
Renan, Ernest 30, 246
Renkli devrimler 370
Resmi emperyalizm/imparatorluk 103, 104, 115, 295, 381, 438

Resmi milliyetçilikler 239, 251
Reşt 183
Reuter İmtiyazı 98
Reuter, Baron Julius de 98
Revizyonist Siyonizm 261
Rıza Han/Rıza Şah 235-41
tahttan çekilmesi 236
kısa hayat hikâyesi 429
politikaları 236-41, 247, 252
Riyad 233
Robinson, Ronald 102, 103, 104
Roma 12, 50, 157, 169, 201
Roma İmparatorluğu. Ayrıca bkz. Bizans İmparatorluğu
Romantizm 260, 261
Romanya 8, 48, 49, 60, 171, 216, 260, 325
Romanyalılar 283
Rommel, Erwin 231
Roosevelt, Theodore 338
Rothschild, Baron Edmond de 108, 260
Rothschild, Nathan Mayer 94, 287
Royal Dutch Shell 325
Ruggie, John Gerard 294
Ruhani, Hasan 3, 356
Rus Devrimi 221, 360
Rus-Japon Savaşı 182
Rusya 52, 56, 58, 69, 82, 83, 96, 100, 117, 183, 211, 217, 218, 219, 220, 231, 235, 236, 249, 262, 325, 329, 336, 341, 383, 389
Arap isyanları ve 383
Balkanlar ve 60, 216
kapitülastonlar ve 47
meşrutiyet hareketleri ve 179, 182
Kırım Savaşı ve 89, 216
Doğu Sorunu ve 47, 49, 51
Mısır ve 109
Büyük Oyun ve 47, 52, 103
Büyük İsyan ve 60
...'dan Yahudi göçü 259, 260, 262
petrol ve 325, 329
Osmanlı İmparatorluğu ve 49, 50, 51, 109, 179
İran ve 47, 51, 52, 103
Birinci Dünya Savaşı ve 183, 211, 216, 235

S-Ş

Sadık, Muhammed III 177
Sadi, Şirazlı 23
Sadrazam 66, 68, 176, 177
Safevi İmparatorluğu 21, 35, 36, 129
çöküşü 8, 31, 82, 94
XVII. yüzyılın krizi ve 34, 36
ateşli silahlar ve 25-26
uzun ömürlü oluşu 8, 31
bir askeri himaye devleti olarak 24-33
modern dünya sistemi ve 40-41
Osmanlı'yla savaşı 22-23, 25
toprakları 8
Safiyüddin 23
Sağlık hizmetleri 315, 317
Sahraaltı Afrika 303, 393
Sahravîler 357
Saint-Jean de Maurienne Antlaşması 218
Sakız 42
Salih, Ali Abdullah 381, 382
Salon kültürü 126, 199
Salton Havzası (California) 339
Samanîler 22
Samarya 271
Sana 381, 395
Sanayi Devrimi 40, 102, 325, 330, 390
Sanayileşme 390, 391
savunmaya yönelik kalkınma ve 85, 87, 102
Mısır'da 114
ithal ikameci 240-41, 296, 314
İran'da 240, 329
Türkiye'de 240-41
Sandinistalar 301
Sansür 79, 206, 243, 245, 279, 310, 358
Saraybosna 211, 212
Sasani İmparatorluğu 12, 13
SAVAK 358
Savant 165
Savaş ağaları 20, 28, 31
Savaş ekonomileri 293
Savunmaya Yönelik Kalkınmacılık 81, 82-6, 88, 89, 90, 92, 93, 97, 100, 174, 239-41, 306, 391
kültürel-entelektüel hareketler ve ... 156, 158, 159
tanımı 83
etkileri 99-101
milliyetçilik ve ... 251, 2253
sorunları 84-86
yönetim pazarlığı ve ... 293
aşamaları 83
iki dönemi 90)
SEATO. Bkz. Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü
Seçimler. Ayrıca bkz. Kadınların seçme ve seçilme hakkı
Sedat, Enver 272, 319, 322, 336, 348, 364, 366
Sedir Devrimi (Lübnan) 370
Seferîler 22
Sekülerizm

İran 238, 244
İslâmî modernizm ve 164
modernlik ve 168, 169-75
Türkiye 16, 238, 239, 242
Selahattin (Eyyübi) 172
Selanik 100, 235
Selçuklular 21
Selef-i salihin 160, 161
Selefîlik 160, 164, 357
Sendikalar Ayrıca bkz. İşçi hareketleri
Senusiye 162, 163
Sevilla 37
Sevr Antlaşması 234
Seyahatname (Çelebi) 62-63
Sınırların değişmemesi 255, 300
Sırbistan 31, 49, 60, 211
Sırplar 23, 30, 31, 177, 211, 235, 283,
Sidi Bouzid 1, 376, 377
Sidon 250
Silahlı İslami Grup (GIA) (Cezayir) 366
Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası (Mısır) 374
Silahlı mücadele kültü 109
Simit 51, 281
Sina Yarımadası 268, 270, 272
Sineklik vakası 105
Siyonizm 257, 259, 276
sömürgecilikle mukayesesi 391
tanımı 214
doğuşu 259
işçi Siyonizmi 261
milliyetçilik olarak 214, 247, 257, 260-65, 276
Revizyonist 261
iskân politikaları 261-63
ABD'nin desteği 338-39
İkinci Dünya Savaşı ve 265
Slavlar 31
Slovakya 301, 379
Sobieski, Jan III 51
Soğuk Savaş
... sırasındaki Amerikan politikasının tutarsız görünmesi 347, 348
... sırasındaki politikaların başarılı olup olmadığı tartışması 349
sona ermesi 272, 277, 336, 337
... sırasında Ortadoğu'ya yapılan harcama 349
...'ın ilk cepheleşmesi 341
... sırasındaki siyasetin tutarlılığı 349
... sırasındaki politika hedefleri 344, 345
Somali 340, 379
Sosyal adalet 360
Arap isyanları ve 368
kalkınmacı zihniyet ve 321
talep eden hareketler 371, 375, 402, 415
Sosyal gospel hareketi 362
Sosyal güvenlik 256, 261, 292, 378
Sosyal medya 370, 374, 376, 382, 385
Sosyal piyasa ekonomisi 312
Sosyal refah. Ayrıca (bkz. Refah Devleti)
Sosyal sınıflar
Balkanlar'da 57, 58
meşrutiyetçilik ve 179
savunmaya yönelik kalkınma ve 90
XIX. yüzyılın büyük dönüşümü 121, 125-26
askeri himaye devletlerinde 24
yeni orta sınıf 295, 315
Sosyalizm 183, 260, 261, 316
Sovyetler Birliği 240, 265, 268, 273, 274, 301, 336, 340, 341, 349, 351, 390
Afganistan işgali 340
soğuk savaş ve (bkz. Soğuk savaş)
...'ne yönelik çevreleme politikası 345, 346, 347, 348, 350
çöküşü 273, 274, 336, 351, 390
détente ve 271
İran ve 341
İsrail ve 265, 266, 270, 276, 349
...'nden Yahudi göçü 351
Soykırım (Bkz. Etnik temizlik)
Sömürgecilik 51-52, 295
Ayrıca bkz. Dekolonizasyon; Emperyalizm
otokratik rejimler ve... 305
On Dört İlke ve... 221
manda sistemi 221-27
Yedi Yıl Savaşları ve ... 52, 56, 57
ABD'nin ... politikası 220, 343
Birinci Dünya Savaşı ve... 211
Siyonizmle mukayese 391
Stagflasyon 298
Standard Oil 329
Staremburgh, Kont 50
Steward, Lyman 363
Steward, Milton 363
Stewart, Potter 79
Strauss, Leo 351
Sudan 1, 86, 230, 255, 270, 314
Sufilik (tasavvuf) 162
Sukarno, Ahmed 295
Sukeriye, Hulud 168
Suriye
Arap isyanları 1, 2, 372, 374, 378, 382-84, 386, 392
sınır anlaşmazlıkları 396

Hıristiyanların uğradığı katliam 111, 116-17
iç savaş 4, 374
darbe 305, 307, 312, 317, 334
kültürel-entelektüel hareketler 157
kalkınmacı zihniyet 306, 307, 310-11, 321
ekonomik politika 307, 309-10, 312, 313, 320
Mısır'ın ...'yi işgali 60, 86
Mısır'la birleşmesi 255, 313
Fransa ve 128, 215, 220, 222, 223, 225
bağımsızlığı 128
İslam 161, 172, 383, 384
İsrail ve 295, 346, 392, 396, 397
Ürdün Nehri ayrımı ve 344
toprak reformu 309, 314
Lübnan'ı işgali 370-71
Lübnan'ın ayrılması 223
manda sistemi ve 221, 222. 223, 227, 309, 311
model eyalet oluşu 182
ahlaki yeniden inşa hareketi 161
petrol ve 324, 334
Filistin'in ayrılması 263
nüfus artışı 36
direniş hareketleri 367, 368, 370-71
Sasani fethi 13
mezhepçilik 116-17, 384
Selçuklular 21
Sovyetler Birliği ve 341, 346
kadın hakları 317
İkinci Dünya Savaşı ve 312
Suriye Genel Kongresi 223, 283
Suriye Protestan Koleji 157, 337
Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi 311
Suriye'nin Dostları 353
Suriyeliler 114, 309
Suudi Arabistan 159, 213, 215, 224, 225, 229, 232, 233, 295, 296, 300, 319, 374, 382, 394, 395, 397, 400
Arap-İsrail çatışması ve 272
Arap isyanları ve 1, 2, 234, 323, 331, 334, 374, 382, 383, 384, 385
otokrasi 303, 304-305
kuruluşu 213, 215
misafir işçileri kovması 332
bağımsızlığı 295, 296
IŞİD ve 397
İslam 17, 233
petrol ve 323, 324, 325, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335
mezhepçilik 384, 385
devlet inşası 232-34
ABD ve 346, 353
Sümerliler 239
Sünnet 14
Sünni İslam 29, 118, 119, 166, 168, 172, 226, 335, 363, 383, 385, 394, 395
Arap isyanları ve 395
...'ın hâkim olduğu bölgeler 17
inançlar arası evliliğin yeri 168
kökleri 14
Osmanlı İmparatorluğu'nda 29-31
Sürgünün boşa çıkarılması 261
Süryaniler 226
Süveyş Kanalı 110, 136, 219, 231, 265, 294, 313, 339
bir imtiyaz olarak 98
milleştirilmesi 296, 316
açılması 88, 130, 250, 338
Süveyş Kanalı Şirketi 153
Süveyş Savaşı 294, 313,314, 339, 344, 345, 402
Süveyş'in Doğusu Politikası 342, 424
Sykes, Mark 395
Sykes-Picot Antlaşması 218, 220, 395
Şah Abdülazim Türbesi 176
Şahlar 16, 27, 82, 130
Şahsi haklar 297
Şam 128, 130, 135, 137, 144, 149, 162, 172, 179, 184, 222, 224, 246, 250, 271, 283, 338, 357
Arap İsyanı ve... 117, 128, 223
...'da Hıristiyanlara yönelik katliam 117
kültürel-entelektüel hareketler 129, 157, 162, 173, 254, 307, 369
İslam devletinin yönetim merkezi olarak 119, 256
Müslümanların ...'a göçü 16, 171
Şam Baharı 369
Şam Deklarasyonu Hareketi 369
Şantaj yoluyla meşruiyet 116
Şarap 107, 108
Şaravi, Hüda 199
Şaron, Ariel 268
Şebbiha 368
Şehirler. Bkz. Kentleşme/kentsel çevre
Şehname (destan) 239, 247
Şeker 44, 176, 179, 282, 316, 317, 338
Şer ekseni 231
Şeriat. Ayrıca bkz. İslam hukuku
Şeriati, Ali 358, 407
Şiilik
Ahbari ekolü 166
Alevilik 119, 179, 228, 242, 383, 395, 431

Arap isyanları ve 383, 385
Şiilerin egemen olduğu bölgeler 16, 17
erken dönem tarihi 16-17
yayılması 22-3
farklı inançlar arası evlilik 168
İran Devrimi ve 99, 360, 363
Osmanlıların Şiiliğin yayılmasından duyduğu endişe 172
İran isyanları ve 99, 100
Safeviler döneminde 8, 22, 29, 31
Usuli ekolü 166-67

T

Tahran 82, 84, 99, 164, 176, 182, 183, 196, 205, 236, 356
Tahrir Meydanı 1-2, 160, 370, 371, 373, 375, 414-15
Tahtavi, Rifa'a Rafi' 170, 171, 201
Taipingler 158
Takizade, Seyyid Hasan 252
Takvimler 13
Taliban 352, 364
Tam demokrasiler 303
Tamari, Salim 120
Tamazight 357
Tamer, Zekeriya 404
Tammany Hall 123
Tanzimat 90, 93, 117, 164, 170, 173, 182, 188, 190, 236, 238, 249, 251
Tanzimat Fermanı 187, 422, 435, 440
Tarım
Ayrıca bkz. İhracata yönelik tarımsal ürün
savunmaya yönelik kalkınma ve... 86, 102
erken modern dönemde 8
Büyük Bunalım ve.... 131
XIX. Yüzyılın büyük dönüşümü ve... 121
askeri himaye devletlerinde 25, 29
modern dünya sistemi ve 46, 57
Osmanlı İmparatorluğu'nda 29, 92
Filistin ve İsrail'de 259-61
Birinci Dünya Savaşı ve 213
Tarih Felsefesi: Habil ve Kabil'in Hikayesi (Şeriati) 407
Tarihsel Zaman 392
Tarikay. Bkz. *Turuk*
Tasfiye Kanunu (Mısır) 110
Tavla 130
Tebriz 23, 141, 178, 183
Tefecilik 37, 112, 251, 315
Teixeira, Pedro 42
Tekfir 364
Teknoloji
erken modern dönemde 8
XIX. yüzyılın büyük dönüşümü ve 131-132, 156
modern dünya sistemi ve 46, 57
Tekstil fabrikaları 316, 319, 373
Telgraf 92-95, 106, 110, 135, 156, 160, 176, 182, 206, 240, 250, 281
Tennessee Valley Authority 295
Tercüman, İhsan Hasan 278
Terörizm 266, 352, 353
Ayrıca bkz. 11 Eylül 2001
Terörizme Karşı Küresel Savaş 352, 353
Teşkilat-ı Esasi (İran) Kanun-ı Esasi'ye (İran Anayasası) 205, 207
Tetkik-i Mesahif-i Şerif 172
Tevhid Risalesi (Abduh) 202
Texaco 329
Thompson, E. P. 121
Tımar 28, 46
Tırmanan İslâmileşme 2
Ticaret Üçgeni 44, 45
Ticaret. Ayrıca bkz. İhracat; İthalat
kapitülasyonlar ve 48-49
savunmaya yönelik kalkınma ve 86-87, 88, 91
erken modern dönemde 8-9
Mısır ve 46, 87-89
küreselleşme ve 392
Büyük Bunalım ve 131
Osmanlı Kudüs'ü ve 125
Geç Antikite'de 16, 20
liberalleşmesi 321, 344
manda sisteminde 222-23
modern dünya sistemi ve 35, 36, 37, 38-43
Osmanlı İmparatorluğu ve 46, 85, 91
Üçüncü Dünya ve 296-99
Ticari Devrim 8,9, 41, 42, 45, 392, 440
Time dergisi 236
Times (Londra) 219
Timur 8, 20
Tito, Marshal 295
Tiyul 28, 46, 97
Tophane 64, 66
Topkapı Sarayı 62
Toprağın fethi 261, 263
Toprak karşılığı barış formülü 271, 272, 336
Toprak meseleleri ve toprak mülkiyet
Cezayir'de 104
Mısır'da 86, 110, 111, 231, 308
İran'da 240-1
Irak'ta 308
Osmanlı Kudüs'ünde 122-3

manda sistemi ve 225-6
Osmanlı İmparatorluğu'nda 263
İran'da 97, 182-83
Suriye'de 308-9
Toprak Reformu 227, 295, 309, 314, 315, 318, 319, 357
Toprak sahipleri 23, 80, 95, 97, 107, 110, 123, 156, 229, 230, 231, 261, 310, 314, 315, 319, 333, 357
Toroslar 11, 283
Touré, Ahmed Sékou 295
Trablus 153, 155, 250, 337
Tramvaylar 92, 98, 114, 130, 138, 150, 156, 309
Transilvanya 48
Trans-Ürdün 224
Trimek, Abdüsselam 376-77
Truman, Harry 342, 344, 345
Tudeh Partisi (İran) 361
Tunus
Arap isyanları 1, 2, 334, 355, 356, 364, 366, 368, 373, 374, 375, 376, 379, 382
iflası 89
anayasası 169, 177, 364, 380
savunmaya yönelik kalkınma 82-83, 86, 89-90
seçimler 368
Fransa ve 56, 83, 100
IMF isyanları 300
milliyetçilik 255
direniş hareketleri 355, 356, 364, 366-68
devlet inşası 380
kadın hakları 168, 364
gençliği 374
Tunus Genel İşçi Sendikası 373
Tunus İnsan Hakları Derneği 301
Tunus İşsiz Üniversite Mezunları Birliği 355
Tupamaro gerillaları 366
Turizm 366
Turkish Petroleum Company 325
Turquie, La 171, 173
Turuk 161, 193
Turuncu Devrim (Kuveyt) 370
Tüccar Cumhuriyetleri 42, 44, 82
Türk alfabesinin Latinizasyonu 427
Türk Boğazları 218
Türkçe 20, 58, 110, 122, 124, 129, 161, 235, 239, 242, 252, 278
Türkiye 11, 213, 382
Arap isyanları ve 384
Bağdat Paktı ve 346
sınır anlaşmazlıkları ve 396
dini olmayan nikah 168
darbe 235, 242, 245
demokrasi 243-44, 303, 304
seçimler 2
bağımsızlığı 213, 295
İslam 2, 17, 239, 240, 241, 244-45
milliyetçilik 213-14, 244, 246, 252-53, 254
İran'la sınırlarının kökeni 23
direniş hareketleri 355-56, 365, 392
yönetim pazarlığı 295
mezhepçilik 394
sekülerizm 16, 238, 242
devlet inşası 234-45
Suriyeli mülteciler 394
ABD ve 353
Birinci Dünya Savaşı ve 234, 240, 242
Türkleştirme politikaları 242, 252
Türkler 20-21, 22, 24, 27
Tütün 9, 42, 44, 46, 85, 92, 99, 106, 110, 167
boykot-protesto 99, 167
imtiyazı 99

U-Ü

Ulema
Babi-Bahai hareketi ve 158
savunmaya yönelik kalkınma ve 93
emperyal patronaj 172
İran'da 240, 358, 359, 360, 361
modernlik ve 173-75
ahlaki yeniden inşa hareketi ve 162
İran'da 166-67
rolü 14
tütün boykotu ve 99
Vehhabi 233
Ulûfe devletleri (Allocation states) 324
Ulusal Bankalar 97, 98, 240
Ulusal Eylem Senedi (Bahreyn) 369
Ulusal Eylem Senedi (Mısır) 369
Ulusal Pakt (Lübnan) 118
Ulusal Şehitler ve İşkence Kurbanları Komitesi (Bahreyn) 370
Ulus-devletler 7, 9, 91, 256, 365, 391, 392
güçlenmesi ve yayılması 57
imparatorluklarla mukayesesi 12, 389
ulus-devlet olarak IŞİD 255
yayılması 80, 81
ulus-devleti tehdit eden trendler 393-401
Uluslararası Af Örgütü 335, 358
Uluslararası Telgraf Birliği 95
Umman 105, 141, 160, 295, 305
Arap isyanları 1, 343, 384, 396
Marksist isyan 342
Union Oil Company 363
Urâbî İsyanı 110, 179

Urâbî, Ahmed 84, 88
Uruguay 366
Usuli ekolü 166, 426
Uzun XIX. Yüzyıl 389
Uzun XX. Yüzyıl 390
Üç Hayır 270
Üçlü İşgal. Ayrıca bkz. Süveyş Savaşı
Üçüncü Dünya 108, 272, 296, 297, 298, 299, 300, 320, 326, 327, 340, 341, 347, 351, 358
Ümit Burnu 41, 421
Ümmet Partisi (Mısır) 254, 429
Ürdün 86, 171, 215, 258, 273, 305, 318, 320, 334, 343, 344, 384, 392
  Arap isyanları 1, 384, 385, 392, 396
  otokrasi 303
  yaratılması 222, 223, 224
  ...'lü misafir işçiler 333
  IMF isyanları 299
  İsrail ve 266, 268, 271-72
  Ürdün Nehri bölünmesi ve 344
  manda sistemi ve 222, 224, 225, 227, 295
  FKÖ'nün ülkeden çıkarılması 273
  Batı Şeria ve 266
Ürdün Nehri 224, 258, 268, 344, 440
Üsküdar 152
Üzüm 30, 107, 108

V
Vaftist Öncü (Mısır) 311
Vaka-yı Hayriye 91, 440
Vehhabilik 163, 357
Velayet-i fakih 358, 428
Veliyy-i Fakih 359
Venedik 20, 42, 46, 48, 49, 64
Venezüella 327
Vergiler
  kadim imparatorluklarda 12
  Babi-Bahailerin muhalefeti 158
  XVII. yüzyılın krizi ve 82
  savunmaya yönelik kalkınma ve, 73, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 92, 97, 99
  Mısır'da 86, 109-10
  askeri himaye devletlerinde 28
  Osmanlı İmparatorluğu'nda 28, 40, 46, 82, 85
  İran'da 94, 95
  dünya imparatorlukları sistemi ve 38
  Tunus'ta 89
Vietnam Savaşı 349
Viyana 8, 42, 48, 50, 51, 179

W
Waft (Mısır) 230, 231, 308, 311, 430
Walpole, Horace 57
Washington Konsensüsü 299
Washington, George 57
Waterloo Savaşı 94
Weather Underground 366
Weber, Max 35
Westphalia Barışı 47
White, Harry Dexter 294
Wilson, Woodrow 219, 220, 221, 223, 229, 283, 284, 297, 351
Winthrop, John 337
Wittenburg Katedrali 9

Y
Yabancı krediler
  Mısır'a 299
  İran'a 294
Yafa 121, 260
Yafa portakalı 121
Yahuda 271
Yahudiler 102
  ayrıca bkz. İsrail; Siyonizm
  Cezayir'de 118-19, 260
  anti-semitizm ve 180, 261, 263, 285
  Eşkenaz 126
  İslam'ın ilk döneminde Müslümanlarla ilişkiler 18-19
  Mısır'da/Rusya'dan göçleri 259, 260, 262
  Sovyetler Birliği'nden göçleri 301, 351
  Filistin-İsrail'e göçleri 108, 121, 131, 214, 224, 257-64, 267, 263, 284, 285
  Irak'ta 309
  Osmanlı Kudüs'ünde 121, 122, 126
  Roma İmparatorluğu'nda 12
  ABD'de 219, 262
Year of the Locust (Tamari, ed.) 278, 282
Yedi Yıl Savaşları 52, 56, 57
Yemen 40, 86
  Arap isyanları 1, 2, 374, 380-82, 386, 392, 395
  misafir işçiler 332
  İslam 17
  Kuzey 104, 381, 395
  Körfez Savaşı ve 332
  direniş hareketleri 368
  mezhepçilik 394
  Güney 255, 381, 382
  Sovyetler Birliği ve/birleşmesi 342
  savaş ağaları 31
Yeni Dünya. Ayrıca bkz. Latin Amerika
Yeni Dünya Düzeni 272-73, 336, 350, 351, 441
Yeni Düzen (İran) 240

Yeni emperyalizm 181
Yeni orta sınıf 295, 315
Yeni Osmanlılar 164, 166, 167, 182, 357
Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen 297, 299, 300
Yeniçeriler 27, 46, 91, 92
Yerleşimci-plantaston sistemi
  Cezayir'de 105-09
  Filistin'de 108, 259-61
Yerli Amerikalılar 157
Yerlicilik 356, 357, 358, 364, 371
Yeşil Devrim 356
Yezidiler (Ezidiler) 172
Yoldaki İşaretler (Kutub) 411
Yönetim pazarlığı
  ...'nın bozulması açısından Arap isyanları 378
  "menfaat karşılığı itaat" 300, 377
  ...'nı güvence altına alan faktörler 294-95
  küreselleşmenin etkisi 383
  petrol gelirleri ve 323
Yugoslavya 31, 295
Yunan İsyanı 61, 86
Yunanca 11, 18, 122, 437
Yunanistan 8, 49, 60, 86, 123, 171, 234, 241, 379
  Anadolu ve 220, 234-36, 242
  ekonomik kriz ve 379
  Birinci Dünya Savaşı ve 218
Yunanlar 61, 220, 234, 235, 283, 309
Yüz Yıl Savaşları 26
yüzde yüz katılım 326, 327

Z

Zabadani istasyonu 149
Zaglul, Saad 230, 231
Zagros Dağları 11
Zanaatkârlar 23, 38, 106, 158, 161, 249
Zencan 152
Zengibar 160
Zerdüşlük 12, 237
Zeydî İslam 395

"James Gelvin'in kitabı, modern Ortadoğu tarihi hakkında tartışmasız en iyi çalışma. Kapsamlı, berrak, nüanslara dikkat eden ve güncel bir çalışma olmasının yanı sıra okuması da gayet zevkli. İyi yazılmış ve sadece öğrenciler için değil genel okuyucu için de gayet rahat okunabilecek nitelikte. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden günümüze kadar bölgede yaşananları iyi bir şekilde anlamak isteyen herkese hiç tereddüt etmeden Gelvin'in kitabını tavsiye ediyorum. Bölgede günümüzde olup bitenleri anlamak isteyen herkes mutlaka bu kitabı okumalı."

Zachary Lockman, *New York Üniversitesi*

"Gelvin'in kitabı modern Ortadoğu tarihi hakkındaki en iyi incelemelerden biri. En büyük meziyeti bölgedeki dramatik gelişmelerin ardında yatan sebepleri tartışmaya açarak okuyucusunu bu tarih hakkındaki gerçekten en heyecan verici şeyin içine çekmesi. Gelvin ayrıca siyasal elitlerle sınırlı kalmayıp sosyal sınıfların ve belli başlı sosyal hareketlerin tarihine de özenle eğiliyor. Gelvin'in kitabı bugünün Ortadoğusunu anlamak için en temel metinlerden."

Juan Cole, *Michigan Üniversitesi*

James L. Gelvin, Oxford Üniversitesi Yayınları tarafından kısa sürede 4 baskı yapan ve birçok çevrilen *Modern Ortadoğu Tarihi* kitabıyla Ortadoğu'yu daha yakından tanımanıza yardımcı olacak...

Bu kitapta neler mi bulacaksınız? İslam devletleri ve ardından imparatorluklar dönemi; Selçuklular, Memlükler, Safevîler, Osmanlılar... Ortadoğu tarihinin dönüm noktalarında olan devlet, toplum ve kültürler... Fransa, İtalya ve İngiltere'nin yüzyıllar süren işgalleri, gizli anlaşmaları... Osmanlı İmparatorluğu dağıldıktan sonra ortaya çıkan devletlerin nasıl ve hangi yöntemlerle kurulduğu ve toplumsal ve kültürel yapılardaki değişimlerin nasıl meydana geldiğinin Türkiye ve İran özelinde incelenmesi, ulusallaşma süreci... Güncel olayların da işlendiği kitabın son kısmında ise siyasal İslam, Filistin meselesinde son durum, İran Devrimi, Arap Baharı, Suriye, IŞİD gibi başlıklar var.

TİMAŞ

TARİH
DÜNYA TARİHİ

₺50

ISBN 978-605-08-2212-0

9 786050 822120

timas.com.tr timasyayingrubu

THG 191187 EGA